MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

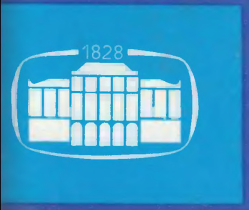

1790–1848

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

TÍZ KÖTETBEN

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

PACH ZSIGMOND PÁL

a szerkesztő bizottság vezetője

ANDICS ERZSÉBET
BEREND T. IVÁN
ELEKES LAJOS
EMBER GYŐZŐ
HANÁK PÉTER
KÓNYA SÁNDOR
KOSÁRY DOMOKOS
KOVÁCS ENDRE
KÖPECZI BÉLA
LEDERER EMMA
LIPTAI ERVIN
MAKKAI LÁSZLÓ
MÁLYUSZ ELEMÉR
MÁTRAI LÁSZLÓ
MÉREI GYULA
MUCSI FERENC
NEMES DEZSŐ
NIEDERHAUSER EMIL
PAMLÉNYI ERVIN
RÁNKI GYÖRGY
SINKOVICS ISTVÁN
SZABAD GYÖRGY
SZÉKELY GYÖRGY
R. VÁRKONYI ÁGNES
VASS HENRIK
ZSIGMOND LÁSZLÓ

GLATZ FERENC

a szerkesztő bizottság titkára

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST 1983

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1790–1848

FŐSZERKESZTŐ
MÉREI GYULA

SZERKESZTŐ
VÖRÖS KÁROLY

1. KÖTET

MÁSODIK, JAVÍTOTT KIADÁS

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST 1983

A KÖTET SZERZŐI

ARATÓ ENDRE, BÁCSKAI VERA, BENDA KÁLMÁN, GERGELY ANDRÁS, MÉREI GYULA, MISKOLCZY AMBRUS, NAGY LAJOS, RUZSÁS LAJOS, VÖRÖS KÁROLY

LEKTOROK

FENYŐ ISTVÁN · SZABAD GYÖRGY

ISBN 963 05 1518 0 (sorozatszám)
ISBN 963 05 3326 X (5. kötet)
ISBN 963 05 3327 8 (5/1. kötet)

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1980

A mellékletek szerkesztője: Pajkossy Gábor és Vörös Károly
A képanyagot összegyűjtötte: Vörös Károly
A képek jegyzékét lektorálta: Rózsa György
Képszerkesztő: Szvoboda Gabriella
A térképek összeállításában és készítésében közreműködött: Gergely András, Pajkossy Gábor, Ruzsás Lajos, Vörös Károly
Az időrendi áttekintést összeállította: Várady Géza
A mutatókat készítette: Tárnok Irén

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

1. KÖTET

ELŐSZÓ 15

I. FEJEZET

A MAGYAR NEMESI MOZGALOM (1790 - 1792) *Benda Kálmán* 29

1. A köznemesi szervezkedés kibontakozása és céljai 29

Európa és a Habsburg-birodalom II. József halálakor (29) A magyar nemesi mozgalom (36) A nemesi felvilágosodás reformelképzelései (41) A köznemesség nemzeti programja (48)

2. II. Lipót és magyarországi politikája 53

Az új uralkodó és a magyar nemesi mozgalom (53) Udvarbarát demokraták, magyarellenes aulikusok (57) A felülről szervezett polgári és paraszti megmozdulások (64)

3. A polgári átalakulás értelmiségi előkészítői 70

A jozefinista tábor egységének széttöredezése (70) Nemzeti és társadalmi reform (74) Verseghy és Koppi (78) Hajnóczy József (81)

4. Az 1790 1791. évi országgyűlés. Az uralkodó és a magyar nemesség kiegyezése 86

A koronázási hitlevél (86) A vallási kérdés (93) Nádorválasztás és koronázás. A közjogi egyezség (97) Az erdélyi országgyűlés (100)

5. II. Lipót és a magyarországi politika megszilárdulása 103

A polgári reformerek kiábrándulása a köznemesi mozgalomból (103) II. Lipót politikájának ellentmondásai (108)

II. FEJEZET

A NEM MAGYAR NÉPEK NEMZETI IDEOLÓGIÁJA ÉS MOZGALMAI A POLGÁRI FEJLŐDÉS KEZDETÉN (1790–1792) — *Arató Endre* 117

1. A horvátok 118

A feudális privilégiumok és a magyar–horvát viszony (118) A progresszív forrásból táplálkozó ideológia (121)

2. A szerbek 123

A szerb ortodox egyház és a modern nemzeti öntudat (123) A feudális nemzeti mozgalom (124) A szerb nemzeti ideológia másik arculata (129)

3. Az erdélyi szászok 133

A szász kiváltságok és a nemzeti ideológia (133) A szász–magyar viszony, a szász képviselők az erdélyi országgyűlésen (134) A történetírás és az irodalom a szász önkormányzatért (135)

4. A románok 137

A modern román nemzeti eszmevilág kialakulása (137) A román felvilágosodás (139) A Supplex Libellus Valachorum (143)

5. A szlovákok 146

A szlovák nemzeti tudat kiválása a szlávból (146) A katolikus nemzetkoncepció (148) A protestáns nemzeti ideológia (151)

6. Az ukránok 156

A magyarországi ukrán fejlődés elmaradottsága (156) A „nemzeti" ideológia tükröződése a történeti-nyelvészeti munkákban (156)

III. FEJEZET

A MAGYAR JAKOBINUS MOZGALOM (1792–1795) — *Benda Kálmán* 159

1. A polgári forradalom magyar előfutárai 159

A reakció felülkerekedése (159) Az országgyűlési rendszeres bizottságok munkálatai (164) A patrióta nemesi ellenzék (170) A demokrata értelmiség (175) Az elégedetlenek egymásra találása (179)

2. A magyar jakobinus mozgalom 184

Demokratikus és polgári mozgalmak a Habsburg-monarchiában (184) Martinovics Ignác (191) A titkos társaságok (195) A szervezkedés (200)

3. A magyar jakobinus mozgalom elfojtása 204

Az elfogatások (204) A per a királyi kúrián (208)

IV. FEJEZET

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGA (1790–1848) — *Mérei Gyula* 213

1. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és az ipari forradalom kezdetei Európában 213

2. A Habsburgok Lajtától nyugatra fekvő tartományainak gazdasági fejlődése és Magyarország 220

3. A bécsi kormány gazdaságpolitikája és Magyarország 226

4. A szállítás és a közlekedés 236

5. A piaci viszonyok 245

A Magyar Királyság külkereskedelme 1790–1815 (245) A Magyar Királyság külkereskedelme 1815–1848 (251) Az Erdélyi Nagyfejedelemség külkereskedelme 1790–1848 (282) Piackörzetek és piacközpontok — *Bácskai Vera–Nagy Lajos* (286) Piacközpontok és városi funkciók — *Bácskai Vera–Nagy Lajos* (293) A belső piac alakulása (307)

6. A tőkefelhalmozás lehetőségei és a kereskedelmi tőke 309

7. A pénzpiac és a hitelviszonyok 316

8. A mezőgazdaság — *Ruzsás Lajos* 324

Áttérés a tömeges mezőgazdasági árutermelésre (324) A szántó-, rét- és legelőgazdálkodás (337) A terméseredmények (347) Az állattenyésztés (349) A szőlő- és bortermelés (359) A földesúri major és a paraszti tanya (363) A mezőgazdasági növekedés és a fejlődés útja 1848 előtt (367)

9. Az ipar 372

Háziipar, céhes ipar (372) A tőkés ipar (382) Bányászat (406) A tőkés iparfejlődés 1848 küszöbén (409) Iparfejlődés az Erdélyi Nagyfejedelemségben (417)

V. FEJEZET

AZ UDVAR ÉS AZ URALKODÓ OSZTÁLY SZÖVETSÉGE A FORRADALOM ELLEN (1795–1812) — *Benda Kálmán* 425

1. Népesség és társadalom a 18–19. század fordulóján 425

A népesség száma (425) Népsűrűség, települések, városok (430) Társadalmi tagozódás, nemzetiségi és vallási megoszlás (435)

2. Magyarország a napóleoni háborúkban 441

Kabineti abszolutizmus, rendőruralom (441) A francia háborúk (447) Napóleon és Magyarország (451) Az elnyomott függetlenségi és reformtörekvések (459) Adórendszer, pénzügyi nehézségek (463) A devalváció (466) Az udvar és a magyar nemesség ellentétének újraébredése (469)

VI. FEJEZET

A MAGYARORSZÁGI TÁRSADALOM (1790–1848) — *Vörös Károly* 473

1. A népesség 473

A népességszám növekedése (473) A népességszám regionális és időbeli alakulása (476) Belső migráció és a regionális népsűrűség (480) A népességfejlődés válságjelei (483)

2. A nemesség 485

A nemesség jogai, létszáma és területi elhelyezkedése (485) A nemesség vagyoni differenciálódása (487) A főnemesség (491) A birtokos nemesség (495) A kisnemesség (498) A főúri életmód: a kastély (501) A birtokos nemesi életmód: a kúria (503) A kisnemesi életmód: a paraszthá̀z (506)

3. A parasztság 508

A paraszt állami és földesúri terhei (508) A paraszti árutermelés lehetőségei és a felhalmozás korlátai (511) Mezővárosodás és örökös megváltás (520) A konfliktusok: a parasztmozgalmak (522) A betyárvilág (529) A feudális intézmények válsága (531) A mezőgazdasági bérmunkásság (533) A paraszti életmód: a ház (537) A paraszti viselet változásai (541) A nem magyar paraszt életmódjának változásai (544)

4. A polgárság 547

A városi funkciók átrendeződése (547) A polgárság átalakulása (556) A polgárság a városi és az országos politikában (565) A városi bérmunkások (570) A zsidók (577) A polgári életmód kerete és meghatározója: az urbanizálódás (586)

5. Az értelmiség 590

VII. FEJEZET

ABSZOLUTIZMUS ÉS RENDISÉG KONFLIKTUSÁNAK KIÚJULÁSA (1812–1830) — *Vörös Károly* 601

1. Az abszolutizmus támadása és a megyei ellenállás 601

Európa a bécsi kongresszustól a júliusi forradalomig (601) A magyar nemesség és az abszolutizmus: új összecsapás küszöbén (607) Abszolutiz-

mus és centralizáció Ausztriában (608) Az abszolutizmus magyarországi korlátai (617) A rendeleti kormányzás kezdetei Magyarországon (620) A megyei ellenállás és tanulságai (624)

2. A rendi alkotmány körülsáncolása és modernizálásának kezdetei 632

Az 1825—1827. évi országgyűlés (632) Politikai élet és mozgalmak az Erdélyi Nagyfejedelemségben (635) A bizottsági munkálatok (639) Az úrbéri és a közgazdasági bizottság munkálatai (642) Az igazságügyi és a közjogi bizottság munkálatai (651) Bizottsági munkálatok az adó-, a nevelésügy, a nemesi katonáskodás és a bányaügy vonatkozásában (658)

2. KÖTET

VIII. FEJEZET

A MAGYAR REFORMELLENZÉK KIALAKULÁSA ÉS MEGSZILÁRDULÁSA (1830—1840) — *Gergely András* 669

1. A korszakváltó évek 669

Európa, 1830 (669) Az 1830. évi országgyűlés (672) A kolerafelkelés (674) Széchenyi István (678) Wesselényi Miklós (687) A rendszeres bizottsági munkálatok a megyék előtt (690) A magyar liberalizmus kialakulása (696) Kormányzat és konzervativizmus (706)

2. Az 1832—1836. évi országgyűlés 715

Az utolsó rendi országgyűlések működési mechanizmusa (715) A nyilvánosság biztosítása és a tárgyalások rendje (717) Az úrbér ügye (720) A magyar nyelv ügye (729) Kölcsey Ferenc (729) További reformkérdések (732) A Szent Szövetség reorganizációja (734) Az erdélyi országgyűlés (737) A reakció ellentámadása (740) A reformellenzék formálódása (742) Az országgyűlés utolsó szakasza és törvényalkotása (744)

3. Az abszolutizmus ellentámadása 748

A birodalom és kormánya I. Ferenc után (748) Wesselényi perei (756) Az ifjak pere (758) A Törvényhatósági Tudósítások (759) Kossuth Lajos (760) Kossuth pere (764) Széchenyi vállalkozásai (766) A reformmozgalom helytállása (767)

4. Az 1839—1840. évi országgyűlés kompromisszuma 770

A keleti kérdés (770) Az országgyűlés küszöbén (772) Harc az alkotmánybiztosítékokért (775) Deák Ferenc (777) Az 1832—1836. évi országgyűlés öröksége (779) A gazdasági törvényhozás (782) Az új évtized küszöbén (784)

IX. FEJEZET

A NEM MAGYAR NÉPEK VISZONYA A MAGYAROKHOZ ÉS MOZGALMAIK POLGÁRI JELLEGÉNEK ERŐSÖDÉSE (1792—1840) — *Arató Endre* 789

1. Magyarosító törekvések a 18. század végétől a 19. század negyvenes éveiig 790

Az irányt mutató irodalom (790) A megyék tevékenysége (793)

2. Türelmes nézetek 796

A megértés és magyarosítás (796) A jakobinusok felfogása (798) Magyar rokonszenv a nem magyar népek iránt a 19. század első évtizedeiben (800) Magyar rokonszenv a nem magyar népek iránt az 1830-as és 1840-es években (803)

3. Kulturális és politikai kapcsolatok a magyar és nem magyar polgári-nemzeti mozgalmak között 806

Az irodalmi-nyelvi norma ösztönző példája és a bilingvizmus hatása (808) A személyes érintkezés (811) Az irodalmi-művelődési visszhang, a fordítások (816) Kapcsolatok a színművészetben (824) Az Egyetemi Nyomda a magyarországi nem magyar népek kulturális fejlődéséért (825) A politikai kapcsolatok (827)

4. A polgári jelleg erősödése a nem magyar népek politikai-nemzeti mozgalmaiban 836

A horvát—magyar rendi szövetség felbomlásának kezdetei és az illírizmus (837) A nem magyar népek politikai mozgalmai Erdélyben (843) A szlovák polgári értelmiség küzdelme az egyenjogúságért (847)

X. FEJEZET

A MAGYAR REFORMELLENZÉK HARCA A POLGÁRI ÁTALAKULÁSÉRT (1840—1847) — *Vörös Károly* 855

1. Két országgyűlés között (1840—1843) 856

Régi és új motívumok: a vallási kérdés és a szatmári 12 pont (856) A Pesti Hírlap (860) Új program (863) Kossuth és az ellenzék vezetése (868) Az új program és az újkonzervatívok (871) Az új program és Széchenyi (873) A Széchenyi—Kossuth-vita kezdetei (878) Széchenyi és a kormány (881) A büntetőjogi reform (883) A kormány új politikai kísérlete (887) Az 1841—1843. évi erdélyi országgyűlés (890) A magyar országgyűlés előkészítése (892)

2. Az 1843—1844. évi országgyűlés 894

Az országgyűlési utasítások: a liberálisok eredményei és kudarcai (894) A társadalmi reform elemei (898) A gazdasági reformjavaslatok (906) Az országgyűlés mérlege (911) A kudarc oka: az udvar taktikája (914)

3. Az arcvonalak végleges kialakulása 922

A kormány előkészületei az új politika bevezetésére (924) A Védegylet (928) Az abszolutizmus utolsó rohama: az adminisztrátori rendszer (936) A centralisták (943) A konzervatív program (947) A reformellenzék egysége felé (950) Széchenyi válsága (954) Az Ellenzéki Nyilatkozat (959) A kormány előkészületei az új politika bevezetésére (964) Az 1846—1847. évi erdélyi országgyűlés — *Miskolczy Ambrus* (966) Kossuth a cél előtt (972)

XI. FEJEZET

A NEMZETI ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE A POLGÁRI FORRADALOM ELŐTT (1840—1848) — *Arató Endre* 977

1. A magyar nemzetiségi politika irányzatai a negyvenes években 977

Az ellenzék koncepciója (977) Széchenyi és a konzervatívok felfogása (981) A magyar radikálisok nézetei (984) Az aulikusok álhazafisága (986)

2. A magyar—horvát fegyveres összeütközés előzményei 988

A horvát nemzeti mozgalom polgári irányú továbbfejlődése (988) Megegyezési kísérletek a magyar és a horvát nemzeti mozgalmak között (996)

3. A szlovák nemzeti mozgalom politikai aktivitásának megnövekedése 999

A magyar—szlovák nyelvharc további állomásai (999) A szlovák nemzeti mozgalom differenciálódása a forradalom előtti években (1002)

4. A nemzetiségi küzdelmek Erdélyben 1007

Az 1841—1843. évi erdélyi országgyűlés és a magyar—szász nyelvharc (1007) A Gazeta de Transilvania nemzeti—liberális koncepciójának kibontakozása (1010) A román nemzeti mozgalom differenciálódása és az 1846—1847. évi erdélyi országgyűlés (1018)

5. A nemzeti fejlődés az ellentétek kiéleződése nélkül 1020

A magyarországi románok és a magyar nemzeti mozgalom (1020) A magyar—szerb viszony lassú éleződése (1024) A magyarországi ukrán nemzetiségi törekvések (1029) A magyarországi németek — *Vörös Károly* (1031)

6. A modern nemzeti ideológia jellemzői 1035

Az egykorú nemzet—haza fogalom, a nemzet felébresztése (1036) A nemzeti integráció (1043) A nép nemzetbe emelése (1050)

XII. FEJEZET

KULTURÁLIS FEJLŐDÉS MAGYARORSZÁGON
(1790—1848) — *Vörös Károly és Arató Endre* 1055

1. A magyar nép kulturális élete — *Vörös Károly* 1055

A nyelvújítás és az államnyelvi harc (1055) A nyelvújítás és a művelődés polgáriasodása (1058) Az irodalom útja a felvilágosodástól a romantikáig (1061) Romantika és romantikus magatartás (1067) A romantika az irodalomban (1068) A realizmus felé (1073) A népiesség jelentkezése (1075) A magyar színjátszás pest-budai kezdetei és vidéki évtizedei (1078) A magyar színjátszás kiteljesedése (1082) A színjátszás stílusa és tartalma (1084) A zene (1086) A verbunkos kibontakozása és az új népies műdal (1089) A képzőművészet fejlődésének korlátai és ösztönzői (1094) A klasszicista építészet (1101) A stílusváltozás kezdetei a képzőművészetben (1103) A sajtó mint a kultúra szervezője (1107) Az oktatásügy intézményei (1112) Oktatás és társadalom (1123) A tudományok (1126)

2. A magyarországi nem magyar népek kulturális élete — *Arató Endre* 1149

A horvát kulturális élet fejlődése az illírizmus jegyében (1150) A szerb nyelvművelés és kulturális mozgalom (1157) A szlovák irodalmi és társadalmi élet kibontakozása (1163) A román nyelv és kultúra előrehaladása (1176) A magyarországi németek művelődése — *Vörös Károly* (1181) Kulturális fejlődés a Szászföldön (1184) A magyarországi ukrán nyelvi-kulturális mozgalom kezdetei (1189) A zenei és a képzőművészeti műveltség (1192)

XIII. FEJEZET

FORRADALOM ELŐTT (1847—1848) — *Vörös Károly* 1195

1. A forradalmi helyzet érlelődése 1195

Európa 1847 őszén (1196) Ausztria 1847 őszén (1199)

2. Az 1847—1848. évi országgyűlés 1204

Előkészületek az országgyűlésre (1204) Az országgyűlés első szakasza (1210) Az országgyűlés második szakasza (1213)

3. A radikálisok 1217

A társadalmi gyökerek (1217) Táncsics Mihály (1219) A Fiatal Magyarország (1221)

4. A forradalom kapujában 1223

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS 1229

FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK 1301

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ 1401

HELYSÉGNÉVMUTATÓ 1423

KÉPEK JEGYZÉKE 1431

TÉRKÉPEK ÉS TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE 1453

ELŐSZÓ

A történelem drámaciklusában az ember a színjáték szerzője is, szereplője is. A drámasorozat egyik darabjának, a tőkés polgári viszonyok történetének előjátéka a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet. Ez a folyamat Európában egy időben több színhelyen is játszódva, több évszázadon át megy végbe. E színhelyek egyike a 16—17. század óta Kelet-Közép-Európa, ahol Magyarországon a 18. század második felétől kezdődően, főleg azonban 1790 és 1848 között és igen rövid idő, mindösszesze 70—80 év alatt játszódik le az átmenet folyamatának egyik jelenetsora.

A feudalizmus válságának kezdete, elmélyülése, majd agóniája, a polgári viszonyok csíráinak létrejötte általában, és így Magyarországon is, több szinten megy végbe. Az egyes szinteken bonyolódó cselekmények önmagukban is konfliktusok hordozói, ám ugyanakkor kölcsönhatásosan, ha nem is egyenlő súllyal, befolyásolják a többin folyó cselekményeket, és fokozzák az egyes szintek immanens belső feszültségének intenzitását. Valamennyi szint cselekményeiben a konfliktus közös, elsődleges forrása (s egyben az események mozgatója is) az az ellentét, mely az önmagát túlélt feudalizmusnak mint a továbbhaladás útját eltorlaszoló gátnak az eltávolítására irányuló tudattalan fejlődés és tudatos törekvések között alakul ki.

A nagy minőségi változások a történelemben sok esetben nem kapcsolhatók látványos eseményekhez, meghatározott időponthoz, hanem a dolgos hétköznapok egyhangúnak, szürkének tűnő folyamatában mennek végbe. Csendes előkészítőik a legmélyebben fekvő szinten, csaknem észre-

vehetetlen, lassú, ám feltartóztathatatlan mozgások eredményeként a minőségi átalakulást hozó mennyiségi változások, a mindennapi anyagi termelő munka, a gazdasági élet folyamatainak velejárójaként a társadalom szerkezeti változásai. Ezek a többi szinten végbemenő és a felszínen lejátszódó cselekményeket végső soron és úgy határozzák meg, hogy az utóbbiak mozgása visszahat az alapvető meghatározóra.

A gazdasági életjelenségek szintjén a feszültség és az általa is indukált mozgás legáltalánosabb forrása a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Kelet-Közép-Európa valamennyi országára jellemző — országonként sajátos vonásokkal markánssá formált — torzultsága és befejezetlensége, ami kínosan lassúvá, nehézzé teszi a tőkés gazdálkodásra való áttérést. Magyarországon az évszázadokra visszanyúló történelmi előzmények különösen magas hőfokúvá izzítják az ellentéteket. A történelmi előzmények folyományaként Magyarországon csupán a 18. század második felében — Erdélyben még ennél is később — történnek meg az első, bizonytalan lépések az átmenet útján. Az átmenet első szakaszára a kelet-közép-európai térségben általánosan jellemző a távoli piacoknak szánt és a robotra alapozott nagy tömegű mezőgazdasági árutermelés; ez Magyarországon és Erdélyben 1848-ig a termelés jellemző formája marad.

A drámai feszültséget ezen a szinten alapvetően a feudális magánjogi kiváltságok továbbélése okozza. A növekedő piaci lehetőségek ösztönzésére több árut termelni szándékozó, nagyobb földtulajdonnal rendelkező birtokosok hamarosan beleütköznek elsősorban a kényszermunkaként végzett jobbágyi robot gyenge termelékenységéből és rossz minőségéből előálló korlátaiba, javítási iparkodásaik pedig a feudális határhasználati módszerek okozta akadályokba. Mindezekből fakadt a saját tőkeképzés általánosnak mondható hiánya. A tőkeképzés csupán néhány, kivételes esetben sikerül, akkor is csak nagy erőfeszítések árán. A korszerűsítés igényelte beruházási szándékok elsősorban az ősiségbe és ehhez kapcsolódva a kölcsönök visszafizetésének időpontját bizonytalanná tevő feudális bírósági eljárás hosszadalmasságába és mindezen összetevők eredőjeként a kínzó hitelhiányba ütköznek. A paraszti árutermelés széles körű, nagyarányú kibontakozását szintén fékezik a feudális magánjog bilincsei.

Az iparban a feudális magánjogi kiváltságok és a hagyományos kézműves termelési eljárások összeütköznek a bővülő piac igényelte korszerű

tőkés ipari termelés követelményeivel, és ez ismét konfliktushelyzetet teremt. A nagyobb városokban a céhrendszer már válságba jut, ámde ugyanakkor az ország nagy területein még igen csekély a kézműiparral foglalkozó lakosság száma. Ezzel egyidejűleg a piaci rendeltetésű tömeges mezőgazdasági árutermelés mennyiségi növekedésének, területi kiszélesedésének egyik hatásaként, 1848 felé közeledve, megnő a készen vásárolható ipari termékek kereslete.

A kézműipari termékek egyrészt nem tudják állni a versenyt a tőkés ipari üzemekben előállítottakkal. Másrészt az ország nagy területeinek kézműves iparosokkal való gyér ellátottságából következően a feudalizmus időszakára jellemző, főként céhes ipari termelés válsága — a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi és erdélyi, viszonylag igen rövid teljes időtartamához képest és azon belül az ágazati fejlődési időarányokra is figyelve — jóval hosszabban tartott, mint Kelet-Közép-Európa kedvezőbb történelmi sorsú országaiban, ide számítva a Habsburgok Lajtától nyugatra fekvő örökös tartományait is. 1848-ig ugyanis túlnyomórészt a céhes vagy a céhen kívüli kézműipar termékei fedezik Magyarország és Erdély lakossága nagy részének iparcikkszükségleteit. A tőkés ipar — bár főként az 1840-es években lendületes gyarapodásnak indult — 1848-ig nem jutott előbbre a manufakturális termelés periódusánál. Termelésének értéke az ország teljes ipari termelési értékének viszonylag csekély hányadát teszi ki.

Minden feudális akadály ellenére sem lehet azonban többé útját állni annak, hogy 1848-ig az iparban is létrejöjjenek a tőkés termelés csírái.

A legmélyebb szinten lejátszódó eseménysor, elsősorban a külső és ennek ösztönzésére a belső kereskedelmi forgalom növekedésével együtt objektíve hozzájárul ahhoz, hogy Magyarország is megtehesse az első, kis lépéseket a gazdasági integrálódás, az egységes belső piac kialakulása felé vezető úton, ami egyúttal az országban élő népek nemzetté válásának kiteljesedését is előmozdítja, és a nemzeti konfliktusok objektív forrásává lesz.

Ugyancsak a mélyben, szintén lassan, úgyszólván észrevétlenül; párhuzamos jelenetsorban, a gazdasági eseményekkel szoros összefüggésben lehetünk tanúi a társadalmi szerkezet új elemei megszületésének és erősödésének. A piac növekedő árufelvevő képességére mindinkább orientálódni próbálkozó, a tőkés piacgazdaság követelményeihez igazodni törekvő

gazdaság lassan, de állandóan gyarapodó új társadalmi elemeket hoz létre.

A feudális társadalom zárt közössége, rendi hierarchiája azonban még a feudalizmus kései szakaszában is erősen korlátozta az egyén mozgási, választási lehetőségeit. Még a legbensőbb kapcsolatokat is szigorú formák falazták körül. A polgárosuló ember személyi szabadságra vágyik és arra, hogy biztosíthassa helyét a gazdaságban, a társadalomban, a politikában, hogy saját igényei szerint rendezhesse be egyéni, családi életét. Minél jelentősebbé válik az új társadalmi elemek funkciója részben közvetlenül a gazdasági életben, részben — és ezzel párhuzamosan, áttételesen, de az előbbitől nem függetlenül — a jogi, az egészségügyi, a technikai, a tudományos, a kulturális életben, annál kínosabbá válik az ezeknek az új elemeknek a kibontakozását hátráltató feudális kötelékek szorítása, annál erőteljesebben feszítik szét belülről — puszta létezésükkel, s még inkább funkcionális tevékenységük révén — az új erők a régi rend jogrendszeréből felépült, immár fojtogató légkörű, tűrhetetlen börtön kettős falát.

A feudális megyei, városi és földesúri magánjogi privilégiumok a gazdasági és a társadalmi előrelépést már önmagukban is visszafogják, de ezt a hatást még tovább mélyítik az elavult Habsburg dinasztikus abszolutizmus jelentette feudális államjogi gátak, amelyek a cselekményeknek ezen a szintjén legközvetlenebbül a bécsi udvar gazdaságpolitikája révén észlelhetők. 1848 felé haladva már a felszínen is mindinkább szemügyre vehető gazdasági és társadalmi változások útjának szabaddá tétele megköveteli a szubjektív tényező, a tudatos politikai cselekvés szintjén is a mind nagyobb feszültséggel telítődő ellentétek feloldásának irányába mutató mozgást.

Az előzőkből következően a politikai küzdelmek egyszerre és közel egyidejűleg további két, a felszínen elhelyezkedő szinten játszódnak le: a magánjogi és az államjogi kiváltságok ellen vívott harcok színterén. Az események közvetlen motorja a magyar köznemesség haladó, reformpolitikusokból álló és ennek az osztálynak különféle rétegeihez tartozó, a feudális kiváltságok megszüntetését így eltérő módon és mértékben, ámde mindenképpen igénylő csoportja, amelynek múlhatatlan történelmi érdeme, hogy a reformországgyűléseken hozott törvényekkel előbb réseket üt a feudális magánjog bástyáin, majd ezeket 1848-ig folyamatosan igyekszik kiszélesíteni. Kisebb eredménnyel jár hasonló iparkodása

feudalizmus másik oldala, a dinasztikus abszolutizmus elleni harcban, amely, mivel a politikai és a gazdasági önrendelkezésért folyik, szubjektív oldalról egyengeti a magyar nép nemzetté válása kiteljesedésének útját.

A nemesi reformmozgalom sikereinek forrása az, hogy 1790-től 1848 felé haladva a feudalizmus felszámolása Magyarországon és Erdélyben objektíve minden osztálynak, rétegnek általános, közös érdeke, jóllehet a feudális magánjogi viszonyok felszámolásában úr és jobbágy nem egyformán érdekelt. Ahol pedig törekvéseik találkoznak, oda is más megközelítésből jutnak el. A reformmozgalom politikusai azonban nem csupán abban érdekeltek, hogy eltávolítsák a piacgazdálkodás igényeinek kielégítése útjában álló feudális magánjogi gátakat, hanem abban is, hogy megszerezzék a politikai és a gazdasági önrendelkezést. Ebben — említettük — az új osztályok, rétegek is érdekeltek. A polgári átalakulás vezetésére hivatott tőkés polgárság szerepét Magyarországon a nemesi reformmozgalom képviselőinek kell betölteniök, mivel tőkés polgárság még alig létezik, így saját érdekeinek önálló képviseletére még nem is képes. A polgárosuló reformer nemesség érdemeit még csak öregbíti az, hogy feudális osztály részeként is képes felismerni osztályának távlati létérdekeit, és jövőbeli érdekeit szolgálva hajlandó síkraszállni a feudális birtokos osztály magánjogi privilégiumainak lassú, ám egyre következetesebb, mindinkább radikalizálódó felszámolásáért. Ugyanakkor előbb a politikai, majd a gazdasági önrendelkezésért és ezen a réven az állami élet irányításában a politikai vezető szerep elnyeréséért is harcol. 1831 eseményei, 1830 és 1846 lengyelországi tanulságai arra intik, hogy ha célhoz akar érni, maga mögött kell felsorakoztatnia a jobbágyság tömegeit.

Kölcsey Ferenc „haza és haladás", Vörösmarty Mihály „haza és emberiség" gondolatpárja ezt fejezi ki és ezzel együtt liberális, humanista, az ország minden lakosának polgári jogegyenlőséget követelő érzelmeiket is.

A nemesi reformmozgalom kettős indítékához harmadikként még a haladás szóvivőinek az a reménysége is társul, hogy a jobbágyot előbb gazdasági, majd lépésről lépésre haladva emberi téren is teljesen szabaddá téve megelőzhetik, fölöslegessé tehetik 1789 magyarországi változatát, és elkerülhetővé lesz 1831 magyarországi, illetve 1846 galíciai eseményeinek megismétlődése is.

A magyarországi objektív történelmi helyzet már megérett arra, hogy francia, angol, német haladó, túlnyomórészt liberális politikai, közgazda-

sági elméletek megtermékenyíthessék a nemesi reformmozgalmat, eszmei támogatást nyújthassanak programjának formálásához. Nem a fejlett Nyugat ideológiájának mechanikus átvételéről van szó, hanem ezeknek az elméleteknek a sajátos magyarországi állapotok fejlettségi szintjéhez igazított, de az elérendő távlatokra is figyelő alkalmazásáról.

A kettősség forrása az a tény, hogy a magyarországi reformmozgalmakat feudális, köznemesi réteg vezeti. Ez a körülmény járulékosan növeli az e szinten játszódó események feszültségének intenzitását. Bár a polgári haladás erői mind a politikai és a gazdasági önrendelkezés, a feudális államjogi kötelékek, mind a magánjogi bilincsek széttörésének terén gyorsabb előrelépést kívánnak, azért a megyei közgyűléseken és az országgyűlések vitái során könnyebben tudnak szót érteni egymással a politikai és a gazdasági önrendelkezés, a feudalizmus államjogi kötelékeitől való szabadulás terén, mint a magánjogi bilincsek széttörésének vonatkozásában. Mindez azonban nem kisebbítheti történelmi érdemeiket.

A magyar nemesi reformmozgalom eredményességének, lehetőségeinek — elsősorban a politikai és a gazdasági önrendelkezés irányába mutató harcainak — közvetve határokat szab az európai hatalmi erőviszonyok alakulása, a háborús összecsapások kimenetele, illetve a konfliktusok lehetséges kimeneteli változatainak mérlegelése és ezek hatása a bécsi udvarnak a Habsburg-uralom alatt levő területekkel, különösképpen Magyarországgal kapcsolatos politikájára.

A magyar nemesi reformmozgalom javára írandó, hogy eredményeivel, erejének gyarapodásával bátorító példával szolgál az osztrák-német, leginkább a bécsi haladó törekvéseknek. Létezése, küzdelmei nem is csekély részét kötik le az abszolutisztikus kormányzat fegyveres és civil erőinek, és ezáltal — közvetve — hozzájárulnak a Lajtán túl éledő antifeudális, polgári törekvések, szervezkedések mozgási, fejlődési lehetőségeinek a megkönnyítéséhez.

A Habsburg feudális dinasztikus abszolutizmus helyzetét az uralma alatt levő területeken kétségtelenül befolyásolja a feudalizmus, ezen belül az abszolutizmus ellen küzdő belső politikai mozgalmak ereje. Létét azonban korszakunkban még a dinasztiának az európai nagyhatalmi egyensúly megóvásában játszott szerepe határozza meg. A dinasztia uralmának fennmaradása elsősorban és közvetlenül az eredeti rendeltetésének betöltésére nem sokkal létrejötte után alkalmatlanná váló Szent Szövetség tag-

államainak az érdeke. Közvetve azonban — a saját polgári forradalmukat már megvívott és polgári rendjük konszolidálásában, hatalmi törekvéseik miatt az európai hatalmi egyensúly — a status quo fenntartásában közvetlenül érdekelt nyugat-európai tőkés országok politikai vezető osztályai sem lehetnek közömbösek a Habsburg-dinasztia uralmának sorsa iránt. Éppen ezen a réven járulnak hozzá ők is a Habsburgok feudális dinasztikus uralmának meghosszabbításához.

Ugyanebben az időszakban azonban az egyes európai államokban végbemenő polgári forradalmak, az elnyomott népeknek a polgárosulás irányába mutató függetlenségi mozgalmai — az utóbbi esetben nagyobb hányaduknak a kimenetele közvetlenül érinti a Habsburg-dinasztia hatalmi pozícióit — eltiprásuk esetén is gyengítik a dinasztikus abszolutizmus szilárdságát. A levert szabadságmozgalmak tüze ugyanis a hamu alatt tovább parázslik. A feszülő nemzetközi ellentétek lekötnek fegyveres erőket, és így — közvetve — bizonyos mértékben korlátozzák a Habsburg-dinasztia mozgási szabadságát országain belül is.

Nem kevésbé függnek — áttételesen — a magyar nemesi reformmozgalom esélyei a Habsburg-dinasztia helyzetének alakulásától a Német Birodalomban. A Zollverein gazdasági integráló szerepe közvetlenül hatott az örökös tartományok gazdaságára és a bécsi udvar állami bevételeire, közvetve pedig a Habsburgok németországi politikai szerepére is. Nem utolsósorban befolyásolja azonban a magyar nemesi reformmozgalom kilátásait az említett összefüggésben a Habsburgok jogara alatt levő örökös tartományokban és az 1815. évi bécsi kongresszus döntéseként Habsburg-uralom alá jutott területeken uralkodó belső viszonyok alakulása. Egyesekben antifeudális-polgári, másokban még politikai és gazdasági önrendelkezési törekvésekkel is súlyosbított formában. A Habsburg-dinasztiát és kormányát időnként kényszerhelyzetbe hozzák a kül- és belpolitikai viszonyok fordulatai. Ilyenkor engedményekre kényszerül. Már a rendi nacionalista sérelmi politika időszakában is alakulnak ki ilyen helyzetek, még inkább a magyar nemesi reformmozgalom korszakában. Ezek a kérdések azonban már átvezetnek egy másik szinten játszódó cselekményekhez.

A Habsburg-dinasztia uralma alatt levő országok soknemzetiségűek. A kormányzó hatalom a dinasztikus abszolutizmus, a végrehajtó hatalom az egyes területek nemesi rendjeinek politikai vezető rétege birtokában

van. Magyarország történelmének 1526 óta bekövetkező sorsfordulatai miatt ez az ellentmondás az e szinten játszódó események mozgatója. Az ellentéteket súlyosbítja, a konfliktust élesebbé teszi az, hogy még a végrehajtó hatalom sincs teljesen a magyar nemesség birtokában. A bécsi udvar abszolutista kormányzó hatalmához kívánja igazítani a végrehajtást is, és ezt a magyar központi államigazgatási szervek, elsősorban a bécsi székhellyel működő magyar kancellária és a bécsi udvari kamarától függő budai központú magyar kamara, továbbá a helytartótanács — illetve mindezek erdélyi megfelelői — útján érvényesíti.

Korszakunk első három évtizedében még a rendi nacionalizmus köntösében ugyan, de már polgári elemektől hajtva, a nemesi reformmozgalom csaknem két évtizedében pedig az egyre nyilvánvalóbban túlsúlyra jutó magyar polgári önrendelkezési törekvések ütköznek meg országgyűléseken és társadalmi harcmezőn az abszolutizmus anacionális politikájával. Az összecsapások objektív osztálytartalmára figyelve: feudális és polgári törekvések harca ez.

Még csak elmélyíti a Habsburg-abszolutizmus helyzetének ingatagságát az, hogy különösen az I. Ferenc uralkodásának kezdetétől 1848-ig terjedő évtizedekben sekélyesség, műveletlenség, a régihez mereven ragaszkodás, a változtatástól minden területen irtózás, a kormányzó hatalom elfajult rendőruralomra támaszkodása a jellemző. A 18. századi Habsburg-abszolutizmus uralkodói autokratizmusa által — szubjektíve saját kormányzó hatalmának erősítése céljából — foganatosított államigazgatási és gazdaságpolitikai rendszabályait, amelyek objektív hatásaikkal a területi és a gazdasági integrálódásnak a polgári rend felé mutató útját akaratlanul is egyengetik, 1790 és 1848 között újabbak nem követik. Csupán a Magyarországot és Erdélyt kivéve egységes vámtarifa bevezetése történt meg.

Az államhatalom változatlan fenntartásához való ragaszkodás tényén — a lényeget tekintve — mit sem változtattak Metternichnek és beosztottjainak azok a tervezetei, amelyek a Habsburg-uralom alatt levő területek úgynevezett föderatív államszövetségbe tömörítésére irányultak. Ezek ugyanis az abszolutizmus uralmát a rendi kiváltságok alapján nyugvó territoriális önigazgatással rendelkező területek fölött új köntösbe öltöztetve változatlanul fenn akarják tartani, mégpedig különféle egységesítési tervek valóra váltása útján. A területi széttagoltság ilyen módon történő konzerválása is csak a központi, de nem a haladást objektíve elő-

segítő központosító abszolút uralkodói autokratizmus erősítésére lett volna hivatott.

Az abszolutizmus önmagát túlélt, dekadens változatának további járulékos válságtünete volt az, hogy a bécsi központi kormányszervek az évtizedek során — a viszonylag sűrűn végrehajtott átszervezések ellenére és szintén a tehetetlenség jeleként — lényegi kérdésekben döntéstől irtózó és emiatt is nehézkes ügyintézésük révén mindinkább alkalmatlanná válnak az államigazgatás napi teendőinek ellátására. A szabad gondolkodás, a véleménynyilvánítás mindenféle formájának elnyomása rendőri eszközökkel, cenzúrával 1848-ig ; a legártalmatlanabb egyesületek létesítésének betiltása az 1840-es évekig és az a tény, hogy a korszerű francia, német, angol liberális és demokratikus eszméket hirdető nagy alkotók művei — ámbár kerülő utakon, nemritkán titkos ösvényeken — mégis utat találnak az osztrák és a cseh-német örökös tartományokba, főleg Bécsbe, de Magyarországra is, az abszolutizmus válságának további jelei. Nemkülönben az az általános, régóta lappangó és az 1840-es években már eltérő módon, mértékben, de minden osztályra, rétegre kiterjedő elégedetlenség, amely az ausztriai örökös tartományokban, elsősorban Bécsben már I. Ferenc halálát követően, még inkább az 1840-es években és 1848 felé haladva mind erőteljesebben követeli a polgári rend irányába mutató változást.

A magyar nemességnek a politikai és a gazdasági önrendelkezésért az abszolutizmus ellen folytatott és a magyar nemzetté válást objektíve segítő küzdelmei egy másik szinten játszódó jelenetekben feszülő ellentétek forrásaivá is lesznek, mert beleütköznek a Magyarországon és Erdélyben élő más népek objektív és szubjektív mozzanatoktól hasonlóképpen meghatározott nemzetté válási folyamatán belül ezek politikai-nemzeti mozgalmaiba.

Az e szint egyes jeleneteiben feszülő ellentétek létrehozta mozgás egyik, őt a nyugat-európai polgárosodás és nemzetté válás folyamatától megkülönböztető vonása a nemzeti ideológia benne játszott sajátos szerepe.

Kelet-Közép-Európa soknemzetiségű államaiban ugyanis a nemzeti ideológia a polgári átalakulás felé indulás előtt kezd formálódni. A gazdaság és a társadalom polgárosodási folyamata segíti, erősíti, gyorsítja a politikai-nemzeti mozgalmak megindulását és ezekben a nacionalista eszmerendszer további kibontakozását.

A Magyarországon élő népek nemzeti eszmerendszere a terület, a nyelv, a kultúra közössége, a folyamatos nyelvi-kulturális tevékenység révén a 16—17. század óta alakul. A 18. század végén már polgári csírák is felfedezhetők benne. Ez idő tájt a nemzeti mozgalmakban az új, modern polgári jelenségek tünetei figyelhetők meg. A Magyarországon élő népek nemzeti mozgalmai, jóllehet nemzetté válásuk fejlődési szakaszai a történelmi előzményekből fakadóan különböznek egymástól és ellentmondásosak, mégis kölcsönhatásosan mennek végbe, szorosan összefüggnek egymással. A feudális nemzeti kiváltságokkal rendelkezőknél a privilégiumok mindinkább polgári tartalommal töltődnek fel és a modern nemzeti mozgalmak bázisául szolgálnak. Az ilyen kiváltságokkal nem rendelkezőknél az egyházaknak a nemzeti mozgalmakra gyakorolt hatása kísérhető figyelemmel. A nemzeti konfliktusok számos nem magyar népnél vallási ellentétek köntösében jelennek meg.

A nemzeti ideológia, a nemzeti egység gondolata fontos eleme a nemzet integrációjának. Ennek is vannak előzményei a megelőző századokban, de a 18. század végén már szembetűnő a polgárosulás irányába tartó fejlődés kezdeteihez kapcsolódása. A nemzeti integráció szükségessége másmás feladatok elé állítja az egyes nemzeti mozgalmakat. Különbözők az útjukban álló nehézségek is, az e szinten játszódó szövevényes cselekmény megannyi konfliktusforrásaiként.

A Magyarország és Erdély területén élő népek évszázados együttélése, közös sorsuk, gazdasági és családi téren szövődő interetnikus kapcsolataik elsősorban népi szinten kísérhetők figyelemmel, de értelmiségiek között is felfedezhetők irodalmi kapcsolatok, kölcsönhatások formájában. Az interetnikus kapcsolatok a népek nemzetté válási folyamata során is a békés együttélés irányába mutatnak, annak elősegítőjeként hatnak.

A Magyarországon 1790 és 1848 között végbemenő, polgári irányba mutató gazdasági, társadalmi változásokat a természeti és a gazdaságföldrajzi adottságok nemzetiségenként eltérő mértékben befolyásolják. Ezektől a különbözőségektől függően erősödnek a kulturális, majd politikai irányba forduló nemzeti mozgalmakban fellobbanó ellentétek, amelyek háttérbe szorítják a magyar és a nem magyar népek között az összefogás, az összetartozás szükségességének érzését erősítő tendenciákat.

A magyar nemesi reformmozgalom régmúltból származó feudális önkormányzati kiváltsága a forrása annak az úgynevezett történelmi hagyo-

mánynak, amelyre épül, és az 1830-as évekre már polgári, liberális tartalommal töltődik fel az 1840-es évekre a polgári haladás vezetőiben kialakuló nacionalista ideológia, amely szerint a magyar az egyetlen politikai nemzet. A magyar reformer nemesség a nem magyar népeknek — liberális, humanista elveiből következően — a magyarokéval azonos, de pusztán személyre szóló egyéni jogokat kíván juttatni, és ezzel elintézettnek is véli a nemzetiségi kérdést. A nem magyar népek túlnyomó többségének politikai vezetői ellenben alapelvként és kiindulási pontként a magyarokéval azonos politikai önrendelkezési joggal rendelkező nemzetként való elismerésüket követelik. A nemzetté válás folyamatában gazdasági, társadalmi vonatkozásban elért fejlettségi szintjüktől, valamint társadalmi bázisuk jellegétől és kiterjedésétől függően eltérő mértékben kívánnak élni a megszerzendő politikai önrendelkezési joggal, de mindenképpen szembekerülnek a magyar reformer nemesség nemzeti törekvéseivel. Ezeknek a dezintegráló, hol feudális kiváltságokra hivatkozó, hol pedig a szélesebb egységes etnikai integrálódás mellett a területi különválás felé is mutató, ismét másutt a vallási és etnikai közösség ideológiájára épülő, a nemzeti együvé tartozás eszméjét hirdető tendenciáknak az ütközése a magyar nemesség nemzeti igényeivel — a Magyarországon élő valamennyi nép esetében — a nemzeti mozgalmak szintjén fellobbanó ellentétek motorja.

A nemzeti ellentétek alakulását a Magyarország határain túl, de azok közvetlen közelében élő azonos vagy rokon etnikumú népek gazdasági, társadalmi fejlettségi szintje, politikai helyzetének alakulása, politikai-nemzeti törekvéseik, egyeseknél még a nemzetközi helyzettől függő saját helyzetük alakulása is befolyásolja.

A nemzeti ellentéteket tovább bonyolítja az, hogy a bécsi udvar támogatja egyes nemzetiségek politikai vezetőinek terveit. Ezeket erősítve kívánja gyengíteni a magyar reformnemesség politikai önrendelkezéséért harcoló erőit, mert így reméli meghosszabbítani a történelmileg idejétmúlt abszolutizmus életét.

A legmélyebb szinten, és megnyilvánulásai révén a legfelső szinten egyszerre folyik korszakunkban az egyes nemzetiségek — gazdasági, társadalmi fejlettségük mértékével összefüggő, egymásével számos vonatkozásban párhuzamos, részben azonban egymásétól el is térő — kulturális életfolyamata.

A mélyben, a mindennapi munka során spontán, szinte észrevétlenül halad előre a gazdasági, a tudományos és a technikai szaknyelv kialakulása; a közízlés, a társadalmi igény polgári irányba mutató változásait formáló, ugyanakkor azokat ki is szolgáló irodalmi, művészeti termékek hatására az objektív mozgatók által előbbre vitt nemzetté válás kiteljesedési folyamata.

A felszínen ugyanerre a célra irányul szubjektív motorként — kezdetben még csupán a nemzeti öntudatra ébredés érzelmi előkészítése révén, egyedüli erőforrásként — a művészi alkotómunka valamennyi ágának és a színjátszásnak a tevékenysége is. Később a kultúra a magyar reformmozgalomnak — azt a közéletiség felé fordulásra ösztönözve — már csupán segítője a patrióta érzelmek ápolásával. A nemzetiségeknél általában az irodalom, a horvátoknál, a szerbeknél és a szlovákoknál, bár nem azonos mértékben, a színjátszás és a zene területén is ugyanez az eseménysor pereg le.

Másik jelenetben mennek végbe a tudatos nyelvújító mozgalmak, amelyek az egyes népeknél korszerű nyelvi normák kialakításával, tudományos és kulturális társaságok életre hívásával segítik valamennyi Magyarországon élő nép nemzetté válásának kiteljesedési folyamatát. A magyarok esetében a tudományok korszerű műveléséhez szükséges, valamint a tőkés piacgazdálkodásra áttérés igényeinek megfelelő műszaki-technikai, közegészségügyi szakkifejezések magyar megfelelőinek tudatos megteremtése, alsó- és középfokú szakiskolák létrehozása azonban már csak a magyar nép nemzetté válásának kiteljesedését mozdítja elő.

Ugyanezen szint újabb jelenetsorában a feudális belső viszonyokat kipellengérező szatirikus irodalmi alkotások, a múltat idéző vagy a jelent ábrázoló romantikus és realista művek az irodalom eszközeivel tudatosan segítik a polgárosulást. E művek fogadtatása amellett is tanúskodik, hogy van olyan magasabb kulturáltságú réteg, amely be tudja fogadni a mindennapi élet elemeiből felépített jelrendszerrel kifejezett áttételes, bonyolultabb közlendőket, a mi esetünkben a feudalizmus elavultságát. Ezt a réteget az irodalom és a művészet egyes ágainak alkotásai segítik a valóság jobb megismeréséhez és annak átérzéséhez, hogy a még létező régi rend a társadalom nagyobb hányada számára immár emberileg elviselhetetlen.

*

A kötet szerzői ezt a lehetőséget is felhasználják arra, hogy megköszönjék a kötet lektorainak, Szabad Györgynek és Fenyő Istvánnak szövegeik alapos, szempontokban gazdag bírálatát. Nem mulaszthatják el köszönetük nyilvánítását a kézirat nyilvános vitáján részt vevőknek gondolatokat ébresztő kritikai észrevételeikért. Hálával tartoznak Pach Zsigmond Pálnak, Ránki Györgynek, Gyimesi Sándornak, Orosz Istvánnak, H. Zádor Annának és Bölöny Józsefnek azért, mert a nyilvános vita után külön, írásos bíráló észrevételeikkel, javaslataikkal segítették a kötet végleges formába öntésének munkáját. Köszönet illeti Niederhauser Emilt az oly korán elhunyt Arató Endre szövegének gondozásáért (ideértve a tájékoztató apparátus elkészítését is), továbbá Miskolczy Ambrust azért, mert felhasználásra átengedte kéziratos bölcsészdoktori értekezését, valamint az Erdély külkereskedelmére vonatkozó statisztikák összeállításáért, nemkülönben az erdélyi mezőgazdaság és a birtokviszonyok történetéről szóló legfontosabb, újabb román nyelvű szakirodalom rendelkezésre bocsátásáért. Belényi Gyulának, Raffay Ernőnek és Pajkossy Gábornak technikai segítségükért, Szvoboda Gabriellának a képszerkesztésben nyújtott értékes munkájáért jár köszönet. Jelentősen támogatták a szerzők munkáját az Akadémiai Kiadó szerkesztői, Tárnok Irén és Horváth Ildikó, valamint a kötet műszaki szerkesztője, Csákvári András. Köszönettel tartoznak a szerzők a Történettudományi Intézet könyvtárosainak, gépíróinak és technikai munkatársainak segítségükért. Végül, de nem utolsósorban itt mondunk őszinte köszönetet mindazon (a képjegyzék megfelelő tételeinél felsorolt) közgyűjtemények vezetőinek és illetékes munkatársainak, akik munkánkat a képanyag előzékeny rendelkezésre bocsátásával támogatták. A kötet elkészítését csakis ilyen széles körű segítség és együttműködés tette lehetővé.

Mérei Gyula

I. FEJEZET

A MAGYAR NEMESI MOZGALOM (1790—1792)

1. A KÖZNEMESI SZERVEZKEDÉS KIBONTAKOZÁSA ÉS CÉLJAI

EURÓPA ÉS A HABSBURG-BIRODALOM II. JÓZSEF HALÁLAKOR

Az európai kontinens vezető államában, Franciaországban régóta feszülő társadalmi ellentétek 1789-ben forradalomban robbantak ki. A diadalmasan előretörő harmadik rend, a polgárság keresztülviszi a földesúri jogok és kiváltságok eltörlését, kimondja a törvény előtti egyenlőséget, kiveszi a törvényhozás jogát az uralkodó kezéből, a végrehajtó hatalmat pedig a nemzetgyűlésnek felelős miniszterekre bízza. Franciaországban néhány hónap leforgása alatt megdöntötték a feudális rendszert, hogy 1790-ben az abszolutizmust felváltó alkotmányos monarchia berendezésével a nemzetgyűlés már a kapitalista fejlődés útját nyissa meg. A régi világ, az ancien régime letűnt és egy új vette kezdetét, a forradalom azonban még korántsem ért véget. Az uralomra került nagypolgárság ellenében már szervezkedik a forradalom plebejus szárnya, a jakobinus párt.

A francia feudális abszolutizmus megdöntésének híre, mint harci kürtszó, végigzengett Európán, felrázva az elnyomott népeket és társadalmi osztályokat, harcra ösztökélve azokat, akik mindeddig látszatra belenyugvással viselték sorsukat. Elnyomók és elnyomottak szeme egyaránt Franciaországra szegeződik, az egyik félelemmel, a másik alig titkolt reménységgel követi a párizsi eseményeket.

A forradalom mindenekelőtt a Franciaországgal közvetlenül határos területeken éreztette hatását. A Rajna mentén, a nyugati német államokban sorozatos parasztmozgalmak jelezték, hogy a jogtalanok követni akarják a francia példát; ugyanakkor a német értelmiség legjobbjai is a forradalmi vívmányok mellé állnak. Mainzban és más, Franciaországgal határos nagyvárosokban forradalmi klubok alakulnak; a társadalmi erje-

dés mind erősebbé válik és fokozatosan terjed a német birodalom középső, majd keleti részeire is. Belgiumban, ahol a helyzetet mintegy előkészítette II. József uralma, 1789 késő őszén fegyveres felkelés robban ki, mely ugyan elsősorban függetlenségi jellegű, de már az alkotmányos monarchia elvét szegzi az abszolút uralom ellen. Mozgásba jön Európa déli része is: a pápai államhoz tartozó Avignon, a szárd királyság tartozékát képező Nizza és Savoya népe a francia események hatására forradalmi úton kinyilvánítja Franciaországhoz való csatlakozását. Szerte Európában felerősödnek az ellenzéki mozgalmak. Még a távoli Oroszországban is hangos szóval bírálják a cári abszolutizmust és a jobbágyrendszert.

A feudális rend támadóinak elkeseredését nagyban növelte, hogy azok a mozgalmak, amelyeket egyes felvilágosodott uralkodók a század második felében kezdeményeztek, hogy bizonyos reformokkal enyhítsék a feudalizmus merev ellentéteit, korszerűsíteni, így tovább éltetni igyekezvén ezúton az idejétmúlt rendszert, 1790-re mindenütt elbuktak. Legkorábban Európa délnyugati részén került sor a feudális rend megszigorítására. Portugáliában már az 1770-es évek végére felülkerekedett a hatalomból kiszorított egyház és nemesség, s a reformok képviselőjét, Pombal márkit bíróság elé állították. Alig néhány év múlva Spanyolországban is megbukott az Aranda gróf által indított reform ; az 1788-ban trónra lépő IV. Károly király visszaállította a kizárólag a papságra és az arisztokráciára támaszkodó reakciós rendszert. A nápolyi királyságban visszavonták I. Ferdinánd kezdeményezéseit. Az új kormány retteg a polgárság megerősödésétől, és mindenben a régi rendet igyekszik erősíteni. Nem más a helyzet Európa északi részein sem. Poroszországban II. Frigyes utóda, II. Frigyes Vilmos még a látszatreformokat is visszakoztatta, s hangos szóval hirdette szembenállását a felvilágosodás eszméivel. A dán királyságban VII. Keresztély reformjai az egykor mindenható miniszterrel, Struensee-vel együtt letűntek ; a diadalmas ellenforradalom megfosztotta tisztségüktől a polgári származású tisztviselőket, s minden lényeges dologban a nemesi országgyűlés hozzájárulását kötötte ki. Svédországban III. Gusztáv még harcban áll a nemességgel, de már csak néhány hónap, és a gárdatisztek összeesküvése végez vele, hogy utóda alatt itt is visszaállítsák a régi rendszer uralmát. Oroszországban már korábban kiderült, hogy II. Katalin cárnő kacérkodása a francia felvilágosodással alig több uralkodói kedvtelésnél, s a politikában nem várhatók érdemleges követ-

kezményei. Ha még megemlítjük Lengyelországot és a német fejedelemségeket, ahol a reformok el sem indultak, akkor láthatjuk, hogy — nem számítva a már kapitalista Angliát és a köztársasági Hollandiát — Franciaországot kivéve 1790-re a régi rend és a nemesség hatalma mindenütt megerősödött, mintegy kifejezve, hogy az ancien régime nem modernizálható, a feudalizmus nem reformálható, csak megdönteni lehet, persze nem felülről, hanem alulról.

A belső rendszerükben egymáshoz mindjobban közelítő európai monarchiák uralkodói és udvari arisztokráciái kezdettől fogva ellenszenvvel nézték a franciaországi eseményeket. 1790-re azonban már felismerték a forradalom igazi jelentőségét, s az ellenszenv egyre határozottabb ellenségeskedéssé változott.

A veszély érzése azonban még nem volt akkora, hogy egymás közti ellentéteiken úrrá legyen. A diplomáciai szembenállás olykor még az ellenséges állam elégedetlen elemeinek biztatásától sem riadt vissza; nem sok idő kell azonban ahhoz, hogy az uralkodók rádöbbenjenek, milyen veszélyes számukra ez a tűzzel való játék.

1790-ben a diplomáciai ellentétek különösen a Habsburg-monarchia körül élezték ki a helyzetet. A régi riválisa, Poroszország, a még Mária Terézia trónra léptekor elragadott Sziléziához a szomszédos Krakkó környéki területeket akarta megszerezni. Ez a rész Lengyelország 1772-es első felosztásakor Habsburg fennhatóság alá került. Célja elérése érdekében II. Frigyes Vilmos porosz király szövetséget kötött a II. Józseffel harcban álló Török Portával, s miközben szinte bekerítette a Habsburg-monarchiát, magához láncolta, támogatta a galíciai lengyel és a magyar nemesi elégedetleneket, minden módon szította mozgalmukat.

A Habsburgok távoli, különálló nyugati tartományában, Belgiumban, a Józseffel szemben álló nemzeti mozgalmakat elsősorban a tengeri hatalmak, Anglia és Hollandia támogatták. Érthető, szívesebben látták volna a csatorna partját egy kis ország, mintsem a Habsburg-hatalom birtokában. Az azonos külpolitikai érdek fokozatosan közelítette egymáshoz a Habsburg-ellenes hatalmakat, s 1790-ben már úgy látszott, hogy a monarchia teljes harapófogóba kerül. Annál is inkább, mert József egyetlen szövetségesének, II. Katalin cárnőnek szövetségi hűsége meglehetősen ingatag volt. A török háború lezárása után érdekei mindinkább a Habsburgok ellen fordították.

A külpolitikai helyzet bátorította II. József belső ellenzékét az egész monarchiában, különösen Belgiumban, még inkább Magyarországon, s döntően közrejátszott abban, hogy 1790. január 28-án a császár három kivételével visszavonta magyarországi rendeleteit, ország-világ előtt nyilvánvalóvá téve ezzel a jozefinista rendszer bukását.

A török harctérről és a belgiumi felkelésről érkező rossz hírek, a háború által okozott belső nehézségek, a császár betegsége már korábban izzásba hozták a felszín alatt az egész birodalomban régóta parázsló elégedetlenséget. 1789 végén Bécsben éjjel röpcédulákat szögeztek ki: „Úristen! Szabadíts meg minket a háborútól és a nyomortól II. József halála árán."[1] 1790. január 17-én Zinzendorf gróf megdöbbenve jegyezte fel naplójában: „Szinte hihetetlen, hogy mindenki a császár ellen beszél és halálát kívánja." A mindeddig hallgatva engedelmeskedő bécsi arisztokrácia tagjai — egyelőre még csak bizalmas körben — „az uralkodó elviselhetetlen keménységéről" suttogtak, s arról, hogy már nem sokáig kell tűrni a mindnyájukat megalázó rendelkezéseket.[2]

A császár február 20-án bekövetkezett halálával azután a félelemből és megszokásból kovácsolódott utolsó béklyó is lehullott. Az arisztokraták, mindenekelőtt azonban a középnemesek — ahogy a monarchia német nyelvű tartományaiban nevezték őket: a lovagok — egy évtizedes lidércnyomás alól szabadulva, az egész birodalomban szabadjára engedték féktelen örömüket. Hangos szóval szidták, törvénytelennek bélyegezték József rendeleteit, s egynéhánynak azonnali érvénytelenítését követelték; volt, ahol egyszerűen megszűntnek jelentették ki. Az általános zavart csak növelte, hogy a központi kormányszervek szinte máról holnapra megbénultak; az irányító akarat kiesésével az elbizonytalanodás érzése vált úrrá a főtisztviselőkön is. Ahogy Lacy tábornagy találóan mondotta: az elhunyt uralkodó mindenben maga intézkedett személyesen, most aztán senki sem tudja többé, mihez tartsa magát.

A cseh—osztrák, a galíciai vagy a lombardiai nemesek sokáig csak befelé dohogtak a jogaikat sértő józsefi rendelkezések ellen. A magyarországi ellenállás sikere, a császár visszavonó rendelete azonban bátorságot öntött

[1] P. v. Mitrofanov, Joseph II. I. Wien, 1910. 221.

[2] Zinzendorf naplófeljegyzéseiből idézi: H. Benedikt, Kaiser Joseph II. Wien, 1936. 359—360.

beléjük, s hangos szóval harcba indultak a már halott uralkodó reformjai ellen. Szórványos kezdetekből mozgalmuk néhány hét alatt az egész birodalmat betöltő hatalmas folyammá dagadt. Nemrég a reformerek egyikemásika még attól félt, hogy József politikája felkorbácsolja az eddig lefojtott szenvedélyeket, és a reformokkal elégedetlen nép francia mintára forradalmi úton megdönti a trónt és megszünteti a nemesi kiváltságokat. A józsefi rendszert azonban nem a jogtalan nép forradalma, hanem a nemesi rendi ellenállás döntötte meg, amely egyformán irányult az abszolutizmus és az antifeudális reformok ellen, a nemesi rendi különállás, továbbá más nemesi kiváltságok töretlen visszaállítására. A nemesség tartományonként szervezkedett, mozgalmának céljai és érvei mégis meglepő azonosságot mutattak mindenütt.

A rendi támadás elsősorban az 1782-es úrbéri és az adóügyi rendeletek ellen irányult, amelyek anyagi érdekeikben is sértették a nemesi társadalmat; ugyanakkor nem kevésbé sérelmezték a bírósági és büntetőjogi reformokat: azt, hogy József 1787-ben kiadott rendeletével megvonta a büntető hatalmat az úriszéktől, mondván — és ezt a kijelentését külön is felrótták neki —, hogy nem érdemelték meg a kormányzat és a nép bizalmát, továbbá azt, hogy a *Sanctio Criminalis Josephina* az igazságszolgáltatásban egy szintre helyezte a nemeseket és a nem nemeseket. Jogi, gazdasági és társadalmi érveket egyaránt felsorakoztattak, hogy a rendeletek végzetesen káros és tarthatatlan voltát bizonyítsák. A cseh rendek Rousseau *Társadalmi szerződés*éből vett okfejtéssel bizonygatták, hogy ezek az intézkedések ellenkeznek az ország és az uralkodó közti paktummal, amelyben — szerintük — a földesúri jogok is benne foglaltatnak mint a tulajdonjogok szerves része. A földesúri jogokon esett sérelemre hivatkoztak a galíciai lengyel rendek is, kifejtvén, hogy József jogokat akart adni minden alattvalójának, de közben jogtalan kiszolgáltatottságba taszította a nemeseket, akiket az úrbéri és adóügyi rendelkezések létalapjukban támadtak meg. A minden tulajdonuktól megfosztottaknak csak egy maradt — írja —, a sorsukon érzett jogos kétségbeesés.

Az anyagi károsodással egy sorban szólnak arról az erkölcsi sérelemről, amely a nemességet ősi jogainak és kiváltságainak megnyirbálása folytán érte. Az azonos bűnért egyenlő büntetés elvének bevezetésével — olvassuk a morva rendek nyilatkozatában — a császár megalázta a nemességet, megcsúfolta legdrágább kincsét, magát nemes voltát, mert a testi fenyí-

tés, a pellengérre állítás, a mindenki szeme láttára végzendő alja munka a nem nemeseket csak mint fizikai fájdalom érinti, a nemeseket azonban önérzetükben és becsületükben is sérti. Ugyanakkor — mondják az alsóausztriai rendek — azáltal, hogy a földesúr immár nem bírája jobbágyának, „megszűnt az alattvalók és fölöttes hatóságaik közti természetes kapcsolat", felborult „a társadalom rendje".[3] Vagy, ahogy a galíciai rendek kinyilvánították: „A nemesi kiváltságok sutba dobása a monarchia alapjait ingatta meg." A parasztot ugyanis állandóan nevelni, „tanítani kell urai és uralkodója iránti tiszteletre, törvényes kötelezettségei teljesítésére". Ezt a feladatot a nemesség látta el: „...ő tartotta a parasztot engedelmességben és nyugalomban, hiszen jobbágyaihoz ő állt legközelebb, már csak a köztük levő függőségi viszony alapján is". De mi történik, ha a nemességtől elveszik kiváltságait. Az egyenlőség kiöli az „alsóbb néposztályokból" az ambíciót, immár nincs miért törekedniök, nincs hová fölemelkedniök. A nemes pedig, aki mindent elveszített, elkeseredésében „és abban a reményben, hogy megfordítja a sors kerekét", könnyen csatlakozhat a lázadó és rebellis néphez, és „vezérévé lesz a fejetlen tömegnek".[4]

1791 márciusára a helyzet aggasztóvá vált: a hirtelen ölébe pottyant lehetőségtől megittasult nemesség egyre jobban csörtette kardját, s fokozta követeléseit. Míg kezdetben inkább csak egyes rendeletek módosítását, majd érvénytelenítését kívánták a különböző tartományok, márciusban ezzel már nem elégedve meg, az egész józsefi rendszer eltörlését követelték. Biztosítékul pedig, hogy a jövőben az abszolutizmus meg ne újulhasson, több helyütt felújították a régi rendi-tartományi különállás hagyományait. Tirol — ahol elevenen élt a 17. századi autonómia emléke — már március elején kimondta: vissza kell térni a Mária Terézia kori állapotokhoz, a tényleges kormányzást a tiroli tartományi tanács végezze. Lombardiában az olasz nemesség, különállása biztosítékául, a tereziánus közigazgatási reform során megszüntetett tartományi gyűlést, a Congregazione dello Statót akarta visszaállítani. Csehországban a régen mellőzött országgyűlés egybehívását követelték, s elhangzott olyan kívánság is, hogy az 1620 óta visszaszorított és mellőzött cseh nyelvnek biztosítsanak jogot

[3] P. v. Mitrofanov, Joseph II. II. Wien, 1910. 649.
[4] Magna Charta von Galizien ... H. n. 1790.

a politikai és a tudományos életben. Galíciában gondosan felkutatták és összeírták a régi középkori rendi jogokat, s az így összeállított új alkotmány nemcsak lefelé, a jobbágyokkal szemben, hanem fölfelé, az uralkodó ellenében is széles körű jogokkal és önkormányzattal ruházta volna fel a nemességet. A stájerországi nemesek pedig, miután ünnepségek közepette hazavitték Grazba a József által Bécsben, a császári múzeumban őrzött stájer hercegi koronát, gyűlést tartottak és elhatározták, hogy újra jogaiba iktatják a régi rendi önkormányzatot. Eszerint Stájerország önálló hercegséggé alakul, élén a kormányzó herceggel, aki a császárnak s a rendeknek is esküt tesz. A kormányzásban a stájer rendi tanács határozatai az irányadók, a császár csak a had- és pénzügyeket ellenőrizheti, azt is csak megszabott keretek között. Hogy pedig mindaz, ami József uralkodása alatt történt, meg ne ismétlődhessék, a stájer rendi kormány állandó követeket tart majd Bécsben, s ezek részt vesznek a birodalmi kormányszervek ülésein ; ha szükséges, bármikor közvetlen érintkezésbe léphetnek magával az uralkodóval is.

Az országonként változó és mégis számos rokon, sőt azonos vonást felmutató rendi mozgalmak elsősorban a nemesi kiváltságok csorbítatlan visszaállítását célozták, s ennek érdekében növelni kívánták országuk önkormányzatát. A korábbi évszázadokról szólva többször volt alkalmunk rámutatni arra, hogy a Habsburg-birodalom országai és népei a több évszázados együttélés során nem kerültek közelebb egymáshoz, nagyrészt a nemesi osztályok politikai különállásra törekvő rendi magatartása következtében. Így összetartozási érzés nem fejlődött ki (ahogy a gazdasági élet sem alakított ki egységes piacot), s a különböző országok között az egyetlen kapocs az uralkodó személye volt ; a birodalmi egységet csak a jól-rosszul működő központi kormányszervek képviselték. A 16. században, amikor az osztrák, a cseh—morva és a magyar rendek sorban Habsburg-főség alá adták magukat, a királyválasztó rendek a török elleni küzdelemre hivatkoztak, a birodalom létjogosultságát abban vélték megtalálni, hogy a szultánok hódító hatalmának külön-külön egyikük sem tudna ellenállni. Az egyes országok rendi mozgalmai közötti rövid életű szövetségeket is ez a felismerés, a külső veszély érzése hozta létre. Az oszmánok Magyarországról való kiűzésével azonban, a 17. század végén, ez az indok is megszűnt, II. József török háborújával pedig végleg semmivé vált: 1790 után a két birodalom között többé nem került sor fegyveres

összeütközésre. A régi, amúgy sem erős összetartó erő megszűnt, de helyébe új nem lépett. Az osztrákok, csehek és magyarok gyakorlatilag külön életet éltek, egymásra való minden tekintet nélkül. Amikor II. József, felismerve az ebből adódó gyöngeséget, néhány év alatt akarta pótolni évszázadok mulasztását, s megkísérelte felülről, erővel létrehozni az egységet, a látszatra egy évszázada szunnyadó, de a nemességben soha ki nem alvó különállási törekvések egyszerre föléledtek, 1790-ben pedig, a központi kormányzat pillanatnyi meggyöngülését kihasználva, lángolva kezdtek égni, akárcsak a 17. században.

Az 1790-es nemesi mozgalmak azonban, a számos hasonló vonás ellenére sem azonosíthatók a korábbi rendi felkelésekkel. A középkori kiváltságokra történő utalások, a régi jogokra való hivatkozások mellett új érv is elhangzik: a nemzeti nyelv védelme, amelyet a Habsburg-kormányzat elnyom, s amelyet a rendek meg akarnak védeni, sőt tovább akarnak fejleszteni. Ez az érv mutatja, hogy az ancien régime külseje alatt a rendi mozgalmakban is ott rejtőzködik már a csírázó újkori, modern nemzeti gondolat, a nyelvi-etnikai összetartozás eszméje, amely ideológiai alapja annak a bonyolult történelmi folyamatnak, amely alig néhány évtized alatt széttöri majd a rendi kereteket, s a nemzet sorába emeli az ekkor még jogtalan osztályokat.

A nem nemesek jogairól persze 1790-ben még kevés szó esett, s a nagy nemesi felbuzdulásban, tervkovácsolásban és röpiratáradatban éppen azok nem jutottak szóhoz, akik József reformjai, a polgárok és a parasztság fölemelése mellett voltak. A városi polgárság — amely maga is örült, hogy megszabadult a háborúval járó súlyos adóktól — nem tudta még, hova álljon ; a parasztság pedig, amely a legtöbbet veszíthetett, egyelőre mélységesen néma volt.

A MAGYAR NEMESI MOZGALOM

A nemesi mozgolódás hullámai Magyarországon csaptak a legmagasabbra. Érthetően, hiszen a császár január 20-i dekrétuma itt — és a távoli Belgiumot kivéve csak itt — nem a harc kezdetét jelentette, hanem győzelmes végét. Ugyanakkor a magyar nemesi mozgalom nemcsak időben előzte meg évekkel a birodalom más részeit, nagyranövése tehát nemcsak

a hosszabb nekifutás lehetőségéből táplálkozott, hanem mindenekelőtt abból, hogy a függetlenségi hagyomány itt volt a legelevenebb, s ez a hagyomány másutt részben vagy teljesen hiányzó társadalmi alapokra és kifejlett intézményekre támaszkodhatott.

Az alkotmányellenesen hozott rendeletek visszavonása nyomán a parttalan öröm ömlött végig az egész országon ; az ünneplésnek mintegy hivatalos keretet biztosított a szent korona Bécsből Budára való visszahozása. A korona — Kazinczy Ferenc kifejezésével: „a jeggyűrű király és nemzet közt"[5] — hetekre a politikai élet és a közlelkesedés középpontjába került. A kiváltságos osztályok, de részben a polgárság tagjai is, versengve tódultak, hogy a korona előtt kegyeleti tiszteletadással tegyenek hitet az ország különállása mellett. A megyék koronaőrző bandériumokat alakítottak, amelyek egységes díszöltözetben, lóháton vonultak fel. A költségekhez az egyház is hozzájárult. Ünnepségek végeláthatatlan sora kezdődött. A lelkesedés elmondhatatlan.

Február 18-án a koronát szállító hatlovas hintót és kíséretét Dévénynél, az ország határán, Pozsony megye ezer főnyi lovasbandériuma fogadta. Pozsony városában a fellelkesült polgárok kifogták a lovakat és maguk húzták a hintót. Győrben az ünnepi díszbe öltözött lakosság sorfala közt vonult a menet az öreg templomba. Esztergomban harangzúgás köszöntötte. Negyednapra, február 21-én délután ágyúk ropogása, harangzúgás között ért a menet Budára, a királyi várba. „Estve Pesten és Budán a legalábbvaló ház is meg volt világosítva. Csak a tanácsháza előtt ezer gyertya égett és ötven akó veres és fehér bor folyt vala szabad italra."[6] Este javában állt a bál, amikor József halálhírével a futár megérkezett. Zichy országbíró úgy döntött, másnapig titokban tartja a hírt.

József halála csak fokozta a lelkes hangulatot. Megdőlt a „német világ", s az ország a kuruc időkre emlékeztető külsőségek között ünnepelte „szabadsága újulását". A városokban már általánosan hordott, a bécsi divatot utánzó nyugatias polgáröltözék máról holnapra lekerült az emberekről, a század eleji magyar nemesi viselet vált ismét általánossá. „Lobogott a Zrínyi kucsmája minden fejen, lobogott a kócsagtoll a nyusztos

[5] Kazinczy Ferenc, Pályám emlékezete. Bp. é. n. 164.

[6] Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből. Keresztesi József naplója (továbbiakban: Keresztesi József naplója). Pest, 1868. 198.

kalpagokon, s prémet növeszte szája fölött minden" — emlékezett vissza ezekre a napokra Kazinczy.[7] Nagyváradon, Bihar vármegye március 15-i ünnepélyes közgyűlésére a nemesek „lóháton, fegyveresen, tárogatók, sípok és trombiták közt" vonultak fel, „ezeket követték a váradi lakosok lóháton, mind királyszín tafotával borított süvegekben, kócsagtollasan. Az úri asszonyok mind magyar főkötőkben, némelyek leeresztett fátyolokkal." A felbuzdulás és a nyomában járó türelmetlenség oly magas fokra hágott, hogy előfordult: „akin német ruha találtatott, ha magyar volt, róla leszaggatták. Kompániában, bálokban magyaron kívül más ruhát nem szenvedtek."[8]

A viselettel együtt visszatértek a kuruc hagyományok, nóták is. Erdélyben, a háromszéki bálon „Rákóczi táncát" járták. Boronkay Zsigmond zempléni nemesúr Rákóczi 1704-es, Európához intézett manifestumát másoltatta, több példányban is, mivel közeli újrakibocsátására számított. Pest megye pedig javasolta, hogy az országgyűlés hívja haza a „hűtlenség ürügyével száműzött" kuruc bujdosók leszármazottait.

A nemesi lelkesedés azonban nem állt meg a kurucos külsőségeknél, időben még mélyebbre nyúlt vissza, s eszményét az ősi hun-szittya harcosban találta meg. Nagyváradon a diadalkapu felirata ezt hirdeti: „Kíván ország régi, ősi, nagy Attilát".[9] „A szittyák szigorú életmódja és nevelése hajdan rettegésbe ejtette Európát" — olvassuk Nyitra megye körlevelében. „De ez az erő semmivé lesz, ha a nemzet idegen népek viseletét, erkölcseit majmolja, ha csak színjátékokkal, zenével és a társalgási szórakozással törődve elfelejti a törvényt és a szabadságot, ha túlságosan törekedvén a művelődésre, nevetségessé válik. Ha fiainak kezét puhaságban tartjuk, azok csak kéjelgésre lesznek alkalmasak, nem pedig fegyver villogtatására, ahogy azt a nemzet szigorú erkölcse követelné."[10]

A hangulat egyébként is harcias volt, s az önbizalom egyre növekedett. Félreérthetetlenül fejezte ki a közhangulatot az *Egy igaz magyar hazafi sörkentő verse*, a kor talán legnépszerűbb költeménye:[11]

[7] Kazinczy Ferenc, Pályám emlékezete. Bp. é. n. 164.

[8] Keresztesi József naplója. Pest, 1868. 212.

[9] Uo. 198.

[10] Marczali Henrik, Az 1790/1-diki országgyűlés. I. Bp. 1907. 22.

[11] Benda Kálmán, Ismeretlen politikai költemény 1790-ből. *Irodalomtörténet*, 1951. 1. sz. 101.

Ébredj magyar nemzet, nyisd fel már szemedet:
Régen, hogy aluszol, tekéntsd meg ügyedet.
A te szerencsédnek csillaga támadott,
Régi szabadságod napja fölvirradott.
Most van az ideje, hogy te igyekezzél,
A német igábul egyszer kivetkőzzél.
Ha most a német tégedet megejthet
És a plundrájában újra belérejthet,
Talán soha többször te lábra nem állasz,
Hanem örökösen rabságban szállasz.
Ne higyj neki, mert ő esküdt ellenséged,
Irigyli, mint kutya, a te dicsőséged,
Mézet ígér mostan, mérgit nyújtja alatta,
Hogy megfujtson téged, elszánt akaratja.

„Arany idők", „régi szabadság", a jelszók visszafelé, nem előre mutatnak, s azonnal felismerhetően feudális tartalmúak. A józsefi reformok nálunk is elsősorban a nemesség elevenébe vágtak, érthető, hogy a visszahatás az ő részükről következett be. Így volt ez — láttuk — a birodalom cseh és osztrák tartományaiban is. Amiben mégis a magyar mozgalom más és több volt, hogy míg ott a nemesi sérelmek ügye mást, mint a nemesség tagjait nem mozgatott meg (a cseh nyelv érdekében elhangzott szavak sem formáltak közvéleményt), nálunk a sérelmeknek nemzeti jelleget tudtak adni. Míg ugyanis az örökös tartományokban II. József rendelkezései elsősorban társadalmi és anyagi síkon érintették a nemességet, Magyarországon ehhez egyéb vonatkozások is járultak. A császár elszánt törekvése, hogy különböző jogállású országaiból egységes birodalmat kovácsoljon, a legsúlyosabb áldozatot Magyarországtól követelte. Neki kellett volna — eddigi, közjogilag törvényben rögzített különállását feladva — a többiekhez igazodnia, közjogi, közigazgatási és nem utolsósorban nyelvi téren. A magyar rendi alkotmány és a nemesi közigazgatás megsemmisítése, a német nyelv bevezetése a hivatalokban és az iskolákban az ország nyílt germanizálásának és beolvasztásának volt kezdete, s ez nemcsak a nemességet érintette. A nemesség ellenállása tehát kezdettől fogva túllépte a feudális kiváltságok, a rendi jogok megmentésének határ-

rait — amin már a történelem túlhaladt —, a rendi alkotmány védelme összefonódott a csírázó modern nemzeti gondolattal.

A nemesség tisztában volt vele, hogy a császár elleni harcot egymaga nem tudja győzelemre vinni. Ezért kezdettől fogva arra törekedett, hogy a külsők mellett belső szövetségeseket is szerezzen, azaz a nem nemesek rokonszenvét és támogatását is megnyerje. Nem volt titok, hogy a városok nehezen viselték az egyre növekvő adókat, s egyáltalán nem bánták volna, ha valaki leveszi róluk József vaskezét, mely szinte teljesen megfojtotta belső önkormányzatukat. A sorozatos rossz termés következtében fellépő éhínség, az ennek ellenére fokozódó beszolgáltatások, az újabb meg újabb katonai terhek annyira megnövelték a parasztság elégedetlenségét, hogy 1790-re már nyílt lázongásokra is sor került. A nemesség egyáltalán nem csitította az elégedetleneket, sőt hellyel-közzel még tüzelte is a parasztokat; ugyanakkor maga is hangot adott bizonyos paraszti követeléseknek az uralkodóval szemben: amikor törvénytelennek bélyegezte az újoncozásokat, vagy amikor szóvá tette a parasztok (közvetve persze a földesurakat is érintő) romló anyagi helyzetét. Ahogy Gömör megye írta 1790 legelső napjaiban az uralkodóhoz szóló fölterjesztésében: „Noha ezen adózó szegény nép Felségednek és nekünk is vérünk, mégis az emberiség méltóságából annyira leszállíttatott, hogy sokan közülök a vadaknak konyhájára szoríttatva lévén, holmi makk, fű és polyvaeledelekkel puffasztják hasukat."[12] A magyarországi nemesi ellenállás tehát szélesebb társadalmi körökben is reményeket ébresztett. 1789-ben a császári megbízott, erősen túlozva a dolgokat, már azt jelentette Bécsbe: „El kell készülni arra, hogy Magyarországon éppen olyan forradalom tör ki, mint Franciaországban."[13]

Mihelyt azonban a január 18-i határozattal a nemesség ismét jogai birtokába lépett és a helyzet urává lett, mintha elfújták volna a jobbágyvédő szólamokat. Egyszeriben azok váltak hangadókká, akik természetesnek találták, hogy a jobbágy változatlan alávetettségben és jogtalanságban maradjon. 1790 tavaszán a jobbágy már értetlenül nézte a nemesség örömujjongását, melyhez semmi köze nem volt. Ahogy Keresztesi József váradi

[12] Marczali Henrik, Magyarország története II. József korában. III. Bp. 1888. 568.

[13] Uo. 542.

prédikátor följegyezte naplójában a bihari megyegyűléskor: „Sok együgyű parasztok tudakozták ekkor, vajon miért örülnek most az urak? Melyre a másik így felelt: azért, hogy megholt a király."[14] Idő kellett, míg a parasztság meglátta, hogy a nemesség öröme nem kis részt annak szólt, hogy visszanyerte fölötte való korlátlan rendelkezési jogát.

Mivel a központi kormányhivatalok gyakorlatilag megbénultak, a végrehajtó hatalom ténylegesen a köznemesség, a régi hatáskörükben visszaállított megyék kezébe került. Ezek saját kebelükben, szinte önállóan döntöttek a józsefi rendeletek felfüggesztéséről vagy érvényben hagyásáról. Egymással versenyezve igyekeztek eltüntetni a gyűlölt rendszer nyomait. Először a németesítő rendelkezések hatályát szüntették meg. Eltörölték a német nyelv használatát, s kimondották, hogy németül írt rendeleteket a kormányszékektől sem fogadnak el. Helyébe a megyei közigazgatásban a magyart, a törvényhozásban és az egyetemi oktatásban a latint állították vissza. A német nyelv tanítását eltörölték. Igaz, megszüntették a József által bevezetett tandíjat is. Ami azonban leginkább szívükön feküdt: megsemmisítették József minden társadalmi reformját és kezdeményezését, mely a nemesi kiváltságokat érintette. A földméréseket azonnali hatállyal beszüntették, az erre alkalmazottakat elbocsátották. A nemesi kúriákra kirakott házszámokat leverték, s a földmérési munkálatok iratait nem egy megyében nyilvánosan elégették. Néhány hét elég volt rá, hogy visszaállítsák a Mária Terézia kori állapotokat.

A NEMESI FELVILÁGOSODÁS REFORMELKÉPZELÉSEI

A nemesség legműveltebb része persze világosan látta, hogy az idő kerekét nem lehet visszafelé forgatni, a József uralkodása előtti állapotok teljes visszaállítása, a restitutio in integrum nem lehetséges, de nem is volna kívánatos. Ez a — nyugodtan mondhatjuk — nemesi elit a felvilágosodás eszméiben nőtt fel, s felismerte a régi rendszer megreformálásának szükségességét. Elképzeléseik, reformtörekvéseik sokban hasonlítottak József császáréihoz társadalmi, közigazgatási, gazdasági téren egyaránt, ugyanakkor lényeges különbség volt köztük, hogy a változtatásoknál nem a

[14] Keresztesi József naplója. Pest, 1868. 214.

birodalom, hanem csak az ország érdeke lebegett szemük előtt. Patrióták voltak s élesen szembeszálltak a Magyarország beolvasztását célzó összbirodalmi törekvésekkel és a germanizálással.

1789-től konkrétan is több szó esett körükben a magyar alkotmány idejétmúlt, a fejlődést gátló részleteiről, arról, hogy „a parasztra nehezedő nyomást" enyhíteni kell, és hogy a teljes nemesi adómentesség nem tartható fenn. Montesquieu érveit magukévá téve, szükségesnek látták a bíráskodás, a közigazgatás megreformálását, s voltak, akik a fiziokrata tanok hatására terveket készítettek a mezőgazdasági termelés modernizálására. Mint a felvilágosodás fiai, szilárdan bíztak az értelemben, a meggyőződésben, ellenségei voltak minden erőszaknak. Vallották, hogy a reformok csak alkotmányos úton léptethetők életbe, az országgyűlés hozzájárulásával. Ha József meghallgatta volna őket, az érdekeiket figyelembe vette volna, bizonyára zömük mellé áll, így azonban ellene foglaltak állást, megbélyegezve az uralkodót, aki a despotizmust választotta, engedelmességet követelt, s közben maga megszegte a törvényt. A despotizmusnak nevezett abszolutizmussal szemben a felvilágosult nemesek ideálja nálunk is az alkotmányos monarchia volt.

Egyik legjellemzőbb megtestesítője ennek a típusnak a művelt erdélyi főnemes, Teleki Sámuel gróf (a később a köz számára is megnyitott híres könyvtár, a marosvásárhelyi Téka megalapítója), ez időben az egyesített magyar és erdélyi kancellária vicekancellárja, aki közvetlenül a József halála utáni hetekben írásban is benyújtotta kormányzati elképzeléseit. Javaslatai — írja — „a nemesség biztonságát és az állam nyugalmát" szolgálják, s ennek érdekében az uralkodónak és a nemeseknek is bizonyos áldozatokat kell hozniok, „nehogy a népet a hatalom túlkapásai felkelésre ingereljék és így alkalma legyen ráébrednie mindeddig rejtve maradt saját erejére".[15] Először is — mondja Teleki — a törvény előírásait szigorúan meg kell tartani, az uralkodó tartózkodjék minden önkénytől. Országos tisztségre csak felvilágosult gondolkozású, érdemes és arra méltó emberek nevezendők ki, születésre, vallásra és pártfogóra való tekintet nélkül. Éppen ezért az örökös főispánság intézménye megszüntetendő. Az országgyűlés egykamarás legyen; a főrendek személy szerinti megjelenési joga

[15] MIRIAM LEVY, Count Sámuel Teleki and his Reform Projekt: Comments on Habsburg Hungary in 1790. *East Central Europe*, 1975. 2. sz. 152.

szűnjék meg ; a két megyei küldött egyike viszont mindig főnemes legyen. A városok csak egy-egy követet küldhetnek. Az egyházak állami felügyelet alá kerülnek, jövedelmük nagyobbik részét ezentúl fordítsák művelődési intézményekre, elsősorban iskolaállításra és azok támogatására. A papság politikai ügyekbe ne szólhasson bele, ezért az országgyűlésre is csak megyés püspökök kapjanak meghívást.

1789-ben, József életében, az alkotmányellenesen életbe léptetett reformok visszavonása előtt, érthető módon, a nemesi felvilágosodásban is elsősorban a közjogi kérdések voltak előtérben. A reformerek is úgy látták, hogy a Habsburgok nem teljesítették uralkodói kötelességeiket, s ezzel sorozatosan megszegték a néppel kötött szerződést. Rousseau *Társadalmi szerződésének* érveire hivatkoztak, persze a népen magukat értették, „Werbőczy népét", a nemességet. A nemzeti függetlenség hátsó gondolatával 1789-ben a porosz királlyal tárgyalást kezdő nemesi csoport tagjai zömükben az ő soraikból kerültek ki. 1790 tavaszán, úgy gondolták. hogy az ország és a nemzet érdekének előtérbe állításával megnyerhetik az alkotmányosan életbe léptetendő reformoknak a nemesség zömét, az országgyűlés többségét.

Nézzük meg kissé közelebbről az 1790-ben az országot szinte elborító magyar, német, latin nyelvű nyomtatott röpiratáradatot, mindenekelőtt azt a részét, amely a felvilágosult nemesség véleményét tükrözi. Igaz, ezeket a pamfleteket általában nem a politikai táborok vezetői vagy legképzettebb tagjai írták, a közvélemény viszont talán jobban visszhangzik bennük. Arról, hogy a felvilágosodott nemesek egységes reformtábort alkottak volna, különben sem beszélhetünk ahogy a maradiak is megoszlottak. Az egymás mellett vagy egymással szemben álló csoportok azonban elsősorban nem a születés, a vagyon vagy a társadalmi rang alapján alakultak ki ; az igazi elválasztó és meghatározó tényező a reformerség foka volt.

Az elsők között lépett elképzeléseivel a nyilvánosság elé Batthyány Alajos gróf, az ismert főúri család sarja. Szenvedélyes, sőt zabolátlan természet, aki a jezsuita szerzetességtől a huszárságig sok mindent végigpróbált, miközben a tételes vallás tanításait elvetve deistává lett, s a francia felvilágosodás lelkes hívévé szegődött. Minden érdekelte, de huzamosabban semmi sem kötötte le. Nagy műveltségű és nagy tudású ember volt, a politikában azonban járatlan; politikai vezetésre nem is törekedett.

1790-ben jelent meg három kis kötetből álló munkája: *Ad amicam aurem.* Latinul, mert ahogy maga írja, a magyart csak töri. Batthyány munkája, amely rövid idő alatt nagy népszerűséget ért el a felvilágosult nemesség, sőt a városi polgárság egy részénél, félúton áll a politikai röpirat és az elméleti munka között. Nem rendszeres, nem egységes mű, hanem pontokba foglalt rapszodikus elmélkedések és eszmefuttatások halmaza, melyből az olvasó tájékozódhat az európai felvilágosodás tanairól, s a politikai küzdelemben modernnek ható érveket meríthet belőle. Batthyány nem volt forradalmár, a reformokra is az késztette, hogy úgy látta, a régi rendszer változatlan fenntartása esetén a jogtalan tömegek, francia mintára, maguk fogják kézbe venni a változtatást, s ezt el akarta kerülni. Javítani, reformálni kívánta tehát a meglevőt, kora eszméivel átitatni a régi hazai intézményeket, hogy csökkentse a belső társadalmi feszültséget. Reformjaival elsősorban az arisztokrácia és a klérus hatalmát akarta visszaszorítani; azt mondhatjuk, saját osztályos társaival szemben a köznemesség oldalára állt.

Gyakorlati javaslatai mérsékeltek voltak. A majorátusi intézmény eltörlését kívánta, hogy elősegítse a főúri családok kezében levő óriási földbirtokok szétosztódását, sőt az eddigi szokásjoggal ellentétben, a női és férfi utódok egyenlő arányú örökösödését javasolta. Felszólította a nemességet, hogy méltányosságból, saját elhatározásából, önként vállaljon részt az adókból és az állam fenntartási költségeiből. Különösen méltánytalannak tartotta, hogy a megyei tisztviselők fizetését és az országgyűlési küldöttek költségeit a parasztságra hárítják.

A jobbágyot — amelynek szabad költözködési jogát külön is megerősítené — nemcsak a földesúri bíráskodás alól akarja kiszabadítani az úriszék eltörlésével, hanem birtokszerzési és hivatalviselési joggal kívánja felruházni.

Mivel azonban — írja — a parasztság nem érett meg a teljes felszabadításra, az országgyűlésen megyénként két-két „derék nemes" képviselje érdekeit. A földesurak kössenek szerződést jobbágyaikkal, de a jobbágyi terhek nem csökkennek. Vélemény- és sajtószabadságot kíván, de úgy véli, hogy aki a nemesi kiváltságokat nem respektálja, az „keményen megbüntetendő".

Az uralkodói hatalmat Batthyány is erősen korlátozni törekszik. Montesquieu érveivel fejti ki, hogy a királyt csak a kormányzás illeti, a

törvények végrehajtása fölötti felügyelet; minden más „az állam" jogkörébe tartozik. Az államot pedig a „nép", azaz az országgyűlésen egybegyűlt nemesség akarata testesíti meg. Az országgyűlés hozza a törvényeket, két országgyűlés között pedig a megyei küldöttekből megalakítandó országos tanács szava legyen az irányadó.

Mindez korántsem mondható merész társadalmi reformnak. Sokkal radikálisabb volt Batthyány a vallás, az egyház kérdéseiben. Mint deista, ellensége volt minden dogmának. Szerinte a vallás a természet alkotója iránti tisztelet megnyilvánulása, s az erkölcsi parancsok foglalata. Ebben a vonatkozásban szükséges is fenntartani. Ebből következik, hogy a különböző vallások egyenrangúak, ezért az államnak gondosan vigyáznia kell a lelkiismereti szabadságra. Nem tűrhető viszont, hogy bármelyik egyház beleszóljon őt nem illető kérdésekbe, például „beleártsa magát a házasságkötésbe". Az egyház kezén levő földet, alapítványokat vegye át az állam, a szerzetesrendeket oszlassák fel, a papnövendékeknek tanítsanak kevesebb teológiát, viszont minél több földművelési és orvostudományi ismeretet, hogy azt továbbadják a parasztságnak.

Batthyány elgondolásai a kor irodalmában a legátfogóbb igénnyel foglalták össze a felvilágosult nemesi reformizmus programját. Mások a kérdések egy-egy részletét dolgozták csupán ki, igaz, hogy nemegyszer túl is léptek Batthyány elképzelésein.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ha többnyire csak egyéni megnyilatkozásokat tudunk is a reformelképzelésekre idézni, többről van szó, mint egyes, magányosan álló emberek elszigetelt véleményéről. Amikor Széchényi Ferenc — István apja, a Magyar Nemzeti Múzeum későbbi megalapítója — Batthyány Alajossal azonos értelemben azt javasolta, hogy a nemesség vállalja el bizonyos adók fizetését, amikor Török Lajos gróf, a kassai tankerület főigazgatója, az alkotmányos monarchia megvalósításához szükséges változtatásokat részletezte, amikor a horvát hazafi, Skerlecz Miklós arról írt, hogy az alkotmányos jogok egynémelyikét ki kell terjeszteni a nem nemesekre is, nem pusztán a maguk véleményét tolmácsolták, hanem a felvilágosult nemesi reformercsoportét.

A reformerelképzelések kialakulásában, különösen kezdeti fokon, részük volt az előző korszakban is említett szabadkőműves-páholyoknak. A páholyokban rendszeresen találkozott egymással egy-egy város, vidék nemesi elitje, s az előadások és viták sorra vették a kor legfontosabb poli-

tikai, társadalmi és világnézeti kérdéseit, segítették az egységes álláspont kialakulását. A páholyok síkraszálltak a szabad vélemény formálásáért, elvetették az előítéleteket, az ember és ember közti faji, vallási megkülönböztetést, és elvileg az egyenlőséget vallották. Persze tévednénk, ha például a Draskovich-obszervancia, a magyarországi szabadkőműves alapirat kijelentését: „megcáfolhatatlan igazság, hogy a természet szerint mindnyájan egyformák vagyunk",[16] a francia forradalom terminológiája szerint értelmeznénk. A nemesi páholytagok egyenlőségi elvével még megfért a születési kiváltságok fenntartása. Mégsem jelentéktelen, hogy a vitákon a lakosság „nagy többségének nyomorult és üldözött voltáról" esett szó, s arról, hogy az adózó nép „a rárakott teher alatt csaknem összeroppan".[17] A páholyok a reformok irányába befolyásolták tagjaik gondolkozását. A legjobbak szinte lázas izgalommal keresték és vitatták a kibontakozás új útját, páholyüléseken, levelezéseikben, egymással feleselő röpiratokon keresztül, s ha közöttük komoly, nemegyszer áthidalhatatlan véleménykülönbségek álltak is fenn, új és jelentős a problémák ilyen nyílt feltárása és megvitatása.

Amiben a reformerek mindnyájan egyetértettek, az egyrészt az udvar önkényének és központosító törekvéseinek elutasítása, másrészt a teológiai világszemlélet, ahogy közönségesen nevezték: az egyházi babonák, a türelmetlenség és a fanatizmus elvetése volt.

A vita központjában azonban a jobbágykérdés állt, azt is mondhatnánk, az ebben elfoglalt álláspont volt a reformerség próbaköve. Általában az óvatosság jellemezte az elképzeléseket, a feudális kötöttségek teljes felszámolásáig senki sem jutott el. Az egykor Voltaire-rel levelező Fekete János gróf, tábornok talán a legmesszebb ment, amikor a parasztságot be akarta vonni az alkotmány sáncaiba s országgyűlési képviseletet tervezett számára, az 1789. augusztus 4-i francia emberi jogok deklarációjára hivatkozva: „egyik ember úgy, mint a másik szabadon (értsd: szabadnak) született".[18] Vay József, a tiszántúli kálvinista nemesség egyik vezéralakja vitába is szállt vele: „A franciaországi példa bizonyítja — írta —, mely kevéssé szenvedi el a hosszas ideig setét tömlöcben tartott

[16] Abafi Lajos, A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp. 1905. 80.
[17] Uo. 90—91.
[18] Marczali Henrik, Az 1790/1-diki országgyűlés. I. Bp. 1907. 306.

nép homályos szeme az egyszerre szeme eleibe tett világosság fényét," s hozzátette: „értem a proprietés szent törvényeit". Vay tehát Batthyánnyal ért egyet, a parasztság szerinte sem érett arra, „hogy saját sorsának irányítását kezébe vegye", a nemességnek kell képviselnie érdekeit. Hogy viszont „az adófizető nép a nemességnek körülötte való dajkálkodásáról meggyőzettessen", a falvak elöljáróit beeresztette volna a megyegyűlésekre, hogy hallják „az ott javokra célzó rendeléseket", s hogy lássák, a nemesség mindent megtesz „az elalélt nép megtartására", amit „a haza környüállásai, a tulajdon jussai megengednek és az emberiség törvényeinek dísze kíván".[19]

Vay és többen mások is komolyan hitték, hogy a nemesség — „mely a király és a nép közt közbenjáró" — lassú reformok sorozatában a parasztság felszabadításán, az emberi jogok kiterjesztésén fog munkálkodni. Letörhetetlen optimizmussal bíztak a világosság fényénél uralomra jutó értelem és az emberiesség diadalában, egészen az illúziókig. Jellemző példa erre Nagyváthy János, a kor kitűnő mezőgazdasági szakembere, aki úgy vélte, mindenkit meggyőz, ha a lengyelországi események kapcsán reális érvekkel elmagyarázza, miért van szükség reformokra: Lengyelország bukását a nemesség vaksága idézte elő, az, hogy „a legsiralmasabb szolgaságban" tartotta a parasztságot. Egy másik, ugyancsak 1790-ben megjelent munkájában már teljesen utópisztikus elképzeléseknek adott hangot, amikor egy évszázaddal előre tekintve, mintegy a fejlődés végállomását rajzolja meg. Eszerint Magyarországon száz év alatt megszüntették a társadalmi egyenlőtlenséget: „a mezei munkás a polgárt, a polgár a nemest, a nemes a bárót és grófot, jóságos és nemes cselekedetei számához képest tartja magánál elsőbbnek".[20] Ez persze nem jelenti azt, hogy nincs többé földesúr, van, de ez a paraszt barátja, atyja, amaz viszont földesurának „munkasegítő" társa. A nemesség feladta adómentességét; a papság, belátva, mily igazságtalan, hogy egy családtalan ember oly nagy jövedelemmel rendelkezik, lemondott birtokairól. Vallási egyenlőség, a zsidók emancipációja, teljes lelkiismereti és szólásszabadság, közjóléti

[19] Uo. 306—308.

[20] NAGYVÁTHY JÁNOS, A tizen-kilentzedik százban élt igaz magyar hazafinak öröm-órái. A Nagyszívűségnél 1900. H. é. n. 15.

intézmények, kórházak, árvaházak jellemzik ezt az új Magyarországot, amelyről elképzelését Nagyváthy költeményben is összefoglalta :[21]

Akkor fog a szelíd bárány a farkassal,
A megláncolt jobbágy a volt tirannussal
Egységre lépni. És a méltóságos
Gróf örül a szűrös embert barátságos
Karjai láncával melléhez kulcsolni,

S mint testvér testvérét nyájasan csókolni.

A KÖZNEMESSÉG NEMZETI PROGRAMJA

A felvilágosult nemesi reformelképzeléseket tehát nagymérvű illuzionizmus jellemezte, ugyanakkor konkrét tartalmuk viszonylag csekély volt. A lényeg és az újszerű azonban maga a reform gondolata volt. A köznemesi tömegek ezért is szálltak szembe vele. A megyék nem azért törölték el II. József reformjait, mert azok alkotmányellenesen jöttek létre, hanem mert azokat saját kiváltságos helyzetükre nézve veszélyesnek ítélték, és mert elítéltek minden változtatást. Az 1780-as helyzet visszaállítását véglegesnek tervezték, sőt, amikor 1790-ben, kora tavasszal ráébredtek a tömegükben rejlő erőre, és úgy vélték, terveiknek a külső és belső helyzet egyaránt kedvez, még ezen is túl akartak lépni. A Mária Terézia kori helyzet visszaállítása ugyanis a főnemesi hatalom visszahozásának veszélyét rejtette magában. A köznemesség úgy vélte, elérkezett az ideje, hogy ne csak az uralkodó, hanem az arisztokraták uralmát is lerázza és az ország irányítását maga vegye kezébe.

Míg a reformerek elsősorban az országos hivatalok körül csoportosultak, a köznemesi párt bázisa a megye volt. A harcot a jómódú birtokos nemesség vezette, a „bene possessionati" réteg, amely nemcsak vagyonban, hanem műveltségben is felette állt a nemesi tömegnek. Néhány ezer holdas birtokaik nem tették lehetővé, hogy országos hatalomban az arisztok-

[21] Nagyváthy János, A veres barátnak egy el-pusztult templom omlása mellett való szomorú képzelései. H. n. 1790. 31.

ráciával mérkőzzenek, de a megyén belül már régen ők voltak a hangadók. A kisebb vagyonú birtokos nemesek lelkesen támogatták őket, hiszen a főurak félretolása számukra is csak előnyt hozhatott: ha a rangsorban közvetlenül előttük állók egy fokkal följebb kerülnek, ők a nyomukba léphetnek. A jómódú birtokos nemes hagyományos világnézetében is közelebb állt a megyei nemesekhez, mint a Bécsben, az udvar kultúrájában élő, a magyar szokásoktól elidegenedett mágnás. Ez csak megkönnyítette a köznemesi egység kikovácsolódását.

A köznemesi nemzeti programot ócsai Balogh Péter, a hétszemélyes tábla bírája fogalmazta meg. Nógrád megyei evangélikus vallású középbirtokos család sarja volt, korábban éveken át megyéjének szolgabírája, majd egy ideig alispánja. Nem tartozott a nyílt sisakkal, az első vonalban harcoló politikus-típusok közé, inkább a háttérből mozgatta embereit. A köznemesi mozgalom ideológiai vezére azonban vitathatatlanul ő volt.

Körlevél alakban megírt alkotmánytervezete nyomtatásban nem jelent meg, csak kéziratos példányai jártak megyéről megyére. Szerzőjük nem lépett előtérbe, meg sem nevezte magát. Balogh alkotmánytervezetének kiindulási pontja Rousseau *Társadalmi szerződése*. II. József törvénytelen kormányzásával megszegte a *Pragmatica Sanctió*ban a néppel (értsd: a nemességgel) kötött kétoldalú szerződést, ezzel megszakadt az örökösödés fonala (filum successionis interruptum), s a felségjogok egészükben visszaszálltak a népre, amelynek kezéből annak idején az uralkodó azokat átvette. Új szerződést kell tehát kötni, ennek formája a koronázási hitlevél, a kor nyelvén a diploma, amelyre az uralkodó esküt tesz. Tartalmát az országgyűlési követek hivatottak megállapítani, mint akik a nép egészének megbízásából járnak el.

Mit tartalmazzon a diploma? A nép és az uralkodó közti kapcsolat rögzítését és az alkotmány törvényes biztosítékait. Ez utóbbiak közül a lényegesebbek: (1) A törvényhozás joga a népé, illetve az országgyűlésé; az uralkodó a rendek által előterjesztett törvényjavaslat szentesítését csak egyszer tagadhatja meg. (2) A nép részesedik a végrehajtó hatalomban (az országgyűlés választja a nádort és a koronaőröket, a megyék végzik a törvények végrehajtását), az uralkodó felett felügyeleti jogot gyakorol. Ezért az országgyűlés — külön meghívás nélkül is — évenként egybegyűl az adók megszavazására, ha kell, a nemesi felkelés fegyverbe hívá-

sára. Az országgyűlést csak a rendek maguk halaszthatják el, de három évnél hosszabb időre ők sem. (3) A hitlevélben világosan és szabatosan le kell szögezni, hogy Magyarország önálló állam, ezért a többi tartománytól belső és külső közigazgatásában teljesen elválasztandó. Idegen katonaság az országban nem tartózkodhat. A helytartótanács (mint amely intézmény kiszolgálta az uralkodó akaratát) megszűnik, helyébe az országgyűlés által választott, köznemesekből álló szenátus lép. A magyar kamara csak az országgyűlésnek tartozik számadással. (4) A király az országgyűlés hozzájárulása nélkül nem üzenhet háborút és nem köthet békét. A katonaság a királynak és az országnak is tegyen esküt. (5) A bécsi és a linzi békekötések alapján a protestánsok nem „megtűrt", hanem „bevett" felekezetek. A görögkeleti vallás is kerüljön a bevettek közé. (6) Erdély egyesüljön Magyarországgal.

Az új alkotmány a köznemesség hegemóniáját lett volna hivatott biztosítani. Az országgyűlés és a szenátus révén ő tartotta volna kezében a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat egyaránt, nem osztozott volna senkivel. A főnemességet megfosztotta korábbi előjogaitól, ebben a közjogi rendszerben nem hagyott helyet számukra; a polgárság és a parasztság pedig maradt jogfosztott állapotában, számukra egy szava sem volt a tervezetnek. Nem szólt az irat a magyar nyelv és művelődés kérdéseiről sem. Az egész program egyoldalú nemesi elképzeléseket tükrözött, benne a nemzeti követelések a feudális jogok biztosításával keveredtek.

Mindez azonban lehetővé tette, hogy a javaslat megnyerje a kisnemesség széles tömegét, mely új nemesi aranykor eljövetelét látta feltűnni. A csaknem jobbágyszinten élő armalisták, taksás nemesek, a kiváltságos népelemek: jászok, kunok, a hajdú városok egymás után csatlakoztak a mozgalomhoz. Egységüket pillanatnyilag semmi sem bontotta meg. A korábban megosztóan ható felekezeti kérdés ebben a vonatkozásban elvesztette jelentőségét, ami lényeges különbség, ha a korábbi nemesi megmozdulásokra gondolunk. Balogh Péter tervezete külön hangsúllyal emelte ki, hogy a tisztségek elosztásánál a felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül kell eljárni, s ebben a köznemesi tábor katolikus része is egyetértett, az egység érdekében feladva az e téren élvezett korábbi előnyeit. Mindez azt mutatja, hogy az 1781. évi türelmi rendelet hatása alól a legmaradibb rétegek sem vonhatták ki magukat, s a II. József által képviselt tolerancia gondolata — ahogy tevőlegesen közrejátszott a nemesi

egység létrehozásában — végső fokon előre mutatott, a nemzeti integráció felé.

A nemesi hatalomátvételhez azonban fegyveres erő volt szükséges. Azzal az ürüggyel, hogy koronaőrségeket szerveznek, megindult a megyékben a fegyverkezés. Összeírták és feleskették a fegyverforgatásra alkalmas nemességet, nemesi bandériumokat állítottak, megyénként egységes egyenruhát terveztek és szabályos katonai mustrákat tartottak. Az esküben „a szabad magyar nemzet és annak eredet szerint való jussai, szabadságai és törvényei", továbbá „a hathatósan lekötelezendő s megkoronázandó király iránt" fogadtak hűséget.[22]

Ezek a nemesi bandériumok már a nemzeti hadsereg csíráját rejtették magukban. A keleti országrész megyéi kiáltványban fordultak az idegenben állomásozó magyar ezredekhez, s felhívták tisztjeiket, álljanak a nemzeti ügy mellé. A felhívás élénk visszhangra talált mindenütt, hiszen a tisztikar zöme a köznemesség fiaiból került ki. Több mint jelkép, hogy tavasszal a török határról országgyűlési karhatalomként Pestre rendelt Graeven-huszárok útközben Keszthelyen, a nemesi bandériumokkal megülték a testvériség ünnepét. Később egyes tisztek, sőt egész ezredek az országgyűléshez fordultak, magyar vezényleti nyelvet és magyar ezredekbe magyar tiszteket kívántak. A nemzeti lelkesedésben részt vett a legénység is. Bihar megye alispánja már áprilisban azt jelentette, hogy „a parasztság katona fiait revocálja";[23] s valóban, sorozatosan katonaszökésekre került sor: a török határról, Galíciából, az osztrák tartományokból érkeztek a hazatérők. A nemesi mozgalomnak sikerült megbontania a hadsereg egységét.

Ahogy terjedt és erősödött a mozgalom, vele növekedett a köznemesség önbizalma, s egyre jobban kiütközött céljainak feudális jellege. Míg kezdetben néhány biztató kijelentés a jobbágyok felé is elhangzott — amely ha nem is érintette a földesúr és jobbágy közötti jogviszonyt, legalább emberibb bánásmódot ígért a parasztoknak —, később ennek már nem látják szükségét. Növekvő magabiztosságukat jól tükrözi a Bács megyei Mélykút földesurának kijelentése, aki máról holnapra elvette jobbágyaitól

[22] Marczali Henrik, Az 1790/1-diki országgyűlés. I. Bp. 1907. 163—164.

[23] Benda Kálmán, A magyar jakobinus mozgalom története (továbbiakban: Benda, A magyar jakobinus mozgalom . . .). Bp. 1957. 6.

a kukoricaföldeket, s tettét így indokolta: „... eljött az az idő, melyben én is élhetek auctoritásommal és urasági jussommal. Eddig ugyan én is megszoríttattam ebben a zavarodott világban, de már feljött az én csillagom."[24]

Amikor — 1790 májusában — az országgyűlési követi utasítások megfogalmazására került sor, a megyék már alig-alig tartották érdemesnek, hogy a parasztságról megemlékezzenek. Ha mégis, akkor is többnyire csak annyiban, hogy a jobbágy és földesura kapcsolatában vissza kell állítani a Mária Terézia kori állapotokat. Veszprém megye ugyan szükségesnek vélte a jobbágyok iránti „humanitás" szem előtt tartását, de csak „amennyire a törvény és a földesúri jog engedik".[25] Sopron megye a kérdés rendezésénél fő szempontnak vélte, hogy „a földesurak joga épen maradjon, a jobbágyok elnyomása pedig elkerültessék".[26] De nem minden megye volt ilyen óvatos, Abaúj kertelés nélkül kimondta: József úrbéri reformjait el kell törölni. Mivel a korábbi törvények világosan rendelkeztek a parasztságról, „a rendek nem adhatják megegyezésüket a parasztság állapotának megváltoztatására".[27] Hont megye pedig kifejtette: „természetes ugyan, hogy a szabadságot, mely még az állatnak is kedves, minden néposztály kívánja, de miután a gondviselés, mely az emberi nem felett őrködik, úgy akarta, hogy némelyek királyokká, mások nemesekké legyenek, megint mások szolgáknak szülessenek; a keresztényi szeretet sérelme nélkül fogunk jogainkkal élni mindaddig, míg ebben az országgyűlés változást nem tesz".[28] Azt a megyék nagy többsége természetesnek vette, hogy a nem nemesek újra elvesztik hivatalviselési jogukat, Zemplén megye pedig még az ellen is tiltakozott, hogy püspök lehessen belőlük. A teljesen elmaradt, sőt anakronisztikus társadalmi tartalom a nemesi programnak azt a részét is reakcióssá tette, amely különben — mint a nemzeti önállóság biztosítása, vagy a magyar nyelv jogainak védelme — előre mutatott volna.

[24] Uo. 7.

[25] Collectio repraesentationum ... Statuum et Ordinum regni Hungariae ... I. Pestini—Budae—Cassoviae, 1790. 248.

[26] MARCZALI HENRIK, Az 1790/1-diki országgyűlés. I. Bp. 1907. 217.

[27] Collectio repraesentationum ... Statuum et Ordinum regni Hungariae ... I. Pestini—Budae—Cassoviae, 1790. 20.

[28] Uo. 135.

A felvilágosult reformerek — láttuk — gyöngeségük tudatában rábeszélő és lelkesítő hangot ütöttek meg, abban bizakodva, ezzel ráveszik a nemességet, hogy önként mondjon le előjogairól; ez a törekvésük illúziónak bizonyult.

2. II. LIPÓT ÉS MAGYARORSZÁGI POLITIKÁJA

AZ ÚJ URALKODÓ ÉS A MAGYAR NEMESI MOZGALOM

A magyar nemesség hónapokon át szabadon szőtte terveit, és hitte, hogy az udvarra és az új királyra rákényszerítheti akaratát. A József halálával megbénult birodalmi kormányszervezet teljesen leállt, s hónapokba tellett, míg az utód, II. Lipót a gépezetet újra működésbe hozta.

Lipót, Mária Terézia harmadik fia (a második fiú, Károly József, még 1761-ben meghalt) 43 éves volt, amikor a trónt megörökölte. Az uralkodásban nem volt újonc, 1766 óta Toszkána nagyhercegeként teljes önállósággal kormányozta a kicsiny itáliai fejedelemséget. Negyedszázados uralkodása alatt az elmaradt, szegény tartományt virágzó országgá alakította. Kimagasló uralkodói egyéniség volt: nagy műveltségű, határozott ember, aki nemcsak apja praktikus észjárását, hanem anyja emberi tapintatát is örökölte. Akárcsak József, ő is népe első szolgájának tekintette magát, céljai meghatározásában és megvalósításában azonban bátyjánál sokkal nagyobb rugalmasságot tanúsított. Toszkánában a felvilágosodás szellemében fogant reformok egész sorát valósította meg: modernizálta a közigazgatást, utakat építtetett, iskolákat létesített, de ami ennél lényegesebb, az állami földeket bérletként szétosztotta a parasztság között, a céheket eltörölte, szabaddá tette az ipart, a fiziokratizmus tanait követve fejlesztette a mezőgazdaságot, a belső vámok eltörlésével növelte a kereskedelem lehetőségeit. A nemesi kiváltságokat érvényben hagyta, a városokban a patrícius nemesség kezében maradt a vezetés, de a parasztok is alkotmányos jogokat kaptak. 1786-ban életbe léptetett büntető kódexe talán a legmodernebb volt az akkori Európában. Nemcsak a halálbüntetést és a kínzást törölte el, hanem az azonos vétségért azonos büntetés elvének kimondásával a törvény előtti egyenlőség felé is komoly lépést tett. Míg a bíráskodásban a kor neves olasz büntetőjogásza-

nak, Beccariának útmutatását követte, a népiskolák tananyagának összeállításánál a híres svájci pedagógus, Pestalozzi volt tanácsadója. A modern pedagógia nagy újítása, a munkára nevelés, Toszkánában valósult meg először. Kevésbé volt sikeres Lipót egyházpolitikája. A febroniánus elvekkel rokonszenvező uralkodó egyházi vonatkozásban még bátyjánál, Józsefnél is radikálisabbnak mutatkozott: miközben minden téren fenntartotta legfőbb rendelkezési jogát, a pápai befolyásnak a püspöki hatalom erős növelésével próbált gátat szabni. Ez irányú törekvéseiben azonban részben visszakozni kényszerült.

A toszkánai intézkedések méltán váltották ki Európa-szerte a felvilágosult reformerek elismerését: Lipótnak sikerült gyakorlatban megvalósítania mindazt, amire József végül is hiába törekedett. Felvilágosodott abszolutizmusuk egy tőről fakadt, céljaik azonosak voltak, de jelentős különbség mutatkozott köztük a megvalósítás módját illetően. József autokrata egyéniség volt, aki mindennel és mindenkivel szembefordulva, erőszakkal akarta rákényszeríteni népeire reformjait; Lipót bölcsebb, hajlékonyabb és főleg taktikusabb volt. Míg bátyja mindent személyesen akart intézni, s belebonyolódott az aprólékos részletekbe, ő miután kijelölte a fő irányvonalat, a részleteket jól megválasztott munkatársaira bízta. Így a lényegre tudta figyelmét és energiáját összpontosítani, s miközben a legfőbb irányítást mindig erősen kézben tartotta, a vezető méltóságok sem érezték pusztán végrehajtó közegnek magukat. Világos és gyors ítélőképesség, munkatársai kiválasztásában kitűnő emberismeret, a politikában pedig ravaszság és szívós kitartás jellemezte. Montesquieu tanait követve különválasztotta a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat, a rendek és az uralkodó hatáskörét, anélkül azonban, hogy a rendi mozgalmakat egy percre is szabadjára engedte volna. Miközben elismerte az országgyűlés törvényhozó jogát, s magának csak a végrehajtást tartotta fenn, az alkotmányos látszat mögött mindig megtalálta a módját, hogy a rendek körében a saját elképzelését vigye győzelemre.

II. József kormányzási módszerét Lipót kezdettől fogva helytelenítette, s amíg viszonyuk jobb volt, hangot is adott aggályainak. A két testvér azonban egyre jobban elhidegült, 1785 óta többé nem is találkoztak egymással. Amikor pedig nyilvánvalóvá vált, hogy József halálos betegsége folytán a birodalom trónját neki kell elfoglalnia, a nagyherceg, saját presztízse érdekében, még az egyetértés látszatát is igyekezett elkerülni;

sőt húgát, Mária Krisztinát és annak férjét, Albert herceget, Belgium helytartóját, fel is hatalmazta, hogy bizalmas körben juttassák kifejezésre József politikájával való teljes szembenállását. 1790. január végén, a már halálosan beteg József levélben felszólította, hogy jöjjön azonnal Bécsbe, s ossza meg vele a kormányzás gondjait, addig is, míg az teljesen rászáll. Lipót azonban egyáltalán nem sietett, ezer kifogást talált, ami akadályozza az indulásban, s még a császár halálhíre is Firenzében érte. Csak három héttel később, március 12-én érkezett a bécsi Burgba.

Nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy a Habsburg-birodalom helyzete több mint válságos volt. A nemesség minden tartományban mozgolódott, egyre erősödő uralkodóellenes és elszakadási törekvések léptek fel, Magyarországon pedig már-már kitört a fegyveres zendülés, s Belgium ki is mondta az elszakadást. A déli határon még tartott a törökkel kezdett háború, északon pedig ugrásra készen állt a porosz hadsereg. Egy elhamarkodott, elhibázott lépés elég lett volna, hogy a fegyveres összeütközés kirobbanjon és a birodalom széthulljon.

Ebben a helyzetben, amikor trónja forgott kockán, az uralkodónak sok mindenben engednie kellett, hogy a nemességet lecsillapítsa. József halálhírére Lipót még Firenzéből utasította Bécsben tartózkodó fiát, Ferenc főherceget — aki megérkezéséig helyettesítette —, hogy biztosítsa az egyes tartományok rendjeit, elsősorban a magyarokat: alkotmányukat és nemesi előjogaikat tiszteletben kívánja tartani. Bécsbe érve ezt a kijelentést maga is megismételte, s első dolga volt, hogy összehívja a birodalmat alkotó 11 tartomány külön-külön rendi gyűlését, amire utoljára a *Pragmatica Sanctio* elfogadásával kapcsolatosan, az 1710-es évek végén került sor.

Az örökös tartományok gyűlései hamar lezajlottak, és nem sok vizet zavartak. A rendek lelkesen tudomásul vették, hogy a sérelmezett úrbéri és adófizetési rendeleteket az új uralkodó érvénytelenítette, hogy néhány exponáltan jozefinista főméltóságot leváltott; hangos szóval és írásos formulákkal körülbástyázták jogaikat, ezzel azonban mozgalmuk le is csendesedett. Az osztrák és cseh tartományokban nyár elejére helyreállt a teljes nyugalom.

Az igazi gondot Belgium és még inkább Magyarország okozta, ahol a belső problémák szorosan összefüggtek a külpolitikai helyzettel is. Magyar vonatkozásban az udvart különösen Poroszország magatartása

aggasztotta : 1790. május folyamán a porosz hadsereg hadgyakorlat címén felvonult a sziléziai osztrák határra, jelezve, hogy kész a fegyveres beavatkozásra.

Hogy a császári haderő nem állhat helyt egy időben délen és északon, s hogy az udvar nem győzedelmeskedhet egyszerre a külső és a belső ellenségen, az világos volt. Kaunitz kancellár, akit Lipót minden lényeges kérdésben megkérdezett, s akit többször is tüntetően fölkeresett betegágyánál, úgy vélte, belül kell engedni, hogy szembefordulhassanak a külső ellenséggel. Azt tanácsolta Lipótnak, egyezzék meg a magyarokkal, teljesítse kívánságaikat, ezzel elvonja a poroszok belső szövetségesét, s azután — már csak nemzetközi tekintélye okából is — számoljon le a birodalomra állandó veszélyt jelentő porosz hatalommal.

Lipót azonban Kaunitz tanácsa ellen döntött, a porosszal való megegyezést választotta. Az öreg Kaunitz külpolitikai síkon mérte a kérdéseket, Lipót a belső helyzet megoldását tartotta fő feladatnak : a Poroszországhoz való viszonyt alárendelte magyarországi terveinek. Kész volt feláldozni a török hadjárat eredményeit, elszenvedni a külpolitikai presztízsvereséget, hogy elvonja a magyar és részben a belga mozgalom külső támaszát, és így ne kényszerüljön a nemesség kívánságára alapvető uralkodói jogokról lemondani.

Március 29-én kibocsátott meghívójában június elejére országgyűlést hirdetett Magyarországnak. Hogy kedvében járjon a rendeknek, az országgyűlést nem Pozsonyba, hanem — évszázadok óta először — Budára hívta össze. Az országgyűlési meghívót azonban megelőzte egy március 25-én írt levél, amit II. Frigyes Vilmoshoz írt, s amelyben engedékeny, sőt baráti hangon a porosz—osztrák ellentétek békés rendezésére tett javaslatot. Kaunitz másnap a kancellárságból való elbocsátását kérte, de aztán az uralkodó rábeszélésére mégis megmaradt hivatalában. Továbbra is, mindvégig ő állt a lipóti külpolitika élén, lojális engedelmességgel szolgálva uralkodója elgondolásait, bár azokkal sok mindenben nem értett egyet.

A porosz királlyal való tárgyalások felvétele csak az első lépést jelentette. Azt Lipót is tudta, hogy még hosszú az út a megegyezésig, az egyre terebélyesedő magyar nemesi mozgalom pedig még nem érte el a csúcspontját. De elhatározta, hogy addig nem egyezkedik, amíg a külpolitikai kérdéseket nem rendezte, amíg ő a gyöngébb fél. Ahogy májusban húgá-

nak, Mária Krisztinának írta: „Tudom, hogy az országgyűlésen nagy zajt fognak csapni, de türelemmel el fogom viselni; engedek nekik mindenben, ami igazságos és ésszerű, de azontúl egy lépéssel sem."[29] Addig sem nézte azonban tétlenül a dolgokat, a harcot a propaganda terén vette fel. Nem nyíltan, nem hivatalosan, hanem titokban és rejtve. Így jutott szóhoz az udvar álláspontja a politikai pártok vitájában, s így került sor a jogtalan néposztályok felébresztésével a magabiztos nemesség megfenyegetésére.

Mindez a hatalomért folyó harc jegyében történt, s egy időre úgy tűnt, Lipót feladta a Toszkánában vallott felvilágosodott elveket, a nem nemesek jogaira csak taktikából hivatkozik.

UDVARBARÁT DEMOKRATÁK, MAGYARELLENES AULIKUSOK

Az 1790-es nagy röpiratáradatban alig néhány írást találunk, amely a rendi elképzelésekkel szembefordul, s a rendek ellen foglal állást. Ezek közül különös érdeklődésre tarthatnak számot azok, amelyek a polgári törekvéseket fejezik ki. Közös jellemzőjük, hogy védelmükbe veszik II. József reformjait, s a nemességgel szemben az uralkodó mellé állnak.

A fejlődés kezdetén, amikor önálló akcióra még nem képes, a feltörő polgárság mindenütt szívesen látta az abszolút uralkodói hatalmat. A polgárság a 18. század kilencvenes éveiig Európa-szerte távol állt a gyökeres változtatás gondolatától, csak reformokra törekedett, s szentül hitte, hogy a „józan ész" uralomra jutásával a polgári átalakulás felülről kezdeményezett reformokkal megvalósítható. Így a francia enciklopédisták, Diderot és D'Alembert a felvilágosodás eszméinek elterjedésétől várták a polgári reform sikerét, s Helvetius is úgy képzelte, hogy „a fény és a tudás" meghozzák a „babonák bukását", ezzel „az igazság diadalát", anélkül, hogy radikális változásokra vagy forradalomra kerülne sor. Voltaire meg éppen idealista volt: írók és filozófusok munkássága nyomán elterjed a fény — írta —, s bátor és bölcs miniszterek, felvilágosodott uralkodók végrehajtják a kívánt forradalmat az egész világon. A polgárság tehát szövetségesének, sőt támaszának érezte az uralkodót, nemcsak a nemesség, hanem a klérus ellen is, s felvilágosodott uralmáért még zsarnoki kormányzatát is

[29] A. Wolf, Leopold II. und Marie Christine. Wien, 1867. 146.

elfogadta. Ahogy a francia felvilágosodás népszerűsítésében oly nagy érdemeket szerzett Raynal ezt világosan meg is mondotta: „a legboldogabb kormányzat az igazságos és felvilágosult zsarnoké lenne".[30]

Természetes tehát, hogy a magyarországi polgárság vezető rétege is szövetségese volt az uralkodónak és híve a felvilágosodott abszolutizmusnak. Különösen, miután ez a polgárság számban és számarányban egyaránt gyönge volt. Míg Franciaországban a forradalom előestéjén a polgárság mintegy 12%-a az összlakosságnak, s Angliában százalékaránya még nagyobb, Magyarországon legföljebb 2%-ra becsülhetjük a rendi értelemben polgárnak minősülőket. (Ugyanekkor a nemesség a lakosság 4,6%-át alkotta.) A polgárság kicsiny és súlytalan voltát még növelte, hogy gazdasági jelentősége sem volt számottevő, általában szegény és műveletlen, amellett politikailag korántsem egységes. A városokban gazdagok és szegények, protestánsok és katolikusok, magyarok és németek szemben álltak egymással, s a politikai hangadók többnyire a betelepült nemesek közül kerültek ki. A városi tanácsokban sűrűn találkozunk nemesekkel, s a patrícius polgárcsaládok szívesen utánozzák a nemesi életformát, sőt többnyire nemesi oklevél szerzésére törekednek. Az öntudatos polgári elemek így saját patrícius vezetőik ellen is csak az uralkodótól remélhettek védelmet és támogatást.

1790. március 15-én kelt az előszava a nemesi közvélemény által sokat vitatott névtelen röpiratnak, a német nyelvű *Politisch-kirchliches Manch Hermaeon*nak. Ma már tudjuk, hogy szerzője Johannes Molnár volt, a pesti lutheránus egyház lelkésze, a hazai polgári törekvések jellegzetes képviselője. Művében védelmére kelt II. József reformjainak és egész kormányzásának: aki ismeri a magyar nemességet — írta —, az tudhatja, hogy az országgyűlések sohasem járultak volna hozzá a társadalom újjászervezéséhez. A magyar nemesség mindig csak saját érdekeit nézte, elnyomta jobbágyait, elgáncsolta a polgárság fejlődését. Bölcsességének kezdete és vége a *Corpus Juris* és Werbőczy *Hármaskönyve* volt. Az 1790-es nemesi mozgalomról Molnár a legelítélőbb szavakkal nyilatkozott. Gúnyos kritikáját elsősorban az arisztokrácia és a főpapság ellen fordította, szerinte ők felelősek azért, hogy 300 év óta az ország egy lépést sem

[30] Guillaume Raynal, Histoire philosophique et politique des établissements et des commerces des Européens dans les deux Indes. VII. Paris, 1770. 202.

haladt előre. A nemzeti függetlenség kérdésében semleges volt. Nem emelt kifogást a német nyelv behozatala ellen sem, hiszen — mondotta nem minden túlzás nélkül — az országban a nem magyarok száma legalább háromszorosa a magyarokénak; a magyaroknak különben is csak javára válnék, ha erkölcsben és nyelvben a németekhez simulnának. József rendszerének bukása szomorúsággal tölti el, de bízik a császár utódjában, II. Lipótban, hogy megvalósítja mindazt, ami elődjének nem sikerült: törvényeket hoz a polgárság érdekében, megdönti az arisztokrácia és a katolikus papság uralmát, s visszaszorítja a nemességet.

Molnár — aki magyar hangzású neve ellenére szlováknak vallotta magát — a nem magyar városi polgár teljes bizalmatlanságát fejezte ki a magyar nemesi oldalról propagált elképzelések iránt, még ha azok a felvilágosult oldalról jöttek is. Hozzá hasonlóan csak az uralkodóba veti bizalmát a pesti német családból származó Samuel Kohlmayer ügyvéd is, ahogy mondotta: részben azért, mert az német. A magyar nyelv hivatalossá tétele — írta Kohlmayer — katasztrofális lenne („ez a nyelv csak káromkodásra való"), s két évszázaddal vetné vissza a kulturális fejlődést. Ezzel szemben „a német nyelv fejlettebb német erkölcsöket és tudást közvetít". Még veszélyesebbnek tartotta a függetlenségi törekvéseket, ezeknek — szerinte — semmi jogosultságuk sincs. A függetlenség csak azt eredményezné, hogy „barbár erkölcsök és elvadulás" lenne úrrá ott, ahol az uralkodóháznak már valamelyes műveltséget sikerült elültetnie.[31] Ugyanezt a hangot üti meg a horvát polgárságot képviselő Protulepecz varasdi ügyvéd is, aki egyrészt a parasztság jövőjét féltette a nemesi mozgalomtól, másrészt azonban úgy vélte, a magyar nemzeti elképzelések győzelme minden műveltséget megsemmisítene. Ő is az új uralkodóba veti minden reményét.

Persze a nemesellenesség korántsem szorítkozott csak a nem magyar polgárságra, bár 1790 első felében a magyar városok és mezővárosok lakossága (mely ha semmi másért nem, de a német nyelvrendeletért szemben állt a józsefi rendszerrel) még bízott a felvilágosult nemesi reformerek győzelmében. Az ő megdöbbenésüknek is hangot adott Belnay György, a pozsonyi jogakadémia tanára, amikor röpiratában — amelyet a polgárság nevében az országgyűlésre készülő követekhez címzett, „a haza

[31] Benda, A magyar jakobinus mozgalom . . . Bp. 1957. 19—20.

atyjaihoz" — csodálkozva kérdezte: igaz-e, hogy a nem nemeseket ki akarják zárni a közéleti tisztségekből? Hiszen ez ellenkeznék az emberi jogokkal, a józan értelemmel és a haza érdekeivel; s a francia példa (amelyre egyébként bőven hivatkozik) azt mutatja, hogy az ilyen elzárkózás veszélyes is. Egy másik ez időbeli irat, *A jó magyarokhoz* címet viselő névtelen verses pamflet, örül az alkotmány visszaállításának, de óvja a rendeket a pártütéstől, s az uralkodó iránti bizalomra int. Már erősebb hangot üt meg a *Noch etwas zum Nachdenken über Ungarn* című röpirat ugyancsak névtelen szerzője, amikor nyíltan szembefordul a nemességgel: Csalódtak a nemesekben — írja —, mindent csak maguknak akarnak, a polgárságtól még azt is elvennék, amit Józseftől kaptak. Térjenek észre, amíg nem késő, nehogy túlfeszítsék a húrt.

Ide kell sorolnunk Martinovics Ignácnak, a magyar jakobinus mozgalom későbbi megszervezőjének, akkor még lembergi egyetemi tanárnak szintén névtelen röpiratát, az *Oratio ad procerest* is, amely végső fokon ugyancsak a polgári törekvések képviselőinek a nemesi reformerekbe vetett kezdeti bizalmát fejezi ki. Martinovics országgyűlési beszéd formájában a rendekhez fordul, s felszólítja őket, rázzák le az arisztokraták és a főpapok uralmát, iktassák törvénybe II. József rendelkezéseit, és a felvilágosodás tanainak megfelelően módosítsák az elavult magyar alkotmányt. És bár az *Oratio* elején arra buzdítja az országgyűlést, hogy szüntesse meg a kormányzat monarchikus formáját, később figyelmeztet: nem a Habsburgok uralmának megdöntése a lényeges, amihez úgy sincs az országnak elegendő ereje, hanem a törvények megjavítása.

II. Lipót kezdettől fogva figyelemmel kísérte ezeket a röpiratokat, s a szerzőket igyekezett bátorítani. A fiatal Szaller György még jutalmat is kapott tőle nemesellenes kéziratáért, majd kinevezte a pozsonyi jogakadémiára a magyar nyelv tanárának. Hamarosan azonban szervezettebb módot keresett a polgári és udvarbarát irányzat hangjának felerősítésére: bizalmas emberekből titkos propagandaközpontot szervezett.

A II. József által felállított magyarországi rendőri szervezetet (Polizeidirektion) Pálffy Károly kancellár előterjesztésére Lipót 1790. március 21-én eltörölte. Rendfenntartó tevékenységüket a megyékre és a szabad királyi városokra ruházta. A Polizeidirektion azonban bizalmas hírszerzést és tájékoztatást is végzett, ezért az uralkodó, hogy a magyarországi eseményeket állandóan szemmel tarthassa, 1790. április közepén új, neki

közvetlenül alárendelt titkosrendőri szervezetet létesített. Ennek vezetője Franz Gotthardi volt.

Gotthardi, aki ettől kezdve naponként közvetlenül érintkezett uralkodójával, pesti német kispolgári családból származott. Kisebb üzletek után kávéházat nyitott Budán, tagja lett a városi tanácsnak s városi kapitánnyá választották; 1781-ben II. József kinevezte pesti rendőrigazgatóvá, ezért 1790 februárjában jobbnak látta Bécsbe költözni. Régi bizalmasaival, levelezőivel azonban továbbra is fenntartotta a kapcsolatot, s a tőlük kapott híreket a rendőrminiszterhez továbbította, ahonnan egyes jelentések eljutottak Lipóthoz is. Az uralkodó felfigyelt rá, s megbízta, szélesítse ki bizalmas levelezőinek hálózatát. Hogy a gyanút elterelje, kinevezte őt császári-királyi tanácsossá, s az udvari színházak felügyeletével bízta meg.

Feladata kezdetben csak az volt, hogy a bécsi és főleg a magyarországi hangulatról, a nemesi mozgalom vezetőiről tájékoztassa az uralkodót, hamarosan azonban újabb megbízást kapott: megbízható, a tollat jól forgató embereket kellett beszerveznie az uralkodó szolgálatába. II. Lipót ugyanis elhatározta, hogy röpiratok kibocsátásával is felveszi a harcot a nemesi ideológiával.

Kézenfekvő lett volna, hogy Lipót a maga véleményét a kormányszerveken keresztül hallassa, ezek azonban erre nem voltak alkalmasak. Akár a kancelláriára, akár a helytartótanácsra gondolunk, vezető tisztviselői, ha nem is értettek egyet a szélsőséges köznemesi elképzelésekkel, mindnyájan a magyar rendi alkotmány alapján állottak. Az egész államszervezetben csak két ember volt, aki dinasztiahűségét minden magyar érdeknek fölébe helyezte: Balassa Ferenc gróf és Izdenczy József államtanácsos. Lipót bőségesen élt mindkettőnek a tanácsával. Az elsővel még találkozunk majd a magyar önállósági törekvések ellen életre keltett szerb megmozdulásokban mint az illír kancelláriá vezetőjével, a második, Izdenczy, tollával is fellépett, hogy névtelen röpiratokban az uralkodói hatalom ellen irányuló törekvések törvénytelen voltát bizonyítsa. Izdenczy, ez a pedáns bürokrata, jogászi műveltségű kisnemes ivadék, II. József alatt került az államtanácsba mint annak legelső magyar tagja, s kezdettől fogva a legszolgalelkűbben kiszolgálta az udvar minden törekvését, sőt még elébe is ment a kívánságoknak személy-, hely- és intézményismeretével. Izdenczy az ország teljes elnyomását, minden politikai

jogának megvonását javasolta, túlzóan lojális magatartással próbálva ellensúlyozni a bécsi politikai körökben a magyarok iránti általános gyanakvást. Hivatalos javaslataival nemegyszer osztrák államtanácsi kollégái is szembehelyezkedtek.

Azok között, akiket Gotthardi szállított uralkodójának, első volt régi embere, Julius Gabelhofer. Osztrák polgári családból származott. A piarista rend tagja volt, az 1780-as években azonban rendjét otthagyva, tudományos és irodalmi pályán próbált érvényesülni. II. József kinevezte a pesti egyetemi könyvtár igazgatójává. Felvilágosodott gondolkozású ember volt, aki azonban Magyarországgal és népével semmi közösséget nem érzett, magát igazgatói állásában is az uralkodóház képviselőjének tekintette, bár nyíltan sohasem lépett színre. Apró betűkkel sűrűn teleírt titkos jelentéseiben hétről hétre beszámolt az egyetemi tanárok, a velük érintkező tisztviselők, magas értelmiségiek beszélgetéseiről, a pesti szabadkőműves-páholy tagjairól, akik közül nem egy feltárta a mindenki iránt megértést mutató, szerény és tudós férfiúnak elgondolásait, véleményét. Gabelhofer, Gotthardin keresztül, nyár elején kapta meg a megbízást, hogy Belnay már említett röpiratát fordítsa le németre és dolgozza át a magyar nemesség elleni hangnemben, az uralkodó iránti hűséget domborítva ki. Névtelenül, nyomdai jelzés nélkül megjelent munkája — ellentétben Belnay eredeti művével — élesen kritizálja a nemességet, s valósággal harcra tüzeli polgári olvasóit, hirdetve, hogy a nemesi önzés és korlátoltság ellen csak egy szövetségesük van: az uralkodó, II. Lipót.

Gabelhoferhez hasonlóan régi embere volt Gotthardinak Szalkay Antal is. Elszegényedett nemesi családból származott, és 16 éves korában katonának állt. Végigharcolta a bajor örökösödési háborút és főhadnagyként szerelt le. Heves megyében kapott jegyzői állást, ez azonban nem elégítette ki. Irodalmi ambíciói is voltak: magyarra fordította Blumauer *Aeneisét*, nem is rosszul. 1788-ban Gotthardi beszervezte informátorai közé, s 1790-ben mint különösen használható embert ajánlotta Lipót figyelmébe: egy magyar nemes, aki anyanyelvén kívül beszél és ír németül, latinul, sőt oroszul is, mindenre elszánt és császárhűsége nem vitatható. Lipót egyelőre a kabineti titkárságon alkalmazta fordítóként, igazi megbízatását csak később, 1791 nyarán kapja majd meg.

Sokkal fontosabb és azonnali feladat várt viszont Gotthardi egy másik emberére, Leopold Alois Hoffmannra. Hoffmann Csehországban született,

Boroszlóban végezte az egyetemet, majd 1782-ben Bécsbe költözött és újságíróként tevékenykedett. Élénken részt vett a Zur Wohltätigkeit nevű bécsi szabadkőműves-páholy munkájában, ahol mesteri fokozatig vitte, majd a páholy titkári teendőit is rábízták. Cikkeiben támadta az egyházat, és mindenben a jozefinista politika vonalát támogatta. Amikor 1784-ben a császár „a német nyelv hatásosabb magyarországi elterjesztésére" a pesti egyetemen a német nyelvnek és irodalomnak tanszéket állított, Gottfried van Swieten ajánlására Hoffmannt nevezte ki első professzorává. Pesten az egyetemen és a Nagylelkűséghez címzett szabadkőműves-páholyban folytatta a jozefinizmus érdekében végzett propagandamunkáját és több röpiratot is írt. 1790-ben elsők között menekült Bécsbe „a gyűlölt magyarok elől", hogy aztán Gotthardin keresztül Lipótnak ajánlja fel szolgálatait.

Hoffmann vérbeli zsurnaliszta volt, könnyen és hatásosan írt. Lipót császár bemutatkozásakor felismerte, ő az, akire szüksége van. 1790 júniusában kinevezte a bécsi egyetemre az ékesszólástan tanárává, a pestinél kétszerte nagyobb fizetéssel. Egyik legelső feladata volt, hogy nagy röpiratban leplezze le a magyar nemesi mozgalom reakciós arcát, s ugyanakkor biztassa a városokat jogaik védelmezésére, a reformokért való kiállásra, biztosítva őket a császár támogatásáról. A munka gondolatmenetét Lipót személyesen beszélte meg vele, a kéziratot átolvasta, javított rajta, s maga intézkedett nyomdába adásáról. Amikor pedig a formális engedély nélkül megjelent munkát a cenzúra letiltotta, személyesen adott utasítást a letiltás visszavonására.

A röpirat — mely a nemesi mozgalom bábeli zűrzavarára utalva a *Babel* címet kapta — a Molnár-féle *Manch Hermaeon* gondolatait tükrözi, de belőle nem a tudós, nem a politikus, hanem az agitátor szól. Élesen vág a szava, amikor a mozgalom feudális jellegéről szól, s kimutatja, hogy a francia jelszavakat csak megtévesztésül használják. A magyar nemesek a francia nép szerepében tetszelegnek — írja —, de úgy látszik, a lényeget nem vették észre, azt, hogy a francia nemzetgyűlés megszüntette a nemesi előjogokat, és visszaadta a polgárok jogait. A magyar nemes a polgárt szolgájává, a parasztot pedig rabszolgává akarja tenni. És fenyegetőleg, de kihívóan is hozzáfűzi a kérdést: még nem jutott a rendek közül senkinek sem eszébe, hogy a magyarországi polgárság és parasztság végső soron a francia tükörben látható dolgokat a maga érdekében is felhasználhatja?

A röpirat azonban — amely tartalma, s nem kevésbé durva, gyűlölködő, magyarellenes kirohanásai miatt nagy felzúdulást váltott ki a nemesi táborban — a társadalmi kérdést csak fegyverként használta, hogy a városokat a nemesek ellen fordítsa, s ezáltal őket megfélemlítse és meghátrálásra késztesse. Kiderül ez abból is, hogy a legerősebb szavakkal nem a nemesség jobbágyai iránti szűkkeblűségét, hanem a porosz udvarral való kapcsolatait támadja. Ha a társadalmi kérdésekben Hoffmann részben a saját meggyőződését követte is, ezt nyilván Lipót sugallta.

A FELÜLRŐL SZERVEZETT POLGÁRI ÉS PARASZTI MEGMOZDULÁSOK

A *Babel* közrebocsátása szorosan kapcsolódott egy nagyobb tervhez, amely most már túl az irodalmi, politikai vitán, a magyarországi polgárság, mindenekelőtt a német polgárok tényleges megmozdulását célozta.

1790. július 4-én terjesztette Hoffmann az uralkodó elé első emlékiratát, melynek címe *A magyarországi szabad királyi városokban, mindenekelőtt Budán és Pesten felállítandó királyi városi gárdák tervezete* volt. A terv bepillantást enged Lipót magyarországi politikájának taktikai sakkhúzásaiba.

A dolgok előzményeként tudnunk kell, hogy amikor II. József török elleni háborúját 1788-ban megindította és a fővárosban állomásozó csapatok elindultak a frontra, az uralkodó elrendelte, hogy a rend fenntartására Pest-Budán polgárőrséget szervezzenek. Ezt a katonailag képzetlen polgárőrséget kellett most városi gárdává alakítani, azaz katonasággá formálni. Alapját Pesten és Budán 300-300 megbízható polgár képezze — olvassuk a tervezetben —, ennek legföljebb egynegyede lehet magyar. A gárda a magyarországi főhadparancsnokságnak van alárendelve és szabályos katonai kiképzést kap. A főhadparancsnokságot titokban utasították, hogy minden szabad királyi városban hasonló gárdát szervezzen. Persze nem paranccsal, nem is nyíltan. „A főhadparancsnokság tisztek és más emisszáriusok kiküldésével gondoskodjék róla, hogy a többi város is törekedjék ilyen királyi gárda megalakítására, s hozza a városok tudomá-

sára, hogy a gárda felállítására az engedélyt közvetlenül az udvartól kérjék."[32]

Lipót tehát titokban felbátorította a városokat, hogy kérjék tőle a városi gárdák felállításának engedélyezését. A gárdákban a megyei bandériumokkal felérő megbízható katonaságot nyert volna, amellyel a főhadparancsnokságon keresztül közvetlenül rendelkezik. Ugyanakkor a nemesség előtt fedve van, hiszen a városok kérésének engedett csupán, a polgárságot viszont magához láncolja. A nemesség, ha ellenezné a dolgot, ezzel csak növelné a polgárok uralkodó iránti ragaszkodását.

A később lövészegyleteknek nevezett polgári katonaság szervezése 1790 nyarán meg is indult, de elég lassan haladt, ősszel pedig a megváltozott politikai helyzetben Lipót leállította az akciót. A pesti lövészegyletet, amit különösen a városi tanács nemesi tagjai kezdettől fogva ellenségesen néztek, a tanács 1791 elején feloszlatta.

Ennél a katonai jellegű akciónál eredményesebb volt a másik, a politikai. Júliusban kapta Hoffmann az uralkodó utasítását, hogy dolgozzon ki egy kérvénytervezetet, amelyet a magyarországi városok terjesztenének majd az uralkodó elé. Ezzel együtt készítsen egy röpiratot, amely ennek jelentőségéről világosítja fel a polgárokat.

Ez a röpirat volt a már említett *Babel*, amelynek rendeltetése tehát az volt, hogy önálló kezdeményezésre bátorítsa a polgárokat. A vége felé ezt olvassuk: Míg a magyar nemesség a polgárokat jogtalanságba taszítja, az uralkodót pedig naponként megsérti, Franciaországban a polgárság a királlyal fogott össze a jog védelmére, miközben a nemeseket megfosztotta kiváltságaiktól. „A csőcselék részéről ugyan Párizsban is történtek kilengések, de néhány, a csőcselékhez tartozó utcahőst nem tekintve, a királlyal szemben mindig tisztességes hangot ütöttek meg" — amit a magyar nemesekről nem lehet elmondani. És a fenyegetés: „Franciaországban végül nem egy uralomvágyó zsarnok-jelöltet a csőcselék lefejezett, szétszaggatott vagy a lámpavasra felhúzott. Magyarországon... ?"[33]

[32] MÁLYUSZ ELEMÉR, A magyarországi polgárság a francia forradalom korában (In: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I.). Bp. 1931. 243.

[33] Babel. Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn. H. n. 1790. 102.

Ez világos beszéd volt, viszont ehhez képest a központilag kidolgozott kérvény igazán nem sokat kért az uralkodótól. Azzal kezdte, hogy a polgárság nem nézheti tétlenül az országgyűlés készülődéseit, annál kevésbé, mert ott a nemeseké a szó. A városi küldöttek ott vannak ugyan a diétán, de együttes szavazatuk csak annyit nyom a latban, mint egy magános nemes emberé; azonkívül a polgárságot is többnyire nemesek képviselik. Ezért közvetlenül az uralkodóhoz fordulnak: engedtessék meg a városoknak, hogy az országgyűlésre polgári rendű megbízottakat küldjenek saját soraikból, hogy azok a polgárság érdekeinek hangot adjanak az új alkotmány kidolgozásánál.

Miután Lipót jóváhagyta a kérvény fogalmazványát, július végén Hoffmann Pestre utazott, és ott a kérvényt húsz polgárral aláíratta. Maguktól eszükbe sem jutott volna — írta jelentésében Lipótnak —, hogy érdekeik védelmére összefoghatnak, csak az én titokban végzett rábeszélésemre határozták el, hogy megemberelik magukat, és az uralkodóhoz fordulnak. Lipót azonnal válaszolt: megüzente az aláíróknak, hogy kérvényüket jóindulattal fogadta, és támogatásáról biztosítja a pesti polgárságot.

Az első próba tehát jól sikerült, de Lipót egyelőre megtiltotta, hogy az akciót a többi városra is kiterjesszék. Hoffmannt utasította, hogy a kérvénymintát nyomassa ki németül és magyar fordításban, s legyen készenlétben. Hogy az országos akció megindul-e, az az országgyűlés magatartásától függött.

Ugyanakkor más vonalon is előkészítette a nemesség társadalmi bekerítését: felszította a paraszti megmozdulásokat.

Láttuk, hogy a nemesi mozgalom, mely kezdetben bizonyos paraszti és jobbágyi követeléseknek is hangot adott, a nemesi jogok kizárólagos hangoztatásával mindinkább a paraszti váradalmak ellen foglalt állást. Mindennek természetes következménye volt, hogy a parasztság is szembefordult a rendi mozgalommal. Tavasszal már több vidéken megtagadták a robotot, másutt kemény hangú leveleket írtak a megyékhez, hogy az országgyűlésen az ő ügyükről se feledkezzenek meg. Kisebb dunántúli mozgalmak mellett különösen a felkelések hagyományos földjén, a keleti és északkeleti részeken mozgolódtak a jobbágyok, hiába üzent rájuk a zempléni alispán, hogy „minek bolondoznak az urok ellen, mikor semmi

bajok sincs".[34] A nemesség kezdetben nem sokba vette ezeket a mozgalmakat, sőt bizonyos fokig kapóra jött neki: a jobbágyfelkelés veszélyére hivatkozva szervezhette a nemesi bandériumok felfegyverzését. A fegyveres megyei bandérium és a mindenre ügyelő vármegyei szervezet, úgy látszott, elegendő lesz minden paraszti megmozdulás megfékezésére.

Ezt példázza az 1790 márciusában a Szabolcs megyei Taktakenéz parasztjainak mozgalma, akik beadvánnyal fordultak a vármegyéhez. Az *Instancia* címet viselő irat — amelyet a jobbágyok és a paraszti sorban élő taksás kisnemesek közösen fogalmaztak — legfontosabb követelése az volt, hogy a robotot „több, nadály módon országunkat pusztító vexákkal együtt teljességgel eltörölvén, ez az ország könyvében protocolláltassék". A földesúri szolgáltatásokból csupán a kilenced és az egy forintos taksa fizetését voltak hajlandók továbbra is vállalni. Ha a nemesség fenti kívánságuknak nem ad helyt, „mi felséges királyunk hűségében és minden rendelkezései mellett megállani kívánunk".[35] A beadványt eljuttatták a szomszédos és távolabbi falvakba, de tömegmozgalmat nem váltott ki. A parasztok gyöngének érezték magukat, jobbnak látták csendben maradni; a mozgalom elhalt anélkül, hogy a megyének erélyesebben közbe kellett volna lépnie.

Április elején azonban újabb röpirat jelzi a paraszti mozgalom újraéledését a tiszai vármegyékben. Az irat, amit a posta kézbesített, és Tokajban s a keleti megyékben nagy ijedtséget váltott ki, *A Szabolcs vármegyei parasztok gyülésének jegyzőkönyve* címet viselte és hadba szólította a parasztokat a megyék ellen. „Mert látjuk, hogy felséges II. József császár jó rendeletei felforgattatnak — olvassuk a röpiratban — és ismét feláll a vármegye huzavonája, amelyet ha jól meggondolunk, súlyosabb a királyi, a földesúri és más minden adónál." Gyűljenek tehát össze a népesebb helységek képviselői, hogy sérelmeiket és a teendőket megbeszéljék. A cél, hogy a megye hatáskörét minél kisebbre szorítsák, „mennél kevesebb szükségünk lenne a vármegyékre". Végül hozzátette: írni kell az uralko-

[34] Magyar Országos Levéltár. Nádori levéltár. Archivum palatinale secretum archiducis Josephi. Politiam et internam ... securitatem spectantia. 1978. 73. sz. F köteg.

[35] RÁCZ ISTVÁN, Parasztzendítő röpiratok a Felső-Tisza vidékén 1790-ben (In: Agrártörténeti tanulmányok. Szerk.: SZABÓ ISTVÁN). Bp. 1960. 250—251.

dónak, hogy engedélyezze a paraszti gyűléseket, és mindenben tartsa érvényben József császár rendelkezéseit.[36]

A röpirat nyomán kelt vizsgálat Zaránd megyétől egész Borsodig kimutatta a jobbágyok körében észlelhető nyugtalanságot, a röpirat szerzője azonban nem került elő. Első olvasásra feltűnhet azonban, hogy parasztember nem írhatta. Szerzője nemcsak a statisztikákban, a magyar jogban és kormányzati rendszerben jól tájékozott, hanem ismeri a francia felvilágosodás eszméit és a forradalom vívmányait is. A magyar parasztok látóköre aligha terjedt ennyire. Gyanúnkat még növeli, hogy amikor a helytartótanács, majd a magyar kancellária az ügy szigorú kivizsgálását javasolta, Lipót király nem járult hozzá, mondván, hogy csak zavart idézne elő. Bár adatszerűen kimutatni nem tudjuk, nem lehetetlen, hogy a röpirat megfogalmazásában és terjesztésében már benne volt az uralkodó keze. Arra ugyanis adataink vannak, hogy 1790 kora tavaszán titokban egy tiszavidéki parasztküldöttség járt nála Bécsben.

Az igazi ijedtséget egy hónappal ezután *A parasztok dekrétuma* című röpirat váltotta ki azzal, hogy országosan mozgósítani kívánta az elnyomottakat. A röpirat a parasztok nevében kinyilvánította, hogy József rendelkezéseiből „csak egy hajszálnyit is eltörölni nem engedünk, mert mind szentek, igazságosak és hasznosak valának, mint ha az Isten mondotta volna azokat néki", s harci riadót fújt: „Rajta hát, egész parasztság, emeld fel botodat, vasvilládat, baltádat a kegyetlen, ingyenélő, húzó-vonó, országpusztító, királyt lopó urak ellen." Félelemre nincs ok: a király nem bántja a parasztokat, a katonaság pedig a jobbágyság fiaiból toborzódott.[37]

A dekrétum Zemplénben bukkant fel először, majd hamarosan Abaújban, Borsodban és Szabolcsban is megjelent. Alig néhány hét alatt befutotta az egész keleti országrészt, júniusban már Szepesben, Sárosban és Zarándban kerültek elő példányai, s ugyanakkor bejutott Erdélybe is. A Marosvásárhely melletti Maroskeresztúron a román pap olvasta fel a nép előtt. Nyár végére pedig „beharapódzott" a Dunántúlra is.

A röpiratnak rémítő visszhangja volt. A megyék megszigorították a cenzúrát, nyomozásokat rendeltek el, s feliratok sorozatában kérték, sür-

[36] Uo. 252—258.
[37] Uo. 258—263.

gették az erélyes központi intézkedést. Az uralkodó viszont úgy rendelkezett, hogy csak bizonyítékok esetében fogjanak el bárkit is. Hogy pedig ne ingereljék a parasztokat, elrendelte: minden olyan rendelkezést, amelyet az adózó nép terheinek megkönnyítésére II. József hozott, változatlanul tartsanak fenn. Ugyanakkor inti a nemességet, hogy mérsékelje magát és ne kívánjon a néptől olyat, ami nem jár. Ha meggondoljuk ezeket a rendelkezéseket és még inkább a röpirat tendenciáját, amely élesen antifeudális, de ugyanakkor az uralkodó oldalán áll, joggal ébred gyanú bennünk, hogy a dekrétum formába öntésében Lipót király keze is benne volt.

Ekkorról már adataink vannak arra, hogy Lipót király foglalkozott a magyarországi parasztkérdéssel. Ahogy fia, Ferenc (akit trónörökösként a fontosabb ügyekbe bevont) évek múlva, már mint császár, egy alkalommal elmondotta: apja célja a parasztság felhecelése volt. Megint Hoffmann professzor kapta a megbízást, hogy újabb röpiratban készítse elő a polgári és most már a paraszti akciót. Az újabb röpirat a *Babel* folytatása, a *Ninive* volt. A nemesség által elnyomott parasztság számára csak egy lehetőség marad — olvassuk ebben —, a törvényes király védelme. „A parasztság az uralkodóhoz fog folyamodni, hogy a következő országgyűlésen saját követei révén adhassa elő jogos sérelmeit. Nem kétséges, hogy a király teljesíteni fogja ezt a szerény kérést."[38] Maga az akció, melynek részleteit nem ismerjük, elő volt készítve nyár végére, a végrehajtás a már korábban említett Szalkay Antal kezében volt. De Lipót egyelőre várt, az országgyűléssel való tárgyalásoktól tette függővé, hogy megtegye-e ezt az utolsó lépést. Az is lehet, hogy Izdenczy államtanácsosnak volt igaza — aki szintén tudott az ügyről —, amikor később úgy vélte, hogy az uralkodó visszarettent ettől a „végső eszköztől". Mivel a nemesi mozgalom — mint áradás után a folyó — visszatért megszokott medrébe, s legalábbis látszatra engedelmes eszközévé vált az uralkodónak, a parasztság, a „láncra kötött kutya" szabadon eresztésére szükség sem volt.[39]

[38] Ninive. Fortgesetzte Fragmente über die dermaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn. H. n. 1790. 85.

[39] Eckhart Ferenc, A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761—1790-ig. *Századok*, 1956. 1—2. sz. 123—124.

3. A POLGÁRI ÁTALAKULÁS ÉRTELMISÉGI ELŐKÉSZÍTŐI

A JOZEFINISTA TÁBOR EGYSÉGÉNEK SZÉTTÖREDEZÉSE

1790. nyár elejére az ország belső, politikai és társadalmi viszonyai sokszorosan bonyolultakká váltak. A nemesség, amely még töretlenül hitte, hogy programját diadalra viszi, szemben állt az uralkodóval, a még meg sem koronázott II. Lipóttal. de szemben állt a polgári és paraszti törekvésekkel is. Lipót király el volt szánva, hogy uralkodói jogaiból és a birodalom egységéből nem enged, s a nemesi-nemzeti törekvéseket elgáncsolja. Külpolitikailag elszigetelte a nemességet, s titokban kapcsolatot teremtett a városi polgársággal és a paraszti tömegekkel, hogy a kiváltságosok által megtagadott reformok odaígérésével maga mellé állítsa őket a nemesek elleni harcban. De vajon a társadalmi reformok csak az uralkodó által megfizetett tollnokok írásaiban, esetleg pusztán taktikai célból merültek fel? Vajon a francia forradalom eszméi a magyar társadalmon belül csak nemesi torzulásban jelentkeztek? Nem volt olyan réteg vagy csoport, amely a társadalmi és nemzeti törekvéseket együtt, mint egymástól el nem választható összetartozó programot vetette volna fel?

Az a réteg, amely a nemzeti és társadalmi kívánságokat egyszerre és egyenlő hangsúllyal hozta szóba: a jozefinista magyar értelmiség balszárnya volt.

A 18. század végére Magyarországon is megnőtt az értelmiség jelentősége. Az állam egyre több olyan feladatot vállalt magára, amely képzett értelmiséget: mérnököket, mezőgazdákat, tanárokat, közigazgatási és jogi szakembereket kívánt. Számuk egyre növekedett, s az 1790-es években már olyan tényezői voltak a magyar társadalomnak, melynek állásfoglalása nem volt mellőzhető, s mely számarányát messze meghaladó súllyal rendelkezett.

Ez az értelmiség azonban még csak kialakulóban volt, s távol állt attól, hogy bármilyen szempontból egységesnek nevezhessük. Tagjai írók, ügyvédek, orvosok, tanárok, tanítók, országos, megyei vagy főúri tisztviselők, mérnökök, mezőgazdák, részben papok és szerzetesek. Származásra nézve vegyesen nemesi vagy plebejus, polgári és egész csekély számban paraszti eredetű réteg, melynek határai mind a polgárság, mind pedig a

nemesség felé elmosódtak. Létszáma mindössze 15 000 körül mozoghatott, ami az összlakosságnak nem egészen 0,3%-a (a József-féle összeírásban persze csak a nem nemesi értelmiségiek kerültek külön kimutatásra). Bár zöme a városokban élt, területi eloszlása nagyon egyenlőtlen volt. Pest-Budán, ahol a kormányszervek, az ország főbíróságai és az egyetem székeltek, az értelmiségiek számát kereken 1400—1500 főben állapíthatjuk meg. Hogy ez milyen nagy szám hazai viszonylatban, akkor értékelhetjük, ha tudjuk, hogy például Pozsonyban az értelmiség száma ugyanekkor legföljebb 500, Kassán 350—400, Debrecenben — az ország legnépesebb városában — 450—500 (ebből 378 főiskolai diák), de már Nagyváradon, ahol pedig akadémia működött, legföljebb 100—120, a szabad királyi városok közé számító Szatmárnémetiben pedig mindössze 15—20 volt.

Még nagyobb az ingadozás, ha a városokon kívül élő értelmiséget nézzük. A Jászkunságban az 1787-es népszámlálás 184 tisztviselőt és honoráciort mutatott ki; Pest megye területén számuk 82, a jóval kisebb Szepesben 97, de már Biharban vagy Szatmárban csak 58. Békés, Csanád és Csongrád megyében viszont a tisztviselők és honoráciorok száma mindössze 12. Hasonló képet kapunk, ha a tanítók számát nézzük. 1772-ben Pest megye tanítói kara 209 főből állt (arról most nem szólunk, hogy ezek közt kiszolgált katonák s egyéb, értelmiségnek nem nevezhető elemek is akadtak), Szepesben 119, ugyanakkor — a kereken 45 000 lakost számláló — Csongrád megyében csak 7 tanító volt. Az értelmiség jelentőségét pedig megítélhetjük, ha a nádor egy későbbi jelentésére gondolunk, amely szerint a francia forradalmi eszméket a tanítói kar oltotta az ifjúságba.

Ez az értelmiség az ország legműveltebb része, felfogásában, világnézetében azonban, társadalmi összetételének és a kor átmeneti jellegének megfelelően korántsem egységes. A klérus által irányított ortodox katolicizmustól a deizmusig és ateizmusig, a bécsi abszolutizmus híveitől a független magyar állam hirdetőiig, a feudális berendezkedés védőitől a polgári átalakulás harcosaiig minden iránynak voltak hívei közöttük; politikai, társadalmi és filozófiai eszmék, haladó és reakciós vonások nemegyszer elválaszthatatlanul összekeveredtek. Mégis, az 1780-as évek végére kivált soraikból egy nem is olyan kis csoport, mely véleményében, politikai elképzeléseiben nagyjából egységes volt: a jozefinista értelmiség.

Ez a csoport társadalmi vagy anyagi helyzetét nézve nem volt egységes; arisztokrata ugyan csak elvétve akadt közöttük, birtokos nemes már

több, zömük azonban vagyontalan kisnemes volt vagy éppen polgár, elvétve paraszti sarj. Nagy számban találkozunk közöttük protestánsokkal, akik vallási felfogásuk és neveltetésük révén is közelebb állottak a felvilágosodás eszméihez. II. József 1785-ös pátense után, mely megnyitotta a közpályákat a protestánsok és nem nemesek előtt, s nagy számban engedte felsőbb iskolákba a plebejus származékokat, ugrásszerűen megnőtt a plebejus értelmiség száma.

A kisnemesi és plebejus értelmiség életkörülményei nagyjából azonosak voltak. Valamennyien kinőttek a feudális társadalomból, annak kerete szűk volt számukra, s az esetek jó részében nemhogy tehetségük kibontakozását, de még megélhetésüket sem biztosította. Az országos hivatalok felvevőképessége korlátozott volt, magasabb stallumain még jó ideig a birtokos nemesség és az arisztokrácia osztozkodott. Protestánsok amúgy is csak kivételesen kaptak kinevezést, a megyei tisztségek pedig még mindig inkább nobile officiumok, igen szűkös fizetéssel. Csak a tanári, orvosi, ügyvédi vagy papi pálya állt mindnyájuk előtt szabadon nyitva.

A jozefinista értelmiség tekintélyes része külföldön végezte tanulmányait, főleg a protestánsok közül sokan jártak német, svájci vagy francia egyetemekre, ahol a magyarországinál fejlettebb társadalmi és politikai viszonyokat láttak, s a felvilágosodás és racionalizmus eszméivel tértek haza. Különösen jelentős a Göttingában, Schlözernél tanultak csoportja, akik megismerték az angol és francia felvilágosodás politikai és gazdasági törekvéseit. De azok, akik maguk nem jártak külföldi iskolát, tanáraik, olvasmányaik révén ugyanebben a szellemben nőttek fel. Montesquieu, Voltaire vagy Rousseau művei ekkor már kézről kézre jártak az országban, ahogy a nagy francia enciklopédia vagy Paine híres könyve az emberi jogokról sem ismeretlen körükben. Azt is tudjuk, hogy Holbach munkája, a *Système de la Nature*, a materialista filozófia e korabeli bibliája és az utópista tanokat hirdető Mably is előfordult olvasmányaik közt.

Az új eszmék elterjedésében — erre ismételten rá kell mutatnunk — nagy része volt a szabadkőműves-páholyoknak. A 18. század e legnagyobb hatású társadalmi szervezete nálunk is az 1770—1780-as években élte virágkorát: minden értelmiségi központban megtaláljuk. Tagjai nagyobbrészt a nemességből kerültek ki, de a polgári értelmiség is szép számmal képviselve volt benne.

Ez a szabadkőműves értelmiség szinte kivétel nélkül a racionalizmus talaján állt, szabadon kritizálta és támadta az egyház „fanatizmuson és babonákon" nyugvó tanait, kitörő örömmel üdvözölte az „évezredes sötétség után" a felhők felhasadását és a „fényt".[40] Politikai radikalizmusa azonban messze áll a forradalmiságtól, reformok útján kívánja elérni a feudális viszonyok megváltoztatását. Vallási szempontból nagyobb részük közömbös, s már a türelmi rendelet kibocsátása előtt a tolerancia híve. Többnyire deisták, elkeseredetten támadják a katolikus klérust, a vallást azonban szükségesnek látják, ateista csak kevés akad köztük.

Politikai elképzeléseik szintén a felvilágosodás tanaiban gyökereznek. Mindnyájan az uralkodó szövetségesei és a felvilágosodott abszolutizmus hívei, hiszen II. József rendszere, ha nem is érintette az állam és a társadalom alapjait, intézkedései mégis lazították a feudális kiváltságok merev rendszerét, könnyítették a tőkés gazdálkodás fejlődését, s ez a birodalom nyugati tartományaihoz képest is elmaradt Magyarország társadalmi viszonyai közt még fokozottabb hatást keltett.

Egykorú szóhasználattal világpolgárnak nevezték magukat, ami azt jelentette, hogy nemzeti különbség nélkül, az elnyomott osztályok általános nagy felszabadítását tekintik fő céljuknak, s azok, akik ebben a célban egyetértenek, nemzeteken felüli összefogással nagy egységet alkotnak. Ez az egység érzése hatotta át a Habsburg-birodalom minden jozefinistáját, Stájerországtól Csehországig és Magyarországtól Tirolig, s az egység érzését még fokozta, hogy mindnyájan Józseftől várták a nagy cél megvalósítását. Részben, mert tisztában voltak társadalmi gyöngeségükkel, részben, mert többet feltételeztek II. Józsefről, mint amire az hajlandó volt. Az 1780-as években úgy tűnt, hogy ebben az értelmiségben a császárba vetett bizalom a társadalom egészéből hiányzó birodalmi összetartozás érzését is létrehozza. Csak a császár halála után derült ki, hogy a látványos egység mögött milyen különbségek húzódtak; ezek rövid idő alatt a jozefinista tábor bomlására vezetnek.

A társadalmi reform előtérbe kerülése először is azokat választotta le a magyarországi jozefinisták oldaláról, akikben a reformer csak bizonyos fokig tudta legyőzni a kiváltságaihoz ragaszkodó nemest, akikben —

[40] Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi VÁCZY JÁNOS. II. Bp. 1891. 51.

hogy megint az egykori szóhasználathoz folyamodjunk — a nemesi patrióta fölébe kerekedett a világpolgárnak és emberbarátnak.

A másik részt azok alkották, akikben nem volt — többnyire nem is lehetett — magyar patriotizmus, akik az 1790-ben előretörő nemzeti mozgalommal és a mögötte felsejlő nacionalista törekvésekkel teljesen idegenül, nemegyszer ellenségesen álltak szemben. A már említett Kohlmayerek és Johannes Molnárok, vagy ha úgy tetszik Gabelhoferek és Hoffmannok, akik végül is így vagy úgy, de mind az idegen udvar politikájának szekértolóivá lettek.

A harmadik csoportot azok a jozefinisták alkották, akik 1790-ben a nemzeti mozgalom mellé álltak, de a nemzeti és a társadalmi reformokat egyként követelték.

NEMZETI ÉS TÁRSADALMI REFORM

A patrióta jozefinista értelmiség rettegve figyelte a nemesi reakció erősödését, féltette az alig indult reformokat, ugyanakkor nem is titkolt belső örömmel nézte a nemzeti mozgalom kibontakozását. Őz Pál, a plebejus származású fiatal ügyvéd (még találkozunk majd vele 1794-ben a jakobinus mozgalomban), aki saját szavai szerint „különös és őszinte szeretettel fordult mindig az adózó nép felé", József rendszerének bukásakor „igazi világpolgári patriotizmussal" írta levelét barátjának. Félt, hogy a nemesi mozgalom újabb feudalizmust, „az ősidők rettentő barbárságát" zúdítja a nemzetre. Barátja, Czadray István is gyötrődve gondolt hazája jövőjére, hiszen a köznemesség válogatás nélkül minden jozefinista intézkedést el akar törülni, a klérus pedig azt hirdeti, hogy a hibák magából a felvilágosodásból következnek. „De dobjuk a mérleg másik serpenyőjébe mindazt az elnyomást, amelyet a jó uralkodó talán nem is akart elkövetni, amely azonban, mert rossz oldalról kezdett az ügyhöz, mégis megtörtént, s amelyért a felelősséget mégiscsak rá, az értelmi szerzőre kell hárítani — vajon merre billen a mérleg nyelve? Bizonyosan erre. Ki ne volna boldog, hogy ezt a mostani változást megérhette, s ki ne vallaná Ciceróval együtt: inkább kívánom a zajgó szabadságot, mint a békés szolgaságot."[41]

[41] A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rend. Benda Kálmán. I. Bp. 1957. 177—179.

A nemzeti mozgalom azonban nemcsak az egyetemről éppen kikerült fiatalokat ragadta magával; írók, költők, tudósok, a jozefinista értelmiség színe-java mellé állt. Verseghy Ferenc — aki pedig később a bíróság előtt sem restellte megvallani, hogy mindig nagy híve volt Józsefnek — versben üdvözölte a nemesi mozgalmat. Batsányi János *Abaúj vármegye örömünnepére* című költeményében túláradó boldogsággal köszöntötte a változást: „visszatér az ország dicső koronája, visszatér Szent István királyi pálcája. Nyelv, törvény, szabadság teljes erejével..." Pedig József reformjaiért ő is őszintén lelkesedett, s később is nagy elismeréssel emlékezett meg róla, akinek „általában félreismert szándékát kezdik napról napra jobban megismerni".[42] Kazinczy még a koronaőrző megyei bandériumnak is tagja volt, s ő, aki valóban nem szükségből, hanem meggyőződésből szolgálta Józsefet, a lidércnyomás alól szabaduló örömével jegyezte fel az alkotmányellenes rendeletek visszavonását: „akkor lobbanánk örömre".[43] Révai Miklós versekben köszöntötte a hazatérő koronát, Pálóczi Horváth Ádám pedig, aki alig egy éve még a török háborúra írt buzdító indulót, olyan lelkes hívévé vált a nemzeti mozgalomnak, hogy ismerősei az utolsó kurucnak nevezték el. Berzeviczy Gergely, ekkor a helytartótanács fiatal, kezdő tisztviselője, röpiratot írt, s abban azt fejtegette, hogy történelmünk utolsó háromszáz évének legfőbb tanulsága: csak a Habsburgoktól elszakadva szerezhetjük meg nemzeti függetlenségünket.

A jozefinista értelmiség nagy többsége, az a rész, amely a hazai magyar hagyományokban gyökerezett, örömmel látta a függetlenség zászlaját kibontó nemesi mozgalmat. Míg azonban a nemesi törekvések a feudalizmus keretein belül maradtak, s a nemzetet a kiváltságosokra szorították, az értelmiség — egyelőre ugyan még inkább csak ösztönösen — már a modern nemzetállamot s a polgári nemzetet tekinti eszményéül, melynek a korábban jogtalan osztályok is egyenrangú tagjai. A két álláspont közötti különbség csak fokozatosan kristályosodott ki, kezdetben inkább a közös vonások kerültek előtérbe, ami egy kicsit meg is tévesztette az értelmiségieket. Így Verseghy túláradó szavakkal fegyvertársként ünnepelte azo-

[42] Batsányi János összes művei. I. Sajtó alá rend. Keresztury Dezső és Tarnai Andor. Bp. 1953. 26., 305.

[43] Kazinczy Ferenc, Pályám emlékezete. Bp. é. n. 164.

kat a nemeseket, akik a magyar nyelv ügye mellett felszólaltak, Batsányi pedig mint az egész nemzet és mint saját vágyainak valóraváltóját köszöntötte Batthyány Alajost, aki — láttuk — a nemesi reformmozgalom egyik rokonszenves alakja volt, de a polgári átalakulás gondolatától távol állt. A félreértést előmozdította, hogy a nemesi és polgári jelszavak azonosak voltak, csak mindegyikőjük mást értett rajta. Azonkívül az értelmiségiekben olyan remény is élt, hogy a maradi nemesi tömegekkel szemben végül is a nagy műveltségű nemesi reformereknek, az Orczyaknak, a Vayaknak, a helytartótanács felvilágosodott tisztviselőinek az álláspontja fog győzni.

Az értelmiségi illúziókat táplálta, hogy két téren a rendi és a polgári mozgalom céljai valóban egybeestek. Ez a két terület a klérus elleni harc és a magyar nyelv uralmáért folytatott küzdelem volt.

A klérus visszaszorítása fontos érdeke volt a hatalom átvételére készülő köznemességnek, ugyanakkor teljes összhangban volt a polgári törekvésekkel is. Elképzeléseik mégsem voltak azonosak. A köznemesség elsősorban hatalmi szempontokat tartott szem előtt, s még a vallási egyenjogúságért is főként azért szállt síkra, nehogy a protestánsok elidegenítésével gyöngüljön a nemesi front. Persze nem vitás, hogy a vallási egyenlőség egyben a nemzeti egység kialakításának is fontos feltétele volt. Az értelmiség egyházellenességének alapját viszont világnézeti tényező alkotta: a klérustól „a világosságot", a társadalmi haladást féltették. A „babonák, a bölcstelen ész s a zordon erőszak" visszatérésének akart gátat szabni Verseghy, amikor a „papi szent rendet" kizárta a világi ügyekből;[44] ahogy Batsányi is azért üdvözölte az ellenük indított harcot, mert ezzel

Dőlnek a babona fertelmes oltári,
Melyek a setétség fene bálványának
Annyi századoktól vérrel áradának.[45]

„A franciaországi zendülésre" írt anonim vers pedig már félreérthetetlenül egymás mellé állította „a három agyarkodó ördögöt", a „Szabad-

[44] VERSEGHY FERENC, A Magyar Hazának anyai szózattya. H. n. 1790. 3.

[45] BATSÁNYI JÁNOS: A Látó (In: Batsányi János összes művei. I. Sajtó alá rend. KERESZTURY DEZSŐ és TARNAI ANDOR). Bp. 1953. 37.

ság s Igazság szentségének" ellenségeit: a királyt, a papságot és az arisztokráciát.

Érted vetekedvén, mind vérednek örül,
Ember gyűlölésnek első szülöttei,
Pokolnak átkozott szövetségesei:
Fennyen uralkodás, pap hatalmassága
S a fő rendnek kincset szomjazó kórsága.[46]

A magyar nyelvért folytatott harcban a látszatazonosság mögött még feltűnőbb a szempontok különbözősége. A nemesség politikai-közjogi síkon nézte a nyelvi harcot, ezért a megyék egy része azzal is megelégedett volna, ha visszaállítják a latin hivatalos nyelvet, s a magyar csak az alsóbb közigazgatásban marad meg. Az értelmiség ennél sokkal messzebb ment, nem is a német nyelv ellen harcolt, hanem a magyar nyelvért, annak kifejlesztéséért, mert tudatában volt annak, hogy ez az alapja a tudományok nemzeti művelésének, s ez a feltétele a korszerű tudomány fejlődésének. Egyesek talán azt is megsejtették, hogy a polgári nemzeti egység sem valósítható meg fejlett nemzeti nyelv nélkül. Már Bessenyei megmondta: „Jegyezd meg a nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós."[47] A tudóssá levés azonban már a felvilágosodás tudományában való elmélyedést jelentette, ahogy a reformista Decsy Sámuel orvos, tipikus racionalista okoskodással meg is mondta híres röpiratában: gyarmati és elnyomott helyzetéből a nemzet csak a magyar nyelv és a tudományok magyar nyelvű kimővelésével emelkedhet fel „mind természeti, mind erkölcsi, mind polgári boldogságunknak legfelsőbb polcára". Decsynél egyébként a német felvilágosodásra jellemző etnikai-nyelvi nemzeteszme a francia területi elképzeléssel fonódott egybe, amikor azt kívánta, hogy a nyelvi határok igazodjanak az országhatárokhoz, s elsők közt mondta ki a később még sokat hangoz-

[46] A magyar jakobinusok iratai. I. Bp. 1957. 180—181.
[47] Bessenyei György, Magyarság. H. n. 1778. 6.

tatott elvet: „aki a hazai kenyeret eszi, tanuljon meg magyarul".[48] Kazinczy a tudományok és mesterségek kivirágzását várta a magyar nyelv tanításától, s úgy vélte „az idegen vagy magyarrá lesz közöttünk, vagy éhhel hal el".[49] Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság programja ki is mondta, hogy a nyelv tökéletesedése, a világosság terjedése hozhatja csak meg a kereskedés és a mesterségek felvirágozását. Így vált a magyar nyelv ügye a feudális elmaradottság felszámolásáért és a polgári nemzeti egységért folyó harc szerves részévé, s így kapcsolódtak a kulturális követelések elválaszthatatlanul a mezőgazdaság, a kereskedelem és az ipar fejlesztéséért vívott gazdasági és politikai küzdelemhez.

Az értelmiség most már főként ezen a két síkon, a nyelvi és egyházi küzdelem vonalán kapcsolódott a nemesi nemzeti mozgalomhoz és igyekezett abba a maga — ismételten hangsúlyoznunk kell — általában szerény reformtörekvéseit belevinni.

VERSEGHY ÉS KOPPI

A korszerű polgári nemzeti-ideológiát talán legtisztábban Verseghy Ferenc fogalmazta meg *A Magyar Hazának anyai szózattya* című röpiratában. Ebben a megszemélyesített magyar haza nemcsak a felekezeti viszályról, a „religiói dagály" mérgéről emlékezett meg, hanem általában buzdította a rendeket, hogy töröljenek el mindent, ami a haladásnak ellensége, s hagyjanak fel a „csak azért kedves, mert ezer évi" előítéletekkel. Lelkükre kötötte a tudományok pártfogolását, a kiteljesedésükhöz szükséges „elmeszabadságot", s azt, hogy „a nevelést ne csak egy rendnek vállára tegyétek". Ha nem is merte kimondani, nyilván a francia forradalmi eszmékre gondolt, amikor nagy óvatosan arra intette az országgyűlést, hogy tárja szélesre az ifjúság előtt a kapukat, hadd ismerjen meg mindent, ne csak „egynek ítéleteit különösebb erkölcseivel együtt", amikor is „az marad, ami az ő felnevelője vala". És valószínűleg a kapitalizmus útjára lépett angol nemesség példája lebegett előtte, amikor azt ajánl-

[48] Decsy Sámuel, Pannóniai fénikx avagy hamvából feltámadott magyar nyelv. Bécs, 1790. 235.

[49] Kazinczy Ferenc levelezése. II. Bp. 1891. 45—46.

lotta a nemeseknek, hogy ne vessék meg a kalmárságot, manufaktúrákat s a mesterségeket. Akiknek nincs közéleti tisztségük, akik mostoha sorsra jutottak, „miért ne lehetnének kalmárok s mesterek"?[50]

A legtöbbször csak félénk polgári tervezetek közül, amelyek többnyire alig lépték túl a nemesi reformizmus határait, élesen kivált Koppi Károly javaslata.

Koppi Károly 1784 óta volt a világtörténelem tanára a pesti egyetemen. Egy váci mészáros gyermeke volt, a piarista rendbe lépett, s itt ismerkedett meg a racionalista filozófiával, amely már doktori értekezésében mély nyomokat hagyott. Rövid pesti tanárkodás után 1773—1774-ben a Voltaire-rajongó Fekete János gróf tábornok fiának nevelője volt Bécsben. Itt jutott közel a felvilágosodás irodalmához. Bécsből Kassára ment, s az Orczyakkal való ismeretség hozta őt kapcsolatba a felvilágosult patrióta nemességgel. Baráti viszonyba került Kazinczyval, aki később is nagy megbecsüléssel írta róla: „Örök dísze szerzetének és hazájának." Pár év múlva Kolozsvárott az erdélyi, főleg protestáns nemességgel és értelmiséggel szövődtek jó kapcsolatai: Benkő Józseffel, Cornidessel és a Telekiekkel. Polgári reformer, retteg a forradalomtól, s kezdettől fogva híve József császárnak. Már legelső dolgozataiban is az adózó nép felé fordult figyelmével és rokonszenvével, s bár még a feudális-rendi világ szellemében gondolkozott, közvetve már támadta a nemesi kiváltságokat, amikor minden faluban elemi iskolát kívánt, s a tehetséges jobbágygyerekek előtt meg akarta nyitni az egyetemet. Tipikusan kameralisztikus okfejtéssel (az emberi társadalomra nézve nem folytatnak hasznos életet) javasolta a klérus számbeli csökkentését (egyharmadára) és az egyházi birtokok egy részének állami kisajátítását.

1790-ben mégis elsők között állt a nemesi mozgalom mellé. A régi magyarok királyválasztó jogáról írt latin nyelvű munkájában (1790) már a fejedelmi mindenhatóság ellen fordult, a rousseau-i népfölség elvére helyezkedett, s hangoztatta, hogy Magyarország nem mondhat le szabad királyválasztó jogáról. Ebben persze nagy adag naivság volt, de Koppi sem ezt tartotta a lényegesnek. „Ha valaha, most nagyszerű alkalom van királyságunk megreformálására — írta —, de tagadom, hogy az volna az igazi reformálás, hogy a megelőző állapotot állítjuk vissza." Meg kell vál-

[50] Verseghy Ferenc, A Magyar Hazának anyai szózattya. H. n. 1790. 5.

toztatni az alapvető törvényeket és rendeleteket, a „majestást", azaz a felségjogokat a nemzet számára kell biztosítani, a király annak csak egy részével rendelkezzék. A kincstárat a nemzet kezelje, a katonaság a nemzetnek tegyen esküt. Eddig akárcsak valamely nemesi képviselőt hallanánk, de Koppi nem áll meg itt. „A biztonságot és a szabadság hasznát az utolsó paraszthoz is el kell vinni, hogy érezze, hogy a nemzet, melynek ő is része, befogadta őt."[51]

Íme a nemzeti és polgári eszmék egymásba fonódása, a nemzeti függetlenség és polgári átalakulás egymástól elválaszthatatlan voltának világos felismerése. De Koppi nem maradt a felismerésnél, elgondolásait a rendekhez intézett intelem alakjában *(Paraenesis)* nyilvánosságra hozta. Gondolatai itt már kész rendszerben jelennek meg, s első látásra magukon viselik az 1789. augusztus 4-i francia deklaráció hatását. Az ember és a polgár jogaiból önként következik — mondja az intelem —, hogy a nemzet szabad. Ebből folyik, hogy el kell törölni a kiváltságokat. A szabadságot a nemzet minden polgárának meg kell adni. Polgár mindenki, aki munkájával hasznára van az államnak. Majd, miután a rousseau-i népfölség alapján (a magyar nemzeti mozgalom céljaival egybehangzóan) a nemzetnek tartja fenn az ország minden lényeges kérdésében a döntést, kinyilvánítja, hogy a hadsereg felett a nemzet rendelkezzék, s a pénzügyeket is a nemzet irányítsa. Intézkedéseket javasol a kereskedelem és az ipar előmozdítására, végül a nemzeti nevelés biztosítására.

Koppi röpirata a magyar jozefinista értelmiség legradikálisabb megnyilatkozása volt. Tudjuk, hogy szoros barátság fűzte őt Hajnóczyhoz és annak baráti köréhez, Kazinczyhoz, Batsányihoz, de mindenekelőtt Verseghyhez. Így bizonyosra vehetjük, hogy elgondolásaival nem állt egyedül. A kérdés csak az volt, elfogadja-e a nemesség mindezt, hajlandó-e megvalósítani, nem kíván-e túl sokat tőle? Koppi és talán mások is úgy gondolták: nem.

[51] A magyar jakobinusok iratai. I. Bp. 1957. 89.

HAJNÓCZY JÓZSEF

Egy ember világosan látta, hogy a nemességtől ennyire messzemenő változtatásokat hiába várnak. Politikai okosságból úgy kell tehát a célokat elébük állítani, hogy azt elfogadják: nem azt kívánni, ami kívánatos volna, hanem csak azt, amit lehet. Ez az ember Hajnóczy József volt, az értelmiség egyetlen olyan tagja, aki a magyar törvények mélyreható ismeretére épülő alapos közjogi műveltség birtokában átfogó rendszerré építhette az új alkotmánnyal kapcsolatos elképzeléseket.

Evangélikus papi családból származott, s egyéni életpályáján végigjárta azt a kálváriát, amely a bomló feudalizmus Magyarországán egy nem nemes protestáns ifjúra várt. Jogot végzett, s ügyvédi diplomát szerzett, de álláshoz nem jutott, hiába próbálkozott éveken át szabad királyi városoknál és kormányszerveknél egyaránt. Főurak magánalkalmazottja lett tehát, s előbb Forgách Miklós, majd Széchényi Ferenc mellett találjuk titkárként. Széchényi maga is a felvilágosult reformerek közé tartozott: a vele való gyakori együttlét, a családi könyvtár használata tágították európaivá Hajnóczy szemhatárát és mélyítették el műveltségét. Amikor aztán Széchényit 1785-ben a pécsi kerület biztosává nevezte ki az uralkodó, magával vitte Hajnóczyt, s a kerületi titkári állást szerezte meg neki. Nemsokára, 1786 elején II. József kinevezte Szerém megye alispánjává, s ebben a tisztségében maradt 1790-ig, amikor nem várva meg, hogy mint nem nemes elveszítse állását, barátai tanácsára lemondott.

Hajnóczy különös érdeklődéssel fordult a magyar közjog és a nemzeti múlt felé — egész levéltárakat végigbúvárkodott, régi okleveleket másolt —, de ugyanakkor elevenen benne élt kora politikai eszmeáramlataiban. Részt vett a szabadkőműves-páholyok munkáiban és deistává lett. Eredetiben olvasta a francia és angol filozófusokat, politikai és közjogi műveket, magáévá tette a felvilágosodás nyugati államelméletét, ami azután tudatosan is szembeállította őt a Wolf-féle, feudalizmusba oltott észjogi felfogással. Reformer módjára békés átalakulásról ábrándozott az uralkodó szárnyai alatt, pedig a feudális rendszerrel kezdettől fogva szemben állt. Rokonszenvével elsősorban az elnyomott parasztság felé fordult, az ő sorsának javítása volt központi gondolata mindvégig. 1778-ban, még mint Forgách Miklós titkára, beadvánnyal fordult az uralkodóhoz, javasolva a jobbágyság felszabadítását, illetve addig is, amíg ez országosan végbe-

mehet, a kincstári birtokokon a robot és más szolgáltatások eltörlését. Mint alispán is elsősorban ennek a kizsákmányolt és jogfosztott osztálynak a fölemelésén munkálkodott. Későbbi közjogi műveinek száraz stílusa szinte átforrósodik, amikor a paraszt egyre növekvő terheit sorolja fel, s keserves életét rajzolja meg. Az 1790-es években a magyar parasztság történetének megírásához is hozzákezdett.

Mély patriotizmusa, melynek gyökerei még a szülői ház prédikátori környezetéből fakadtak, szembeállította a bécsi udvar politikájával. Osztrák barátja, Konrád Bartsch nem győzte korholni kuruc nézeteit és uralkodóellenességét. József császárral szemben is bizalmatlan volt, nem helyeselte a magyar korona Bécsbe vitelét, s súlyos csapásnak nevezte a német nyelvrendeletet. Mégis hivatalt vállalt, mert a nemesség kiváltságaihoz való merev ragaszkodása arról győzte meg, hogy csak felülről indított reformok hozhatják meg a változást. Végül is József mellé állt tehát, mert ugyan ki mellé állhatott volna polgári jellegű reformer elképzeléseivel. És bár egy Forgách Miklóshoz írt levelében azt írta, hogy ha a társadalmi és a nemzeti törekvések ellentétbe kerülnek, inkább akarja, hogy emberbarátnak, mint hazafinak nevezzék; az udvar vak hívévé nem lett egy percre sem.

Az egyre terebélyesedő nemesi mozgalomhoz azonban csak József halála után csatlakozott. Ne csodálkozzunk rajta, hogy Magyarország egyetlen nem nemes származású alispánja félt a nemesi előretöréstől. Elvi meggyőződésén túl egzisztenciájáról volt szó: az alkotmány visszaállítása szépen emelkedő életpályája derékba törését jelentette. Annál inkább méltányolnunk kell önzetlenségét, hogy egyéni tragédiáján fölülemelkedve a nemesség mellé állt, hogy mindazt, amiért eddig a császár oldalán küzdött, immár a nemesség segítségével próbálja megvalósítani.

1790 tavaszán úgy látta: elérkezett a nagy alkalom a polgári nemzetállam alapjainak lerakásához. A nemesség oldalára állt, egyrészt, mert bízott benne, hogy az hajlandó lesz bizonyos reformokra, másrészt azért is, mert a nemzeti függetlenség ügyét fontosnak tartotta. A nemességnek tehát meg kell magyarázni — ez volt Hajnóczy taktikai elgondolása —, hogy saját érdeke sem kívánja a régi alkotmány változatlan visszaállítását. Azaz szép szóval, rábeszéléssel — mert hiszen más fegyvere nem volt — túl kell lökni a nemesi mozgalmat saját rendi korlátain. Javaslatai ezért mérsékeltek — a nemesség gondolkozásához igyekezett alkalmaz-

kodni —, s ő, aki már 1778-ban a jobbágyság teljes felszabadítása mellett volt, taktikai okokból egyelőre megelégedett volna azzal, ha a megyék arra utasítják követeiket, hogy az örökváltságot és a jobbágy birtokvásárlási jogát iktassák törvénybe. Ezért javasolta, hogy az 1790-es országgyűlés csak a közjogi problémával, az uralkodó és a nemzet viszonyának rögzítésével foglalkozzék, a magánjogot, tekintetbe véve a törvényhatóságok javaslatait is, csak akkor dolgozzák ki, ha ez megtörtént. Az 1793-as vagy 1794-es országgyűlés azután egy emberöltőre megalapozhatja majd mind az egész nemzet közjavát, mind az egyének biztonságát és tulajdonát.

Első javaslatát *(Gedanken eines ungarischen Patrioten. Egy magyar hazafi gondolatai)* közvetlen II. József alkotmányt helyreállító rendelete után írta, még a császár életében. Ebben elsősorban arra törekedett, hogy az uralkodó és a rendek között az egyetértést helyreállítsa azáltal, hogy pontosan körülhatárolja mindegyik hatalmi jogkörét. Úgy gondolta, az országgyűlésen komoly, irányító szavuk lesz a József körül csoportosult főrendeknek; e javaslatában elsősorban hozzájuk szólt, azért is írta németül. A rendi állam külső jegyeit fenntartotta, de a külszín alatt a polgári állam csíráit hordozó indítványokat tett, és javaslatában ez a lényeg. A törvényhozó testület, az országgyűlés hatalma csak akkor lesz szilárd — írta —, ha a nem nemesek, polgárok, parasztok, katonák és a keresztény egyházak alsó papsága is hasznát látja a törvényeknek. Ezért mondják ki, hogy hivatalviselésre a földesúri hatóság alatt nem álló birtok képesít, ilyet viszont mindenki szerezhessen. Az idézés nélküli elfogatás tilalmát, a nemességnek ezt a sarkalatos jogát, terjesszék ki minden birtokosra. A jobbágyok számára engedélyezzék az örökváltságot, vagy a földesurak kössenek szerződést velük, hogy ezáltal szabad birtokossá váljanak. A főnemesség mondjon le az örökös főispáni méltóságról, a személyes országgyűlési tagságról, és ahogy a nemesek, csak megyei megbízásból viseljenek diétai követséget. A nemesség viszont vállaljon el önként bizonyos terheket. Ha ez megtörténik, akkor sor kerülhet majd az alkotmány széles körű biztosítására, továbbá a közigazgatás és az igazságszolgáltatás reformjára.

Nem nehéz fölismernünk ebben a javaslatban a francia forradalom kezdeti vívmányainak hatását; az első lépést ott is megtették a rendek, igaz, a polgárság nyomására. Ennek érdekében írta Hajnóczy második röpira-

tát is, de most már kimondottan a megyékhez, illetve az országgyűlési követek utasítását összeállító bizottságokhoz. A taktikai cél, a megyék megnyerése a polgári reformok számára, itt már a röpirat hangjából kiderül. A röpirat felölelte az egész magyar közjogot, kérdések és rövid magyarázatok formájában ismertette a vonatkozó törvényeket és rámutatott azok hiányosságaira. Saját véleményét nem árulta el, de adatainak csoportosítása a helyes felelet irányába terelte a gondolkozót. Ügyelt arra, hogy a nemesek nyelvén szóljon.

Nincs tudomásunk arról, hogy Hajnóczy gondolatait valamelyik megye felhasználta volna utasítása elkészítésénél. A rendi mozgalom egyre jobban elzárkózott saját osztályérdekeinek kerítése mögé. Hajnóczy most már közvetlenül a diétához fordult újabb röpiratával, melynek címe: *A magyar országgyűlésen javasolandó törvények lényege (Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum)*. Ebben is a megyei elképzelésekhez igazodott, de minden ponton igyekezett azokat túllökni a rendi korlátokon. Nem akart sokat fogni, nehogy keveset markoljon, javaslatai mérsékeltek, de így is megtaláljuk bennük a polgári nemzetállam leglényegesebb elemeit.

Az új alkotmány azonban csak akkor lesz tartós — írta —, ha mindenki, „az örökséggel, vagyonnal, derekassággal rendelkezők és az ezeket nélkülözők egyaránt" oltalmat találnak benne. Ez lemondást kíván az uralkodó s a rendek részéről is. Az uralkodó engedjen át a nemzet (figyeljünk: nem a rendek!) kezébe minden királyi jogot és jövedelmet, a kiváltságos rendek viszont tegyék le minden jogukat és privilégiumukat az országgyűlés elé. Ez után következhet az új alkotmány megszerkesztése. Lényeges azonban, hogy a lakosság minden tagja a nemzet tagjává legyen általa, ezért biztosítani kell a teljes lelkiismereti, szólás- és sajtószabadságot. A törvényhozásban való részvételt a földbirtokhoz köti, ugyanakkor javasolja a birtokszerzést akadályozó korlátok ledöntését és a közteherviselés megvalósítását.

Ezek a nagy keretek, ezen belül helyezkednek el a részletek, egyenként felsorolva és alaposan megindokolva: a nemzeti szuverenitás kellékei (közöttük a hadsereg magyar lábra állítása, a magyar nyelv érvényesítése a hivatalos életben és az oktatásban), a királyi jogkör pontos meghatározása (lényegesen tágabb keretek között, mint ahogy a megyei utasítások elképzelték). Ha mindez megvalósul — írta —, a végrehajtó hata-

lom megnyugszik majd igazságos korlátaiban, a törvények végrehajtásához szükséges fizikai és erkölcsi erők legyőzhetetlenné válnak, szabadságunk saját nemzetünk erején fog alapulni.

A röpirat egyes pontjainak a Balogh Péter-féle köznemesi tervezettel való megegyezését már az 1790-es országgyűlés század eleji historikusa, Marczali Henrik észrevette. Hajnóczy igyekezett is a nemesi elképzelésekhez alkalmazkodni, átvenni mindent, ami a polgári állam koncepciójába beleillik; a két tervezet között azonban bizonyos fokú kölcsönhatás áll fenn, mindkettő sokat merített Hajnóczy korábbi elaborátumából, az *Egy magyar hazafi gondolatai*ból. Más megegyezést is észre kell vennünk: a nevelésről mondottak fő vonásaiban azonosak azzal, amit Verseghynél olvashatunk, közjogi koncepciójának lényege pedig egybevág Koppi *Paraenesis*ével. Mindebből pedig bátran következtethetjük, hogy Hajnóczy sem pusztán egyéni elképzeléseit adta elő, hanem annak az értelmiségi balszárnynak a felfogását tolmácsolta, amely egyesíteni tudta a társadalmi reformot a nemzeti függetlenség eszméjével, s amely a francia példa nyomán egyre világosabban látta, hogy csak egy megoldás van : a polgári nemzetállam.

Hajnóczy a magyar történelemben elsőnek adott nagy távlatú, államférfihoz és gondolkodóhoz méltó, teljes közjogi áttekintést, olyat, amely mai megítélésünk szerint is alkalmas lett volna arra, hogy a feudalizmusból a polgári-nemzeti fejlődésbe átvezesse az országot. Elsőként próbálkozott a polgári átalakulás útjának az érdekegyesítés révén való megnyitásával. Ahogy az *Egy magyar hazafi gondolatai* záró részében a nemességhez intézett szavak mondják: „Azt hiszem, hogy jól egyeztettem össze törvényhozásunk egészét, s törekvésemben, hogy a törvényhozást a lényeges megtartásával még biztosabbá tegyem, sem lehetetlent nem javasoltam, sem túlságosan nagy áldozatokat nem kívántam."[52] A megvalósítás azonban két irányban is feltételezésen nyugodott: a nemesség és az uralkodó belátására épített. Az 1790-ben összeülő országgyűlésen kellett eldőlnie, hogy ez a feltételezés valósággá válik-e.

[52] Uo. 60.

4. AZ 1790—1791. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS. AZ URALKODÓ ÉS A MAGYAR NEMESSÉG KIEGYEZÉSE

A KORONÁZÁSI HITLEVÉL

Június első hetében megindult a főrendek és a megyei követek gyülekezése a budai országgyűlésre. Mindenki eljött, aki számított, ilyen politikai gyülekezetet egy évszázad óta nem látott Magyarország. Ott volt valamennyi megyéspüspök gróf Batthyány József hercegprímással az élén, a káptalanok és a szerzetesrendek követei, az országos főméltóságok és vezető tisztviselők, köztük gróf Zichy Károly országbíró és Ürményi József személynök ; a hétszemélyes tábla és a királyi tábla bírái, Horvátország és Erdély két-két küldötte, a városok képviselői és mindenekelőtt a megyei követek, köztük a köznemesség vezérei. A főurak között ott találjuk a József által leváltott Forgách Miklós főispánt, a nagy katolikus Illésházy Istvánt, s a Voltaire-rel levelező szenvedélyes szónokot, gróf Fekete tábornokot, a reformer Batthyány Alajost, a József alatt magas állami hivatalokat viselt gróf Széchényi Ferencet, a Józseffel szemben álló, franciás műveltségű Sztáray Mihály grófot. A köznemesség hangadói protestáns részről az evangélikus ócsai Balogh Péter, Nógrád megye követe ; a Tisza melléki vármegyék harcos református követei, Vay István és József, Domokos Lajos bihari alispán, mellettük Fáy Ágoston, a Beöthyek, Máriássyak, Lubyak, a Dunántúlról Bezerédj Ignác és Pázmándy János ; a Felvidékről a szlovák anyanyelvű, lutheránus vallású, magyarul „tótosan beszélő" Jezerniczky Károly nyitrai alispán, a hungarus-nemesi típus késői megtestesítője és mások. Katolikus oldalról a vezér Almásy Ignác, mellette Árva megye küldötte, a buzgó szabadkőműves Abaffy Ferenc és Pest megyéből Szily alispán játszik még fontos szerepet. Említsük még meg az ősi szokás szerint egyenkénti képviselettel rendelkező szlavóniai megyék küldöttei közül a horvát Skerlecz Miklóst, gazdasági kérdésekben a diéta talán legképzettebb tagját.

A politikai pártok már jóval előbb kialakultak. A megyei követek óriási többsége a Balogh-féle program alapján állt. Közülük legradikálisabbak a keleti országrész küldöttei voltak, a dunántúliak inkább a Béccsel való megegyezés hívei. A főpapságot és a köré csoportosuló „papi pártot" nem

is annyira alkotmányjogi meggondolások választották el tőlük, inkább egyházi szempontok: a katolikus vallás egyeduralmát féltették a protestánsoktól, s ez a meggondolás később az uralkodó felé hajlította őket. A főurak jelentős része ehhez a párthoz tartozott, s tüntetően a hercegprímást támogatta, aki különben — mivel nádor nem volt — a felsőtábla elnöki tisztét is betöltötte. A városi követek nem képviseltek külön pártot, akár nemesek voltak, akár nem, alig hallatták szavukat. Zichy Károly gróf országbíró csakúgy, mint Ürményi József személynök, az alsótábla elnöke, félúton állt az udvar és a rendek között; igyekeztek mérsékelni a túlzó nemesi követeléseket, ugyanakkor viszont az udvarral szemben is hangot adtak a rendi kívánságoknak. Számba vehető és hangját hallató udvari párt nem volt az országgyűlésen.

Az országgyűlés kezdeti jelenetei a francia alkotmányozó gyűlésre emlékeztettek, ami korántsem volt véletlen. Az egybegyűltek jól ismerték a franciaországi eseményeket, maguk is új alkotmányt akartak adni az országnak, s lelkesedéssel töltötte el őket a francia példa, ahol jelentősen megnyirbálták a király hatalmát. Ők is a „nép" küldötteinek érezték magukat, úgy látták, szerepük és hivatásuk azonos, a lényegi különbségeket ekkor még nem vették észre.

A francia példa ösztönözte Abaffy Ferencet, amikor indítványozta, hogy a labdaházi eskü mintájára, az országgyűlési küldöttek tegyenek szent fogadalmat: az országgyűlés jóváhagyása nélkül az udvartól nem fogadnak el sem kinevezést, sem ajándékot, s nem távoznak, amíg az országnak alkotmányt nem adtak. Június 18-án a megyei küldöttek az egész köznemesi párt nagy lelkesedése közepette felesküdtek. Ugyancsak francia hatásra elhangzott az a javaslat is, hogy az alsó- és felsőtábla közös ülésen tanácskozzék, amikor is a megyei követek leszavazhatták volna a főrendeket; a felsőtábla azonban elutasította a javaslatot, s keresztülvitelére alkotmányos mód nem volt. Június 19-én az alsótáblán megkezdődtek a koronázási hitlevél, a koronázási diploma pontjainak tárgyalásai.

Először a kerületi üléseken vitatták meg a dolgot, az alsótábla teljes ülése elé már csak a négy kerület javaslata került. A 19. században, a reformkori országgyűléseken oly nagy szerepet játszó kerületi ülések szokása és rendje ekkor alakult ki véglegesen. A négy kerület: a dunántúli, a Dunán inneni — mely az északnyugati megyéket foglalta magában —,

az Alföldet tömörítő tiszántúli és az északkeleti országrészt összefogó Tiszán inneni. Ez utóbbi kettő többnyire együtt ülésezett, tiszai kerületek néven. A kerületi ülések rendszere lehetővé tette egységes, érett álláspontok kialakítását, s ezzel komolyabbá vált a plenáris ülések munkája.

A hangadó a két tiszai kerület volt, állásfoglalásuk erősen befolyásolta a többieket. A Balogh-féle tervezet szellemében abból indultak ki — ezt a szempontot különben az egész országgyűlés magáévá tette —, hogy az uralkodóval kötendő új szerződés lényegét már a koronázási hitlevélnek tartalmaznia kell, ezt csak kiegészítik, részletezik majd a koronázás előtt alkotandó törvények. Az uralkodó megkoronázásának alapfeltétele, hogy mindkettőt elfogadja és a hitlevélre az esküt letegye.

A kerületi ülések lassan haladtak a munkával, pedig többen szóvá tették, hogy az idő múlása nem javítja, hanem rontja lehetőségeiket. Majd egy hónapba telt, mire a hitlevéltervezetek első formában elkészültek, és július derekát írták, amikor megkezdődhetett az együttes munka.

A tiszai kerületek tervezetében a király — mert hiszen a terv az ő nevében szólt — elöljáróban elismerte, hogy II. József megszegte az ország törvényeit: országgyűlés, hitlevél, eskü és koronázás nélkül uralkodott, és ezzel „megszakította az örökösödés fonalát, melynek alaptörvényeit már a felséges Mária Terézia is sokban megsértette".[53] Jogos tehát, hogy — bár az örökösödés rendjén megilleti Lipótot a trón — a rendek az ország biztonsága és boldogsága érdekében új feltételeket szabjanak. A feltételek 27 pontban a nemesi-nemzeti program már ismert követeléseit tartalmazták. Bennük az uralkodó kinyilatkoztatja, hogy Magyarország „szabad és független ország, vagyis semmi más országnak vagy népnek nincs alávetve".[54] Eskü alatt fogadja, hogy az ország szabadságjogait, kiváltságait, törvényeit és jogszokásait megtartja, beleértve ezekbe az 1222-es *Aranybullát* és annak az ellenállásról szóló, a korábbi királyok esküjéből kimaradt 31. pontját is, azzal a megszorítással, hogy az ellenállás joga csupán a felállításra kerülő szenátusra és az országgyűlésre vonatkozik, nem pedig az egyes személyekre. Kinyilvánítja a protestáns vallások teljes egyenjogúságát, az évenként kötelező országgyűlést (amelyre a rendek uralkodói meghívó nélkül is összegyűlhetnek), a külön

[53] Marczali Henrik, Az 1790/1-diki országgyűlés. II. Bp. 1907. 19.
[54] Uo. 20.

magyar szenátus, kincstár, katonai főparancsnokság és hadsereg felállítását. Elismeri, hogy a törvényhozó hatalom csak az országgyűléssel közösen illeti meg, s ígéri, hogy a végrehajtó hatalomban csak magyarokat fog alkalmazni. Tudomásul veszi, hogy az adókivetésben, hadüzenetben és békekötésben csak a diéta (illetve a szenátus) jóváhagyásával járhat el, s az országgyűlés végzését csak egyszer vétózhatja meg. A bányákat, a postát magyar kézbe adja, méltóságokat és birtokot is csak magyaroknak adományoz, a szenátus javaslata alapján. A nádori méltóságot fenntartja és betölti, a határőrvidéket visszacsatolja a magyar kormány fennhatósága alá, a külföldi hatalmaknál magyar követeket is tart, szabaddá teszi a sajtót és a tanítást. Az ország hivatalos nyelve a magyar (Horvát-Szlavonország azonban megtarthatja a latint), csak a törvényeket hozzák latinul. Magyar az oktatás nyelve is. Az uralkodó családtagjai kötelesek magyarul megtanulni. Végül kijelenti, hogy az 1606-os bécsi béke alapján elfogadja Szilézia hercegének, a porosz királynak a garanciáját. Majd a záradék: „Abban az esetben, ha mi — ami távol áll tőlünk — vagy utódaink bármely módon a fentiek ellen cselekednénk, kegyesen hozzájárulunk, hogy a karok és rendek és a szent korona minden tagja nekünk az engedelmességet megtagadja."[55]

Kevésbé éles fogalmazásban, de lényegét illetően megegyezett ezzel a tervezettel a másik két kerület hitlevéljavaslata is. A Dunán inneniek II. József uralmát interregnumnak minősítették, mely szolgaságra vetette a szabad magyar nemzetet. A kétoldalú szerződés alapján és „a polgári társaság céljai értelmében" joga volna a nemzetnek az örökösödés felmondására is,[56] de hűségből elállnak ettől, feltéve, hogy egyszer s mindenkorra szóló törvényes biztosítékot nyernek a diplomában. Ez a hitlevéltervezet nem volt olyan részletes, mint a tiszaiaké, gondolatmenete azonban szinte azonos, egyes részleteiben még radikálisabb is. Így Józsefnek nemcsak a rendeleteit érvényteleníti, hanem adományait is, s még egyszeri vétót sem engedélyez az uralkodónak, aki tehát az országgyűlés végzését minden esetben köteles elfogadni.

A dunántúliak tervezete két ponton tér el az előzőktől. Egyik, hogy a protestánsok szabad vallásgyakorlatát biztosítaná ugyan, de csak a kato-

[55] Uo. 32.
[56] Uo. 35.

likus vallás sérelme és megbotránkoztatása nélkül, a földesúri jogok fenntartásával. A másik, hogy a szerződést megszegő uralkodóval szemben kimondja a nemzet királyválasztó jogának feléledését, ez a választás azonban csak az ausztriai házon belül történhet.

Mindhárom tervben közös volt, hogy régi elemek felélesztésével és újak beiktatásával — közöttük az új francia alkotmányból kölcsönzött részletekkel — számos nemzeti sérelmet próbált orvosolni; ugyanakkor gúzsba kötötte az uralkodót, s minden hatalmat a köznemesség kezébe adott.

Július közepén az alsótábla kijelölte a „vegyes bizottságot" (tagjai: kerületenként 4-4 köznemes, a királyi tábla 4 tagja, Horvátország 2 küldötte és 5 egyházi személy), amelynek a három javaslat alapján ki kellett dolgoznia a végleges tervet.

A rendek nagy többségének hangulata lelkes és magabiztos volt. Az alsótábla ülésein Izdenczy államtanácsos és a horvát bán, Balassa Ferenc leváltását követelték, s nem kímélték magát az uralkodót sem, amiért idegen tanácsadókra hallgat. Elutasították a dél-magyarországi szerb főpapság beadványát, melyben az uralkodó által a szerb „nemzetnek" juttatott korábbi kiváltságok elismerését kérte. Felkarolták viszont a Graeven-huszárezred tisztjeinek beadványát. Az ezred tisztikarának egy része (Festetics György gróf alezredes, Laczkovics János kapitány, Szily Ádám hadnagy és mások) ugyanis július elején kérvénnyel fordult az országgyűléshez: a magyar ezredek számára magyar tiszteket és magyar vezényleti nyelvet kértek, s azt, hogy Magyarországon állomásozzanak. Amikor híre ment, hogy Lipót király engedélyezte a szerb nemzeti kongresszus összehívását, egyszerre felcsattant az országgyűlés hangja. Az udvar eljárása felszította az amúgy is izzó hangulatot, a vezetést teljesen a radikális rendi-nacionalisták vették át.

Július 12-én Jacobi bécsi porosz követ azt jelentette, hogy a magyarok titkos küldöttsége járt nála, s azt kérdezték, nyílt összeütközés esetén számíthatnak-e a porosz király katonai támogatására. Ha igen, készek a jogilag a magyar koronához tartozó Galíciát átengedni Poroszországnak. Július 19-én az alsótáblán Domokos Lajos azt javasolta, hogy az országgyűlés küldjön követeket a porosz királlyal és a törökkel folyó béketárgyalásokra; utóbbit a rendek el is fogadták, és határozatban mondták ki.

Lipót király, bár figyelemmel kísérte az országgyűlési vitákat, mindeddig nem nyilatkozott. Tudta, hogy mindenekelőtt a porosszal kell békét kötnie. Megbízottja, Spielmann báró június 26-án kezdte meg a tárgyalásokat a sziléziai Reichenbachban. Hertzberg porosz miniszter királya nevében a következő feltételeket terjesztette elő: Lipót visszaad minden a töröktől elhódított területet, és felmondja az orosz szövetséget. Ha Ausztria elfogadja a status quo ante visszaállítását, Poroszország is lemond sziléziai területi követeléseiről. Spielmann — a neki adott utasítás értelmében — legalább Orsovát mint hídfőállást akarta megmenteni Ausztriának, az orosszal való szakítást pedig elutasította. Július közepén a poroszok újabb feltétellel jöttek: a megegyezésbe vegyék be a magyar alkotmány garantálását. A tárgyalások elakadtak, Spielmann újabb utasítást kért Bécstől.

Lipót július 20-án értesült arról, hogy a magyar országgyűlés a porosz királyhoz akar fordulni. Azonnal határozott: gyorsfutárral utasította Spielmannt, hogy mindenben fogadja el a porosz feltételeket, kivéve a Magyarországra vonatkozó garanciát. A magyar rendek nyomása oly nagy volt, s az uralkodó kezében egyelőre annyira nem volt fegyver, hogy pár nappal később, július 24-én Lipót kénytelen volt hozzájárulni, hogy a törökkel való béketárgyalásokon Magyarország külön követtel képviseltesse magát. Július 27-én azonban aláírták a porosz—osztrák reichenbachi egyezményt. Frigyes Vilmos király a számára jelentős nemzetközi presztízsnyereséget nem kockáztatta az egyébként is csak zsarolásként felhasznált magyar garanciáért; az egyezségben egy szó sincs a magyarokról. Lipót így tudósította testvérét, Mária Krisztinát a megegyezésről: „Jobb feltételeket nem lehetett elérni a magyarok hűtlensége miatt, akik általános felkeléssel fenyegettek, fegyvert fogtak, a porosszal szoros összeköttetésben álltak és mindent megtettek a Monarchia szétrombolására."[57]

Az egyezmény híre augusztus 3-án ért Budára, s hatása leverő volt: a rendek biztonságérzete megingott. A kokárdát, az elszánt küzdelem jelvényét egyre többen vették le ruhájukról; akik eddig hangosak voltak, egyszerre elnémultak. Gvadányi az országgyűlésről írt verses beszámolójában így jellemezte a hirtelen hangulatváltozást:

[57] A. Wolf, Leopold II. und Marie Christine. Wien, 1867. 189.

De hogy békességrül vettek bizonyos hírt,
Egy fej leütve járt, más a szegletbe sírt.
Sok szív szorultába magával alig bírt,
Látván, sebeikre már nem kaphatnak írt.[58]

A hatás lemérhető a vegyes bizottság néhány nap múlva beterjesztett diplomatervezetén: az új alkotmány lényegét fenntartották ugyan, de milyen más a hangja ezeknek a javaslatoknak, mint volt a kerületeké. Immár nincs szó az örökösödés megszakadásáról, a kétoldalú szerződés József által történt megszegéséről, elmaradt az ellenállás joga, megelégszenek háromévenkénti diétával, s háromszori vétót engedélyeznek ugyanabban az ügyben az uralkodónak. Hadüzenet és békekötés esetében csak a magyar tanács meghallgatását kérik, a külföldi garancia pedig említésre sem kerül. A két tábla együttes ülése augusztus 15-én elfogadta a tervezetet.

Lipót király most már nyeregben érezte magát s megindította a támadást az országgyűlés ellen. Augusztus 20-án közölte a diplomatervvel Bécsbe érkező küldöttséggel, hogy kész III. Károly vagy Mária Terézia hitlevelének aláírására és pontos megtartására, mást nem fogad el. A további kívánságokat kész meghallgatni, de csak a koronázás után. A rendek magatartásától teszi függővé, hogy még a császárrá koronázása előtt sort keríthet-e magyar királlyá koronázására.

Az már nyilvánvaló volt, hogy a rendek nem kényszeríthetik a királyt, de az még kérdéses volt, tudja-e a király kényszeríteni a rendeket.

Augusztus 21-én Lipót utasította a magyar kancelláriát, hogy készítse elő a hűtlenségi pert mindazok ellen, akik a porosz udvarral kapcsolatban voltak; Budán pedig elterjesztette, hogy a poroszok kiszolgáltatták neki „a hűtlenek" listáját (ami egyébként nem volt igaz). Szeptember 2-án megértő hangú levélben válaszolt a temesvári szerb kongresszus szeparatista törekvéseket hangoztató feliratára, s ugyanezekben a napokban megjelentek Budán a sziléziai határról odarendelt első császári ezredek. Ezzel egyidejűleg Hoffmann professzor utasítást kapott akciója folytatására: a városok országgyűlési képviseletet kérő instanciájának minél szélesebb

[58] GVADÁNYI JÓZSEF, A mostan folyó ország gyűlésének satyricocritice való leírása (továbbiakban: GVADÁNYI, A mostan folyó . . .). Lipsia (Pozsony), 1791.

körben történő aláíratására. Szalkay készenlétben állt. Családját minden eshetőségre számítva már előbb Bécsbe vitette, zsebében ott volt az uralkodói utasítás : a császári katonaság bárhol és bármikor köteles őt segíteni, ha kéri. A parasztok mozgósításával azonban még várt a király.

Mindezek az intézkedések néhány hét alatt felőrölték a nemesi ellenzék erejét és ellenállását. Augusztus 12-én, arra a hírre, hogy az uralkodó haditörvényszék elé állíttatta a Graeven-ezred tisztjeit, az alsótábla viharos szónoklatokban kelt védelmükre és tiltakozott a rendelkezés ellen. Aztán váratlanul hamar beletörődtek, hogy a király az erősebb, nem tudják az országgyűléshez folyamodott tiszteket megvédeni. Egyre gyengébb utóvéd-csatározások folytak a diploma tárgyában is, s október 5-én a mérsékeltek kerekedtek felül : a rendek hozzájárultak, hogy az uralkodó a régi koronázási hitlevélre tegyen esküt, s a sérelmekkel és javaslatokkal csak a koronázás után foglalkozzék. Egy kikötést tartottak csupán fenn, ennél azonban régi törvényekre hivatkozhattak, hogy a nádor megválasztására még a koronázás előtt kerüljön sor.

Lipót Frankfurtban, császárrá koronázása ünnepségein, október 15-én fogadta a magyar rendek küldöttségét. Tudomásul vette felterjesztésüket s hozzájárult a nádorválasztáshoz, de közölte, hogy a koronázásra — sok elfoglaltsága miatt — a Bécshez közel eső Pozsonyt választja, s nem kívánja, hogy a megyék erre bandériumokat küldjenek.

A nemesi-nemzeti törekvések zátonyra futottak. Lipót király megnyerte a csatát a magyar rendekkel szemben.

A VALLÁSI KÉRDÉS

A koronázási hitlevél politikai vitákat váltott ki az országgyűlésen, a szenvedélyeket azonban a felekezetek szabadságának és egyenjogúsításának kérdése korbácsolta fel. Nem mintha valaki is vissza akarta volna vonatni a józsefi türelmi rendeletet, ebbe a katolikus klérus is beletörődött már. Az országgyűlés többsége abban is egyetértett, hogy a toleráláson túllépve, a bécsi és a linzi békék értelmében „befogadott" vallásokká nyilvánítsa a protestáns (és görögkeleti) felekezeteket. A vita az egyenjogúsítás körül lángolt fel.

A politikailag hangadó protestánsok a teljes egyenjogúság mellett szálltak síkra. Nemcsak azt kívánták, hogy joguk legyen mindenütt nyilvá-

nos istentiszteletet tartani, templomot és iskolát építeni, hanem azt is, hogy egyházi ügyeikben teljesen szabad kezet kapjanak, hogy hitelveikkel ellenkező esküre vagy cselekedetekre ne kényszerítsék őket, hogy vegyes házasságban a gyermekek nemek szerint kövessék szüleik vallását, és hogy katolikus papnak se stólát, se dézsmát ne kelljen fizetniök. Visszakövetelték továbbá egy sor korábban elvett templomot és intézményt, s részben a jövőre szóló biztosítékul, bizonyos politikai jogokat kívántak. Így azt, hogy egyházi és iskolai ügyeikbe se a római katolikus szentszék, se a kormány ne szólhasson bele, s hogy a hivatali állásokban arányosan részesedjenek a katolikusokkal; mindez pedig kerüljön bele a koronázási hitlevélbe is.

A két dunai kerület — katolikus pártnak is mondták őket, mert a küldöttek többsége a római katolikus valláshoz tartozott — június 27-én válaszolt a tiszai előterjesztésre. Válaszuk fenntartotta a katolikus vallás államvallás jellegét, amiből következett, hogy az „akatolikus" felekezetek nem egyenjogúak, csak bevett religiók. Továbbra is fenntartják az állam, és bizonyos kérdésekben a római egyház felügyeleti és beleszólási jogát; a katolikus ünnepeket a protestánsok is kötelesek megülni, tilos a katolikus vallásról való áttérés, a hitehagyás. Nem járulnak hozzá, hogy a hivatalokban vallások szerinti arányokat állítsanak fel, de elfogadják, hogy kinevezéseknél a vallásra ne legyenek tekintettel. Ami a vegyes házasságokat illeti, ha az apa katolikus, minden gyermeke, ha az anya, a leányok legyenek katolikussá. Templomot, iskolát nem adnak vissza, a mai birtokállapot az irányadó.

Ez persze a világi katolikusok javaslata volt, az egyház képviselői korántsem voltak ilyen engedékenyek. A merev tagadást képviselők — akik számára a türelmi rendelet engedményei jelentették az elfogadható maximumot — Kollonich László kalocsai érsek körül tömörültek; Batthyány prímás már liberálisabb volt. Abban viszont mindnyájan egyetértettek, hogy a koronázási hitlevélben a vallás kérdéséről ne essék szó, s hogy a felekezeti ügyet törvény helyett csak rendelet szabályozza.

A klérus, amelyhez a főnemesség egy része is csatlakozott, ekkor már egyre inkább az uralkodóhoz közeledett, s belé vetette reményét. A főpapság II. József alatt teljes ellenzékben volt, s 1790 elején a nemesi-nemzeti mozgalom mellé állt. A felvilágosodás eszméinek és a protestánsoknak az előretörése azonban aggályokat ébresztett bennük, visszatértek

az évszázados politikához: az udvarhűséghez. Ennek következménye volt, hogy a nemesi mozgalom protestáns és katolikus tagjai egyaránt a klérus ellen fordultak. Egyes katolikus főurak, így Széchényi Ferenc és maga Zichy Károly országbíró is a protestánsok mellé álltak, az ugyancsak katolikus Almásy Ignác és Abaffy Ferenc pedig nyíltan hazafiatlansággal, a nemzeti ügy elárulásával vádolta a főpapságot az alsótáblán. Ugyanakkor voltak, akiket a klérus a maga oldalára tudott vonni.

A szenvedélyes vita nem maradt az országgyűlés falai közt. Röpiratok jelentek meg a klérus ellen, amelyek a felvilágosodás szellemében támadták a római egyházat. Legnépszerűbbek talán az ismert nemzetközi kalandor, Friedrich Trenck harcos antiklerikális szellemben írt művei voltak. Trenck a magyar nemesek szemében a szabadság bajnoka volt. Fékevesztett, kalandor természet, aki hosszú éveket töltött Nagy Frigyes porosz király börtöneiben, bejárta Európa szinte minden országát, s szóval és tollal hadakozott a zsarnokság ellen. A forradalmi Párizsból érkezett Magyarországra, hogy nagybátyja, a pandúrezredes örökségét megszerezze, s miközben látványosan összeölelkezett a magyar nemesekkel, nagy csendben az udvarral is jó kapcsolatokat épített ki. Németül, latinul és magyar fordításban kiadott munkája, a *Mérőserpenyő, mellyel a fejedelem és a papság hatalmát összemérte*, valóságos harci riadó a papság ellen. Másik irata, *Az álorcából kibújtatott pap*, a felvilágosodás érveivel teszi nevetségessé az egész „pappalástba burkolt sereget", sötét „papi gonoszságokról" rántva le a leplet. Ugyanakkor Trenck igyekezett éles határvonalat húzni az udvar és a klérus magatartása közé, azt hangoztatva, hogy szolgasorsra jut az a nép, „mely tartja szabadság jussának, bátorsággal ellentszólni királyának".[59] Trenck később sorozatos beadványokban követelte jutalmát az udvartól, s amikor ez elmaradt, széltében hirdette, hogy az uralkodó rászedte. Ez már Lipótnak is kényelmetlen volt, ezért elfogatta, majd kiutasította birodalmából. Ekkor Párizsba ment, ahol 1794-ben nyaktiló alatt végezte életét.

Annyi bizonyos, hogy Lipót, bár taktikai okokból — a nemesek gyöngítésére — támogatta a papság ellenállását, egyáltalán nem rokonszenvezett a klérussal, s nem örült annak, hogy a papság őt mint a katolikus

[59] Az áll-ortzából ki-bujtatott pap, talán még nem későn a magyar haza attyaira nézve a Trenck szivéből s pennájából. H. n. 1790. 4.

egyház hatalmának támaszát tüntette fel. A klérus azonban immár csak benne reménykedhetett, s amikor heteken át tartó viharos viták után nyilvánvalóvá vált, hogy az országgyűlésben alul marad, azt javasolta: az egész kérdést terjesszék döntésre az uralkodó elé. A javaslatot a rendek hosszas vita után elfogadták.

Lipót határozata november 7-én, a diploma körüli harc lezárulása után kelt, s ebben a protestánsok mellett döntött. A határozat kidomborítja ugyan a római egyház felsőbbségét, de a két protestáns és a görögkeleti felekezetet kiemeli a tolerált helyzetből. Vallási, egyházi ügyeikben szabadok, a király csupán felügyeleti jogot gyakorol felettük. Templom- és iskolaépítési jogot kapnak, alapítványaikat maguk kezelik, a katolikus egyház nem szólhat bele ügyeikbe, ahogy katolikus részre sem szolgáltatással, sem fizetéssel nem tartoznak. A nagyobb és kisebb hivatalokban a haza fiai valláskülönbség nélkül alkalmazhatók. A vegyes házasságok ugyan továbbra is a plébános előtt kötendők, de azok nem támaszthatnak semmilyen akadályt. Vegyes házasságokban, ha az apa katolikus, a gyermekek mind a katolikus hitben neveltessenek, ha nem az, a leányok anyjuk vallását követik. A legtöbb vitát kiváltó kérdésben, az áttérés, a hitehagyás ügyében a határozat úgy szól, hogy mivel a katolikus hitről való áttérés ellenkezik a hit elveivel, minden ilyen esetről jelentést kell tenni az uralkodónak; de büntetést nem szab ki. És végül: mindezek a jogok csak Magyarországra vonatkoznak, Horvátországra (melynek rendjei eleve tiltakoztak ellene, s ahol nem is volt jelentős protestáns kisebbség) nem érvényesek.

A klérus persze nem nyugodott bele a határozatba, s a két tábla november 11-i közös ülésén a kalocsai érsek az egész papság nevében ünnepélyesen ellentmondott. Az országgyűlés azonban, arra hivatkozva, hogy egy rend vétója nem akadályozhatja meg a törvényerőre emelést, nem fogadta el az ellentmondást. Majd, miután az uralkodó is ezt az álláspontot fogadta el, az országgyűlés 291 szavazattal 84 ellenében törvényerőre emelte a határozatot.

A több évszázados vallási küzdelem — legalábbis a törvényhozásban — ezzel lezárult.

NÁDORVÁLASZTÁS ÉS KORONÁZÁS. A KÖZJOGI EGYEZSÉG

A Budáról áthelyezett országgyűlés november 3-án tartotta első ülését Pozsonyban. Végleges formába öntötte a királyi hitlevelet, s hogy legalább az elvet mentse, Mária Terézia diplomáján néhány változtatást tett. Így ahhoz a részhez, hogy a törvények úgy hajtandók végre, ahogy azokat a király és a rendek az országgyűlésen megállapítják, hozzáfűzték: az 1741: VIII. törvénycikkben tett fenntartással. Ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy a nemesi adómentesség a diétán többé nem vonható tárgyalásba. A király a betoldást megjegyzés nélkül elfogadta. A nemesség örülhetett, az ország javát érintő kívánságok kimaradtak ugyan a diplomából, a nemesség legsarkalatosabb joga azonban belekerült.

November 10-én délben Lipót király és kísérete magyar ruhában, ünnepélyesen bevonult Pozsonyba. 11-én került sor a trónbeszédre. Lipót magyar ezredének díszruháját viselte. Pálffy kancellár ősi szokás szerint magyarul köszöntötte a királyt, aki latinul válaszolt. Ezután felolvasták a királyi előterjesztést.

Az előterjesztés a következő tárgyakat tűzte napirendre:

1. a megyei és országgyűlési visszaélések megszüntetése, a tárgyalási rend szabályozása; 2. mivel az úrbéri rendelkezés még nem törvény, az uralkodó azt kívánja, hogy a jobbágyi szolgaságot a rendek töröljék el, tiltsák meg a földesúri telken élő parasztok testi fenyítését, és törvényben mondják ki, hogy keresményével a paraszt szabadon rendelkezik; 3. a katonaság eltartására 1764-ben megszavazott adót az ország továbbra is fizesse; 4. szüntessék meg az adózásban mutatkozó aránytalanságot, szabályozzák a megyei házi adót, mely néhol súlyosabb az országosnál; 5. mivel a tisztséghez becsvágy és tehetség szükséges, töröljék el azt a törvényt, mely a nem nemest kizárja a hivatalviselésből. Az armális nemest minden tisztségre lehessen alkalmazni, a nem nemes pedig az udvari és az országos szerveknél egész a titkári állásig vihesse és bármilyen rangot elérhessen a királyi kinevezéstől függő kamarai hivatalokban; 6. a nagyobb mezővárosok kapják meg a szabad királyi városi kiváltságot; 7. gondoskodjanak a jó és olcsó igazságszolgáltatásról.

Az előterjesztést mindenki ámulattal fogadta: a király folytatja II. József politikáját, de mindezt alkotmányos úton; s ami a nemesség többségében nagy megkönnyebülést váltott ki: az előterjesztésben egy

szó sem esett a parasztok országgyűlési képviseletéről. Hozzátehetjük: valóban nem sok, ami a királyi előterjesztésben a nem nemes osztályok érdekében megfogalmazást nyert, de több, mint amennyi az országgyűlési vitákban öt hónap alatt elhangzott. A reformerek kezdtek felfigyelni Lipótra.

12-én közfelkiáltással Lipót negyedik fiát, a 18 éves Sándor Lipót főherceget választották nádorrá. „Amint nem kételkedünk abban, hogy kedveltséged e tiszte betöltésében pontosan fog őrködni törvényes királyi jogaink felett, éppúgy akarjuk és óhajtjuk, hogy figyelemmel legyen a rendek törvényes jogainak és az ország közszabadságainak fenntartására" — mondotta fiának Lipót a nádori eskü letételekor.[60] Igaz, a nádorválasztás éjjelén — rendőri jelentés szerint — „rosszindulatú emberek" tüntetést rendeztek tiltakozásul az ellen, hogy a nádori méltóságot az uralkodóház egy tagja tölti be, mindez azonban nem zavarta meg a rendek és a király kialakulóban levő összhangját.

14-én reggel került sor a koronázásra, utána több száz terítékes fényes ebéd volt a Várban. Az uralkodó barátságos, kedves, a rendek önfeledten vivátoznak. Ugyan ki emlékeznék a korábbi ellentétekre. Ahogy Gvadányi írta:

Megtérek, mert láttam országnak királyát,
Helyesebben mondom: országunknak atyját.
Atyját, mivel láttam az ő indulatját,
minden jókat tenni, kegyes akaratját.[61]

A koronázás utáni napon az uralkodó és udvara elvonult, az országgyűlés pedig megkezdte a királyi előterjesztés vitáját. A hosszan elhúzódó viták végül is teljes kompromisszummal végződtek, néhány vonatkozásban mégis fontos eredményt hoztak: mindenekelőtt törvénybe iktatták az ország önállóságát a birodalmon belül. Ahogy a X. törvénycikk mondja: „Magyarország, a hozzá kapcsolt részekkel együtt szabad és független, azaz semmi más országnak nincs alávetve, ... így tulajdon törvényei és szokásai szerint igazgatandó és kormányozandó, nem pedig

[60] Marczali Henrik, Az 1790/1-diki országgyűlés. II. Bp. 1907. 356.
[61] Gvadányi, A mostan folyó ... Lipsia (Pozsony), 1791.

más tartományok módjára." A 12. cikkely pedig ehhez még hozzáfűzi: „a törvények alkotásának, eltörlésének és magyarázatának joga a törvényesen megkoronázott fejedelmet és az országgyűlésen törvényesen egybegyűlt országos karokat és rendeket közösen illeti, s rajtok kívül senki sem gyakorolhatja". Kimondják, hogy a törvényekkel ellenkező uralkodói rendeleteket egyetlen kormányszék sem fogadhat el, a helytartótanács pedig „tartozik észrevételeit az uralkodónak előterjeszteni" (14. cikkely).[62] Nagy jelentőségűek voltak ezek a törvények, bár a kezdeti nemzeti követeléseknek a minimumát is alig tartalmazták. A rendek megpróbálták más vonatkozásban is körülbástyázni a különállást, ezeket azonban Lipót király nem hagyta jóvá. Ahogy a nyomtatott országgyűlési naplóban olvassuk: „A nemzeti katonaságról szóló cikk ő felsége által indokolás nélkül kihagyatott."[63]

II. Józsefnek az ország beolvasztására irányuló törekvéseit részben megkönnyítette, hogy a törvények nem szabályozták a kormányzás módját. Most a rendek sorozatos cikkelyekben pótolták a mulasztást. Kimondották, hogy a trónra lépő új uralkodó fél éven belül köteles magát megkoronáztatni, a koronát Budán kell őrizni, s az országgyűlés legalább háromévenként összehívandó. Sorozatos cikkelyek szabályozták a kormányhivatalok működési területét és hatáskörét, kimondva: székhelyüket ezentúl az ország fővárosában, Pesten tartsák, tagjaikat vallási különbségre való tekintet nélkül az országlakosok közül nevezzék ki.

Nagy horderejű a 26. és a 27. cikkely, amely fenntartja ugyan a katolikus egyház államegyház jellegét, de a protestáns felekezetnek és a görögkeleti egyháznak szinte minden lényeges kérdésben egyenjogúságot biztosít. Megszűnik a korábbi magán- és nyilvános istentisztelet közti különbség, a jövőben teljes jogot kapnak templom-, torony-, lelkészlak- és iskolaépítésre, haranghasználatra, s kötelezik a földesurakat, hogy az egyház, a lelkész és az iskola számára alkalmas telket bocsássanak rendelkezésre. Kimondják, hogy vallásával ellenkező szertartásra vagy esküre senki sem kényszeríthető, hogy bármely felekezet hívei fölött

[62] Magyar törvénytár. 1740—1835. évi törvénycikkek. Bp. 1901. 158—163.

[63] Naponként való jegyzései az 1790-dik eszt. . . . magyar ország gyűlésének. Budán, 1791. 312.

csak saját egyházi kormányzatuk rendelkezhet — házassági ügyekben is —, hogy más vallású papság részére senki semmilyen szolgáltatással nem tartozik, s a vallási hovatartozás nem számít a közhivatalok betöltésénél.

A jobbágyok vonatkozásában megelégedett az országgyűlés a meglevő állapotok törvényesítésével. Becikkelyezték a II. József által biztosított szabad költözést, Mária Terézia úrbéri rendelkezését, s peres ügyekben engedélyezték a jobbágynak a királyi táblára való fellebbezést, de visszaállították az úriszéket. Temesvárt, Szabadkát, Po: segát és Károlyvárost a szabad királyi városok sorába emelték. (Pécset, a káptalan tiltakozása után, meghagyták mezővárosi jogállásban.) Kevés eredménynyel zárult a magyar államnyelvért indított harc, bár nagy jelentőségű volt, hogy a kérdés egyáltalán megemlítésre került. Az országgyűlésen a horvátok ellenállása fékezte a nyelvi követelések érvényesülését, az udvarban Izdenczy államtanácsos húzott keresztül minden radikálisabb javaslatot. II. Lipót végül is csak annak törvénybe vételét engedélyezte, hogy a közügyekben „idegen nyelvet — értsd: németet — nem fognak használni", s hogy az egyetemen, az akadémiákon és a középiskolákban a magyar nyelvet is tanítani kell. „A kormányszéki ügyek azonban most még latinul tárgyalandók."[64]

Az uralkodói előterjesztésben fölvetett reformjavaslatok következő, 1792-es országgyűlésre való kidolgozása céljából kilenc bizottságot állítottak fel. 1791. március 13-án II. Lipót berekesztette az országgyűlést.

AZ ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉS

1790-ben Erdélyben nem alakultak ki önálló politikai mozgalmak, a nemesség magatartása a magyarországi eseményekhez igazodott. A magyar nemesi mozgalom kifutását itt több, a korábbi fejlődésből ismert tényező gátolta, nem utolsósorban a három rendi nemzet: a magyar, a székely és a szász együttműködésére alapozott bonyolult rendszer. A hagyományosnak mondható és a bécsi udvartól is szított magyar—

[64] Magyar törvénytár. 1740—1835. évi törvénycikkek. Bp. 1901. 162—163. (XVI. tc.)

szász ellentét az 1780-as években jelentősen csökkent. Miután II. József megszüntette a szász univerzitást, s engedélyezte magyarok és románok beköltözését a szász városokba, a szászok sokszázados különállásuk védelmében szembefordultak a császárral. Így 1790-re létrejöhetett bizonyos magyar—székely—szász együttműködés. Ez azonban nem sokáig tartott. A szászok érdekei nem terjedtek túl saját kiváltságaik visszaszerzésén (de a József által bevezetett német hivatalos nyelvet szívesen megtartották volna), az Erdélybe is átcsapó magyar rendi-nemzeti törekvésekkel élesen szembefordultak. Részben ennek volt a következménye, hogy a magát viszonylag gyöngének érző nemesség körében számos híve volt a Magyarországgal való egyesülésnek, az uniónak.

Mindeddig az erdélyiek ellenezték az uniót, főként azért, mert Erdélyben a protestánsok sokkal kedvezőbb helyzetben voltak, mint Magyarországon. Mihelyt azonban Magyarországon enyhült a felekezeti ellentét, s maguk a katolikusok is a protestánsok vallási és politikai egyenlőségéért szálltak síkra, „a két magyar haza" egyesítésének gondolata rohamosan hódított a nemesség körében. Ebben az irányban hatottak egyébként II. József rendeletei is, így az erdélyi kancelláriának a magyar kancelláriával való egyesítése, ami gyakorlatilag magyarországi közigazgatás alá vonta Erdélyt.

Mivel a magyarországi rendek is erőteljesen követelték az uniót, Lipót király, nem akarván ezzel elmérgesíteni a helyzetet, kezdetben hallgatólagosan maga is az egyesülés mellett foglalt állást, annyira, hogy amikor 1790 márciusában visszaállította a három nemzet korábbi kiváltságait, a külön erdélyi kancellária visszaállítását nem rendelte el, s az erdélyi gubernium is a magyar kancelláriának maradt alárendelve.

Az erdélyi országgyűlést — abban a hiszemben, hogy addigra magyar királlyá koronázása végbemegy — augusztus 30-ra hirdette meg az uralkodó; a szász Nagyszeben helyett hosszú idő után ismét a magyar Kolozsvárra. Amikor azután július végén látszott, hogy Magyarországon a dolgok elhúzódnak, Bánffy György gróf gubernátor javasolta a diéta elnapolását, arra hivatkozva, hogy abból zavarok támadhatnak, ha Erdélynek Magyarország előtt kellene az uralkodó előtt hódolnia. A haditanács azt javasolta, hogy amíg nem tudnak elegendő katonaságot összevonni Erdélyben, addig ne tartsanak országgyűlést. Így azután az új időpontot december 21-re tűzték ki.

Az országgyűlésen az uralkodót képviselő báró Rall altábornagy utasítása már a megváltozott politikai helyzetben, augusztusban készült. Az államtanács a divide et impera elv alkalmazását ajánlotta Lipótnak, s maga Kaunitz kancellár is nagyon károsnak mondta az Erdély és Magyarország egyesítésére irányuló törekvéseket. Rall tehát arra kapott utasítást, hogy ragadjon meg minden eszközt, hogy az unió gondolata föl se merüljön a diétán, mert — amint az uralkodó írta — ehhez az egyesítéshez sohasem járulhat hozzá.

A diéta előkészítése nagy gonddal történt. Az udvar lépéseket tett a szászok megnyerésére, Nemes János gróf pedig a székelyek körében folytatott a vármegyei nemesség elleni propagandát. A három nemzet küldöttein kívül az udvar mintegy 50 személyt — mind az udvarhoz hű ember — hívott meg névre szóló külön meghívással.

Az országgyűlés mindenekelőtt újra törvénybe iktatta I. Lipót 1691. évi diplomáját: a három nemzet és a négy bevett vallás rendszerét, kiegészítve azt a görögkeletiek szabad vallásgyakorlatával. Az unió ügye hamar lekerült a napirendről, de Kraszna és Közép-Szolnok megye, valamint Kővár-vidék küldöttei megbízóik nevében kijelentették, hogy az uralkodónak tett hűségeskü a jövőben sem gátolja őket abban a törekvésükben, hogy mint a Partium északi része, Magyarországhoz ne csatlakozzanak. Nagyobb vitát váltott ki a kancellária kérdése. A nemesség amellett volt, hogy a kancellária maradjon a József által egyesített formájában, a székelyek és a szászok azonban — a már említett Nemes János gróf agitálására — ennek ellentmondtak. Végül abban maradtak, hogy egy kancellária legyen, de abban két külön tanács intézze a magyar és az erdélyi ügyeket. Többen követelték a Magyarországgal való vámegyezséget is.

A vita még el sem dőlt, amikor Lipót már intézkedett: 1791. február 20-án elrendelte a két kancellária különválasztását; az új erdélyi kancellár, Teleki Sámuel gróf március 3-án már az esküt is letette. A rendeknek március 12-én hirdették ki az uralkodói végzést, akik ebbe egyelőre nem nyugodtak bele. Feliratban fordultak Lipóthoz és kérték a korábbi állapot visszállítását. A gubernium még a levelezést is megtagadta az új kormányszékkel. Mindez azonban nem hozott eredményt. Lipót különben úgy hozta meg döntését a két kancellária különválasztása ügyében, hogy még gróf Pálffy Károly magyar kancellár véleményét sem kérdezte

meg, ő is csak a rendeletekből értesült a király elhatározásáról. Sértődötten be is nyújtotta lemondását, de aztán az uralkodó kérésére visszavonta.

A kolozsvári országgyűlés idején került sor az erdélyi románság első politikai jellegű megnyilatkozására, a *Supplex Libellus Valachorum* néven ismert emlékirat benyújtására, amelyben „klérus, nemesség, katonák és városok" történeti érvek alapján az erdélyi románok „ősi jogainak" helyreállítását és a románságnak negyedik rendi nemzetként való elismertetését kérték. Másutt részletesen szólunk még e kérvényről és a benne foglaltakról, itt most az uralkodó és az országgyűlés állásfoglalása érdekel bennünket.

1790. nyár végén II. Lipót — szembehelyezkedve a magyar országgyűléssel — tüntetően felkarolta Magyarországon a szerbek nemzeti törekvéseit. 1791 tavaszán azonban már más volt a helyzet, s az uralkodónak nem állt érdekében a román törekvések pártfogásával felbőszíteni a megnyugodott erdélyi rendeket. Ezért a *Supplex Libellus Valachorum*ot megküldte válaszadásra a kolozsvári országgyűlésnek. Ő is tudta, hogy arra hivatkozva, hogy a rendi jog nem a nemzetiségen, hanem a kiváltságon nyugszik, s a románok közt is vannak nemesek, polgárok stb., a három nemzet el fogja utasítani a kérelmet.

A rendek egyébként egy sor dolgot kívántak az uralkodótól, így azt, hogy külön követet küldhessenek a törökökkel folyó béketárgyalásokra. A május 17-i királyi válasz azonban mindezt megtagadta. Augusztus 9-én az országgyűlés véget ért; a király által indítványozott reformok előkészítését a magyarországi példa nyomán külön bizottságokra bízták.

5. II. LIPÓT ÉS A MAGYARORSZÁGI POLITIKA MEGSZILÁRDULÁSA

A POLGÁRI REFORMEREK KIÁBRÁNDULÁSA A KÖZNEMESI MOZGALOMBÓL

Az 1790—1791. évi országgyűlés egyik oldalról sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: nem biztosította az ország függetlenségét, nem hozott a polgári átalakulást elindító reformokat.

A nemesség zömét mégis megnyugtatta, hogy a rendi alkotmány érvénye visszaállt, és hogy kiváltságos helyzetét újra elismertette; hogy ha az uralkodóval szemben nem is tudott új jogokat szerezni magának, de biztosította hatalmát jobbágyai fölött.

Közben ugyanis nagyot változott a világ Európában: a francia forradalom egyre nyíltabban a kiváltságos osztályok és az uralkodó ellen fordult. A magyar köznemesség kezdeti csodálata az arisztokratákat, a főpapokat, sőt magát a királyt is megzabolázó francia nép iránt a többségnél egykettőre szétfoszlott, s egyre növekvő ijedtség lépett a helyébe. Ilyen körülmények között, ilyen fenyegető helyzetben sokan úgy gondolták: a régi rend védelmében nem ellenkezni kell az udvarral, hanem összefogni vele. Akik nem is egy éve még az engesztelhetetlen szembenállást képviselték, most nagyrészt örömmel üdvözölték a megegyezést. A megegyezés egyik első következménye volt, hogy országszerte megnehezült a jobbágyok sorsa. A jozefinizmus mindeddig hallgatólagosan érvényben maradt engedményeit kezdték visszavonni. A bormérési jog megszüntetése 1791 júliusában a Fejér megyei Móron és a Tolna megyei Pakson már komoly megmozdulásokra vezetett; mindkét megye katonaságot kért a parasztok ellen. 1792 legelején hasonló megmozdulásokra került sor Baranyában és Dél-Tolnában. A parasztmegmozdulások nyomában támadt ijedtség csak még szorosabbra fűzte az udvar és a nemesség friss szövetségét. Egy névtelen, de nyilván nemesi szerzőtől származó feljegyzés 1791 júliusában már arra intette az udvart, nehogy a török háború folytatására gondoljon, mert ha a katonaságot elviszik, sőt ha az inszurrekció révén a nemesség is elhagyná otthonát, a parasztság fellázad. Ezért — mondja a kéretlen tanácsadó — a hadsereg egyik része őrködjék itthon, másik része pedig induljon „a hitszegő és rebellis franciák ellen". Mivel a szentírás szerint nincsen hatalom, csak magától az Istentől, „Lajos király ügye a mi ügyünk is", az Isten ügyének védelme követeli a franciák elleni harcot, „hogy kő kövön ne maradjon és a franciákat kitöröljék az élők sorából".[65] A belső veszély és a francia forradalom egyre messzebb világító tüze a nemességet az uralkodó mellé állította. Ahogy később Szabolcs megye megfogalmazta: „Ismert dolog, hogy sem

[65] BENDA, A magyar jakobinus mozgalom . . . Bp. 1957. 34.

a nemesség király nélkül, sem az uralkodó nemesség nélkül nem állhat fenn."[66]

A nemesség és az uralkodó egyre szorosabbá váló szövetsége érthetően csalódást és kiábrándulást váltott ki reformerekből és patriótákból egyaránt. Az élesebb szeműek ugyan már a diéta elején észrevették, hogy a rendek nagyhangú kijelentései mögött nincs meg a kellő elszántság, zömük azonban csak a nyár derekán látta meg, hogy a nemzeti mozgalom lendülete megtorpant. „Ami a legborzasztóbb — írja 1790. július 16-án Szulyovszky Menyhért, Zemplén megye katolikus követe Rhédey Lajosnak —, hogy a papok a katolikus urak nagy részét a maguk pártjára vonták... Ezek azt mondják, nincs jogunk újításokat kezdeni, maradjunk a régi alkotmánynál, ősapáink példáját követve... Hidd el barátom, sohasem voltam semmiféle papnak barátja, de most, hogy látom gonoszságukat, s minden alkalommal csak még jobban meggyőződöm róla, hogy Istennek ezek a haszontalan teremtményei nem a haza javán, hanem csak hatalmuk megtartásán igyekeznek, úgyhogy készebbek volnának a haza üdvét és szabadságát aláásni, mint kiravaszkodott kiváltságaikból csak egy hajszálnyit is engedni, úgy meggyűlöltem ezt az istentelen fajzatot, hogy kész volnék magam kezével sorban mind az akasztófára felhúzni."[67] Egy fél év múlva, amikor az országgyűlés mérlegét felállítja, már azt is látja, hogy nemcsak a klérust, a nemességet is csak a maga haszna, a „privatismus" vezette. Az ország szabadságát nem II. József, hanem most a magyar rendek tették sírba — írja. „Ezzel a nemességgel nincs mit kezdeni, talán egyszer, hosszas neveléssel egy egységes, új nemzedék állhat elő, de vajon lesz-e még ilyen jó alkalom, mint ez a mostani volt?"[68] Ugyan mit lehet várni a rendektől — írja a diéta után Bohus János kapitány is —, „az országgyűlésen mind jogokért és szabadságért kiabáltak, de nem az emberiség, csak egyes emberek jogáért. És ugyanezek az egyes emberek azt akarják és azon fáradoznak, hogy őket tartsák a nemzetnek."[69]

Az elkeseredés és a csalódottság legszenvedélyesebben azokból tört

[66] Uo. 35.
[67] A magyar jakobinusok iratai. I. Bp. 1957. 268—269.
[68] Uo. 306—308.
[69] Benda, A magyar jakobinus mozgalom... Bp. 1957. 36.

elő, akik 1790-es kiállásukkal elvágták maguk mögött a visszavonulás útját. Közöttük van Laczkovics János, a Graeven-huszárezred kapitánya, a patrióták jellegzetes képviselője, akinek a nemesség megalkuvása egyéni életpályáját is derékba törte. Laczkovics egyik értelmi szerzője volt annak a kérvénynek, amelyben a Graeven-ezred tisztikara az országgyűléshez fordult, magyar vezényleti nyelvet, magyar csapatokhoz magyar tiszteket kívánt. Az országgyűlés felkarolta az ügyet, amikor azonban a hatalmi helyzetében megerősödött uralkodó a kérvényt aláíró tiszteket haditörvényszék elé állította, kezdeti fogadkozások után teljesen sorsukra hagyta őket. Laczkovicsot német ezredbe való áthelyezésre ítélték, ő azonban inkább — nem utolsósorban azért, mert bízott abban, hogy a rendek révén rehabilitálást nyerhet — lemondott rangjáról. Meg is próbált mindent, de hiába. Amikor látta, hogy ügyét elejtették, mert még felemlítése is zavarná a királlyal készülő megegyezést. szenvedélyes és féktelen természete teljes erejével a rendek ellen fordult. Mind csak a maga javát nézi — írta volt tiszttársának, Szily Ádámnak —. s ha azt egyszer biztosítva látja, semmi mással nem törődik. A magyar nemes olyan, mint a gyermek vagy a vénember: mágnás, főpap előtt kétrét görnyed, királyát istennek véli, címért, kitüntetésért barátját. családját, az országot is hajlandó eladni, ugyanakkor a parasztban csak robotoló teherhordó állatot lát. Maró szatírában rajzolta meg a magyar nemes kiváltságaihoz görcsösen ragaszkodó, műveletlen típusát, „ki a ködöt párolgó Werbőczyt pipafüstje között szomorúan olvassa, ... privilégiumjait, nemességét hányja-veti, mint megőrült dühödött ember széles kardját forgatja, mint Donkisot a szélmalmokkal viaskodik. arany hegyeket ígér, s kijózanodása után tökmaggal fizet".[70] Erre a nemességre nincs már mit számítani, összegezte véleményét, „hasonlítani lehet az olyan gyümölcshöz, mely az igen elérés végett rothadásnak indul s a földre lehull, hogy más, fiatalabb gyümölcsnek helyt adjon".[71]

Laczkovics szenvedélyes álláspontja kifejezte mindazok kiábrándultságát, akik a nemzeti vagy polgári, vagy mindkét irányú reform ügyének diadalra juttatását várták az országgyűléstől és általában a köznemességtől.

[70] A magyar jakobinusok iratai. I. Bp. 1957. 152–153.

[71] BENDA, A magyar jakobinus mozgalom ... Bp. 1957. 36.

A jozefinista értelmiség polgári reformokra vágyó része, ha lehet, még jobban csalódott a nemesi mozgalomban, s ez a csalódás megint az uralkodó felé fordította őket. Lipót király viselkedése általában bizalmat ébresztett bennük. Az, hogy az országgyűlési előterjesztésben tüntetően felkarolta a jobbágyok és a polgárok ügyét, hogy a vallási vitákban a klérussal szemben a protestánsok és görögkeletiek egyenjogúsága mellett döntött, mindez azt sejtette, hogy az uralkodó barátja a reformoknak. Ehhez járult az udvar ügyes propagandája, Hoffmann és társai munkássága, amely valóságos legendát szőtt Lipót személye és a toszkánai nagyhercegségben kifejtett felvilágosult politikája köré. Mindezt még növelte, hogy úgy látták, az alkotmányos formák megtartásával kíván uralkodni, nem követi József abszolutisztikus módszerét. Verseghy meg is mondotta 1794-ben a bíróság előtt, hogy a jozefinisták között az volt az általános vélemény: az udvar nem akar elállni II. József reformjaitól, csak a külpolitikai események miatt elhalasztotta azok megvalósítását. Mindez bizakodóvá tette őket az országgyűlési bizottságok munkája iránt is. Úgy gondolták, hogy a rendek, tudván a király óhaját, a csak imént megszületett új érdekközösségben nem térhetnek ki a legszükségesebb polgári reformok elől.

Ez volt a véleménye Batsányinak is, aki Batthyány Alajoshoz írt ódája bevezetésében arról szólt, hogy „a bölcs Leopold" Európa fejedelmeinek „követésre méltó példát mutatván" intézkedik „hazánk örökre tartandó javáról".[72] Ugyanígy bízott a rendszeres bizottságokban, s még 1792 őszén is „népünk új Szóloni" munkája iránt érdeklődött Szentjóbi Szabó Lászlónál.[73]

Hajnóczy is abban bízott, hogy a nemességre két oldalról nehezedő nyomás az érdemi reformok irányába tereli a bizottságok munkáját. Ezért már az országgyűlés idején igyekezett kéziratos közjogi tanulmányaival a polgári irányba hajlítani a tárgyalásokat, 1791 és 1792 folyamán megjelent közjogi munkáit pedig a bizottságok számára írta, hogy lerögzítse a polgári átalakulás szempontjából nélkülözhetetlen, minimális reformkövetelményeket. E tanulmányaiban ugyanazon az elvi

[72] Az óda később elhagyott bevezető sorai: Batsányi János összes művei. I. Sajtó alá rend. Keresztury Dezső és Tarnai Andor. Bp. 1953. 330.

[73] Uo. 374.

és taktikai alapon állt, mint alkotmánytervében. Most is a nemességhez szólt, neki magyarázta, hogy a reformok elindítása mindnyájuknak közös érdeke. A nemzeti függetlenségi törekvéseknek csak az adhat biztos alapot — írta —, ha a nemesi szabadságjogok sáncaiba a széles néptömegeket is bevonják, mert „minél inkább egymástól elkülönített jogokkal rendelkeznek a polgári társadalom egyes osztályai, annál nehezebb a közjót elérni, annál könnyebben ütköznek össze egymással, s így kevesebb akadály áll az önkényes cselekvésre törő végrehajtó hatalom útjában".[74] Ezért tartotta szükségesnek a jobbágyság országgyűlési képviseletét, a nemesség ama kiváltságának, hogy törvényes ítélet nélkül nem fogható el, mindenkire való kiterjesztését, a közteherviselést és a hivatalokban birtokosok alkalmazását, s ezzel együtt a birtokszerzési jognak mindenki számára való megadását; egyházi vonalon pedig a papi javak fokozatos szekularizálását, a papok világi hivatalokból való kizárását, a tized eltörlését és a papság állami fizetését. Mindezzel az adózó népen akart könnyíteni, s abban bízott, hogy a nemesség önként fogja vállalni — birtokai arányában — a közteherviselést.

Hajnóczy, s vele együtt az értelmiség jó része hitte, hogy a következő országgyűlésen sikerül pótolni mindazt, amit 1790-ben elmulasztottak.

II. LIPÓT POLITIKÁJÁNAK ELLENTMONDÁSAI

Indokolt volt-e a reformer értelmiségnek az uralkodóba vetett bizalma? Beszélhetünk-e arról, hogy II. Lipót, alkotmányos úton, bátyja meghiúsult reformpolitikáját kívánta feleleveníteni? Hogy állunk Lipótnak a korabeli és későbbi nemesi szemlélet által oly sokat emlegetett „alkotmányvisszaállító" nimbuszával, aminek köszönhette, hogy 1896-ban a budapesti millenniumi emlékművön szobrot állítottak neki?

Az 1790-es események azt mutatják, hogy Lipót csak kényszerhelyzetben, s akkor is csak bizonyos fokig engedett a rendi követeléseknek. Politikája taktikusabb, rugalmasabb volt bátyjáénál, bizonyos alkotmányos jogok elismerésében nem látott veszélyt, de arról, hogy az abszolutisztikus kormányzással szakított volna, nem beszélhetünk. És ahogy

[74] A magyar jakobinusok iratai. I. Bp. 1957. 177—179.

hatalma megszilárdult, korábbi engedményeit is igyekezett visszavonni. Ebből a szempontból is jellemző, hogy a megkoronázása utáni napon rendeletet adott ki, melyben feloszlatta az országgyűlést, ezzel mintegy kinyilvánítva, hogy az egész alkotmányosdi számára csak kényszerű játék volt. Zichy országbíró, Ürményi személynök s a nádor csak nehezen tudták a rendeletet visszavonatni, arra hivatkozva, hogy ez az 1790-es mozgalom újraéledésére vezetne. Pozsonyból Bécsbe visszaérkezve egyik első dolga volt, hogy meghagyja a haditanács elnökének: Magyarországon katonai ügyekben minden marad a régiben. „Az ott levő katonaság közvetlenül a főhadparancsnokságtól, az meg a haditanácstól függjön; a nádornak, noha fiam, arra a legkisebb befolyása se legyen." Pedig a törvény kimondta, hogy az országban állomásozó katonaság főparancsnoka a nádor.

A magyar nemességgel már létrejött a teljes kiengesztelődés, sőt szövetség, amikor 1791. január 20-án Lipót elrendelte a külön Illír Udvari Kancellária felállítását. Ezzel a szerb lakosságot kivette a magyar kormány hatásköréből. Igaz, ennél többet a szerbek nem tudtak elérni, hiszen túlságos megerősítésük az uralkodónak sem volt érdeke. Nem a szerb nemzetiségi törekvéseket akarta ezzel kielégíteni, hanem arra törekedett, hogy mindenkor felhasználható fegyver legyen a kezében a magyar nemesség ellen. Folytatása volt ez a divide et impera politikának. Ugyanez a meggondolás vezette, amikor nem szüntette meg a közvetlenül Bécstől függő határőrséget sem, jóllehet a helyzet alkotmányellenes voltára az országgyűlés is rámutatott, vagy amikor kettéválasztotta a magyar és az erdélyi kancelláriát, holott — ahogy láttuk — a közös szervezet fenntartását mindkét országgyűlés kérte.

A magyar rendi szervekkel egyébként Lipót király továbbra sem kívánt együttműködni, véleményüket nem kérdezte. Az 1790-es mozgalmakban részesek általános amnesztiát kaptak (de a megyei jegyzőkönyvekből ki kellett vágni visszamenőleg minden a király méltóságát sértő bejegyzést), irányító helyen azonban nem maradhattak. Pászthoryt, a patrióták legműveltebb és legeszesebb politikusát eltávolította a kancelláriából Fiumébe kormányzónak. Fölmentette báró Orczy Józsefet, Békés megye adminisztrátorát, a nemesi mozgalom egyik vezetőjét, s megkezdte a főispánok kicserélését. A koronázáskor mutatott kiengesztelődés az uralkodó részéről csak színleges volt, azokban továbbra sem

bízik, akik 1790-ben ellene fordultak, még akkor sem, ha közben megtértek; sőt szabadulni kíván tőlük. Ma már tudjuk, hogy a poroszok nem szolgáltatták ki a velük kapcsolatban állók névsorát, az erre való hivatkozás csak ijesztés volt Lipót részéről, de éppen mert megbízható névsora nem volt, aki gyanús volt, annak távoznia kellett. Mivel pedig patrióták és reformerek ebben a vonatkozásban egy csoportba tartoztak és többé kevésbé mind gyanúsak voltak, a megbízhatók, a feltétlen dinasztiahű elemek köre nagyon leszűkült.

A dinasztiahűség, mint egyetlen feltétel, juttatta vissza a kancelláriába és a helytartótanácsba a József alatt kiszorult egyháziakat: a szélső klerikalizmust képviselő Okolicsányi Imre és Mándich Antal címzetes püspököket, az exjezsuita Makó Pál professzort és másokat. A túlságosan önálló gondolkozású Pászthory Sándor helyére Lányi József került, tehetségtelen, de szolgahűségű karrierista, akit a rendek az országgyűlésen nyíltan hazaárulással bélyegeztek meg, a helytartótanácsba pedig visszatért Mednyánszky János báró, Izdenczy és Balassa mása, aki hivatalnoktársaira kémkedett, és pénzért bármire kapható volt. Nyomukban ott tolongtak a volt jezsuiták, olyan sikerrel, hogy 1791 derekára a művelődéspolitika és az oktatás irányítása már teljesen a kezükben volt. A cenzúra egyre szigorúbb lett, külföldi nyomtatványokat alig engedtek be.

Mindez világosan mutatja, hogy II. Lipót korántsem szakított az abszolutizmussal és a dinasztikus politikával. Ugyanakkor azonban abszolút uralma felvilágosodott jellegű volt, s miután biztosította trónját és hatalmát — akárcsak bátyja, József — ő is a nem nemesek sorsának könnyítésén, a feudális rendszer enyhítésén fáradozott. Józseffel ellentétben azonban célját nem a törvények, az egyes országok, tartományok alkotmányának félreállításával próbálta elérni, hanem az alkotmányos formák külső megtartásával, sőt az alkotmány megerősítésével. Magatartásának politikai-taktikai okai voltak. „Azt hiszem, szerencsés helyzet — írta nővérének, Mária Krisztinának 1789-ben —, ha egy országnak alkotmánya van. A nemzet ragaszkodik hozzá, és mivel azt hiszi, hogy ő uralkodik, sokkal könnyebben irányítható és vezethető a jólét és boldogság irányába, ama célba, melynek elérése minden kormányzat legfőbb hivatása."[75]

[75] A. Wolf, Leopold II. und Marie Christine. Wien, 1867. 56.

Lipót, amint trónját elég szilárdnak érezte, 1791 nyarán a birodalom minden országában megindította az alkotmányreform előkészületeit. A reform lényege mindenütt azonos volt: országgyűlési képviselethez juttatni a nem nemes néposztályokat. A polgárság és a parasztság beemelése a feudális alkotmány sáncaiba viszont nem kevesebbet jelentett, mint a nemesség és a papság évszázadok óta kizárólagos politikai hatalmának megtörését, egyszersmind az abszolút uralkodói hatalom megerősítését. Persze az alkotmányreform célja nem az volt, hogy demokratikus értelemben vett társadalmi önkormányzat alakuljon ki, amely aztán könnyen veszélyessé válhat a monarchiára és a trónra. Az egész reform határozott keretek közé volt szorítva, és az uralkodó személyesen ügyelt rá, hogy általa engedélyezett határait át ne léphesse.

A reformok mögött végső soron az uralkodónak az a meggyőződése állt, hogy a társadalmi robbanást országaiban csak úgy tudja elkerülni, a francia forradalom terjedésének csak úgy tud gátat vetni, ha valamelyest kifogja a szelet a vitorlákból, ha zsilipet nyit, amelyen az elégedetlenség egy része levezetődik. Ahogy a bécsi angol követ 1791. október 15-i jelentésében olvassuk: „Ő császári felsége arra a meggyőződésre jutott, hogy a francia reform veszélyes fertőzését, illetve az egyenlőség eszményének katasztrófát előidéző terjedését nem állíthatja meg csak úgy, ha kész engedményeket tenni és megreformálja országainak alkotmányát. Úgy tűnik, ő felsége elszánta magát, hogy alkotmányos jogokat ad a polgároknak és a parasztoknak."[76]

A reformokat ebben a vonatkozásban nyilván siettette a franciaországi helyzet alakulása: a királyi család egyre jobban a nemzetgyűlés nyomása alá került, s szemmel látható volt, hogy az átalakulásnak még korántsincs vége. Lipót, akit az uralkodói szolidaritáson túl húga, Mária Antónia sorsáért való aggódás is vezetett, 1791. július 6-án Padovából jegyzéket intézett az európai uralkodókhoz, melyben a francia király és családja védelmére szólította fel őket. Augusztus 25-én a szászországi Pillnitzben megállapodott II. Frigyes Vilmos porosz királlyal, hogy seregeiket hadiállapotba helyezik, majd 1792. február 7-én a két ország szövetséget kötött egymással. Mindez azonban inkább ijesztésnek volt

[76] Ernst Wangermann, From Joseph II. to the Jacobin Trials. Oxford, 1959. 98.

szánva, Lipót semmiképpen sem akart háborút; annál inkább el volt szánva, hogy a forradalmi eszméknek útját állja.

Az alkotmányreform előkészítése és megvalósítása a már ismert módon folyt le. Első lépés a közvélemény előkészítése, a félénkek felbátorítása volt. A Lipót által közvetlenül sugalmazott *Wiener Zeitung*, amelyet Hoffmann professzor szerkesztett, éles hangú cikkeket közölt az arisztokrácia és a klérus elnyomó uralmáról, s annak a véleményének adott hangot, hogy a császár ezt már nem tűrheti sokáig. Nyár derekán útra keltek Lipót emberei, hogy kérvények beadására biztassák a városokat és a falvakat.

Az akció Csehországban indult. A tartományi kormányzók parancsot kaptak, hogy a hozzájuk érkező kérvényeket azonnal továbbítsák az uralkodónak. 1791. november 4-én a beérkezett kérvényeket Lipót azzal az utasítással küldte meg a cseh-osztrák kancelláriának, hogy dolgozzon ki javaslatot a nem nemes osztályok csehországi országgyűlési képviseletének törvénybe iktatására. Decemberben már Stájerországban folyt az akció.

Az alkotmányreform tehát praktikus politikai célt szolgált, s nem valamely elméleti elgondolás következménye volt. Lipót gondosan mérlegelte a reform országonként várható kihatását, s csak ott indította el, ahol megítélése szerint nem forgott fenn az a veszély, hogy a monarchikus államforma és a trón ellenségeinek megerősítésére vezet. Ezért nem is próbálkozott vele a Habsburg-fennhatóság alá csak nehezen visszahozott Belgiumban, mert — ahogy írta — a belga harmadik rend támogatása a demokratákat erősítené, s ezzel az udvar maga alatt vágná a fát. Hogy az alkotmányreform mennyire politikai-taktikai meggondolásoktól függött, jól mutatja Galícia esete. Amikor Lipót hírül vette, hogy II. Szaniszló Ágost lengyel király 1791. május 3-án jóváhagyta a köznemesség által kikényszerített alkotmányt, amely egyrészt erősen megnyirbálta az arisztokrácia hatalmát, másrészt jogokhoz juttatta a polgárságot és a parasztokat, azonnal utasította gróf Brigido galíciai kormányzót, hogy — megelőzendő a lengyel lakosság mozgolódását — tegyen javaslatot a legszükségesebb reformokra. Amikor azután kiderült, hogy a májusi lengyel alkotmány lényegében nem javított a helyzeten, Lipót minden galíciai reformot leállított.

1. II. József a ravatalon

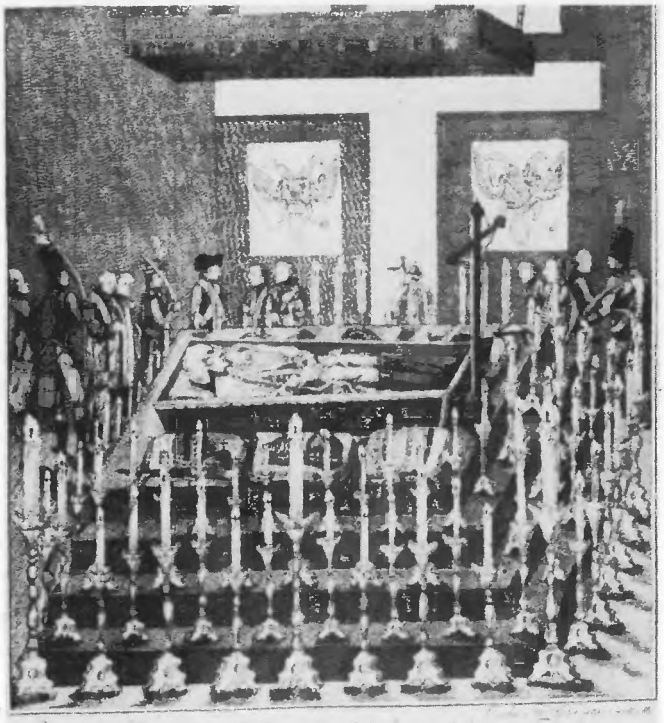

2. A korona érkezése Budára, 1790. február 24.

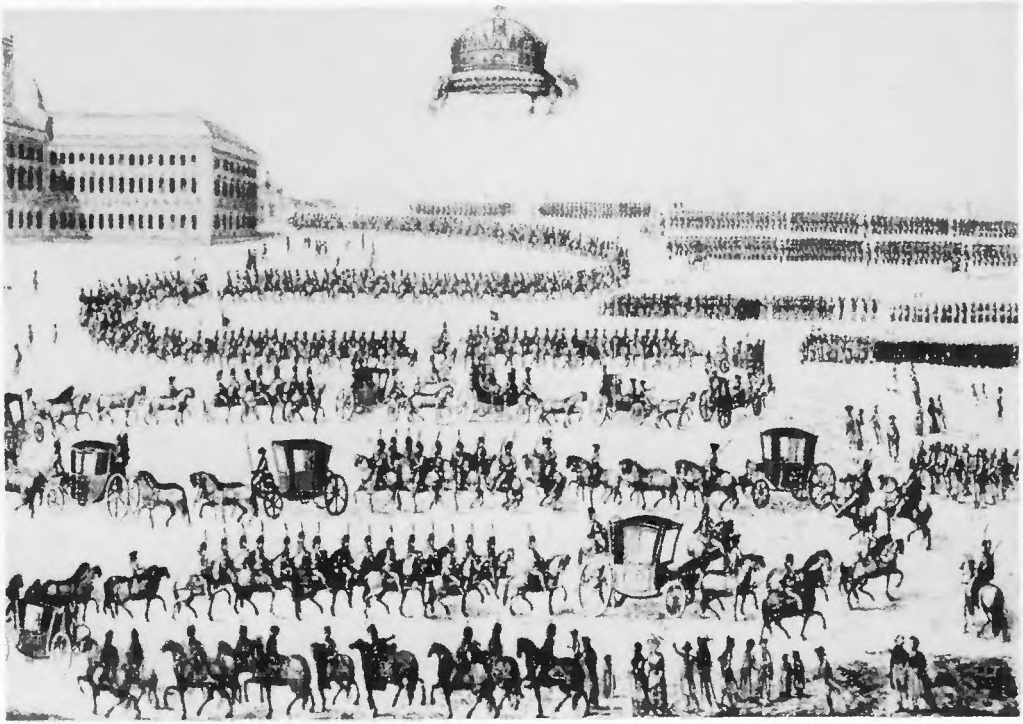

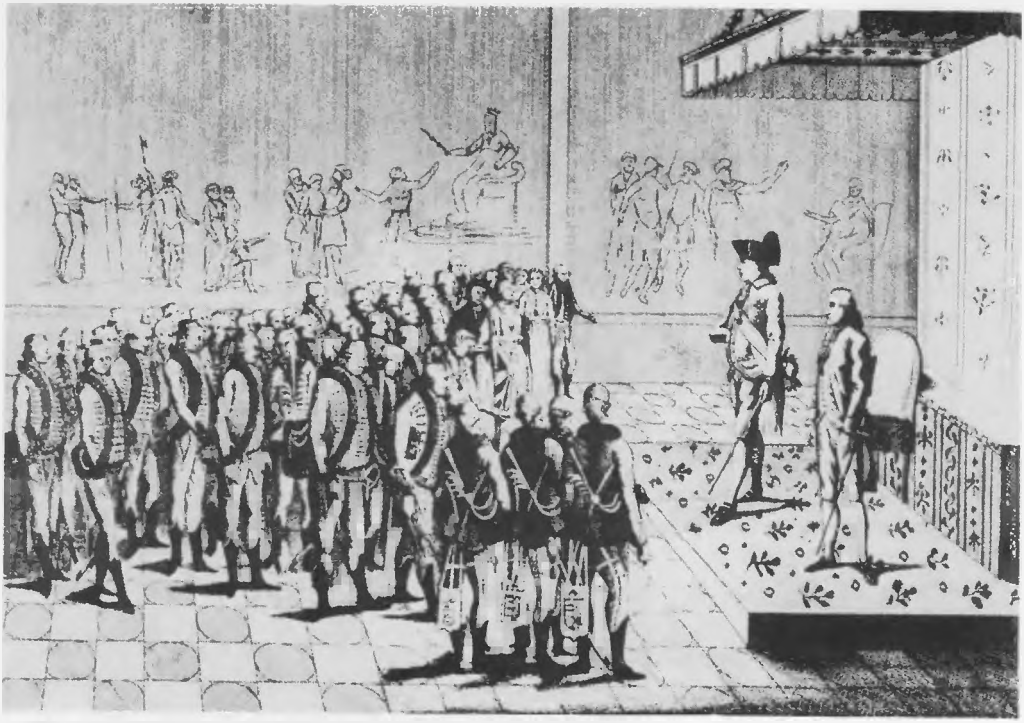

3. II. Lipót fogadja az országgyűlés küldöttségét, 1790. augusztus 21.

4. Magyar nemes pár nemzeti viseletben 1790 körül

5. Pest megyei koronaőrző banderista 1790-ben

6. Népünnepély a nagykállói megyeháza előtt II. Lipót koronázása alkalmából, 1790. december 5.

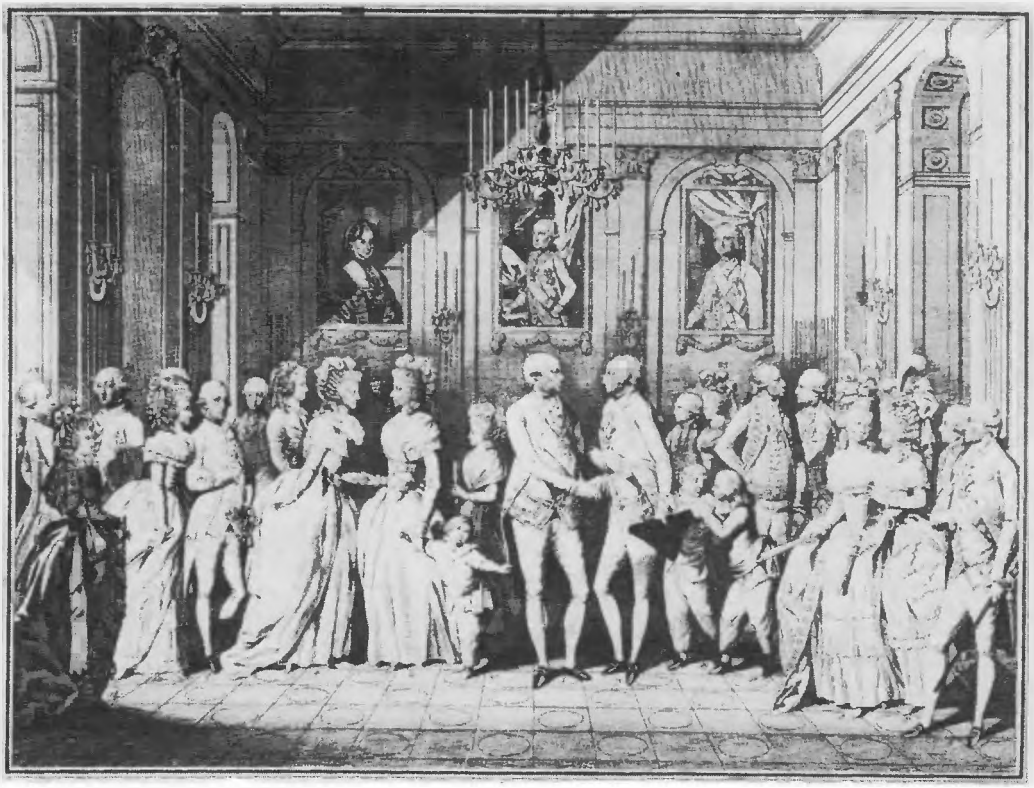

7. Az uralkodóház tagjai 1791-ben

8. I. Ferenc koronázása Budán 1792. június 6-án: az eskütétel

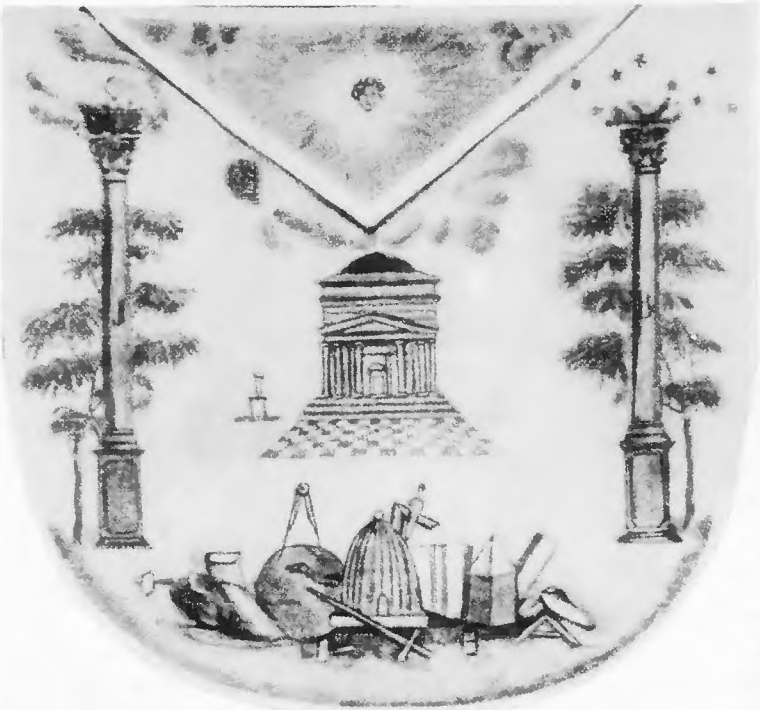

9. Szabadkőműves kötény szimbólumokkal 1790 körül

10. A francia forradalom nemesi mintaképe: Égalité Fülöp huszáregyenruhában

BERZEVICZI
GERZENTUZY GERGELY

11. Berzeviczy Gergely

12. Festetics György gróf

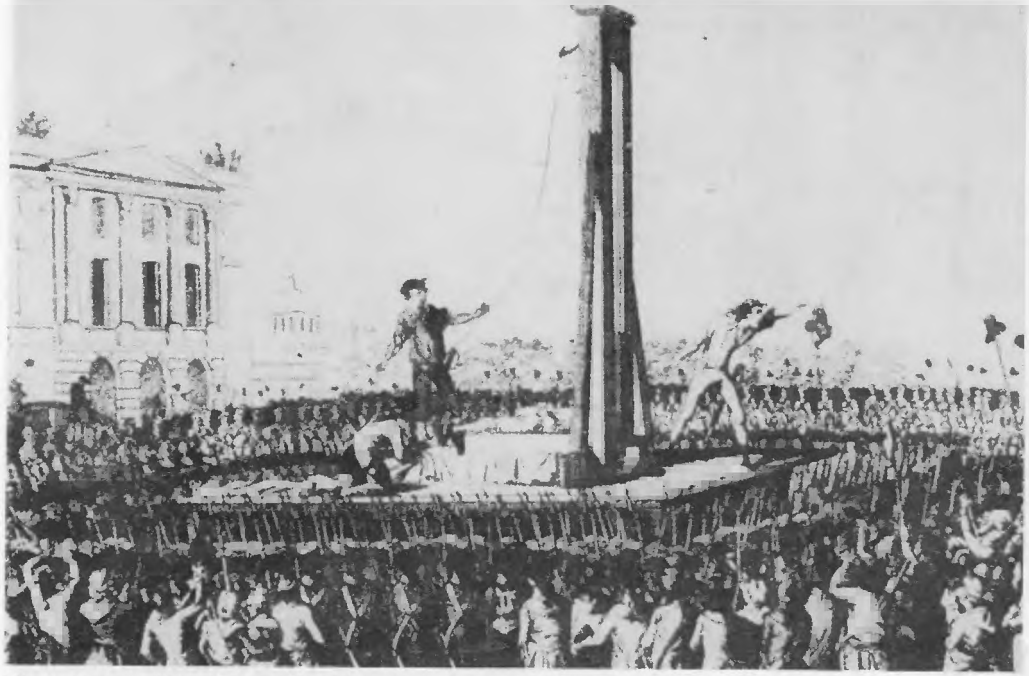

13. A francia forradalom jakobinus mintaképe: XVI. Lajos lefejezése

14. Laczkovics János

15. Martinovics Ignác

16. Sándor Lipót főherceg, Magyarország nádora

17. A magyar jakobinus mozgalom szervezete egykorú rajzon

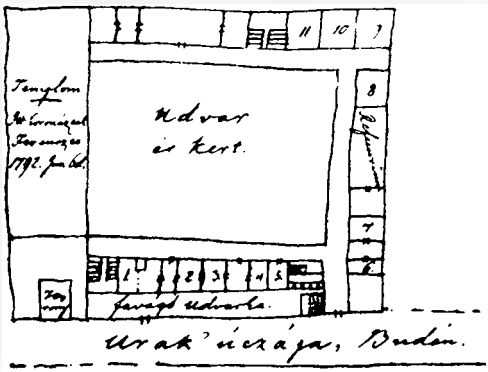

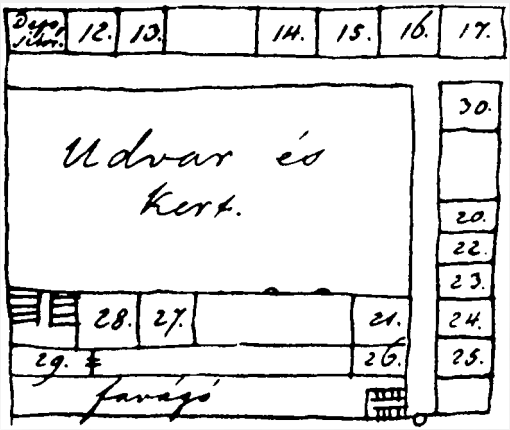

18. A magyar jakobinusok pere vádlottjainak cellái a budai volt ferences kolostorban: a földszinten

19. . . . és az emeleten

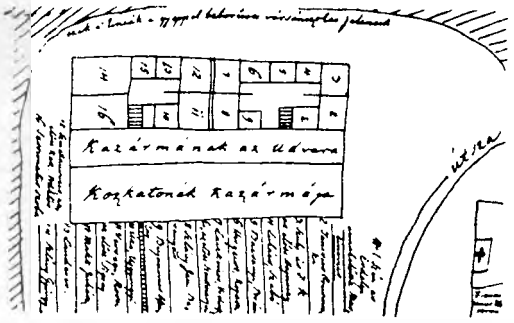

◀ 20. Az ún. Gárdaház, ahol a vádlottak más csoportját őrizték

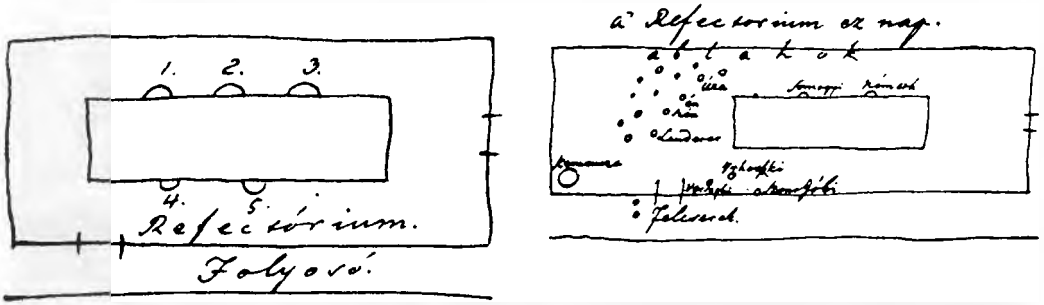

21. A tárgyalóterem a volt ferences kolostor ebédlőjében, a bírák helyével

22. . . . és az ítéletek egy részének kihirdetésekor

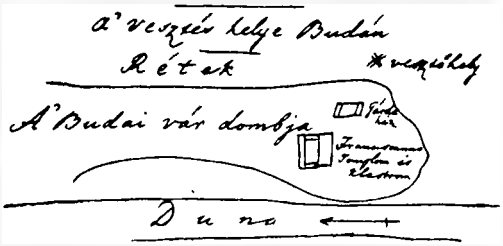

23. A kivégzés színhelye a Vérmezőn

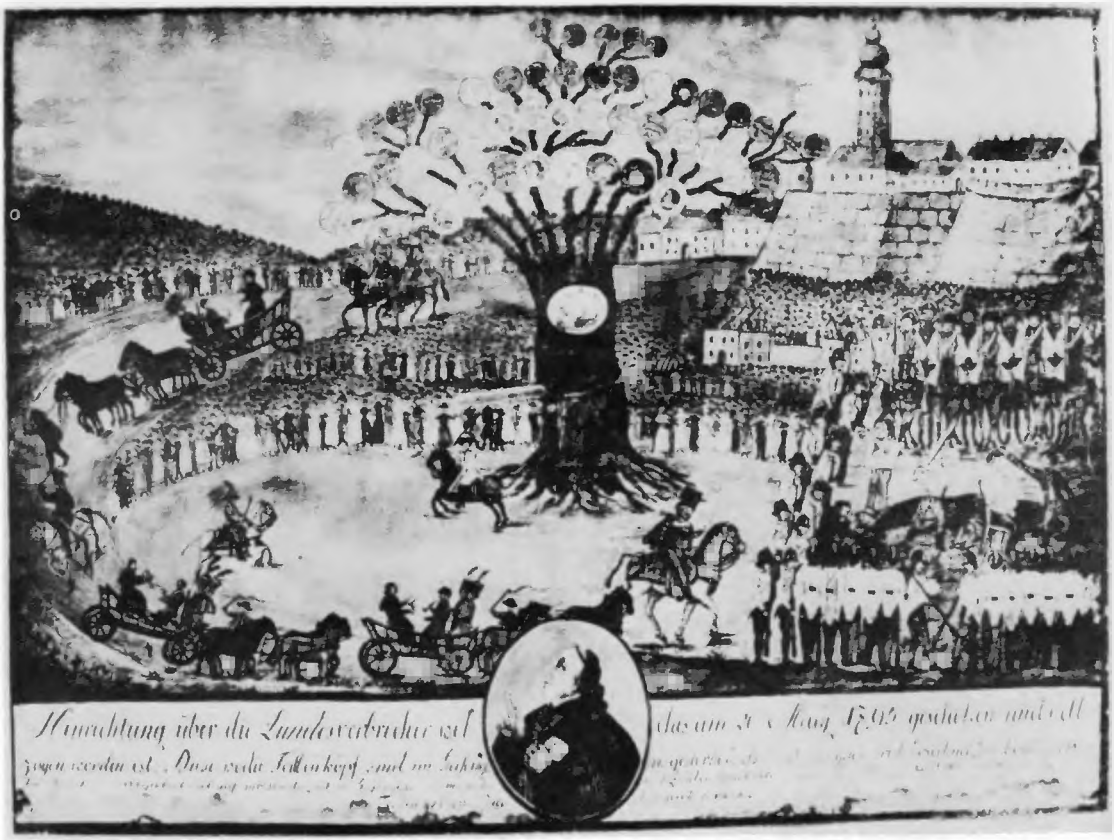

24. A kivégzés 1795. május 20-án

25. A magyar rendi alkotmányosság modellje: Kots István plébános allegóriája 1797-ből

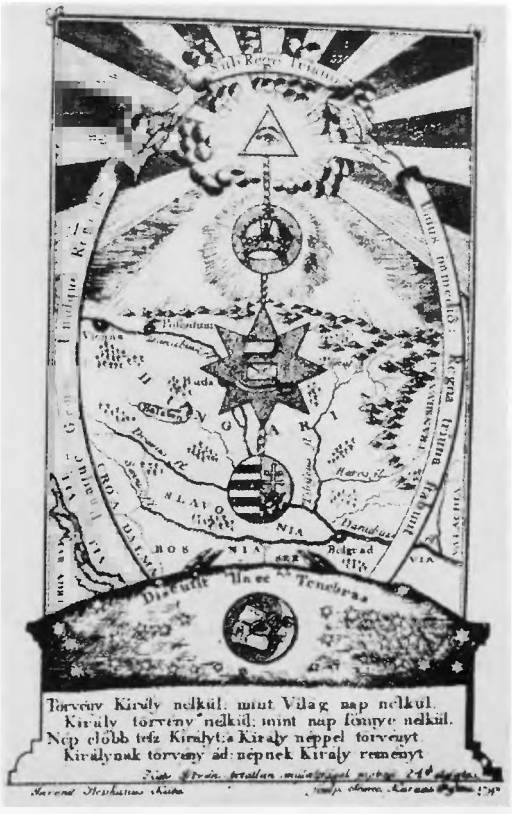

26. Inszurgens lovastiszt a napóleoni háborúk korából

27. A franciák bevonulása Bécsbe 1805. november 13-án

28. Huszárok és francia dragonyosok összecsapása

29. Az osztrák császári címer talléron, 1813

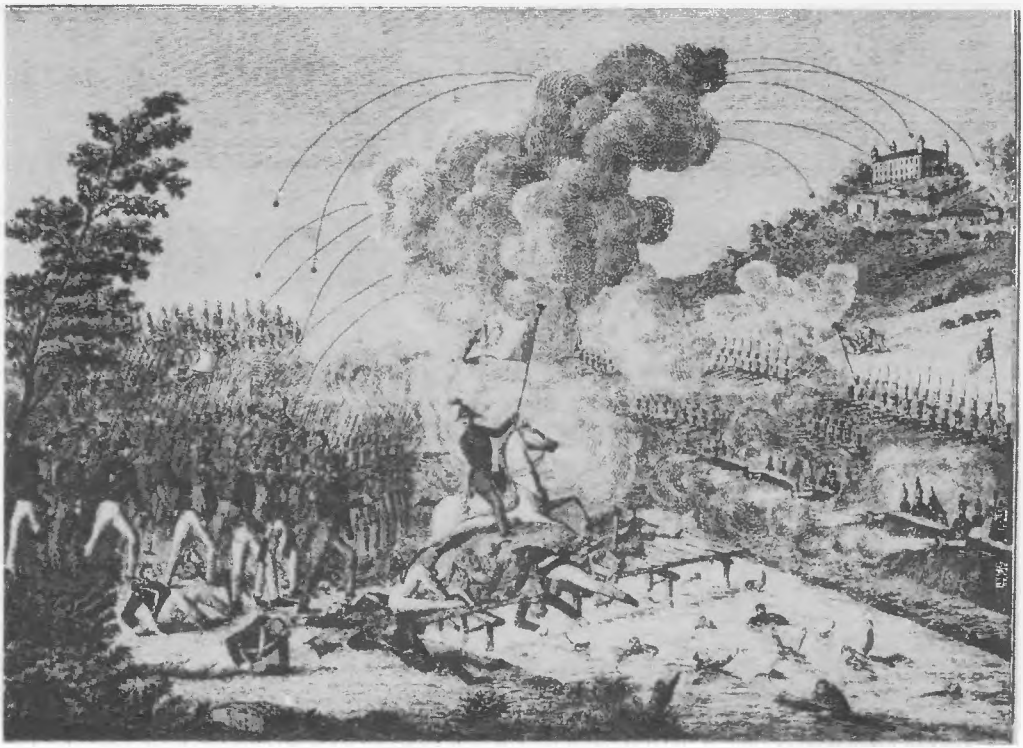

30. Pozsony bombázása 1809 júniusában

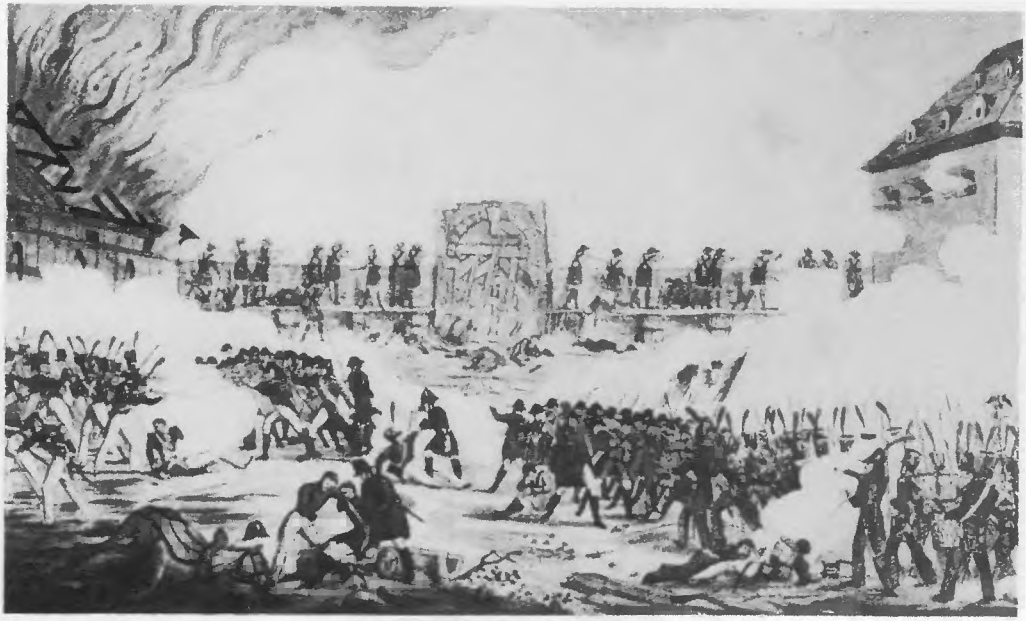

31. Jelenet a győri csatából 1809. június 12-én

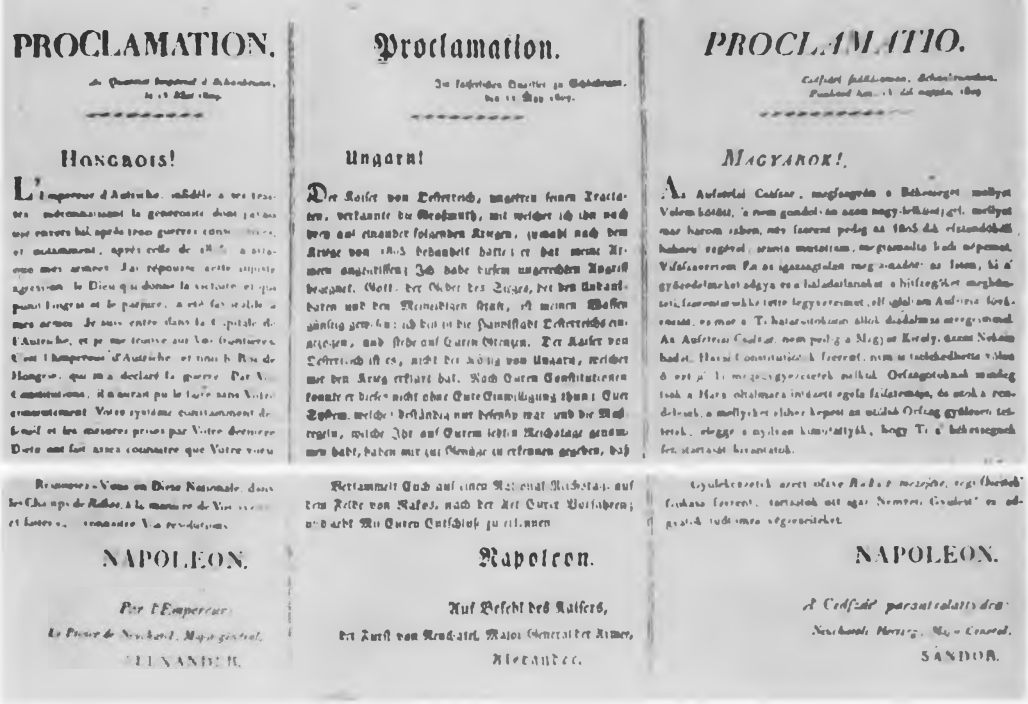

PROCLAMATION.

Proclamation.

PROCLAMATIO.

Hongrois!

Ungarn!

MAGYAROK!

NAPOLEON.

Napoleon.

NAPOLEON.

32. Napóleon kiáltványa a magyarokhoz 1809. május 15-én

33. A nagy katonai karrier: vitézvári báró Simonyi József ezredes

34. Olgyay Boldizsár insurgens kapitány rajtaüt a franciákon Takácsinál 1809. június 14-én

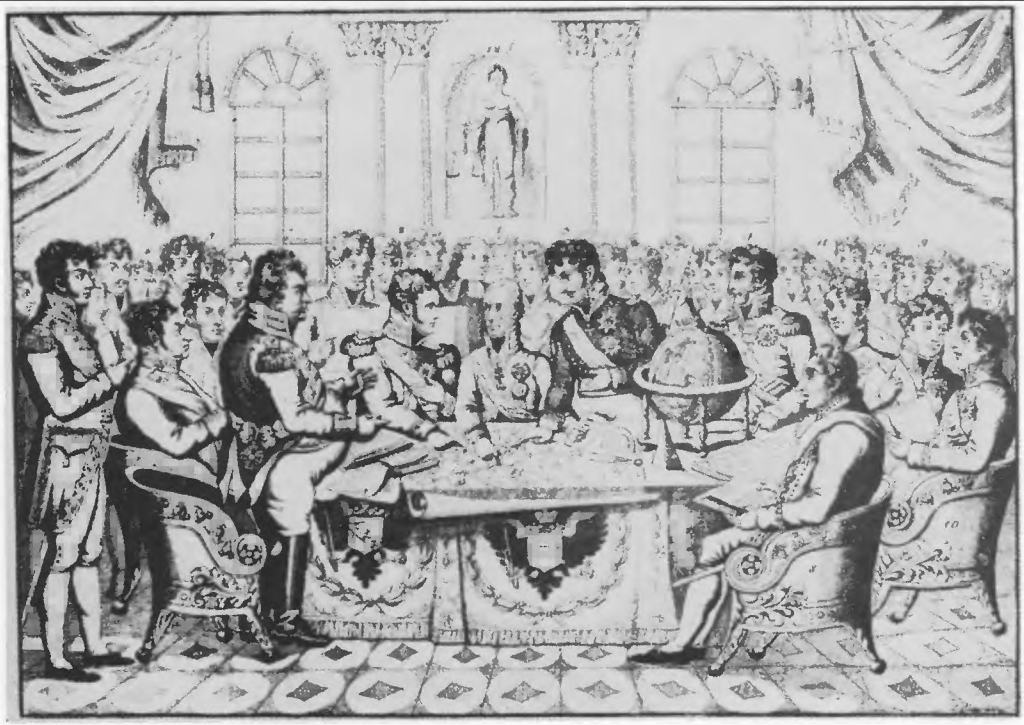

35. A bécsi kongresszus 1814—1815-ben

36. Buda kivilágítása az ideérkező szövetséges uralkodók tiszteletére 1814. október 25-én

37. „A fejedelmek egyetértése a népek üdve". Ferenczy István emlékérme a bécsi kongresszus utáni európai békére

38. 100 forintos bankjegy 1796-ból

39. 2 forintos „váltócédula" 1811-ből

40. 5 forintos „Anticipations Schein" 1815-ből

41. Jelenet Ferenc király 1817. évi erdélyi utazásából a kolozsvári látogatás emlékművén

42. A rendi ellenállás egyik gócpontja: Zemplén vármegye sátoraljaújhelyi székháza

43. Az országgyűlés épülete Pozsonyban

44. Felsőbüki Nagy Pál, az országgyűlési ellenzék vezérszónoka

Magyarországon az 1790-es Hoffmann-féle akciót a nemesség meghátrálása után azonnal leállította az uralkodó. Egy évvel később azonban, amikor már a törökkel is megkötötte Szisztovóban a békét, s az országban helyreállt a teljes nyugalom, felújította a mozgalmat, most már az előzőnél szélesebb fronton. Az akciót itt is irodalmi előkészítés előzte meg. A leghatásosabb munkát az időközben Lipót titkos emberei közé került Laczkovics János írta, akiben, ahogy láttuk, az egyéni elkeseredés is tüzelt a magyar nemesség ellen. Barátja, Martinovics Ignác 1790-ben írt munkáját, az *Oratio ad procerest* fordította magyarra *A Magyarország gyűlésiben egyben-gyűlt... nemes rendekhez ... beszéd* címen. Nem is fordította, átdolgozta. Az eredeti szöveg monarchiaellenes részeit II. Lipót felmagasztalásával helyettesítette, arisztokrataellenes kifakadásait kiegészítette a maradi magyar nemesről rajzolt maróan szatirikus, sőt rosszindulatú torzképekkel. Az uralkodó 100 arannyal jutalmazta Laczkovicsot munkájáért, amely persze név nélkül jelent meg, ugyanúgy, ahogy Martinovics II. Lipót személyét és politikáját védelmező, sőt magasztaló műve, az *Oratio pro Leopoldo rege*. Említsük még meg egy ismeretlen szerző *Minek a pap az ország gyűlésében* című röpiratát is, mely már szorosan kapcsolódott Lipót alkotmányreform-elképzeléseihez.

Ami magát a magyarországi titkos politikai akciót illeti, a bizalmi feladat előkészítésére és irányítására az uralkodó Martinovics Ignácot választotta ki; a lembergi egyetem volt tanára, a majdani magyar jakobinus mozgalom vezére ekkor már jó ideje az uralkodó titkos munkatársai köréhez tartozott. 1791 végén vagy 1792 elején kapta Martinovics a megbízatást, hogy szervezze meg a városok és a parasztok kérvénybeadását, és dolgozzon ki egy alkotmánymódosító javaslatot — amit az uralkodó majd az országgyűlés elé terjeszt — a nem nemes néposztályoknak az ország rendjei sorába való felvételéről és a papságnak az országgyűlési státusok sorából való törléséről. Martinovics 1792. január 15-i beadványában mindenekelőtt két munkatársa kinevezését kérte. Lipót király azonnal utasítást adott, hogy a Martinovics által megnevezett Lakner Jánost a diósgyőri kamarai uradalom prefektusává, a horvát Marko Delivukot pedig az Illír Bizottsághoz nevezzék ki. Az akció éppen hogy megindulhatott, amikor II. Lipót váratlan halála leállította.

A despotizmustól és demokráciától egyaránt elhatárolt, kifinomított monarchizmusnak nevezett rendszer sikere érdekében az uralkodó mint denről és mindenkiről tudni akart birodalmában. Ezt szolgálta a titkosügynökök hadának Gotthardihoz befutó jelentéstömege, melyek igazságot és kitalált vagy kiszínezett adatokat egyaránt tálaló halmazából az uralkodó nagy emberismerettel és reális érzékkel tudta kiszedni a hasznosíthatót. Gotthardi bizalmi emberei minden jelentős helyen ott voltak, s nemcsak jelentettek, hanem a felülről kapott utasítások szellemében be is avatkoztak a dolgok menetébe. Így tudta elérni Lipót, hogy például a magyarországi szabadkőműves-páholyokban a patrióta nemesi irány helyett a feltétlen dinasztiahűség kerüljön felül. Megbízottja, a bécsi szabadkőművesek egyik vezéralakja, Franz Xaver Aigner nyugalmazott kapitány, teljesen átszervezte a pest-budai páholyokat, úgy, hogy az összevont új „Hét csillaghoz" páholyban a magyar nemesekkel szemben többségbe kerültek a német polgárok.

Lipót azonban nem elégedett meg a régebbi szervezetek kézben tartásával, hanem külön új titkos társaságot hozott létre, amely tagjait elsősorban a birodalom hivatalnoki karából válogatta. Nehogy föltűnést keltsen, neve nem volt, csak Társaságnak (Assoziation) nevezték. Alapszabályait az uralkodó utasításai alapján Hoffmann öntötte formába, fő szervezője pedig a bécsi egyetem két másik tanára, Heinrich Joseph Watteroth és Joseph Ernst Mayer volt. A szabadkőműves szervezkedés mintájára, a beavatottság alapján három fokozatra oszló tagság tömörítésének célja „a jó ügy, az uralkodó és az állam" támogatása, „a monarchizmus és demokratizmus közti biztos egyensúlyi állapot megteremtése" volt. A második fokozathoz tartozók már „az uralkodót és a szándékait akadályozó arisztokratizmus minden alakjának leküzdését" és „a kormányzat érdekében a néptömegek gondolkozásának kézbentartását" is vállalták, amihez a harmadik fokozatban, mint „egészen titkos cél", Ferenc főherceg megnyerése, „az uralkodó és a trónörökös közti bizalmas politikai egyetértés megteremtése" járult. A titkos szervezet, amelynek központja Bécsben volt, de amely filiái révén Erdélytől Galíciáig, Karintiától Csehországig az egész birodalmat behálózta, nyilván Magyarországra is kiterjedt, itteni működésére azonban mindeddig nem került elő adat.

Azt, hogy ha az uralkodó tovább él, tervei megvalósulnak-e, s ha igen, milyen formában, csak találgathatjuk. Azt azonban bizonyosra vehetjük, hogy a francia forradalom által élezett társadalmi és politikai helyzetben, amikor a trón maga is veszélybe került, a kezdeti reformtervek visszavonására előbb-utóbb rákényszerült volna, mint korábban bátyja, József. 1792. március 1-én, Lipót hirtelen és váratlan halálával azonban máról holnapra összeomlott az egész rendszer, szétestek a nagy gonddal felépített titkos szervezetek, s leállt az uralkodó által elindított alkotmányreform is, anélkül, hogy bármilyen érdemleges eredményig eljutott volna.

II. FEJEZET

A NEM MAGYAR NÉPEK NEMZETI IDEOLÓGIÁJA ÉS MOZGALMAI A POLGÁRI FEJLŐDÉS KEZDETÉN (1790—1792)

A soknemzetiségű Magyarországon a feudalizmus válságának időszakában, a kapitalizmus hajnalán bontakozott ki a nem magyar népek nemzeti eszmerendszere, amely a polgári nemzetté válást volt hivatva előrevinni. Ugyanakkor a modern nemzeti mozgalomnak és ideológiának megvoltak a maguk történeti előzményei, amelyekre épültek a minőségükben új mozzanatok. A nép nemzetbe fogadásának demokratikus eszméje, a nyiladozó etnikai tudat, majd e kritérium előtérbe kerülése mellett a nyelvművelés korábbiakhoz képest szélesebb körű elterjedése, valamint a vallási különbségek jelentőségének csökkenése, a tolerancia és a kölcsönösség mint a belső nemzeti integráció egyik számottevő összetevője jelezte az új szakaszt.

Megindultak tehát a modern nemzeti mozgalmak, s azokkal együtt az ideológia is megtette első számottevő lépéseit. Mind e mögött azonban rendkívül szűk rétegek állottak. Egyetlen kivétel a szerbek temesvári kongresszusa volt, amely szinte az egész társadalmat megmozgatta, s ez vonatkozott az e mozgalomba bekapcsolódó ortodox románságra is. A modern nemzeti tudat különben a már polgári érdekeket is vállaló értelmiség körében alakult ki. Persze igen kisszámú csoport vállalta magára a nemzeti ügy támogatásából fakadó nem kevés és nem könnyű teendőket. Ez az értelmiség fogalmazta meg a nemzetiségi ideológiát is, mely azonban — a nem magyar népek nemzeti fejlődésének a magyarénál még visszamaradottabb voltából következően — a magyarhoz képest differenciálatlanabb formában jelentkezett, s így hordozót és kifejezőt keresve, mintegy kezdeményezőként, teremtőként működött a

kultúra számos olyan ágában, melyek a magyar fejlődésben (ha nem is mindig és szükségképpen magyar nyelven) ekkor már saját autonóm fejlődésüket élték, és ilyenekként a magyar nemzeti ideológiának már kialakultan és csupán részlegesen váltak kifejezőivé. Ezért természetes, hogy a nem magyar népek esetén a kultúrának a most, a nemzeti ébredés sodrában kibontakozó nemzeti ideológia keretében még szinte szétbonthatatlan egységben megjelenő elemeit és eredményeit a magyartól eltérően már itt, és a továbbiakban is a nemzeti politikai mozgalom kapcsán, s annak részeként ismertetjük.

Magyarország valamennyi népét vizsgálva: később elsősorban a nemzetileg tudatos, s tovább differenciálódó polgári értelmiség száma növekedett, hozzá kapcsolódott a középbirtokos nemesség egy része (a horvátoknál), valamint a kézműves, s főként a kereskedő polgárság (szászok, szerbek, románok, horvátok, szlovákok) nem számottevő csoportja. A parasztság csatlakozása a nemzeti mozgalmakhoz általában nem következett be. A parasztok mindenekelőtt szociális helyzetük javítására törekedtek, nemzeti öntudatuk nem volt. A polgári forradalom és szabadságharc hozott e téren valaminő változást.

1. A HORVÁTOK

A FEUDÁLIS PRIVILÉGIUMOK ÉS A MAGYAR—HORVÁT VISZONY

A viszonylag széles körű autonómia a horvátok számára kedvező lehetőséget nyújtott a nemzeti fejlődésben. A horvát kiváltságokat mégis két irányból fenyegette veszély: Ausztria és a magyar nemesség részéről. A 18. század hatvanas éveitől a horvát nemesség az osztrák központosító politikával szemben egyre inkább szövetségre lépett a magyar rendekkel. Ez az összefogás különösen II. József korában erősödött meg. A császár intézkedései ugyanis a horvát feudális előjogokat a magyar nemesi alkotmányhoz hasonlóan sújtották. Amikor II. József életének utolsó napjaiban a Szent Koronát visszaadta, a magyar korona őrzésére horvát mágnások is érkeztek, s a közös öröm, amellyel a magyar és a horvát nemesség a Szent Koronát fogadta, a régi helyzet restaurálására irányuló azonos célokat jelképezte. S amikor II. József halála előtt korábbi

intézkedéseit visszavonta, ez — mint például Zágráb megye 1790. március 2-i felirata is tanúsítja — nagy örömmel töltötte el a horvát nemességet is.

1790-ben azonban egyszerre kétoldalú támadás indult meg a horvát mozgalom ellen. A bécsi abszolutizmus támadása a horvát rendi alkotmány és autonómia ellen irányult, a magyar nemzeti mozgalom pedig a magyar nyelv érvényesítésére törekedett Horvátországban. A viszonylag gyenge horvát mozgalom a küzdelmet két fronton felvenni nem tudta. Az árutermelő horvát nagy- és középbirtokos nemesség számára a politikai és a gazdasági hatalmát fenyegető bécsi elnyomás és központosító törekvés veszedelmesebb volt, mint az ugyancsak függő magyar nemzeti mozgalom támadása. A horvát nemességet támogatta a fejlődő, az osztrák elnyomást súlyosan érző horvát kereskedőréteg is. Nem kis mértékben a magyar rendekkel való összefogás irányába hatott a horvát nemességnek a francia forradalomtól és a horvát parasztság mozgalmaitól való félelme. Mindennek következményeképpen a kilencvenes években tovább fennmaradt a magyar és a horvát uralkodó osztály szövetsége. Az együttműködés keretében azonban a horvát nemesség rendi autonómiájának messzemenő biztosítását kívánta.

Ezt a programot Nikola Škerlec (Skerlecz Miklós) zágrábi alispán fogalmazta meg a megye közgyűlésén mondott beszédében. Egyenrangú szövetségesként országgyűlés összehívását és ott törvénnyel biztosítva, történeti jogok alapján, bizonyos területi önállóságot követelt. Az 1790—1791. évi országgyűlésre küldött követek utasításainak alapja a magyar nemességgel való együttműködés volt. Emellett azonban jelentős kérdésekben már ezen az országgyűlésen kifejezésre jutott a magyar—horvát ellentét is.

A Horvátország autonómiája körüli küzdelemben a horvát és a magyar közjogi elmélet szembenállása tükröződött. A horvát nemesség arra az évszázados történeti érvre hivatkozott, hogy Horvátországot kétoldalú szerződés alapján teljes szuverenitás illeti meg. A magyar nemesség pedig ezzel szemben szintén azt az évszázados nézetet hangoztatta, hogy Magyarország hódítás útján szerezte meg Horvátországot, ezért azt csak korlátozott önkormányzat illetheti meg. E feudális-nemzeti ellentét mögött azonban már megjelent a — kapitalista viszonyok fejlődését tükröző — polgári jellegű nemzeti ellentét csírája is. A mozgalmat vezető

és támogató árutermelő horvát nemességnek és a fejlődő kereskedőpolgárságnak egyaránt érdeke volt a horvátok által lakott területek egyesítése, amit Szlavónia, Fiume, Dalmácia és a határőrvidék Horvátországhoz való csatolásának követelése fejezett ki. A horvát autonómia korlátozása, a horvátok által lakott terület egyesítésével való szembefordulás viszont a polgári jellegű ellentét másik arculatát mutatta: azt, amelyet a magyar nemesség alakított ki.

A magyar—horvát közjogi ellentét lényegének bemutatása után vizsgáljuk meg a viszályok konkrét megjelenését is. A magyar felfogás középpontjában a nemzeti nyelvhasználat, valamint a protestánsok teljes egyenjogúsításának kívánsága állott. A horvát követek azonban szembefordultak a magyar nyelvi követelésekkel, a magyar nyelvvel szemben a 800 éve használt latin nyelv mellett szálltak síkra.

A horvát nemesség fellépése a magyar nyelv ellen — mivel ez egyben a latin nyelv további fenntartásával járt együtt — a horvát nemzeti mozgalom még erőteljesen feudális jellegét tükrözte. A feudális vonás mellett — és azzal egyidejűleg — azonban már jelentkezett a polgári, nemzeti elem is, amely a magyar nyelvi törekvésekben a horvát nemzetiség veszélyeztetését látta.

Franjo Bedeković horvátországi követ szerint a magyar nyelv nem lehet hivatalos nyelv Horvátországban, mert a horvát éppen olyan „radicalis" nemzet, mint a magyar, és „nagy gyalázat" volna az, ha a horvát nép elvesztené nyelvét, megszűnne nemzet lenni, és a magyar nemzet szolgájává válna.[1]

A feudalizmushoz és a nemesi kiváltságokhoz való makacs ragaszkodás jutott kifejezésre a horvát—magyar ellentét másik kérdésében, a protestánsok egyenjogúságának megakadályozásában. A horvát követek mindent megtettek, hogy ezt a problémát levétessék a napirendről.

A nyelvi kérdés és a vallásügy lényegében a horvát autonómia szerves részét alkotta. A bécsi udvar a magyar—horvát ellentéteket — kedvező pillanatban — a szakítás útjára igyekezett terelni, de erre ekkor mégsem került sor, mert mindkét kérdés a horvát autonómia szempontjából kielégítő megoldást nyert.

[1] Arató Endre, A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. I. 1790—1840 (továbbiakban: Arató, A nemzetiségi kérdés . . . I.). Bp. 1960. 41.

A polgári jellegű kívánságok ellenére a horvát követek tevékenysége az 1790—1791. évi országgyűlésen megmutatta, hogy a horvát mozgalomban még a feudális nacionalizmus az uralkodó, mely a nemesi kiváltságok megtartását tűzte ki feladatául.

A PROGRESSZÍV FORRÁSBÓL TÁPLÁLKOZÓ IDEOLÓGIA

A nemesi mozgalom mellett már a modern polgári-nemzeti tudat forrása a horvát irodalom, amely a magyarországi nemzetiségi literatúrák közül a legszámottevőbb hagyománnyal rendelkezett és a legszínvonalasabb volt. A különböző irodalmi művekben már a 16. századtól tudatosan érvényesült a nép nyelvének hatása és átvétele, a történeti tudat számos jellemző vonása: a régi dicsőség, a török elleni küzdelem, továbbá a szétszakítottság ellenére a horvát, illetve a délszláv egybetartozás tudata, amely a modern nemzeti egységmozgalom előzménye volt, a Magyarországgal való közösség, a hungarus patriotizmus, amely majd a szlovákoknál is jelentkezni fog. Korán megmutatkozott a nép felé fordulás, amely azután a felvilágosodásba torkollott.

A felvilágosodás legjelentősebb horvát írói Szlavóniában tevékenykedtek. Matija Antun Relković katonatiszt volt az osztrák hadseregben, s mint ilyen, részt vett a hétéves háborúban, s Poroszországban járva megismerkedett a német felvilágosodással. Ekkor döbbent rá hazája elmaradottságára. Igazi racionalista volt, aki a nép művelődését mindenekelőtt valónak tartotta, meggyőződéssel hitt abban, hogy a felvilágosítás felemeli a népet elesettségéből. Grammatikát is írt, ami azt mutatta, hogy racionalizmusa nemzeti-nyelvi kívánságokkal kapcsolódott egybe. Előbbre lépett a felvilágosodás gondolatának propagálásában Adam Tadija Blagojević, aki a horvát jozefinisták közül a legélesebben bírálta a szerzeteseket, s a parasztkérdést a kor legfájdalmasabb problémájának tekintette. Franciából azzal a céllal fordított, hogy népszerűsítse a fiziokrata eszméket. Amikor II. Józsefet szlavóniai útja alkalmából üdvözölte, ez egyet jelentett a horvát nemesi nacionalizmus kritikájával, de sem ő, sem Tituš Brezovački (előbb pálos rendi szerzetes, majd világi pap) nem népszerűsítette a modern nemzeti gondolatot. Utóbbi antiklerikalizmusa miatt állandó viszályban élt felettes egyházi

hatóságaival. Jól látta a kor visszásságait, az elmaradottságot, bírálta Horvátország politikai viszonyait.

Mindhármuk, de különösen Blagojević és Brezovački tevékenységétől eltérően Matija Petar Katančić ferences szerzetes munkásságában nem a felvilágosodás társadalmi eszméi, hanem inkább a nemzeti ideológia eszméi domináltak. Koncepciója abban is különbözött társaiétól, hogy a horvát nemesi mozgalom híveként szemben állt II. Józseffel, és a császár halála után a magyar korona Budára való visszatéréséről énekelt (1790). Nemzeti koncepciójában tehát a nemesi és a modern nemzeti ideológia kapcsolódott össze, s megszólalt nála a hungarus patriotizmus is.

A nyelvi-etnikai töltetű ideológiai gondolatok már a 18. század vége előtt valamennyi horvát területen megjelentek, mindenekelőtt Dalmáciában, de Szlavóniában és a horvát megyékben is, s előkészítették a modern nemzeti fejlődést. A horvát területeknek ez az együttes felvonulása önmagában is az egységet, a kölcsönös figyelem pedig az együvé tartozás tudatát egyengette.

A horvát nyelv használatának nagy jelentősége volt, de a területi és politikai széttagoltságnak megfelelően a horvát lakosságú tartományokban három különböző irodalmi nyelv alakult ki, három különféle helyesírási rendszerrel. Ezeket a „mi" kérdőszó különböző alakjairól nevezték štokavštinának, čakavštinának és kajkavštinának. Így az egységes horvát irodalmi nyelv és helyesírás megteremtése és az ezen a nyelven művelt nemzeti irodalom kibontakoztatása a polgári fejlődés irányába mutató feladat lett. Nem tekinthető véletlennek, hogy éppen egy horvát kereskedő, Josip Šipuš fejtette ki a gabonakereskedés alapjairól a 18. század végén írt könyvében, hogy az egységes nyelv hiánya gátolja a kereskedelem fejlődését. Emiatt követelte az egységes horvát nyelvi norma és helyesírás kialakítását. A leginkább olvasott írók a valamennyi horvát lakta területeken a štokav nyelvjárást használták, ami már az egységes irodalmi norma kialakulása felé mutatott.

A nemzeti mozgalomnak a horvát területek — bár nem etnikai alapra épített — egyesítését kívánó gondolata a nyelvi-kulturális irányzattal együtt már a polgári ideológia körvonalait is tükrözte.

2. A SZERBEK

A SZERB ORTODOX EGYHÁZ ÉS A MODERN NEMZETI ÖNTUDAT

Bár a szerb nép által lakott területek nem alkottak külön territóriumot, a szerbek mégis rendelkeztek feudális kiváltságokkal, amelyek — a horváthoz hasonlóan — nem kis szerepet játszottak a nemzeti törekvések támogatásában.

Ezek a 17. század végén I. Lipóttól nyert kiváltságok a pravoszláv egyház számára önkormányzatot biztosítottak, ami lehetővé tette az egyházi kongresszusok rendszeres összehívását. E kongresszusokat a pátriárka vezette, aki egyben a szerb nemzet feje is volt. A privilégiumok ígéretet is tartalmaztak külön szerb hivatal és terület megszervezésére.

A szerb ortodox egyház a Magyarországra települtek számára az új viszonyok között is biztosította a teokratikus kereteket. Valamennyi pravoszláv egyház abban is különbözött ugyanis a katolikustól, hogy nem egyetemes jellegű, hanem önálló egység, úgynevezett autokefális egyház volt, megannyi külön-külön szilárd bázisa az egyes középkori államoknak. Az egymástól különálló egyházakban a népszokások, a babonás hiedelmek is részét alkották a dogmák nélküli, formai rítusokon alapuló vallási életnek és külsőségeknek. Mindez tehát azzal járt, hogy a vallás beépült a nép mindennapi életébe, bár éppen annak konzervatív vonásaival fonódott egybe.

A görögkeleti egyházi-nemzeti privilégiumok szelleme magába foglalta a szerb területi különállást. Ezekre épült a területi kívánság, a szerb vajdaság létrehozása. A világi funkciókat is ellátó autonóm egyház felvette ezt a kívánalmat is. Ennek révén a teokratikus eredetű területi autonómia polgári tartalmat kapott. A mai Jugoszláviában megvalósult Vajdaság történelmi előzményei ide nyúlnak vissza.

A FEUDÁLIS NEMZETI MOZGALOM

II. József uralkodásának végén, 1790 februárjától a szerb főpapság s a 18. század folyamán kialakuló világi és papi értelmiség, valamint a határőrtisztek — nem utolsósorban a kiváltságaikat is veszélyeztető magyar nemzeti mozgalom kibontakozásának, fellendülésének következményeképpen — szükségesnek tartották régi előjogaik újbóli biztosítását. Mojsije Putnik szerb egyházfő azon buzgólkodott, hogy a magyar országgyűlés törvényben ismerje el az udvartól nyert korábbi privilégiumaikat és fogadja el a szerbeket, miként a horvátokat, a magyarhoz hasonló történeti-politikai nemzetnek. E törekvéssel összhangban Putnik 1790. március 27-én kérte II. Lipótot, tegye lehetővé a szerb főpapi és világi képviseletet a magyar országgyűlésen. A követelések mögött felsorakozó széles rétegek nagy érdeklődése már önmagában is mutatja, hogy a szerb mozgalom — igen szorosan kapcsolódva az egyházi kiváltságokhoz, és mindenekelőtt azokra támaszkodva — már rálépett a polgári fejlődés útjára.

A magyar rendek Putniknak az országgyűlési képviseletre vonatkozó kérését, amely körülbelül nyolc évtizeddel korábban már felvetődött, elődeiktől eltérően elfogadták, készségüket e szavakkal fejezték ki: „jobb lévén, hogy (a szerbek — A. E.) a hazai törvényektől s nem holmi privilégiumoktól és resolutióktól függjenek; jobb lévén, hogy a magyar nemzet részeül s nem idegen népül tekintessenek".[2] A magyar nemesség, amely nem nézte jó szemmel a szerbek privilegizált helyzetét, az országgyűlési képviselet iránti igényük felújításában a szerb kiváltságok feladását vélte felfedezni. Úgy gondolkodott ugyanis, hogy a szerbek e képviselettel a magyar politikai nemzet részévé válnak, s ezáltal nem lehet többé idegen népnek tekinteni őket. Ez a feudális magyar nemzeti ideológia, amely a történetiséget tekintette a nemzet egyedüli ismérvének, már tartalmazott polgári mozzanatokat, azonban veszélyt jelentett a polgárivá váló szerb nemzeti mozgalom számára. Ez a magyar nemesi magatartás ugyanis lényegében véve éppenséggel elutasította a szerbek bizonyos elkülönülésre irányuló kívánságát. Ha ugyanis a szerbek elfo-

[2] Szalay László, A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest, 1861. 74.

gadják, hogy az országgyűlésbe — értsd: a natio hungarica keretébe — befogadják őket, ezzel történeti nemzeti létüket megtagadják.

A magyar álláspont, amely az előjogok becikkelyezését is elvetette, nem volt tehát elfogadható a szerbek számára, s megerősítette a szerb mozgalom osztrák orientációját. Ez a politika megegyezett a főpapság, a szerb kereskedő polgárság, a világi értelmiség és a határőrvidéki tisztek érdekeivel. Előtérbe került tehát a korábban is felmerült kívánság szerb nemzeti-egyházi kongresszus tartására, s Putnik a szerbek nevében engedélyt kért a királytól a kongresszus összehívására. A bécsi udvar örömmel kapott az ajánlaton, és míg máskor húzta-halasztotta hasonló kongresszus összehívásának engedélyezését, most azonnal hozzájárult annak megtartásához, felismerve, hogy a szerb mozgalmat a magyar törekvések ellen felhasználhatja.

Putnik pátriárka azonban a kongresszus előkészületeinek idején váratlanul meghalt. Ekkor az a türelmetlen irányzat került túlsúlyra, amelynek élén az új érseki adminisztrátor, Petar Petrović temesvári püspök és Jovan Sečanac, a magyar helytartótanács tisztviselője, valamint szerb határőrtisztek állottak. Ők egyedül az egyházi-nemzeti kongresszus tevékenységébe helyezték reményeiket, nem tartották szükségesnek — sőt elvetették — a privilégiumok becikkelyezését és a magyar országgyűlésen való részvétel elképzelését, tehát radikálisan szakítottak a magyar nemességgel.

A kongresszus (szábor) Temesvárott 1790. augusztus 21-én kezdte meg munkáját. A 100 választott küldött negyedrésze az egyházi, katonai, nemesi és polgári-világi értelmiségi rend képviselője volt. Teljes jogú küldöttként tevékenykedtek a bukovinai és erdélyi egyháziak (világiak nem!), akik jórészt románok voltak. A kongresszus november 22-ig, tehát három hónapon át összesen 24 érdemi ülést tartott, ahol megvitatták a magyarországi szerbek, illetve pravoszlávok (a karlócai érsekség juriszdikciója alá tartozó románok) nemzeti, politikai, kulturális és egyházi problémáit. Október 29-én, és ez volt a gyűlés második napirendi pontja, megválasztották a pátriárkát: Putnik helyét Stevan Stratimirović budai püspök foglalta el.

Bár a temesvári kongresszust az udvar igyekezett a maga érdekében kihasználni, nagy hiba volna a szerb egyházi-nemzeti gyűlésnek csupán ezt az összefüggését kiemelni. A kongresszus folyamán számottevő

szerb-pravoszláv mozgalom bontakozott ki Magyarország déli részén, méreteiben ahhoz hasonló arányú, amely a magyar társadalomban volt megfigyelhető. Ezt a mozgalmat mindenekelőtt a szábor összehívása, illetve a választás ösztönözte. Az ortodox szerbek számos helyen megfogalmazták követeléseiket és ezeket instrukcióként adták meg küldötteiknek. Sokan — községek, határőrvidéki ezredek és egyének is — közvetlenül a szábothoz fordultak kívánságaikkal. Még a követeléseket összefoglaló petícióaláírási akciókról is vannak hírek. Különösen a határőrvidéken volt a mozgalom jelentős. Ilyen széles mozgalmat nem lehetett Bécsből irányítani.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a nagy francia forradalom kitörése után egy esztendővel került sor a temesvári kongresszusra s a körülötte zajló mozgalmakra. A francia forradalom magára a politikai aktivitásra hatott, noha ebben az aktivitásban mindenekelőtt a forradalom eszméivel ellenkező érdekek érvényesültek. Az atmoszférát ugyanis az osztrák birodalomban a francia forradalom elleni, sőt még a jozefinizmus eszméit is sokalló fellépés határozta meg. Ennek ellenére a kongresszus kívánságaiban antifeudális követelés is helyt kapott. Számos paraszti kívánság jutott el ugyanis a szábothoz, amelyre ezek hatottak is.

A kongresszus többsége szeptember 7-én javaslatot juttatott el a császárhoz. Ebben mindenekelőtt a nemzeti-egyházi privilégiumok megerősítését kérte, valamint azt: „hasíttassék ki ezekhez képest számára (értsd: a szerbek számára — A. E.) külön territórium, hogy fennállhasson".[3] Az előjogok tehát szoros összefüggésben voltak a szerb autonóm területtel, a vajdasággal, amelynek az ausztriai viszonyoknak megfelelően külön kormányszékkel és udvari hatósággal kellene rendelkeznie. E különálló terület tehát — az elképzelés szerint — szervesen beletagozódnék az osztrák birodalom feudális autonómia rendszerébe.

Felfogásával kisebbségben maradt a nemességet és egyes egyháziakat képviselő Tököly Száva, Arad megyei nemes. Családja, miként birtokostársai felmenői is hosszú évszázadok óta éltek Magyarországon, s mint ilyenek a natio hungarica tagjainak érezték magukat. Ezt a magyarországi nemességet tekintették mindenekelőtt kiváltságuknak, és nem értettek maradéktalanul egyet az 1690-ben és utána kiadott privilégiumok-

[3] Uo. 78.

kal, amelyeket a beköltözött szerbek kaptak. Ugyanakkor Tököly és társai — s ez bizonyos ellentmondást tükröz —, bár a magyarországi nemesi feudális nemzet tagjainak vallották magukat, szerbségüket, illetve ortodox vallásukat nemcsak hogy nem tagadták meg, hanem alapvetőnek tartották. Tevékenyen részt vettek a száboron, és nagy aktivitással védték egyházukat.

A magyarországi nemes hangja szólalt meg, amikor Tököly később nyomtatásban is megjelent beszédében kifejtette, hogy a szerbek Magyarországra vándorlása és kapott privilégiuma azokat, akik régóta jogközösségben élnek a magyarokkal „a törvények teréről a kiváltságokéra nyomta le... Ezen boldogtalan privilégium által magok a fajunkbeli hazafiak is, roppant sérelmökkel egyazon állapotra az új gyarmatokkal, a jogosság állapotából a kegyelemére szorítattak le."[4]

Tököly természetesen egyetértett a privilégiumokban biztosított pravoszláv egyenjogúsággal, de a hazai törvényekkel kifejezetten ellenkezőnek tartotta a külön terület kiszakítását. Szerbián kívül nem lehetséges más területről beszélni, s a privilégiumok terrénumra utaló ígéretei nem Magyarországra, hanem Szerbiára vonatkoznak: fontos azonban — folytatta beszédében (s itt különbözött a szerb-pravoszláv Tököly állásfoglalása a magyar rendi nézőponttól) —, hogy megtartsák száborukat, amely rendszeresen megvitatja egyházi-nemzeti ügyeiket. Szükséges az is, hogy a szerbekkel (görögkeletiekkel) foglalkozó valamennyi hatóságnál alkalmazzanak e nemzetbeli tisztségviselőket; mindez, s nem a terület biztosítja a nemzet fennmaradását.

Tököly sajátos koncepcióját tehát kettősség jellemezte: magyarországi nemesnek és szerbnek (pravoszlávnak) is tartotta magát. Ez azt jelentette, hogy részben a magyar nemesi álláspontot (külön terület kihasítása elleni fellépést, Magyarország törvényei nyújtanak alapvető biztosítékot) tette magáévá, részben pedig a szerbet (az egyházi privilégiumok elfogadását, szerb hivatalviselést stb.), tehát maradéktalanul egyik táborhoz sem tartozott. A külön terület elvetésével elhatárolta magát a szerb mozgalomtól, s bár beszélt a magyarországi egységes törvények jelentőségéről, mégsem tekintette a szerbeket a magyar politikai nemzet szerves részének — ezzel pedig árkot vont maga és a magyar nemesség

[4] Uo. 80.

közé. A kongresszus azonban hosszú viták alapján úgy döntött, hogy a szerb terület követelését eljuttatja a királyhoz.

A király a szábor javaslataira szeptember 17-én kedvezően reagált. Ígéretet tett arra, hogy császárrá koronázása után egyike lesz legelső ténykedéseinek „a hű és előttem oly becsben álló illír nemzet minden kérésének és kívánalmainak pontos átvizsgálása".[5] Kilátásba helyezte az illír kancellária újbóli felállítását is. Ezek után a kongresszus kidolgozta javaslatait, köztük jelentős helyet kapott a görögkeleti egyház jogainak biztosítása mellett szerb iskolák felállításának, a pravoszlávok széles körű hivatalviselésének kívánsága; a megszégyenítő „rác, skizmatikus és pópa" kifejezések eltörlése, valamint a legfontosabb: a külön szerb terület, külön szerb udvari és tartományi hivatalok felállítása. Az antifeudális kívánságok közül a katonák robotterhének csökkentését és a földek újabb osztályozását említhetjük meg.

Az udvar természetesen nem teljesítette a kongresszus követeléseit, amelyek között nem egy haladó, nemzeti követelés szerepelt. A király mindössze az illír kancellária felállítását engedélyezte, amely hasonló volt a korábbi illír deputációhoz. Néhány évvel később azonban a kormány, az ausztriai és a magyar uralkodó osztályok szövetségének következményeképpen, a magyar rendek tiltakozására, az illír kancelláriát is megszüntette.

A bécsi udvar tehát, amikor nem volt szüksége a szerbekre, cserbenhagyta őket. A külön területre irányuló követelést a vele ismét szövetségre lépő magyar rendek éles tiltakozása miatt sem lett volna taktikus teljesíteni. Egy kivételtől, az illír kancellária engedélyezésétől eltekintve az udvar már Temesvárt követően egyre inkább figyelembe vette a magyar nemesség szerb-pravoszláv politikájának követelményeit.

A magyarországi szerb feudális-nemzeti mozgalom jellegzetességeit áttekintve megállapíthatjuk, hogy a horváthoz képest kevésbé volt feudális jellegű, de hozzá hasonlóan osztrák orientációt követett. Az egyházi-feudális kívánságok mellett haladó nemzeti követelések is szerepeltek a kongresszus elaborátumában: iskolák felállítása — bár e pont nem vette fel a szerémi szerb küldötteknek adott utasításokat: a szerb akadémia, nyolc gimnázium és tíz normális iskola (tanítóképző) meg-

[5] ARATÓ, A nemzetiségi kérdés . . . I. Bp. 1960. 46.

szervezését —, jogegyenlőség biztosítása hivatalviselésben, szerb városi tanácsosok részvétele a szerblakta városok irányításában, a robot csökkentésének követelése a határőrvidéken stb. Ugyanígy jelentkezett a polgári vonás az autonóm vajdaság célkitűzésében is, nem utolsósorban azzal, hogy a külön terület kívánságával is tiltakoztak a szerb határőrök jobbággyá süllyedése ellen. Ugyanakkor a vajdaság még nem volt modern nemzeti követelés, sokkal inkább következett a szerb egyházi kiváltságokból, és tiltakozást jelentett a magyar feudális nemzetkoncepció ellen. A Béccsel való szoros szövetségre pedig az a tény utal, hogy szerb vajdává Sándor Lipót főherceg kinevezését kérték.

Az elmondottak rávilágítanak arra is, hogy bár a 18. század végi mozgalom és ideológia a feudális előzményekre épült, jelzi a fokozatos változást is, mind a viszonylag széles körű népi érdeklődésben, mind pedig modern antifeudális és nemzeti kívánságok kitűzésében.

A SZERB NEMZETI IDEOLÓGIA MÁSIK ARCULATA

A nemzeti ideológia a szerbeknél is kapott alátámasztást, a nyelvi-kulturális törekvésekben. E terület is elválaszthatatlanul egybeötvöződött a pravoszláviával, s a polgári fejlődést nem utolsósorban a kultúra fokozatos elvilágiasodása jelezte.

Az aktuálpolitikai szempont, amely egyre inkább sajátja volt a modern nemzeti ideológiának, jól érvényesült a kor legnagyobb szerb történetírója, Jovan Rajić munkásságában. Nagy történeti műve, *A különböző szláv nemzetek, különösen a bolgárok, horvátok, és a szerbek története... (Istorija raznyh slavenskih narodov najpače Bolgar, Horvatov i Serbov...)* 1794—1795-ben látott napvilágot. Rajić bemutatta a szerbek történetének fényes korszakát, mindenekelőtt Dušan birodalmát, a törökök elleni harcot, erősítve ezzel a munka megjelenésének időpontjában is a török elnyomás ellen folyó szerb felszabadító küzdelmet. Ezenkívül a mű a szerb nemzeti ideológia több összetevőjét is — nemegyszer elsőnek — kijelölte, s ezzel alapot, indítékot adott megfogalmazásukra. Tekintsünk először a munka címére: Rajić szisztematikusan feldolgozta a szerb, a horvát és a bolgár történetet a szlávok őskorától, illetve a Balkánra

érkezésük időpontjától. E nézőpontjával a délszláv integráció gondolatát képviselte, elsők között a szerbek körében. Hangsúlyozta azt is, hogy a szerbek számára nagy kár származott abból, hogy nem erik történetüket, amit pedig éppen nem kell szégyellniük, sőt dicsőségüknek ki kell vívnia a művelt nemzetek tiszteletét is. Fontosnak tartotta, hogy a szerb történetet ne idegen, hanem szerb írja meg, mert az idegenek rosszakaratúak, a cél pedig az, hogy a nemzet történelméből megnyugvást, lelkesedést merítsen, ezért vállalta magára a történetírói munkát. Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy Rajić számára a történetírás a nemzeti ügynek elkötelezett historiográfia volt.

A jugoszláv együvé tartozás koncepciójában Rajić a nyelvet, a modern ideológia szellemében, fontos ismérvnek tekintette. Ugyanakkor a szlaveno-szerbet, az egyházi nyelvet, ősi szláv nyelvnek tartotta, amelyhez ragaszkodott. Ez a nézőpont rávilágított ellentmondásos felfogására, amely hűen tükrözte korának szerb viszonyait.

Rajićnál is közelebb jutott a modern szerb ideológiához Zaharije Orfelin. Világi értelmiségi, aki sokféle munkát vállalt és egyaránt harcolt a katolikus klérus és a pravoszláv főpapság ellen; ő volt az első képviselője a szerb felvilágosodásnak. A nemzeti művelődés legkülönbözőbb területein tevékenykedett.

Orfelin legjelentősebb műve a *Szerbia siráma (Plač Serbii*, 1761), amelyet két változatban írt meg: szlaveno-szerbül és a nép nyelvén is. Az egyházi norma uralma idején a népnyelvi változat használata a nép felé fordulásra utalt, arra, hogy az író gondolatait, s köztük a nemzeti eszmevilágot, a széles tömegek számára érthető nyelven közölje, visszhangot, bázist biztosítva azok számára. Versében kesergett a középkorban oly dicső Szerbia rabságba jutásán, siratta a darabokra szétszakított szerbség nehéz sorsát. Nála is nyilvánvaló az összefüggés a múlt és a jelen között: a nemzet nagy része a török iga alatt élt. Hazafisága elválaszthatatlan volt a szerb klérus ostorozásától. Művét ezért a karlócai pátriárka el is koboztatta. Ugyanakkor ez volt az első szerb munka, amely Ausztriaellenes hangokat pengetett, és kifejezte a különböző területeken egymástól szétszakítottan élő szerbek ébredező vágyát a szabad nemzeti élet után, ami a török területen egyet jelentett a társadalmi felszabadulással is. A *Szerbia siráma* a nemzeti ideológia érzelmi szálait szőtte, és megfogalmazta a szerb egységgondolatot is.

A nemzeti ideológiának a 18. században megfogalmazódó, s már felvázolt különböző gondolatai Dositej Obradović koncepciójában váltak igazán modern polgári ideológiává, a további fejlődés megalapozójává, amelyet azután Vuk Stefanović Karadžić vitt tovább. Obradović, a sokoldalú tudós, pedagógus és költő úgyszólván egész Európát beutazta, megismerkedett kora haladó eszméivel, s ezek hatására felhagyott papi tevékenységével. Útja során a francia, olasz és német felvilágosodás eszméinek befolyása alá került, s leginkább az utóbbit tette magáévá. A szerbség szükségleteit Orfelinhez hasonlóan, de nála magasabb szinten összeegyeztette ezekkel az európai eszmékkel, ami a társadalmi gondolat és a nemzeti ideológia összhangját eredményezte.

A görögkeleti szerb egyház kritikája felvilágosult ideológiájának alapvető összetevője volt. Tudjuk, hogy a privilégiumok és a nemzeti lét miképpen kapcsolódott a pravoszláviához, Obradovićnak azonban volt bátorsága ezt az elavult szervezetet is bírálat tárgyává tenni, s az a nemzeti eszme, amelyet ő fogalmazott meg, alapvetően tért el a teokratikus kiváltságoktól, ha persze azok jelentőségét sem vonta kétségbe. A „tiszta evangéliumi és apostoli egyház" nevében indított harcot a romlott kereszténység, a vallási fanatizmus és formalizmus ellen. Éles bírálat tárgyává tette a parazita szerzetesi életmódot, az elavult egyházi intézmények védelmét; a felvilágosodás szellemében harcolt a vallási türelemért, valamint azért, hogy az egyház elfogadja az egészséges ráció eszméjét. Obradović felfogása tükrözte a szerb társadalomban kibontakozó ellentétet, a szerb polgári elemek harcát az egyházi hierarchia önkényével szemben, amely már a 18. század első évtizedeiben megindult.

Az egyházat ért bírálata és vallási türelmessége nem választható el attól, hogy ő volt az első, aki a szerb, illetve délszláv integráció etnikai ismérveken alapuló koncepcióját megfogalmazta. Ilyent — bár már láttuk, hogy több horvát és szerb értelmiségi túllépte a merev, elválasztó egyházi határokat — előtte még senki, a legmesszebbre jutó horvát Pavao Ritter-Vitezović vagy a szerb Rajić és Orfelin sem fogalmazott meg. Obradović *A józan ész tanácsai (Soveti zdravago razuma,* 1784) című munkája előfizetési felhívásában a következőket írta: „Ki nem tudja, hogy Montenegró, Dalmácia, Hercegovina, Bosznia, Szerbia, Horvátország, Szlavónia, a Szerémség, Bácska és Bánát lakói (a kaj-horvátok

és a románok kivételével) ugyanazon nyelvet beszélik? Amikor e népekről beszélek, akik ezekben az országokban vagy tartományokban laknak, egyformán értem rajtuk a görög és latin egyház követőit, nem zárva ki magukat a boszniai és hercegovinai törököket (mohamedánokat) sem, minthogy a vallást és hitet meg lehet változtatni, a fajtát és nyelvet sohasem. A boszniai és hercegovinai törököt a vallása szerint nevezik töröknek, de nemzetisége és nyelve szerint, amik ősapáik voltak, azok lesznek utolsó unokáik is: bosnyákok és hercegovácok, amíg isten fenntartja ezt a világot. Ők törököknek nevezik magukat, amíg a törökök uralkodnak azon az országon, de mihelyt a törökök visszatérnek hazájukba, ahonnan jöttek, a bosnyákok megmaradnak bosnyákoknak, és azok lesznek, amik őseik is voltak. Én tehát az egész szerb nemzet számára fogom lefordítani a kiváló és igen bölcs emberek gondolatait és tanácsait, azt óhajtván, hogy mindenkinek haszna legyen belőle. Az én könyvem tehát mindenkihez fog szólni, aki érti a mi nyelvünket és aki tiszta és igaz szívvel óhajtja értelmét megvilágosítani, és erkölcseit megjavítani. Legkevésbé sem fogom nézni, hogy ki milyen vallású és hiten van, ezt nem is nézik a mai felvilágosodott korban."[6]

Ez már polgári nemzetfogalom, amely megelőzte a nemzeti egység megvalósításának alapvető gazdasági és politikai előfeltételeit. Ez a nemzetkoncepció, melybe betagolódott a felvilágosodás eszmevilága, magába foglalta annak a későbbi felfogásnak az alapjait is, amely az illírizmustól eltérően a délszláv egységet szerb vezetés alatt kívánta megteremteni.

Ezek a modern nemzeti gondolatok — tehát hogy a döntő ismérv a nyelv s a származás, amely az egyházi hovatartozás elé kerül — Obradović több munkájában előfordulnak, jeléül annak, hogy tudatosan kialakított eszmerendszerről beszélhetünk.

Nemzetkoncepciójának, klérussal szembeni kritikájának és a felvilágosodáson alapuló eszmevilágának egyaránt része volt a népnyelvről vallott felfogása. S bár elődje eljutott a nép dialektusának használatáig, az ő megalapozott és kidolgozott nézetei polgári előrehaladásról tanúskodtak.

[6] Arató Endre, Kelet-Európa története a 19. század első felében (továbbiakban: Arató, Kelet-Európa . . .). Bp. 1971. 156.

Nála a népnyelv használatát praktikus, racionális indokok magyarázzák: a nyelv csupán eszköz, és a cél az, hogy a nép számára érthető nyelven szerezze meg a műveltséget. A holt szlaveno-szerb nyelven ugyanis — vallotta — a nemzetnek csak egy elenyésző kis része ért.

Abban a vonulatban, amelynek csúcsát Obradović jelentette, senki sem foglalt nyíltan állást a pravoszláv teokratikus privilégiumokkal szemben. Mégis, az a nemzeti ideológia, amit főként Orfelin és Obradović képviselt, szélesebb nemzeti integráció megteremtését tette volna lehetővé. Az egyházi kiváltságok alapján ugyanis, bár azok nemzeti mozzanatokkal is egybekapcsolódtak, mégsem lehetett integrálni a különböző tartományokban élő szerbeket, nem is beszélve a délszláv egységről. A vallási azonosság alapján viszont — láttuk — két különböző etnikum, a szerb és a román közeledésére került sor. Itt van tehát a döntő különbség a kétféle szerb ideológia között.

Így érlelődött — egymással kapcsolatban is állva — a nemzeti ideológia két iránya, az etnikai és a területi, az egyházi-teokratikus nemzetfogalom, amely maga is polgári vonásokkal gazdagodott.

3. AZ ERDÉLYI SZÁSZOK

A SZÁSZ KIVÁLTSÁGOK ÉS A NEMZETI IDEOLÓGIA

A szászok II. Endre, majd I. Mátyás által valamennyi szász székre kiterjesztett privilégiumaik alapján belügyeiket maguk intézték, s mint a Szent Korona tagjainak, képviseletük volt az országgyűlésen is. Hosszú évszázadokon keresztül makacsul védték autonómiájukat és annak alapvető pontját: megakadályozták más nemzetek betelepedését a Szászföldre (koncivilitás megtagadása).

Az erdélyi fejedelemség időszakától, érdemben az 1437-es kolozsmonostori egyezményre alapozva, a magyarok és a székelyek mellett Erdély harmadik politikai nemzetét alkották. Ezekben a századokban már — nem utolsósorban a koncivilitás körül — kibontakoztak a magyar—szász rendi ellentétek, amelyek a Habsburg-uralom alatt tovább éleződtek. II. József uralkodása idején épült ki, rövid időre — a császár magyar és szász kiváltságokat egyaránt sújtó intézkedései következtében —, a két nép kiváltságosai közötti szövetség.

A SZÁSZ—MAGYAR VISZONY, A SZÁSZ KÉPVISELŐK AZ ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉSEN

II. József rendeleteinek visszavonását és halálát követően: „Valóságos mámor fogta el a lelkeket: nemesek meg tisztviselők, magyarok meg szászok együtt ettek és ittak, együtt kerekedtek táncra világos nappal utcán és országúton egyaránt."[7] S a feudális nemzeti eszme az öröm pillanataiban is megfogalmazódott: „A szászok ismét különálló nemzettestet, s mint ilyen, az ország első rendjét alkotják. Ősi alkotmányukat és igazságszolgáltatásukat helyreállították. . . "[8]

Ezek után a szászok hozzáfogtak régi jogaik visszaállításához, új comest választottak Michael Bruckenthal személyében. E restaurációs törekvések folyamán került sor az erdélyi országgyűlés összehívására. 1790 májusában összegyűlt a szász nemzeti univerzitás, amely az országgyűlési követeknek a Magyarországgal való unió megakadályozására, az országgyűlésen a nemzetenkénti szavazásra, a vitás ügyekben az udvar döntésére vonatkozó utasítást adott, s ezzel a területi-gazdasági széttagoltság és a rendi jogok fenntartását szolgálván, kerékkötőjévé lett a polgári irányú fejlődésnek. Ugyanakkor a megfelelő számú szász tisztviselő alkalmazását, a szász autonómia fenntartását, a céhek megreformálását, a jobbágyok és a nemesek viszonyának rendezését, a szász iskolák gazdasági alapjainak biztosítását követelő utasítások haladó polgári-nemzeti jellegű követeléseket fejeztek ki.

Ezek a követelések, bár a kolozsvári országgyűlés a kölcsönös megértés szellemében nyílt meg, több pontban összeütköztek a magyar nemesség állásfoglalásával. Elsősorban a nyelvkérdésben folyt nagy vita. A szászok, német anyanyelvűek lévén, tiltakoztak a magyar nyelvi törekvések, a hivatalos magyar nyelv és a magyar iskolák felállítása ellen a Szászföldön. Az unió problémája ugyancsak vitás volt az erdélyi országgyűlésen.

Változatlanul nagy volt az ellentét a koncivilitás kérdésében is. A szászok ragaszkodtak a koncivilitás eltörléséhez és a II. József rendeletei

[7] Sárközi Zoltán, Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790—1848). (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 28.) Bp. 1963. 39.

[8] Pukánszky Béla, Erdélyi szászok és magyarok. [Bp.] 1943. 102.

előtti helyzet visszaállításához. A magyar és a székely rendek ellenállásán azonban megtört a szászok történeti és jogi érvekkel indokolt törekvése privilégiumaik teljes restaurálására. A koncivilitás biztosítása különösen a románság szempontjából volt jelentős.

A szász és magyar privilegizált osztály összeütközése, noha túlnyomóan feudális jelleggel bírt, a nyelvkérdésben már elsősorban polgári-nemzeti ellentét volt, amely a 19. század folyamán tovább éleződött.

A TÖRTÉNETÍRÁS ÉS AZ IRODALOM A SZÁSZ ÖNKORMÁNYZATÉRT

A polgári eszme a szász történetírásban és irodalomban a 18. század végén jelent meg, hogy azután a 19. század közepén a szász nemzeti ideológia számottevő részévé váljék.

Az osztrák származású, Szászföldre vándorolt Josef Carl Eder, a nagyszebeni katolikus iskola rektora, könyvében *(De initiis juribusque primaevis Saxonum Transsylvanorum*, 1792) kifejtette, hogy a szász bevándorlás II. Géza hívására történt. Az indokolás a jól ismert német koncepciót tartalmazta: a magyarok barbárok voltak, megbízhatatlanok, rebellis természetűek, nem értettek a hadviseléshez, és ezért Géza irigységgel tekintett a magyar hon ellentéte, Németország, a nyugalom, a rend, a kulturáltság hazája felé. Így telepítette be onnan a szászokat, akik alkalmasak voltak arra, hogy biztosítsák Magyarország fejlődését. Mindezzel a szászok különállásának legfőbb gondolatát, a koncivilitás megakadályozását igyekezett alátámasztani. Művének e gondolatai mégis egységben voltak erdélyi patriotizmusával.

A szász történetírás fejlődését a szervezeti keretek kiépülése is mutatta: Nagyszebenben a szász történetírás művelésére tudományos egyesület alakult, valamint megindult (1790) a *Siebenbürgische Quartalschrift*, amelynek közleményei között a történeti tanulmányok voltak a legjelentékenyebbek.

E munkákat a szász politikusok nem találták elegendőeknek a szász kiváltságok megalapozására, eredményeik szintetizálására a göttingai professzort, August Ludwig von Schlözert kérték fel. Privilégiumaik megvédését kívánták, s a modern nemzeti ideológia megteremtésére került sor.

A göttingai professzor a szász történetet a kelet-európai német telepítés egyik helyi jelenségének tekintette, és így összekapcsolta azt az általános német történettel. Kifejtette, hogy a németek, éppúgy mint más népek, nem büszkélkedhetnek barbár őseikkel. Kivétel a szász, amely a civilizáció terjesztésére érkezett a műveletlensége miatt rossz hírű nép közé, s közben fegyverrel védte az országot a veszélyes támadásokkal szemben. Így érdemelte ki a szász nép a nagy német közösségen belül dicsőséggel teli helyét. Persze Schlözer az Árpád-házi királyok idején Magyarországra jött szászokat, a maga felfogását visszavetítve, a felvilágosodás időszakának nyugati polgárságaként ábrázolta. Ennek megfelelően a szász kiváltságokat is a municipális polgári alkotmányok közé sorolta; a szász história szerinte a német szabad állam története Erdélyben.

A magyarokról vallott e felfogás nemcsak a polgári nemzeti német ideológiának, hanem a 19. század első fele szláv nemzeti koncepciójának is szerves részévé vált. A magyarok — e „durva ázsiai horda" — akkor érkeztek Európába, amidőn Németország, valamint a szláv és északi államok már megalakultak, és ez volt a szerencséjük: segítségükkel vad hordából néppé alakultak. A magyar királyok bölcs politikája a német segítségével mentette meg a magyarokat a pusztulástól.

Nem lehet ez alkalommal sem feladatunk e koncepció tudományos elemzése, csupán ennek a nemzeti ideológia részeként való vizsgálata. Mint minden nacionalista ideológia, a schlözeri gondolatok is felhasználhatók voltak a hódító törekvések igazolására. Így az imperialista Ostforschung-kutatás érveiként láthattuk őket viszont a vilmosi Németországtól a Harmadik Birodalmon keresztül annak második világháború után, s még ma is élő és ható követőinek koncepciójában. Mégis meg kell különböztetnünk Schlözert az utóbbiaktól; a göttingai professzor a modern német nemzeti ideológiát fogalmazta meg, kidolgozva a német egységtörekvés eszméit.

A német tudat kialakulását a szászoknál nagyban segítette a közös nyelv, bár a szász dialektus használata sem szorult háttérbe. A Németországgal való állandó és sokszínű kapcsolat (közte a németországi egyetemek látogatása) már a középkor folyamán a nyelv és a kultúra közösségén alapult, s ugyanakkor ez a szoros érintkezés erősítette a nyelvi-kulturális összetartozást is. A szász nyelvművelés tehát a németből táplálkozott, azzal elszakíthatatlanul összefonódott, nem beszélve

arról, hogy a szász dialektus a kialakuló német irodalmi normához igen közel állott.

A szász nyelvművelők tudatosan támaszkodtak az erdélyi szász nyelvjáráskutatást ösztönző Johann Christoph Adelung, az egységes irodalmi nyelv kialakításában nagy szerepet játszó kiváló német nyelvész eredményeire.

A szász irodalomban több a kiváltságokra utaló mozzanat, bár a 18. század végén a német összetartozásnak is akadtak számottevő képviselői. Például a lipcsei irodalmi társaság mintájára Nagyszebenben is létrejött a Német Társaság, amely a szász irodalmat a német literatúra áramába kapcsolta. Johann Binder igazgató-tanár pedig egyik költeményében már lelkesen énekelt a német egységről, együvé tartozásról.

A szász ideológiában tehát a 18. század végén már jól kitapinthatók a modern nemzeti momentumok. Megfogalmazódtak a német egység modern eszméi, amelyek azonban továbbra is szoros kapcsolatban maradtak a szász kiváltságokkal.

4. A ROMÁNOK

A MODERN ROMÁN NEMZETI ESZMEVILÁG KIALAKULÁSA

A 17. század végéig, amíg a vallási unió be nem következett, a románság egésze — Kárpátokon innen és Kárpátokon túl — a görögkeleti ortodox hitet követte. Ebben az időben, amikor még nem jött létre a modern nemzet, az ortodox vallás fontos szerepet töltött be a népi tudatban. A pravoszlávia különböztette meg ugyanis a románokat Erdély többi népétől, s ugyanakkor ez kötötte össze az egész román etnikai területet akkor, amikor a közös származás tudata, ha fel is merült, még nem játszott számottevő szerepet. Innen ered az ortodoxiának a „román hit" elnevezése is. A görögkeleti vallás a románlakta területeken is — miként a szerbek esetében — mélyen gyökerezett a népben, külsőségei, rítusai népszokásokkal fonódtak egybe. A pravoszláv egyháznak ez a jellegzetessége erősen összefűzte egymással a román etnikai területeket. Az unió ezt az egységet szüntette meg, de nemzeti szempontból számos előnnyel járt, mindenekelőtt a kulturálódás lehetőségét jelentette. A többi között ez a

magyarázata annak, hogy az unitusok dolgozták ki részleteiben a dákoromán kontinuitás eszméjét, amelyhez második fontos kívánságként szorosan kapcsolódott az ugyancsak feudális indíttatású koncepció: a románok Erdélyben a negyedik rendi nemzetet alkotják, s ezért egyenjogúság illeti meg őket. Ami a dákoromán eszmerendszert illeti, ez — politikai következtetések nélkül — először a fejedelemségi krónikairodalomban jelent meg. Ezt vették át az erdélyi unitusok, s emelték be a nemzeti ideológiába, illetve a politikai küzdelembe. Döntő szerepe volt ebben a balázsfalvi püspöknek, Inocenţiu Micu-Clainnek, aki a románoknak Erdély negyedik nemzeteként való elismertetését is aprólékosan kidolgozta. A már megalapozott dákoromán koncepciót egyébként a 19. század elején erdélyi románok vitték át a Kárpátokon túlra. Tehát az eszme fejlődése és hatása maga is példázta azt, amit szolgált: a román egységet.

Az ortodoxoknál önálló nemzeti ideológia nem született, náluk maga a „román vallás" jelentette az összetartó erőt. Persze a 18. század folyamán, mindenekelőtt az unitusok hatására, kezdett körükben lassan kibontakozni a hozzájuk hasonló eszmevilág, s érdemes megjegyezni, hogy e fejlődés éppen akkor indult el, amikor rendkívül éles vallási küzdelmek robbantak ki. A dezintegráció közepette tette meg tehát első lépéseit az egységesítő nemzeti ideológia.

Az unitusok a dákoromán kontinuitással és általában a nemzeti ideológiával megteremtették a nemzeti integráció lehetőségeit, s ezt a század végén közvetlenül és nyíltan, nagy meggyőződéssel hirdették.

II. József uralkodása kedvező hatást fejtett ki a románság nemzeti fejlődésére. Ezt különösen elősegítették azok az intézkedések, amelyek eltörölték a három nemzet feudális privilégiumait. Ilyen volt az 1781. évi pátens, amely biztosította a szászföldi románoknak a polgárjogot, továbbá az 1784. évi rendelet, amely a három nemzet privilegizált helyzetét megszüntetve tizenegy megyére osztotta fel Erdélyt, s nemzeti és vallási hovatartozástól függetlenül lehetővé tette a hivatalviselést. Nagy jelentősége volt annak is, hogy II. József uralkodásának idején mintegy 300 iskolából álló román alsófokú iskolahálózat jött létre, s Balázsfalván, Temesvárott és Nagyváradon román tanítóképzők nyitották meg kapuikat.

A ROMÁN FELVILÁGOSODÁS

Az unitus értelmiségből való az úgynevezett erdélyi triász, amely a román ideológia 18. századi elemeit szerves egységbe, s már modern nemzeti eszmevilággá ötvözte. Ennek az ideológiának az alapját a történeti tudat teremtette meg. Szélesebb elterjedésére megszületésének időpontjában még nem volt lehetőség. A triász: Samuil Micu-Clain, Gheorghe Şincai és Petru Maior unitus papok és a budai egyetemi nyomda cenzorai. A triász célja a dicső múlt bemutatása, s ezzel a nép felrázása. Erre legalkalmasabb a dákoromán elmélet volt, amelyet elődeiktől vettek át. Abban azonban különböztek tőlük, hogy a történeti kutatás életelemük volt, nagy szorgalommal tárták fel a forrásokat, bár mindezt — mint előfutáraik, Micu-Clain püspök és társai — ők is alárendelték a nemzeti ügynek, a nemzeti gondolatnak. Mindhármuk munkájára a felvilágosodás nyomta rá bélyegét, ez magyarázza a vallásos érdeklődés háttérbe szorulását. Dákoromán koncepciójuk alapélménye a római eredetű és az unióba visszatért nép lelkes felfedezése; s ebben is megfigyelhető az előrelépés: az etnikai momentum, amely átcsillant a még élő és ható rendi nemzetfogalmon, amelynek a nép az uniótól kezdve részét alkotta.

Munkáikban a dákoromán folytonosság — mint az előző évtizedekben — abban csúcsosodott ki és szolgálta a nemzeti mozgalmat, hogy a románság jogai Erdélyben minden más ott élő nép jogainál régebbiek. Nem lehet feladatunk, hogy a dákoromán elmélet tudományos elemzésébe belebocsátkozzunk. Ez a koncepció — éppúgy, mint sok más romantikus-nacionalista nézet — kétségtelenül a nemzeti öntudat felébresztését és erősítését szolgálta, tehát a maga korában, az elnyomással szembeni harcban vitathatatlanul pozitív szerepet töltött be.

A triász ideológiatörténeti jelentősége végül abban áll, hogy mindhárman nemcsak Erdély, hanem a román fejedelemségek történetét is megírták. Ezzel a dákoromán koncepciót összekapcsolták a román egység gondolatával, és eltávolították az útból azt a gátat, amit a vallási megoszlás állított a nemzeti integráció elé.

Samuil Micu-Clain *A románok viselt dolgai és történetük eseményei (Istoria şi lucrurile şi întîmplările românilor)* című munkájában a maga koráig alaposan tárgyalta a két román fejedelemség, valamint Erdély történetét; ez volt az első jelentős román történeti szintézis. Mélyen átélte népe

nyomorúságos helyzetét, s ezt — miként számos elődje — a rómaiak dicsőségével vetette egybe.

Şincai élete fő művén, *A románok és más népek krónikáján (Hronica românilor şi a mai multor neamuri)* hosszú évtizedeken át dolgozott. Munkája címében volt csak krónika; hatalmas forrásanyaga, koncepciója színvonalas munkává avatta. A korabeli cenzúra elmarasztaló ítélete is jelzi a szintézis haladó felfogását: „A mű tűzbe vetést, a szerző akasztófát érdemel."[9] A nemzeti mozzanatokon kívül, amelyek mindenekelőtt az erdélyi románok politikai egyenjogúságát célozták, Şincai elítélte a néptől elszakadt nemességet, és őszinte együttérzéssel mutatta be a román jobbágyság szenvedéseit.

Mélyebb és tartósabb hatással volt a román nemzeti ideológiára Maior történeti munkája, *A románok dáciai kezdeteinek története (Istoria pentru începutul românilor in Dacia)* ugyanis a legkorábban, már 1812-ben napvilágot látott. Maior műve apologetikus jellegű volt, felvette a harcot „az idegen írókkal, akik tollukkal rágalmakat fröcskölnek a románokra, a régi rómaiak unokájára".[10] Ez a magatartás — miként a szerb Rajićnál — már modern nemzeti elkötelezettségre utalt. Munkája összefoglalása volt mindannak, amit a román nemzeti történetírás Maior korszakáig alkotott. Művében az új faji-etnikai gondolat naiv, romantikus történeti alátámasztást kapott. Maior végső konklúziója az volt, hogy a románok — s ez fontos a nacionalista ideológia számára — tiszta rómaiak.

A dákoromán eszmevilágnak a történeti tudaton kívül másik alappillére a nyelvművelés volt. S ha e kérdés a 18. század folyamán többször fel is merült, illetve ha az anyanyelv jelentőségének tudatában is voltak, ez korábban mégsem alkotta a román ideológia szerves részét. E fontos mozzanatot csak a triász tevékenysége emelte a modern nemzeti ideológiában az őt megillető helyre. 1780-ban jelent meg az első nagy jelentőségű román grammatika *(Elementa linguae dacoromanae sive valahicae)*, amelyet Samuil Micu-Clain írt, de Şincai is segített a szerkesztésben. Ebben a munkában az addig használt cirill helyett a latin ábécé bevezetését tartották szükségesnek. E kétségtelenül egészséges és a polgári fejlődés felé mutató elv híven tükrözte, hogy a szlávtól eltérő román nyelv

[9] Arató, Kelet-Európa ... Bp. 1971. 194.
[10] Uo.

számára a cirill helyesírás nem lehet alkalmas. A mű alapvető gondolata az volt, hogy a szerzők a román nyelvet a klasszikus latin utódának tekintették. E koncepciónak, az úgynevezett latin iskolának komoly pozitívuma, hogy szakított a szláv liturgikus nyelvvel. Micu-Clain és Şincai koncepciójának köszönhető, hogy megkezdődött a román nyelv irodalmi nyelvvé nemesítésének folyamata, amely egyben a nemzeti öntudat kialakítását is szolgálta. Ugyanekkor azonban a román nyelvnek a klasszikus latinból való levezetése a nép nyelvétől való eltávolodást is jelentette: a latinisták által művelt irodalmi nyelv nagymértékben érthetetlen volt a nép számára.

Maior nyelvészeti munkájában, amely a román nyelv eredetéről szólt, már egészségesebb elveket vallott. Szerinte a román a vulgáris latinból származott, s ez a felfogás, amelyet mások is magukévá tettek, nem térítette el annyira az irodalmi normát a nép nyelvétől, mint a klasszikus latinból való származtatás.

Mind e kérdések körül hosszú, évtizedes polémia kerekedett, amelynek nem utolsósorban az volt a pozitív következménye, hogy felkeltette a nyelv iránti érdeklődést. A román értelmiség legjobbjai, a latinos irányzat ellenére, nem áldozták fel a nép nyelvének gazdagságát, merítettek abból, felhasználták munkáikban annak fordulatait, szókincsét, bőséges tárházát. Nem egy, a román nyelv fejlesztését szolgáló munka is ezeken az alapokon indult el. Ennek érdekében és azért, hogy az irodalmi nyelv a nép számára is érthetővé váljék, már a 18. század végén többen felemelték szavukat a túlzott latinizálással szemben. Ezt a mérsékeltebb álláspontot az ortodox nyelvtanírók képviselték.

Ioan Piuariu-Molnár, szabadkőműves szemorvos, 1788-ban adta ki német—román nyelvtanát *(Deutsch—Walachische Sprachlehre)*. E grammatika nem az elmélet, a nemzeti ideológia szempontjából volt polgári mű, inkább gyakorlati céljait tekintve: nála is alapvető szempont volt az egész román etnikai terület figyelembevétele.

Radu Tempea nagyszebeni iskolaigazgató a triász és legfőképpen Micu-Clain és Şincai túlzó latinításával szemben nem akarta a román nyelvet latinná tenni, azt vallva, hogy ebben az esetben az egyszerű nép azt hinné, hogy megfosztották ősi nyelvétől. Érdeklődéssel figyelte a latin iskola tevékenységét, de mint ortodox a Kárpátokon túlra is tekintett.

Voltak tehát különbségek a két egyház hívei között a nyelv kérdésében, s ezek magyarázata kézenfekvő. Az unitusok közelebb állván a dákoromán koncepcióhoz, hisz ők dolgozták ki annak rendszerét, a nyelv latinizálásához is jobban ragaszkodtak a görögkeletieknél.

A felvilágosodás kritikai hangjai mellett a vallási türelem, amely csakúgy e kor szülötte, még jobban elősegítette a nemzeti integrációt. Ismeretes, hogy az unió korlátozta a görög katolikusok és az ortodox fejedelemségbeli románok együvé tartozásának érzését. Az e hitbeli különbségből fakadó hátrányok azonban — az unió nemzeti szempontból való előnyeire már rámutattunk — a század végére kezdtek eltűnni. A szétválás után magasabb szinten következett be az integráció. Ennek egyengetésében is kezdeményező, elméleti-ideológiai szerepük volt a triász tagjainak. Mint történetírók úgy tekintettek vissza a vallási unióra, mint ami a románság szétszakítását eredményezte. Ezzel már polgári-nemzeti nézőpontjuk szemüvegén át szemlélték a múltat, ez a visszavetítés is tipikusan modern gondolat volt. Kifejezetten nemzeti szempontból tartották károsnak az uniót, amely gyűlölködést, testvérharcokat hozott. Samuil Micu-Clain jezsuita mesterkedésként fogta fel azt, Şincai pedig rávilágított arra, hogy a *II. Diploma Leopoldinum* legfontosabb pontjait nem hajtották végre, majd feltette a kérdést, mi hasznuk volt a románoknak a vallási unióból. A leghatározottabban Maiornál jutott kifejezésre a nemzeti nézőpont, amikor arról írt: idegen fortély akarta, hogy a románok két részre szakadjanak.

A triásznak az unióról vallott felfogását áttekintve alá kell húznunk azt az alapvető tényt, hogy mindhárman unitusok voltak, tehát a vallási türelem hatotta át polgári-nemzeti koncepciójukat. S ez az, ami az integráció további útját elősegítette: az ortodoxok és az unitusok jó viszonya. A nemzeti ideológia görög katolikus értelmiségiek által kidolgozott eszméi (római eredettudat, román nyelv) hatást gyakoroltak a pravoszlávokra, s ez is egyengette a kiegyenlítődést.

A felvilágosodás s annak nemzeti vonatkozásai, valamint a vallási türelem némileg indokolja a térítés átmeneti szünetelését. Ily módon valamelyest konszolidálódott, immáron néhány évtizedre, a románság vallási megoszlása, s kialakult a körülbelül fele-fele arány (648 410 görög katolikus, 638 017 ortodox), egy időben a nemzeti integrációs folyamattal, s ez már kedvező momentum volt.

A másik oldalról a pravoszlávok körében kibontakozó kiegyenlítést mutatta, hogy az értelmiség egy része valóban nemzeti püspököt akart, de egy-két évtizedre volt szükség, míg e kívánság általánossá vált és teljesült.

A SUPPLEX LIBELLUS VALACHORUM

A 18. századi román törekvések csúcspontja és egyben a modern nemzeti mozgalmak kiindulópontja e kérvény volt. E sajátossága meghatározta jellegét is: benne feudális és polgári gondolatok, kívánságok keveredtek.

Nem véletlen, hogy a román főpapok és értelmiség által a császárhoz 1791-ben benyújtott kérvény II. József halála után született. A császár még életében visszavonta a román fejlődés szempontjából is kedvező rendeleteket, s halála után az udvar visszaállította az erdélyi alkotmányt, amely biztosította a három kiváltságos „nemzet" korábbi jogait. Hozzájárult ehhez még az a mozzanat is, amelyet a temesvári kongresszus engedélyezése kapcsán szerb vonatkozásban is láttunk: az udvar hajlandóságot mutatott a román kívánságok teljesítésére, éppen az erdélyi magyar és részben szász mozgalmak visszaszorítása végett. Hatott a román értelmiség akciójára a bécsi felvilágosodás nem forradalmi jakobinus iránya is. Mindez azonban nem volt még elegendő a mozgalom megindulásához. E külső indítékokhoz járult a döntő: a román mozgalom belső fejlődése elért arra a szintre, hogy az előzményekre támaszkodva akcióba léphessen. Ezt az előrehaladást mindenekelőtt a vallási momentum súlyának csökkenése és a nemzeti integráció tükrözte. E fejlődésben különös fontossága volt annak, hogy az ortodox klérus is a nemzeti kívánságok mellett foglalt állást. S hogy a görögkeletiek a nemzeti ügy felé fordultak, az nemcsak a belső román viszonyokkal, s nem utolsósorban a triász tevékenységével volt magyarázható, hanem a korabeli szerb mozgalmak hatásával is, s ez pravoszláv jellegénél fogva az ortodoxok előtt a hatásos példa volt.

Összefogott tehát a két főpap, az unitus Ioan Bob és a román ortodoxok püspöke, a szerb Gerasim Adamović, s mögöttük a két egyház román értelmisége. Részt vett e mozgalomban a magyarországi (nagyváradi) görög katolikus püspök, Ignatiu Darabant is. Ezzel a vallásilag kettészа-

kadt románság egyesült a politikai jogok, a nemzeti szabadság kivívása követelésében. A *Supplex Libellus Valachorum*, amelyet 1791. március 11-én nyújtottak be az udvarhoz, a jól ismert 18. századi kéréssel indult: a románoknak adassanak vissza hajdani jogaik, amelyek „minden polgárt lényegileg megilletnek, s amelyektől őket az előbbi évszázadokban nem valamely törvény, csupán azon idők mostoha sorsa . . . fosztotta meg".[11] Az indokolás sem új: a 18. századi előzményekre, a triász gondolataira, s főképpen az utóbbiak kidolgozott dákoromán koncepciójára épült. A kérvény Traianus római telepeitől kezdve, a magyar honfoglaláson (Anonymus tanúságára hivatkozva) és a középkoron át a 18. századot is bekapcsolva, napjaikig kíséri nyomon az erdélyi románok történetét, azt sugalmazva, hogy a románok rendelkeznek törvényes jogokkal, csak azokat az életbe át kell ültetni. Tehát az indokolt egyenjogúság visszaállításáról és nem új kívánságról, a negyedik rendi nemzet elfogadásáról van szó. A történeti jogoknak ily célratörő fejtegetése egyedülálló a román kívánságok és a nemzeti ideológia történetében.

E históriai megalapozás után következtek a követelések.

(1) A gyűlöletes és gyalázatos kifejezések, mint „megtűrtek, bebocsájtottak, a rendek közé nem számított", s egyéb megnyilatkozások vonassanak vissza. (2) A román nemzet nyerje el ismét az országlakó nemzetek sorában azt a helyet, amelyet a kolozsmonostori konvent 1437-ben kiadott oklevele szerint eddig az esztendeig élvezett. (3) Biztosítsák a görögkeleti egyházhoz tartozó papok, nemesek, valamint a köznép görög katolikusokkal való egyenjogúságát. (4) A románok számarányuknak megfelelően képviselve legyenek az országgyűlésen és valamennyi hivatalban. (5) Végül azoknak a vármegyéknek, székeknek, körzeteknek, polgári közösségeknek az elnevezését, amelyekben a románok többségben vannak, románul is adják meg, és „mondassék ki, hogy a fejedelemség valamennyi lakosa — nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül — állapota és rendje szerinti egyazon szabadságokkal és jótéteményekkel él s azoknak örvend, és valamenyiöknek ugyanazokat az erejükhöz mért terheket kell hordozniok."[12]

[11] D. PRODAN, Supplex Libellus Valachorum or the Political Struggle of the Romanians in Transylvania during the 18th century. Bucharest, 1971. 443.

[12] Uo. 453.

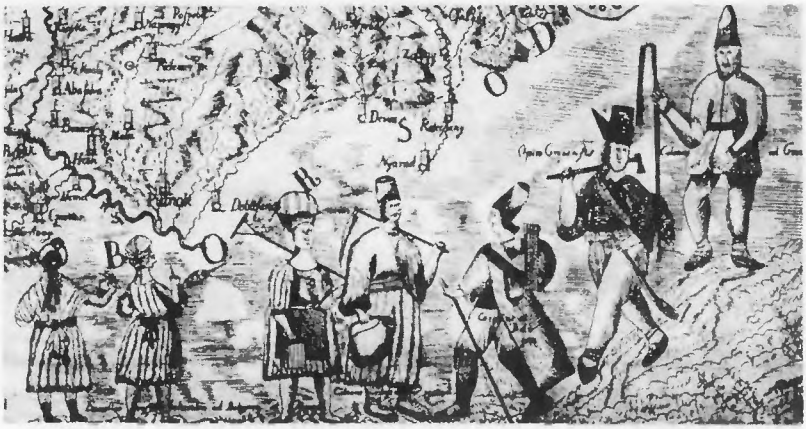

45. Gömöri parasztok az 1800-as évekből

46. Csaca és Zsolna vidéki (Trencsén vm.) szlovákok 1810 körül

47. Kárpáti hegylakók 1810 körül

48. Gyetvai (Zólyom vm.) szlovákok 1845 körül

49–50. Árva megyei férfiak és asszonyok az 1840-es évek végén

51. Eperjesi szlovákok 1840 körül

52. Román paraszt és felesége a 18. század végén

53. Fiatal román paraszt. Obrazáról (Alsó-Fejér vm.) 1820 körül

54. Fegyveres román határőr 1820 körül

55. Erdélyi román paraszt Nagyszeben kör- nyékéről az 1800-as években

56. Bánsági román parasztok 1820 körül

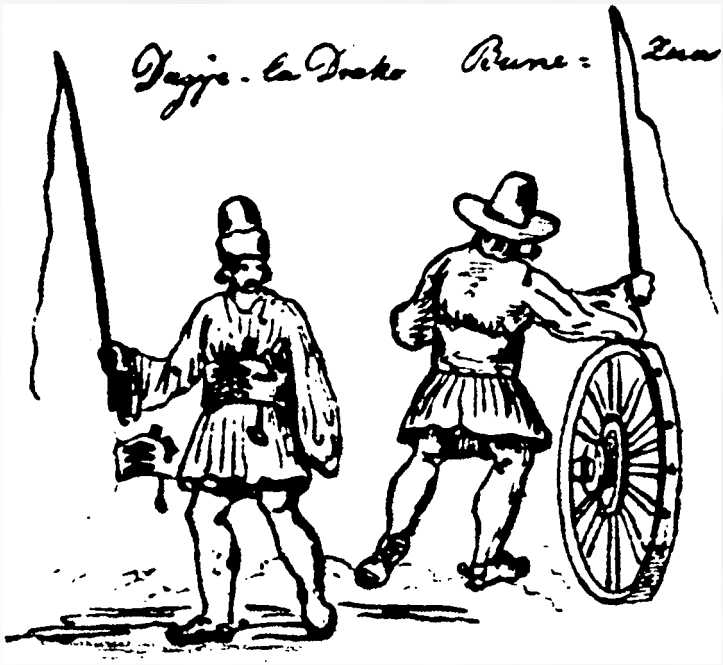

57. Román szekeresek 1837 körül

58. Bács megyei szerbek 1837-ben

59. Adonyi (Fejér vm.) rácok 1820 körül

60. Likai horvát szerezsán család 1810 körül

61. Szluini horvát határőr 1810 körül

62. Kőszeg környéki „vízi" horvát 1810 körül

63. Moson megyei horvát 1810. körül

64. Szlavóniai leány 1820 körül

65. Ruszin favágó Bocskóról (Ugocsa vm.) 1820 körül

66. Máramarosi ruszin az 1800-as években

67. Ruszin rutajos Kőrösmezőről (Máramaros vm.) 1820 körül

68. Bereg megyei ruszin parasztok 1810 körül

69. Bánsági svább asszony a 18. század végén

70. Tisza melléki németek 1810 körül

71. Nagyszeben környéki szász polgár és felesége az 1800-as években

72. Erdélyi szász polgárnők az 1800-as években

73. Selmeci németek 1845 körül

74. Cigánymuzsikus a 18. század végén

75. Ütfoltozó vándorcigányok az 1840-es évek legvégén

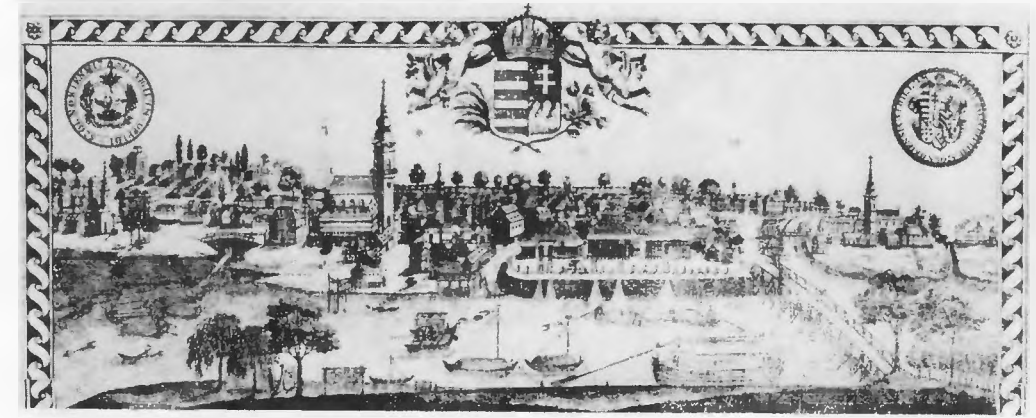

76. Szolnok kamarai polgárváros 1823 - 1824 körül

77. Újvidék sz. kir. város és a pétervárad vár 1820 körül

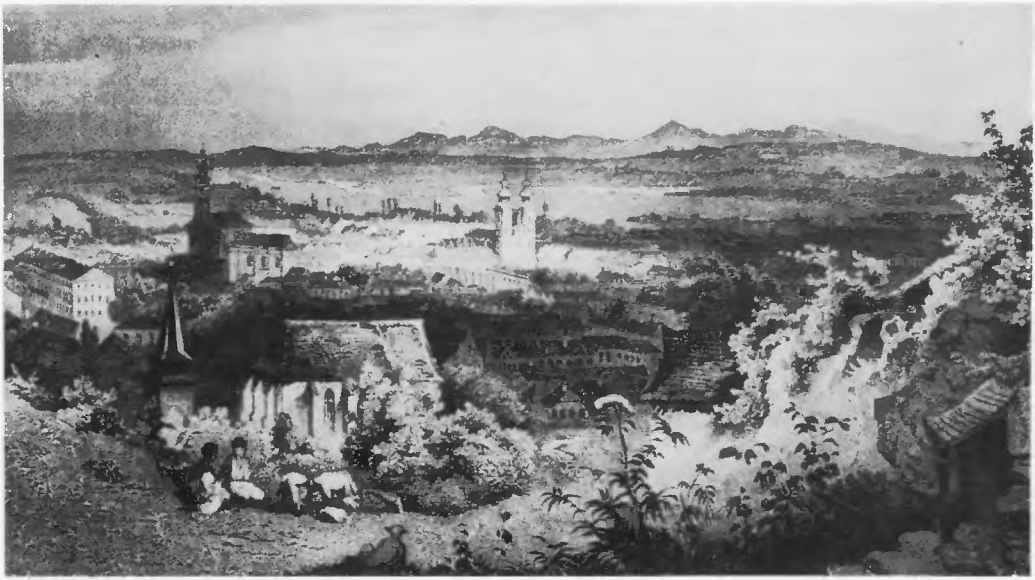

78. Miskolc „szabadalmas koronai város" a 19. század közepén

79. Sopron sz. kir. város a 19. század közepén

80. Marosvásárhely főtere a vártemplommal a 19. század közepén

A kívánságok kerete — és ezt a bevezetés is mutatja — a történeti jog, amely mindvégig érvényben volt, csak nem valósult meg. Ez a restitutio in integrum is már korábban, a 18. század folyamán többször felvetődött. A magyar politikai nemzet eszméje is a történetiséget tekintette a nemzet alapvető princípiumának. Tehát ugyanezt az ideológiai fegyvert fordították szembe a *Supplex Libellum Valachorum* megfogalmazói a magyar koncepcióval. A feudális burok töltődött meg tehát polgári tartalommal. Az első kívánság érzelmi gondolata kifejezetten polgári-nemzeti sajátosságra utalt. Az óhajok között (3. pont) a két vallás egymás mellett s teljes egyenjogúsággal szerepelt, ami az integráció tükröződése volt. Méltán csatlakozott ehhez a népet is magába foglaló nemzetfogalom (3. és 5. pont), noha ez még tekintetbe vette a rendi tagozódást. Modern eszme volt a hivatalviselés nemzeti számarány szerinti kívánsága (4. pont), a románok számának meghatározása, valamint az is, hogy az egyenjogúság követelésében a kérvény nemcsak a vallási, hanem a nemzetiségi diszkriminációt is elvetette. Az új idők hajnala mutatkozott meg abban is, hogy a *Supplex Libellus Valachorum*mal egy időben, s azt követően is, román kívánságokat tartalmazó kérvények egész sora jutott el az udvarhoz.

Az udvar a kérvényt az erdélyi országgyűlésre küldte le, amely azt 1791 nyarán tárgyalta. A magyar nemesség és a szász patríciusok álláspontját merev feudális koncepciójuk határozta meg, s a *Supplex Libellus Valachorum* miatt olyan nagy lárma kerekedett, hogy a tárgyalásokat nem tudták folytatni, és a döntést elhalasztották. Végül is egy bizottságot küldtek ki a kérvények megvizsgálására. Az országgyűlés atmoszférájára jellemző, hogy még a kérvényt benyújtó unitus püspök is visszakozni volt kénytelen. A rendek tehát feudális elveket vallottak, s ez annál is inkább érthető, mivel a középkorban gyökerező történeti jogaikat védték. De az érzelmi túlfűtöttség, amely jellemezte a tárgyalásokat, már új volt, és szemben álló, születőben levő nacionalizmusok éles ellentéteit tükrözte.

Az országgyűlés által kiküldött bizottság, a kérvényeket teljesen figyelmen kívül hagyva, a királyi leiratra válaszolt. A románok polgárjoga — fejtették ki — nem kifogásolható, hisz a román nemesek és jobbágyok mindenütt egyenlőek a másik három nemzethez tartozó megfelelő társadalmi osztállyal, s velük azonos módon is élnek. Az pedig semmiképpen sem megengedhető, hogy a román negyedik nemzetet alkosson, mert ez ellenkezik Erdély alkotmányával és a király intencióival. Ami a vallás-

szabadságot illeti, az unitusok számára azt az 1744: VI. tc. biztosítja. A görögkeletieknek pedig azt ajánlották, csatlakozzanak egy bevett felekezethez, mert a három nemzet és négy vallás rendszerét megváltoztatni nem lehet. Egyébként az ortodoxok vallásszabadságát külön törvénycikkben fogják biztosítani.

Ez a válasz a legtöbb kívánság visszautasítását jelentette. Ebbe nem nyugodván bele, a román főpapok és az értelmiség 1792. március 30-án benyújtották a második *Supplex Libellus Valachorumot*. E kérvény alapjában nem különbözött az elsőtől, legfeljebb bizonyos jogi fogalmak vagy a történeti érvelés részletesebb kifejtésével találkozunk.

Az eredmény végül is igen sovány lett, tulajdonképpen a semmivel egyenlő. Az udvar leiratot küldött a guberniumhoz, ebben intették Erdély népeit, hogy egymás iránt kölcsönös szeretettel viseltessenek, s tartózkodjanak a román nép megsértésétől. Így végződött az erdélyi románság első modern politikai mozgalma.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a feudális indítású kívánságok mellett mindinkább előtérbe nyomult a nemzeti ideológia, amelyet már a triász tevékenysége és a *Supplex Libellus Valachorum* politikai mozgalma a legkézzelfoghatóbban jelzett. A nép nemzetbe fogadása — s e felfogás a jogtalanság és a sajátos körülmények következtében már viszonylag korán hallatott magáról — a román nemzeti kongresszus kívánságával érte el csúcspontját.

5. A SZLOVÁKOK

A SZLOVÁK NEMZETI TUDAT KIVÁLÁSA A SZLÁVBÓL

A leggyengébb magyarországi nemzetiségek egyike a szlovák volt, amely nem rendelkezett privilégiumokkal. Helyzete rosszabb volt a tekintetben is, hogy Magyarország határain kívül nem éltek szlovákok.

A szlovák nemzeti ideológia fokozatosan alakult ki a szláv együvé tartozás tudatából. Ez a szláv eszmevilág volt az előzménye a modern nemzeti gondolatnak, amelynek megszületésétől kezdve szerves része is maradt. Ezt a szláv tartalmú feudális nemzeti ideológiát a politikai tradíció, valamint a kiváltságok hiánya magyarázza. Ezzel függött össze maga a

„szlovák" elnevezés, amely „szlávot" jelentett és az ősi szláv egységre utalt. A szláv tudat kialakulásához hozzájárult, hogy saját irodalmi-nyelvi hagyományokkal sem rendelkeztek, s a nép nyelve — központi elhelyezkedésénél fogva — különösen közel állt valamennyi szláv nyelvhez.

A szlovákok — középkori ideológiájuk szerint — szerves részét alkották a „szláv nemzetnek", amely hatalmas területen él a Balti-tengertől az Adriai-tengerig, és keletre Kína határáig. Ez a szláv nemzet ősrégi és autochton, ami természetesen a magyarországi szlávokra is vonatkozik. Kedvelt argumentuma volt a szláv „nemzet" ősi volta bizonyításának a Nagy Sándor által adományozott privilégium. Hasonló elképzelt kiváltság volt IV. Károly német-római császár aranybullája a szláv nyelv használatáról.

A 18. századi szlovák-szláv ideológia jelentős motívuma a védekezés volt. A magyarok leigázási teóriájával szemben (mely szerint a honfoglalás idején a magyarok legyőzték a szlávokat, s ez indokolja hegemóniájukat) kidolgozták a szövetségi elméletet, amely a magyarok és a szlovákok kölcsönös szerződésen alapuló együttélését, és az ebből egyenesen következő egyenjogúságot emelte ki. Ez volt a szlovákok hungarus tudata, amely éppen az emancipáció érdekében előszeretettel mutatta be a szlovákok (szlávok) érdemeit Magyarország sok évszázados történetében.

A 18. század derekán, a modern nemzeti mozgalom küszöbén tehát a szlovák ideológia összefonódott a szláv tudattal: a szláv nemzet nagyságának és régiségének hangsúlyozásával. Mindez egyben a szlovák nemzeti öntudat forrása is lett. A szláv-szlovák autochtonitás is egyre inkább politikai színezetet kapott; ezek az eszmék pótolni igyekeztek a horvátokhoz és a szerbekhez hasonló privilégiumok hiányát, és éppúgy tovább éltek, illetve megtöltődtek polgári tartalommal, mint a horvát nemesi és a szerb egyházi kiváltságok.

A 18. század végéig a szlovák szerzők munkáikban egyaránt használták a szláv és szlovák megjelölést, s ezen szlávot is és szlovákot is értettek. Bizonytalanság uralkodott tehát, de már a szláv együvé tartozáson belül mint keretben kezdett a szlovák tudat kialakulni, ez azonban határozott formát még nem öltött. Ez az elhatárolódás a 18. század végén nyelvi alapon következett be.

A KATOLIKUS NEMZETKONCEPCIÓ

A szlovákok irodalmi normája a középkorban a királici biblia fokozatosan szlovakizálódó cseh nyelve volt. Természetesnek tekinthető tehát, hogy az önálló szlovák norma kialakításának napirendre kellett kerülnie. A gondolat, a kezdeményezés, majd a megvalósulás a katolikus értelmiség körében merült fel először, őket ugyanis nem kötötte a cseh egyházi nyelv. Ebben a korban még nagy volt a hatása a vallásnak, és a protestánsoknak nem volt könnyű szakítani a biblia „szent" nyelvével.

Ezek a katolikus értelmiségiek, jórészt mint papok, a gazdaságilag és kulturálisan fejlettebb nyugati szlovák nyelvterületen működtek. Nagyszombat és Pozsony mint kulturális centrumok is magyarázzák, hogy az önálló szlovák nemzeti ideológia itt bontogatta szárnyait. Jozef Ignác Bajza, alsódubováni katolikus pap, az első szlovák regény írója (*Az ifjú René kalandjai és tapasztalatai — René mládenca príhodi a skúsenosti*, 1783—1785) kritikusabban vizsgálta a múltat és a szlovákok kulturális fejlődését.

Bajza műveit (epigrammáit és regényeit) szlovák nyelven, a nagyszombati tudományos-kulturális normához igazítva írta. Ekkor még nem volt irodalmi nyelv, de ő tudatosan hangsúlyozta: azért ír szlovákul, hogy a szlovák nemzet lássa, nyelve alkalmas irodalmi művek kifejtésére.

Bajza a vallási tolerancia híve volt, és nemcsak az egységes irodalmi nyelvvel, hanem a jozefinista felfogással is a szlovák nemzeti integráció útját egyengette. Nemzeti ideológiájának további előremutató vonásaként, annak szerves alkotórészeként tarthatjuk számon a feudális társadalmi rendszert bíráló fejtegetéseit: ő maga is gazdálkodott a plébániához tartozó földön, és a helyi földesúr önkénye ellen éles küzdelmeket folytatott. E harc során lázítónak kiáltották ki. Műveiben elítélte a hivatalnok-bürokratákat, a földesurak despotizmusát — ők csak a jobbágyok kiszipolyozásával tudnak maguknak fényűző életet teremteni —, általában állást foglalt a társadalmi egyenlőtlenségek ellen, s mindezt a szlovák viszonyok pontos ismerete alapján tette. Keményen kritizálta az egyházi körülményeket, különösen a szerzetesrendek parazita életmódját, és a cölibátus létjogusultságában is kételkedett. Az egyházi viszonyoknak ez a kritikája összefonódott a vallási türelemmel, amely a szlovák nemzeti ideológia szempontjából oly jelentős katolikus—protestáns egység alapja

volt. A parasztság iránti rokonszenve a nép nemzetbe fogadása felé vezető utat jelentette.

Szervezettebben és sokoldalúbban indult meg a szlovák önállósodási folyamat a pozsonyi katolikus szeminárium szlovák diákjai között, akik 1785-ben a Szlovák Nyelv Kedvelői nevű szervezetbe tömörültek.

Az önálló irodalmi nyelv megteremtésében Anton Bernolák plébánosnak, majd a nagyszombati vikáriusi hivatal titkárának volt oroszlánrésze, aki azt a nyugat-szlovák nyelvjárást emelte irodalmi szintre, amely a nagyszombati kulturális központban a cseh nyelv szlovakizálásának hosszú folyamataként alakult ki. Ideológiai koncepcióját a szlovák nyelvtanhoz *(Grammatica slavica*, 1790), valamint a szótárhoz *(Slowár Slowenski, Česko-Lat'insko-Německo-Uherski: seu Lexicon Slavicum Bohemico-Latino-Germanico-Ungaricum*. 1796, 1825—1827) írt bevezetőiben találjuk meg. A szláv nyelv régiségével, szépségével, gazdagságával, elterjedésével, széles körű használatával — amelyet a pápák és a császárok privilégiumai biztosítottak — kapcsolatos sokszínű hagyomány szövődött itt egybe a közvetlen előzményekkel. Az alapvető momentum Bernolák-nál már határozottabban kifejezésre jutott: az egységes szláv nemzet teljesen egyenjogú részeit nemcsak a csehek, oroszok, lengyelek, horvátok stb. teszik ki, hanem a pannóniai vagy magyarországi szlávok, vagyis a szlovákok is. Bernolák is elfogadta korának ismert állásfoglalását — erről még a XII. fejezetben szólunk —, az egységes szláv nyelv koncepcióját, amelynek a szlovák egyik nyelvjárását alkotja. A nagy szláv nemzet tehát önálló, kölcsönösen egyenrangú törzsekre tagolódik, amelyeknek fő jellegzetessége a saját nyelv, illetve elfogadott egykorú terminussal, nyelvjárás volt. Ennek az ideológiának az alapján tisztázódott a szláv-szlovák fogalompár is: a korábbi egybemosódás, következetlenség és átfedés megszűnt. Bernolák és társai a szlávot és a szlovákot nagyon világosan, szinte a mai értelemben megkülönböztették.

Miután a nyelvi (s azzal együtt nemzeti) elhatárolódás mindenekelőtt a csehektől, illetve a csehtől történt, Bernolák nagyon világosan leszögezte, hogy az új norma megteremtésének nincs semmi köze a cseh nyelvvel szembeni ellenérzéshez, ugyanakkor természetesen két teljesen egyenjogú nyelvről — s ebből fakadóan —, nemzetről van szó. Valóban, Bernolák és követői jól ismerték a cseh nemzet kulturális örökségét, s a meginduló cseh nyelvművelő mozgalmat példaképül is állították a szlovákok

elé. Bernoláknak szótárához írt kéziratos előszavát halála (1813) után, még a szótár kiadását megelőzően, a magyar felfogásnak engedve, átdolgozott formában jelentették meg. Az eredeti szöveg erőteljesebb nemzeti öntudatról tanúskodik.

Bernolák és hívei tudatosan törekedtek a nemzeti egység megteremtésére. Ezt a célt szolgálta maga az irodalmi nyelv, az első szlovák norma, amely kifelé a nemzeti elhatárolódást, befelé pedig a belső integráció ügyét készítette elő. S bár az új irodalmi nyelv alapját a katolikusok vették meg, azt természetszerűen vallásfelekezetek felett állónak tekintették, szerették volna, ha ezt a normát a protestánsok is elfogadják.

A Szlovák Tudós Társaság megszervezése (1792), amelynek elsődleges feladata a nyelvművelés volt, azzal, hogy az egész szlováklakta területre igyekezett hatókörét kiterjeszteni, a belső nemzeti integráció feladatát kívánta teljesíteni. A központ, tudjuk, Nagyszombat volt, itt működött Bernolák. A társaságnak 500 tagja volt, ami a körülményekhez képest jelentékeny számnak tekinthető. Különösen alá kell húznunk azt a tényt, hogy a tagság a legkülönbözőbb szlováklakta megyékből került ki. Persze nagy többsége papi értelmiségi volt, a világiak körülbelül az összlétszám egynegyedét tették ki. S hogy Bernolákék mennyire a vallásfelekezeteket egyesítő össz-szlovákiai szervezet megteremtésére törekedtek, azt jól mutatja, hogy a Szlovák Tudós Társaságnak volt evangélikus pap tagja, és kölcsönösen törekedtek kapcsolatok kiépítésére, annak ellenére, hogy a felsőbb egyházi hatóságok ezt rossz szemmel nézték. Így élénk együttműködés jött létre az evangélikusok kezében levő *Pozsonyi Újság (Prešpurské noviny*, 1783—1786) és Bernolák hívei között. Anyagilag támogatták a lapot, s cikkeket is közöltek benne.

Bernolák legjelentősebb követője a nahácsi katolikus pap, Juraj Fándly volt. Az ő koncepciójában szerves egységgé álltak össze a nemzeti eszme történeti és nyelvi előzményei.

Fándly nagy érdeklődéssel fordult Juraj Papánek 1780-ban megjelent, s modern nemzeti elemeket tartalmazó történeti műve felé, amelyet rövidítve újra ki is adott *(Compendiata historia gentis Slavae*, 1793). A rövidítés iránya is figyelemre méltó, jelzi a szláv ideológiából való kiválást, a szlovák nemzeti gondolat kialakulását: Fándly Papánek szélesebb, szláv témájú művéből a szlovák történetet emelte ki, azt a szlovák etnikai területre szűkítette le. A Papánek-műhöz írott bevezető ajánlása, amely

a dicső szlovák nemzetnek szólt, tükrözte, hogy Fándly a történetírást a modern nemzeti eszme szolgálatába állította. Még inkább mutatják a Papánek-műhöz fűzött kiegészítések, hogy Fándlynál a historiográfiának aktuálpolitikai feladata volt. S bár e függelékben sincsenek önálló, új érvek, részleteket vett át korábbi szlovák ideológiai koncepciókból és Bernoláknak a szlovák nyelvtanhoz írt előszavából, mégis teljesen új mozzanat az 1790—1791. évi első magyar nyelvi törvényekre való érzékeny reagálás. A fegyvertár tehát a régi, de hozzákapcsolódott már ehhez Bernolák modern nyelvi-nemzeti koncepciója, s mindez a szlovák nyelv egyenjogúságának, használatának ügyében, a magyar terjesztésével szemben.

Fándly koncepciójának szerves része maradt a hungarus tudat. Különösen jól világít rá erre, hogy Fándly külön fejezetben mutatta be azoknak a híres, „s a szlovák nemzetből származó"[13] férfiaknak a tetteit, akik egykor jól szolgálták a magyarországi államot és egyházat.

Fándly nemzeti ideológiájának nyelvi összetevői alapvető pontokon kapcsolódtak Bernolákéhoz. Ő mégis inkább a felvilágosodásra jellemző szlovák nyelvű népszerűsítő könyveivel, gazdasági szakkönyveivel, tehát gyakorlati tevékenységével és ennek néhány elméleti tanulságával, a nyelv, a kultúra és a nemzet összefüggéseinek felvázolásával vitte előbbre, a burzsoá fejlődés irányába a nemzeti eszmét, bizonyította be az új nyelvi norma életképességét. S ha Fándly még nem is fogalmazta meg kifejezetten a nép nemzetbe fogadását, gazdasági könyveivel, amelyekkel a nép felemelését szolgálta, s a parasztság iránti mély szimpátiájával, valamint azzal, hogy a jobbágyok súlyos terheit teljességgel átérezte, koncepciója a népi nemzetfogalom kialakulásának útját egyengette.

A PROTESTÁNS NEMZETI IDEOLÓGIA

A katolikus értelmiségtől sok tekintetben eltérő nemzeti eszmerendszert alakítottak ki a protestánsok, akiknek tevékenysége inkább a 19. századra esik. Mégis vázolni szeretnénk a legfontosabb hasonlóságokat és különbségeket, amelyek egyben arra is rávilágítanak, hogy milyen nagy akadályai voltak a belső integrációnak.

[13] JÁN TIBENSKÝ, Chvály a obrany slovenského národa. Bratislava, 1965. 159.

A protestáns értelmiség cseh nyelvhez való ragaszkodása alapjában meghatározta nemzeti ideológiáját. Náluk a történeti múltból merített különböző konstrukciók, amelyek a feudális indítású, sok tekintetben területi kiváltságokat voltak hivatva pótolni, a katolikus intelligenciától eltérően, nem játszottak szerepet. Az ő felfogásukra — hisz német egyetemeken tanultak — elsősorban a herderi nézetek hatottak. Persze, Bernolákék koncepciója is etnikai jellegű volt már — s e tekintetben a rokon vonást s mindkettőnél a polgári jelleget aligha lehet figyelmen kívül hagyni —, a különbség mégis a nemzet kétféle felfogásából adódott: a katolikusoknál jobban érvényesült, és polgári tartalommal töltődött meg a történetiségre épülő területi s a protestánsoknál a herderi etnikai nemzetfelfogás.

A cseh nemzeti ébredéssel való szoros kapcsolat, a cseh mozgalommal közös ideológiai forrásokból való táplálkozás, s a katolikus értelmiség eszmevilágán megfigyelhető cseh hatás ugyancsak fontos mozzanat.

A szláv gondolat és a cseh nyelvművelés terén František Martin Pelcl, Josef Dobrovský és később Josef Jungmann hatása volt jelentős. A szláv gondolatot illetően ez esetben is megvolt a szlovák katolikusokkal a rokonság, a szlavisztikától kölcsönzött, s már említett eszmét vették át, ami a szláv összefogás alapkoncepcióját alkotta. Eszerint a szláv nemzet törzsekre, az egységes szláv nyelv pedig dialektusokra oszlik, s ezek tulajdonképpen az egységes szláv népek nyelvei. A szlavista tudósok ezen az egységes szláv nyelven belül több nyelvjárást (értsd: nyelvet) különböztettek meg. A viszonylag kisszámú dialektus megkülönböztetése azt jelentette, hogy a szlávságon belül több nagyobb szláv integrált egységre gondoltak. E felfogás szerint a csehek és a szlovákok egy törzset, illetve ennek megfelelően egy nyelvjárást alkottak. A protestáns értelmiség tudatában tehát a szlovák nemzet még nem vált el a szlávtól, illetve a csehtől. Így számos közös tradíciót vallottak magukénak.

A modern protestáns koncepció legjelentősebb képviselője, Juraj Palkovič, a pozsonyi evangélikus líceum cseh-szlovák tanszékének későbbi tanára volt. Jénai diákévei alatt, 1794-ben írta meg a szlovákokról és főképpen nyelvükről szóló értekezését *(Pojednání o Slovácych a zvláště jejich řeči)*. E tanulmány újságjában, a *Hetilap*ban *(Týdeník)*, csak jóval később jelent meg. Értekezése, amely mindenekelőtt szenvedélyes apológia a cseh nyelv védelmében, nemzetkoncepcióját is tartalmazta. Cikke megírásához a közvetlen indítékot a jénai *Allgemeine Literatur-*

Zeitung egy megnyilatkozása adta, amely végső konklúzióként leszögezte, hogy a cseh nyelv elkerülhetetlen sorsa a paraszti nyelv színvonalára való süllyedés lesz. Palkovič Herder szlávokról kialakított felfogására támaszkodva optimizmussal utasította vissza ezt a jóslatot. Herderrel együtt vallotta, hogy a nyelv mint évszázados fejlődés produktuma társadalmi jelenség, és az egész nemzet gondolkodásának, magának létének is az alapja: „Az a nemzet, amelynek nyelve pusztul, annak eltűnik dicsősége, emlékezete, kollektivitása, majd nemzetisége, és kitörlik őt az önálló földi nemzetek sorából."[14] Beszélt a nemzeti büszkeség hiányáról, ami a német nyelv használata mellett ugyancsak akadályozza a hazai nyelv kiművelését, fejlődését, elterjesztését. Nemzeti öntudatra és büszkeségre ébresztő szavai pedig közvetlenül szálltak szembe az *Allgemeine Literatur-Zeitung* írójának asszimilációra buzdító felhívásával.

A protestánsok is törekedtek országos szervezet, illetve intézmény létrehozására, amely az ő koncepciójuk alapján szolgálta volna a nemzet belső tömörülését. Csupán lépések történtek egy protestáns tudós társaság megalapítására. Ezek az össz-szlovák törekvések — miként a katolikusok esetében — a másik irány megnyerését is célul tűzték ki: a türelem, a kiegyenlítés és a kapcsolatok kiépítése is helyet kapott a nemzeti ideológiában. Palkovič, hasonló módon mint Bernolákék, szerette volna, ha a katolikusok társaságukkal együtt csatlakoznak a tervbe vett cseh nyelvet ápoló egyesülethez, s 1800-ban javasolta, hogy erre szólítsák is fel Bernolákot és híveit.

Természetesen állandóan és kölcsönösen figyelemmel kísérték egymás irodalmi, tudományos termését. A *Prešpurské noviny* például érdeklődéssel követte a szlovák norma útját, figyelmet szentelt Bajza egy művének, és rokonszenvvel emlékezett meg Bernolák alapvető disszertációjáról.

Mindezek a belső nemzeti integrációt egyengették. A nemzetté alakulás szempontjából oly döntő folyamatot azonban nemcsak a türelem, a kiegyenlítés és az együttműködés, a kapcsolatok kiépítése jellemezte, hanem az egymással alapvetően szemben álló két irányzat közötti harc is. Az ellentétek részben feudális indítású vallási viszályból eredtek, amelyek a

[14] *Týdenník* VI. 1817. č. 12. 190. Idézi: MÁRIA VYVÍJALOVÁ, Juraj Palkovič (1769—1850). (Kapitoly k ideovému formovaniu osobnosti a pôsobeniu v národnom hnutí.) Bratislava, 1968. 91.

18. század végén és a 19. század elején a katolikus klérus tevékenysége következményeképpen tovább mélyültek. S miután a nemzeti mozgalom és az egységesülés dolga a gazdasági-társadalmi téren elmaradt szlovák viszonyok között mindkét egyház alsó papságának vállain nyugodott, a különböző, a protestánsok ellen kiadott újabb intézkedések és intrikák hátráltatták a nemzeti integrációt.

Mindezzel szemben nagy jelentősége volt a szlovák mozgalomban tevékenykedő katolikus papok említett, s a nemzeti ideológiából fakadó toleranciájának. Kölcsönösen kisebb volt azonban a türelem — ha láttuk ennek is jelét — a nyelvkérdésben, s ez nem utolsósorban konfesszionális okokból is mélyítette a szakadékot. S az e területen kibontakozott ellentét jelezte azt a már modern platformon megindult küzdelmet, amely a kiegyenlítés mellett nem kevésbé volt fontos eszköze a nemzeti integráció megteremtésének.

A két szemben álló fél a maga igazát igyekezett bizonyítani: a protestánsok az új normát „műveletlen, pallérozatlan" nyelvnek tekintették, Bernolákék pedig azt hangsúlyozták, hogy a cseh nem érthető a szlovák nép számára. A támadást, már a nyugat-szlovák nyelvjárás irodalmi szintre emelésének kezdetén, a protestánsok indították meg.

Eddig a protestánsok ideológiájának nemzeti mozzanataival foglalkoztunk. Az ehhez szervesen kapcsolódó társadalmi gondolat — miként Bernoláknál és híveinél — körükben is megfigyelhető. Palkovičra mély hatást tettek a francia felvilágosodás, mindenekelőtt Rousseau, illetve a francia forradalom gondolatai. A franciaországi társadalmi változásban a boldogság megvalósulását látta, és az a gondolat érlelődött meg benne, hogy mindenáron el kell jutnia Franciaországba, ott kell letelepednie. A felvilágosodás eszmevilágának megfelelően meg volt győződve arról, hogy a magasabb műveltségi színvonal kiemeli a népet a nyomorból, az országot a krízisből. A társadalom műveltségének szintje Palkovič szerint nem a kiemelkedő nagy személyiségek számában, hanem a nép kulturális fejlettségében jut kifejezésre. Nemzetfogalmában a felvilágosodás ösztönözte műveltségterjesztés a nép körében szoros egységbe fonódott a nemzeti gondolattal.

S ha ily módon nem nyúlt is le a feudalizmus megváltoztatásának gyökeréig, mégis regisztrálta az osztrák birodalmon kívül a gazdasági elnyomás, az erőszak elleni küzdelem legkülönbözőbb formáit, és fellépett az

emberi jogok védelméért. Publicisztikai tevékenységével segítette a nép szociális tudatának és politikai gondolkodásának kezdeti lépéseit. Mindent elkövetett, hogy a nép konzervatív gondolkodását megtörje, és a kor tudományos színvonalán álló ismereteket (beleértve a természettudományok eredményeit is) terjesszen el körükben.

Áttekintve a katolikus és protestáns irányzatokat, amelyek egyben két irodalmi nyelvet és két nemzetkoncepciót jelentettek, megállapíthatjuk, hogy a szlovák nemzeti ideológia a polgári fejlődés küszöbén, tehát megszületése pillanatában hallatlanul nagy nehézségek előtt állott. A két egymással párhuzamosan futó modern ideológia ugyanakkor, amikor az egész nemzetet átfogó cél érdekében jött létre, akadályozta is a belső nemzeti integráció létrehozását. Persze vitathatatlan, hogy mindegyik külön-külön számottevő burzsoá jellegzetességet mondhatott magáénak.

Mindkettőben — láttuk — modern és rokon az etnikai nézőpont előtérbe kerülése: ez a katolikusoknál a szlovák nemzeti elhatárolódásban, az önálló irodalmi nyelv megteremtésében tükröződött, a protestánsoknál pedig a herderi gondolatok erőteljes hatásában jutott kifejezésre.

A szlovák és a csehszlovák koncepció különbsége és annak ellenére, hogy a katolikusoknál nem volt kimutatható a herderi gondolatok közvetlen hatása, közös volt bennük, hogy a nyelvet a nemzet legfőbb ismérvének tekintették, és ezért a nyelvművelést tartották egyik legfontosabb feladatuknak.

A legnagyobb és a leginkább megfogható különbségben (szlovák, csehszlovák nyelv) is szerepet kapott a kompromisszum. Bernolák a csehhez legközelebb álló nyelvjárást, a nyugat-szlovákot emelte irodalmi szintre, és felfogását a cseh nyelv, valamint a csehek iránti messzemenő türelem és együttérzés jellemezte. A protestánsok pedig a cseh nyelvet állandóan szlovakizálták, csehszlovák nemzetkoncepciójukban is egyre több szlovák elem kapott helyet.

A polgári ideológia leginkább előremutató vonása az volt, hogy mindkét irányzat felfogásában a nemzeti gondolattal szerves összeforrottságban jelentkezett a társadalmi átalakulás kívánalma is.

Mindkét irányzat nézeteiben voltak azonban feudális jellegzetességek is: a katolikusoknál a feudális privilégiumokat pótló történeti konstrukciók, a protestánsoknál pedig a szlovák nép számára kevésbé érthető egyházi nyelvhez való ragaszkodás.

6. AZ UKRÁNOK

A MAGYARORSZÁGI UKRÁN FEJLŐDÉS ELMARADOTTSÁGA

A leggyengébb nemzetiség az országban az ukrán (ruszin) volt. A rendkívül elmaradott ruszin társadalom nem rendelkezett saját feudális uralkodó osztállyal és gazdagparasztsággal sem, s a szlovákokhoz hasonló öntudatos értelmiségi réteg sem alakult ki körükben. Politikai kívánságaik sem voltak. A vallási unió (1614—1734) pedig — a románoktól eltérően — nemcsak nem segítette a nemzeti fejlődést, hanem éppen hátráltatta azt. Nem alakult ki ruszin unitus egyházszervezet, az új egyházat az egri püspök alá rendelték. Csak 1771-ben kanonizálta a pápa a munkácsi unitus püspökséget, amelynek 1774 óta Ungvár volt a székhelye. Az unióval a műveltségében emelkedő papság alapjában nemzetének hátat fordított, asszimilálódott, de ez a tény, valamint az önálló egyházszervezetért az egri püspökkel folytatott küzdelem meghatározta a ruszin történeti tudatot és a nyelvművelést. Ez az eszmevilág jóformán kizárólag feudális jellegű maradt. A ruszin történetírás abból a küzdelemből nőtt ki, amelyet a munkácsi főpapok az egri püspökkel folytattak. A kiindulópont tehát, a szlovák és a román történetírástól eltérően, egyházi indítékú volt. A módszerek természetesen ugyanazok: történeti érvek kovácsolása igazuk mellett.

A „NEMZETI" IDEOLÓGIA TÜKRÖZŐDÉSE A TÖRTÉNETI-NYELVÉSZETI MUNKÁKBAN

A ruszin történetírás egyidős az unióval. Egy polémiáról is tudunk, amelynek azonban kevés köze volt a modern nemzeti tudathoz. Batthyány Ignác gróf erdélyi püspök 1785-ben megjelent munkájában *(Leges ecclesiasticae Hungariae)* kifejtette, hogy Koriatovics Tódor — akiről korábban az ukránok körében legendák éltek — soha semmiféle alapítványt nem tett a munkácsi bazilita szerzetesek javára, és hogy az 1360-ból keltezett oklevél, amely erről a görög szertartású kolostorról és az oda telepített ukrán szerzetesekről szól, hamisítvány.

Batthyány műve ösztönözte Ivan Bazilovicsot, a bazilita rend tartományi főnökét, hogy megírja kétkötetes munkáját *(Brevis notitia funda-*

tionis Theodori Koriathovits, 1799, 1807), amelyben a munkácsi monostor érdekében bizonyítani próbálta az adománylevél valódiságát. E munkával először került az ukrán értelmiség kezébe olyan könyv, amely ugyan mindenekelőtt az egyház, de mellékesen a ruszin nép történetével is foglalkozott, és a Koriatovics-legenda fenntartásával, valamint a magyarországi ukránok autochtonitásának bemutatásával megvetette a ruszin nemzeti-történeti tudat alapját.

Bazilovics koncepciója szerint a ruszinok őslakók Magyarországon, már jóval a honfoglalás előtt itt éltek, s lakóterületük túl a Tiszán és a Dunán terült el. A honfoglalással (s ezt Anonymus nyomán mondta el) újabb ukrán tömegek költöztek az országba: őket határőrszolgálatra rendelték. Bazilovics azt igyekezett bizonyítani, hogy a ruszinok élén a magyar királyok alatt megszakítatlan sorban a munkácsi püspökök állottak. Koriatovicsról pedig kifejtette, hogy családja római eredetű volt s 1339-ben jött Magyarországra, s hogy a ruszinok a Koriatovics család uralma alatt külön hercegségben éltek. Bazilovics véleménye szerint Koriatovics unitus volt, s Munkácson görög katolikus monostort alapított. A szerző tehát a valóságnál jóval korábbra tette az uniót, amit szerinte a ruszinok felbontottak, majd mégis ismét visszatértek a katolikus egyházba.

Bazilovics munkájában a romantikus ideológiai momentumok (autochtonitás, a munkácsi püspökség és az unió régisége, a ruszin hercegség) keveredtek a ruszin unitus egyház történetének valóságos elemeivel. Bár jól ismeretes előttünk az egyházi tényezők nagy súlya, a ruszin történeti tudat elemei — a szlovák és a román felfogástól eltérően — nem állottak még a nemzeti egyenjogúság szolgálatában.

A Bazilovics által kifejtett történeti tudat szintjének felelt meg Arszenij Kocak, ugyancsak bazilita szerzetes, kéziratban maradt nyelvtana. Ebben nem az ukrán, hanem a latint utánzó liturgikus egyházi szláv nyelv grammatikáját írta meg. A ruszin értelmiség ugyanis az egyházi szláv nyelvet tartotta annak a nyelvnek, amelyet ki kell fejleszteni. Valamelyes modern vonás mégis jelentkezett a nyelvtanírás indítóokai között: Kocak ugyanis felismerte az ukránok elmaradottságát és „nemzeti büszkeségből" vállalkozott — több más szerzőhöz hasonlóan — a „ruszin" grammatika megírására.

III. FEJEZET

A MAGYAR JAKOBINUS MOZGALOM (1792—1795)

1. A POLGÁRI FORRADALOM MAGYAR ELŐFUTÁRAI

A REAKCIÓ FELÜLKEREKEDÉSE

Lipót halálával és fia, Ferenc (mint magyar király I., mint német-római császár II.) 1792. március 1-i trónra lépésével az udvar politikája gyökeresen megváltozott.

A trónra léptekor 24. évét éppen betöltött fiatal uralkodóban nem éltek apja reformer elképzelései, a követendő politikáról egyáltalán nem volt semmilyen elképzelése sem. Már II. József, aki öccse fiát mint trónörökösjelöltet maga mellé vette, csodálkozva állapította meg az ifjú Ferenc egykedvűségét, azt, hogy semmi sem érdekli. A közöny később is mindvégig jellemző rá, mint a középszerű emberek jellegzetes vonása. Mert Ferenc sem tehetségben, sem egyéniségben nem mérkőzhetett apjával vagy nagybátyjával, de még öccseivel sem, akik nála sokkal jelentékenyebb egyéniségek voltak. Károly főherceg mint szervező, mint hadvezér és politikus egyaránt kimagasló képességekkel rendelkezett; a nádori méltóságot viselő Sándor Lipót és utódja József nádor, vagy a polgárlányt feleségül vevő stájerországi majd frankfurti kormányzó, János főherceg mind magasan fölötte álltak Ferencnek. Az új uralkodó kötelességtudó, a maga módján lelkiismeretes bürokrata volt, elsajátította a kormányzás külsőségeit, de szellemi erejéből nem telt arra, hogy az államügyekben önálló véleménye legyen. Az egyszer elfogadott tanácshoz a tehetségtelenek makacsságával ragaszkodott, s legszívesebben megakadályozott volna minden változást, ahogy majd fél évszázados uralmára a kormányzati mozdulatlanság a jellemző. Amikor a francia társadalom és állam a forradalom tüzében teljesen átalakult, amikor egész Európában a jelentős reformok sora ment végbe, és kialakult a polgári állam, Ferenc kor-

mányzata egyetlen feladatának a már régen elavult meglevő konzerválását tartotta. A minden újítás iránti bizalmatlanság miatt fokozatosan eltávolította környezetéből azokat, akik reformokat, változtatást akartak, mindenekelőtt saját testvéreit, mert rugalmasabb politikát sürgettek, s mert féltékeny volt rájuk.

Ferenc, mint pedáns bürokrata, az állam minden ügyét kézben akarta tartani, ahogy a társadalom életének egészére ki akarta terjeszteni ellenőrzését.

Ez a rendszer az abszolutizmus csúcsszervének megnövelését vonta maga után, s túlterhelte a kormányzó apparátust, nemegyszer teljesen jelentéktelen ügyekkel. Messzebb néző elgondolás persze nem volt a kormányzati intézkedések mögött. Ahogy később Metternich kifejezte: Ausztriát igazgatják és nem kormányozzák. Ennek megfelelően mindjobban előtérbe került a rendőrminisztérium, amit trónra lépése után Ferenc azonnal megszerveztetett, s a Lipót alatt mellőzött Pergen grófra bízta a vezetését. Feladata volt mindenre ügyelni, megfigyelni az egyesületeket, ellenőrizni a külföldieket és a sajtótermékeket, ellátni a cenzúrát, ellenőrizni, hogy valaki nem csempész-e be az országba tiltott sajtóterméket. Ahogy a hivatalos utasítás kifejezte: feladata foglalkozni minden olyan üggyel, „mely nélkül az uralkodó szent személyének és családjának, az államnak és a magánosoknak biztonsága nem szavatolható". Hogy ennek eleget tegyen, a rendőrség cenzorokból, besúgókból, „informátorokból" egész hálózatot épített ki, akik az uralkodóház tagjait is megfigyelték, s még a császári ház leveleit is cenzúrázták. A rendőrség — amely igyekezett a Habsburg-országokat hermetikusan elzárni, s még a gondolatok beáramlását is megakadályozni — hovatovább a ferenci rendszer legfőbb jelképévé lett.

Az abszolút rendszer vezető méltóságai, még inkább az egyes kiemelt bizalmi emberek szinte korlátlan befolyást élveztek. Ferenc a birodalom legelső posztjára, kabinet- és konferenciaminiszterré volt nevelőjét, a már öregedő Colloredo grófot nevezte ki. Colloredo egyenes, őszinte ember volt, nem tartozott egyik udvari csoporthoz sem, de a régi világ képviselője, a változtatások ellenzője, sokszor nem is elvi okokból, inkább gyöngeségből és kényelemből. A kormányban az aktivitást a külügyek vezetője, a Kaunitz helyébe lépő Thugut gróf képviselte, aki esküdt ellensége volt a forradalomnak; a mind jelentősebb kormányzati pozíciót elfoglaló

rendőrminiszterrel egyetértésben ő szabta meg az 1790-es évek általános és fő politikai irányát.

Titkárként Ferenc továbbra is Johann Schloissnigg bárót, ugyancsak volt tanárát tartotta meg maga mellett, aki 1793 júniusában bekövetkező kegyvesztettségéig az uralkodó legbizalmasabb tanácsadója volt. Schloissnigg korábban tagja volt a szabadkőművesség balszárnyán elhelyezkedő illuminátus mozgalomnak, melyről a kortársak úgy tudták, hogy államfelforgató és forradalmi törekvéseket képvisel. II. Lipót ezért aggódott, hogy fiát, titkára révén behálózzák az illuminátusok, és mint trónörököst kijátsszák ellene. Schloissnigg azonban, ha valamikor voltak is forradalmi gondolatai, eddigre felhagyott velük, s lényegében a Colloredo-féle politikai elképzeléseket tette magáévá. Ferenc önállótlanságára jellemző, hogy vele véleményeztette az uralkodói döntésre felterjesztett iratokat, s még az államtanács vótumainak felülbírálatát is titkárára bízta. Schloissnigg, majd a titkárságban utóda, Anton Vogel, az államtanács irodaigazgatója, külön papírlapokra írták fel megjegyzéseiket, amiket azután Ferenc minden változtatás nélkül mint saját véleményét az aktákra másolt. Mivel a bizalmi ember által írt javaslatok az uralkodónál maradtak, aki azokat gondos bürokrataként rendezve, saját dolgozószobájában őrizte, az államtanács nem is sejtette, hogy nem maga a császár vizsgálja felül javaslataikat. Az államtanácsosok — Hatzfeld és Zinzendorf grófok, Eger vagy Starhemberg herceg — panaszkodtak, hogy háttérbe szorulnak, javaslataikat az uralkodó elveti, tanácsukat nem kéri, de nem is gondolták, hogy köztük és a császár közt áll valaki. Igaz, a francia forradalom rohanó eseményei nem kedveztek sehol a monarchikus reformoknak, a kabineti abszolutizmusnak ez a minden változtatás elől való elzárkózása azonban szinte egyedülálló volt a maga korában, s a későbbiekben is minden kibontakozás legfőbb akadályozójává vált.

II. József és II. Lipót tanácsadói tehát mindjobban visszaszorultak, s azok jutottak irányításhoz, akik a reformokkal szemben a rendszer változatlan fenntartásának voltak hívei. Azok, akik az elhunyt császárral ellentétben úgy vélték, hogy a francia forradalommal és a hazai forradalmi megmozdulásokkal szemben a legjobb védekezés a régi mellett való merev kitartás. II. Lipót kezdeményezéseit sorban elejtették. Abbamaradt a törvények kodifikálása, elutasították a nem nemesek országgyűlési képviseletét, s a tartományfőnökök utasítást kaptak, hogy a jövőben

erre vonatkozó kérvényeket ne vegyenek át. Lipót bizalmi embereit menesztették a közigazgatásból, visszamenőleg indexre helyezték és bevonták az általa íratott röpiratokat, szerzőik ellen eljárást indítottak. Megszigorították a cenzúrát, majd eltiltották a külföldi lapok behozatalát. A klérus hatalma ismét megnövekedett, visszaállították a József által feloszlatott szerzetesrendeket, az egyetemeket elözönlötték a volt jezsuiták. Magyarországon kiújultak a protestánsok sérelmei.

A belső, éleződő társadalmi ellentétek és a növekvő elégedetlenség levezetésére a kormány a háborús politika mellett döntött. Míg II. Lipót a nem nemeseket akarta megnyerni, hogy a háborút és a forradalmat elkerülje, Ferenc összefogott a nemességgel, hogy háborút indíthasson a forradalom ellen. A girondista minisztérium 1792. március 27-i jegyzékére, amely az 1756-os francia—osztrák szerződésre hivatkozva felszólította Ausztriát, hogy bontsa fel a Franciaország ellen kötött porosz szerződést, az osztrák válasz belpolitikai feltételeket szabott, ezzel szinte kiprovokálta a francia nemzetgyűlés április 20-i hadüzenetét. A pillnitzi szerződés alapján Poroszország is háborúba lépett a franciák ellen, s nyár derekán a 142 ezer főnyi egyesült porosz—osztrák hadak Károly Vilmos braunschweigi herceg vezetése alatt megkezdték a háborút, amely — kezdeti sikerek után — csúfos visszavonulással és Belgium francia kézre kerülésével végződött.

A politika irányváltoztatása természetszerűen Magyarországon is éreztette hatását. Ferenc azzal, hogy feladta apja reformterveit, egyszersmind elfogadta a rendek uralmát. 1790 óta egyébként a magyar nemesség magatartása is változott, a francia forradalom eseményei az uralkodó felé hajlították a kiváltságosokat. A nagy többségnél az önállósági törekvéseket háttérbe szorította az a felismerés, hogy a forradalom ellen a király és a rendek érdeke azonos, az egymással való harcot tehát az összefogásnak kell felváltania.

A megváltozott helyzetet tükrözte az 1792. május 20-ra összehívott koronázó országgyűlés is. Ferenc saját elhatározásából Budára hirdette meg az országgyűlést, mintegy békejobbot nyújtva ezzel a nemességnek. A diéta — amelyen éles ellentétben 1790-nel, a vezetés ismét a főnemesség kezében volt — az uralkodó és a rendek által kölcsönösen hangoztatott bizalom és szeretet lelkes hangulatában telt el. Ferenc hozzájárult, hogy a koronázási hitlevélbe bevegyék, hogy az új király trónra lépése után fél

éven belül köteles a hitlevélre megesküdni és magát megkoronáztatni. „A felséges ausztriai ház Ferenc első királynak köszönheti, hogy a hitlevélnek ezen világosításával királyi széke és az országnak alkotmánya örök bátorságban helyeztetett és a kötések változhatatlanokká tétettek" — mondotta országgyűlési üdvözlő beszédében Batthyány József hercegprímás. „Amely jóság által a karok és rendek még nagyobb szeretetre és hűségre indíttatván, készek minden erejüket és vagyonukat, sőt életüket is a törvények szellemében a király, a felséges uralkodóház és az ország méltósága védelmében feláldozni" — fejezte ki háláját az országgyűlés.[1]

Június 16-án az országgyűlés 5000 újoncot, 1000 lovat és 4 millió forint hadisegélyt szavazott meg a Franciaország elleni háborúra, „egyenlő szóval és egyenlő lelkesedéssel", ahogy a hivatalos napló mondja. Igaz, Ferenc is kegyesnek mutatkozott: kijelentette, arra fog törekedni, hogy „amennyire többi tartományának gondja engedi, gyakrabban jöhessen ebbe az országba, és itt hosszasabban időzzön", amit „annál nagyobb örömmel fog tenni, mert ... kellemesen érezte magát a magyar nemzet körében"; megígérte, hogy a birodalmi szerveknél, így a külügyi szolgálatban magyarokat is fog alkalmazni, hogy a bányakamaránál, a hadbiztosságnál és a hadi főkormányszékeknél „gondolni fognak magyarok alkalmazására", a magyar ezredekhez magyar fő- és törzstiszteket neveznek ki; hozzájárult, hogy a magyar nyelvet ezentúl rendes tantárgyként tanítsák minden iskolában, s „bizonyos idő múlva közhivatalt az országban csak olyanok nyerjenek, akik ... a hazai nyelv ismeretét is igazolni tudják".[2] A legjelentősebb engedmény az illír kancelláriá feloszlatása volt. A rendek és az uralkodó közti egyetértés és szövetség immár oly erős volt, hogy a király úgy érezte, nincs szükség erre a szervre, melynek élén Balassa Ferenc kancellár már Dél-Magyarország autonóm tartománnyá való alakításán mesterkedett.

Csak egyről hallgattak tapintatosan az uralkodó is és a rendek is, az előző országgyűlésen megígért reformok megtárgyalásáról. A jobbágyokkal egy törvénycikk erejéig mégis foglalkozott a diéta: elrendelte, hogy úrbéri ügyben első fokon a földesúr, másodfokon az alispán vagy a szol-

[1] Naponként való jegyzései az 1792 ... pünkösd havának 20-dik napjára rendelt ... magyar ország gyűlésének. Budán, 1792. 51.

[2] Uo. 122., 141.

gabíró ítélkezzék, s ezzel a jobbágyot teljesen kiszolgáltatta a földesúrnak. Ferencnek mindehhez egy szava sem volt. „Boldog király, ki magát szeretve látja népétől, boldog nép, mely magát szeretve látja királyától" — fejezte ki az országgyűlés általános hangulatát Kazinczy Ferenc.[3]

AZ ORSZÁGGYŰLÉSI RENDSZERES BIZOTTSÁGOK MUNKÁLATAI

Az 1790—1791. évi diéta által kiküldött rendszeres bizottságok munkálataival az országgyűlés sem 1792-ben, sem később nem foglalkozott, javaslataikból törvény soha nem lett. Munkásságukat, javaslataikat mégis érdemes megismerni, mert hű tükörképét mutatják egyrészt az ország akkori állapotának, másrészt a nemesség körében élő politikai és reformelképzeléseknek.

A bizottságok összeállításánál a diéta legfőbb szempontja az volt, hogy azokban az uralkodó osztály valamennyi rétege arányosan helyet kapjon. Az elnöki tisztet minden bizottságban az ország valamelyik zászlósura vagy főméltósága, a felsőtábla egy-egy tagja töltötte be, a bizottsági küldöttek zöme viszont az alsótábláról került ki, úgy, hogy minden kerületet egy-egy megyei küldött képviseljen. Valamennyi deputációban ott találjuk a királyi tábla legalább egy tagját (ezek látták el a jegyzői tisztet). A városok általában bizottságonként egy-egy képviselőt kaptak (a bányászatiban többet is, de az úrbériben egyet sem). A tagok kiválasztásánál tehát nem a szakértelem volt az elsődleges követelmény, nem az elvégzendő feladat határozta meg, hogy az országgyűlés tagjai vagy más személyek közül kit vonnak be a munkába. A legfőbb szempont a rendi túlsúly biztosítása volt. Világosan megmutatkozott ez, amikor a bizottságok személyi összetételével kapcsolatos vitában Zengg város követe kérte, hogy a kereskedelmi bizottságba vegyenek be valakit a város lakói közül, indokul felhozván, hogy a tengerparti városban sokan vannak, akik a kereskedelem minden kérdését ismerik, így hasznos felvilágosításokat adhatnak ; tagként egy Susani nevű kereskedőt javasolt, aki nemes ember, sőt királyi tanácsos is. A diéta a javaslatot elutasította azzal, hogy — a

[3] Kazinczy Ferenc, Pályám emlékezete. Bp. é. n. 188.

hivatalos jegyzőkönyvet idézzük — „a kereskedőket hasznos lészen ugyan némelykor meghallgatni, de úgy, mint a deputációnak állandó tagjait őket bevenni azért sem tanácsos, mivel leginkább magok különös hasznokra tekinthetnek".[4] Hasonló aggály persze föl sem merült, amikor például az úrbéri bizottságba csak földesurakat választottak be. Pedig ezek is „leginkább a magok különös hasznokra" tekintettek, annyira, hogy a reformer Széchényi Ferenc gróf fölháborodva a tanácskozások egyoldalúan földesúri szempontjain, le is mondott bizottsági tagságáról. A bizottságokba sem a pesti egyetem, sem a négy királyi akadémia tanárai — egy-egy kérdés képzett szakemberei — közül senki nem került be, ahogy kimaradtak a kor ismert mezőgazdasági vagy más szakértői is. Mindez eleve kérdésessé tette, alkalmasak-e ezek a bizottságok a törvényben kitűzött gyökeres változtatásokat elindító reformmunkálatok elvégzésére. Ehhez járult, hogy a bizottsági feladatok felosztása teljesen mechanikus volt, és egy szó sem esett arról, hogy a megoldást, a kibontakozást milyen irányban kell keresni. Hogy például az országgyűlés vagy a megye reformja a nem kiváltságos osztályok bevonásával oldandó-e meg, hogy az adóügyi bizottság a régi privilégiumok korlátozása vagy félretolása irányában keresse-e a megoldást vagy a meglevő viszonyok konzerválásával, csak formai, de nem lényegi javaslatokra szorítkozzék. Tudjuk, a bizottsági munkálatok eredményeként elinduló változásokat egészen másként képzelte el az uralkodó, II. Lipót és másként a rendek. Ez nyilván közrejátszott abban, hogy a munka elvi alapjairól a törvény inkább semmit sem szólt. Az uralkodó és a nemesség közti harc folytatódott tehát a regnikoláris deputációk vitáiban, s a küzdelem eredménye jó ideig bizonytalan volt.

A bizottságok 1791 augusztusában kezdték meg üléseiket, a megyék azonban már ezt megelőzőleg sorozatos feliratokban fordultak a helytartótanácshoz és az uralkodóhoz, amelyekben a bizottsági munkálatokba való folyamatos betekintést kívánták, hogy így ellenőrizhessék azokat. Mert jóllehet — olvassuk Gömör megye fölterjesztésében — „a biztos urak ösmeretes hazafiúságokhoz, egyedül a közjó és a haza boldogulására célzó szándékjokhoz teljes bizodalommal viseltetnek", mégis visszagondolva a

[4] Naponként való jegyzései az 1792 . . . pünkösd havának 20-dik napjára rendelt . . . magyar ország gyűlésének. Budán, 1792. 378.

korábbi, József alatti időkre, amikor egyrészt saját jogaitól és kiváltságaitól, másrészt „már-már az ország sarkalatos prerogatíváitól" is megfosztották a nemességet, „a különös vigilantiát" éppen nem látják hiábavalónak.[5] Bihar megye nyugtalanságában a nádorhoz írt, kérve: „méltóztassék elsőben is azokat a princípiumokat, amelyek szerént a deputációk dolgozni fognak ... közleni."[6] A princípiumok izgatják Trencsén megyét is, nehogy úgy járjanak, mint József alatt, amikor is a nemesi rend, „amelyet a születés fénye és jogai különböztetnek meg a többi embertől, a hitvány néppel azonos elbánásban részesült".[7]

A megyei nemesség tehát a számára hátrányos reformoktól félt, mert az, hogy az uralkodó ilyen javaslatokat vár a bizottságtól, már az országgyűlési előterjesztés alapján sem volt vitás. Azt, hogy II. Lipót nem óhajtotta ölbe tett kézzel kivárni a bizottsági állásfoglalásokat, hanem erélyes akciókra készült a reformok érdekében, már láttuk az előzőkben. A reformok körüli harcot érezte meg a társadalom egésze, amikor egyik oldalról a megyék, egyes nagyurak vagy nemesek, a másikról azonban polgáremberek, kereskedők, értelmiségiek, akadémiai professzorok és mezővárosi tanítók egyaránt fölkeresték beadványaikkal, javaslataikkal a bizottságokat, tanúsítva, hogy a nemesi közvélemény ellenpólusaként már kitapintható egy másik, egyelőre még csak félénken reformer, de már a polgári átalakulás irányába néző törekvés.

A bizottsági munkálatok alig néhány hónapja folytak, amikor Ferenc trónra lépésével lényeges változás állt be: a bizottsági tagok kiszabadultak a meggyőződésük és az uralkodó kívánsága közti ellentét súlyos dilemmájából; Ferenc király maga sem kívánta a reformot. A változatlan állandóságot hirdető politika légkörében azonban a deputációk egész működése feleslegessé és értelmetlenné vált, a közvélemény érdeklődése néhány hónap alatt teljesen meg is szűnt. A bizottságok mégis tovább folytatták munkájukat, s 1793—1794-ben, egyre reakciósabb légkörben, amikorra az 1790-ben még reformer tagok nagy része is visszahátrált, elkészítették javaslataikat. Utolsónak a jogügyi bizottság, 1795 február-

[5] Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL). Nádori levéltár. Archivum palatinale archiducis Alexandri Leopoldi. Politica. 1792. No. 1.

[6] Uo.

[7] Uo.

jában. A feudális társadalmi rendet megbontani vagy megreformálni egyik bizottsági javaslat sem akarta.

A Sándor Lipót nádor elnökletével dolgozó közpolitikai bizottság az ország alkotmányával, az országgyűlés összetételével, a megyei rendszer működésével foglalkozott. Az országgyűlési reform annyiból állt, hogy ezentúl a megyéknek 3-3, a 10 ezer lakoson felüli városoknak 1-1 követet javasoltak, de kimondták, hogy a jövőben felnövő városok már csak a legközelebbi szomszédjukkal közösen bírjanak egy szavazatot. Az országgyűlés és a királyi hatalom jogkörének elhatárolásában — a referátum készítője, ócsai Balogh Péter, 1792 óta Torontál megye főispánja, már régen hátat fordított korábbi közjogi radikalizmusának — a felvilágosodás jellegzetes frazeológiája sem tudja a változatlan feudális tartalmat elleplezni. Polgári társaságról, legislativáról, egzekutíváról beszél, de a rendi dualizmuson, az uralkodó és a nemesség kialakult viszonyán már nem akar változtatni. A megyegyűlésekre — úgy vélték — be kell engedni a városok küldötteit is, de egy városnak csak egy szavazata lehessen, vagyis a városi közösség a vármegyében annyit számítson, mint egy nemesúr. A bizottság fő törekvése tehát a nemesi túlsúly biztosítása és a polgári rend érvényesülésének megakadályozása volt.

Még nyíltabban megmutatkozott a feudális állapotok rögzítésének tendenciája az urbáriális bizottság javaslatában, hiszen itt a földesúr és a jobbágy viszonyában kellett állást foglalni. A bizottság elfogadta alapul Mária Terézia úrbéri rendelkezését (amelyen azonban a részletekben több helyen szigorított), de vezérelvként kimondta, hogy minden föld tulajdonjoga a földesúré, azé is, amelyet a jobbágy művel. Ezek után nem meglepő, hogy a bizottság elsősorban azt vélte feladatának, hogy részletesen rögzítse a földesúri jogokat — kocsma- és malomtartás, pálinkafőzés, vásár-, rév- és erdőjog —, s körülírja a jobbágyköltözés feltételeit. A robot szabályozásánál kizárólag a földesúri érdekek nyertek kifejezést: az évi 52 igás vagy 104 kézi robotnap háromnegyed részét a földesúr a hat nyári hónapban követelheti meg, sőt szükség esetén az egész évre kötelező robotnapokat nyárra összpontosíthatja. Ezeket az „anticipált" robotnapokat azonban, ha a jobbágy kívánja, készpénzben, napszámmal kell megfizetni. A jobbágy és földesúr közti úrbéri szerződések érvényét a bizottság 32 évre korlátozta, örökös szerződést azzal az indoklással, hogy sérti a földesúr örököseinek jogát, nem engedélyezett többé.

A földesúr—jobbágy viszony stabilizálása volt a fő gondja a jogi bizottságnak is : az úriszéket hosszas mérlegelés után továbbra is fenntartották, mert — mondja az indokolás — a közjóra is hasznos, ha a földesuraknak tekintélye van jobbágyaik előtt, márpedig ez a tekintély csak növekedik, ha a földesúr bírája is jobbágyának. Még a jobbágyok egymás közti pereiben is elvetették a falusi bíró ítélkezését, azzal, hogy nem ért a joghoz.

Engedékenyebb a bizottságok állásfoglalása ott, ahol Mária Terézia vagy II. József népjóléti programjával kapcsolatban mondottak véleményt. A közpolitikai bizottság például részletes javaslatot készített a közegészségügy korszerűsítésére, orvosok, szülésznők képzését és megyei alkalmaztatását kívánta, a betegekről (és a szegény betegekről) történő állami gondoskodást sürgette. Egészségügyi alapismereteket terjesztő népszerű füzetek kiadását javasolták. Népjóléti javaslataik modernek voltak, nemegyszer a kor színvonalán álltak, amit viszont nem lehet elmondani a mezőgazdasági termelés emelésére tett propozíciókról, hiszen az agrárviszonyok a rendi szervezettől és előjogoktól elválaszthatatlanok voltak.

Valamennyi közül legértékesebb a kereskedelmi bizottság elaborátuma, amelyet kitűnő szakemberek készítettek, hogy mást ne is említsünk, a bizottság tagja volt a horvát Skerlecz Miklós, Zágráb megye alispánja, a kor egyik legműveltebb közgazdája. Jelentésük nagy adatanyag alapján mérte fel a hazai kereskedelem elmaradt voltát. Az adatok jó részét egyes kereskedők, ipari vállalkozók és városok juttatták el a bizottsághoz. Különösen élénk színekkel mutattak rá a bécsi ipar érdekeit pártoló vámpolitika súlyos következményeire, amelynek következtében, véleményük szerint, az ország majdnem gyarmattá süllyedt. Az Ausztriába Magyarországról kivitt áru után ugyanis — panaszolták — vámot szednek, tekintet nélkül arra, hogy eladták-e, így ha visszahozzák, az eladatlan áru után kétszer fizetnek. Ezzel ellentétben az osztrák kereskedők csak az eladott áru után adnak vámot. Sok panasz hangzott el a bécsi Directorium in publico-politicis et in cameralibus működése ellen, mely a külföldi kereskedőknek vagy iparosoknak Magyarországon kedvezményt ad, ugyanilyet azonban magyarországi lakos nem kaphat. Az iparosok a nyersanyagellátás szándékos akadályozását rótták fel, mely nemegyszer megbénítja munkájukat. A bizottság, részben a beérkezett megjegyzések figyelembevételével, javaslatokat tett az ipari termelés fejlesztésére, de minden fejlődés feltételeként a bécsi kereskedelmi tanács ma-

gyarellenes működésének megszüntetését s a vámrendszer megváltoztatását jelölte meg, mondván, hogy hiába rendelkezik az ország gabonából, borból, szarvasmarhából nagy készletekkel, a jelenlegi rendszerben nem tudja azokat értékesíteni. A terménykivitel szabadsága mellett azonban a bizottság a belső piac, s ezzel kapcsolatban a tájankénti munkamegosztás kérdését is fölvetette. A tőkeszegénységre való tekintettel közpénzből állami kereskedelmi pénztár felállítását javasolták, mely merkantilista elvek szerint támogatta volna a külkereskedelmet, amit a jómódú nemesség bekapcsolásával és jutalmak bevezetésével is elő akartak mozdítani. A harmincadvám kezelését a magyar hatóságok kezére kívánták adni és sürgették, hogy a helytartótanács dolgozza ki az utak, hidak, a folyami hajózás kiépítésének rendszeres tervét.

A művelődésügyi bizottság, részben a gazdasági élet fellendítése céljából, a népoktatás gyakorlati gazdasági irányba való fejlesztését látta szükségesnek. Mezőgazdasági és technikai, mechanikai szakiskolák felállítását, gazdasági szakismereteket terjesztő könyvek és folyóiratok kiadását javasolta. A hangsúlyt az alsófokú oktatás kiterjesztésére helyezték, a cél: hasznos állampolgárok nevelése, különösebb nemzeti vonatkozások nélkül. Ez magyarázza, hogy a magyar nyelv ügyében a bizottság rendkívül tartózkodó volt, csak annyit rendelt volna el, hogy a grammatikai iskolákban a latint magyarul tanítsák, a magyar tannyelvet azonban elvetette.

Összegezésül azt mondhatjuk, hogy a bizottsági javaslatok, bár nemegyszer újszerű, fontos és korszerű kérdéseket vetnek fel, amelyek megoldása az ország és a lakosság gazdasági helyzetén, mindennapi életén javított volna, egészükben mégis politikai és társadalmi vonatkozásban konzervatív, sőt nemegyszer retrográd jellegűek. Mivel azonban az udvar még ennyi reformot sem látott szükségesnek, a 16 hatalmas folió kötetet kitevő „systematicum operatumokat" elkészülésük után irattárba helyezték. Hiába sürgették felhasználásukat egyesek — mindenekelőtt Berzeviczy Gergely, akiről később meg részletesebben szólunk —, s hiába hivatkoztak rá az országgyűlési tárgyalásokon többször is, csak 1825—1827-ben veszi majd elő hivatalosan az országgyűlés, nyomtatásban is kiadva a végső javaslatokat, hogy az akkor kiküldött új bizottságoknak rendelkezésére álljanak. Az 1832—1836. évi országgyűlés egyes reformjavaslatai ezekből a bizottsági jelentésekből indultak ki.

A PATRIÓTA NEMESI ELLENZÉK

A polgári reformokban bizakodó jozefinista értelmiség hamar észrevette, hogy Ferenc trónra lépésével más szelek fújnak Bécsből. A cenzúrarendeletek súlyosbítása, a korábban kiadott, reformot hirdető könyvek elkobzása, az íróik kiderítésére indított vizsgálatok nem hagytak kétséget afelől, hogy a felvilágosult abszolutizmus időszakának vége. Hamarosan az is nyilvánvalóvá vált, hogy a klérus, az arisztokrácia és a nemesség nagyobb része örömmel fogadja a változást, mert úgy véli, a reformok előli elzárkózás gátat vet a forradalmi eszmék elterjedésének is; vélt biztonságáért cserébe kész feláldozni a függetlenségi törekvéseket.

Az első hónapok ijedt megdöbbenése után az 1792. júniusi budai országgyűlés alatt már a kiábrándultság is megjelent értelmiségi körökben. Hajnóczynak feltűnt, hogy a rendszeres bizottságok egyre kevesebbet foglalkoznak a jogtalan néposztályok sorsával, úgy látta, hogy a nemesség hajlandóbb a bécsi udvar és a korlátlan monarchia előtt fejet hajtani, mintsem a nem nemesekkel összefogni. Csüggedten állapította meg ő is, hogy a bizottsági javaslatoktól nincs mit várni. A forradalomtól való félelem a kezdeti reformtörekvéseknek is véget vetett, az 1790-es patrióták és reformerek közül nem egy már az udvar és a reakció szócsövévé vált. Az értelmiség tanácstalan elkeseredését fejezte ki 1792 őszén Batsányi is, költőtársához, a testőrezredes Barcsay Ábrahámhoz írt versében:

Szomorú a lelkem, még alig derűle
Víg napunk, már újra homályba merűle.
Iszonyú jövendő, rémítő képzések!
Ah, mit hoznak reánk a bús végezések?[8]

A reakció, a francia háborúkkal mind leplezetlenebbé váló kabineti abszolutizmus ellen mégsem az értelmiség, hanem a kisebbségben maradt patrióta nemesség emelte fel először a fejét.

A patrióták ellenállása az 1790-es nagy lendület tetőzése után visszazuhant, de nem szűnt meg. A köznemesség már 1791 nyarán panaszolta, hogy az országgyűlés határozatait nem hajtják végre, az ország ügyeinek intézése az arisztokrácia és a főpapság kezébe csúszott át. Főleg az észak-

[8] BATSÁNYI JÁNOS, Bartsaihoz (In: Batsányi János összes művei. I. Sajtó alá rend. KERESZTURY DEZSŐ és TARNAI ANDOR). Bp. 1953. 57.

keleti megyék, Szabolcs, Zemplén, Abaúj, Borsod és Sáros nemessége mozgolódott, elégedetlenségüket nagyban fokozták a különböző vámrendeletek, melyek tönkretették a Lengyelország felé irányuló borkivitelt, e táj fő jövedelmi forrását.

A műveltebbek, a helytartótanácsban, a magyar kamaránál vagy más országos kormányszerveknél tevékenykedő nemesek már csak azért sem idegenkedtek a mérsékelt kormányzati reformoktól, mert ezzel saját rendi pozíciójukat erősítették volna. Világosan látták ugyanis a nagypolitikai összefüggéseket, azt, hogy ha a francia forradalmat leverik, ha Bécsnek nem kell többé a francia fegyverektől tartania, teljes erejével ellenük fordulhat. Tudták, hogy az udvar egyenként számon tartja őket, s ha kedvező alkalom kínálkozik, az 1790 óta halasztott, de végleg el nem ejtett bosszút végrehajtja azokon, akik a nemesi mozgalomban, főleg a poroszokkal való kapcsolatokban részt vettek.

A magyar nemesség vezető rétege, mely vagy hivatali beosztása, vagy anyagi helyzete, vagy kimagasló képességei révén az élcsapatot alkotta (szinte kivétel nélkül mindegyikük tagja volt valamelyik szabadkőművespáholynak), ekkor még várakozással és rokonszenvvel tekintett a francia forradalomra, sőt egyes jelek szerint az a gondolat is fölmerült közöttük, hogy közvetlen kapcsolatba lépnek a franciákkal. A francia nemzetgyűlés harcai a versailles-i udvar ellen, az 1791. szeptemberi alkotmány, mely a királyság intézményét hatalom nélküli külsőséggé tette (amiről igaz, hogy szűkszavúan, de a hazai hírlapok is hírt adtak), csak táplálta elégedetlenségüket, benne saját törekvéseik megtestesülését látták. Berzeviczy Gergely, ekkor a helytartótanács fogalmazója, még XVI. Lajos kivégzésére is talált mentséget. „Nem a királyok kedvéért vannak a nemzetek, hanem azért vannak a királyok, hogy a nemzetek jólétéről gondoskodjanak" — írta 1793 januárjában. Lajos nem tette ezt, sőt megszegte a nemzettel kötött szerződést: azokhoz az arisztokratákhoz csatlakozott, akik Franciaország minden bajának okozói voltak. „Gyáva és alacsonyrendű" viselkedésének köszönhette sorsát. Ő ugyan, ha rajta múlik, nem végeztette volna ki, hanem száműzte volna, de „ahol egyszer a sokévi elnyomás után kitör a népi forradalom, ott nehéz a tomboló árnak határt szabni".[9] Nagy lelkesedéssel figyelte a lengyelországi eseményeket is, ahol

[9] H. Balázs Éva, Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus. Bp. 1967. 198—199.

a király, II. Szaniszló Ágost a köznemesi-nemzeti párt mellé állt, s az 1791. május 3-i alkotmány megtörte a főurak hatalmát. Amikor pedig 1792 nyarán a lengyel hazafiak Kościuszko vezetésével kibontották a szabadságharc zászlaját a II. Katalin cárnő segítségét kérő árulók és az orosz csapatok ellen, ugyanez a patrióta magyar nemesség osztatlan lelkesedéssel állt a lengyel nemzeti párt oldalára. Ahogy a titkos ügynökök jelentették, Török Lajos gróf kassai tankerületi főigazgató, a zempléni nemesurak helyeslése közben Kosciuszko egészségére ürítette poharát. Egy névtelen, de nyilván nemesi szerző pedig imádság alakjában írt röpiratában együtt kért győzelmet a franciák és a lengyelek fegyvereire, felszólítva a magyarokat, hogy ők is rázzák le az arisztokraták és a papok uralmát.

E patrióta ellenzék hangadói Orczy László báró, a magyar kamara alelnöke körül csoportosultak. Orczy 1790-ben azok közé tartozott, akik kapcsolatba léptek a porosz királlyal; II. József halála után a rendek őrá bízták a nemesi bandériumok parancsnokságát. Az udvari besúgó már akkor „a rebellis mágnások vezérének" nevezte.[10] Orczy nem zárkózott el a mérsékelt reformok elől, bizonyos engedményeket a jobbágyok számára is szükségesnek ítélt, mégis elsősorban a nemzeti függetlenség kivívása volt szívügye. Nagy csodálattal tekintett a franciákra, akik szembe mertek szállni uralkodójukkal; szobájának falát az orléans-i herceg, a későbbi Égalité Fülöp huszárruhás arcképe díszítette. Pesti háza már az országgyűlés idején a radikális ellenzékiek egyik találkozóhelye volt, később is az maradt. 1791 őszétől egyre gyakrabban jelentették a titkos megbízottak Bécsbe, hogy a pesti és a hatvani Orczy-kastélyban sűrűn megfordulnak az ismert patrióták, s hosszasan tanácskoznak. Az „összeesküvő urak" közül név szerint keveset ismerünk. A jelentések az ismert patrióta és reformer mágnásokat említik: Podmaniczky József báró helytartótanácsost, Szapáry János gróf szerémi főispánt, Sztáray Mihály grófot, aztán Fodor Józsefet és Lányi Sámuelt, a művelt és felvilágosult köznemesség e két megszemélyesítőjét, s a fiatal Szentmarjay Ferencet, Orczy titkárát, aki az egyik belső írnok szerint a társaság lelke. Más híradások közéjük sorolták Pászthory Sándor fiumei kormányzót, Máriássy honti és Spissich János zalai alispánt, sőt Nagyváthy Jánost is.

[10] A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rend. BENDA KÁLMÁN. I. Bp. 1957. 625.

Az ellenzékiek táborának növekedéséről sorozatosan érkeztek jelentések a megyékből is. Eszerint Vasban és Zalában Fekete János gróf tábornok és Festetics György gróf szervezték „az uralkodóellenes összeesküvést".[11] Zemplénben a Kazinczyak, Szirmayak és Bernáthok, Szabolcsban a Vayak, Biharban a Beöthyek a hangadók. Spissich alispán 1791 őszén azt magyarázta szabadkőműves testvérének, Strohmayernek, akiről nem is sejtette, hogy az udvar besúgója, hogy a megyék világosan látják: az uralkodó önkényének már csak forradalmi akció vethet gátat. Ezért — mondotta — az alispánok állandó érintkezésben vannak egymással, s a fontosabb ügyekben azonosan járnak el. Már terveiket is kidolgozták, s el vannak szánva, hogy még egyszer nem hagyják magukat az udvar által félrevezetni. „Barátom — mondotta a rendőrbesúgónak az elégedetlenek egyike —, immár nem az a lényeges, hogy az orosz, porosz, vagy valaki más uralkodik-e Magyarországon, hanem csak az, hogy az osztrák ház ne uralkodjék."[12] A bizalmas jelentések úgy vélték, hogy az országgyűlést is csak azért akarják Pestre egybehívatni, hogy „a városból második Párizst csináljanak", és a „Bocskai végrendeletének szellemében készült, de 1790-ben elfogadtatni nem sikerült hitlevelet keresztül erőszakolják".[13]

Mindezek nyilván túlzott hírek voltak, de annyi bizonyos, hogy a nemesi ellenzék már 1791-ben mozgolódni kezdett. Ferenc trónra lépésével a mozgolódás rövid időre megszűnt: a bizonytalankodás hónapjai ezek, nem tudták, az ifjú uralkodótól mit várhatnak. Az 1792. évi országgyűlés után azonban rádöbbentek: minden maradt a régiben, szép szavakat kaptak, a politikai és főleg a gazdasági sérelmek azonban nem nyertek orvoslást. A kereskedelmi bizottság 1793 legelején beadta elaborátumát, melyben a Magyarországra kedvezőtlen vámrendszer sürgős módosítását javasolta, az udvar azonban még válaszra sem méltatta.

[11] Protulepecz Mátyás jelentése, 1791. július 23. MOL Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok. Kabinettsarchiv. Hungarica aus der Privatbibliothek Seiner Majestät. 14. fasc.

[12] Gragger, Róbert, Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone. Berlin, 1923. 84.

[13] Benda Kálmán, A magyar jakobinus mozgalom története (továbbiakban: Benda, A magyar jakobinus mozgalom . . .). Bp. 1957. 42.

Az 1792. évi országgyűlés, a társadalmi reform elakadása a mindeddig hallgatag polgárság körében is elégedetlenséget váltott ki. Egy ismeretlen már 1792 júliusában arról számolt be a rendőrfőnöknek, hogy a hangulat országosan rossz, nemcsak a megyékben, hanem a városokban is. Bejárta az észak-magyarországi városokat — olvassuk a jelentésben —, és megdöbbentő dolgokat tapasztalt. A polgárság egyre nehezebben tűri a városi tanácsok zsarnokságát, s elégedetlenségét mind kevésbé rejti véka alá. Általános körükben a csalódás és az elkeseredés, hogy az országgyűlés mást sem tett, csak a nemesi kiváltságokat bővítette és erősítette, a polgárságra semmilyen tekintettel nem volt. Az országgyűlési bizottságok munkájától semmi jót nem várnak. A hadiadó ellen mindenki berzenkedik, a nemes, mert fizetnie kell, a polgár, mert előre látja, hogy az amúgy is akadozó kereskedelem a pénzszűke miatt még inkább pangani fog, és mert az országgyűlés a bécsi váltótörvények érvényét rájuk is kiterjesztette. A szerbek zúgolódnak az illír kancellária megszüntetése miatt, a köznemesek az arisztokráciára fenekednek, és szidják a papokat. Végül mindenfelé azt tapasztaltam — mondja a jelentés —, hogy nagy rokonszenvvel vannak a francia alkotmány iránt. Minden érdekli őket, ami ott történik, s a franciaországi eseményekről szóló híreket mohón olvassák. A királyi család elleni rendszabályokat nem helyeslik ugyan, de az arisztokraták félreállításával teljesen egyetértenek és gyakran mondogatják: „Magyarországon sem lehet más vége a dolognak." A helyzet aggasztóbb, mint ahogy általában vélik — olvassuk. „Nem kívánok azzal foglalkozni, hogy mennyi idő alatt támadhat Magyarországon forradalom, de azt hiszem, a minisztérium nagyon téved, ha azt hiszi, hogy a megosztott érdekek miatt egyáltalában nem keletkezhet forradalom az országban. Elismerem, hogy tartós egyesség nem jöhet létre az osztályok közt, de tapasztalataim alapján nem látom lehetetlennek, hogy az általános elnyomás és zsarnokság hatására minden megosztott erő egyesüljön rövid időre a gyújtópontban álló központi kérdés megoldására ; ez pedig a hatalom erejét egy csapásra összeroppantaná."[14] Pár nappal később Gotthardi ugyanezt jelentette : „Magyarországon a polgárság és a parasztság érzései már találkoztak a mágnások és főpapok ellen. A jozefinisták terveket

[14] A magyar jakobinusok iratai. I. Bp. 1957. 625.

kovácsolnak, hogy egyesítik a köznemességet a nem nemesekkel, és kétkamarás országgyűlést hívnak létre."[15] Megannyi fenyegető hír, amelyeket még veszedelmesebbé tesz az elégedetlenség társadalmi bázisában a valóságban is bekövetkezett változás.

A DEMOKRATA ÉRTELMISÉG

A jozefinista értelmiség és a nemesi ellenzék egymásra találása nem a titkos jelentések íróinak fantáziaszüleménye; de ez az értelmiség már nem jozefinista, időközben a belső és a külső események nyomására mérföldes léptekkel haladt előre a radikalizálódás útján.

Fejlődésük első jellegzetes állomása az volt, hogy a rokon gondolkozásúak egymásra találtak, s túlnőve a szabadkőműves program reformizmusán, Pesten és Budán külön olvasóköröket alakítottak. A rendőri jelentések kezdettől fogva kluboknak nevezték ezeket, amelyekben nemesek és nem nemesek együtt vannak. Az olvasókörbe jártak a legfontosabb külföldi lapok, s a tagok rendszeres érintkezése lehetővé tette az információk és vélemények kicserélését, egységes közös álláspont kialakítását. A budai Olvasó Kabinetnek 1795 elején már 126 tagja volt, közülük harmincat név szerint is ismerünk. A tagok közt találjuk Berzeviczy Gergelyt és Hajnóczy Józsefet, Verseghy Ferencet és Szentjóbi Szabó Lászlót, a költőt, Szentmarjay Ferencet és baráti köréből Őz Pál ügyvédet, Tántsits Ignác nevelőt és Szolártsik Sándor jurátust, Ráthonyi Gábor királyi ügyészt, továbbá Koppi professzort, Abaffy Ferencet és a fiatal Verhovszky Sámuel fiskálist. A későbbi jakobinus összeesküvés szinte egész törzsgárdája együtt volt itt.

Ugyancsak velük találkozunk Abaffy Ferenc házában, ahol időről időre baráti beszélgetésre gyűltek egybe. Maga a házigazda, az 1790. évi országgyűlésen a reformerek egyik bátor képviselője, a megyei birtokos nemességből jött. A társaságban rendszeresen ott találjuk Hajnóczyt, Szentmarjayt és Koppit, az egyetem több tanárát és másokat.

De nemcsak Pesten, hanem a vidéki értelmiségi központokban is találunk ilyen társaságokat. Kassán a szabadkőműves-páholyokban is együtt dolgozó akadémiai tanárok, orvosok, ügyvédek, sőt kereskedők

[15] Uo. 771.

tömörültek; köztük volt Török Lajos gróf tankerületi főigazgató, Kazinczy Ferenc, több professzor és néhány megyei nemes. Nagyváradon a jogakadémia tanárai, a főszolgabíró, meg Kazinczy Dienes főjegyző, az író öccse, képeztek egy kisebb társaságot. Kőszegen, az ország nyugati szélén, a kerületi tábla néhány bírája, a piarista gimnázium igazgatója, egy ügyvéd és a patikus jártak össze. A „francia mérget" terjesztő „titkos klubokról" hallunk Kézsmárkon és Lőcsén is.

Ahogy ezek a szórványos adatok is mutatják, a társaságok tagjai korántsem képeztek homogén egységet. Nagybirtokos nemes, sőt arisztokrata, idegenből ide került professzor és magyar patrióta, régi történelmi család sarja és plebejusivadék egyaránt volt köztük. Ami összetartotta őket: az a meggyőződés, hogy a fennálló rendszeren változtatni kell. A változtatás mértékét illetően voltak véleménykülönbségek köztük, ha ez kezdetben nem is ütközött ki teljes élességgel. Mindezen kívül pedig összetartotta őket a francia forradalom iránti roppant érdeklődés, az, hogy egymás segítségével értesüljenek az egész Európát lázban tartó eseményekről, és kicseréljék gondolataikat.

A „klubok" fő programja éppen az volt, hogy ezt a világpolitikai tájékozódást előmozdítsák. Amíg lehetett, közösen járatták a *Moniteurt*, akik franciául tudtak, fordították a többieknek. Szentmarjay naponként összejött barátaival az újság elolvasására. Figyelemmel kísérték a forradalom idején keletkezett röpiratokat is, Paine híres könyvét az emberi jogokról vagy Rousseau *Társadalmi szerződését*, melyet Szentmarjay le is fordított magyarra. A fiatalabbak mohón olvasták a materialista filozófiai irodalmat, s köztük nem egy, a deizmuson túljutva, ateistának vallotta magát.

Az értelmiség „vigyázó szeme" tehát Párizs felé fordult, ahol a király kivégzése után a jakobinusok kezébe került a hatalom, s egymás után születtek a radikális reformok. És míg a francia köztársaság katonái a Rajnánál csapást csapásra mértek a koalíciós seregekre, köztük Ferenc császár csapataira, benn az országban minden vesztett csata hírére győzelmi ünnepet ült a demokratikus értelmiség. Abaffy házánál gyűltek ilyenkor egybe. Megünnepelték a francia sikereket, augusztus 10-ét, a köztársaság születésnapját is, miközben forradalmi dalokat énekeltek, a *Ça irát* meg a *Carmagnole*-t. Egymást „citoyen"-nek szólították, a zsarnokok halálára ittak, várakozóan éltették a szabadságot és egyenlő-

séget, amit különböző módon képzeltek el, de amelynek eszményét mindnyájan a franciákban látták megtestesítve. És miközben az udvar a koalíciós háború minden „győzelmére" hálaadó istentiszteletet rendelt el, ők széles körben terjesztették Martinovics álnéven írt röpiratát, a Ferenc császárhoz írt nyílt levelet, amely maró gúnnyal tette nevetségessé a francia forradalom eltiprásáról ábrándozó uralkodó erőlködését. Szentmarjay, hogy testvéri érzéseit kimutassa, Vácra elébe ment az országba érkező francia hadifogoly szállítmányoknak, s csókkal üdvözölte őket. Szlávy János, egy francia fogságba esett magyar katona szájába adva a szavakat, röpiratban védte meg a köztársaságot a reakció rágalmai ellen, az ismeretlen versíró pedig „a fény terjesztőit" köszöntötte a franciákban.[16]

Ezek a látszólagos külsőségek egyúttal a magyar demokraták belső fejlődésére is fényt vetnek. Az a Hajnóczy, aki 1792 elején még őszintén hitt abban, hogy mérsékelt reformokkal, a rendek és az uralkodó együttes jóakaratával lerakhatja az átalakulás alapjait, 1793-ban már a jakobinus alkotmányt fordította latinra és terjesztette baráti körében. 1792 végén a mágnások és püspökök féktelen önkényéről írt s törvényes keretek között, de az uralkodó hatalmát kívánta erősíteni, 1793. augusztus 10-én barátaival együtt már a francia köztársaság kikiáltásának évfordulóját ünnepelte meg. 1793. június végi levelében még a girondisták mellett állt, Vergniaud férfias helytállását dicsérte, pár hónappal később pedig Robespierre egészségére ürítette poharát. „Láng volt a lelke s a francia revolúcióban élt lelkestől-testestől" — írta róla Kazinczy.[17]

Persze nem mindenki tudott lépést tartani a francia fejlődéssel, s csak kevesen voltak, akik a szó igazi, francia értelmében vett jakobinizmusig eljutottak. Hajnóczyt már láttuk: 1793 őszére a polgári köztársaság híve volt, egyetértett a jakobinus elvekkel, de még mindig hitt abban, hogy Magyarországon a változás vér nélkül megtörténhet. Szentmarjay volt a legradikálisabb. Az ifjúság lendületével vetette magát a francia események sodrába; Saint-Justnek a girondisták elleni vádbeszédét fordította, nyíltan szidalmazta az uralkodókat és mindazokat, akik mellettük állnak.

[16] Uo. 877.
[17] Uo. II. Bp. 1952. 367.

A többség nem jutott el ilyen messzire, de a rendőri jelentések és a közvélemény jakobinusnak mondotta mindazokat, akik változtatni akartak a rendszeren, akiknek — ahogy egy korabeli levélben olvassuk — „az francia constitutio tetszik, és akik a francia háború előmenetelén örvendeznek és a mi udvarunk előmenetelének gátlásokat keresnek".[18] Zömük a köztársaság híve volt, de ellenezték a forradalmi erőszakot. Abaffy és baráti körének nagy része pedig mindvégig az alkotmányos nemzeti királyság híve maradt.

Az ifjúság azonban már radikálisan republikánus. A pesti egyetem hallgatói a franciák iránti rokonszenvből „jakobinus módra" rövidre nyíratták hajukat, francia „jakobinus sapkát" viseltek, a helytartótanács nagy felháborodására. Az akadémiai ifjúság szabadságfákat állított, s a farsangi mulatságokon ők rémítgették guillotine-nal az aulikusokat és a reakciósokat. Céljuk már nem az alkotmány módosítása, hanem a teljes változás, a polgárság és mindenekelőtt a jobbágyság felszabadítása. Eszméik, céljaik még korántsem forrtak ki, de lelkes lendületük komoly tényezője az értelmiségi mozgalomnak. Legtöbbjükre illik az, amit a későbbi evangélikus szuperintendens, a göttingai diák Kis János írt önmagáról. Mindenfelé a francia forradalomról folyt a beszélgetés, diákok és professzorok, jóbarátok és ellenségek erről vitatkoztak, „némelyek ellene, s még többen mellette. Természet szerint én sem maradék részvétlen s idegen — írja —, hanem a fiatal kor egész hevével s tudatlanságával foglalatoskodám vele." Barátaival együtt „a francia forradalomból reménylhető boldogságról" álmodozott, s a „köznép nyomorgatását tárgyazó gondolatok és tépelődések" kínozták.[19]

A francia forradalom eseményein föllelkesedett, a polgári átalakulás szükségességéről meggyőződött fiatal nemzedéket látunk, amely — sorai közt néhány nagy műveltségű idősebb emberrel — keresi a kibontakozás útját. Szemük Párizson van, de a hazai valóságban gyökereznek, s öntudatukat és elhivatottságukat megsokszorozza az a tudat, hogy ahogy Franciaországban az értelmiség járt elöl a forradalmi mozgalmakban, úgy nálunk is nekik kell kiharcolniok a szabadságot és az egyenlőséget.

[18] Benda, A magyar jakobinus mozgalom ... Bp. 1957. 48.

[19] Kis János superintendens emlékezései életéből. Bp. 1890. 120., 183.

AZ ELÉGEDETLENEK EGYMÁSRA TALÁLÁSA

A demokratikus értelmiség és az ellenzéki köznemesség között kezdettől fogva megvolt az érintkezés, de ezek a vékony szálak 1793-tól erősödtek meg. Ennek magyarázata az általános politikai helyzetben van. A franciák elleni koalíciós háború mind nehezebb feladatok elé állította a birodalom kormányzatát: pénzre és katonára volt szükség, a háború pedig mindenfelé népszerűtlen volt. A megyékből érkező jelentések „a francia méreg" elterjedéséről szólnak, sőt arról, hogy főként „a nyughatatlanságra mindig hajlamos tiszai megyékben" ez a méreg már be is ette magát.[20] Sorozatos vizsgálatok indulnak, demokrata és ellenzéki nemes egyaránt gyanús a kormányzat szemében. Ahogy Batsányi írta 1793 elején Aranka Györgynek Erdélybe: „A józanul okoskodó és beszélő embereket is hamar jakobinusnak nevezik."[21] Batsányit két 1790-ben megjelent költeményéért följelentették, s hosszas meghurcoltatás után állását vesztette. Verseghyt Millot világtörténetének lefordításáért papi áristomra ítélték, a megyéket pedig utasították, hogy királyi engedély nélkül nyomdát nem tarthatnak üzemben és cenzúrázás nélkül semmit sem adhatnak ki. A reakciós abszolút rendszer tehát egyaránt nyomta a polgári demokratákat és az ellenzéki nemeseket, de míg az előbbieknek nem volt fegyvere, a nemesség a megyékben ellen tudott állni. Ez a megyei ellenállás pedig 1793 tavaszától egyre nagyobb méretűvé vált.

Az egységes álláspontot, a tennivalók sorrendjét, a harc módozatait az értelmiségi titkos társaságok, az olvasókörök, a klubok szabták meg. A rendőri jelentések telve vannak a klubok határozatairól szóló beszámolókkal, s ha magukat a határozatokat nem is hámozhatjuk ki belőlük, azt világosan mutatják, hogy az ellenzéki követeléseket itt, és nem a megyegyűléseken fogalmazták meg.

Az értelmiség látta, hogy saját erejéből semmilyen változást nem tud keresztülvinni. Az udvarral, az arisztokráciával és a klérussal szemben csak a patrióta köznemesség szövetségére támaszkodhat. Ez a szövetség egyébként legtöbbjüknél nemcsak taktikai okokból, hanem egyébként

[20] Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Kiadta: MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp. 1926. 612—614.

[21] A magyar jakobinusok iratai. I. Bp. 1957. 874.

is rokonszenves volt. A megyei ellenállásnak nagy jelentőséget tulajdonítottak, s az idegen uralkodóház kormányrendszerével szemben a megyei nemesség megszervezésében látták az egyetlen lehetőséget. Batsányi, az Orczyak régi tisztelője és a patrióta nemesi mozgalom egyik legkövetkezetesebb híve, Gömör megyének a sajtószabadság ügyében írt híres feliratával kapcsolatban ezt egész világosan meg is mondta: „magánember ugyan ki írhatta volna ezt így meg. Azt hiszem, a papok és csatlósaik antikrisztusnak kiáltották volna ki. De itt, egy megyegyűlés előadásában, új hangsúlyt kapnak ezek az elvek, s olyan erőt nyernek, amilyet egy ember kijelentése sohasem kaphatott volna."[22]

A rendőrbesúgók szájából nem fogyott ki a panasz a radikális értelmiség ellen: agitálnak, tanácsokat adnak, a kétkedőket meggyőzik, a kényelmeseket harcra ingerlik. Pest-Budán az egyetem professzorai előadáson, társaságban, mindenütt a „francia rendszert" dicsérik, „többet ártanak a legvadabb francia emisszáriusnál". Gyakran látni őket politizáló nemesurak, sőt vezető méltóságok társaságában. Általában a tanárokkal meg a diákokkal sok baj volt másutt is. A kézsmárki evangélikus gimnázium egyik tanára azt magyarázta diákjainak, hogy a franciák háborúja jogos és igazságos, Ferenc királyé nem. Nagykőrösön a gimnázium tanárai és tanulói együtt éltették a franciákat, a sárospataki kollégium tógátus diákjai pedig a forradalmi eszmék terjesztésére társaságot alapítottak.

Szentmarjayról már 1792-ben azt jelentették, hogy ő a mozgatója az Orczy László körül csoportosuló elégedetleneknek. Az ellenzékiségben élen járó Zala megye alispánja, Spissich János testi-lelki jó barátja volt Hajnóczynak. Mivel az országgyűlési bizottságok munkálatai miatt hónapokon át Pesten tartózkodott, sokat voltak együtt; a rendőrbesúgó meg is jegyzi: „igen jó barátságban vannak". A keleti megyékben Kazinczy Ferenc tevékenykedett. Az 1800-as években már a börtön emlékeitől rettegő, a politikai élettől visszahúzódó író ekkor még fiatalos, friss lendülettel vetette magát a megyei életbe, nyilvános szócsatákat vívott a klérus és az udvar embereivel, s amikor a betegség ágyhoz szögezte, akkor is azt sajnálta, hogy nem mehetett el a kassai meg az újhelyi megyegyűlésre, „pedig — írta Hajnóczynak — milyen hasznosan tevé-

[22] Uo. 961—962.

kenykedhettem volna ott".[23] Az ő és elvbarátai tevékenységének nagy része volt abban, hogy a keleti megyék egyöntetűen szembefordultak a cenzúra- és sajtórendeletekkel, a kancellária kifejezése szerint „szemtelen hangú" feliratokat küldtek az uralkodónak, úgyannyira, hogy az megtorló intézkedéseket foganatosított ellenük. Hasonlóan agitált Szlávy György Biharban, Batsányi János Abaújban. Pedig Batsányi nem is volt nemes, a megyegyűlésen meg sem jelenhetett, de az Orczyakon és nemesi barátain keresztül még a megye feliratának megfogalmazásában is részt vett.

Mindehhez tegyük hozzá, hogy a helytartótanácsban, a kamarában is ott ültek a klubok tagjai, kiknek javaslatait a kancellária rendszeresen elítélte, mert elnézők és engedékenyek a megyék iránt. Ezek a „jakobinusok", vagy ahogy Mednyánszky helytartótanácsos nevezte őket: „az ördög gyertyagyújtogatói", ahol csak tehették, védték és támogatták az ellenzékiek mozgolódását.

A mozgalom pedig egyre jobban kiforrta magát és mind szélesebb körökben terjedt. Pergen gróf, a rendőrminiszter már 1792 végén ijedten jelentette, hogy Magyarországon rohamosan nő azoknak a száma, akik a francia rendszerrel rokonszenveznek. 1793 tavaszán Martinovics — aki híreit az értelmiséggel közvetlenül érintkező Laczkovics Jánostól kapta — már azt jelentette, hogy nyolc nyugati megye megegyezett a következőkben: 1. a főpapi birtokokat el kell venni, 2. a főnemességet meg kell szüntetni, 3. a kétkamarás országgyűlés alsóházát a nem nemesek alkossák, 4. az ország viszonyainak megfelelő új alkotmányt kell készíteni, 5. Magyarországot el kell szakítani a Habsburg-háztól, és köztársasággá kell alakítani. Ürményi személynök arra törekszik, hogy mindehhez a magyar ezredek támogatását megnyerje. Ha az Ürményire vonatkozó híradást alaptalannak kell is tekintenünk, s ha a megyék megegyezéséről mondottak is túlzottak, a többi nem más, mint a Hajnóczy munkáiban nyomon követhető elgondolások konkrét formába öntése.

Más jelentések az ország keleti és északkeleti megyéiből az értelmiségiek és a vezető nemesek klubmegbeszéléseiről szóltak. Hallunk az Eperjesen, Lőcsén és Kézsmárkon tartott „jakobinus összejövetelekről", a Zemplénben észlelhető nyugtalanságról, valamint egy sor ismert, magas

[23] Uo. 972—973.

rangú tisztviselő gyanús és gyakori utazgatásáról a „nyugtalan" megyékben: Zemplénben, Biharban, Szabolcsban meg Abaújban. A titkos ügynökök, besúgók jelentését nyilván nem vehetjük mindig készpénznek, de az már elgondolkodtató, ha az egymásról nem tudó ágensek ugyanazt jelentik. A titkos informátorok tájékozottak, gyorsan és konkrétan jelentenek. Sándor Lipót nádor csak 1793 decemberében tudatta az uralkodóval, hogy Zemplén megye megtagadta önkéntesek felajánlását a francia háborúra. Mednyánszky helytartótanácsos azonban már november 11-én felküldte az udvarba a megye határozatát, s tudatta, hogy az iratot — amelyet Orczy József báró főispán és más „főbűnösök" a tokaji szüreten szerkesztettek — 22 másik megyének is megküldték.

1793 őszére az eddig elszigetelt, helyi ellenállások kezdtek egységes jelleget ölteni. A cenzúra- és sajtórendeletekre már országos tiltakozás volt a válasz: Gömörtől Biharig és Nyitráig, délre Zaláig megmozdultak a megyék, s a tiltakozó feliratok hangja, stílusa és érvei egyaránt elárulják, hogy klubisták készítették. 1793 végén elakadt az újoncozás, egyik megye a másik után tagadta meg a katonaállítást. 1794. január elején egyszerre jelentették Pozsonyból, Pestről és Zágrábból, hogy az elégedetlenség már minden néposztályra átterjedt: a megyék zúgolódnak, nem hajlandók sem pénzt, sem katonát adni a franciák elleni háborúra, a parasztok országgyűlési képviseletet akarnak, mindenütt lázító röpiratok járnak kézről kézre, s a jakobinusok csak az alkalmas pillanatot várják a forradalom kirobbantására. Szabolcs megye a helytartótanácshoz is felírt, kérve: járjon közbe az uralkodónál, állítsa le a Franciaország elleni háborút, mert minden pénz elfogyott, a kereskedelem teljesen leállt és a sok újonc elvitelével szinte kiürült az ország. A hangulatra jellemző, hogy Zemplén megye ügyészi eljárással fenyegette meg az Almásyakat, mert saját költségükön katonát ajánlottak a franciák ellen.

A magyarországi főhadparancsnokság sorozatos jelentésekben panaszolta a megyei nemesség és polgárság francia hadifoglyok iránt léptennyomon tüntetően kimutatott rokonszenvét. Szirmay Ádám zempléni nemesúr okát is adta ennek a rokonszenvnek: „Adná isten — mondotta —, hogy a franciák meg a lengyelek boldoguljanak, mert akkor mi is lerázhatnánk a németek igáját, és szabadok lehetnénk, mint a franciák."[24]

[24] József nádor iratai. Kiadta: Domanovszky Sándor. I. Bp. 1925. 156—157.

Rozgonyi Sándor zempléni nemes kijelentette: „Jó lenne, ha az Ausztriai Háznak véget vetne az ország, és mi is abban mesterkedünk."[25] Szentmarjay Imre, Orczy László többször említett titkárának az apja, 1794 elején kioktatta a megyegyűlésen óvatoskodó nemeseket: „tán nem tudják, milyen időket élünk? Ha most nem merünk valamit kezdeni, elszalasztjuk a legalkalmasabb időt." Sztáray Mihály gróf a küszöbön álló forradalomról beszélt, s hozzátette: ő maga is azon fáradozik, hogy az minél előbb megvalósuljon.[26]

1794 májusában egy, a Bihar megyei Piskolton kelt röpirat felszólította a megyéket, hogy a lengyelek példájára szövetkezzenek az ausztriai ház uralma ellen. „Ha még el nem aludt mibennünk magyarokban a mi híres őseink vére — olvassuk —, ha még pihedegél mi bennünk a Bellona asszonytól béoltott vitézség, gerjesszük fel tehát magunkban, mivel most felderült napunk sugára hozza magával, hogy az ausztriai despota ház súlyos igáját vessük ki nyakunkból." A röpirat az 1790-es rendi sérelmeket sorolta fel — a hadseregben elnyomják a magyarokat, az országban idegenek parancsolnak, a magyar nemesnek hallgass a neve —, de végső következtetése már egészen más. 1790-ben a legradikálisabbak sem gondoltak a monarchia eltörlésére, most pedig mint a világ legtermészetesebb dolgát mondták ki, hogy „országunk el lehetne király nélkül, hanem minden vármegye a maga megyéjét igazgatná, és minden vármegye egy fő guberniumot esmérne, és magyar bellicum consiliumot is felállíthatna országunk, mivel a jövedelem az országot illetné, nem pedig a megszaporodott királyi famíliát".[27] Íme a francia forradalom törekvései rendi megfogalmazásban: a nemesi köztársaság eszméje. Ezek után nem lepődhetünk meg azon, hogy Pergen rendőrminiszter már 1793 végén azt jelentette: az elégedetlenek a zürichi francia konzulon keresztül érintkezést keresnek a párizsi konventtel.

1794 elején a köznemesség vezetői mind elszántabb hangot ütöttek meg Magyarországon, Horvátországban és Erdélyben is. Az országos hangulat, a megyék szervezkedése oly ijesztő volt, hogy az uralkodó nem merte a diétát egybehívni, a nádor pedig azt tanácsolta Ferenc királynak,

[25] Uo. 140.
[26] Uo. 160.
[27] A magyar jakobinusok iratai. I. Bp. 1957. 1034—1041.

hogy a törvénysértéseket emlegető megyei feliratokra inkább ne válaszoljon, mert „a mostani időkben sok mindent nem tehet meg az ember és hallgatnia kell, amit kedvezőbb körülmények közt nem tenne meg".[28]

A radikális értelmiségiek és a patrióta nemesek összefogásából született mozgalom 1794 tavaszán már országos méreteket öltött. Az udvar el volt szánva, hogy nem enged, s a terror és az erőszak mind nyomasztóbbá vált. A továbbiakban most már minden azon múlott, sikerül-e a radikálisokat és a patriótákat egy szilárd szervezetbe összefogni, s a megyék erejével az egész országot mozgósítani. Mert ahogy Kresznerics Ferenc szombathelyi tanárnak írta egy ismeretlen barátja Pestről: „sok már mindenfelé a jakobinusi lélekkel lehelő, csak mód nincs. De adj a kezébe fáklyát, meglátod, ha nem tudja-e hordozni."[29]

2. A MAGYAR JAKOBINUS MOZGALOM

DEMOKRATIKUS ÉS POLGÁRI MOZGALMAK A HABSBURG-MONARCHIÁBAN

A Franciaország elleni háborúban elmaradt a várt győzelem, s ez krízist idézett elő nemcsak Magyarországon, hanem a Habsburg-monarchia minden tartományában. A reformok leállítása, a reakció felülkerekedése egyaránt sújtotta a birodalom egészét, s a polgári átalakulást várókat mindenütt ellenzékbe kényszerítette. 1794 nyarán az elégedetlenség hirtelen megnövekedett, és hangot adott mindenütt, úgyannyira, hogy a kormányzatnak szigorú rendszabályokat kellett életbe léptetnie. A hadseregben mindennaposakká váltak a szökések, miközben a császári katonaság és a francia nép fraternizáltak egymással. A forradalom eszméi kezdtek ismertté válni a hadseregben és az itthon maradottak között egyaránt. Ez volt az a pillanat, amikor a volt jozefinisták baloldali, demokratikus szárnya — a francia forradalom sikereitől is tüzelve — aktívabb politikai ellenállásra szánta el magát, megindult soraiban a szervezkedés.

[28] Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp. 1926. 655.

[29] MÁRKI SÁNDOR, Kresznerics Ferenc leveles könyve. Bp. 1914. 16.

A demokratikus szervezkedésben azonban már hiába keressük a korábbi egységet, amely a jozefinizmus idején az egész monarchiában egy táborba tömörítette a reformereket. A nemzeti momentum áttörte a korábbi kezdeteket. Bár az egyes jakobinusnak mondott demokratikus csoportokat kapcsolatok fűzik egymáshoz, szervezkedésük mégis önállóan, a sajátos helyi társadalmi viszonyokból nőtt ki és mindvégig azokhoz igazodott. Az egész monarchiát átfogó szervezet, összefogott mozgalom nem volt, s a jakobinus megmozdulások Triesztben, Zágrábban, Bécsben, Pesten, Budán vagy Krakkóban mindenütt a nemzeti adottságok hatása alatt formálódtak. Ebből adódtak a közöttük levő különbségek is. Egy azonban általánosan jellemző: a népforradalom alapfeltétele, a jakobinusok és a nép összefogása sehol sem jött létre. Így aztán a kormányzat mindenütt felszámolhatta a jakobinus megmozdulásokat.

A francia hatás legközvetlenebbül a galíciai lengyelországi részeken érvényesült (amelyek szellemi kapcsolatukat a többi lengyel területtel mindvégig megőrizték), egyrészt még a Leszczyński Szaniszlóig visszanyúló közvetlen érintkezések, másrészt a lengyel emigráció révén, 1793—1794-ben pedig már azon tény következményeként, hogy a Konvent és Lengyelország ellenségei közösek voltak. Ugyanakkor az országra nehezedő külső nyomás (a második és a harmadik felosztás között) tompította a mérsékeltek (az 1791. évi alkotmány hívei) és a forradalmárok (akik francia példára radikális társadalmi átalakulást kívántak) közti ellentétet. Az 1794. évi felkelésben egyes forradalmárok a polgárság és a parasztság bevonásával széles egységtábort igyekeztek létrehozni, s programjukban nemzeti és társadalmi követelések együtt jelentkeztek. Az 1794. április 24-én megalapított varsói jakobinus klub statútuma kimondja: tag lehet bárki, származásra és társadalmi rangra való tekintet nélkül, aki támogatja a forradalmi kormányt. Ennek alapján az 1794-es lengyel szabadságharc társadalmi bázisát korábban nagy és zárt egységnek vélték. Ma már tudjuk, hogy az egység korántsem volt teljes, még a lengyel jakobinusok között sem. Ezért is nem tudták végrehajtani a robespierre-i programot, a totális polgári forradalmat, amit nagy részük nem is vállalt. A lengyel jakobinusok, a még csak kialakulóban levő lengyel polgári elemek, politikai és társadalmi törekvéseiket tekintve nem a harcos sans-culotte-ok és a polgárság között foglaltak helyet, mint Franciaországban, hanem a városi kispolgárság és a patrióta nemes-

ség között, s a vezetést még ezek viszonylatában sem tudták a kezükbe ragadni, a parasztság különben is elmaradott és szervezetlen tömegével pedig alig volt kapcsolatuk. A lengyel forradalmi megmozdulásnak így nemzeti és társadalmi síkon egyaránt el kellett buknia, viszont nem lebecsülendő az a hatás, amit a lengyel események a Habsburg-monarchia népeire, mindenekelőtt pedig a magyarokra gyakoroltak.

Más volt a helyzet Cseh- és Morvaországban. Ez a terület a monarchia legiparosodottabb része, a jozefinizmus fellegvára volt. A zömében német polgárság, sőt részben az arisztokrácia egy része is viszonylag korán kapitalista vállalkozásokba kezdett, s az ekkor születő, de magát még nagyon gyöngének érző cseh polgárság az uralkodó és a nemesség felé tájékozódott, s nem is kereste a kapcsolatot a parasztsággal. Ez a cseh kispolgárság gondosan kerülte nemcsak a forradalmat, hanem az ellenkezés látszatát is, nehogy az udvar megtorlását vonja magára, s azt a keveset is elveszítse, amit elért. A reformtörekvések így csak az irodalomba húzódtak, a politikában nem jutottak szóhoz. Egyesek eljuthattak a radikális társadalmi átalakulás szükségletének felismeréséhez, de mozgalom nem tudott kialakulni; a nemzeti és szociális törekvések szintézise nem jött létre, még elméleti formában sem. Ilyen körülmények között a parasztság szórványos és egymástól elszigetelt megmozdulásai is magukra maradtak, a kormányzat könnyen elfojtotta azokat.

A csehországinál bonyolultabb volt a fejlődés a délszlávoknál. Nem is adható egységes kép az egymástól gyökeresen különböző tartományokról, hiszen egészen más volt a társadalmi és politikai helyzet az Ausztriához tartozó szlovéneknél, a Magyarországgal közös államban élő Horvátországban, a katonai határőrvidéken, a patrícius hagyományokból sok mindent átmentett Dalmáciában vagy a török uralom alatti Boszniában és Szerbiában.

Az már régóta ismert, hogy a francia forradalom eszméi a horvátokhoz és a szlovénekhez korán eljutottak, az újabb kutatások azonban a korai szerb felvilágosodásra is fontos adatokat hoztak. Míg korábban a napóleoni háborúk idejére tették a szerb felvilágosodás első szakaszát, ma tudjuk, hogy ez a folyamat — elsősorban a bánsági és határőrvidéki szerbek között — már a 18. század második felében megindult. Ekkor kezdődött a szerbeknél a korábban kizárólagos keletre tekintés mellett a nyugatra fordulás, nem utolsósorban a hazai szerb görögkeleti egyház

vezetőinek hatására. Ez azonban jó ideig csak az értelmiségi elitet jellemezte. II. József, majd II. Lipót alatt viszont a Belgiumba vezényelt szerb határőr-katonaság is közvetlen kapcsolatba került a forradalmi Franciaországgal; az uralkodó meg is szigorította a levélcenzúrát. 1790-ben, a temesvári szerb nemzeti kongresszuson, ahogy láttuk, már megütközött a konzervatív nemesi tábor a forradalmi nacionalistákkal, akiknek a magyar jakobinus mozgalomból ismert Sečanac (Szecsanacz) Jovan volt a szószólójuk. Ahogy a szerb nemesúr, Tököly Száva mondotta: „nem csinálunk francia módra forradalmat".

A nemzeti és a szociális törekvések 1790 után a délszláv mozgalmakban is egyre jobban összeforrtak. A szlovéneknél ugyan a baloldal az irodalomba vonult vissza (a szlovén kispolgárság nem akart ujjat húzni az udvarral), s csak Napóleon csapatainak megjelenésekor kapott szót a politikában is; a horvátoknál és a szerbeknél azonban a volt jozefinista értelmiségiekből álló baloldal — részben magyar hatásra is — egyre radikálisabb hangot ütött meg, hogy 1794-ben mozgalmuk beletorkolljék a magyar jakobinus szervezkedésbe.

A románokra a felvilágosodás áramlata elsősorban az erdélyi unionált egyházon át hatott, a francia forradalom eszméi azonban részben Magyarországon és Erdélyen, részben pedig Lengyelországon át érkeztek Moldvába és Havasalföldre, majd onnan a Habsburg-monarchiában élő románokhoz. Szerbia a Porta uralma alatt állt, s ez mérhetetlenül lelassította fejlődését; a török vazallus román fejedelemségek részben önálló politikát folytathattak, s így jobban bekapcsolódtak az európai fejlődés vérkeringésébe. 1793-ban, Lengyelország második felosztása után számos lengyel menekült érkezett főleg Bukarestbe, ezek voltak a francia forradalom első lelkes ágensei. A következő évben Franciaország felújította hagyományos baráti kapcsolatait a Portával, francia ügynökök, sőt állandó konzulok kerültek Jászvásárra (Iaşi) és Bukarestbe is, akik körül hamarosan kialakult a francia köztársasággal rokonszenvezők politikai köre. A francia konzul 1794-ben már ezt jelentette Jászvásárról: „Egész sor bojárt találtam itt, akik a mi forradalmunk mellett nyilatkoztak, és sokan vannak, akik hasonlóan éreznek, de nem mernek szólni."[30]

[30] Idézi: N. Iorga, La Révolution française et le Sud-Est de l'Europe. Bucareşt, 1934. 16.

Ugyanebben az időben a bukaresti osztrák ügyvivő is arról panaszkodott, hogy a havasalföldi előkelők nyíltan a franciákkal rokonszenveznek, sőt maga a fejedelem is. 1794-ben a cári udvar kifogást emelt a moldvai fejedelemnél, mert franciabarát, „jakobinus levelezgetést folytató" orosz állampolgároknak menedékhelyet ad.

A moldvai és havasalföldi bojárság részéről megnyilvánuló politikai rokonszenv korántsem jelentette persze a francia forradalom társadalmi vívmányainak igenlését. Polgárság nem volt, a jobbágyok pedig olyan elnyomás alatt éltek, szegényen és tudatlanul, hogy hozzájuk a francia események híre sem jutott el. Eljutott viszont a más társadalmi viszonyok között élő erdélyi román parasztokhoz, akikben — hasonlóan erdélyi magyar sorstársaikhoz — nem politikai, hanem szociális váradalmakat váltott ki: a franciáktól várták sorsuk jobbra fordulását. „Vagynak olyan oláhok, és ez nem mese — írta Barcsay Ábrahám 1793-ban —, akik a francia revolutiót könyv nélkül tudják és még másoknak is explicálják."[31] Ezek a „magyarázók" — mivel a román polgárság és a világi értelmiség még csak csírázóban volt — elsősorban a pópák közül kerültek ki, közülük többeket bíróság elé is állítottak agitációs tevékenységért.

Az erdélyi román jobbágyok magukra hagyatva, önerejükből azonban legföljebb egy újabb parasztfölkelést támaszthattak volna, ebben az esetben pedig nemcsak a hivatalos hatalommal, hanem a társadalom egészével is szemben találták volna magukat, mint a Horea-Cloşca-zendüléskor. Az erdélyi magyar értelmiség, a nemesség, vagy a részben szász polgárság szövetségét megnyerni eleve reménytelen volt. Így azután, a román társadalom sajátos helyzeténél fogva, a nemzeti és a szociális törekvések nem találkozhattak egymással; ezért sem az erdélyi, sem a fejedelemségbeli románoknál nem jött létre jakobinusnak nevezhető megmozdulás.

Egészen más okból, de a birodalom osztrák-német tartományaiban sem bontakozhatott ki teljes erejével a jakobinus mozgalom. Az osztrák nemesség haszonélvezője volt a más országokra kiterjedő Habsburg hegemóniának, ahogy a bécsi polgárság is csak hasznát látta a merkan-

[31] GÁLOS REZSŐ, Barcsay Ábrahám levelei Danczkay Józsefhez. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1937. 1. sz. 64.

til politikának és az örökös tartományok érdekeit szem előtt tartó vámrendelkezéseknek. A szabad parasztok is előnyös helyzetben voltak a monarchia más tartományaihoz viszonyítva, és ezen a lényeget tekintve a józsefi rendeletek visszavonása sem változtatott. Mindez közrejátszott abban, hogy a francia forradalom eszméi a társadalom szélesebb rétegeit nem mozgatták meg, ugyanakkor értelmiségi körökben a visszhang komoly volt.

Az értelmiségiek elsősorban az egyetemi városokban — Innsbruck, Graz és főleg Bécs — klubokat, köröket alakítottak, ahol politikai kérdésekről vitatkoztak, a francia forradalom lapját, a *Moniteurt* olvasták és forradalmi röpiratokat másolgattak, akárcsak a magyarországi klubokban. A klubok egymástól függetlenül működtek, köztük nem volt kapcsolat. Bécsben három ilyen értelmiségi körről is tudunk, az egyik Andreas Riedel báró, a másik Wollstein professzor, a harmadik a költő Blumauer személye körül csoportosult. Míg a vidéki klubok elsősorban a polgári értelmiség gyülekezőhelyei voltak, a bécsiekben magas rangú hivatalnokokkal, sőt arisztokratákkal is találkozunk. Elképzeléseik ennek megfelelően nem voltak egységesek, s köztük is csak néhányan akadtak, akiket a szó francia értelmében jakobinusnak mondhatunk.

A szervezkedés a belső és külső események indítására 1793-ban merült fel először a bécsi radikálisok körében. Vezéregyéniségük, Riedel báró, Ferenc király egykori nevelője, kidolgozta az új alkotmányt, a forradalmi átállást elindító felhívást, Hebenstreit főhadnagy pedig harci kocsi találmányával akarta az akció sikerét biztosítani. Valamennyien érezték azonban, hogy ilyen nagy vállalkozáshoz kevesen vannak. Jutz ügyvéd 1794 tavaszán meg is mondta: a forradalom megvalósítása még nem időszerű. Mások azonban bíztak a szervezés sikerében: propagandát kezdettek az egyetemi hallgatók közt — a megnyertek ünnepélyesen a „jakobinus esküt" is letették —, s Hebenstreit azt javasolta, indítsák el az agitációs munkát a kocsmákban, a munkások és napszámosok megnyerésére. Közben a Hebenstreit-féle harci kocsi tervét a lengyel Soltyk gróf támogatásával 1794 májusában kiküldték Párizsba, megbízottaik tárgyaltak Carnot-val, a Konvent azonban semmi hajlandóságot nem mutatott a minden realitást nélkülöző terv támogatására, sőt a követekben osztrák kémeket gyanítva, egy időre fogságba is vetették őket.

1794 júliusában a bécsi rendőrség felgöngyölítette a szervezkedést, tagjait bíróság elé állította.

Az osztrák radikálisok teljesen magukra maradtak. A nemesség szorosan az udvar mellé zárkózott, a parasztsággal, a bécsi munkásokkal pedig ők sem tudták megtalálni a kapcsolatot. Hebenstreit elképzelése, hogy 2500 beszervezett, elszánt emberrel egy éjszaka megdönti a hatalmat, már ott elakadt, hogy a mozgalom mindössze néhány tucat értelmiségit mondhatott magáénak, akik legtöbbjénél a kellő elszántság is hiányzott, s akik nem is kívántak túlmenni a politikai dohogáson.

Ezekbe a megmozdulásokba illeszkedett a magyar jakobinus mozgalom is. A magyar mozgalom hátterét vizsgálva, elsősorban azokat a mélyreható társadalmi-politikai ellentéteket kell kiemelnünk, amelyek talán az egész birodalomban itt voltak a legélesebbek, s amelyek arra késztettek egy kis csoport magyar (és melléjük állt nem magyar) értelmiségit, hogy önálló polgári államot próbáljanak létrehozni. Magyarországon 1790-ben a nemesség is szembefordult a Habsburg-uralommal, részben, hogy megakadályozza az országra káros bécsi gazdasági és katonai törekvések érvényesülését, részben, hogy az abszolutisztikus rendszerrel szemben megvédje kiváltságait. A francia forradalom Magyarországon teljes harci készültségben érte elsősorban a köznemességet, s bár egy részük később az udvarhoz csatlakozott, a patrióták úgy érezték, itt az idő a Habsburg-uralommal való leszámolásra. A parasztság, mely maga is erősen megérezte a feudális rendszer ingadozását, telve volt nyugtalansággal, várakozással. Felkelés esetén az ő részvételével is lehetett számolni. A városi polgárság, a modern képzésű hivatalnokréteg, mindenekelőtt pedig a sem származásra, sem nemzetiségre, sem vallásra nem egységes értelmiség kész volt a patriótákkal szövetségben az udvar ellen fordulni, hogy a reakciós rendszert kivesse sarkaiból. Szövetségük alapja lényegében a ferenci rendszer elleni gyűlölet volt. Az így létrejött „jakobinus összeesküvés" persze erősen tükrözte a mozgalmon belüli különbségeket. A paraszti tömegekkel a magyar jakobinusoknak sem volt kapcsolatuk, hiába hangsúlyozták „a néppel együtt" politika fontosságát. Mégis, a magyar mozgalom, kedvezőtlen feltételei mellett is, a tettre kész haladó szellemek széles szövetségét valósította meg.

MARTINOVICS IGNÁC

„Gyakori utazásaim Magyarországon lehetővé tették, hogy megismerjem valamennyi rend és néposztály hangulatát. A felvilágosodottabbak elégedetlenkedtek, hogy a régi sötétséget akarják visszahozni, s hogy az egyetemi tanszékeket, a közhivatalokat jezsuita szellemű egyénekkel töltik be. A jobbágyok, főleg az egyházi birtokokon, keseregtek a rájuk nehezedő elnyomás miatt. Az alsópapság joggal panaszkodott a püspökök és főpapok erőszakos és zsarnoki bánásmódjára ... Az országgyűlés megkerülésével kirótt hadisegélyek, a törvénytelen újoncozások forrongásba hozták a magyarokat. Kijátszák a törvényt — mondták —, s ez még jobban szembefordította őket az udvarral. Mindehhez járult a Franciaországgal való költséges háború, amely a magyarokra csak kárt, hasznot nem hozhatott, azután a magyar tisztek mellőzése az előléptetésben ... Nagyon rossz néven vették a magyarok azt is, hogy a bécsi kabinet szövetkezett az orosszal és a porosszal a lengyel fölkelés ellen ... Egy további általános sérelem volt, hogy bár az országgyűlés biztosította, hogy a bécsi külügyi hivatalokba és a bányaügyek intézésébe magyarokat is bevesznek, ezt a mai napig nem teljesítették. Mindezek az okok arra indították a magyar nemzetet, hogy maga gondoskodjék az orvoslásról és saját erejéből vigye véghez az állam megreformálását." Martinovics Ignác, a magyar jakobinus mozgalom szervezője és vezetője vallotta ezt a bécsi vizsgálóbizottság előtt 1794 augusztusában.[32]

Martinovics változatos életpálya után került kapcsolatba a jakobinusokkal, s ez az életpálya önmagában is jellemző az ellentmondásokkal terhelt korszakra.

Pesti kispolgári családból származott, s özvegy anyja, szinte még gyermekfővel, ferencrendi szerzetesnek adta. Hittudományból és bölcsészetből doktori fokozatot szerzett, de nyugtalan természete nehezen tűrte a szerzetesi fegyelmet, s katonapapnak állt Galíciában. 1783-ban II. József kinevezte a lembergi főiskola, majd hamarosan az egyetem természettan professzorává. Utazásokat tett Európa nyugati részein, önerejéből széles körű nyelvismeretet szerzett. Tudományos tevékenységet elsősorban a

[32] A magyar jakobinusok iratai. II. Bp. 1952. 49—51.

természettudományok területén fejtett ki, de érdekelte a filozófia és a politika is.

Első dolgozatai még az idealista filozófia hívének mutatják, de 1788-ban megjelent *Mémoires philosophiques* című munkája már arról tanúskodik, hogy materialistává és ateistává lett. Ezzel párhuzamosan alakult politikai felfogása is. A nyolcvanas évek végére már a polgári átalakulás híve, de a reformokat felülről, az uralkodótól várja.

Írásainak olvasása nyomán rendkívüli akaraterejű, óriási munkabírású és fáradhatatlanul kitartó ember képe rajzolódik elénk, aki elsőrendű szellemi képesség, kitűnő memória, magas fokú intelligencia és széles körű tudás birtokában volt. Szuggesztív, vitára mindig kész egyéniségével az embereket könnyen meggyőzte érveivel, ugyanakkor szenvedélyes és makacs, mérhetetlenül nagy ambícióktól fűtött, mindenáron — akár mások rovására is — érvényesülni akaró egyéniség volt: karrierista, hiú, gőgös és önhitt ember, aki elgondolásaihoz mániákus következetességgel ragaszkodott.

1790-ben elérkezettnek látta az időt, hogy a politika terére lépjen. Ekkor írta első röpiratát *(Oratio ad Proceres)*, amelyben országgyűlési beszéd formájában a nemességhez fordul, és felszólítja: rázzák le az arisztokraták és a klérus uralmát. Pályázik a pesti egyetem fizika tanszékére, de a jezsuiták kibuktatják.

1791 nyarán megismerkedik Gotthardival, Lipót titkosrendőrségének vezetőjével, s abban a reményben, hogy jelentéseivel magára vonhatja az uralkodó figyelmét, s ezzel megnyílik előtte a politikai érvényesülés útja, beáll a rendőrbesúgók sorába.

Ettől kezdve sűrűn találkozunk Gotthardihoz írott bizalmas jelentéseivel, melyekben a magyarországi titkos társaságok összejöveteleiről, a patrióták, illuminátusok és jezsuiták terveiről számol be, fizetett kémek módjára felnagyított és kiszínezett formában. Fölényes biztonsággal ítél mindenkiről, és kéretlenül is állandóan tanácsokat ad, de úgy, hogy mindig saját magát helyezi előtérbe. Hiszi, hogy Lipót császár a jozefinista politika nyomdokain kíván haladni, s ebben a reformpolitikában vezető helyet szán magának. Európai látókörű, felvilágosodott reformer, de patriotizmus nincs benne. Haza, szülőföld, nemzeti hagyományok, nemzeti kultúra vagy nemzeti függetlenség elavult, nevetséges dolgok előtte. Hajnóczyékkal ellentétben, akik a nemességet igyekeznek meggyőzni a

polgári átalakulás szükséges voltáról, ő a királyt akarja rávenni a reformokra, a magyar nemesség, sőt a magyar hagyományok kíméletlen megsemmisítése révén is. A trónt és a birodalmat, nem pedig a magyar nép érdekeit tartja szeme előtt. Még a polgári reformtörekvéseket is elítéli, ha azok nemzeti oldalról jönnek. Inti az uralkodót, hogy a nagy engedékenység egy nemzetnél sem eredményez jót, legkevésbé a magyarnál: „az olyan műveletlen népet, mint amilyen a magyar nemesség és papság, eréllyel és megingathatatlanul kell kézben tartani és emberi kormányformára szorítani".[33] Kész megvédeni Lipót burkoltan alkotmányellenes törekvéseit, s javasolja, hogy a magyar nemesek letörésére mozgósítsák a határőrvidéki szerb katonaságot. Polgári törekvésekből fakadó reformjavaslatai így kifejezetten magyarellenes élt kapnak, s ha megvalósulnak, nem a hazai polgári kibontakozást, hanem a korlátlan uralkodói hatalmat és az összbirodalmi egységet erősítik.

II. Lipót meg volt elégedve szolgálataival: kinevezte udvari kémikussá és szászvári apáttá, anyagilag gavallérosan jutalmazta. 1791 legvégén pedig — erről már volt szó korábban — sokat ígérő feladatot bízott rá: a magyarországi parasztmozgalmak titokban való felszítását. Úgy látszott, teljesül régi vágya; ha a háttérből is, de fontos politikai szerepet játszhat.

Lipót halálával kiváltságos helyzete és érvényesülési reményei egy csapásra megsemmisültek. Ferenc nem akart érintkezni vele, tiszteletdíja megszűnt, az udvart el kellett hagynia. Ekkor kezdődik belső küzdelme meggyőződése és az érvényesülés között. Igazi érzései a demokratikus átalakulás irányába húznák, de nem bírja elviselni a mellőzöttséget, s kész volna elnyomni meggyőződését, ha ezen az áron hatalomhoz, hírnévhez, karrierhez juthatna. Átmeneti forradalmi korszakokban másutt is felbukkannak a hozzá hasonló kalandortípusok, akik tehetségesek, műveltek, megfelelő körülmények közt hazájuk hasznos munkásai lehetnének, de hiányzik belőlük a jellem szilárdsága, s meggyőződésüket készek áldozatul dobni, ha ez az ára, hogy érvényesüléshez, hatalomhoz, pénzhez jussanak.

Ebben az időben kezd felfigyelni a magyarországi radikális értelmiség és a patrióta köznemesség erősödő ellenállására. Megismerkedik a pest-

[33] Uo. I. Bp. 1957. 682—683.

budai klubista értelmiséggel, s Hajnóczy feltárja előtte a megyei mozgalmak és az értelmiségiek kapcsolatát. Ekkor írja leghatásosabb röpiratát: *Nyílt levél Ferenc császár és királyhoz.* A kéziratban terjesztett röpiratot Gorani, a francia forradalom népszerű publicistája nevében, franciául írta, s benne nevetségessé teszi Ferenc és udvara reakciós erőlködését. Az utolsó fejezetben pedig, a nemzeti törekvéseknek mindeddig ádáz ellensége, az udvar kegyeit hajszoló aulikus, kiáll a köznemesi törekvések mellett. Az ausztriai ház — olvassuk — kezdettől fogva „egész dühösséggel" a magyar nemesség kiirtására törekedett, „mert ha egyszer ez odavan, akkor kész az egész nemzetnek rabsága és az ausztriai ház semmi akadályt többé nem talál, hogy kénye-kedve szerint kiszívja az ország vérét". Ez volt a politikája Mária Teréziának, ez Józsefnek és Lipótnak, s ugyanezt a taktikát folytatja Ferenc is, csak simább módszerekkel.[34]

A *Nyílt levél* fordulópontot jelent Martinovics pályáján. Úgy látta, a radikális értelmiségieknek a köznemesi ellenzéki mozgalommal összefogott törekvései komoly erőt képviselnek. Beállt közéjük, hogy a polgári és a nemzeti átalakulás élharcosaként szembeforduljon Ferenc királlyal és udvarával, s a gyűlölt rendszert a magyar köznemesség erejével próbálja meg sarkaiból kifordítani, egyben biztosítva ezzel magának azt, amit az udvar nem adott meg: a politikai vezérséget.

1793 őszén az a hír járta, hogy az uralkodó összehívja a magyar országgyűlést. Martinovics maga akart az ellenzéki nemesek élére állni: régi barátjával, Laczkovics Jánossal megszövegezte az új magyar alkotmányt.

Az alkotmányterv a patrióta ellenzéki program és a francia polgári alkotmány elveinek sebtében összecsapott ötvözete. Benne hol Hajnóczy elgondolásaira, hol az 1790-es rendi követelésekre, hol Montesquieu, Rousseau vagy a girondisták elképzeléseire ismerünk, de Martinovics saját gondolatai is előbukkannak. Polgári jellegű változtatásai — lehet, hogy taktikai okokból — elmaradnak Hajnóczy és a radikális értelmiség követelései mögött, ahogy a függetlenség kérdésében sem jut el a nemzeti királyságig. Általában minden irányban félmegoldások jellemzik. Meghagyja a királyság intézményét, s elismeri a Habsburgok jogát a trónhoz, de az 1791-es francia alkotmány mintájára az uralkodói hatalom kor-

[34] Uo. 834.

látozására törekszik. A törvényhozást a kétkamarás országgyűlés kezébe adja: az elsőben a nemesség, a másikban a nép, a „harmadik rend" megbízottai tanácskoznának. Az országot különben nemzetiségenként tartományokra osztja, ezek: az északnyugati megyékből alakult Slavonica, a déli részek, Dalmáciával és Horvátországgal együtt Illirica, a Bánság és Erdély egy része Valachica néven. A tartományok autonóm módon, saját nyelvükön intéznék belső ügyeiket, a központi országgyűlés nyelve azonban a magyar. Az arisztokrácia és a főpapság előjogait megszünteti, de a nemesi kiváltságokat érvényben hagyja; földbirtoka csak nemesnek lehet, a tisztségek betöltésénél előnyben részesülnek, adót nem fizetnek. A rendi végrehajtó szervek, a kancellária és a helytartótanács helyébe a minisztériumok lépnek. Az országos méltóságokat a diéta választja. A hadsereg nemzeti lesz, magyar tisztek vezetése alatt, Magyarországon állomásozik. Törvényes ítélet nélkül senki nem fogható el, a törvény előtt mindenki egyenlő. Az egyházi, tanulmányi és kamarai javakból nemzeti alap létesül, ez biztosítja pénzügyileg a nemzet politikai létét.[35]

A diétát azonban a megyék hangulata miatt nem merték egybehívni, így aztán az alkotmányterv sem került felhasználásra. 1794 májusában Martinovics hozzákezdett a magyarországi polgári és nemesi elégedetlenek titkos társaságokba való szervezéséhez.

A TITKOS TÁRSASÁGOK

Martinovics a magyar jakobinus szervezkedés céljait lényegében a klubista értelmiség elgondolásaiból vette — Hajnóczy később hivatkozott is rá, hogy Martinovics terveit ő sugalmazta —, de mindaz, ami eddig csak elméleti volt, Martinovics kezében gyakorlativá vált. Vezetésre termett egyéniség, aki nagy vonalakban gondolkodik, nem bajlódik a részletekkel, s azonnal mer határozni a legbonyolultabb kérdésben is. Nem szeretik, talán nem is mindig bíznak benne, de önbizalma és határozottsága lenyűgözi mindnyájukat, elismerik tudását és meghajolnak előtte. A radikálisok és a patrióták közt kialakult viszony intézményszerű szervezetben való rögzítése, hogy ezzel az eddig szabadon

[35] Uo. 497. s köv.

burjánzó elégedetlenséget egységes irányítás alatt, konkrét célok megvalósítása felé terelje, ez Martinovics ötlete, s a szervezet életre keltése is az ő munkája.

Az általa szervezetbe tömörített mozgalom tehát a már meglevő alapokra épült. Tömegerejét és politikai ütőképességét a megyék adják, de irányítója és motorja a radikális értelmiség. Szinte így is mondhatnánk: az egyik irányít, a másik végrehajt. Ez biztosította volna, hogy a mozgalom a nemzeti követeléseken átjutva el ne akadjon, hanem menjen tovább, a polgári forradalomba. Ennek megfelelően Martinovics két szervezetet hozott létre, mindkettőnek ő volt a vezetője. Az elsőben — Reformátorok Társasága — a köznemesi reformereket tömörítette, a másikban — Szabadság és Egyenlőség Társasága — a radikális demokratákat, a „jakobinusokat". A Reformátorok Társaságának programja nagyjából a patrióta törekvéseket tükrözte, célja a nemzeti függetlenség kivívása és biztosítása volt, bizonyos mérsékelt reformokkal együtt. A jakobinusok társasága — amelynek létéről a reformátoroknak nem volt szabad tudniok — a már nemzeti államban a polgári átalakulást biztosította volna, a nemesség félreállításával. Az első társaság csak eszköz volt, a Szabadság és Egyenlőség Társaságának polgári forradalmárai kormányozták volna a Reformátorok Társaságában tömörült reformereket. A kettős lépcsőben bekövetkező forradalom első része a nemesség és a radikális értelmiség szövetségén, a második pedig az értelmiség és a parasztság összefogásán nyugodott volna.

A társaság céljait, alapelveit káték rögzítették. Mindkét társaság katéját Martinovics írta, 1794 májusában. A *Reformátorok Társasága Kátéjá*ban összefoglalta azt, ami a radikálisok és patrióták mozgalmában már kialakult. A *Szabadság és Egyenlőség Társasága Kátéjá*ban — *Az embernek és a polgárnak oktató könyvecskéje* — már sokkal inkább saját elképzeléseivel találkozunk. A kátéban írottakhoz kiegészítő magyarázatokkal járultak még a *Föltételek, melyek a polgárnak, ki a szabadságot elérni akarja, szükségesek* és a *Hasznok, melyek ezen újításokból származnak* című szervezeti iratok.

A *Reformátorok Társasága Kátéjá*nak legnehezebb kérdése a nemesi reformizmus és a polgári haladás érdekeinek egyesítése volt. Ez volt az a kérdés, amin már Hajnóczy és a körülötte csoportosulók is annyit töprengtek, s ami egy fél évszázad múlva Kossuthnak is egyik legnagyobb

problémája lesz. Hogyan lehet a polgári törekvésekből annyit engedni, hogy azt a nemesek elfogadhassák, és rávenni a nemességet annyi reformra, hogy a radikálisok szövetségre léphessenek velük. Azonban míg Hajnóczyék hátsó gondolat nélküli szövetségre gondoltak, Martinovics az együttműködést átmeneti állapotnak tekintette, ezért kátéjában engedékenyebb volt, s hogy a nemességet megnyerje, érvényben hagyta kiváltságait.

A káté hangszerelése a megyei nemesség szemléletéhez alkalmazkodott. A nemzeti sérelmekből, az úgynevezett „gyarmati helyzetből" indult ki, „az Osztrák Ház vészteljes uralkodásáról" beszélt, s a múltra mutatva ismertette a jelen panaszait.[36] Sorra vette a fájó nemesi és nemzeti problémákat, az alkotmányellenes rendeleteket, a magyarok mellőzését, az idegen katonaságot, a kereskedelem és az ipar megfojtását, a germanizálást, az erőszakos cenzúrát s a franciák elleni háborút, amiből az ország semmi hasznot sem várhat, és mindez ellen „szent fölkelésre" hívta a nemességet. Immár a Habsburgoktól való elszakadás és a független köztársaság a cél, mert Magyarország megél a maga lábán is, nincs szüksége a birodalomra. Az új államot nemzeti hadsereg és nemzeti külpolitika erősíti majd, az igazságszolgáltatás ingyenes lesz, s mindezekhez teljes sajtószabadság, korlátlan bel- és külkereskedelem járul.

Az országon belül azonban minden nemzetiség külön tartományt alkot majd, Magyarország tehát szövetségi köztársasággá alakul, melyben minden nemzetiség saját nyelvével és szokásaival él, vallását szabadon követi. A fő- és köznemesség közti különbség megszűnik, együttesen alkotják az országgyűlés első kamaráját. A nem nemesek számban ugyanannyi képviselője formálja a másodikat. Tulajdonjoggal csak a nemesek rendelkeznek — a jobbágy szabad bérlővé válik —, állami adó nem lesz. Az állam gazdasági alapját a kamarai javak, a koronauradalmak és az államosított egyházi birtokok fogják alkotni.

A megvalósítás útja a fegyveres felkelés. „Mihelyt a Reformátorok Társasága... elég számossá és kiképzetté válik, vagyis az összes vármegyék nemességének előkelőbb tagjait magában foglalja", titkos kiáltványokkal harcba kell szólítani a nem nemeseket: „Polgárok, ragadjatok fegyvert! Esküdjünk meg, hogy inkább életünket, semmint szabadsá-

[36] Uo. 1002—1010.

gunkat áldozzuk fel." A magyar katonaságot hazahívják. A külpolitikai helyzet kedvező: a franciák segíteni fognak, a lengyelek a magyarok mellé állnak. Stájerország népe szövetségesünkké lesz, a török pedig örülni fog a Habsburgok gyengülésének. „A feladat tehát mindössze annyi, hogy néhány német ezredet az országból elvonulásra kell kényszeríteni."[37]

Az embernek és a polgárnak oktató könyvecskéje már nem támaszkodhatott előzetesen kiforrott elgondolásokra, ebben Martinovics a radikálisok körében élő általános elképzeléseket fogta össze. Ebben teljesen szabadon, minden taktikai mellékgondolat nélkül szólhatott, annál feltűnőbb, hogy jóformán semmi konkrétumot nem mond. Nem tisztázza a káté a Reformátorok Társaságával való kapcsolatot, ahogy a két program ellentmondásait sem. Nem nyilatkozik a tulajdonjog kiterjesztéséről, ami pedig Franciaországban sarkalatos tétele volt a demokratikus-forradalmár értelmiségnek. Igaz, már nem tesz különbséget nemes és főnemes, pap vagy főpap között, de az „emberiség hármas ostora" elleni harc, a polgári átalakulás céljai és megvalósítása egyaránt ködös, inkább általános elvi síkon jelenik meg.[38]

A jakobinus káté legfontosabb része az, amely a parasztsággal való szövetséget és a polgári „felzendülést" fejti ki. Lángoló szavakkal ismerteti a parasztság helyzetét, a nyomorult sorsot, amibe „a gyalázatos feudális szisztéma" kényszerítette bele. „Van-e valami különbség a szarvasmarhák és a rabszolgák között tartásokra nézve? Egy csepp sincs! Valamint a gazda az ekét vonó marháit maga előtt kénye szerént hajtja, szinte úgy bánnak a királyok és arisztokraták jobbágyaikkal vagy rabszolgáikkal." Az elnyomottaknak — olvassuk tovább — joguk, sőt kötelességük sorsuk ellen feltámadni, s forradalmuk legyőzhetetlen. „Az olyan tirannus, kit egy nemzet elhágy, semmiségbe visszadűl, és a nemzeti test őtet könnyen eltiporja."[39]

Míg tehát a forradalom első szakaszában a megyék vívnák ki a nemzeti szabadságot, most a paraszti tömegek harca hozná meg a polgári átalakulást. A vezetés itt is a jakobinus értelmiség kezében volna, talán

[37] Uo. 1013—1014.
[38] Uo. 1018—1024.
[39] Uo. 1027—1028.

még fokozottabban, mint a nemesi felkelésnél, hiszen műveletlenebb és öntudatlanabb paraszti osztályról van szó. „Fegyvert fogjunk, polgárok! Esküdjünk meg a szabadságra vagy a halálra."[40]

A konkrét paraszti követelések megfogalmazását azonban hiába keressük a kátéban, az általánosságon nem jut túl. A társaság regulái is csak halványan céloznak „a sok jószág elvétele által a szegényeken való segítség"-re,[41] anélkül, hogy tudnánk, ezen mit kell érteni. De nem volt szó a polgári átalakulás többi teendőjéről sem. Ennek megfelelően a forradalom menetére sem voltak részletelgondolások. Martinovics később maga is úgy nyilatkozott: arra nézve, hogy „a fölkelés idején az országot hogyan irányítsam, csak egészen általános elképzeléseim voltak".[42]

Mindez meggyőzően mutatja, hogy a magyar jakobinusok elképzelései még korántsem forrtak ki. Csak általános szempontjaik, sőt néha csak vágyaik voltak: a szabadság és egyenlőség utáni kívánkozás, a parasztság sorsáért érzett felelősség és az a szent meggyőződés, hogy felszabadítása nélkül sem emberi, sem nemzeti kibontakozás nem lehetséges. A megvalósításig vagy a tennivalók tisztázásáig azonban nem jutottak el. Míg a *Reformátorok Társasága Kátéja* a klubokban kialakult konkrét elképzeléseken nyugszik, és a radikális értelmiség belső fejlettségének tényleges állapotát tükrözi, a *Szabadság és Egyenlőség Társasága Kátéja* éppen azt mutatja, hogy a polgári átalakulásra vonatkozó elképzeléseik mennyire tisztázatlanok. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a szervezkedés folyamán az általános elvek szellemében a konkrét tennivalók nem alakulhattak volna ki. Az ország társadalmi és gazdasági elmaradottságából adódó nehézségek azonban itt fokozatosan éreztették volna hatásukat. A 18. század végének magyar viszonyai között nehéz lett volna olyan polgári berendezkedési tervet készíteni, mely túlmegy az általánosságokon, hiszen a teljes átalakulás elemi feltételei is hiányoztak.

[40] Uo. 1027.
[41] Uo. 1038.
[42] Uo. II. Bp. 1952. 131.

A SZERVEZKEDÉS

A szervezkedés gyakorlati megvalósítására Martinovics igazgatókat nevezett ki. A Szabadság és Egyenlőség Társasága élére Hajnóczyt, Laczkovicsot és Szentmarjayt, a Reformátorok Társasága vezetésére pedig Sigray Jakab grófot, ez utóbbit inkább nevéért, mintsem egyéni értékeiért. Sigray nem tartozott a vezérkarhoz, a polgári forradalom tervéről nem is tudott.

Az igazgatók nagy lelkesedéssel fogadták Martinovics tervét, bár először meghökkentette őket a forradalom megvalósításának kimondása, amire eddig konkrétan aligha gondoltak. Szentmarjay egyenes gondolkodása fellázadt a kettős terv „csalafintasága" ellen, Martinovics azonban meggyőzte őt annak taktikai szükségességéről. A többieknek is voltak aggályai: hogyan teremtik elő a szükséges anyagiakat, hogyan állhatnak meg a birodalom szervezett erejével szemben. Martinovics megnyugtatta őket, hogy a francia Konventtől titkos támogatást kapnak, sőt általánosságban célzott arra is, hogy a pénz már útban van. Hivatkozott vezető jakobinusokkal való kapcsolataira, s a Konventtől kapott megbízatására. Hozzátette ehhez, hogy a magyar mozgalom korántsem áll egyedül: Ausztriában megindult a szervezkedés, a stájerek csak azt várják, hogy fegyveresen a magyarok mellé állhassanak, s a lengyelek sem fognak késlekedni összefogni velük. Ma már tudjuk, hogy mindebből semmi sem volt igaz. Robespierre-rel vagy a Konventtel Martinovics nem volt kapcsolatban, s a birodalom népeinek szervezkedéséről mondottak is túlzottak voltak. Nincs nyoma annak, hogy Stájerország népe fegyveres felkelésre készült volna a Habsburgok ellen, s az osztrák radikális értelmiségiek szervezkedése mögött sem állt tömegerő. A lengyel szabadságharc pedig már nem volt abban a helyzetben, hogy egy magyarországi mozgalomnak segítséget nyújthasson. Martinovics tehát mindjárt az indulásnál becsapta és félrevezette legközvetlenebb munkatársait. Azok talán nem is vállalták volna a forradalmi szervezkedésnek ezt a formáját, ha a francia támogatás és az európai segítség hazug meséjével nem kelti bennük azt a reményt, hogy az eddig izolált, saját erejére hagyatott magyar mozgalom egy nemzetközi akció szerves része. Martinovics azzal, hogy reális lehetőségek helyett illúziókra alapozta a szervezkedést, akarva-akaratlan politikai kalandba sodorta a radikálisokat.

Az igazgatók azonban hittek Martinovicsnak, s a kezdeti aggályokat egykettőre elnyomta a lelkesedés. 1794. nyár elején Martinovics visszament Bécsbe, itthon pedig az igazgatók vezetésével megindult a szervezkedés. Hogy kik legyenek a tagok, azt csak általánosságban rögzítették, de arra ügyeltek, hogy „mágnás, gazdag nemes, kereskedő és a maga vallásában bigott ne légyen".[43] Viszont kimondták, hogy „mindenféle elöljárókat, prédikátorokat, falusi nótáriusokat, békétlen szerzeteseket és más egyéb, maga sorsával meg nem elégedetteket" igyekezni kell megnyerni.[44] A tagok fölvétele négyszemközt történt. Kézbe kapták és lemásolták a kátét — illetve a radikálisok a kátékat — s esküvel fogadták meg a titoktartást, és hogy a „szabadság és egyenlőség princípiumait minden kitehető módon alattomban előmozdítani és segélleni fogják".[45] Minden tag két új tag felvételére kötelezte magát. A szervezkedés sejtszerűen haladt, mindenki csak az őt beszervező és az általa felvett tagokról tudott, valamennyi beszervezett nevét csak az igazgatók ismerték.

Először a pesti „klubisták" beszervezésére került sor. A Hajnóczy és Szentmarjay körüli csoportból Abaffy, Szentjóbi Szabó, Verseghy, Berzeviczy, Kovachich, Koppi és a baráti kör többi tagja az elsők között volt. Aztán jöttek a többiek, tanárok, kamarai, helytartósági és bírósági tisztviselők, ügyvédek (köztük Őz Pál), orvosok, színészek, szerzetesek, prédikátorok és főleg a jurátus és egyetemi ifjúság (csak közülük 13 került bíróság elé), akiket Hajnóczy unokaöccse, a fiatal ügyvéd, Verhovszky Sámuel és Szolártsik Sándor, az Abaffy fiúk nevelője hoztak. A fővárosban beszervezettek teljes számát megállapítani szinte lehetetlen, bíróság elé harmincan kerültek közülük, de tényleges számuk jóval nagyobb lehetett.

A szervezés azonban korántsem akadt el a főváros falainál. Hajnóczy rábeszélésére Verseghy átültette magyarra a *Marseillaise*-t, Abaffy ugyanezt szlovákra és latinra fordította le, s németül is terjesztették. Alig néhány hét múlva már Nagyváradon, Debrecenben és Egerben fogták el a „forradalmi versek" másolatait. Zágrábban szabadságfát

[43] Uo. I. Bp. 1957. 1037.
[44] Uo.
[45] Uo. 1038.

állítottak, az arra kifüggesztett horvát verset ugyancsak Verseghy fordításában körözték, amely az intervenciós háború ellen izgatott. Névtelen röpiratokat fogtak el mindenfelé. A Nagyváradon terjesztett azt hirdette: „szükség egy kis francia világnak lenni nálunk is".[46] Egy másikat Miskolcon köröztek, ez már egészen radikális volt: „Öljük meg az urakat. A királybúl semmi sincsen többé, egy csöpp vére sem. Ezeren vagyunk és fegyverünk vagyon. Kereszt és akasztófa elég van."[47] Sokak kezébe eljutottak ezek a röpiratok, olyanokéba is, akikhez a szervezkedés talán el sem ért.

Nyár derekára a szervezkedés már a vidéki értelmiségi központokban is komoly előrehaladást tett. Főleg Szentmarjay meg Laczkovics unokaöccse, a fiatal jurátus, Szlávy János tevékenykedtek ebben. Kassa, Várad után sor került a kisebb helyekre: adataink szerint az ország tizenhat városában és mezővárosában. Így kerültek az összeesküvésbe Kazinczy és Batsányi, a kassai akadémia több professzora, orvosok, ügyvédek, sőt talán még kereskedők is. Váradon Balugyánszky professzor, Szlávy György főszolgabíró, Kazinczy két öccse, sőt egy lakatosmester is. Ugyanígy Sárospatakon, Szabadkán, Halason, Székesfehérvárott, Szatmárnémetiben, Kőszegen, Körmenden, Rohoncon vagy Ócsán megyei és városi tisztviselők, szabad foglalkozású értelmiségiek, papok, ritkábban polgárok, kereskedők, iparosok. Közülük mintegy hetvenet név szerint is ismerünk.

Nyár végén már a megyei nemesek beszervezése is megkezdődött, különösen Abaúj, Zemplén, Bihar és Szatmár vidékén folyt erőteljesen a szervezkedés. Fontos állomása volt ennek a nagykárolyi főispáni beiktatás júliusban, amire messze vidékek nemessége összejött, és ahol az ünnepségek leple alatt a „jakobinusok" nyugodtan tanácskozhattak. Elsősorban Szentmarjay, mellette Kazinczy tevékenykedett itt, s bár azok közül, akiket megnyertek, név szerint csak néhányat ismerünk, számuk elég nagy lehetett. A beszervezettek között több alispán, főjegyző és szolgabíró található, akik azután saját környezetükben továbbadták a kátét. A keleti megyék után így került sor az északiakra, Sárosra, Borsodra és Gömörre, majd a Dunántúlra.

[46] Uo. III. Bp. 1952. 25—26.
[47] Uo. 47. 2. jegyz.

A megyék után gyökeret vert a szervezkedés az országos hivatalokban is. A helytartótanács tisztviselői közül bizonyíthatóan többen beléptek, s úgy látszik, a kancellárián is egyesek. Egyébként se szeri, se száma az olyan följelentéseknek, amelyek lehetnek igazak, de bizonyítani nem tudjuk.

A szervezkedés nem állt meg sem a Királyhágónál, sem a Drávánál. Horvátországban Martinovics rokona, Szén Antal indította meg, s aztán főleg Josip Kralj, a kuttyevói uradalom prefektusa tevékenykedett erősen a káték terjesztésében. Szervezetük elég erős lehetett, bizonyítja ezt, hogy Varasd, Zágráb környékén többeket komolyan gyanúba is vettek, de Kraly öngyilkossága miatt nem tudták a szálakat fölfejteni.

Erdélybe két úton jutott el a káté és vele a szervezkedés. Az első nyom a nagykárolyi főispáni beiktatáshoz vezet, amelyre Erdélyből is többen eljöttek. Később Kazinczy Dienes utazgatott sűrűn Erdélybe, ürügyül zabvásárlást emlegetve, de már az egykorúak gyanúja is az volt, hogy a kátét terjesztette. Kolozsvárott a jakobinus káté egy példánya is előkerült. Aranka György pedig elmondja Teleki Sámuelhez később írt levelében, hogy őt is megpróbálták bevonni az összeesküvésbe. Barco tábornagy már korábban azt írta Erdélyből, ahol királyi biztosként működött az országgyűlésen, hogy a jakobinizmus egyre jobban tért hódít. Név szerint Barcsay Ábrahámot, Türy László ítélőmestert és Wesselényi Miklóst vette gyanúba, s úgy tudta, céljuk az, hogy elszakadjanak a Habsburgoktól. A Diana vadásztársaság fedőnéven működő erdélyi nemesi elégedetleneket is több szál fűzte a Reformátorok Társaságához. A Szabadság és Egyenlőség Társasága azonban inkább csak a kolozsvári diákok és néhány radikálisan gondolkozó értelmiségi beszervezéséig jutott el.

Összefoglalva ezeket a töredékes adatokat, azt mondhatjuk, a szervezkedés igen gyorsan terjedt mind a radikális gondolkodásúak, mind pedig a reformer nemesek körében. A legföljebb három hónapi tevékenység alatt beszervezettek számát, persze csak becsléssel, legalább 200—300-ra tehetjük, de az is lehet, hogy ennél több volt. Ha pedig számításba vesszük, hogy a beszervezettekkel azonosan gondolkodók száma ennek sokszorosa volt, azt sem tagadhatjuk, hogy a további szervezkedés újabb sikereket hozott volna.

A beszervezettek társadalmi megoszlását nézve első pillanatra föltűnik a nemesek nagy száma. Még az értelmiségiek zöme is közülük került ki, s valódi polgárt csak kettőt ismerünk név szerint: Landerer János nyomdászt és Paitzkoffer Antal lakatost. A tagok legalább fele értelmiségi, átlagos életkoruk 20 és 30 év között volt. A fiatalság mozgalma volt ez, nemcsak lendületét, hanem radikalizmusát is jurátusok és egyetemi hallgatók adták. Míg ez az értelmiségi ifjúság valóban forradalmár volt, ha kiforrott elgondolásai nem is voltak, a beszervezettek másik nagy csoportja, a megyei nemesek szemlélete általában nem igen haladta meg a *Reformátorok Társasága Kátéjának* céljait. A független nemesi köztársaság eszméje s a mérsékelt alkotmányreform viszont komoly visszhangra talált bennük.

3. A MAGYAR JAKOBINUS MOZGALOM ELFOJTÁSA

AZ ELFOGATÁSOK

A magyar jakobinus szervezkedés a legnagyobb titokban folyt, de a rendőrségnek már nyáron feltűnt az ideges közhangulat. Naponként újabb és újabb röpiratokat fogtak el, s nem egynek már fenyegető volt a hangja. A kormányzat bizonytalannak érezte helyzetét, de egyelőre nem mert nyílt erőszakot alkalmazni.

A bizalmas rendőri jelentések tele vannak a magyarországi forrongó hangulatról szóló hírekkel. Innen is, onnan is a demokraták mozgolódását jelentették: nyíltan beszélnek a forradalom közeledéséről, a nemesekkel együtt franciabarát kijelentéseket tesznek, szidják az uralkodót, a papokat és az arisztokratákat, fennen hangoztatják, hogy nemsokára minden másként lesz. De a kormányt még ennél is jobban elgondolkodtatták a parasztokkal kapcsolatos hírek: mintha megmozdult volna a föld népe, mintha a francia forradalom eszméi hozzá is elértek volna. Budakeszin a kocsmában iddogáló parasztok arról beszélgettek: „csak jobb a francia szabadság. Bár itt is úgy volna, nem kellene sem földes-

úrnak, sem pedig a fölségnek fizetni."[48] A Szatmár megyei Mezőpetri bírája szidta az egyházat meg az urakat, s közben a franciákat dicsérte. Az Árva megyei Alsókubin parasztbírája az egyenlőség nagyszerűségéről ábrándozott, s arról, hogy életét is szívesen feláldozná a szabadságért. Zalában agitátorokat láttak, akik a falvakat járták, s azt hirdették a parasztoknak, hogy „négy-öt év múlva sem király, sem megye, sem földesúr nem lesz, sem nemesség, így hát minden földet elfoglalhatnak".[49] Az északi megyékben kézről kézre járt a parasztok körében „az egyszerű nép és a nemzet szávai, drávai, tiszántúli és dunai generálisai" nevében írt röpirat, amely fölkelésre hívta a jog nélküli néposztályokat.[50] Barco tábornagy, a katonai főparancsnok, fegyveres zendüléstől retteg, azt hallotta, hogy harmincezer forradalmár áll készen, csak a jelet várja. A bécsi haditanács sietve intézkedett: a Jellačić-gyalogezred egy zászlóalját még júliusban fölrendelték a déli határról, s augusztus legelső napjaiban Magyarországra indult négy horvát és szlavón határőrezred is. A főváros környékén német lovasságot vonnak össze, Budán és Pesten pedig kivezénylik a tüzérséget: napokon át teljes készenlétben várakoznak a Víziárosban s a Károly-kaszárnya előtt, a polgárság nagy felháborodására. A kormány elszánta magát a cselekvésre.

Saurau gróf, osztrák rendőrminiszter már 1794 tavaszán tudomást szerzett róla, hogy Bécsben a reakciós rendszerrel elégedetlen, radikális gondolkozású s a francia forradalommal rokonszenvező polgárok egy kis csoportja szervezkedni kezdett. Megfigyeltette őket, és ügynöke révén minden lépésükről értesült. 1794. július 23-án éjjel a bécsi rendőrség rajtaütéssel letartóztatott kilenc személyt. Másnap, harmadnap is folytatódtak a letartóztatások, s összesen 20 személyt érintettek. Köztük volt a titkosrendőrség volt feje, Gotthardi, báró Riedel alezredes, az uralkodó volt nevelője, továbbá katonák, tanárok, kereskedők és Martinovics Ignác.

Az elfogatások híre egykettőre bejárta a császárvárost, s néhány nap múlva már Pest-Budán is erről beszéltek. A rendőrség hallgatott, hivatalos jelentést nem adtak ki, senki sem tudta, mi történt. Rémítő hírek

[48] Uo. 139.
[49] Uo. 169.
[50] Uo. 37—38.

keltek szárnyra. A jól értesültek biztosra állították, hogy az uralkodó élete ellen irányuló összeesküvést lepleztek le. Bécs külvárosainak felgyújtása lett volna a jel — mesélték —, már a napja is ki volt tűzve, s az összes jakobinus (mert a szervezkedés minden tagja hétpróbás királygyilkos jakobinus) fölzendült volna, hogy a zűrzavarban elfogják a császárt.

A rendőrségi beavatkozás még fokozta az ideges nyugtalanságot. „Mintha itt, Budán és Pesten, de az egész országban is valami előttem ismeretlen tűz lobogna" — írta augusztus 8-án Sándor Lipót nádor bátyjának, Ferenc királynak.[51] Az ország egy részén boldog izgalom vett erőt: elérkezett a várva várt forradalom ideje. A fővárosban röpcédulákat ragasztanak ki, melyek a szabadság védelmére fegyverbe hívják a polgárokat. Váradon az egyenlőség megteremtésére buzdítanak: „Döntsük meg a királyi trónt! Fegyverre barátaim, tegyetek mindenkit egyenlővé!"[52]

Ezek a kezdetben egymással össze sem függő helyi megmozdulások hamarosan találkoznak; augusztus derekán már két helyről is beküldik az alábbi röpcédulát: „Serkenj föl, magyar, el vagy adva, a kés a nyakadon! Ne hadd hurcolni tagjaidat dragonyosoktól Bécs felé. Íme, evvel hálálja a német a magyar vért, amely messze tőle sok ezer mérföldre, ártatlanul folyik. Üsd ki a vén árulót kebeledből."[53] A katonai főparancsnok arról értesült, hogy Laczkovics János több ember előtt kijelentette: „Már későn történt Martinovicsnak megfogattatása, és a Monarchiának, mely úgy is subsistálni nem fog, nem használhat. Nem adok egy vagy két hónapokat, úgy lövöldözzük a hercegeket, grófokat és bárókat, mint a nyulakat."[54] Nagyváradon már augusztus 10-én úgy hírlett: Bécsben kiütött a forradalom. Zemplén és Abaúj vidékén pedig nem sokkal utóbb azt is tudni vélték, hogy a császárvárosban megismétlődtek a francia forradalom kezdetének ismert párizsi és versailles-i jelenetei: az elfogatások hírére megmozdult a bécsi nép, s a foglyok szabadon eresztését követelte. Az udvar katonai fedezettel Laxenburgba költözött, de a

[51] Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp. 1926. 699.
[52] A magyar jakobinusok iratai. III. Bp. 1952. 47. 2. jegyz.
[53] Benda, A magyar jakobinus mozgalom . . . Bp. 1957. 76.
[54] A magyar jakobinusok iratai. II. Bp. 1952. 67.

tömeg oda is utánament, s fenyegető magatartása elől Ferenc király Budára akart szökni.

Míg Kazinczy és barátai bizakodva várták a talán már győztes forradalomról a híreket, az uralkodó a szervezkedés szálainak felfejtésére udvari vizsgáló bizottságot hívott életre. Elnöke a rendőrminiszter, tagjai az osztrák rendőrség és bíróság képviselőiből kerültek ki. Azt, hogy az ausztriai mozgalom a Habsburg-birodalom más államaiban élő elégedetlenekkel kapcsolatot tartott, a rendőrség sejtette, de azt, hogy Magyarországon a bécsinél jóval komolyabb szervezkedés folyik, nem tudta. Az első kihallgatásokkal egyidejűleg Magyarországról érkezett bizalmas jelentések azonban felkeltették a bizottság gyanúját. Augusztus 13-án Martinovics részletes vallomásban felfedte a magyarországi szervezkedés adatait. Ismertette a forradalmi mozgalom célját, megnevezte az igazgatókat, s hogy személyének fontos voltát megmutassa és elismerést keltsen maga iránt, több százezres szervezett tömegről beszélt.

Martinovics viselkedését jórészt idegállapotának ekkortájt fellépő gyors romlása magyarázza. A benne kezdettől fogva meglevő belső feszültség szinte a végsőkig fokozódott, miközben egészségi állapota is romlott: gerincfájdalmak gyötörték, gerincoszlopa mind ferdébb lett, szinte már púpos volt, bár ezt nagy akaraterővel igyekezett leplezni. Ez időbeli írásain már kiütköznek az esetleges örökölt terheltségéből is következhető, egyre súlyosbodó idegbajára valló tünetek. Úgy érzi, nyaka körül szorul a hurok, de nem adja meg magát, viszi előre a szenvedély. Egyre kevésbé ura önmagának, korábbi éleslátása cserbenhagyja, elhatalmasodik rajta az egészségesek, a mindenki iránti rosszindulat és vak bosszúvágy. Mániákussága hovatovább dühkitörésekbe torkollik, és a végén eluralkodik rajta a paranoiás skizofrénia.

A rendőrminiszter, Martinovics vallomása alapján, az igazgatók elfogatását és országos nyomozás megindítását javasolta, Ferenc király azonban, mielőtt döntött volna az ügyben, öccse, a nádor véleményét akarta hallani. A vizsgáló bizottság előadóját gyorspostával Budára küldte, hogy tájékoztassa Magyarország első közjogi méltóságát. A nádor azonnal határozott: augusztus 16-án éjjel, saját felelősségére elfogatta Budán és Pesten Hajnóczy Józsefet, Laczkovics Jánost és Szentmarjay Ferencet, s katonai kísérettel még ugyanazon éjjel mindhármukat

Bécsbe küldte. Néhány nap múlva a Kőszegen tartózkodó Sigray Jakab gróf is erre a sorsra jutott.

Az elfogatások országszerte nagy megütközést keltettek. Azok, akik kapcsolatban voltak a mozgalommal, ijedten húzódtak vissza, s igyekeztek minden áruló nyomot eltüntetni; közülük néhányan bűnvalló beismeréssel siettek a hatalom lábához borulni. A nemesség felháborodva tárgyalta a sérelmet: nemes emberek ítélet nélküli elfogatását és idegenbe hurcolását. Pest megye rendjei viharos gyűlésen tiltakoztak a törvénysértés ellen, s magyarázatot kértek az uralkodótól. Példájukat 15 megye követte. Amikor azonban Ferenc király a nádor javaslatára kemény hangú leiratban rendreutasította őket, és tudomásukra hozta, hogy az elfogottak a nemesi kiváltságok eltörlésére, a szabadság és egyenlőség elvének megvalósítására törekedtek, és hogy a törvényen nem esik sérelem, mert a kihallgatás és a szembesítés után tettükért majd magyar bíróság előtt felelnek, a forrongó megyei hangulat megcsendesedett.

A magyar vádlottak különben szintén az udvari vizsgáló bizottság elé kerültek, ezt rájuk való tekintettel az uralkodó két magyar kancelláriai tanácsossal egészítette ki. Az igazgatók részletes beismerő vallomást tettek, s az általuk beszervezettek legtöbbjét is megnevezték. Időközben — részben a vallomások, részben kívülről érkezett följelentések alapján — a nádor elfogatta és Bécsbe küldte Batsányi Jánost és Szolártsik Sándort is.

Az udvari vizsgáló bizottság szeptember 17-i összefoglaló jelentése a magyarországi jakobinus mozgalmat igen veszélyesnek ítélte, s javasolta, hogy haladéktalanul vonják perbe nemcsak a már elfogottakat, hanem mindazokat, akik neve a titkos társaságokkal kapcsolatban fölmerült.

A PER A KIRÁLYI KÚRIÁN

Ferenc király 1794. október 20-án utasította Ürményi József személynökét, a királyi tábla elnökét, a felségsértési per megindítására. A tábla azonban feudális testület volt, s egy ilyen óriási per lebonyolítására nem vállalkozhatott máról holnapra. A perek csak 1795-ben kezdődtek meg, az előzetes kihallgatások azonban már december elején megindultak. A jakobinusok elleni hajsza és per legfőbb irányítója és mozgatója mind-

végig az uralkodó öccse, Sándor Lipót főherceg nádor, egyben a fellebbviteli bíróság, a hétszemélyes tábla elnöke volt. Legfőbb bizalmasa Németh János királyi jogügyi igazgató, az ügyész volt, akinek szolgai aulikussága és minden emberiességből kivetkőzött, vérszomjában egyéni becsvágytól fűtött, alapjában véve korlátolt személye megdöbbentő színekben bontakozott ki a per folyamán.

A vád törvényekkel való alátámasztása, a törvényes látszat fenntartása a királyi jogügyi igazgató feladata volt. A magyar törvények ugyanis csak az uralkodó személye elleni tényleges támadást minősítették hűtlenségnek, s beismerés vagy kézzelfogható bizonyítékok hiányában legalább két tanú vallomását kívánták meg. Mivel tettleges támadást a vádlottakról bizonyítani nem lehetett, az ügyésznek el kellett fogadtatnia azt az elvet, hogy aki a mozgalmi káték valamelyikét látta, elolvasta vagy éppen lemásolta, ezzel hűtlenség bűnébe esett még akkor is, ha a kátét nem adta tovább, sőt ha az elolvasott szöveggel nem értett egyet, és ha magáról a szervezkedésről esetleg nem is tudott. A nádor egyetértett ezzel a törvénytelen állásponttal, és a bíróság is elfogadta azt.

A váddal kapcsolatos hivatalos utasításokat a bírói függetlenség látszatának megóvása érdekében nem rögzítették írásban, a peres eljárást azonban külön rendeletekben szabályozta, szigorította az uralkodó. A védelmet csak az erre kijelölt néhány ügyvéd láthatta el, de négyszemközt ezek sem beszélhettek védenceikkel, s a periratokat, vallomásokat csak a bíróság épületében használhatták. A perjegyzőkönyveket föl kellett terjeszteni az uralkodóhoz, aki így közvetlenül ellenőrizte a bírákat. Amikor pedig az első ítéletekből az udvar látta, hogy ezek a rendszabályok sem biztosítják az általa kívánt eredményt, Ferenc király újabb meg újabb utasításokkal szigorította a bíróság magatartását.

Miután az előkészületek megtörténtek, és a budai Várban befejeződött a volt ferences kolostor börtönné alakítása is, november végén a bécsi foglyokat roppant elővigyázat közepette Budára hozták, majd december első harmadában, a katonaság közreműködésével megindultak az országban a tömeges letartóztatások. Több mint félszáz embert fogtak el, ismert nevű köznemeseket, tisztviselőket, írókat és tanárokat, egyetemi hallgatókat és polgárembereket, köztük az akkori magyar irodalom legjobbjait, a már bebörtönzött Batsányin kívül Kazinczyt, Szentjóbi Szabót és Verseghyt.

A per zárt ajtók mögött folyt le, a közvélemény csak az ítéletekből tájékozódhatott. A megrettent bírák (akik közül néhányan maguk is rokonszenveztek a patrióta reformtörekvésekkel), ellenkezés nélkül vették tudomásul az uralkodó törvényellenes rendelkezéseit, és mindenben alávetették magukat a nádor naponkénti utasításainak. A jogügyi igazgató az ügyvédeket is megfenyegette: „a fejivel játszik, aki így véd".[55] A legelső ítélet kimondására, éppen Martinovics perében, 1795. április 27-én került sor. Alig egy hónapra volt szükség, s május 22-én a királyi tábla a 43., utolsó ítéletet is meghozta, hogy egy nappal később a hétszemélyes tábla is bevégezze a perek felülvizsgálását.

A per jellegét Kazinczy ismerte fel helyesen: példa kellett, hogy rettegjen az ország. Ferenc király és öccse, a nádor, két kézzel kaptak az ürügyön, hogy elrettentsék azokat, akik változásra vágyakoztak, szabadságról és egyenlőségről mertek álmodni. Úgy vélték, itt az alkalom, hogy egyszer s mindenkorra elvegyék a magyarok kedvét a „rebelliótól" és az emberi jogoktól.

Az ítéletek tehát előre készen voltak, azokon sem a vádlottak, sem a védők bátorsága nem változtathatott. A vádlottak ezt persze nem tudták, többségük mégis derekasan viselkedett a bíróság előtt. Társaikra nem vallottak, s ezzel a szervezkedés szálainak teljes fölfejtését lehetetlenné tették. Nagyobb részük, ha igyekezett is menteni magát, elveit nem tagadta meg, sőt meggyőződéséért bátran kiállt. Hajnóczy vallomásában kifejtette, hogy célja az elavult feudális rendszer megszüntetése, a nemesi kiváltságok eltörlése, a jobbágynak szabad emberként való fölemelése volt, s hogy — meggyőződése szerint — minden további fejlődésnek ez az alapja. Őz Pál megmagyarázta, hogy nem felforgatási vágyból lett republikánussá, hanem mert a haza és a nép boldogsága, felvirágoztatása érdekében jobbnak tartja ezt a kormányformát. Mindez nem befolyásolta eleve megpecsételt sorsukat, ahogy Martinovicsot sem menthette meg, hogy zavaros vallomásaiban sorozatosan denunciálta az eszébe jutó hazafiakat, így akarván érdemeket gyűjteni és bűnbocsánatot nyerni. A védők is hiába bizonyították a vádlottak törvény szerinti ártatlanságát. Az ügyész meg a bírák mindezzel nem törődtek, ahogy annak tisztázását sem tartották lényegesnek, ki melyik társaságnak volt tagja,

[55] Uo. III. Bp. 1952. 310.

egyetértett-e a mozgalom céljaival, radikális vagy nemesi reformer. Aki a kátét olvasta, az szemükben már jakobinus volt, anélkül persze, hogy a szó valódi értelmét mérlegre tették volna. A feudális rend vagy az idegen udvar túlkapásai elleni támadás egyazon elbírálás alá esett tehát, így lett a patriotizmus mártírjává Martinovics, s lettek a polgári forradalom hőseivé a nemesi reformerek.

A királyi tábla ítéletei könyörtelenül szigorúak voltak, s a hétszemélyes tábla, szakítva az évszázados szokásjoggal, külön királyi engedéllyel még súlyosbította azokat. Az 53 vádlottból 18-at ítéltek halálra, 16-ot hosszabb-rövidebb ideig tartó börtönre. Teljes fölmentő ítéletet csak 4 esetben hoztak. 1795. május 20-án a budai Vérmezőn a bakó pallossal vágta le Martinovics és a négy igazgató fejét; június 4-én követte őket a halálba a két ifjú, Szolártsik Sándor jurátus és Őz Pál, a fiatal értelmiség egyik legnagyobb ígérete, talán az egész szervezkedés legrokonszenvesebb alakja, akiben a hazafias érzés és a nyugatias műveltség népe sorsáért érzett őszinte felelősségérzettel és gerinces jellemességgel párosult. A vérpadra hurcoltak halála méltó volt életükhöz, Sigrayt kivéve valamennyien bátran haltak meg. Szentmarjay és Laczkovics szilaj bátorsága, Szolártsik csendes belenyugvása, Hajnóczy és Őz megrendíthetetlen helytállása, a kivégzés előtti papi degradálás megrázó és megalázó szertartásán önérzetre ébredt Martinovics méltóságteljes viselkedése a kormányzat embereit is megdöbbentette.

A többi 11 halálos ítéletet az uralkodó bizonytalan ideig tartó börtönre változtatta. A „nemzet díszei", ahogy Berzeviczy írta, hosszú évekre Kufstein és Spielberg börtöneibe kerültek, hogy közülük nem egy soha többé vissza ne térjen.

A magyar jakobinus mozgalom egy maroknyi radikális értelmiségi próbálkozása volt a független polgári Magyarország megvalósítására. Nagyobb volt bennük a lelkesedés, mint a meggondolt tervszerűség, de törekvésük tiszta hazafiságból és abból a vágyból fakadt, hogy népüket szabadabb, emberibb fejlődés útjára vezessék. Szándékuk elbukott, s akkor is elbukott volna, ha Martinovics elhamarkodott szervezkedése és a vizsgáló bizottság előtti gyönge viselkedése nem szabadítja rájuk még a szervezkedés kezdeti szakaszában a rendőrséget. A magyarországi társadalmi fejlődés a 18. század végén még nem érett meg a polgári átalakulásra. A polgárság kicsiny és elmaradott volt, a nemesség töme-

gei pedig a szabadság és egyenlőség elvét csak addig vallották, amíg azt magukra vonatkoztathatták a klérus, az arisztokrácia és az uralkodó elleni harcban. A parasztság pedig sokkal jobban el volt nyomva, sokkal öntudatlanabb volt, semhogy mint harcostársra számítani lehetett volna rá. Mindehhez járult, hogy a francia eseményektől megrettent kormány a radikálisokkal és a patrióta reformerekkel való leszámolást amúgy sem halasztotta volna sokáig. A magyar radikálisok céljai, elképzelései Martinovicstól függetlenül nőttek ki a hazai hagyományokból és társadalmi adottságokból, s ezeknek a Habsburg-dinasztia és a feudális rendszer létére olyannyira veszélyes törekvéseknek az elfojtása akkor is bekövetkezett volna, ha a szászvári apát nem szervezi meg az összeesküvést. Martinovics megjelenése és tevékenysége csupán megkönnyítette a kormányzat munkáját, ürügyet és alkalmat adott a patrióta és polgári törekvésekkel való leszámolásra, s ezzel siettette az amúgy is feltartóztathatatlan végzetet.

IV. FEJEZET

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGA (1790—1848)

1. A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET ÉS AZ IPARI FORRADALOM KEZDETEI EURÓPÁBAN

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Nyugat-Európában több évszázadon át tartó folyamata Kelet-Közép-Európában viszonylag rövid idő, csaknem egyetlen század alatt, regionálisan és az egyes államok vonatkozásában is sajátosan, torzultan és befejezetlenül ment végbe. Kelet-Közép-Európában a 18. század második felében kezdett a végéhez közeledni a kései feudalizmus feudális viszonyok megszilárdulásával lefékezett ütemű gazdasági fejlődése és elsősorban a külső piacokra alapozott robotoltató feudális nagybirtok mezőgazdasági árutermelésével jellemezhető állapota, majd elindult a feudalizmus béklyói miatt lassú, kínos, nehezen járható úton a kapitalizmusba való átmenet.

Kelet-Közép-Európa tehát nagyjában-egészében abban az időszakban lépett előre a tőkés gazdálkodás felé, amikor néhány évtizeddel korábban Angliában és Hollandiában, az európai kontinens nyugati államaiban pedig a 18—19. század fordulója óta döntő és komplex minőségi változás kezdődött el: az ipari forradalom. Az ipari forradalom folyamatának gócpontjában kétségtelenül a gépi nagyipar kialakulása állt, de az ipari forradalom folyamata sokkal bonyolultabb, és számos egymással összefonódott tényező együttesének kölcsönhatásos működését jelenti. Ennek során forradalmi változás következett be nemcsak az iparban, hanem a változás lehetőségének egyik előfeltételeként a népesedésben, a mezőgazdaságban, a kereskedelemben, a közlekedésben, a hiteléletben, az oktatásban, a tudományban, az állam egészségügyi és gazdaságpolitikájában; ha az egyes országokban nem is minden tényező hatott egyidejűleg, azonos súllyal és sorrendben. A földrajzi és a történeti előzmé-

nyektől függően sajátos, különböző, de a fejlődési tendencia lényegét nem érintő módon minőségi átalakulás ment végbe a gazdaságban, és összekapcsolódott a társadalmi viszonyokban bekövetkezett szintén minőségi átalakulást hozó folyamattal.

Nem vitatható, hogy a tőkés viszonyok fejlődése, majd uralomra jutása nélkül sehol sem indulhatott meg az ipari forradalom, nem hathatta át a gazdaság egészét, nem erősíthette, gyorsíthatta fel a társadalmi viszonyok minőségi változását, de az is kétségtelen, hogy az ipari forradalom megindulása nélkül nem válhatott volna teljessé a kapitalizmusba való átmenet sem. Szoros kölcsönhatás, egymást meghatározottan meghatározó összefüggés van a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és az ipari forradalom folyamata között. Míg az első inkább a folyamat társadalmi-gazdasági kereteinek, az azt kifejező jogi, intézményes formáknak, a termelési viszonyoknak az oldaláról fejezi ki az átalakulást, az utóbbi a folyamat technikai-gazdasági, vagyis a termelőerők oldaláról járul hozzá a minőségi változáshoz. Két külön, de egymástól elválaszthatatlan folyamat együttese és kölcsönhatása alakította tehát az európai emberiség történelmét a jelzett időszakban.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet jóval hosszabb időtartamú, és megelőzi az ipari forradalom kezdeteit. Magában foglalja az ipari termelőerők manufaktúra, úgynevezett preindusztriális korszakát is. Az ipari forradalom viszont nem zárul le a tőkés viszonyok felülkerekedésével, a társadalmi forradalom győzelmével.

Az ipari forradalom 18. század végétől 19. század közepéig Angliában és az európai kontinens nyugati részén lejátszódó folyamatai hatottak Kelet-Közép-Európára, és jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy elindulhasson a modern tőkés fejlődés e régióra jellemző sajátos útján.

A tőkés viszonyok a legnagyobb lendülettel az ipari forradalomban bontakoznak ki, és gyors ütemű gazdasági növekedést eredményeznek. Ennek előfeltétele és egyúttal következménye is a népesség gyors növekedése, elsősorban a halálozások hirtelen esése következtében. Az európai tőkés fejlődés élén járó és a kontinenst az ipari forradalom terén is néhány évtizeddel megelőző Anglia népességének alakulása kínálja erre a legjobb példát. 1740 és 1830 között a születési arányszám 37,7—36,6‰ között mozgott, 1841 és 1850 között 32,6‰-re, a halálozási arányszám viszont az 1730-as és az 1810-es évek között 36‰-ről 21‰-re csökkent.

Európa lakossága 1600 és 1700 között 14 millióval, 1700-tól 1800-ig 70 millióval gyarapodott, és a 19. században már 206 millióra nőtt. Anglia népessége a 19. század folyamán majdnem négyszeresére, Németországé több mint kétszeresére, Franciaországé csaknem kétszeresére növekedett.

A népesség gyors növekedése lehetetlen lett volna a mezőgazdaság teljesítőképességének ugrásszerű emelkedése nélkül, ami vagy már a lakosság növekedését megelőzően, vagy azzal egy időben következett be. A gazdasági, társadalmi változás enélkül nem jöhetett volna létre, hiszen a 18. század végéig a kontinens nagy részén a mezőgazdaság volt a gazdaság vezető ágazata. A tőkés agrárfejlődés követelménye a föld tulajdonviszonyainak és az azt kifejező jogi formáknak a megváltozása és a mezőgazdaság ezzel kölcsönhatásosan együtt haladó technikai átalakulása, eszközeinek modernizálása.

Európában elsőként Angliában ment végbe e két folyamat, szoros összefüggésben a 18. századtól meginduló ipari forradalommal, a városi nagyipari fejlődéssel. Ott a 18. század végére már úgyszólván teljesen megszűnt a feudális földtulajdon, s az ezzel kapcsolatos közös művelési kényszerrel járó gazdálkodás. Az enclosure-ök révén csaknem minden földterület tőkés földbirtokosok és nagybérlők kezére került. A mezőgazdasági termelésben a háromnyomásos gazdálkodást már a 18. század folyamán felváltotta a modern vetésforgó, és ennek általánossá válása révén uralkodóvá lett az istállózó, takarmányozó állattartás. Hollandiában ugyancsak a 18. században ment végbe hasonló fejlődés. A kontinens nyugati részének többi országában (Franciaországban, Belgiumban, Németország nyugati területein és többé-kevésbé hasonló módon a skandináv országokban) a feudális viszonyok korábban is lazulóban voltak ugyan, de a minőségi változás az 1789. évi francia forradalmat követően kezdődött el. E területeken, az angliaitól eltérően, a tőkés agrárfejlődés a kisbirtokos paraszti gazdaságokban ment végbe. Megkezdődött a technikai átalakulás is, de a modern vetésforgó rendszere, az ipari növények termelése, az istállózó állattartás és az igásállat-állomány megnőtt szükségletekhez igazodó gyarapítása, a csatornázás, a talajjavítás, a hagyományos munkaeszközök korszerűekkel való felváltása és a termelékenység ezzel együtt járó nagymértékű emelkedése csupán a 19. század közepén ért el tetőpontjára. Itt is elválaszthatatlan összefonódásban

az ipar bontakozó forradalmával és a gazdaság minden területén érvényesülő gyökeres változásokkal, ösztönzően hatván a vastermelésre, az ipar mezőgazdasági eszközöket gyártó ágazatának fejlődésére is, valamint az élelmiszeriparéra.

A nyugat-európai mezőgazdaság forradalmasodása sem elégíthette ki az e területek gyors iparosodásával, és ennek egyik folyományaként megnövekedett, elsősorban élelmiszer-, továbbá a mezőgazdaságból származó ipari nyersanyagigényeket. A kontinens nyugati részének legfejlettebb országai a 18—19. század fordulójától gyorsan válnak ipari országokká. Gazdasági életükben a mezőgazdaság — tőkés fejlődése ellenére — a 19. század közepére már elvesztette uralkodó szerepét. Nyugat-Európa, amely már a 16—18. században preindusztriális, manufaktúra korszakában is mezőgazdasági termékek bevitelére szorult, a 19. század első felében szükségleteinek fedezése céljából egyre fokozottabb mértékben válik agrártermék-importőrré.

Az addig ismeretlen nagyságúra növekedett piaci lehetőségek, a kontinens nyugati országaiban végbemenő agrárforradalom példája meghatározó befolyással volt Közép- és Kelet-Európa elmaradottabb agrárországaira. A 18. század második felétől a 19. század első feléig eltelt évtizedekben Közép- és Kelet-Európában a feudalizmusból a kapitalizmus felé tartó átmenet egyes országokban (Kelet-Németország, a Habsburg-monarchia Lajtától nyugatra fekvő örökös tartományai) nemcsak az ipari forradalom kezdeteivel fonódik egybe, hanem a kelet-közép-európai típusú modern agrárátalakulás színhelyévé is lesz. (Poroszországban valamivel előbb, a többi kelet-közép-európai országban később, és kiterjedésében is országonként különböző időben és mértékben.) A megnövekedett nyugat-európai piaci lehetőségek a kelet-közép- európai agrárforradalom tünetei megjelenésének egyik fontos ösztönzőjévé lettek. Kumulatív tényezőként járult hozzá ehhez egyes kelet-közép-európai országokban a saját ipari forradalmuk megindulása (Németországban a 18—19. század fordulójától, a Habsburgok Lajtától nyugatra fekvő örökös tartományaiban az 1820-as évektől) a már említett tényezők kölcsönhatásos működése révén.

A mezőgazdaság tőkés irányba tartó folyamata, a társadalmi munkamegosztás bázisán Kelet-Közép-Európában is előrehaladt, bár csak lassan, a feudális kiváltságoktól nehezített úton. Növekszik az új, egyre

inkább a tőkés üzemszervezethez közelítő, esetenként azt el is érő nagybirtok árutermelése, a kifejezetten piacra termelő paraszti gazdálkodás, erősödik a városiasodás, fokozódik a társadalmi szerkezet átalakulása, a jobbágyrendszer gyötrelmesen lassú, de mégis végbemenő felbomlása és a bérmunkarendszer mindezekkel összefüggésben fokozatos, a régión belül országonként különböző mértékű térhódítása.

A mezőgazdaság tőkés irányú fejlődésével a 18. század végétől a 19. század közepéig eltelt évtizedekben együtt járt az ipari fellendülés is. Az ipari árutermelés szétfeszítette a céhes kereteket és a paraszti háziipar formáit. Kelet-Közép-Európa országaiban ez a fél évszázad lesz a preindusztriális, manufaktúrafejlődés korszaka, de úgy, hogy egyes országokban már elkezdődött az ipari forradalom is (például Porosz-Szilézia kohászatában, kőszénbányászatában, Szászország textiliparában, az ausztriai, cseh—morva, osztrák-sziléziai, szlovéniai örökös tartományok egyes iparágaiban). Mezőgazdaság és ipar kölcsönösen megteremtve egymásnak a piacot az országon belül, kölcsönhatásosan egyengetik egymás fejlődésének útját, és újabb ösztönzést adnak a külkereskedelemnek is.

A tőkés fejlődés minőségileg jobb szállítást, korszerű hitelezési formákat igényelt egész Európában. A szárazföldi közlekedés forradalmasodását jelentő vasútépítés az 1830-as években kezdődött el Angliában és a kontinens nyugati országaiban, eleinte a bányavidékek és az ipar tömeges áruszállítási igényeinek kielégítésére, majd egyre jobban áthatotta — kölcsönhatásosan — a gazdaság egészét. 1850-ben a vasútvonalak 39%-a Angliában és Franciaországban volt, 53%-a Németország, Belgium, Hollandia és az Egyesült Államok között oszlott meg. A szárazföldi közlekedés tulajdonképpeni forradalmát a gőzvontatású szállítás elterjedése jelentette.

A modern hitelszervezet Angliában és Hollandiában éppúgy később alakult ki, mint a közlekedés forradalma.

A két ország ipari átalakulása és az ipari forradalom korai időpontja, a technikai fejlettség kezdetlegesebb szintje annak idején még nem igényelt akkora beruházási tőkét, mint néhány évtizeddel később a kontinensen. A tengeri kereskedelem és a gyarmatok kifosztása révén Anglia ki tudta elégíteni beruházási tőkeigényét. Nagy volt az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozás révén a gazdaság volumene, jelentős a belső

akkumuláció is. Bizonyos eltéréssel, de fő vonásaiban (tengeri kereskedelem, gyarmatok kifosztása) hasonló volt a helyzet Hollandiában.

Nyugat-Európa más országaiban sem a mezőgazdaság, sem az ipar tőkés átalakulása nem történhetett volna meg a korszerű közlekedés és hitelrendszer kiépülése nélkül. Ebben a régióban párhuzamosan folyt le valamennyi gazdasági ágazat forradalmasodása. A Habsburg-birodalom bankrendszerének fejlődése a Lajtától nyugatra eső területeken lényegében nem különbözött a francia és a német bankrendszerétől.

Az oktatás, a tudomány és a kapitalizmusba való átmenet, különösen pedig az ipari forradalom kölcsönhatásos viszonyának jelentősége még Anglia és a kontinens fejlett gazdasággal rendelkező nyugati országainak vonatkozásában is vitatott a történeti szakirodalomban. Abban azonban mindenki egyetért, hogy a gépi nagyipar korszakában a gépek kezeléséhez, karbantartásához, a termelési eljárások helyes alkalmazásához bizonyos fokú, ha nem is túl magas iskolázási szint elengedhetetlenül szükséges. Arról sincs vita, hogy a folyószabályozási, mocsárlecsapolási, csatorna- és vasútépítési munkák, gépek stb. tervezése, a korszerű mezőgazdasági termelés műszaki és agrotechnikai, kémiai ismeretek nélkül aligha végezhető el korszerűen. Mindez az oktatás területén is minőségi változást igényelt. Ennek megfelelően Nyugat-Európában, és egyidejűleg vagy nem sokkal később Kelet-Közép-Európában is sor került elsősorban agrotechnikai és kémiai, továbbá mérnöki és technikai ismereteket oktató intézmények létesítésére. Elsősorban a Royal Society s kisebb mértékben a kontinens nyugati országainak hasonló tudós testületei tudományos viták rendezésével, új eredmények közzétételével, Napóleon és a porosz udvar elsődlegesen katonai céllal, de békés célú ipari hasznosítás végett is támogattak egyes tudósokat és találmányokat; bár az is köztudomású, hogy az ipari forradalom kezdeti szakaszában alkalmazott találmányok, például a mechanikus szövőszék, a gőzgép stb. empirikus technikának köszönhetők.

Végül: a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek az ipari forradalommal lezáruló szakaszában az ipari forradalom megindulásával párhuzamosan nem csupán a társadalmi szerkezet átalakulása következmény jellegű kísérőjelenség, hanem a tartós önfenntartó gazdasági növekedés megindulása is — amely empirikusan, durva átlagban évi 3%-ra becsülhető Anglia és a hozzá hasonló fejlettségű nyugat-európai országok

esetében —, szoros összefüggésben a bővülő piaccal, az ipari forradalomnak szintén egyik kísérőjelenségével. A piac kiszélesedésének nyugateurópai viszonylatban kétféle forrása különböztethető meg. Anglia esetében a 18—19. század fordulójától már egyértelműen a külső piac növekedése a kiszélesedés forrása (a kivitel növekedése gyorsabb, mint a nemzeti jövedelemé), Franciaországban, illetve azokban az országokban, amelyekben az övéhez hasonló módon növekedett a piac, a bővülés elsődleges forrása a belső piac.

Kelet-Közép-Európában a piacbővülés az elmaradott társadalmi-gazdasági fejlődés következtében ellentmondásosabban folyt le. A számos, nagy befogadóképességű tengeri kikötővel rendelkező, jelentős tengeri áruforgalmat lebonyolító országok esetében (Németország, Lengyelország, a balti államok, Oroszország, a román fejedelemségek) inkább a külső piac, a tengeri kikötővel egyáltalán nem rendelkező vagy a világpiaci forgalom Európára jutó hányadához képest nem jelentős mennyiségű forgalmat lebonyolító és a viszonylag kisebb számú, ámbár nagyobb tengeri áruforgalom lebonyolítására alkalmas kikötővel rendelkező országoknál (például a Habsburg-ház uralma alatt levők esetében) a külső és a belső piac tágulása együtt képezte a gazdasági növekedés forrását.

Ahhoz azonban, hogy Kelet-Európa országai végérvényesen ráléphessenek a kapitalizmus útjára, a tőkés viszonyok náluk is erőteljesebben fejlődhessenek és valamennyien eljuthassanak az ipari forradalom kezdetéig, a kapitalizmusba való átmenet kiteljesedéséig, fel kellett számolni a feudális, jogi és intézménybeli gátakat.

Kelet-Közép-Európában a kései feudalizmus hatásai miatt a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet folyamatában a tőkés gazdaság első tünetei csak a 18. század második felében jelenhettek meg, majd elsősorban az angol, de a 19. század első felében a kontinens nyugati államaiban bontakozni kezdő ipari forradalom teremtette piaci lehetőségek szorító hatására is, e régió egyes államaiban megindult a mezőgazdasági forradalom. A feudális kiváltságok lazítása azonban uralkodói rendeletek (Poroszország, Habsburgok Lajtától nyugatra fekvő örökös tartományai) vagy rendi képviseleti intézmények haladó csoportjainak tevékenysége nyomán törvényhozási úton (Magyarország) csak lassan, fokozatosan, a feudális erők ellenállása miatt csak ellentmondásosan, nem eléggé következetesen történhetett meg. Ebből következően a gazdasági-

társadalmi elmaradottság okozta feszültség növekedett, ami 1848-ban több kelet-közép-európai országban a feudalizmus alapjainak forradalmi lerombolását eredményezte; másutt több mint egy évtizeddel később a történelmileg időszerű és így szükségszerű változás objektív (a gazdasági továbbfejlődésben rejlő) kényszere, szubjektíve a felhalmozódott forradalmi feszültség levezetésének a szándéka vezetett el a tőkés irányú gazdasági fejlődésnek leginkább útját álló feudális gátak felülről, uralkodói rendelettel történő eltávolításához.

Az európai gazdasági életben és az azt befolyásoló állami politikában történtek — jóllehet csupán vázlatos — áttekintése nélkül aligha volna érthető Magyarország és Erdély gazdasági életének 1790 és 1848 közötti folyamata. Mindaz, ami Európa, különösen pedig Kelet-Közép-Európa, ezen belül is főként az örökös tartományok gazdasági életében, Erdély esetében Moldvában és Havasalföldön, a 18. század második felétől 1848-ig végbement, kölcsönhatásos összefüggésben volt Magyarország és Erdély gazdasági életének alakulásával, elindítván e területeket is a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet útján.

2. A HABSBURGOK LAJTÁTÓL NYUGATRA FEKVŐ TARTOMÁNYAINAK GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE ÉS MAGYARORSZÁG

A Habsburg-ház uralma alatt álló cseh—morva, ausztriai, osztrák-sziléziai és kisebb mértékben a szlovén örökös tartományok útját a feudalizmusból a kapitalizmusba tartó időszakban bizonyos vonatkozásokban a nyugati és a kelet-közép-európai fejlődés közötti átmenet jellemezte.

A Habsburgok örökös tartományainak népessége 1800 és 1850 között 26,6%-kal növekedett. Az évi átlagnövekedési ráta 0,533% volt. A mezőgazdasági termelés Morvaországban és Osztrák-Sziléziában a városi-ipari belső piac növekedésének bizonyságaként 1789 és 1848 között 70—80%-kal emelkedett. Az 1810-es évek közepe óta ezeken a területeken elkezdődött az áttérés a korszerű vetésforgós rendszerre, az ugarvetésre, a fejlettebb agrotechnika alkalmazására. Megjelennek, és 1848 felé haladva egyre inkább növekvő számban nyernek felhasználást a korszerű mezőgazdasági gépek. Csehországban, Stájerországban intenzív takarmány-

növény-termelés folyik a nagybirtokon, ahol az 1820-as évek végétől fellendül a cukorrépa és a burgonya termelése, valamint feldolgozásuk cukorrá, illetve szesszé. A cseh- és morvaországi nagybirtokokon folytatott nagyarányú juhtenyésztés a gyapjú termelése révén az ipar nyersanyagellátását és a textilipar fejlődését szolgálta. Ez viszont ösztönzően hatott a juhtenyésztés, a gyapjútermelés további növelésére. A szlovénlakta tartományok nagybirtokain fokozatosan szintén elterjed, és a 19. század közepéig jelentősen előre is halad a kukorica-, a burgonya- és a takarmánynövény-termelés, a korszerű mezőgazdasági eszközök használata. A takarmánynövény-termelés, főként az 1830-as évektől, a korszerű istállózó állattartást szolgálta, és mindenütt hozzájárult a lakosság jobb hús- és tejtermékellátásához. A korszerű mezőgazdasági gépek, eszközök használata a vastermelés és a vasfeldolgozó ipar gyarapodását mozdította elő.

A Lajtától nyugatra fekvő tartományokban a tőkés ipar kialakulása és gyarapodása a nyugat-európai út egyes jegyeit hordozta magán. A manufakturális fejlődés a bécsi kormány jelentős — merkantilista-protekcionista gazdaságpolitikai — segítségét élvezve, már a 18. század második felében figyelemreméltóan növekedett. A cseh—morva textiliparban előbb a legrégibb múltú posztóiparnak, majd azt a fejlődésben hamarosan meghaladó vászonszövőiparnak volt elsődleges szerepe. Utóbbi vezető pozícióját a selyem- és pamutszövés megerősödése után is megőrizte. Bár nem ilyen gyors ütemben, de nőtt a cseh—morva tartományok üvegipari, ennél kisebb mértékben papír- és vegyipari (festő, fehérítő) termelése, s a csehországi vaskohók száma is.

Alsó-Ausztriában Bécs és környéke állt a pamut- és selyemszövéssel foglalkozó manufaktúraipar élén. A tartomány a 18. század végén már jelentős fémiparral is rendelkezett. A főként posztógyártással foglalkozó, textiliparáról és a 18. század végére már vasiparáról is nevezetes Alsó-Ausztriában az iparnak ekkor még csupán 10%-a volt tőkés manufaktúra.

Stájerország, a szlovénlakta Karintia és Krajna iparában a vastermelés állt az első helyen. Tirol és Vorarlberg a 18. század végén az ipari fejlettség terén elmaradott volt. Alsó-Ausztriát és a cseh—morva tartományokat sokoldalú, Stájerországot egyoldalú ipari növekedés jellemezte.

A Lajtától nyugatra fekvő örökös tartományokban az 1820-as években meginduló ipari forradalom 1848-ig elért terjedéséről, a fonógép-behozatal

növekedéséről szóló adatok mellett vall az a tény is, hogy az örökös tartományokban 1841-ben már 83 vállalkozás foglalkozott gép- és gépalkatrész-gyártással, továbbá az, hogy 1841-ben 337 — összesen 7733 lóerő teljesítményű — gőzgép szolgáltatott hajtóenergiát az üzemeknek. Gyorsan növekedett a szén ipari felhasználása is, bár még az 1840-es években gőzmozdonnyal vontatott vasutak, hajók, tehát a legnagyobb tüzelőanyag-fogyasztók is nagyobb részben fát használtak. Csak a Rothschildok witkowitzi vasművében használtak már 1840 táján kokszot.

Az említett Habsburg-tartományokban az ipari fejlődés megtett útját jelzi, hogy míg 1790 táján a tőkés ipari üzemek száma nem érte el az ezret, 1847-ben már összesen 1901 működött ezeken a területeken. Közülük a nagyobb tőkés ipari vállalkozások közé tartozott 399 Alsó-Ausztriában (ebből 162 Bécsben), 132 Felső-Ausztriában, 462 Csehországban, 185 Morvaországban, 312 Stájerországban, 221 Karintiában és Krajnában, 142 Tirolban, összesen 1853. A pamutipar termelése 1831 és 1847 között 600%-kal, a vasiparé 250%-kal növekedett. Új ipari ágazatként fellendült a répacukorgyártás és a burgonyából a szeszfőzés, elsősorban a nagybirtokon. Az 1841. évi hivatalos statisztika szerint a nagyobb gyárak — ezek közé sorolták a korszerű gépekkel dolgozókat — csaknem háromszorosát termelték a kisebbek és a kézművesipar által megtermelt összértéknek. Az ausztriai és a cseh—morva tartományok kivitele 1831 és 1847 között 80%-kal emelkedett, amiben az iparitermék-export játszotta a döntő szerepet.

A tőkés ipar fejlődését segítette a megfelelő természettudományi és technikai szakismereteket nyújtó új iskolák számának gyarapodása. Technológiai oktatás az egyetemeken már 1781 óta folyt ugyan, de reáliskola csak 1809-ben kezdett működni Bécsben, 1811-ben Brünnben, 1834-ben Prágában, 1845-ben Grazban. Politechnikumok Prágában (1806), Bécsben (1814), Grazban (1844) létesültek. 1840 óta pedig az addig egyedüli selmecihez hasonló bányászati képzés indult Vordernbergben (1849-ben áthelyezték Leobenbe).

Az Első Osztrák Gőzhajózási Társaság megalakulása és működése, a vasútépítések, főként a Kaiser Ferdinand Nordbahn üzembeállítása gyorsította és nagy tömegű áru szállítására alkalmassá tette a közlekedést.

Mindez nagy tőkebefektetéseket igényelt, amelynek forrásai a kereskedőtőke jelentős felhalmozása, a bankházak tőkéi, illetve hitelei.

A Habsburgok ausztriai és cseh—morva örökös tartományaiban elegendő belső erőforrás állt rendelkezésre az ipari forradalom útjára lépett tőkés vállalkozások finanszírozására.

Az ausztriai és a cseh—morva tartományokban elkezdődött ipari forradalom már 1848 előtt jelentős társadalmi átrétegződést eredményezett. A régi társadalmi viszonyokat és a feudalizmusra szabott árutermelés kereteit — nem csekély mértékben a kormánynak a feudális korlátok egy részét lazító vagy lebontó intézkedéseinek hatására is — a tőkés gazdálkodás rohamos előretörése a régi, feudális városokban és vidéken mindinkább szétfeszítette.

Vidéken a mindinkább a tőkés nagyüzemi gazdálkodáshoz közelítő nagybirtokon létrejött, vagy a vidékre húzódott tőkés ipar hatására a régi városokban keletkezett tőkés manufakturális és gépi nagyipari vállalkozások számának és méreteinek nagyobbodása együtt jelezte az ipari fejlődés elért fokát. Lazította a mezőgazdaságban a feudális függés, az iparban a céhes kézművesség bilincseit. Kézműiparos mesterek, kereskedőtőkés vállalkozók, nagybirtokosok alapítottak tőkés manufakturális, illetve gépi nagyipari technikával működő üzemeket.

Az örökös tartományok gazdasági, ezen belül ipari fejlődésének súlypontja a 19. század első felében a városokra helyeződött át, és ott a kereskedelemmel, szállítással, anyagmozgatással, ipari termeléssel foglalkozók, valamint az állami és magántisztviselők, oktatók, mérnökök, orvosok, ügyvédek és más értelmiségiek számának tetemes gyarapodását eredményezte. Bécs, a birodalmi főváros már a 18. század végén gazdasági központ volt. Lakóinak száma — a külvárosok nélkül — 1783 és 1848 között 207 979-ről 356 869-re emelkedett. Prága lélekszáma (az 1922-ben megállapított, mai Prága területére vonatkoztatva) 1780—1850 között 70 000-ről 157 000-re nőtt; Graz lakossága 1800-ban 32 100, 1840-ben 45 780, 1850 táján már 50 000 körül mozgott; Brünn — 14 külvárosával együtt — 1850 táján 45 000 lelket számlált. A cseh—morva, valamint az alsó- és felső-ausztriai iparban oly lényeges szerepet játszó ipari központok (Reichenberg, Böhmisch Leipa, Friedland, Linz, Wels, Gmunden, Steyr, Danewitz, Kapfenberg stb.) lakosságánál hasonló, ha nem is azonos arányú növekedési irányzat észlelhető a belső piac, az élelmiszer- és ipari nyersanyagelhelyezési lehetőségek gyarapodásának egyik jellemzőjeként. A magyarországi külső áruforgalom szempontjából vásárai révén oly je-

lentős német-sziléziai város, Boroszló lakossága 1800-ban 64 500 volt, 1850-ben 111 200 és 114 000 között mozgott.

A városok sűrűsége szintén a piaci kereslet mérésének — egyéb mutatókkal egybevetve — egyik lehetőségét kínálja. Alsó-Ausztriában 10, Csehországban 3, Morvaországban 4 négyzetkilométernyi területre jutott egy-egy város.

A belső piac élelmiszer-, nyersanyag- és iparcikk-felvevőképessége szempontjából lényeges a mezőgazdaságból és az iparból élők egymáshoz viszonyított aránya is. Alsó-Ausztriában 1840-ben 15 mezőgazdaságból élő keresőre jutott egy iparból élő kereső.

Az iparűzők összlakossághoz viszonyításából az iparosodottság szintjén kívül bizonyos fokig a szükségleteiket piacról kielégítők arányára is lehet következtetni. 1840-ben Alsó-Ausztriában az egész lakosságból 13 főre, Felső-Ausztriában 15-re egy iparűző jutott. A szükségeseket ugyancsak piacról beszerző egyéb rétegek számát figyelembe véve az arány a valóságban kedvezőbben alakult.

Egységes belső piac az örökös tartományokban 1848 előtt, a jelentős gazdasági fejlődés ellenére sem alakult ki. Erről vall az is, hogy Bécs, Graz, Linz, Prága, Brünn időszakos, országos vásárai, az egyre szélesedő állandó nagykereskedelmi hálózat ellenére is még mindig döntő szerepet játszottak az áruforgalomban. A bécsi kormány — egyes tartományok külön vámhatárainak lebontása útján — szándékaitól függetlenül hozzájárult ugyan a belső piaci fejlődés előbbre lépéséhez, ámde az egyes tartományok igazgatását biztosító rendi kiváltságok gazdasági hatásai, továbbá a gazdasági, főleg az ipari fejlődés különbségeiből fakadó — tartományok közötti — érdekkülönbségek a gőzvasúthálózat kiépüléséig nem tették lehetővé egységes belső piac létrejöttét a Habsburg-birodalom örökös tartományaiban. A közlekedési nehézségek, főleg a vízi utaktól távolabb eső vagy azokkal nem rendelkező tartományokban — és az ebből is fakadó érdekkülönbségek — ugyanilyen hatásúak voltak.

Magyarország és — jóval kisebb mértékben, bizonyos fokig eltérő módon — Erdély áruforgalma szempontjából is fontos volt az említett örökös tartományok piaci felvevőképességének alakulása.

E tartományok és Magyarország földrajzi adottságai egymást kiegészítő, munkamegosztásos gazdálkodást tettek lehetővé. Csupán a cseh—morva medence, kisebb mértékben Alsó-Ausztria termelt élelmiszert és

mezőgazdasági nyersanyagot. Galícia szarvasmarha-szállítmányai és gabonája a közlekedési viszonyok elmaradottsága miatt majd csak az 1840-es években lehetnek a magyar mezőgazdasági termékek potenciális versenytársai. Alsó-Ausztria nem tudta megtermelni a számára szükséges élelmiszert és nyersanyagot, Cseh- és Morvaország pedig az iparának szükséges nyersanyagot. A Habsburg-uralom alatt levő más nyugati területek éghajlata, kevésbé termékeny talaja, nagyobb népsűrűsége még nagyobb mértékben igényelte élelmiszer, valamint növényi és állati eredetű nyersanyag behozatalát.

Magyarország a Habsburg-császárság határain kívül fekvő országgal csak dél felé volt közvetlenül határos. A török uralom alatt álló területek árufelvevő képessége azonban viszonylag csekély volt. Az agrárjellegű Magyarország lakossága még az 1840-es években is viszonylag gyér sűrűségű volt és mezőgazdasági termékeinek kivitelére szorult. Már a korábbi évszázadok folyamán bekapcsolódott az európai munkamegosztásba. A nagy távolságok, a szállítási nehézségek, a magas fuvarköltségek miatt azonban csak drága áruk kivitele (például a tokaj-hegyaljai boré) vagy (és elsősorban) a lábon hajtható állatoké — a 17. században bekövetkezett elég hosszú, átmeneti visszaesés idején még ez sem — fizetődött ki, illetve ezek találtak vevőre. Emiatt a 18. század második feléig kifejezetten a távoli piacokra szánt tömeges árutermeléssel és forgalomba hozással a magyarországi társadalomnak csupán igen vékony rétege foglalkozott. Az áruk elhelyezésére különböző konjunktúrák, gazdasági okok vagy nemzetközi politikai események (háborúk, békeszerződések által bekövetkezett területi változások stb.) miatt nagyon is bizonytalan időtartamú lehetőségek kínálkoztak. A nagybirtokosok gabonakivitele esetleges jellegű volt. Magyarországon a távoli piacokra szánt tömeges, rendszeres, országos méretű mezőgazdasági árutermelés — elsősorban a gabona és a gyapjú kivitele céljából — csak akkor indulhatott meg, amikor — viszonylag közeli — állandó piac alakult ki, s ezzel összefüggésben és ettől meghatározottan csaknem egyidejűleg — elsőként a nagybirtokosságnál — szemléleti változás is kezdődött, és az évtizedek múltával a 19. század első felében mind nagyobb teret nyert. A gazdálkodás céljának megváltozása (és az 1830-as évekre irányelvvé szilárdulása) a minél nagyobb hasznot hajtó, tömeges mezőgazdasági árutermelésre való berendezkedésben, a birtoküzem korszerűsítésében és fokozatosan tőkés nagyüzemi ter-

meléshez közelítésében nyilvánult meg a saját kezelésű, egyre inkább megnagyobbított majorsági földterületeken. A folyamat a 18. század második felében indult el a nagybirtokokon, hogy azután a 19. század első felében fokozatosan átterjedjen a parasztságra is; országrészenként, rétegenként különböző módon, hatással, az egész magyarországi társadalom átrétegződését eredményezvén.

A 15—17. századbeli történelmi előzmények és a magyarországi gazdasági fejlődés sajátos kelet-közép-európai útra terelődése a Habsburgok örökös tartományai és Magyarország gazdaságát a természeti körülményekből is adódó, egymást kiegészítő jellegűvé tette. Ezenkívül a magyarországi mezőgazdasági termékeknek az Osztrák Császárság határain kívül eső piacon történő értékesítési nehézségei Magyarországnak az örökös tartományok piacain kínálkozó állandó, biztosított elhelyezési lehetőségek kihasználását ajánlották. A Lajtától nyugatra fekvő tartományok azonban — lényegében véve fejlődésbeli előnyük, kisebb mértékben a gazdaságpolitikai támogatás révén is — uralkodó gazdasági helyzetbe jutottak és a terms of trade minden előnyét élvezhették.

Erdély elsősorban a levantei áruk átmenő forgalma, továbbá a román fejedelemségekből az erdélyi kereskedők által behozott, kisebb részben erdélyi tenyésztésű és az örökös tartományok piacain értékesítésre szánt állatszállítmányok révén volt érdekelt a Lajtán túli piaci lehetőségek alakulásában. Érdekelték emellett az említett területek vonatkozásában a vámpolitikai rendszabályok is. Iparát belső piacán az örökös tartományok ipari termékeinek versenye — a gazdaság-, különösen a vámpolitikai támogatás révén — hasonló módon érintette, mint a magyarországit.

3. A BÉCSI KORMÁNY GAZDASÁGPOLITIKÁJA ÉS MAGYARORSZÁG

Magyarország és Erdély gazdasági fejlődésének, bár nem azonos mértékű, jellegű időbeli elmaradottságát súlyosbította a bécsi kormány gazdaságpolitikája.

E gazdaságpolitikának voltak 1848-ig érvényesülő alapelvei, voltak időlegesen, átmenetileg ható, részben a Lajtától nyugatra fekvő, Habsburg-uralom alatt álló területek gazdasági növekedésének, részben a

magyar országgyűlések nyomására tett engedményként hozott intézkedései.

Az állandó jellegű gazdaságpolitikai irányelvek elsődleges mozgatója az államháztartás bevételeinek növelésére való törekvés volt. A másik 1848-ig érvényesülő szempont az örökös tartományok, elsősorban Bécs, a főváros élelmiszer- és nyersanyagellátásának biztosítása. A gazdaságpolitika harmadik eleme — előbb tilalmakkal, majd az 1820-as évek második harmada óta nevelő vámokkal — az örökös tartományok iparának támogatása és védelme a Habsburg-birodalom határain kívüli országok iparának versenyétől, ugyanakkor monopolhelyzet biztosítása az örökös tartományoknak a Habsburg-uralom alatt álló többi országban, illetve tartományban (Magyarországon, Erdélyben, Galíciában, Bukovinában stb.).

Az átmeneti, időleges rendszabályok a háborús állapotokra hivatkozással vagy a nemzetközi politika eszközeként születtek meg. A gazdaságpolitika eszközéül a vámpolitikát és az ipart támogató rendeleteket vették igénybe.

A Habsburg-birodalom államháztartása 1848-ig valóban siralmas állapotban volt. A költségvetés — rövid ideig tartó kivételtől eltekintve — minden évben jelentős hiánnyal zárta mérlegét. Ennek okai elég hosszú időn át a háborúk, az 1820-as években a Szent Szövetség keretében játszott csendőri szerep, annak felbomlása után a nagyhatalmi pozíció megóvása érdekében tett vagy megtenni próbált hadseregfenntartási, átszervezési, háborús készülődésekkel járó nagy kiadások, kisebb, de nem lebecsülendő mértékben az egyre inkább csődöt mondó, ugyanakkor terebélyesedő bürokrácia, ezen belül a titkosrendőrség fenntartási költségei.

A bécsi kormány államkölcsönök felvételével igyekezett áthidalni nehézségeit, de a toldozás-foldozásnál tovább nem jutott. Az államadósságok növekedési üteme II. József török háborúja, majd a francia háborúk idején gyorsult fel rohamosan. A pénz második leértékelése után az államháztartás nagy fáradsággal helyrehozott egyensúlyát az 1821. évi itáliai beavatkozás ingatta meg. A pénzügyek intézője, Stadion gróf ismét az államkölcsönök eszközéhez nyúlt. Az évtized végén a Habsburg-udvar éppúgy nem tudott beavatkozni az orosz—török háborúba, mint ahogyan az 1830. évi júliusi forradalommal és hatásaival szemben, majd az 1830-as évek végén az úgynevezett keleti kérdésben is a tétlen szemlélő szerepére kényszerült. A beavatkozásra más, nemzetközi diplomáciai okok

mellett, anyagi eszközeinek elégtelensége miatt sem kerülhetett sor.

A nemzeti felszabadító és a polgári forradalmi tömegmozgalmak győzelmét az itáliai beavatkozás utáni években fegyveres erővel már nem tudta megakadályozni a Habsburg-dinasztia és kormánya, de jelentős fegyveres erőket tartott állandóan készenlétben az uralma alatt álló területeken esetleg fellobbanó hasonló megmozdulások vérbe fojtására vagy fellobbanásuk megakadályozására. Ez az oka annak, hogy a Habsburg-birodalom államadósságai 1816 és 1840 között 739,1 millió konvenciós forintról (Ft C. M.)* 1045,2 millióra nőttek.

A bécsi kormány a dohány-, a sómonopólium és más közvetett adók, továbbá a vámbevételek révén iparkodott növelni jövedelmét. Közvetlen adóbevételei 1829 és 1840 között 50,23 millió konvenciós forintról 47,94 millióra csökkentek, míg közvetett adókból 1830-ban 98 milliót, 1840-ben 107 milliót szedett be. Magyarország és Erdély határai a rendi kiváltságok miatt zárva voltak ezek előtt az adóbevételi források előtt, a sót kivéve. Államháztartási szempontok és az örökös tartományok lakosságának ellátása, iparának merkantilista szellemű védelme, a Habsburg-uralom alatt álló területeken az ipar piacának biztosítása, ugyanakkor e területeken a mezőgazdasági (főúri—nagybirtokos) érdekek képviselete együttesen állandó mozgatói a bécsi udvar vámpolitikájának.

Az állami vámbevételek növelésének szempontja is vezette a bécsi kormányt az egységes vámtarifát érvényesítő, egyetlen vámterület kialakítására irányuló törekvéseiben. Ezen irányelvek gyakorlati megvalósításaként terjesztette ki a központi vámszabályok hatályosságának körét 1796-ban, Lengyelország harmadik felosztásakor, Kelet-Galícia és Bukovina annektálását követően, ezekre a területekre. 1822 és 1826 között Vorarlberg és Tirol adta fel vámkülföld státusát. A bécsi kormány hatálytalanította a Lombard—Velencei Királyság külön vámrendszerét is, amit az 1820-as évekig megóvott, noha az 1815. évi bécsi kongresszus ezt az államot a Habsburg-ház tartományaihoz csatolta. 1826 után már csak Magyarországot és Erdélyt választotta el külön vámsorompó a Habsburgok jogara alatt levő más területektől.

* A fejezetben szereplő pénzértékek ezüst, ún. konvenciós forintban (Conventions Münze) vannak megadva, amely a kölni márka (233,8 g) 1/20 részének értékével volt egyenlő.

Mária Terézia 1754. évi vámszabályzata kettős vámfalat épített fel: egy külsőt, a Habsburg-uralom alatt álló területek elválasztására más államoktól és egy belsőt, a Lajtától nyugatra fekvő tartományok és Magyarország, illetve Erdély közé. Nyugat felé Magyarországról az örökös tartományok kettős vámsorompóján át vezetett az út más országokba.

Az örökös tartományokból Magyarországra és Erdélybe szállított áruk értékének 5%-át, a más országokból jövőknek 20, később 30%-át kellett vámként leróni. A vámrendelet könnyítette a mezőgazdasági termékek bevitelét az örökös tartományokba, az onnan származó ipari termékekét Magyarországra; más államok felé a mezőgazdasági termékekét nehezítette; magyar és örökös tartományi viszonylatban is védővámokkal óvta az örökös tartományok ipari termékeit más területek áruinak versenyétől. II. József 1786. augusztus 1-i rendelete és 1788-ban életbe lépett vámtarifája vámmentességet biztosított az örökös tartományokból Magyarországra szállított minden árunak, míg fordított viszonylatban árufajtánként külön-külön vámtételt állapított meg. Ha a Magyarországról a Lajtán túli tartományokba vitt árura a tarifa nem állapított meg külön vámtételt, akkor a magyarországi importőr a Habsburg-birodalmon kívüli államból behozott áru vámjának a felét volt köteles fizetni. I. Ferenc 1795. évi vámrendelete előszavának VI. pontja fenntartotta a Magyarországról az örökös tartományokba kivitt és onnan behozott árukra vonatkozólag az 1788. évi tarifa tételeinek érvényességét. Más tekintetben az 1754. évi vámrendelet alapelveihez és gyakorlatához tért vissza. Megnehezítette az ipari nyersanyagok behozatalát Magyarországra. Egyes, az örökös tartományokban is termelt mezőgazdasági áruknak Magyarországról az örökös tartományokba irányuló beviteli vámját magasra emelte (például bor, faggyú). Az örökös tartományokból behozott iparcikkek vámját alacsonyra, a vámkülföldi országból importáltakét vagy nagyon magasra szabta, vagy éppen tilalmazta az importot (például a cukorét az örökös tartományok üzemeinek nyújtott védelem érdekében).

Főként a magyarországi kereskedők, de egyes áruféleségek esetében a feldolgozó iparágak művelőinek a helyzetét is nehezítette. Külföldi áruk behozatala esetén a kényszerútvonal kijelölése miatt bekövetkezett hosszabb szállítási idő ugyanis megdrágította az árut.

Így azután gazdaságpolitikai eszközök is növelték az örökös tartományok történelmi előzményekből származó időelőnyét, a növekedési és fejlődési különbséget a Lajtától nyugatra és keletre fekvő — Habsburg-uralom alatt levő — területek között.

A francia háborúk idején számos árucikk (gyapjú, dohány) magyarországi kiviteli vámjának többszöri és nagyarányú emelése fékezte az export ütemét. A dohány esetében például akadályozta a kontinentális zárlat idején az európai piacon — a virgíniai dohány elmaradása folytán — kínálkozó lehetőségek kihasználását.

Még súlyosabb gátat jelentett a gabona, a bor, a szarvasmarha, a bőr, a gubacs, a hamuzsír kivitelének megtiltása harmadik országba, amit az 1802., 1805. és 1807. évi országgyűlés tiltakozására csak rövid időre változtattak át kiviteli engedélyhez kötésre, hogy azután ismét a tilalom eszközéhez nyúljanak. A tilalmak rendszere a francia háborúk végéig érvényesült. Bevallott célja a hadsereg és az örökös tartományok, elsősorban Bécs élelmiszer- (gabona, élő állat) és nyersanyagellátásának biztosítása volt. Gubacsra a tartományok bőriparának, hamuzsírra az osztrák, de főként a cseh üveg- és vászoniparnak volt szüksége. A bor kiviteli tilalmát csak rossz ausztriai szőlőtermés esetén változtatták át — ideiglenesen — kiviteli engedélyhez kötött exportra, hogy Bécs ne maradjon bor nélkül. A kiviteli engedélyek jó lehetőséget nyújtottak többszörös visszaélésekre. Csak az juthatott kiviteli engedélyhez, aki megfelelő összeköttetésekkel rendelkezett. Ezek birtokosai azután borsos összeg fejében átruházták az engedélyt valamelyik kereskedőre, aki — éppen a kiviteli nehézségek miatt — leszorított áron vásárolta fel a termelőtől a kivinni engedélyezett terméket. Mindennek az lett a következménye, hogy bár az örökös tartományokba történő szállítás konjunkturális ösztönzője a mennyiségi termelés növelésére serkentett, a Habsburg-uralom alatt levő területeken kívüli országba történő kivitel bizonytalansága a bor (az 1807. évi országgyűlésnek tett átmeneti engedményt is figyelembe véve), valamint a dohány esetében a termelés csökkentését, a kereskedő óvatos készletfelhalmozását eredményezte. Sok uradalom a gubacsot teljes egészében vagy nagy részében ott hagyta elrothadni az erdőben, mert nem látta érdemesnek robotmunkát fecsérelni összegyűjtésére. 1813-ban a legtöbb áru vámtételét 30—60%-kal felemelték, így más országokba még a tilalom alá nem eső áruk kivitele is úgyszólván lehetetlenné vált.

Különösen jól észrevehető volt ez a dohány árának a visszaesésén. Utóbbiból az állami dohánybeváltó szerv, az Abaldo (Appaldo) húzott hasznot. Az átmenő vámok emelése miatt visszaesett a tranzitforgalom.

A sűrű tilalmak miatt a gabonakivitel sem volt egyenletes. Amíg Napóleon el nem foglalta a tengerpartot, a franciák ellen szövetséges államoknak részben Fiumén, részben Trieszten át szállítottak gabonát. Ezt követően tilalom alá esett az úgynevezett „tengerentúli" szállítás. Más nemzetközi események nyomában járó kiviteli tilalmak is akadályozták a magyarországi gabonakivitelt. A szerb felkelés idején például végig tilos volt a gabonaszállítás a szerbek által megszállt területekre, az államtanács indokolása szerint azért, hogy a szultán legitim uralma ellen küzdő szerb alattvalók ne juthassanak gabonához, az orosz—török háború idején pedig a bécsi udvar — közvetve — a cári Oroszországot támogatta a dél felé irányuló gabonakivitel betiltásával.

1824-ben bizonyos változás észlelhető a vámpolitikában. Leszállították az akkor már elsőrendű fontosságú magyarországi exportáru, a gyapjú kiviteli vámját. Ezt követően az 1825. évi gazdasági válságig gyarapodott a vámkülföldre irányuló szállítmányok súlya. A vámleszállítás kedvezett a Lajtától nyugatra levő tartományok nagyobb textilüzemeinek is. A gyengébb tőkeerejű gyapjúfonókat kivéve, amelyeknek a helyzete az erősebbekkel való verseny miatt súlyosbodott, még a konjunktúra hozta áremelkedést is bírták. A dohány vámját is alaposan mérsékelték : a korábbi 12 konvenciós forintról (bécsi mázsánként)* előbb 2, majd 1 forintra, 1826-ban 20 krajcárra, ami serkentette a kivitelt. Megnőtt a németországi export mennyisége, annak ellenére, hogy a kontinentális zárlat idején és a magyar dohánykiviteli tilalom esztendőiben ezek az országok saját termelésüket is kifejlesztették. 1824-ben feloldották a bőr, a faggyú, a kender, a hamuzsír és más áruk kiviteli tilalmát is. Ennek hatása a vámkülföldi országokba irányuló kivitel azonnali növekedésén volt lemérhető.

1829-ben az örökös tartományokban bevezették a fogyasztási adót. Magyarország és Erdély vonatkozásában a kormány nem élhetett ezzel a jövedelemnövelési eszközzel, ezért felemelte a magyar mezőgazdasági termények vámját. Addig, ha magyar mezőgazdasági termény átlépte valamely örökös tartomány határát, az egyes tartományok a vámon felül

* 1 bécsi mázsa = 56 kg.

különböző helyi illetéket is kivetettek; így biztosították a tartomány mezőgazdasági terményeinek versenyképességét a magyarral szemben. Az 1829. évi rendelkezés egységes, úgynevezett rendi kárpótlást szabott ki a Magyarországról érkező mezőgazdasági árukra. A magyar harmincad, az osztrák beviteli vám mellé még az állandó rendi kárpótlás összege járult. Így például 1 bécsi mázsa búzát, ha nem a Habsburg-uralom alatt levő országból importálták, 22 2/4 krajcár vám terhelt, ha Magyarországról, akkor 11 1/4 krajcár vám és 4 krajcár rendi kárpótlás, vagyis 15 1/4 krajcár. Egy akó bor beviteli vámja 36 krajcár, a rendi kárpótlás 1 forint 24 krajcár volt, és így a bor árát a kilépéskor fizetendő harmincadon kívül még összesen 2 forint (vám, illetve rendi kárpótlás) növelte.

1838-ban és 1840-ben újabb vámtarifa-módosítások történtek. Alacsonyan állapították meg mindazoknak a mezőgazdasági terményeknek, illetve nyersanyagoknak, félgyártmányoknak a beviteli vámját Magyarországról az örökös tartományokba, amelyekre élelmezési vagy nyersanyagellátási szempontból szükségük volt. Ha mindkét terület exportképes volt valamelyik nyersanyagból, félgyártmányból, akkor az örökös tartományok beviteli vámja volt magasabb.

Az 1830-as évek második felében Magyarországról nem Habsburg-uralom alatt levő országokba akadálytalanul lehetett kivinni élelmezést szolgáló termékeket és nyersanyagokat. Ez a kettős vámvonal terhe mellett is könnyítés volt, ösztönzően hatott a termelés növelésére, minőségének javítására.

Az örökös tartományok iparának növekedése ekkorra már olyan fokot ért el, hogy szüksége volt Magyarország belső piaci felvevőképességének minél nagyobb méretűvé tágulására. Az örökös tartományok ipari termelőinek érdeke volt tehát, hogy a lakosság túlnyomó részét kitevő, mezőgazdasági termeléssel és annak forgalmazásával foglalkozó, szükségleteit a piacról beszerző népesség iparcikkvásárló képessége megnövekedjék. Ez viszont az export gyarapodásával függött össze, aminek a mezőgazdasági termelés mennyiségi és minőségi növekedése volt a meghatározója.

Az örökös tartományoknak a magas beviteli vámok, a rendi kárpótlás védelmét élvező mezőgazdaságát nem fenyegette a magyar mezőgazdaság árukínálata. A cseh és a morva gabona jól bírta a versenyt a magyarországi árukkal, és így a Habsburg-uralmon kívüli országba irányuló ki-

vitelt szükségtelen volt korlátozni a vámtételeken túlmenő rendszabályokkal.

A bécsi udvar gazdaságpolitikája az idők folyamán a Magyarországról érkező termékforgalommal kapcsolatban változott ugyan, de vámpolitikája 1848-ig kitartott az örökös tartományok iparát a merkantilista politika eszközeivel fejlesztő, a Lajtától nyugatra fekvő Habsburg-tartományok mezőgazdaságát védő és az állami pénzbevételek fokozására szolgáló alapelvek mellett.

Ugyanakkor ez a vámpolitika Magyarországon és Erdélyben az ipar mellett hátráltatta a mezőgazdaság még erőteljesebb növekedését, fékezte Magyarország örökös tartományokból származó — iparcikk — felvevőképessége dinamikusabb növekedési ütemét. Az örökös tartományok egyes hivatalnokai, ipari vállalkozói és kereskedői mindezt felismerték. A kormány ennek ellenére kitartott a védővámrendszer mellett, nem csupán a Zollvereinben tömörült német államok iparának versenye elleni védőeszközként, hanem a vámpolitika alapelveinek lényegében változatlan megóvása érdekében is. Metternich és Kübeck összbirodalmi centralizációra, elsősorban Magyarország államjogi különállásának felszámolására irányuló tervei gazdaságpolitikai téren is megbuktak, többek között amiatt, mert a cseh—morva textil- és üveggyártók, a morvaországi és a sziléziai vasüzemek tulajdonosai az 1840-es években az udvarhoz intézett beadványok tömegében minden vonatkozásban tiltakoztak a protekcionizmus megszüntetése ellen.

A vámpolitikának a magyarországi tőkés iparfejlődés lassítását járulékosan segítő hatása ellen lépett fel Kossuth Lajos és mellette a liberális nemesi reformpolitika polgári haladást, s ezen belül a tőkés iparfejlődést előbbre vinni óhajtó más neves képviselői (Deák Ferenc, Klauzál Gábor és mások) a Magyar Ipar Egyesület alakítása, az Országos Védegylet életre hívása, tőkés vállalatok alapítására ösztönzés révén társadalmi, az 1843—1844. évi országgyűlés kereskedelmi választmányának munkássága útján pedig országos politikai eszközökkel. Az 1843—1844. évi országgyűlés gazdaságpolitikai állásfoglalása, amelyet 1846-ban Kossuth Lajos magáévá tett, a gazdasági önrendelkezést létrehozó és biztosító alapelvek fenntartásával, kompromisszumos alapon vámszövetséget ajánlott az örökös tartományokkal. Ideiglenesen fenntartanák a közbülső vámvonalat, de a létrehozandó vámszövetséget a gazdasági önrendelke-

zés politikai biztosítékaival egyformán rendelkező két fél kötné meg. Ebben az értelemben fogalmazták meg több megye, köztük Pest 1847. évi országgyűlési utasítását is.

A gazdaságpolitikai szemléletváltozásban —a politika részeként — minden bizonnyal szerepet játszottak a kivitelre szánt mezőgazdasági árutermelésben elsődlegesen érdekelt földbirtokosság áruértékesítési gondjai. Haladó, aktívan politizáló részének egyes tagjai tőkés vállalatok alapításában való részvételük alapján, mások az iparegyesület, a Védegylet, illetve az 1843—1844. évi országgyűlés kereskedelmi választmányának tagjaiként megismerhették az ország kereskedőtestületeinek legnevesebb kereskedőit, ipari vállalkozóit. Ezek tapasztalataiból levonhatták következtetéseiket az ország külkereskedelmére, mezőgazdaságára, iparának helyzetére. Megismerhették a legjelentősebb magyarországi mezőgazdasági termékek értékesítésének lehetőségeit, a Habsburg-uralom Lajtától nyugatra fekvő területein immár csaknem két évtizede fenyegető odesszai — a Kaiser Ferdinand Nordbahn üzembe helyezése után hamarosan —, a galíciai búza és szarvasmarha versenyét. Az 1830-as évek második felétől, de leginkább a negyvenes években pedig az ausztráliai gyapjú, továbbá a könnyű francia, sőt az osztrák borok versenyét is. Nem is szólva a vámkülföldi országok piacain már elveszett vagy gyengülő elhelyezési kilátásokról. Mindezek együttvéve késztethették a köznemesség haladó részét arra, hogy ne csupán a gabona, hanem más, az ország mezőgazdasága által termelt áruk, elsősorban a gyapjú fokozottabb belföldi feldolgozása érdekében is elkezdjen gondolkodni megfelelő ipari üzemek létrejöttét segítő, a megerősödésükig fennmaradásukat biztosító gazdaságpolitikai védelmi rendszabályokról. Sőt arra is, hogy megkísérelje — a törvényhozás lassúbb folyamatát megelőzve, esetleg annak mozgását ez által is gyorsabb ütemre késztetve — társadalmi eszközökkel (iparkiállítások, védegyleti mozgalom) buzdítani a tőkés vállalkozást az addiginál nagyobb méretű és több üzem létesítésére. Így azután ekkor már mindenki egyetértett abban, hogy az 1825—1827. évi országgyűlésen a szabadkereskedelmi és a közbenső vámvonal eltörlését követelő irányvonal éppúgy elfogadhatatlan, miként tarthatatlan a Magyarországot és Erdélyt a Habsburgok Lajtától nyugatra fekvő tartományaitól elválasztó, s a Lajtától keletre fekvő két ország számára hátrányos megkülönböztetést jelentő vámvonal továbbélése is.

A bécsi kormány gazdaságpolitikája — gyárkiváltságok juttatásával — egy vonatkozásban kétségtelenül segítette a magyarországi és az erdélyi tőkés iparfejlődést. A történelmi okokból fakadó fáziskülönbség is közrejátszott abban, hogy a privilégiumok nyújtotta előnyöknek az örökös tartományok vállalkozói előbb és nagyobb hasznát látták, mint a magyarországiak. Erősödésüket az állami gazdaságpolitika évtizedekkel korábban támogatta, mint a magyarországi vállalkozókét.

II. József ideje óta megszűnt a tőkés vállalkozások állami anyagi eszközökkel való támogatása. Megmaradt azonban az egyes nagyvállalkozásoknak — az alapítástól rövidebb-hosszabb időre — nyújtott, esetleg meg is hosszabbított vámkedvezmény-juttatás és a kisebb, illetve a nagyobb gyári privilégium megszerzésének minden tőkés vállalkozó előtt nyitva álló lehetősége.

A kisebb gyárkiváltságot (befugte Fabrik) minden vállalkozó elnyerhette, aki évi 50 ezer forintnál ugyan kisebb, de ahhoz közel álló forgalmat bonyolított le. A privilégium birtokosa tetszés szerinti számban alkalmazhatott szakmájabeli munkaerőt. A nagyobb kiváltságot (Landesbefugte Fabrik) 50 ezer forintot meghaladó évi forgalmat lebonyolító, jelentős ingatlan- és készpénzvagyonnal, tekintélyes forgótőkével rendelkező vállalkozó nyerhette el. A kiváltság gyakran mentesítette az üzemet meghatározott időre az adófizetés, korlátlanul a katonai beszállásolás, munkásait a katonaállítás terhe alól. Létszámkötöttség nélkül foglalkoztathatott a termeléshez szükséges szakmájú munkaerőt, mestert és legényt. Tanulókat képezhetett ki és szabadíthatott fel. Őket és a vállalatnál alkalmazott legényeket a céhbeliek éppúgy kötelesek voltak alkalmazni, mintha céhes mesternél szabadultak volna fel; segédek esetében pedig mintha előzőleg is céhes mesternél dolgoztak volna. A nagyobb privilégium elnyerője üzemének telephelyén előbb csak nagyban, 1817 decembere óta kicsiben is árusíthatott a Habsburg-uralom alatt álló valamennyi országban, tartományban. Sőt a tartományi fővárosban, illetve Magyarországon Pesten lerakatot is állíthatott, ahol állandóan — tehát az országos vásárok idején kívül is — forgalomba hozhatta áruit.

Ez a rendelkezés jelentős rést ütött a céhrendszer kiváltságain, és már az 1840 : XVII. tc. előtt lehetőséget nyújtott arra, hogy tőkés vállalkozások létesülhessenek, mert a helytartótanács mint fellebbezési hatóság a céhek minden tiltakozása, az őket védő helyi hatóságok akadékoskodása

ellenére mindig teljesítette a kérést, ha a kérvényező megfelelt a rendeletekben előírt feltételeknek.

Az a körülmény, hogy a rendelkezések a „viszonosságra" hivatkozással a Habsburg-ház uralma alatt álló valamennyi területre érvényesek voltak, vitathatatlanul hozzájárult ahhoz, hogy a gazdaságilag elmaradottabb országokban, tartományokban is könnyebben lábra kapjon a belföldi tőkére alapozott ipari vállalkozás. Ugyanakkor azonban a Lajtától nyugatra fekvő tartományok erősebb tőkés vállalatai sokkal inkább használt vették eme lehetőségeknek. Lerakataik útján olyan versenytársai voltak a keletkező azonos szakmabeli tőkés vállalkozásoknak, hogy ezek közül csak kevesen tudták állni a versenyt, fenntartani létüket.

4. A SZÁLLÍTÁS ÉS A KÖZLEKEDÉS

Magyarország a 18. század második felében a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető ama kelet-közép-európai úton indul el, amelyen az indító lendületet elsősorban a mezőgazdasági termények, ezek mellett azonban — fokozatosan növekedő arányban — a különféle ipari nyersanyagok és félgyártmányok tömegméretű, rendszeres és biztosított távolsági kereskedelme szolgáltatta.

Az ugyancsak agrárjellegű Erdély útjának alapvető jellemzői nem különböztek ugyan a magyarországiaktól, de a terület — a szlovák- és ukránlakta magyarországi északi és északkeleti erdős, hegyes vidékekhez hasonló — természetföldrajzi adottságai, a feudális kiváltságok sokkal nagyobb mértékű és időben is jóval további fennmaradása számos eltérő vonást rajzolt a feudalizmusból a kapitalizmus irányába haladás arculatára. Hozzájárult ehhez Erdély egyes részeiben még a nemzetségi közös birtoklás maradványainak továbbélése is, továbbá az ipari népesség viszonylag magasabb aránya, a külső forgalom szempontjából pedig a román fejedelemségek piacainak különösen az erdélyi ipari termékek átvételében játszott döntő szerepe, valamint Erdélynek a levantei áruk közvetítésében betöltött funkciója.

Az árukivitel lehetőségeivel élés, a termelésben az előrelépés alapvető feltétele a termelést fejlesztő beruházásokhoz szükséges tőke és annak mennyisége. Ez határozza meg elsődlegesen mind az exportálható áru

mennyiségét és minőségét, mind a hazai ipar és a belső piac alakulását. Mindezekhez a tényezőkhöz járulékos, de elengedhetetlen — és a kölcsönhatásos viszonylatok együttesének nélkülözhetetlen — összetevőként csatlakozik a szállítás és a közlekedés állapotának alakulása is.

Magyarországon a tengelyen szállításnak aránytalanul nagyobb szerep jutott a termények fuvarozásában, mint az ebben a tekintetben jobb földrajzi adottságokkal rendelkező más kelet-, illetve kelet-közép-európai országokban. A külső és belső piac igényeinek kielégítése szempontjából elsőrendű fontosságú volt az épített utak mennyisége és állapota. Míg 1790-ben 770 km hosszú úthálózat szolgálta a forgalmat, 1850-re már — az eltelt évtizedekben folytatott útépítések eredményeként — 1770 km. Az újonnan épített utakból 656 km jutott a Dunántúlnak, 414 km a Dunától keletre fekvő területeknek. Elsősorban Északkelet-Magyarországon, a hegyvidék és az Alföld találkozásánál észlelhető az útviszonyok javulása. Az arányaiban jelentős növekedés azonban távolról sem elégítette ki a növekvő forgalmi igényeket.

A Habsburg-uralom alatt levő területeken kívüli államok piacára a nagy tömegű árugabonát részben Fiumén át szállították. Oda pedig állami, illetve egy esetben — 1812 óta — magánvállalkozók építette országos utakon jutott el, meglehetősen körülményesen és drágán. Korábban a Károly és a József út szolgálta ezt a célt, amíg a napóleoni háborúk idején a magyar tengerpartot a francia megszállás el nem érte.

Javított a helyzeten a Ludovika út, amely 1801 óta épült, és 1812-ben készült el, s Zágráb—Károlyváros—Fiume útvonalon juttatta el a tengerig a Dunán, a Dráván és a Száván érkezett gabonaszállítmányokat. Az utat a Privilegizált Magyar Csatorna és Hajózási Társaság (Privilegierte ungarische Kanal- und Schiffahrtsgesellschaft) építtette. Fő részvényesei osztrák és magyar főurak voltak.

1834 és 1840 között az állam a József utat 300 ezer forint költséggel megjavíttatta, s ezzel a kereskedelem számára hasznosíthatóvá tette a legrövidebb utat a tengerig, amely Károlyvárostól Ogulinon át vezetett oda.

A Fiumébe irányított áruk magas szállítási költségei a közutakon olyan mértékben veszélyeztették a magyarországi gabona versenyképességét a Habsburg-birodalmon kívüli piacokon, hogy az 1820-as évek közepére a bánáti gabona már ki is szorult az itáliai piacról. A magas szállítási költ-

ségek miatt a Bánságból érdemesebb volt a gabonát Laibachon át Trieszt-be fuvarozni, mint Fiumébe.

A magyarországi gabona fő piaca azonban Bécs és a nyugat-magyarországi megyékkel határos örökös tartományok voltak. Az ide irányuló gabonaszállítmányok a Bécs—Bécsújhely—Sopron—Kőszeg (Varasd—Zágráb—Trieszt felé leágazással rendelkező) állami főúton jutottak el tengelyen Bécsbe, Alsó-Ausztria más városaiba, illetve Horvátországon át Triesztbe. Északkelet- és Kelet-Magyarország bortermő vidékeiről a külföldre, észak felé irányított szállítmányok is szekéren jutottak el céljukhoz, lassú és költséges fuvarként. A hegyi utak, szorosok, nehéz átjárók szekeret és bort egyaránt próbára tettek, és még azzal is súlyosbították a szállítási lehetőségeket, hogy csak késő tavasszal, nyáron és kora ősszel voltak használhatók.

A gyapjú tengelyen történő szállítása sem volt kifizetődőbb. Egy mázsa gyapjú szállítási költsége szekéren Pesttől Hamburgig ötszöröse volt a Hamburgtól New Yorkig tartó hajóút viteldíjának. A magas szállítási költségek a Habsburg-ház uralma alatt álló tartományok határain túl a magyarországi borokat is csaknem versenyképtelenné tették a franciával szemben már az 1830-as évek második felében csakúgy, mint a magyarországi gyapjút úgyszólván versenyképtelenné tette az európai piacon megjelenő ausztráliai.

Az ország belsejében a főutakat az állam építette, de a megyék voltak kötelesek karbantartásukról gondoskodni a jobbágyok ingyenes közmunkájával. A Szeged—Temesvár—Zimony, a Szeged—Eszék—Újvidék—Zimony útvonalak megjavítása révén erősödhetett a bácskai, a bánáti, a szlavóniai határőrvidék szerb kereskedőinek távolsági áruforgalma, tőkefelhalmozásának lehetősége.

A Szeged—Temesvár—Erdély közötti út karbantartása az erdélyi és a magyarországi kereskedelmi és interetnikus kapcsolatok erősítésének egyik forrása volt. A Kassát, Eperjest, Lőcsét, Kézsmárkot, Murányt és Szepes megyét összekötő utak javítása az ország középső, keleti és északi, főleg szlováklakta területeinek belső forgalmát könnyítette.

Erdélyben a 19. század elejéig csupán az örökös tartományokból a Havasalföldre irányított szállítmányok útjául szolgáló verestoronyi hágó Károly útja, az Erdély északi részét átszelő és a borgói hágón át Bukovinába vezető, továbbá a Magyarországba vivő zarándi állami út volt

kövezett és jól karbantartott. Az 1840-es évekre Erdélynek már 250,5 mérföld hosszúságú útja volt, ebből 200 mérföldnyi kövezett. A legforgalmasabb és a legjobb, egyben a legfontosabb közút volt az Erdélyt csaknem a közepén átszelő és legnagyobb városait egymással, Nagyváradot pedig Nagyszebenen át a Havasalfölddel a tömösi szoroson keresztül összekötő Feketetó—Nagyszeben—Brassó—Bukarest út. Fontos szerep jutott az áruforgalom lebonyolításában a Brassót és Nagyszebent, Erdély eme két legnagyobb piaci gócát összekötő és az ojtozi szoroson át Moldvába vezető út is. A Székelyföld belső forgalmát szolgálta a Székelyföldet Brassóval és Kolozsvárral összekötő, a belső forgalom szempontjából nélkülözhetetlen két útvonal, amelyek közül az utóbbinak már csak egyes részei voltak kövezettek. Magyarországra a zarándi úton kívül még két út vezetett. Az egyik végig kiépített, kövezett, Kolozsvárt Debrecennel kötötte össze Somlyón át. A másik, a Somlyó—Nagykároly útvonal már csak részben volt kövezett.

A nagybirtokosok is törődtek azzal, hogy árugabonájukat és gyapjújukat és más, eladásra szánt termékeiket az árugyűjtő-elosztó központokig, majd a piaci gócokig vagy a folyami révekig épített úton tudják eljuttatni. Ezeket jobbágyi roboterővel építtették és tartatták karban.

A tengelyen szállítást nem kizárólag a magas fuvardíj drágította, hanem az is, hogy a Ludovika úton az építtető tőkés vállalkozás útvámot szedett. A nagybirtokos földesúr pedig a birtokán átmenő utak, patakokat és folyókat átívelő hidak, birtokain levő révek használatáért, Erdélyben még a folyókon, patakokon áthajtott állatok után is, feudális tulajdonjogából folyóan az országban mindenütt vámot szedett az áthaladó fuvarostól. Megannyi, az áruszállítást, a bel- és külkereskedelem fejlődését hátráltató feudális gát, amelyek sorából nem maradhat ki a jobbágyerővel végeztetett, a gazdaságon kívüli kényszer eszközeivel kicsikart, és már csupán emiatt is rossz minőségű, hozzáértés nélkül végzett útkarbantartás említése sem.

A fuvarozás önálló foglalkozássá lett. A földművelő jobbágyok közül is sokan vállaltak — kiegészítő keresetként — bérfuvarozást, különösen a főbb piaci gócokat (Pest, Debrecen) összekötő utak közelében fekvő községekből, az ország nyugati határmenti községeiben és a bortermő vidékeken. Nem csekély szerepet játszott azonban az uradalmak áru-, főként

árugabona szállításában a jobbágy hosszúfuvarja, és 1848 felé haladva egyre növekvő mértékben a nagybirtokos által konvenciós kocsisként felfogadott jobbágy teljesítette fuvarozás is.

A fuvarozásnál sokkal olcsóbban és jelentősen nagyobb tömegű gabonát, de más terméket is lehetett szállítani a lóvontatású hajón. Elsőként Komárom vált a gabonakereskedelem és a vontatóhajón történő szállítás gócává. Vezető szerepét ebben az üzletágban egészen a gőzhajózás kezdetéig megőrizte. Szorosan Komárom nyomában járt Győr. Pest szerepe a gabonaszállításban ekkor még kisebb jelentőségű volt emezekénél. Baja, Apatin, Futak, Dunaföldvár, Paks révjei voltak a környékbeli uradalmak árugabonájának gyűjtő és egyben továbbító gócai a Dunán fölfelé. 1802-ben megnyílt a Ferenc-csatorna. Ettől kezdve a Tisza mellett fekvő Törökbecse a délvidéki uradalmak gabonagyűjtő, forgalmazó és a Duna felé szállító központjává lett. Most már nem csupán a Dunántúlnak a Dunával határos vagy közel fekvő megyéi (Bács, Baranya, Tolna, Pest, Komárom, Győr, Pozsony és Nyitra), hanem a Duna—Tisza közén, a Délvidéken, főleg a Torontál és Temes megyében levő uradalmak is részesedhettek a gabonának a Dunán fölfelé és délre, a Török Birodalomba történő szállításában. A Tisza szabályozását követően, a Maros, a Bega-csatorna, a Tisza—Maros szögének megyéi (Arad, Csanád, Csongrád), a Dráva, a Száva és a Kulpa szabályozása révén pedig Krassó, Pozsega, Szerém, Verőce megyék uradalmai is bekapcsolódtak az árugabona vízi szállításába. Fiumére a kormány sokat költött, hogy virágzóvá tegye. II. József török elleni hadjárata, majd a francia háborúk idején — amíg Napóleon el nem foglalta — Fiume gabona- és dohányszállító forgalma jelentősen fellendült. Ez nagy hasznot hajtott, ezért számos kereskedő telepedett le a városban. Fiume amiatt is fontos volt, mert a másik három adriai kikötő, Zengg, Porto Ré és Buccari közül az utóbbi kettő nehezen megközelíthetősége miatt nem jöhetett számításba, Zengg pedig csak az 1830-as évek vége felé tett szert jelentőségre.

A gabona Zimonyból a Száván jutott el Károlyvárosig, majd onnan az ismert módon Fiuméig, ám a tengerparti kikötőnek szánt gabonát egy évnél rövidebb idő alatt nem lehetett odaszállítani. Nem csupán a vásárlási és fuvarozási szerződésekhez szükséges időmennyiség miatt, hanem elsősorban azért, mert a Száván és a Kulpán nagyobb hajók csak tavasszal és ősszel járhattak. Csupán a Bánságban már kora tavasszal feladott

búza jutott el még ugyanabban az évben a tengerpartra, a később feladottaknak Károlyvárosban kellett megvárniuk a tavaszt.

Végül, de nem utolsósorban a határőrvidék parti taxái is drágították a gabonaszállítási költségeket. Időnként pedig a tengerpart felé tartó gabonás hajók feltartóztatása — különösen háborús időkben, vagy éppen amikor ínséges év járta a határőrvidéket — nehezítette a tenger felé irányuló gabonaforgalmat. Fiume 1804 után kezdett veszíteni jelentőségéből. Ekkor jelent meg ugyanis az európai piacon a versenytárs, az olcsó, úgynevezett odesszai gabona.

A közlekedésben a minőségi változás kezdetét az 1817., illetve az 1823. évi kezdetek után az 1830. szeptember 17-e óta — az Első Dunai Gőzhajózási Társaság (Erste Donau Dampfschiffahrtsgesellschaft = DDSG) 1829. március 13-i megalakulását követően — rendszeressé váló gőzhajón szállítás jelentette. Nagyobb mennyiséget sokkal rövidebb idő alatt lehetett eljuttatni rendeltetési helyére, mint a lóvontatású hajóval, nem is szólva a szekérfuvarozásról. Míg a lóvontatású hajó útja az Al-Dunától Bécsig 3 hónapot igényelt, gőzhajóval 8 napig tartott. A Pest és Bécs közötti út megtételéhez a lóvontatású hajónak 4—5 hétre volt szüksége, a gőzhajó 2—3 nap alatt célhoz ért. A tömegméretű gabonaszállítás azonban teljes lendülettel csak az 1840-es évek elején bontakozott ki, amikor gőzhajók vontatta, nagy befogadóképességű uszályokat használtak erre a célra is. Más jellegű hajókat építettek élőállat-szállításra. Az uszályok alkalmazása révén a szállítási költségek a gabonánál és az élő állatnál az előző évtizedekbelieknek a felére csökkentek. Az állatszállítás ideje a felhajtáséhoz képest egynegyedére zsugorodott össze.

A gőzhajón lebonyolított áruforgalom gyarapodásáról ad ízelítőt a DDSG Bécs felé irányuló áru- és személyforgalmi adatait tartalmazó 1. táblázat.

Az 1840-es évek végén Pesten északi és déli irányban évente 1000 gőzhajó haladt át. Jelentős részük ki is kötött. Az ország áruforgalmának egyre nagyobb része ekkor már Pesten bonyolódott le. A gabonakereskedelemnek azonban a gőzhajózás megindulásától a vasúti szállítás elterjedéséig, ami majd csak a kiegyezés idejére következik be, Győr marad a központja. Gabonaforgalma olykor négyszerese volt a pestinek. 1846-ban a győri Duna-ágon összesen 4 millió 987 ezer pozsonyi mérő (p. m.)* gabona-

* 1 pozsonyi mérő = 62,5 l.

1. táblázat

A DDSG Bécs felé irányuló áru- és személyforgalma (1835—1847)

Év	Hajó (db)	Uszály (db)	Utas (fő)	Az áru súlya (bécsi mázsa)
1835	5	—	17 727	38 529
1837	10	—	47 436	97 991
1840	19	—	125 293	368 683
1844	29	19	555 864	1 083 354
1847	41	101	825 517	3 184 778

Forrás: NAGY LAJOS—BÓNIS GYÖRGY, Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. (Budapest története 3.) Bp. 1975. 323.

féle érkezett a városba. Ennek kétharmadát tovább szállították a mosoni Duna-ág felé, a többit győri raktárakban helyezték el. Az 1830-as években láttak neki a város Duna felőli bástyafalainak fokozatos lebontásához és helyükre 2—3 alacsony emeletsoros, apró ablakos gabonaraktárak építéséhez. 1848 előtt már 147 raktárépület sorakozott egymás mellett a győri Duna-parton. Egy-egy gőzhajórakománnyal átlagosan 8—10 ezer p. m. gabona érkezett a városba, de akadt 10 ezer p. m.-őt meghaladó szállítmány is.

A gőzhajózás élénkülést hozott a Dunán dél felé tartó áru- és személyforgalomban is, bár ez csupán egynegyedét tette ki az észak felé tartónak. Dél felé Galacon át főleg bort és hamuzsírt szállítottak.

A Szávai Gőzhajózási Társaság megalakulását követően Zimony és Sziszek között a Száván is megindult a gőzhajóforgalom. Sziszekig nagy hajók, onnan 30—40 mázsa teher szállítására alkalmas dereglyék szállították tovább az árut Károlyvárosig. A Kulpán ekkor már szintén volt hajóforgalom, de csupán kis befogadóképességű hajókon.

A gőzhajózással meggyorsult és olcsóbbá vált áruszállítás növelte a kereskedelmi tőke forgási sebességét, hozzájárult a kereskedelmi tőke nagyobb mértékű felhalmozásához, előnyére vált a kikötővárosok fejlődésének és jelentős ösztönzője lett annak, hogy Magyarország fő kiviteli termékeiből és nyersanyagaiból az eddiginél nagyobb tömegű legyen a termelés.

A közlekedés forradalmasításának általánossá válását világszerte a vasút jelentette, amely a hajózható folyóval nem rendelkező területekre is eljutott. Ez egymástól addig elszigetelt regionális piackörzeteket kapcsolt be az országos, illetve a nemzetközi áruforgalomba. Jelentősen hozzájárult mind az egyes országok egységes belső piacának létrejöttéhez, mind a nyugat- és kelet-európai országok közötti munkamegosztás lehetőségeinek az előző évszázadokhoz viszonyítva lényegesen jobb kihasználásához, mind pedig a vasúti áruszállítás elterjedésének nyomában a tőkés ipari fejlődés előbbre jutásához. A gőzmozdony vontatta vasút előnyei az ipari forradalom kibontakozását is segítették.

A gazdasági fejlődésnek addig a szakaszáig, amikor a vasutak már döntő szerepet játszanak az egyes országok gazdasági életében, Nyugat-Európa fejlett tőkés országai — Angliát kivéve — a 19. század második felében jutottak el, Kelet- és Közép-Európa államai a vasúthálózat építése terén náluk hátrább voltak. 1845-ben Angliának már 4087 km, Németországnak 2143 km, a Habsburg-birodalomnak 1846-ban mindössze 1512,8 km hosszúságú, gőzvontatásra alkalmas vasútvonala volt.

2. táblázat

Vasútsűrűség Európában 1850-ben

Ország	100 000 lakosra jutó vasútvonalak hossza (km)	100 km²-re jutó vasútvonalak hossza (km)
Anglia	39,3	3,40
Németország	16,6	1,10
Franciaország	8,5	0,60
Habsburg örökös tartományok	7,8	0,50
Magyarország	1,7	0,10
Oroszország	1,0	0,01

Forrás: BERENDT T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. Bp. 1969. 94.

Az első gőzvontatásra épített vonalon a Habsburg-uralom alatt levő területeken az 1840-es évek elején indult meg a forgalom Bécs és Wagram között. A vonalat nemsokára továbbépítették Brünnig. Gőzvontatásra állították át a Bécs—Bécsújhely vonalat, 1842-re Gloggnitzig továbbépí-

tették és megnyitották a Bécstől a Lajta melletti Bruckig haladó vonalat is. A Bécs—Brünn közötti vonalhoz hasonló fontosságú volt Rothschild báró vasútépítési vállalkozása, a Kaiser Ferdinand Nordbahn, amelyet Bécs és Krakkó összekötésére terveztek. 1829 óta Rothschild érdekeltségéhez tartozott a witkowitzi vasmű, ennek termékei szállítására kért és kapott vasútépítési kiváltságot. Ezen a vasútvonalon 1841 óta teherszállítás is folyt, és emiatt kezdte veszélyeztetni mind Brünn, mind pedig Magyarország érdekeit. Ezen a vasúton juthatott el Morvaországba — Brünn kikapcsolásával — az addig szekéren fuvarozott galíciai gabona. A Nordbahn eme szakaszának forgalomba kapcsolása után a magyar gabona is veszített a gőzhajón szállítás révén korábban szerzett időbeli előnyéből. A magas vasúti szállítási költségek miatt azonban a negyvenes években még nem veszített teret a bécsi piacon.

Eleinte az osztrák-német és cseh—morva örökös tartományokban is viszonylag kevéssé és lassan haladt a vasutak építése, részben amiatt, mert a tőke ekkor még félt a vasútépítési vállalkozástól, és az érdekeltek csak 4%-os állami kamatbiztosítás esetén voltak hajlandók befektetni pénzüket. Nem kis mértékben állta útját a vasútépítésnek a Habsburg-monarchiában általános tőkeszegénység. 1841 karácsonyán azonban a bécsi kormány állami üggyé nyilvánította a vasútépítést, amelyet ezután kamatbiztosítással is támogatott. A magánvasút-építés megélénkült, és maga az állam is vállalta vasútvonalak építését. Kübeck 1842-ben rendelte el a brünn—prágai vasútvonal, ezen belül elsőként a brünn—olmützi szakasz építését. A vízi szállításnál gyorsabb gőzvontatású vasút közlekedést forradalmasító szerepét az építés költségessége és a vízi szállítás olcsóbb volta miatt csak lassan, fokozatosan tölthette be. A magyarországi vasútépítés szükségességét, elsősorban a mezőgazdasági termények minél nagyobb tömegű és minél előnyösebb feltételek között történő értékesítése végett már az 1832—1836. évi országgyűlés haladó politikusai felismerték. Az 1836 : XXV. tc. meghatározta a magyar vasúthálózat építésének fő irányait, Pest központtal. A törvény is buzdította Sina György bárót arra, hogy 1836-ban előmunkálatokra engedélyt kérjen a Bécsből Sopronba—Győrbe, onnan Budára vezető vasút építése végett. Egy év múltával elnyerte az engedélyt. Ugyanebben az évben engedélyezték Ullmann Móricnak a Duna bal partján Bécsből Pozsonyba, majd onnan Pesten át Debrecenig haladó vasútvonal építését.

A legelső magyarországi vasút Pozsony—Nagyszombat—Szered között még lóvontatással indult el az 1840-es évek elején. 1846-ban gőzvontatásra építve átadták a forgalomnak a Pest—Pozsony—Bécs vonal első, Pest és Vác közötti szakaszát, 1847-ben a Pest—Debrecen között tervezettnek a Pest és Szolnok közötti részét. Ugyanebben az évben indult meg a forgalom a Bécsújhely—Sopron közötti szakaszon is. Magyarország ekkor összesen 161 km hosszúságú gőzvontatású vasútvonallal rendelkezett. Áruszállítás 1848 előtt még nem történt rajtuk.

A magyarországi gőzvasút-építés a közlekedést forradalmasító és az ország gazdasági életében a minőségi változás folyamatát gyorsító, az egységes belső piac kialakulását is előmozdító szerepét 1848-ig nem tölthette be. Erre csak 1867 után került sor.

A szállítási és közlekedési lehetőségek tehát az 1790 és 1848 között eltelt évtizedekben, különösen gyorsan és jól kivehetően az 1830-as, még inkább az 1840-es években megjavultak. Arra a kérdésre azonban, hogy a növekedés elegendő volt-e ahhoz, hogy a távolsági áruelhelyezés kínálta lehetőségeket, valamint az ezek nyomában járó belső piaci igénygyarapodást megfelelően ki tudja elégíteni, csak a külső forgalomnak, a belső (termelő és közvetlen) fogyasztásnak, valamint a termelés, elsősorban a mezőgazdasági termelés mennyiségének és minőségének, vagyis a kereslet és a kínálat lehetőségeinek, méreteinek, ettől függően és ugyanakkor ezt meghatározóan is a tőkefelhalmozás forrásainak, a beruházási és a hitelviszonyoknak az egybevetése alapján adható válasz.

5. A PIACI VISZONYOK

A MAGYAR KIRÁLYSÁG KÜLKERESKEDELME 1790—1815

Az 1790 és 1815 között eltelt negyedszázad alatt az örökös tartományok belső piacának élelmiszer- és nyersanyag-felvevőképességéhez és az ennek feltétlen biztosítására irányuló gazdaságpolitikai törekvésekhez mint állandó tényezőhöz jelentős mértékben hozzájárult a fellendülést nagy mértékben erősítő átmeneti, időleges jelenségként a francia háborúk sorozata. A magyarországi mezőgazdasági termékek és a nyersanyagok iránti kereslet meredeken emelkedett. Ezt a tendenciát járulékosan a

háború okozta infláció idején — a pénzromlás kritikus pontjáig — a vásárlási kedv, továbbá a spekulációs vállalkozásokra ilyen időszakban mindig jelenlevő nagyobb hajlam is erősítette.

A hadra kelt sereg nagy kiterjedésű hadszíntéren küzdött. Bár a császári hadakat két rövid ideig tartó hadjárat idején Felső-Olaszország, a Rajna-vidék és a flamand Németalföld mezőgazdasági termékeiből élelmezték, a Habsburg örökös tartományokban állandóan nagy élelmiszer- és nyersanyagkészleteket tartottak felhalmozva a kincstár raktáraiban, a Habsburg-uralom alatt levő területeken állomásozó nagy létszámú haderők ellátása végett.

A gyors fellendülésnek azonban — szintén a háborúk velejárójaként — egyéb objektív nemzetközi indítékai is lehettek volna. Magyarország külkereskedelmének túlnyomó részét az örökös tartományokkal, kisebb mértékben, de az észak és dél felé tartónál nagyobb arányban nyugati országokkal, főként Németországgal bonyolította le vagy közvetlenül, vagy leginkább bécsi, részben cseh—morva nagykereskedők közbeiktatódásával. A háborús időszakban a nemzetközi események kedveztek a külkereskedelmi forgalom növekedésének. Egyes áruféleségek Habsburg örökös tartományokon kívüli országba irányuló kivitelét azonban a bécsi udvar gazdaságpolitikai intézkedésekkel gátolta.

Magyarország fő kiviteli cikke 1790 és 1815 között a gabona (búza, rozs, árpa, kétszeres, zab, köles, kukorica) volt. Legnagyobb vásárlói a Lajtától nyugatra fekvő Habsburg-tartományok, elsősorban Alsó-Ausztria és benne mindenekelőtt Bécs voltak, de gyenge termés esetén, ínséges esztendőkben Stájerországba, Tirolba, Vorarlbergbe (1798, 1800—1801), sőt Cseh- és Morvaországba (1804—1805) is eljutott a magyarországi gabona. A Habsburgok uralma alatt levő területeken kívüli államok közül Bajorországba jutott el a magyar búza, szintén a Dunán. A francia háborúk alatt — láttuk — Itália egyes területeire, a szerb függetlenségi harc, illetve az orosz—török háború idejéig a szultán fennhatósága alatt levő, Magyarországgal közvetlenül határos területekre is szállítottak gabonát Magyarország déli megyéiből.

A hadi események, a sűrűn ismétlődő kiviteli tilalmak és a szállítási nehézségek mellett a magyarországi gabona örökös tartományok határain túlra irányuló kivitelét — hosszabb távlatban nézve — tartósnak bizonyuló tényezőként már ekkor kezdte befolyásolni az úgynevezett odesszai

gabona megjelenése az európai piacon. A cári kormány 1804 óta a gabonakivitel hasznára fordította az 1774. július 10-i kücsük-kajnardzsi békében a Boszporuszon szabad áthajózást biztosító lehetőséget. Különféle kedvezményekkel buzdította az oroszországi gabonakivitelt a Feketetengeren át. Az odesszai gabona elnevezés azonban gyakorta a román fejedelemségekből, Lengyelországból, Osztrák-Galíciából származó gabonát is takart.

A gabona kivitelét erősen befolyásolta árának alakulása. A gabona — mint alapvető élelmiszer — árának alakulása, még ha rendkívüli, időleges politikai jelenségek nem befolyásolták is, mindenhol sokkal ingatagabb más élelmiszerekénél. Ehhez járult az is, hogy a gabonatárolás kezdetlegessége miatt nagyobb mennyiségű gabonát ekkor még ritkán tároltak az országban. Mindez — az árakat mindenütt befolyásoló időjárási tényezőktől is függően — még bizonytalanabbá tette az áralakulást, amelyre a költséges, s különösen szekéren hosszú ideig tartó szállítás és az ezzel összefüggő romlási veszély is kedvezőtlenül hatott. A gabonaárak hullámzása ugyanis fordított arányban van a forgalmi eszközök fejlettségével.

A gabonaárak Magyarországon és az örökös tartományokban a háborús időkben emelkedtek. Az árak hullámzása nagyjában megfelelt az általános európai árhullámzás irányzatának. Angliában és a nyugat-európai államok többségében 1801 és 1810 között éppúgy magasak voltak az árak, mint Magyarországon és az örökös tartományokban. Európai és magyarországi viszonylatban 1811 és 1820 között emelkedtek az árak a legmagasabbra, míg az örökös tartományokban némileg csökkentek, de az 1814 és 1816 közötti három év rossz termésének árfelhajtó hatása volt. Mindez — közvetve — arról is vall, hogy Magyarország immár bekapcsolódott a világpiac folyamataiba, és azok hatása érvényesült mind a külkereskedelemben, mind az árak mozgásában, és nem kizárólag a gabonaforgalom terén.

A Habsburgok uralma alatt levő területeken bekövetkezett infláció miatt azonban nem számítható ki, mekkora árnövelő hatása volt az inflációnak 1801 és 1811, majd 1813 és 1815 között; mekkora a belső fogyasztás emelkedésének; mekkora a hadsereg készletfelhalmozásának.

A kedvező gabonaértékesítési lehetőségek ösztönzően hatottak a termelés növelésére (lásd 11. táblázat).

A francia háborúk idején az emelkedő húsfogyasztás állandó tényezője mellett a hadseregellátás békeviszonyokat meghaladó szükségletei igen

jelentős átmeneti ösztönzőként járultak hozzá az örökös tartományokba irányuló marha- és sertéskivitel növekedéséhez. Az élőállat-árak, az 1794 és 1801 között eltelt éveket kivéve, az állattenyésztés tartós ösztönzőjeként 1807 után különösen erőteljesen emelkedtek.

A belföldi állattenyésztők (főként az Alföld és a Duna—Tisza köze „szabadalmas" mezővárosaiban és Debrecen körzetében) és kereskedők által az örökös tartományokba hajtott nagy mennyiségű szarvasmarhán kívül a kormány támogatását élvező bécsi Fleischlieferungsgesellschaft is sok állatot vásárolt és szállított ki az országból. A Hússzállító Társaság azonban 1807-ig, amíg Oroszország meg nem szállta Moldvát és Havasalföldet, ott is nagy mennyiségű szarvasmarhát vásárolt, melyet Erdélyen, Magyarországon át — itt kiteleltetve — lábon juttatott el az örökös tartományokba. A vámkimutatásokból nem deríthető ki, hogy a Magyarország nyugati határán kilépő állatszállítmányokból mennyi származott magyarországi tenyésztésből. Kisebb, de nem jelentéktelen mennyiségű hízlalt vágómarha jutott elsősorban Bécsbe, az ottani és elővásárlási joggal felruházott mészárosok nyugat-magyarországi felvásárló tevékenysége révén. Bécs, az örökös tartományok, a hadsereg húsellátását a kormány a Habsburg-uralom alatt levő területeken kívüli országokat érintő sűrű kiviteli tilalmakkal is igyekezett biztosítani.

A szarvasmarha-kivitelnél zavartalanabb, ingadozásoktól mentes volt a sertéskivitel, amelyet tilalmak nem korlátoztak. 1803 és 1815 között a sertésár háromszorosra, a zsíré két és fél—háromszorosra emelkedett, bár annak meghatározására nincs lehetőség, hogy az emelkedés mértékét mennyire befolyásolta az infláció árnövelő hatása. A sertéskivitel jelentős hányada Szerbiából, Boszniából került a magyarországi vagy közvetlenül az alsó-ausztriai, leginkább a bécsi vásárokra, a sertésexport legnagyobb felvevő piacára.

Nyugat-Európa fejlődő textilipara, különösen az Angliában elkezdődött ipari forradalom a 18. század második felében a gabona mellett újabb mezőgazdasági termék, a gyapjú tömeges elhelyezésének konjunktúráját indította el Kelet-Közép-Európában is. Elősegítette ezt az, hogy a gyapjú nagy tömegű szállítása könnyebb volt, mint a gabonáé.

1784-ben a bécsi kormány tilalom alá vetette a posztóbehozatalt, hogy ezzel is támogassa az örökös tartományok tőkés posztógyártó vállalatait. Az évtized végén már mind ott, mind Magyarországon a birkatenyésztés

és a gyapjútermelés fellendüléséről számolnak be a források, és ez a francia háborúk évtizedeiben tovább tartott. A gyapjút bécsi nagykereskedők vásárolták meg magyarországi ügynökeik útján. Németországba, Svájcba Bécsből került a magyarországi gyapjú.

Az állatállomány számának alakulására 1790 és 1815 között mind a sertés-, mind a birkatartás vonatkozásában egyértelműen ösztönzően hatott a háborús fellendülés. A szarvasmarha-állomány növekedése a kiviteli tilalmak miatt ingadozott, ha nem is jelentős mértékben (lásd 13. táblázat).

A dohányexportnak 1796 óta az angolok tengeri háborúja, majd 1806. november 21. óta a kontinentális zárlat teremtett potenciálisan kedvező lehetőségeket. A virginiai dohány nem kerülhetett az európai piacra, ezért német, holland, olasz kereskedők érdeklődtek a magyarországi dohány iránt.

A dohánykivitelt nehezítette a magas beviteli vám az örökös tartományokba, amely megfosztotta a magyarországi termelőket attól a lehetőségtől, hogy részesei lehessenek a kontinentális zárlatból e téren fakadó előnyöknek az örökös tartományokon kívüli országokba irányuló kivitel esetében. Az 1813. évi általános vámemelés pedig még az örökös tartományokban is csaknem eladhatatlanná tette a magyarországi dohányt, ha nem a Lajtától nyugatra fekvő tartományokban felvásárlási monopóliummal rendelkező, bécsi központú Abaldo vásárolta meg és szállította ki. Ez meg is látszott a dohánytermelésen, amely 1813 után, a vámtételek módosításáig erősen hanyatlott.

A korábbi századokban virágzó borkivitel a 18. század utolsó harmada óta, részben az örökös tartományok borainak vámvédelme miatt, főként azonban a nemzetközi események következtében hanyatlásnak indult.

A legérzékenyebb veszteség a tokaj-hegyaljai borkivitelt érte. Lengyelország első felosztását (1772), Kelet-Galícia Habsburg-uralom alá jutását követően az örökös tartományok vámsorompója drágította meg az oda irányuló bor árát, nehezítette elhelyezését. Lengyelország második felosztása után (1793. január 23.) az orosz és a porosz uralom alá került lengyel területek lakossága a magas orosz, porosz vámok miatt nem vásárolt magyarországi bort. Lengyelország harmadik felosztásakor (1795. január 3.) Nyugat-Galícia a Habsburg-ház tartománya lett. Ezután némileg enyhült az északi borkivitel helyzete, mert Galíciába vám- és illeték-

mentesen lehetett kivinni a magyar bort éppúgy, mint az ausztriait. A Napóleon elleni harmadik koalíciós háború kitörése óta (1805) a francia borokat kizárták az orosz piacról, és ez 1807-ig, a tilsiti béke megkötéséig szintén javította a magyarországi borkivitel eshetőségeit. Az 1809. október 14-i bécsi béke azonban semmivé tette ezeket a lehetőségeket. Megszűnt a sziléziai borkivitel, és a hegyaljai borokat sem lehetett eladni a béke révén Nyugat-Galíciával megnagyobbodott Varsói Nagyhercegségben, mert a Napóleon által szorgalmazott olcsó, könnyű francia borok importjával a drágább tokaj-hegyaljai nem bírta a versenyt.

A bécsi béke egyébként az észak felé irányuló magyarországi kivitel egészét sújtotta. Trencsén, Abaúj, Turóc, Szepes megyék Lipcse, Berlin, Stettin, Danzig, Varsó és Moszkva felé irányuló, korábban jelentős kiviteli lehetőségeik elvesztése miatt panaszkodtak, mert a magas orosz és szász beviteli vámok eladhatatlanokká tették áruikat.

A külkereskedelmi mérleg másik oldalán, a behozatalban a kontinentális zárlat (1806. november 21.) hozott jelentős változást. A világpiac átmenetileg szétszakadt. A Keletről érkező levantei gyapot, az úgynevezett gyarmatáruk (fűszer, tea, nádcukor, déligyümölcs) részben a brassói román kereskedők bekapcsolódásával, jórészt Magyarországon át jutottak el Bécsbe, onnan pedig tovább az európai piacra. Az átmenő kereskedelem lebonyolításában jelentős szerepük volt a pesti kereskedőknek. Emellett a belső fogyasztás is mind nagyobb mennyiségű Keletről jövő árut igényelt. A konjunktúra éveiben bővült a luxuscikkeket vásárló közönség tábora. Nem csupán a gazdag földbirtokosok, hanem a különböző városlakó rétegek is vásároltak a megélhetéshez közvetlenül szükségeseken túl is ilyen árukat, természetesen eltérő mennyiségben és választékban. Az ízlésváltozást jelezve elterjedt az addig kevéssé fogyasztott gyarmatáruk, a törökországi színes bőrök vásárlása, a Nyugatról importált festék, a bécsi mellett leginkább a lyoni selyemszövetek, az ékszerek, finom evőeszközök, kisebb részben bútorok beszerzése is.

A MAGYAR KIRÁLYSÁG KÜLKERESKEDELME 1815—1848

A bécsi kongresszus után, megközelítően az 1830-as évek első harmadának végéig a gazdasági élet — országonként változó erősségű — hullámzása világpiaci jelenség volt. A háborús pusztítások, emberéletben és anyagi javakban, a pótlás szükségességéből következő fellendülést indukáltak. Egyes államokban a rossz termések, a sűrűn ismétlődő járványos állatmegbetegedések gátolták a javulást. Ugyanakkor behozatalra ösztönöztek. A külkereskedelmi forgalomban is érzékelhetők voltak a gazdasági mozgást élénkítő állami intézkedések, egyes kormányoknak, köztük a bécsinek is, a belső termelést és a kivitelt a mezőgazdaságban ösztönző, az ipart védő gazdaságpolitikai rendszabályai, továbbá az 1810-es évek végén és az 1820-as évek első harmadában észlelhető, meglehetősen egyenetlen, egyes áruféleknél különösen erősen hullámzó javulás, nemkülönben az 1825—1827. évi gazdasági válság hatásai. Mindezek együttvéve az egyes országok gazdasági életét időben is, súlyukat tekintve is némileg eltérően, nem is mindig a gazdaság azonos területén érintették. A Szent Szövetség egyes tagjainak háborúi, háborús készülődései az 1820-as években tartósabb konjunkturális ösztönzést nem hoztak. Annál biztosabb, állandó jellegű és a preindusztriális korszakbelinél erősebb ösztönzője volt a piaci mozgásnak a Habsburgok uralma alatt levő és a Lajtától nyugatra fekvő területeken az 1820-as években kezdődő ipari forradalom, amely az évtized végére már lassan éreztetni kezdte hatását.

A bécsi kormánynak az 1816. évi második devalvációt követő években sikerült megszilárdítania valutáját, amely — kisebb, viszonylag rövid ideig tartó ingadozásoktól eltekintve — az 1847—1848. évi gazdasági válságig szilárd maradt. Ebből következően ennek a három évtizednek külkereskedelmi forgalmát vizsgálva már sokkal kevésbé ingoványos talajon mozoghatunk, mint a nagy infláció és a háborúk évtizedében. Statisztikai felvételek is rendelkezésre állnak, amelyek noha több szempontból is megbízhatatlanok, a fő nagyságrendek és tendenciák jelzésére alkalmasak.

A Magyar Királyság 1819 és 1828 között lebonyolított külkereskedelmi forgalmát emiatt is érdemes közelebbről szemügyre venni, továbbá amiatt is, mert — minthogy az 1830-as, 1840-es években a világpiacon a Magyar Királyság legfontosabb kiviteli termékeinek olyan versenytársai akadtak,

amelyek még inkább háttérbe szorították termékeit az európai piacon, mint az 1820-as években, vagy pedig olyanok nőttek fel, amelyek az 1820-as években még nem, az 1830-as évek vége felé ellenben már csaknem leküzdhetetlenül versenytársként léptek fel a világpiacon — nem látszik valószínűnek, hogy a Magyar Királyságnak a Habsburgok uralma alatt levő területeken kívül eső nyugat-európai országokkal folytatott külkereskedelmének méretei meghaladták volna az 1819 és 1828 közöttiekéit. Mindez feljogosít arra, hogy a más országokkal 1819 és 1828 között folytatott külkereskedelem részarányait és áruszerkezetét (3. és 4. táblázat) — alapjában véve mint optimálisat — tartsuk jellemzőnek az 1830-as és 1840-es évekre is.

3. táblázat

A Magyar Királyság külkereskedelme (1819—1828)

a) A Magyar Királyság kereskedelme az örökös tartományokkal és a monarchián kívüli területekkel
(évi átlagok konvenciós forintban)

Megnevezés	Összesen	Ebből			
		örökös tartományok	%-os megoszlás	monarchián kívüli területek	%-os megoszlás
Teljes forgalom	79 055 954	68 973 699	87,25	10 082 255	12,75
Kivitel	40 812 118	37 246 632	91,26	3 565 486	8,74
Behozatal	38 243 836	31 727 067	82,96	6 516 769	17,04

b) Az egyes örökös tartományok %-os részesedése a Magyar Királyság velük lebonyolított kereskedelméből

Örökös tartományok	Kivitel		Behozatal	
Alsó-Ausztria	61,4		51,3	
Felső-Ausztria	0,0		0,0	
Stájerország és Illíria[1]	8,0	11,4	5,0	7,1
Tengerpart[2]	3,4		2,1	
Tirol és Vorarlberg	0,0		0,0	
Csehország	0,5		0,0	
Morvaország és Szilézia	23,0		32,3	
Galícia	3,7		9,3	

c) A monarchián kívüli területek %-os részesedése a Magyar Királyság velük lebonyolított kereskedelméből

Ország	Kivitel[2]	Behozatal[3]
Dél-Németország	11,6	3,5
Szászország	7,2	1,5
Poroszország	12,1	2,8
Krakkó	3,7	0,1
Lengyelország	6,5	0,0
Oroszország		
Brody	0,6	0,0
Egyéb átkelőhelyek	5,6	0,3
Török Birodalom	45,6	86,9
Olasz államok	5,9	3,7
Svájc	0,0	0,0

Forrás: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL). Magyar kamarai levéltár. A Magyar Kamara számvevősége. Tabellar Übersicht der Commerzial-Bilanz für Hungarn die Jahre 1817–1828 betreffend (továbbiakban: Tabellar Übersicht 1817–1828). (Készítette a K. k. Banco-Hofbuchhaltung Wien — M. Gy.)

[1] Illíria: itt és a további külkereskedelmi kimutatásokban a 40-es évekig: Karintia, Krajna, Isztria, Görz.
[2] 1822 őszétől Fiume, Buccari, Porto Re, Zengg kikötők tartoztak a Litorale Hungaricumhoz, a Magyar Tengerparthoz külön közigazgatás alatt, vámkülföldként. Trieszt vámkülföldként az osztrák tengerparthoz tartozott.
[3] A %-ok összege azért nem éri el a 100-at, mert a táblázatba nem vettük fel a Moldvával 1819 és 1822 között lebonyolított kereskedelmi forgalom %-os arányát, mivel erre 1822 után nincsenek adataink.

A Magyar Királyságnak az örökös tartományokkal lebonyolított kivitele 1819 és 1828 között 1789-hez viszonyítva 211,3%-kal, onnan érkező behozatala 246,1%-kal növekedett (lásd 5. táblázat). A külkereskedelmi forgalom túlnyomó részét — a 3. táblázat adatai szerint — az örökös tartományokkal lebonyolított kereskedelem foglalta le. Emellett eltörpül a más országokkal folytatott kereskedelem részaránya.

A Magyar Királyság az örökös tartományok közül mind a kivitel, mind a behozatal legnagyobb részét Alsó-Ausztriával bonyolította le. Éppen csak meghaladta ennek az egyharmadát, illetve a felét a Morvaországgal és Sziléziával folytatott külkereskedelem értéke. Stájerország, Illíria és a tengerpart együttvéve is csak a teljes kivitel 11,4%-át, az onnan importáltaké pedig az örökös tartományokból származó teljes importénak mindössze 7,1%-át érte el. A Galíciába irányuló kivitel részaránya felkerekítve sem volt több az örökös tartományokba szállított teljes export értékének 4%-ánál, az onnan a Magyar Királyságba érkező importé sem ér-

4. táblázat

A Magyar Királyság külkereskedelmének áruszerkezete

Árucsoport	Kivitel					
	örökös tartományok	%	külföld	%	összesen	%
Élő állat (marha, juh, sertés, ló)	5 504 236	14,78	558 597	15,67	6 062 833	14,90
Gabona és más szántóföldi, kerti termék	4 683 550	12,57	362 789	10,17	5 046 339	12,40
Élelmicikk	631 272	1,69	69 872	1,96	701 144	1,74
Méz és viasz	369 605	0,99	25 378	0,71	394 983	1,00
Fűszer, gyógyszer, illatszer, gyarmati áru	1 676 657	4,50	141 351	3,96	1 818 008	2,00
Dohány	1 192 615	3,20	473 407	13,28	1 666 012	4,20
Italok	3 111 743	8,35	1 012 399	28,39	4 824 142	11,84
Bányatermék	327 043	0,88	190 621	5,35	517 664	1,40
Faáru, faeszköz	160 624	0,43	158 662	4,45	319 286	0,80
Üveg- és agyagáru	20 465	0,05	46 080	1,29	66 545	0,20
Nyomdai termék	19 166	0,05	9 466	0,27	28 632	0,10
Szatócsáru, zsibáru	38 037	0,10	10 683	0,30	48 720	0,23
Ruházati cikk	50 383	0,14	7 693	0,22	58 076	0,24
Gyapjú és gyapjúáru[1]	15 511 723	41,65	1 248 424	35,01	16 760 147	41,20
Pamut és pamutáru[2]	27 039	0,07	158 007	4,43	185 046	0,50
Kender- és lenáru[3]	375 901	1,01	335 238	9,40	711 139	1,74
Fonaláru	53 538	0,14	5 163	0,14	58 701	0,24
Selyem és selyemáru[4]	11 980	0,03	11 469	0,32	23 449	0,10
Nyers- és kikészített bőr, szőrme, prém	854 592	2,29	55 984	1,57	910 576	2,24
Természeti készítmény	965 980	2,59	98 920	2,77	1 064 900	2,73
Művészeti, gépi és mesterségi készítmény	27 480	0,07	14 716	0,41	42 196	0,20

Forrás: Tabellar Übersicht 1817—1828. A teljes kivitel és behozatal százalékos aránya a teljes külkereskedelmi forgalomból való százalékos részesedés kifejezője. Az örökös tartományok és a Habsburg-uralmon kívüli területek részesedési aránya mind a kivitel, mind a behozatal vonatkozásában az örökös tartományokkal, illetve a más országokkal lebonyolított teljes kivitelből, illetve behozatalból való részesedés mértékét tükrözi. Az összegek minden esetben a tíz év átlagát jelzik.

[1] 1827 és 1828 átlagában a nyers gyapjú és a gyapjúszövet exportja az árucsoport teljes kiviteli összegének 99,50, illetve 0,50%-a, az import esetében a gyapjúszövet részesedése ennek az árucsoportnak teljes behozatali értékéből 90,48%, a nyers gyapjúé 9,52%. Más évekből a statisztikában nem találhatók az áruforgalom ilyen jellegű bontásának számai. Ez utóbbi tény érvényes a 2—4. jegyzetekre is.

(1819—1828) (évi átlagok, konvenciós forintban)

Árucsoport	Behozatal					
	örökös tartományok	%	külföld	%	összesen	%
Élő állat (marha, juh, sertés, ló)	1 024 681	3,23	2 387 057	36,63	3 411 738	8,92
Gabona és más szántóföldi, kerti termék	269 313	0,85	106 453	1,63	375 766	0,90
Élelmicikk	151 514	0,48	155 672	2,30	307 187	0,70
Méz és viasz	10 524	0,03	31 410	0,48	41 934	0,11
Fűszer, gyógyszer, illatszer, gyarmati áru	2 065 785	6,51	3 384 835	51,94[5]	5 450 620	13,10
Dohány	815	0,00	9 136	0,14	9 961	0,03
Italok	221 600	0,70	265 471	4,07	487 071	1,25
Bányatermék	1 728 667	5,45	872 565	13,39	2 601 232	5,70
Faáru, faeszköz	287 150	0,91	76 842	1,18	363 992	0,80
Üveg- és agyagáru	217 241	0,68	2 131	0,03	219 372	0,55
Nyomdai termék	146 100	0,46	16 958	0,26	163 058	0,40
Szatócsáru, zsibáru	184 974	0,58	4 941	0,08	189 915	0,50
Ruházati cikk	16 426	0,05	1 813	0,03	18 239	0,05
Gyapjú és gyapjúáru[1]	10 945 486	34,50	160 077	2,46	11 105 569	28,00
Pamut és pamutáru[2]	7 774 300	24,50	944 635	14,50	8 718 935	22,70
Kender- és lenáru[3]	3 403 503	10,73	3 083	0,05	3 406 586	7,90
Fonaláru	295 716	0,93	118 778	1,82	414 494	1,05
Selyem és selyemáru[4]	1 026 270	3,23	15 516	0,24	1 041 786	2,70
Nyers- és kikészített bőr, szőrme, prém	682 968	2,15	1 329 550	20,40	2 012 518	4,90
Természeti készítmény	49 223	0,16	22 694	0,35	71 917	0,14
Művészeti, gépi és mesterségi készítmény	186 438	0,59	16 554	0,25	202 992	0,50

[2] Ugyanolyan átlag alapján a nyers pamut és a pamutszövet részesedése az árucsoport teljes kivitelében 86,96%, illetve 13,04%, a behozott pamutszöveté 98,32, a nyers pamuté 1,68%.

[3] Ugyanolyan átlag alapján a nyers kender és len, illetve a kender- és lenszövet részesedési aránya ennek az árunak teljes kivitelében 66,04%, illetve 33,96%, a behozatalában a készárué 57,73%, a nyers kendere és lené 42,27%.

[4] Ugyanolyan átlag alapján a nyers selyem és selyemszövet részesedése ennek az árucsoportnak teljes kivitelében 79,89%, illetve 20,11%, a behozatalában 79,43%, illetve 20,57%.

[5] Az arányszám amiatt magas, mert magában foglalja a vámkülföldként kezelt Trieszt, Fiume és az egyéb adriai kikötők forgalmi adatait is.

te el a 10%-ot. A többi örökös tartománnyal folytatott külkereskedelem a teljes kivitel, illetve behozatal értékének 1%-áig sem jutott el.

A más államokkal folytatott külkereskedelemben a szultán birodalma ugyanolyan hegemón szerepet töltött be, mint Alsó-Ausztria az örökös tartományok viszonylatában. Mellette a kivitelben Poroszország és Dél-Németország részesedése haladta meg a teljes export értékének 10%-át. Szászországé alig haladta meg a 7%-ot; Lengyelországé 6,5%, az olasz államoké csaknem 6% volt; Brodyt kivéve a többi orosz vámhatárállomásé 5,5% körül mozgott. A behozatalban Dél-Németország, az olasz államok es Poroszország részesedése a teljes importnak alig 3%-át tette ki, illetve 3 és 4% között mozgott.

Az export túlnyomó részét a gyapjúáruk tették. Ezeken belül azonban a nyers gyapjú részaránya néhány századrész híján a teljes kivitel értékével volt egyenlő. Alsó-Ausztria volt a legnagyobb vevő (évi átlagban 6—10 millió Ft C.M.). Szorosan a nyomában haladt Morvaország és Osztrák-Szilézia (4—7 millió Ft C. M.), míg Csehországba és Stájerországba az előbbiekének még a tizedrésze sem jutott el (100—400 ezer Ft C. M.). A kivitelben a második helyen az élőállat-export állt. Itt is Alsó-Ausztria volt a fő vásárló (4—5 millió Ft C. M.). Ez esetben már nem csupán Stájerország, de Morvaország és Szilézia is alig egytizedét vette át annak, ami Alsó-Ausztriába került, mert saját termeléséből mindhárom tartomány csaknem teljesen önellátó volt. Az export értékét nézve a gabona a harmadik helyre szorult. Alsó-Ausztriától (1—4 millió Ft C. M.) Illíria a gabona-felvevőképességben legalább akkora mértékben, a többi orokös tartomány pedig még nagyobb arányban maradt el, mint az élőállat-export esetében (200—400 ezer Ft C. M., illetve 100—400 ezer Ft C. M.). Különösen szembetűnő az adriai kikötők felé irányuló gabonaszállítmányok viszonylag csekély értéke, amit a magas szállítási költségek, részben pedig — elsősorban Trieszt esetében — az ún. odesszai gabona versenye okozott, minthogy 1824 óta a bécsi mázsánkénti 1 krajcárnyi vám immár nem állhatta útját a nagyobb arányú gabonakivitelnek.

Évenként 1—2 millió Ft C. M.-ot meghaladó értékű ital, főként bor került Alsó-Ausztriába, az évtized folyamán csökkenő tendenciával. Szilárd, ám az alsó-ausztriainak csupán 20—50%-át felvevő piacnak bizonyult Morvaország és Szilézia, továbbá (az évenként 100—200 ezer Ft C. M. között mozgó értékű italt átvevő) Stájerország. A magas szállítási

költségek és a vám következtében a magyarországi bor mire elért rendeltetési helyére, kétszer, háromszor annyiba került, mint a Magyar Királyság vásárain, ami nehezítette exportját. Trieszten át leginkább szerémségi szilvapálinka jutott más országokba nagyobb tételekben.

Az állami dohányfelvásárló szerv, az Abaldo működése révén a dohánykivitel túlnyomó része az alsó-ausztriai és a stájerországi dohányfeldolgozó üzemekbe került (évi átlagban 900 ezer és 1 millió Ft C.M. közötti értékben).

Külön figyelmet érdemel az eddig fel nem derített összetételű „természeti készítmény" árukategória, amelyből Alsó-Ausztria évi átlagban 800 ezer és 1 millió Ft C.M. közötti értékűt vett át.

A többi exportáru közül csupán a Török Birodalomból érkezett, nagyobbrészt átmenő árunak számítható fűszer- és gyarmatáru kivitele érte el az évenkénti 900 ezer és 1 millió Ft közötti értéket. Minden más, még számottevő kivitt áru értéke már csupán 100 ezer és fél millió Ft C.M. között mozgott. Ezek sorában külön érdekességként említhető a durva minőségű gyapjúszövet (takaró, posztó), amelyet rendszeresen szállítottak Galíciába is.

Más országok közül a szultán uralma alatt levő területek voltak a legjobb vevők. Leginkább rikító vörös, sárga, zöld, valamint barna színű durva posztót, ezenkívül takarót, pokrócot szállítottak oda a Magyar Királyságból (évenként közelebb az egy millió, mint a fél millió forint értékhez). Az ide került gyapjúszövetek értéke a más államokba irányuló kivitel 18,67%-át tette ki. Figyelmet érdemel még az ugyancsak odaszállított és évenként 100 ezer Ft C. M. körüli értékű bányatermék exportja.

1825-ig Dél-Németország és Szászország vett át évi átlagban 100 és 400 ezer Ft C. M. között mozgó értékű gyapjút. Azután a szászországi gyapjútermelés hatalmas méretű növekedése óta erősen hanyatlott a németországi gyapjúkivitel.

A Habsburg-uralom alatt levő területeken kívüli államokba irányuló gyapjúkivitelt megkönnyítette, hogy a bécsi kormány — miután Spanyolország leszállította a gyapjú vámját — az angliai piacon versenyben maradás érdekében 1819-ben az addigi, bécsi mázsánkénti 8 Ft C.M.-ról 1 Ft C. M.-ra mérsékelte a kiviteli vámot. Ezzel lehetővé tette a durva és közepes finomságú magyarországi gyapjú versenyképességének megóvását az angliai és más nyugat-európai piacokon is. Az egykorú sajtó arról

is tudósít, hogy a statisztikában nem szereplő államokba is eljutott a magyarországi gyapjú. Franciaországba a pesti Medárd-napi gyapjúvásárokon részt vevő francia kereskedők útján rendszeresen, olykor egy-egy angol és németalföldi kereskedő megjelenése nyomán, időnként közvetlenül ezekbe az államokba is eljutott a magyarországi gyapjú. Tekintélyes mennyiségű ágytoll került Svájcba, Franciaországba, Hamburgba, rongy pedig az olasz államokba.

Dohánylevélből jelentősebb mennyiséget vett át Szászország (évi 100 ezer Ft C. M.-ot túlnyomórészt meghaladó értékben). A dohányexportot 1824 óta megkönnyítette a vám mérséklése a bécsi mázsánkénti 12 Ft-ról 20 krajcárra.

Az importnak csaknem ugyanolyan hányadát tette az örökös tartományokból származó gyapjú-, pamut-, kender- és lenszövet, mint amekkora a Magyar Királyság gyapjúáruexportjából a nyers gyapjú részesedése volt. A csekély értékű selyemszövetimport arról vall, hogy 1819 és 1828 között aránylag kevés pénz futotta luxuscikkek vásárlására.

A textiláruk közül a gyapjúszövetek zömét Morvaország és Szilézia (4—9 millió Ft C. M.), kisebb arányban Alsó-Ausztria, a pamutszövetek túlnyomó részét Alsó-Ausztria szállította, kisebb hányadát Morvaország és Szilézia. A selyemszövet Alsó-Ausztriából érkezett. Finom kender- és lenáru (fél és egy millió Ft C. M. között mozgó értékben) Morvaországból és Sziléziából, a durva minőségű Galíciából került a magyarországi vásárokra (átlagosan 900 ezer Ft C. M. értékben). Nyers kendert és lent nem is kismértékben (100 és 300 ezer Ft C. M.) Morvaország és Szilézia szállított. Fűszer- és gyarmatáru Alsó-Ausztriából és Triesztből (1—2 millió Ft C. M.) érkezett, míg Fiumén át az ugyanonnan szállított értéknek alig 10%-a. Rendszerint 1 millió Ft C. M. körüli értékben importált a Magyar Királyság bányaterméket túlnyomórészt Alsó-Ausztriából, és az onnan jövő értékének fele arányában Stájerországból. A fél milliót meghaladta a Galíciából a Magyar Királyságba hajtott élő állatok értéke. A többi fontosabb importáru (kikészített bőr, szőrme, prém Alsó-Ausztriából, dalmát borok, galíciai gabonapálinka) értéke 100—400 ezer Ft C. M. között mozgott.

A más országból származó behozatal értékének 37%-át a Moldvából, Havasalföldről és a boszniai, szerbiai területekről érkezett élő állat tette ki. E mennyiség egy részét továbbhajtották az örökös tartományokba.

Finom szőrmét, bőrt, prémet a szultán uralma alatt levő területről hoztak be, és ez a más országból származó behozatal értékének 20,4%-át tette ki. Évenként 1 és 4 millió Ft C.M. értékű bányatermék is került az országba ugyanonnan.

A kivitel mozgási irányának alakulását vizsgálva egy (1827 és 1828 között), a behozatalban pedig két szakasz észlelhető: az egyik 1821 és 1823, míg a másik 1825—1826 és 1828 között helyezkedett el.

Az örökös tartományokkal lebonyolított forgalomban a gyapjú, az élő állat, a dohány, a török területre irányuló gyapjúszövet kivitele végig egyenletesen, a bányatermékeké 1825 óta emelkedett. A más országokba irányuló kivitel esetében az italok, a nyers gyapjú, továbbá 1827—1828-ban a háborús események miatt a török területre szállított pamut-, kender- és lenszövetek, 1826-ig a bányatermékek, 1825 és 1828 között a dohány exportja lefelé tendált.

A belső piac felvevőképességének lassú növekedését jelezve állandóan emelkedett a legtöbb textiláru és a bányatermékek importja, ellenben hanyatlott az ital behozatala. Végig lefelé tendált a más országból hozott pamut és pamutáru értéke, szoros összefüggésben az örökös tartományok pamutszövetgyártó iparának fejlődésével.

Az első felfelé tartó időszak időpontja nagyjából megfelel a világpiaci tendenciáknak, a második esetben azonban — egy-egy áru kivételével — az emelkedési periódus a világpiaci hanyatlás idejével esik egybe. Úgy lehet, hogy a recesszió a Magyar Királyságban némi időbeli eltolódással csak 1828-tól kezdődött. Erre lehet következtetni abból a szinte minden áru esetében észlelhető jelenségből, amely szerint mind a kivitel, mind a behozatal 1827-ben éri el a legmagasabb értéket, 1828-ban pedig már árufajtánként változó mértékben ugyan, de lefelé tendál. Ez a piaci irányzat tart az 1830-as évek első harmadának legnagyobb részében is. További kutatások deríthetik fel majd azt, hogy a fellendülés, illetve a visszaesés forrásai melyik áru esetében mikor voltak világpiaci, ezen belül pedig mikor regionális tényezők, esetleg időjárási, egészségügyi vagy politikai körülmények.

Ámbár a Habsburgok nyugati örökös tartományaiban bontakozó ipari forradalom, szoros összefüggésben a közlekedés szintén — és elsőként a hajózásban — meginduló forradalmával, az 1820-as évek vége felé és az 1830-as évek első felében — az említett hátráltató körülmények

5. táblázat

A Magyar Királyság kereskedelme az orokös tartományokkal (1789–1847) (évi átlagok, konvenciós forintban)

Év		Kivitel	Index 1789 = 100	Behozatal	Index 1789 = 100	Teljes kereskedelmi forgalom	Index 1789 = 100	Kivitel a teljes kereskedelmi forgalom %-ában	Behozatal a teljes kereskedelmi forgalom %-ában
1789[1]		11 964 222	100,0	9 166 628	100,0	21 130 850	100,0	56,6	43,4
1819	1828[2]	37 246 632	311,3	31 727 067	346,1	68 973 699	326,4	54,0	46,0
1831	1840[3]	46 181 271	386,0	30 795 203	336,0	76 976 474	364,5	60,0	40,0
1831	1842[4]	46 678 333	390,2	32 813 333	358,0	79 491 666	376,2	58.7	41.3
1840	1846[5]	54 611 830	456,5	49 336 317	538.2	103 948 147	491,9	52.5	47,5
1841	1847[6]	55 751 192	466,0	51 632 463	563,3	107 383 655	508,2	51,9	48.1

[1] Kimutatás egyrészt az örökös tartományok, másrészt Magyarország, Galícia és Tirol közötti áruforgalomról 1789. Facsimilében közölve. EMBER GYŐZŐ, Összefoglaló statisztikai táblák Magyarországról a XVIII. század végén. *Statisztikai Szemle*, 1971. 12. sz. 1261.

[2] Tabellar Übersicht 1817–1828. A fenti összegekben nincsenek benne a vámkülföldként kezelt Trieszt behozatalának és kivitelének évi átlagai (2 094 219 Ft, illetve 585 509 Ft). Velence és Lombardia külkereskedelmi forgalmának Magyarországra vonatkozó adatait — egy esetet kivéve — az egész korszakban szintén nem vették figyelembe, mert nem tartoztak az örökös tartományok közé. Ellenben 1819 és 1828 között az összegekhez hozzászámítottuk az 1822 után a Magyar Királysághoz tartozó, de vámkülföldként kezelt adriai kikötők Fiume, Buccari, Porto Ré és Zengg az örökös tartományokkal 1823 és 1828 között folytatott kereskedelmének átlagát (behozatal 700 490 Ft, kivitel 1 409 078 Ft).

[3] Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie (továbbiakban Tafeln) für das Jahr. 1841. Wien, 1843. Ez esetben a Lombardiával és Velencével lebonyolított külkereskedelmi adatok levonása a behozatal és a kivitel teljes összegéből nem volt lehetséges. 1831 óta a hivatalos statisztikák értékei egyenértékűen azért sem vethetők egybe az 1819–1828. évekkel, mert a hivatalos statisztikai szervek megváltoztatták az árucsoportokat, továbbá amiatt sem, mert 1831 óta egy összegben adták meg a Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség örökös tartományokkal lebonyolított külkereskedelmi forgalmának értékeit, noha Erdélynek az örökös tartományokkal folytatott külkereskedelme, mint erről a következőkben említés történik, Magyarországhoz képest csekély volt.

[4] Der Handel Ungarns und seiner Nebenländer mit den andern im Zollverbande befindlichen Provinzen des österreichischen Kaiserstaates in den Jahren 1831–1842 (továbbiakban. Handel Ungarns 1831–1842); *Pesther Handlungszeitung*. Kommerzial- und Industrie-Anzeiger. 1845. A lap 13–17. számában közölt dr.H. (Triest) aláírású tanulmány egyik jegyzetéből kiderül (13. sz. 49.), hogy a közleményt az *Österreichischen Lloyd* című lapból vették át. Az írásmű összbirodalmi szemléletű. Ez a tanulmány nem közli Erdély külkereskedelmi adatait, ám – feltehetően — számításba vette Magyarországnak a Habsburg-uralom alá tartozó Velencével és Lombardiával, továbbá Triesszttel lebonyolított kereskedelmi forgalmát is.

[5] Hauptübersicht des Werthes und des Zollertrages derWaaren Einfuhr und Ausfuhr aus und nach Ungarn und Siebenbürgen im Jahre . . . Wien (In Hauptübersicht des Verkehrs von Ungarn und Siebenbürgen mit den anderen österreichischen Provinzen. Hrsg. von Rechnungsdepartment der k. k. Allgemeinen Hofkammer. Wien). (Továbbiakban Hauptübersicht.) Itt az 1840–1846 közötti évekre vonatkozó adatokat használtuk. Tekintettel arra, hogy Erdélynek az örökös tartományokkal lebonyolított kereskedelmi forgalma 1819 és 1828 között 8 évi átlagban Magyarország kivitelének 0,12%-át, behozatalának 2,64%-át tette ki, az Erdély nyugati irányú külkereskedelmi forgalmi értékeinek Magyarországéhoz számolása okozta hibaforrás nem túlságosan nagy. Erdély ezen területekkel lebonyolított kereskedelmi forgalmának Magyarországéhoz viszonyított arányai — feltehetően — 1828 után sem módosulhattak jelentősen, mivel külkereskedelmi forgalmának túlnyomó részét a román fejedelemségekkel és a török uralom alatt levő más területekkel bonyolította le egészen Kisázsiáig terjedően.

[6] A Tafeln sorozatnak a megfelelő évek külkereskedelmi adatait tartalmazó kötetei. FÉNYES ELEK, Magyarország leírása. I. Pest, 1847. 93–94. oldalán közölt adatok szerint Magyarország 1841–1845-ben évi átlagban 54 733 524 Ft értékű árut hozott be az örökös tartományokból, és 59 862 072 Ft értékűt szállított oda. Említést érdemel az egykorú források néhány észrevétele a statisztikákban szereplő értékek hitelességéről. A *Pesther Handlungszeitung*ban közölt tanulmány szerzőjének véleménye szerint az örökös tartományokból Magyarországra irányuló áruszállítmányok értéke amiatt feltűnően magas, mert ezeknek az ára folyton vál

ellenére — lassan kezdte éreztetni hatását a Magyar Királysággal folytatott külkereskedelemben is, az egymással folytatott kereskedelem igazában az örökös tartományokban az 1830-as évek első felének végétől nekilendülő és 1847-ig tartó gazdasági konjunktúra hatására nőtt meg jelentős mértékben. Két esemény rövid időre megzavarta ugyan a gazdasági életet, de a fellendülés tendenciáját megtörni nem tudta.

Az egyik az 1830-as évek végétől ismét jelentkező és még 1842 első felében is érezhető gazdasági válság volt, amelynek hatása egybeesett az évtized végén fellobbanó ún. keleti válságéval, noha kétségtelen, hogy a gazdasági visszaesés volt az alapvető tényező. Ez az 1839-ben kezdődő kereskedelmi válság 1841-ben csaknem egész Európa gazdaságát megrázta, és valamennyi örökös tartományban hatott. Így a Magyar Ki-

---

tozik, és a statisztikai és a vámhatóságok ezt figyelembe is veszik, míg a Magyarországról az örökös tartományokba szállítottakét mindig azonos árbázison számolják. Ebből a tanulmány írója arra következtet, hogy a Magyarországról az örökös tartományokba jutó, túlnyomórészt az élelmezést szolgáló, továbbá növényi és állati eredetű nyersanyagok valóságos értéke kisebb annál, ami a statisztikában szerepel *(Pesther Handlungszeitung*, 1845. 14. sz. 54. l. jegyzet). Ezzel szemben a Bécsben működő, Freiherr Carl von Czoernig vezette statisztikai hivatal kiadványa szerint 1840 óta változtatott árbázison, a valóságos piaci árak figyelembevételével számítják ki az örökös tartományok Magyarországgal lebonyolított kereskedelmi fogalmának értékét, míg ezt megelőzően becsült árak alapján állapították meg a behozott és a kivitt áruk értékét. 1840 óta számos, mindenekelőtt a Magyarországra szállított áruk közül a legnagyobb értékösszegű textiláruk árszámítási bázisát csökkentették jelentősen a statisztikába felvett értékek kiszámításánál. (A kötött és szövött pamutárukét a korábbi — fontonként — 15 Ft-ról 2 Ft-ra, a finom gyapjúárukét 8 Ft-ról 3 Ft-ra, a közönséges gyapjúárukét 8 Ft-ról 1 Ft 6 kr-ra.) Így érték el, hogy az örökös tartományokból Magyarországra és Erdélybe szállított áruk értéke jelenlős mértékben kisebb lett, mint hogyha a korábbi árbázison számították volna ki. Ugyanakkor a statisztika nem említi, hogy a Magyarországról az örökös tartományokba szállított áruk értékének megállapításakor változtattak-e a korábbi — becslés szerinti — értékelésen vagy sem? (Hauptübersicht, 1840. 212. l. jegyzet.) Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy amennyiben a külkereskedelmi forgalomba került áruk értékét piaci áron számították ki, akkor is a bécsi, és nem a magyarországi piaci árakat vették figyelembe, amelyek — a mezőgazdasági termények viszonylatában — egyébként is vidékenként eltérők voltak aszerint, hogy az értékesítés helye közel volt-e a termelési, vagy a termékeket eladás céljából összegyűjtő regionális központ jellegű helyhez, vagy távol? — Az említett két statisztika közös törekvése annak bizonyítása, hogy a Magyarországról az örökös tartományokba szállított áruk értéke valójában kisebb volt a statisztikában feltüntetettnél. Így kívánták ellensúlyozni — és erre mindkét statisztika jegyzetben utal — a magyar politikai közvélemény, az országgyűlések, egyes neves magyar politikusok ama panaszait, amelyek a vámpolitika terén az egyenlőtlen elbánást tették szóvá. Fényes Elek 1847-ben amiatt véli irreálisaknak és sérelmeseknek a hivatalos statisztika adatait, mert azok nem a piaci árakra, hanem becsült értékekre alapozódtak, és előnytelenek a magyarországi termékek külforgalmi értékének megállapítása szempontjából. Ezt a gabona és a gyapjú vonatkozásában tényszerűen is bizonyítja. (Sokallja, hogy a vámhatóságok 1 pozsonyi mérő búza árát 3 Ft 45 kr C. M.-ra, 1 bécsi mázsa gyapjúét 80 Ft C. M.-ra becsülik, míg a birodalmon kívülről importáltat csupán az utóbbi esetben 40 Ft C. M.-ra. Nem fogadja el azt az indokolást sem, amely szerint a magyarországi gyapjú finomabb a birodalmi határokon kívülről hozottnál, mert a minőségi különbség ekkora áreltérést nem indokol. (FÉNYES ELEK, Magyarország leírása. I. Pest, 1847. 95.) Ehhez csak annyit szükséges hozzátenni, hogy — mint az előzőkből kiderült — az exportált magyarországi gyapjú minősége túlnyomórészt nem múlta felül, legjobb esetben elérte a birodalom határain kívül termelt gyapjúét. Fényes egyébként azt is sérelmezi, hogy a vámhatóságok a Magyarországról származó áruk értékét általában véve alacsonyabb összegben állapítják meg, mint az örökös tartományokból Magyarországra és a vele közös vámterületet képező Erdélybe szállított árukét. Csak igen bonyolult, hosszadalmas vizsgálódás (a korabeli piaci árak figyelembevételével és az örökös tartományok és Magyarország között forgalomba került áruk mennyiségének pontos megállapítása és különféle árucsoportosítások átszámítása) után lesz eldönthető, az összbirodalmi szempontból érvelő hivatalos statisztika, vagy a magyar nacionalista nézőpontból vitázó Fényes Elek oldalán volt-e az igazság, illetve annak mekkora hányada igazolta az egyik, mekkora a másik fél állításait? Annyi azonban már jelenlegi ismereteink birtokában is megállapítható, hogy a statisztikák abszolút számai — az előző jegyzetekben említetteket is figyelembe véve — nem tükrözik egyenértékűen a valóságos helyzetet. Ugyanakkor megfelelnek annak a célnak, hogy jelezzék a külkereskedelmi forgalom mozgásának tendenciáit.

rályság sem maradhatott érintetlen. 1842-ben az aratásig rossz volt az üzletmenet, és csak készpénzfizetés ellenében lehetett árut vásárolni a nagykereskedőktől.

A másik, és csupán az örökös tartományok és a Magyar Királyság egymással folytatott kereskedelmét érintő, igen rövid ideig tartó esemény a magyarországi védegyleti mozgalom volt.

A Magyar Királyság gazdasági viszonyai az 1830-as évek második felétől az 1847—1848. évi újabb gazdasági válságig minden téren és fokozódó mértékben az örökös tartományok mint uralkodó helyzetben levő, első helyen álló vásárlók gazdasági fellendülésétől, növekvő mezőgazdasági termék és más eredetű nyersanyag felvevőképességétől meghatározottan alakultak.

Ugyanakkor az örökös tartományok iparának, elsősorban textil- és vasipari vállalatainak elemi érdekük volt a magyarországi belső piac minél gyorsabb és minél nagyobb méretű tágulása. A bécsi rendőrfőnök egyik 1841-ből származó jelentésében utalt is arra, hogy ha a Magyar Királyságban — ebben a bécsi ipar számára legfontosabb „tartományban" — bedugulnának az elhelyezési források, az ausztriai gyárosoknak korlátozniok kellene tevékenységüket.

A már korábbi évtizedekben is észlelhető kettős tendencia így továbbra is érvényesült, természetesen más — a külkereskedelem alakulását még ellentmondásosabbá tevő — külső piaci hatóerőkkel együtt.

A Magyar Királyság 1789 és 1847 között lebonyolított és sokszorosára nőtt külkereskedelmi forgalmát vizsgálva szembeötlik az 1840-es évek kiviteli és behozatali értékeinek jelentős gyarapodása. Míg az 1830-as években a kivitel értéke 1836 és 1839 között emelkedett a legmagasabbra, és növekedése évi átlagban elérte a 22%-ot, 1844 és 1847 között további 13%-kal növekedett. Az import értéke 1831-hez képest 1832 és 1835 között egyharmadával, 1836 és 1839 között több mint kétharmadával növekedett. Ez a tendencia érvényesült — az 1839 és 1842 között észlelhető és az 1845. évi átmeneti visszaesés ellenére — az 1840-es években is.

A Magyar Királyság külkereskedelmi forgalmának alakulását az egyes örökös tartományokkal lebonyolított kereskedelem összefüggéseibe állítva szembetűnő, hogy a kivitel végig egyenletesen növekszik Cseh-

ország, Morvaország, Szilézia és Galícia esetében. Az Alsó- és Felső-Ausztriába, Stájerországba irányuló kivitel értéke az európai gazdasági válság nyomvonalán haladva, 1842-ig, a Tirolba tartó exporté ellenben 1846-ig esik. Az első három örökös tartománynak szánt export értéke azonban 1843 és 1846 között már igen erősen emelkedik. A tengerpart felé tartó exporté 1841-ben éri el mélypontját, 1842-ben javul, de még az 1840. évi alatt marad, 1843 óta azonban meredeken ível fölfelé.

Az egyes örökös tartományoknak a lebonyolított külkereskedelmi forgalomból való részesedését bemutató adatok (6. és 7. táblázat) még egyértelműbben támasztják alá azt az 1819—1828. évi külkereskedelmi adatokból már levont következtetést, amely szerint a Magyar Királyság legfontosabb külkereskedelmi partnere egyre fokozódó mértékben Alsó-Ausztria lett, Morvaország, Osztrák-Szilézia és a tengerpart részesedése ellenben visszaesett. További kutatásokra vár eme jelenség forrásainak felderítése.

A kivitel értékét nézve Alsó-Ausztria járt az élen Morvaországgal és Sziléziával, Stájerországgal, Illíriával és Galíciával a nyomában. Százalékos részesedés dolgában Felső-Ausztria és Tirol lépett a legnagyobbat előre, ám egyikük évenkénti átlaga sem haladta meg a 100 ezer Ft C. M.-ot. További kutatás szükséges annak felderítéséhez, miért esett vissza a felénél is kevesebbre a Csehországba irányuló 1840—1846. évi kivitel évi átlaga az 1819—1828. évihez képest, és miért zsugorodott össze az 1819—1828. évi 5%-nál is csekélyebb értékűre a tengerparté.

Végig emelkedik a Stájerországból, Csehországból és Galíciából származó import értéke. Alsó-Ausztriáé híven követi az európai piac vonulatát. Ennek megfelelően 1842-ig csökken az import értéke, utána meredeken emelkedik, évi átlagban mintegy 30%-kal. A Felső-Ausztriából származó import értéke az 1842. évi recesszió idején csökken ugyan, ám szintje még így is magasabb az 1840—1841. évinél. A tengerpartról jövő behozatal értéke 1841-ben hanyatlott erősen. A többi évben végig emelkedett, és mindig az 1840. évi szint fölött volt. A Tirolból behozott áruk értéke 1842-ig emelkedett, attól fogva olyan ütemben zuhant, hogy 1846-ban már mindössze néhány Ft C. M.-ra zsugorodott össze. Ugyanakkor a Csehországból, Tirolból és Vorarlbergből származó behozatal az 1819—1828. évinek negyvenszeresét is felülmúlta, a Felső-Ausztriából származó ugyanennek a tízszeresét is meghaladta. Igaz, hogy a felemel-

6. táblázat

A Magyar Királyság kereskedelme az egyes örökös tartományokkal (1819—1846) (évi átlagok, konvenciós forintban)

Örökös tartományok	Kivitel			Behozatal		
	1819—1828	1840—1846	index 1819—1828 = 100	1819—1828	1840—1846	index 1819—1828 = 100
Alsó-Ausztria	22 702 611	37 123 683	163,5	16 201 360	32 498 346	200,6
Felső-Ausztria	3 470	89 165	2569,6	1 237	17 518	1416,2
Stájerország, Illíria	3 013 454	4 783 132	158,7	1 590 326	3 005 943	189,0
Tengerpart	1 409 078	59 951	4,3	700 490	338 057	48,3
Tirol és Vorarlberg	9 909	48 384	488,3	256	11 116	4342,2
Csehország	193 693	92 384	47,7	2 938	133 462	4542,6
Morvaország és Szilézia	8 448 212	11 118 580	131,6	10 208 525	8 798 737	86,2
Galícia	1 466 205	2 604 690	177,7	3 021 935	4 524 540	149,7

Források: Azonosak az 5. táblázat jegyzeteiben említettekkel. Mivel az ott idézett, az 1831—1842. évi adatokat közlő tanulmány nem tartalmazza a külkereskedelmi forgalom összegét tartományokra bontva, ebben az összehasonlításban nem volt hasznosítható.

kedett import abszolút számban kifejezett értéke egyedül Csehország esetében haladta meg a 100 ezer Ft C. M. évi átlagot, míg a két másik tartományé nem sokkal múlta felül a 10 ezer Ft C. M.-ot. A visszaesés évi átlaga ellenben Morvaország és Szilézia esetében meghaladta az 1,4 millió Ft C. M.-ot, a tengerparté pedig a 360 ezret.

A termékszerkezet alakulásának és a külkereskedelem összefüggésének az 1819—1828. évihez hasonló és azzal összehasonlító vizsgálatát megakadályozza, hogy az illetékes bécsi kamarai hatóságok az 1830-as évek végén megváltoztatták az árucsoportokat. Az új árucsoportosítás alapján 1831 és 1846 között azonban szemléltethető a forgalmi tendencia (8. táblázat). A kivitel a természeti és mezőgazdasági termékek csoportjában 1841 és 1846 között az 1831—1834-es évek átlaga alá esett vissza, a másik két árucsoportban emelkedett. A visszaesés forrásainak feltárása további kutatás feladata lesz, de az 1842. évi recesszió kedvezőtlen hatása már most valószínűsíthető. Az import minden árucsoportban emelkedett.

A magyarországi gyapjú az 1830-as évek végéig élvezhette a világpiaci értékesítés lehetőségeit, amelyek csak 1839 után korlátozódtak

7. táblázat

Az egyes örökös tartományok részesedése a Magyar Királyság velük lebonyolított kereskedelméből (1819—1846)

(évi átlagok, %-ban)

Örökös tartományok	Kivitel			Behozatal		
	1819—1828[1]	1831—1842[2]	1840—1846[3]	1819—1828[1]	1831—1842[2]	1840—1846[3]
Alsó-Ausztria	61,6	66,7	67,5	51,3	64,0	66,2
Felső-Ausztria	0,0*	—	0,0*	0,0*	—	0,0*
Stájerország és Illíria[4]	8,0	7,5	8,2	5,0	7,5	6,1
Tengerpart[5]	3,5 (11,5)		0,1 (8,3)	2,1 (7,1)		0,7 (6,8)
Tirol és Vorarlberg	0,0*	—	0,0*	0,0*	—	0,0*
Csehország	0,5	—	0,0*	0,0*	—	0,0*
Morvaország és Szilézia	23,0	21,5	20,0	32,1	18,5	17,8
Galícia	3,4	4,3	4,2	9,5	10,0	9,2

* Nem éri el a 0,5%-os részesedést.

[1] Tabellat Übersicht 1817—1828.

[2] Handel Ungarns 1831—1842; *Pesther Handlungszeitung*, 1845. 14. sz. 55. 5. jegyzet. Ebből az összeállításból hiányoznak Felső-Ausztria, Tirol és Vorarlberg, Csehország %-os részesedésének adatai.

[3] Haupttübersicht, 1840—1846. Erdély arányának hozzávetőleges meghatározására lásd az 5. táblázat 5. jegyzetét.

[4] Illíria néven az 1840-es években Karintiát és Krajnát értették.

[5] Tengerpart: Küstenland, a Triesztből és Görzből szervezett örökös tartomány.

egyre fokozottabb mértékben. Ez a tény utalta mind kizárólagosabban — mint ismeretes — az örökös tartományok egyre szélesedő piacára. Emellett az 1840-es években már lassan érezhetővé lett az országhatárokon belül tevékenykedő ipar nyersanyagszükségleteinek növekedése is, szoros összefüggésben az árutermelésbe mindinkább és mind nagyobb tömegekkel bekapcsolódó népesség posztó- és szövetruházati igényeivel. Mindezeknek az együtthatóknak eredőjeként a Magyar Királyság exportjában a gyapjú megerősítette az 1819 és 1828 között már elhódított első helyét a kivitt áruk teljes értékéből való részesedésben. Ez 1831 és 1840 között kereken 40%-ot tett ki, a gyapjú és gyapjúáruk árucsoportjának kiviteléből mindig 98—99%-ot meghaladó arányban, és egyenletesen növekvő, évi átlagban inkább a 30, mint a 20 millió Ft C. M.-hoz közelálló értékben.

Egykorú becslések szerint a magyarországi birkákról lenyírt gyapjúmennyiségnek hozzávetőlegesen a fele vagy annál valamivel még több is

8. táblázat

A Magyar Királyság kereskedelmi forgalma az orokos tartományokkal árucsoportonként (1831—1846)

(évi átlagok, ezer konvenciós forintban)

Kivitel

Időszak	Árucsoport[3]					
	természeti és mezőgazdasági termékek	index 1831—1834 = 100	nyersanyagok és ipari segédanyagok	index 1831—1834 = 100	félgyártmányok és készítmények	index 1831—1834 = 100
1831—1834[1]	17 011	100,0	25 032	100,0	764	100,0
1835—1838[1]	20 827	122,4	25 520	102,0	894	117,0
1839—1842[1]	22 504	132,3	26 332	105,2	1151	150,7
1841—1846[2]	15 408	90,6	27 316	109,1	1330	174,1

Behozatal

Időszak	Árucsoport[3]					
	természeti és mezőgazdasági termékek	index 1831—1834 = 100	nyersanyagok és ipari segédanyagok	index 1831—1834 = 100	félgyártmányok és készítmények	index 1831—1834 = 100
1831—1834[1]	2824	100,0	2659	100,0	19 839	100,0
1835—1838[1]	3857	136,6	2714	102,1	24 671	124,4
1839—1842[1]	3792	134,3	3324	125,0	34 760	175,2
1841—1846[2]	4346	153,9	4026	151,4	42 278	213,1

[1] Handel Ungarns 1831—1842. *Pesther Handlungszeitung*, 1845. 14. sz. 54.
[2] Hauptübersicht, 1840—1846.
[3] Az áruk csoportosítását 1831—1839-hez képest 1840 től megváltoztatták, más részletezésben közölték. Az összeállítás az új csoportosítás szerint készült.

Természeti és mezőgazdasági termékek: gyarmati áru, deligyümölcsök és gyümölcsök, dohány, zsírok, olajok étkezési és technikai célokra, gabona és egyéb szántóföldi s kerti termék, italok, halak, kagylók és egyéb vízi állatok, szárnyas és vad, vágóállat (marha, sertés), állati termékek élelmezési célra, igásállatok, tüzelő és építőanyagok, egyéb természeti és mezőgazdasági termékek.

Nyersanyagok és ipari segédanyagok: gyógyszerek, illatszerek, vegyi áruk, konyhasó, festék és festőanyag, mézga, gyanta és más technikai rendeltetésű hasonló olajok, cserzőanyagok, ásványi, kő-, földanyagok, nemesfémek, valódi gyöngyök, nyers nemesfémek, nem nemes fémek nyers és félfeldolgozott állapotban, nyersanyagok.

Félgyártmányok és készítmények: fonalak, gyártmányok, irodalmi és művészeti tárgyak.

az orokos tartományokba került. A termelés és az orokös tartományokba irányuló kivitel 1809 és 1846—1847 kozott egyformán 55,6%-kal novekedett. A kivitel átlagos évi értéke 1789 és 1831—1840 között 1147,4 %-kal nőtt. 1831—1840 és 1841—1848 kozott ellenben 3,8%-kal csökkent. Ez a szám azonban — tekintettel a hivatalos statisztika irreálisan

magas becslési áraira — a magyarországi gyapjúárak ténylegesen bekövetkezett esési folyamatában csak a tendencia jelzésére alkalmas. A gyapjú áresésének egyik forrása az ausztráliai gyapjú már említett rohamos térhódítása volt az európai piacokon. Az áresés másik forrása az volt, hogy a kiszállított gyapjú nehezen állta a minőségi versenyt, mert viszonylag kevés volt benne a finom, selymes áru, és a szennyező részektől való tisztítás is csak lassan javult. A hátráltató körülmények ellenére a magyarországi gyapjútermelők mennyiségi áruelhelyezési lehetőségei, elsősorban az örökös tartományok piacain, az 1840-es években nem csökkentek, sőt növekedtek, ami a nagybirtokosokat, de az Alföld és a Duna—Tisza köze mezővárosainak gazdag parasztjait is a birka, a finom és a közepes gyapjúfajták mennyiségét gyarapító tenyésztésére és a jó kezelésre serkentette. A más országba szállítandó gyapjú vámjának bécsi mázsánkénti 8 Ft C. M.-ról 1 Ft-ra való leszállítása 1819-ben szintén a gyapjútermelés növelésére buzdított.

A különlegesen finom és finom egynyíretű gyapjú iránt az örökös tartományok kereskedői mellett a Medárd-napja táján rendezett, két hétig tartó pesti gyapjúvásáron rendszeresen megjelenő franciák, a ritkábban ide utazó svájci, az 1830-as évek második felében és az 1840-es évek első harmadának végén egy-egy alkalommal megjelenő angol és az 1843. évi vásáron részt vevő németalföldi kereskedők érdeklődtek. Az érdeklődés a közepes finomságú fehér, szépen mosott, tisztított kétnyíretű téli és nyári gyapjú iránt volt a legnagyobb. Fő vásárlói a cseh- és morvaországi posztógyártók és kereskedők mellett a sziléziaiak, a más országból jövők közül a franciák és a lombardiai olasz kereskedők voltak, bár a szultán fennhatósága alatt levő területekről is jöttek érdeklődők, nem is szólva a külföldiek számára vásárló hazai megbízott kereskedőkről és belföldi posztókészítőkről. Ebből a gyapjúfajtából bonyolították le — a jobb gyapjúfélék közül — a legszámottevőbb forgalmat. A legfinomabb gyapjúfélék következő évi termését is elég sűrűn előre lekötötték, ám a legtöbb ilyen jellegű szerződést a kétnyíretű gyapjútermésre kötötték meg az alföldi nagy gyapjútermelő községekkel (és nem az egyéni termelőkkel; egyénileg csak a legfinomabb áru esetében, és csak nagybirtokosokkal szerződtek). Pest híres gyapjúvásárán kívül az azt néhány nappal követő váci, a tavaszi losonci és 1840. június 27-től fogva az újonnan létesített kassai gyapjúvásárokat is fölkeresték a vásárlók: elsősor-

ban a morvaországi posztókészítő vállalkozók, de francia kereskedők is, a belföldi kereskedőkről, textilipari termékek előállítóiról nem is szólva. A pesti vásár legnagyobb vevői azonban a bécsi kereskedők voltak.

E gyapjúfélék áralakulását (10. táblázat) elsősorban a londoni gyapjúpiac és az ahhoz igazodó többi európai piac kereslete szabta meg. Elsőként a legfinomabb és a finom gyapjú keresletének csökkenése hatott az árakra azóta, hogy London már az 1840-es évek első felében kezdte visszafogni ennek az árufélének importját a kontinensről. Az örökös tartományok, elsősorban Bécs növekvő felvevőképessége azonban, de a boroszlói, francia, holland, svájci, olasz kereskedők vásárlásai is hamarosan kiegyenlítették ezt a hátrányt. A középminőségű kétnyíretű gyapjú kereslete változatlanul jó, és a recesszió idejét leszámítva javuló tendenciájú volt mind az örökös tartományok, mind más országok, elsősorban a francia és olasz piacok vonatkozásában.

Külön figyelmet érdemel a fajtanemesítés miatt hanyatlóban levő racka és cigája juhtenyésztés terméke, a durva gyapjú iránt megnyilvánuló állandó érdeklődés. A keresletet a folyamatosan csökkentett állatállomány csökkenő hozama nem tudta kielégíteni, úgyhogy 1841-ben már a Havasalföldről származó racka- és cigájagyapjú importjára került sor. A legnagyobb tételeket a Magyar Királyság déli részeinek és az ezekkel határos — török uralom alatt levő — területek kereskedői, magyarországi viszonylatban iparűzők: a posztó, takaró, halinaposztó gyártói vették meg. A racka- és cigájagyapjú termelésének csökkenése folytán keletkező űrt a halinaposztót készítő belföldi kézműiparosok, manufaktúra tulajdonosok a bunda- és szőrmekészítő és tobakos ipar termelőmunkája során megmaradt hulladékgyapjúból is igyekeztek kitölteni. Az örökös tartományok, elsősorban Bécs, ugyancsak vettek át, nem is kevés racka- és cigájagyapjút. Ez az elhelyezési forrás azonban 1844-re már bedugult, mivel a Galíciából vámmentesen, a Kaiser Ferdinand Nordbahnon szállított nagy mennyiségű rackagyapjú versenyét a magyarországi nem állta.

A gyapjúforgalom méreteit érzékeltetheti, hogy a június eleji pesti gyapjúvásáron 1836 óta kimutathatóan átlag 40—50 ezer bécsi mázsa gyapjú került forgalomba, és az esetek többségében el is kelt. Összehasonlításként említhető, hogy ebben az évben a lipcsei, a brünni, a Majna melletti frankfurti vásárok felhozatala nem, vagy csak alig múlta felül

9. táblázat

A Magyar Királyság* gyapjútermelése és -kivitele az örökös tartományokba (1809–1847)

(ezer bécsi mázsában)**

Év	Termelés	Év	Kivitel (átlag)[4]
1809	240	1831–1840	235,0
1816–1821	114[1]	1840–1847	235,2
1822–1827	165[1]		
1835	400		
1837	550		
1841	340		
1842	340		
1842–1844	400[2]		
1845	350		
1846–1847	400[3]		

* A katonai határőrvidék nélkül.
** 1 bécsi mázsa = 56 kg.

Források: BENDA GYULA, Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867. (Számok és történelem 1.) Bp. 1973. 133. 74. tábla. A becslés alapja mindig a kivitt gyapjú mennyisége annak a feltételezésnek alapján, hogy az ország gyapjútermelése kétszerese a kivitelnek. (Uo. 97.)

[1] FÉNYES ELEK, Magyarország statisztikája. I. Pest, 1842. 264.

[2] BÁRÁNDY JÁNOS, Magyarország összes statisztikai átnézete (I–X. tábla. Bécs, 1842–1844). VIII. tábla. A becslés alapjául szolgáló bázisadat éppúgy, mint a Fényes 1842-ben megjelent művében szereplő is, hozzávetőlegesen az 1830-as évek végéről származott.

[3] Az 1846–1847. évi gyapjúkivitelt 200 ezer bécsi mázsában, 17 millió 100 ezer Ft C. M. értékben állapítja meg egy 1848. évi minisztériális irat (MOL. Az 1848/49-i minisztérium levéltára. Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium. Vegyes iratok.).

[4] Az 1831 és 1840 közötti évi átlagadatra, valamint az 1840 és 1845 közötti évekre vonatkozóan FÉNYES ELEK, Magyarország leírása. I. Pest, 1847. 96.; az 1846–1847. évire lásd uo. 3. jegyzet.

10. táblázat

A gyapjú ára (1828–1847)

(konvenciós forintban, bécsi mázsánként)

Időszak	Spanyol gyapjú			Magyar gyapjú			Német gyapjú		
	forint	krajcár	index 1828–1830 = 100	forint	krajcár	index 1828–1830 = 100	forint	krajcár	index 1828–1830 = 100
1828–1830	66	24	100,0	24	18	100,0	39	45	100,0
1831–1841	85	32	128,8	52	34	216,3	60	85	154,5
1841–1847	72	19	108,7	51	59	213,9	53	13	133,9

Forrás: KŐRÖSI JÓZSEF, Adalékok az árak történetéhez (In: Pestvárosi statisztikai évkönyv). Pest, 1873. Különlenyomat. Függelék. Az átlagárakat az évenkénti pesti piaci átlagárak alapján számítottuk ki.

11. táblázat

A Magyar Királyság gabonatermelése és -kivitele

Év	A termelés mennyisége		A termelés értéke	
	pozsonyi mérő**	index 1789 = 100	konvenciós forint	index 1789 = 100
1789	48 978 000[1]	100,0	82 446 000[2]	100,0
1798	50 000 000[5]	102,1	84 000 000[2]	101,9
1831–1840	90 000 000[6]	180,8	124 500 000[7]	151,0
1841–1847	—	—	—	—

* Gabonán az egykorúak lényegében az egész szántóföldi termelést értették (BENDA, Statisztikai adatok . . Bp. 1973. 86.).

** 1 pozsonyi merő = 62,5 l.

[1] Az 1789. évi termésre vonatkozó két különböző, hivatalos végeredmény átlaga (BENDA, uo. 86.). A katonai határőrvidék nélkül.

[2] A termelés értékének kiszámítása — egyéb adatbázis hiányában — a búza és a zab pesti piaci átlagárai alapján történt a Campoformiói békekötés idejebeli, az 1797. december végi és az 1798. évi árak figyelembevételével, vállalva a visszavetítésben rejlő kockázatot. KŐRÖSI JÓZSEF, Adalékok az árak történetéhez. Pest, 1873. 14.

[3] Az 1787–1791. évi török háborúra való tekintettel közelítve a becslést az 5. jegyzethez tartozó szintén becsült mennyiséghez.

a gyapjú fő eladási időpontjául szolgáló Medárd-napi pestiét. Emellett még a pesti őszi, téli és tavaszi vásáron is tetemes gyapjúmennyiség talált vevőre. A losonci, a váci vásár forgalma lényegesen kisebb volt, és 4000–5000 bécsi mázsa között mozgott.

A kivitt árumennyiség értékét nézve 1819 és 1834 között a harmadik helyre visszaesett, ám 1838-tól második helyre lépő és ezt végig meg is őrző gabonaexport kilátásai az 1830-as évek óta, elsősorban a (vontatásnál gyorsabb és olcsóbb) gőzhajón történő szállítás egyre bővülő lehetőségei révén, 1848-ig emelkedő irányzattal javultak. Az örökös tartományok megmaradtak állandó és növekvő felvevőképességű piacnak, ahol a magyarországi gabona jól állta mind az odesszai, mind az 1840-es évek első harmadának vége felé már versenytársként fellépni tudó galíciai gabona versenyét. Előmozdította a gabonaexportot az 1829. novemberi vámleszállítás is, amely a magyarországi búza bécsi mázsánkénti beviteli vámját 15 1/4 ezüst krajcárra szabta az örökös tartományokba, 22 1/4 krajcárra a más országokba irányuló szállítás esetén. Mindez a nagy tömegű árut piacra szállítani képes birtokosokat a gabonatermelés

az örökös tartományokba (1789–1847)*

A kivitel mennyisége		A kivitel értéke		A kivitel a termelés	
				mennyiségének	értékének
pozsonyi mérő**	index 1789 = 100	konvenciós forint	index 1789 = 100	százalékában	
2 000 000[3]	100,0	2 223 244[4]	100,0	4,3	2,7
2 213 612[5]	110,8	2 798 006[2]	125,9	4,4	3,0
—	—	8 164 604[8]	367,2	—	6,6
3 787 815[8]	189,4	13 028 571[9]	586,0	—	—

[1] EMBER, Statisztikai táblák. *Statisztikai Szemle*, 1971. 12. sz. 1261.
[2] BENDA, uo. 121. 39. tábla 4. tétele. A katonai határőrvidék nélkül.
[3] BENDA, uo. 87–88. Az 1830-as évek elejéről származó becslés.
[4] Az 1831–1840. évi átlagos gabonaárak alapján. (Lásd 12. táblázat.)
[5] Hauptübersicht, 1841, 1847. FÉNYES ELEK (Magyarország leírása. 1. Pest, 1847. 96.) 3 180 704 bécsi mázsára becsülte.
[6] A „Gabona és kerti vetemények" rovatban feltüntetett értékben benne szerepel a kivitt hüvelyesek (bab, borsó, lencse) értéke is. Minthogy azonban az 1831–1840. évek átlagában ez az összeg mindössze 120 806 Ft C. M.-ot tett ki, és feltehetően részarányosan növekedett az 1841–1847 közötti évek átlagértékében is, az összeg kicsiny volta miatt a teljes értéket vettük azonosnak a gabonakivitel értékével.

mennyiségének — külterjes módszerrel történő — növelésére, valamint a versenyképesség megóvása érdekében az árugabona gondosabb tisztítására („szeleltetésére", rostálására stb.) serkentette.

Az állandó és gyarapodó értékesítési lehetőségek hatását jelzi a termelés és a kivitel mennyiségi és értékarányainak alakulása. A 18. század utolsó évtizedének átlagtermését jelző 1789. évi adatot egybevetve az 1831 és 1840 közötti évek tízéves átlagával, a mennyiségi emelkedés 83,8%, az értéké 51%. A kivitel mennyiségének 1789. és 1841–1847. évi átlagait egymáshoz viszonyítva az emelkedés 89,4%-os. Az export értéke 1789 és 1831–1840 között 267,2%-kal, ebből 1798 és 1831–1840 között 191,6%-kal, az 1831–1840. és 1841–1847. évek átlagait egymáshoz viszonyítva további 59,6%-kal gyarapodott. A termelés és a kivitel mennyiségének egymáshoz viszonyított aránya 1789-ben 4,3%, 1798-ban 4,4, az értékeké 2,7, illetve 3,0%, 1831–1840 között pedig 6,6% (lásd 11. táblázat).

A termelés mennyiségének és értékének növekedését szemléltetve, nem hagyhat' figyelmen kívül a gabonafélék átlagárainak emelkedése sem,

12. táblázat

A gabonafélék (búza, rozs, árpa, zab) átlagárai Magyarországon és az örökös tartományokban (1821—1850)
(konvenciós forintban, ausztriai mérőnként)*

Időszak	Magyarország				Örökös tartományok			
	forint	krajcár	index 1821—1830 = 100	növekedés 1831—1840 1841—1850 %-ban	forint	krajcár	index 1821—1830 = 100	növekedés 1831—1840 1841—1850 %-ban
1821—1830	1	02	100,0		1	41	100,0	
1831—1840	1	23	133,9		1	50	109,9	
1841—1850	2	17	221,0		2	07	125,7	
				65,1				14,4

* 1 ausztriai mérő = 61,49 l.

Forrás: FÖLDES BÉLA, Statisztikai tanulmányok a gabonaárak hullámzásairól a XIX. században és a gabonadrágaságok hatásairól. Bp. 1882. 30. A pesti piaci évi átlagárak alapján.

amely egyenletesen tartotta a lépést az európai gabonafélék hasonló irányzatával (12. táblázat). Ezen belül azonban mindenekelőtt a bécsi gabonapiac áraitól függött a magyarországi gabona árának alakulása a legfőbb vásárhelyeken, ez esetben elsősorban Győrben, részben Mosonban. Az itt működő kereskedők spekulációs felvásárló-raktározó, majd kedvező árfolyamok esetén tömegméretekben gabonát piacra dobó tevékenységét a főként a bécsi áralakulásban kifejezésre jutó konjunktúra határozta meg, amelyet az egyes örökös tartományok esetenként eltérő terméseredményei is befolyásoltak. (1843-ban például Morvaországban, Csehországban volt rossz termés, és ez felhajtotta a gabonaárakat.) Más években az örökös tartományok jó termése lenyomta az árszintet (pl. 1842-ben). Ugyanakkor az áremelkedés üteme egész Európában és Magyarországon is, valamint az örökös tartományokban, a szállítási viszonyok javulásával összefüggésben lassúbb volt, mint a gőzvontatású hajók alkalmazása előtt. Az 1841—1847. évek átlagos gabonaárainak nagyobb arányú emelkedésén már érzik az 1845—1846. évek Európa-szerte rossz terméseinek árfelhajtó befolyása. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az sem, hogy az örökös tartományok 1834 és 1837 között 1,097 millió Ft C. M. értékű gabonát importáltak más országokból. Nagyobb mennyiségű termelés esetén a Magyar Királyság ezt a mennyiséget is leszállíthatta volna.

A 18. században még a magyarországi teljes kivitel értékének nagyobb részét jelentő élőállat-export 1815 és 1834 között a második, 1838 óta az árukivitel értékrangsorában a harmadik helyre szorult vissza.

Az élőállat-kategórián belül az örökös tartományokba irányuló szarvasmarha-kivitel az 1840—1845. években 28,7%-kal múlta felül az 1831 és 1840 között eltelt tíz év kiviteli átlagát. Ez azt jelezte, hogy bár a Kaiser Ferdinand Nordbahn üzembe helyezése óta nemcsak a galíciai gabonát, hanem a szarvasmarhát is vasúton lehetett szállítani, elsősorban a cseh—morva örökös tartományokba, mégis bírta a versenyt a magyarországi szarvasmarha is az örökös tartományok piacain, mivel a vízi úton szállítás költségei, az élőállat-szállításra épített uszályok révén, alacsonyabbak voltak a vasúti fuvardíjaknál. A szarvasmarhaáraknak az 1830-as években némileg emelkedő tendenciája valamelyest ellensúlyozta a kivitt

13. táblázat

A Magyar Királyság* becsült állatállománya (1787—1845)
(ezer darabban)

Év	Szarvasmarha	Sertés	Juh	Ló
1787	2396	—	—	451
1798	—	—	2 500	—
1802	—	—	3 500	—
1809	—	—	8 000	—
1818	—	3560	6 000	—
1819	2321	—	6 000	452
1820	3350	3000	6 000	700
1829	3394	—	3 731	739
1837[1]	5800	3080[2]	22 200	—
1840	3551	—	4 652[3]	814
1842	4260	4000	17 000	1000
1844	4800	4000	22 000	1280
1845	4800	4000	18 000	1000

* A katonai határőrvidék nélkül.

Forrás: BENDA, Statisztikai adatok . . . Bp. 1973. 131—133. 63—70., 72—73. táblák.

[1] A katonai határőrvidékkel együtt, de feltehetően a Partium nélkül.
[2] Évente levágott és az országból kivitt sertések száma.
[3] BENDA (uo. 132.) jegyzetében — a hivatalos statisztikára utalva — említi, hogy a becslés téves, és a valóságos juhállomány Magyarországon és Horvátországban legalább 16 millióra, a Tafeln szerint pedig a határőrvidékkel együtt 21 millióra tehető.

14. táblázat
Az élő állatok átlagárai (1828—1847)
(konvenciós forint/db)

Időszak	Sovány ökör			Hizlalt ökör			Ló			Sertés		
	forint	krajcár	index 1828—1830 = 100	forint	krajcár	index 1828—1830 = 100	forint	krajcár	index 1828—1830 = 100	forint	krajcár	index 1828—1830 = 100
1828—1830	33	50	100,0	49	45	100,0	60	10	100,0	17	33	100,0
1831—1840	49	25	146,1	77	07	155,0	57	05	94,8	18	35	105,9
1841—1847	49	43	147,0	68	47	138,3	54	36	90,7	21	55	124,8

Forrás: Kőrösi József, Adalékok az árak történetéhez. Pest, 1873. Különlenyomat. Függelék. Az egyes időszakok átlagárait a Kőrösi által megadott évenkénti átlagárak alapján számítottuk ki.

mennyiség ekkor még csökkenő irányzatát. Az 1840-es évek szarvasmarha-kivitelének mennyiségi gyarapodása viszont valamelyest kárpótolta a tenyésztőket és a kereskedőket az ekkor már lefelé tendáló árakért. 1834 és 1837 között 2,37 millió Ft C. M. értékű szarvasmarhát vásároltak az örökös tartományok más országból, ami arról vall, hogy ezen a téren is nagyobb értékesítési lehetőségek nyílhattak volna meg a Magyar Királyság előtt, ha erőteljesebben fejleszti szarvasmarha-tenyésztését.

A sertéskivitel mennyisége és az átlagárak is állandóan növekedtek, noha különösen az 1831 és 1840 között eltelt évtizedben erős kilengésektől nem mentesen. Az 1841—1846-os években az egyes évek átlagárai között nem volt nagy eltérés, csupán 1847-ben ugrott fel a sertés ára több mint 50%-kal. Figyelembe véve, hogy a Magyar Királyság nagyobb mennyiségű sertést hozott be a délről szomszédos országokból, mint amennyit az örökös tartományoknak és más országoknak eladott, importjának egy része a belső szükségletek kielégítését szolgálta. Emellett profitált az átmenő áruként áthajtott mennyiségből is.

Az élőállat-kivitel esetében 1828 után nincs lehetőség az állatállomány és a kivitel arányainak, értékének egybevetése alapján következtetések levonására. Csupán annyi ismeretes, hogy a teljes élőállat-kivitel értéke 1819 és 1828 között évi átlagban 5,5 millió Ft C. M. volt, és 1838-ra is csupán 19,6%-kal volt magasabb. 1841 és 1846 között azonban az évi átlag már 9,16 millió Ft C. M.-ra emelkedett. Nem állapítható azonban meg az, hogy a növekvő értékű kivitelnek mekkora hányada származott a Moldvából, Havasalföldről áthajtott, az örökös tartományoktól elválasztó

határokon elvámolt szarvasmarhából, hogy mennyit vásárolt fel a kiváltságolt osztrák Hússzállító Társaság, amely vámmentesen szállította ki az árut, továbbá az sem, hogy a boszniai és a szerb kereskedők a Balkánról és a déli határőrvidékről mennyi sertést hajtottak át az országon az örökös tartományok vásáraira, és hogy mekkora részét tették ezek a szállítmányok a magyar alsó-ausztriai határon elvámolt sertésexportnak. Az egykorú források mindössze arról szólnak, hogy Havasalföldről évente 50 ezer ökröt és tehenet, 100 ezer juhot, kecskét és sertést hajtanak eladás végett az Erdélyi Nagyfejedelemség, a Magyar Királyság, az örökös tartományok és a Török Birodalom vásáraira.

Magyarország fontos kiviteli árui közé tartozott a dohány is. 1789 és az 1841—1847 közötti évek átlagtermelését egymáshoz viszonyítva az emelkedés 75,8%-os. Az 1819—1830 közötti termés becsült átlagánál az 1841—1847 közötti éveké 41,2%-kal magasabb. A bécsi állami felvásárló szerv, az Abaldo felvásárlásait, lényegében véve tehát a kivitt dohány mennyiségét egybevetve a termelés adataival, 1798-ban a felvásárlás a termelés 58,3, az 1819 és az 1830-as évek adataiból kiszámított felvásárlás a termelésnek 45,2, 1841—1847-ben 50,2%-át tette ki. A dohány az ország teljes kivitelének értékéből 1831 és 1840 között évi átlagban 5%-kal, 1841 és 1847 között 4%-kal részesedett. Az 1789. évi kivitel értékéhez viszonyítva az 1841—1847-es éveké 741,9%-kal emelkedett. Az 1831 és 1840 közötti dohányexport évi átlagértéke 3,5%-kal múlta felül az 1840 és 1847 közötti évi átlagértéket (1831 és 1840 között évi átlagban 2,48 millió, 1841 és 1847 között 2,39 millió Ft C. M. volt az évi export átlagértéke), ami a magyarországi dohány árának csökkenéséről tesz bizonyságot, minthogy a két időközben a termelés és a felvásárlás mennyisége is növekedett. Az árak és a kiviteli érték csökkenésében a virginiai, a német- és olaszországi dohány versenyének éppúgy szerepe volt, mint a magyarországi áru hanyag kezeléséből fakadó gyengébb minőségének. A magánkereskedelem által forgalomba hozott dohány egy része az 1830-as években a francia és a svéd piacra került, a többit az örökös tartományokban értékesítették.

Az ország bortermelésének — egykorú becslés szerint — 22%-a került exportra. Nem deríthető ki, hogy az országban elfogyasztott 78%-nak mekkora hányadát fordították a termelők saját fogyasztásukra, és hányadrészét értékesítették a belső piacon.

A borkivitel értéke az 1815 utáni évtizedben a 19. század elejéhez képest egyharmadával, 1831 és 1840 között évi átlagban további 6,9%-kal gyarapodott. Az 1820-as évek második felében megnőtt az érdeklődés a könnyű francia borokéhoz hasonló minőségű magyarországi fajták iránt. Különösen a neszmélyi, a somlói, az egri, a budai borokat kedvelték. A Zollvereinnek a rajnai borok védelmében emelt vámfala azonban gyakorlatilag megfosztotta a magyarországi bort németországi piacától, közvetve pedig más, korábbi európai elhelyezési lehetőségeitől is. (1834 és 1837 között évi átlagban felkerekítve 1,37 millió Ft C. M. a bor, 1841 és 1846 között 0,86 millió Ft C. M. volt a teljes italkivitel értéke. Ennek 90%-át jóval meghaladó részét tette a bor.) Az örökös tartományok mint

15. táblázat

A Magyar Királyság* becsült dohánytermelése és az Abaldo által ugyanott felvásárolt dohány mennyisége (1798—1847)
(bécsi mázsában)

Év	Termelés	Felvásárlás[1]	A felvásárlás a termelés %-ában
1798[2]	300 000	175 000	58,3
1802[3]	300 000	170 338	—
1819—1830	373 500[4]	168 486[5]	45,2
1841[6]	560 000	230 786[7]	41,2
1841—1847	527 500[8]	264 447[9]	50,2

* A katonai határőrvidék nélkül.

[1] A táblázaton szereplő mennyiségen kívül még átlagosan évi 50 ezer bécsi mázsa dohányt szállítottak külföldre magánkereskedők. BENDA, Statisztikai adatok . . . Bp. 1973. 90.
[2] SCHWARTNER, MARTIN, Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch. Pest, 1798. Idézi: BENDA, uo. — mind a termés, mind a felvásárlás adatát.
[3] SCHWARTNER, Statistik . . . 2. kiad. Ofen, 1809. Idézi: BENDA, uo. — mind a termés mind a felvásárlás adatát.
[4] BENDA, uo. 122. 44. tábla 2., 3. tételének átlaga.
[5] Uo. 126. 50. tábla 1—10. tételének évi átlaga.
[6] Uo. 122. 44. tábla 4. tétele.
[7] Uo. 126. 50. tábla 11—20. tételének átlaga.
[8] Uo. 122. 44. tábla 4—7. tételének átlaga.
[9] Uo. 126. 50. tábla 21—27. tételének átlaga.

a megmaradó borfelvevő helyek közül a legtöbbet Galícia és Szilézia vette át.

A Magyar Királyság egyéb mezőgazdasági exporttermékei közül a kender és a len, a gubacs, a nyersbőr, a zab, a tengeri, a méz és a viasz, a faggyú, az ágytoll kivitele az 1819—1828 közötti években tapasztal-

16. táblázat

A Magyar Királyság* becsült bortermelése, -fogyasztása és -kivitele (1807—1847)
(millió akóban)**

Év	Termelés	Fogyasztás	Kivitel
1807	30,00***	23,40***	6,60***
1809	18,00	14,04	3,96
1817	24,40	19,03	5,37
1828	5,40***	4,22***	1,19***
1829	22,00***	17,16***	4,84***
1829	23,00—24,00	17,94—18,72	5,06—5,28
1832	30,00	23,40	6,60
1837	31,60	24,65	6,95
1841	26,50***	20,67***	5,83***
1842****	30,00	23,40	6,60
1844****	21,04	16,41	4,63
1847	28,00	21,84	6,16

* A katonai határőrvidék nélkül.
** 1 pozsonyi akó = 54,8 l.
*** Alsó-ausztriai akóban (1 akó = 56,57 l).
**** A katonai határőrvidékkel együtt.

Forrás: A termelés rovatra: BENDA, Statisztikai adatok ... Bp. 1973. 128. 56. tábla. A fogyasztás és a kivitel számítása SCHAMS FERENC (Magyar Ország szőlőműveléséről való vizsgálódás. Pest, 1831) azon feltevésén alapul, hogy a megtermelt bor 78%-át az országban fogyasztják el és csak 22% kerülhet kiviteire, továbbá azon a feltevésen, hogy ezek az arányok 1848-ig változatlanok maradtak. Schamsra hivatkozik BENDA, uo. 94.

ható fellendüléshez képest az 1830-as és az 1840-es években már erősen ingadozó és inkább hanyatló tendenciájú. Az ipari nyersanyagok közül ugyanez érvényes az erdők kíméletlen pusztítása folytán csökkenő mennyiségű hamuzsírra, amelynek ára emiatt és az örökös tartományok növekvő kereslete miatt is emelkedett. Hanyatlóban volt a rongy exportja is. Ellenben az örökös tartományok ipari nyersanyagszükségletei növelték a kender- és lenolaj, az egyre inkább korszerűsödő városi közvilágítás pedig a repcemag és a repce-, valamint a répaolaj kivitelét. Bécs után különösen Stájerország és Karintia vett át az 1840-es években egyre többet repceolajból (1841—1842-ben már évi átlagban 100 ezer bécsi mázsát meghaladó mennyiségben). Morvaország és Alsó-Ausztria építő- és tűzifát vett át emelkedő értékben. Továbbra is a legjobb felvevője volt a durva gyapjúszövetáruknak a szultán birodalma.

17. táblázat

A Magyar Királyság nyers- és félkész vas kivitele az örökös tartományokba (1841 - 1846)

Áru	1841		1846			
	bécsi mázsa	konvenciós forint	bécsi mázsa	növekedés 1841–1846 %-ban	konvenciós forint	növekedés 1841–1846 %-ban
Nyers- és törtvas	60 934	243 736	169 459	178,1	677 836	178,1
Durva, friss és nyújtott vas	29 960	299 600	48 610	62,3	484 610	61,8

Forrás: Tafeln, 1841, 1846. Az összegek magukba foglalják Erdély vasáru-behozatalát is, amely a teljes behozatal néhány %-a. Lásd 5. táblázat 3., 5. jegyzet.

Az ipari nyersanyag- és félgyártmányexport áruszerkezetében különös figyelmet érdemel a nyers- és félkész vas kivitele annak jeleként, hogy a Magyar Királyság vasipara az 1830-as évek folyamán, különösen annak utolsó harmadától erőteljesen fejlődött, korszerűsödött, bár egyelőre még csak a nyers- és törtvas, továbbá a durva, friss és nyújtott vas terén volt képes jelentősebb értékű áru szállítására (17. táblázat).

Említésre méltó a Magyar Királyság külkereskedelmének az a jellemzője, hogy nem egymást követően, hanem csaknem egy időben, egyszerre került sor — feltehetően a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kései indulása miatt — a gabona, az élő állat, a gyapjú és más mezőgazdasági, továbbá nem mezőgazdasági eredetű nyersanyagok növekvő exportjára. A Magyar Királyság külkereskedelmének másik sajátossága volt a nem mezőgazdasági eredetű nyersanyagok — és az 1830-as évek óta már a félgyártmányoknak is — tekintélyes részesedése a kivitt áruk teljes értékéből.

A külkereskedelmi mérleg másik serpenyőjében elhelyezkedő importárui között változatlanul az első helyen áll a gyapjú- és pamut-, rögtön utánuk a lenszövetek értéke, amely a gyapjú, gyapjúáru, pamut, pamutáru, kender és len, valamint kender- és lenáru csoportján belül a készáruk ugyanolyan arányú részesedését mutatja, mint 1819 és 1828 között, ámde annál magasabb értékszinten. Csak ezek után következnek az importáruk sorában a fonalak, a különféle nem mezőgazdasági eredetű nyersanyagok, továbbá a nem nemes fémek és félgyártmányok több

millió Ft C. M. nagyságrendű értékkel, majd az egymillió Ft C. M. évenkénti átlagértéket meghaladó, a már ismert déli, délkeleti forrásokból, részben azonban az északi megyék ellátása vegett Galíciából importált élő állatok, valamint az ínséges években (1842—1845) szintén Galíciából az északi megyékbe importált gabonafélék. Leginkább az örökös tartományokban finomított cukorból állt a fűszer- és gyarmatáru import. Immár gabona helyett mind több burgonyából főzött galíciai pálinkából (amit az északi megyék lakossága fogyasztott) került ki az italbehozatal értékének túlnyomó része. Lent a szepességi és más északi megyék vászonkészítői részére többnyire Morvaország szállított, míg a lenfonal és lencérna szállításában Alsó-Ausztria és Stájerország versengett egymással. A pamutfonal zöme Bécsből került az országba, de Morvaország és Csehország is jelentős tételeket szállított. A Magyar Királyság fában szegény déli területei épület- és tűzifaszükségletüket Stájerországból fedezték.

Különösen figyelemre méltó a vas- és acéláruk behozatalának és áruválasztékának bővülése 1841 és 1846 között annak félreismerhetetlen jeleként, hogy a Magyar Királyság gazdasága minden feudális gát és a történeti elmaradottságából fakadó súlyos versenyfeltételek ellenére is elindult a tőkés fejlődés irányába mutató úton a gépi nagyipari termeléssel jellemezhető küszöb átlépése felé. Ezt követelték meg az élesedő világpiaci konkurrencia és a mezőgazdasági termékek fő átvevőinek, az örökös tartományoknak növekvő mennyiségi és minőségi igényei, kikényszerítvén a mezőgazdasági termelés korszerűsítésének irányába fordulást. A feudalizmusra jellemző ipari termelési eljárások válsága a tőkés manufakturális termelésnek — az ország belső piaci tágulásával összefüggő és elsősorban ahhoz igazodó, ám kis mértékben a déli határokon túli igényeket is szem előtt tartó — lassú, keserves körülmények között bár, de mégis valamiképpen szintén előbbre lépését követelte meg, hogy ezen a réven juthasson közelebb a tőkés nagyipari fejlődés küszöbéhez. Mindezek együttvéve az infrastruktúra, ezen belül is elsősorban a közlekedés, és ha kisebb mértékben is, a szerszám- és eszközgyártás, valamint a mezőgazdasági profilú gépipar fejlesztését követelték meg. A vas- és acéláruk behozatalának, áruválasztékának alakulása ennek az igénynek kifejezője. Az előrelépést érzékelhetővé teheti az 1816—1827-es és az 1841—1846-os évek vasáru-behozatalának mennyiségi növekedése, áruválasztékának gyarapodása.

A jelzett előrelépés mellett szól az a tény, hogy az 1846. évi vas- és acéltermék behozatalban olyan áruk is szerepeltek (vasúti sín, gép, gépalkatrész), amelyekről az 1841. évi statisztikában még nem történt említés, az 1816 és 1838 közötti évekről rendelkezésre álló statisztikákban

18. táblázat

A Magyar Királyság vasáru-behozatala az örökös tartományokból (1816—1846) (bécsi mázsában)

Áru	1816—1827[1]	1841[2]		Index 1816—1827 = 100	1846[2]		Index 1816—1827 = 100
Szerszámvas	—	57 153		—	73 538		128,7*
Durva, friss és nyújtott vas	38 400	39 102		101,8	72 049		187,6
Vasúti sín	—	—		—	69 554		—
Lakatosáru	29 384	1 949		6,6	5 107		17,4
Gép és gépalkatrész	—	—		—	3 070		—
Fekete bádog	4 980	4 662	8 090	162,5	12 906	16 484	331,0
Fehér bádog		3 428			4 388		
Öntöttvas	3 656	12 000		328,2	22 698		620,8
Vas- és acéldrót	2 434	4 095		168,2	7 692		316,0

* Index 1841 = 100.

[1] Fényes Elek, Magyarország statisztikája. I. Pest, 1842. 260.
[2] Tafeln, 1841, 1846. Az összegek magukba foglalják Erdély vasáru-behozatalát is, amely a teljes behozatal néhány %-a. Lásd 5. táblázat 3., 5. jegyzet.

pedig — az elmaradott fejlődés tüneteként — még kevésbé. Más vasáruk esetében, amelyekből — a 18. táblázat adatai szerint — már 1816 és 1827 között is volt behozatal — a lakatosárukat kivéve —, tetemes volt az emelkedés már 1841-ben is, még inkább 1846-ban, annak bizonyságaként, hogy a Magyar Királyság gazdasági élete, ezen belül az ipar valóban gyorsuló lépésekkel csak az 1840-es években, azon belül is 1843 után tudott a modern tőkés gazdaságtól és társadalomtól elválasztó küszöb felé haladni. (A lakatosáruk értékének csökkenése egyébként — minden valószínűség szerint — abból származik, hogy a hatóságok közben megváltoztatták az árucsoportok összetételét.)

A Magyar Királyságnak az örökös tartományokkal lebonyolított külkereskedelmi mérlege évtizedeken át aktív volt. Az 1830-as évek második felétől 1847-ig haladva az export és az import értékkülönbsége évről évre csökkent.

Egyes szerzők állítása szerint a Magyar Királyság külkereskedelmi mérlege 1846—1847-ben passzívvá vált. Figyelembe véve azonban a hivatalos statisztikák készítőinek azt a — gazdaságpolitikai szempontoktól vezetett — gyakorlatát, hogy ugyanazt az árut hol súly, hol darabszám szerint számolták el, amiből következően a külkereskedelmi statisztikákban az egyes áruk forgalmát megjelölő abszolút számok erősen vitathatók; valamint azt, hogy a statisztikákat összeállító hatóságok az értéktorzító manipulálás eszközével akkor is éltek, amikor a Magyar Királyság külkereskedelmi mérlege passzív volt, a külkereskedelmi mérleg két oldalán bekövetkezett értékarányok módosulásának ténye aligha vonható kétségbe.

Egyébként a külkereskedelmi mérleg hiánya önmagában véve még nem negatív jelenség akkor, ha fő forrása a termelő beruházást szolgáló import. A vasáru-behozatal szerkezetében 1841 és 1846 között észlelhető és közvetlenül a termelő fogyasztást, valamint az infrastruktúra fejlesztését szolgáló változások, nemkülönben a nyersanyagok és az ipari segédanyagok és félgyártmányok importjának 1841 és 1846 között észlelhető, az 1831—1842 közötti évek átlagához képest 45,4%-os gyarapodása is megerősíti azt a nézetet, amely szerint a külkereskedelmi mérleg passzívra fordulása ez esetben még akkor is előnyösnek tekinthető, ha számításba vesszük a közvetlen fogyasztást szolgáló és magas értékű késztermékek jelentős részesedését a teljes import értékéből. Aligha vitatható, hogy a Magyar Királyság mezőgazdasága adott állapotában számos esetben már nem volt képes maximálisan élni a legnagyobb felvevő piaca kínálta lehetőségekkel. A Magyar Királyság gazdasága és társadalma az 1840-es években eljutott addig a pontig, amelyen túl már elviselhetetlenné vált a létező gazdasági és társadalmi rend. Mindkét területen elindult a változás. A gazdaságban addig is amíg a politika nem teremtette meg a döntő minőségi fordulatot, az adott szűkös lehetőségek határain belül láttak hozzá az új rend elemeinek a létrehozásához. Ez tükröződött bizonyos hányad erejéig a passzív külkereskedelmi egyenlegben.

A Magyar Királyság teljes külkereskedelmi forgalma az örökös tartományokkal 1831 és 1842 között 22%-kal, a Habsburgok örökös tartományaié a külfölddel ugyanebben az időszakban 48%-kal gyarapodott. Ez önmagában véve is a Magyar Királyság gazdaságilag gyengébb volta mellett érvel, holott az örökös tartományok külkereskedelmi arányainak a növekedése is eltörpült a Zollvereinbe tömörült német államok vagy Franciaország külkereskedelmének növekedési arányaihoz mérve.

A Magyar Királyság teljes külkereskedelmi forgalma 1839 és 1842 között évi átlagban 91 850 ezer Ft C. M. volt. Kevesebb Trieszt tengeren át lebonyolított évi átlagos külkereskedelmi forgalmánál, és az egyharmadát sem tette ki annak, amit Cseh- és Morvaország bonyolított le a Habsburg-uralom alatt levő többi területtel (a Magyar Királyságot és az Erdélyi Nagyfejedelemséget is ideértve). 1840 és 1847 között a Magyar Királyság teljes külkereskedelmi forgalmának évi átlaga 107 383 655 Ft C. M.-ra nőtt, ámde az örökös tartományok és az említett európai államok külkereskedelméhez viszonyított arányok lényegesen nem javultak. Az 1789 és 1847 között elért, 400%-ot felülmúló növekedés azonban még így is tiszteletreméltó előrelépést jelez az elmaradottság csökkenésének útján.

AZ ERDÉLYI NAGYFEJEDELEMSÉG KÜLKERESKEDELME 1790—1848

Erdély 1790 és 1848 között külkereskedelmének túlnyomó részét elsősorban a dunai román fejedelemségekkel és a török uralom alatt levő más, Duna menti országokkal bonyolította le Erdély hágóin át Jászvásáron, Bukaresten keresztül, Galac, Brăila dunai kikötői révén, sőt egyes, a Fekete-tenger partján levő városokkal is. A külkereskedelem legfőbb ága az úgynevezett levantei árukkal (gyapot, rizs, selyem, indigó, kávé, tea, nádcukor, fűszerfélék stb.) folytatott átmenő áruforgalom volt, amellyel jórészt román kereskedők foglalkoztak. Ezenkívül a szultán fennhatósága alatti területekről származó importból Erdély tekintélyes arányban vette ki részét saját feldolgozás céljaira ipari nyersanyag (főként gyapjú, gyapot, nyersbőr) és a lakosság élelmezését szolgáló ga-

bonafélék, élő állat (elsősorban szarvasmarha és sertés), valamint folyami hal behozatalával. Az örökös tartományokból Erdély leginkább finom textíliákat és vasárut importált. Kivitelének — a 19. táblázat adatai szerint — egyre növekedő, 1800 és 1838 között döntő hányada textilipari termékekből állt. Ezen belül is a gyapjúszöveteknek jutott a fő szerep, míg a pamutáruexport részesedése csupán 1820—1831 között volt jelentős. A textiláruk vásárlói leginkább a dunai fejedelemségek, s kisebb részben a szultán birodalmának más, görög- és töröklakta területei voltak. Nem lebecsülendő, de a textilipari termékek értékét meg nem közelítő mértékben szállított Erdély rozsolist Havasalföldre, ugyanoda és Alsó-Ausztriába cserépedényt, a két dunai fejedelemségbe — a román határőrvidéken létesített orláti papírgyár működése óta a korábbit jóval meghaladó mennyiségben — papírt, valamint kisebb arányban egyes paraszti faipari termékeket, stearingyertyát és faggyút is. A két román fejedelemségben az 1840-es években több mint száz brassói kereskedőnek volt telephelye, akik évi átlagban 3 millió konvenciós forint értékű forgalmat bonyolítottak le.

Erdély külkereskedelmi forgalmának mennyisége és értéke azonban hiteles, abszolút számokkal nem határozható meg, részben amiatt, mert az 1790 és 1848 között eltelt időre vonatkozó homogén adatsorok nem állíthatók össze, részben mert 1789 és 1839 között a kormányszervek többször is emelték az egyes cikkek becsült árait, továbbá amiatt sem, mert oly módon bővítették az egyes árucsoportokat és az oda besorolt cikkek számát, hogy az 1838-ig még lehetséges részletes bontásra ekkor már nem nyílik mód. Az 1840 előtti és utáni adatok emiatt sem viszonyíthatók egymáshoz. A kiviteli értékarányok a becsült árak többszöri emelése miatt még 1790 és 1838 között is csupán az irányzatot jelezhetik. A kiviteli változások értékarányszámai — feltehetően — a becsült árak módosításait is tükrözik. Egymagában még ez sem magyarázhatja azonban a behozatal tételei között a bányászati termékek feltűnően magas arányát 1820 és 1831, majd meredek esését 1831 és 1838 között. Ebben az esetben — feltehetően — a veretlen arany és a nemesfémből készült pénzérmék spekulációs célzatú felvásárlási hulláma (a pagament), illetve annak elapadása szolgálhat magyarázattal.

A szakirodalomban elfogadott nézet szerint Erdély külkereskedelme a 19. század elejihez képest az 1820-as, 1830-as években hanyatlott. A szá-

zad elejének külkereskedelméhez történő viszonyítás a 19. és a 20. táblázat adatainak segítségével csupán a török fennhatóság alatt levő területre végezhető el. Így a teljes külkereskedelmi forgalomra érvényesnek tekintett felfogás nem erősíthető meg, de meg sem cáfolható. Ugyanakkor az egész kivitel értékét jelző számok emelkedő, a behozatalé ellenben 1820 és 1838 között csökkenő tendenciát jeleznek. Az említett bizonytalansági tényezők az abszolút számok hitelessége dolgában ébreszthetnek kétségeket, de mivel hatásuk mind a kivitel, mind a behozatal számaira egyformán érvényesült, a szakirodalom kivitel hanyatlására vonatkozó megállapításának a 19. és a 20. táblázat adataiban kifejeződő tendencia — úgy lehet — ellentmond.

A Vaskapu szikláinak áttörése, az ezzel kapcsolatos építkezések — Széchenyi nagyszabású kezdeményezése ellenére, a bécsi haditanács és a területre illetékes határőrvidéki hatóságok ellenállása miatt — alighogy megindultak Vásárhelyi Pál tervei alapján, már 1837-ben megrekedtek. A Duna és a Fekete-tenger közvetlen összeköttetése a 19. század nyolcvanas éveiben újrakezdett munkálatok gyümölcseként jön majd csak létre. Ellenben a gőzhajózás megindulása és ezzel a nagy tömegű teheráruszállítás lehetősége valóban csökkentette a szállítási költségeket, jóllehet az Al-Dunán a Vaskapu szikláinál miatt az áruk változatlanul csak átrakással voltak továbbszállíthatók. A szárazföldi átmenő kereskedelem fő útvonala hozzávetőlegesen az 1830-as évek második fele óta kezdte elkerülni Erdélyt, és ez a folyamat az 1840-es években még erősödött. A két dunai fejedelemségben megindult tőkés irányú fejlődés azonban már az 1825—1830-as években is éreztethette hatását — a 19. és a 20. táblázatok arányszámaiból feltételezhetően —, elsősorban az erdélyi pamut- és lenáruk oda irányuló kivitelére.

Az 1841—1847 között eltelt hét év erdélyi külkereskedelmi adatai a teljes vámkülfölddel lebonyolított forgalom mutatói. Így tehát nagyobb területre vonatkoznak, mint az 1790—1838 közöttiek. Emiatt nem viszonyíthatók az utóbb említettekhez, de a lassú emelkedés tendenciájának jelzésére mind az export, mind az import vonatkozásában alkalmasak. A külkereskedelem becsült értékei azonban alacsonyaknak tűnnek, figyelembe véve, hogy csupán Brassó levantei kereskedelmének teljes forgalmi értékét 1845—1847 és 1850 átlagában az egyik — viszonylag megbízható — forrás legkevesebb 4,5—5,0 millió konvenciós forintra

19. táblázat

Erdély Török Birodalomba irányuló kivitelének szerkezete (1790—1838)

Időszak	Teljes kivitel értéke konvenciós forintban	Textiláruk értéke az egész kivitel %-ában	Textilárukon belül a legfontosabbak %-os aránya				
			ruházati	gyapjú	pamut	len	fonal
1790—1792	2 050 559	43,5	7,1	21,1	5,3	7,8	7,96
1799—1801	2 382 957	52,9	9,5	30,4	2,91	12,7	2,74
1820—1822	3 164 871	52,5	8,4	18,4	23,7	13,3	4,86
1829—1831	6 178 871	62,1	7,8	24,2	18,4	11,7	7,56
1836—1838	9 144 757	71,4	24,2	33,2	5,5	8,6	1,72

Forrás: MISKOLCZY AMBRUS, A brassói kereskedelem és a román nemzeti mozgalom 1790—1850. (Bölcsészdoktori értekezés kézirata. Bp. 1975.) ELTE BTK.

20. táblázat

Erdély Török Birodalomból származó behozatalának szerkezete (1820—1838)

Időszak	Teljes behozatal értéke konvenciós forintban	Élő állat	Bányászati termék	Gyapjú	Gyapot	Bőr
		értékének %-os aránya a teljes importhoz viszonyítva				
1820—1822	18 187 079	41,23	17,96	5,65	8,64	10,36
1829—1831	9 630 765	35,15	16,99	7,96	16,02	20,81
1836—1838	10 956 434	33,83	3,98	14,05	11,58	19,35

Forrás: Uo.

becsülte. Ehhez járult még a város Bécs felé irányuló és onnan Brassóba érkező, ha nem is ekkora nagyságrendű, de nem jelentéktelen külkereskedelmi áruforgalma, továbbá Nagyszeben Moldvával, Beszterce Bukovinával folytatott, Brassóéhoz képest eltörpülő mértékű — az előbbinek valamivel nagyobb, az utóbbinak még ennél is csekélyebb — külkereskedelmi áruforgalmi értéke. Erdély külkereskedelmi mérlege 1841 és 1846 között passzív, de 1847-ben már aktív volt, amit elsősorban ipari késztermékek, főként a gyapjúáru exportjának köszönhetett.

21. táblázat

Erdély és a monarchián kívüli területek

Forgalom	1841	1842	1843 konvenciós
Kivitel			
Késztermék	1 574 642	1 741 191	1 869 515
Teljes kivitel értéke	2 181 068	2 745 214	2 542 714
Behozatal			
Mezőgazdasági és egyéb természeti termék	1 410 192	1 631 802	1 575 068
Nyersanyagok	1 794 667	1 492 299	1 790 518
Teljes behozatal értéke	3 427 730	3 248 024	3 602 123

PIACKÖRZETEK ÉS PIACKÖZPONTOK

A 18. század második felében és a 19. század első felében az európai és a hazai gazdasági életben végbement változások erőteljesen módosították a városok és egyéb központi funkciójú helyek szerepkörét és ennek folyományaképp állományát, illetve hierarchiáját. Az ország külkereskedelmi szerkezetének módosulása — a gabonakereskedelem, majd a gyapjúkivitel növekvő szerepe a hagyományos állat- és borexport mellett, az Ausztriába irányuló kivitel egyre növekvő aránya a korábbi észak, illetve dél felé irányuló kivitel rovására — jelentős mértékben megváltoztatta az egykori legfontosabb külkereskedelmi csomópontok állományát és rangsorát. A külföldi gyáripar mind nagyobb mennyiségben beáramló termékei meggyorsították a kiskereskedelmi hálózat kialakulását; a városi kézműipari és a falusi mezőgazdasági termékek korábbi, főleg a vásárok alkalmából lebonyolított, többnyire helyi jellegű cseréje fokozatosan vesztett jelentőségéből, és ez a piachelyek (vásároshelyek) lassú szelektálódását eredményezte.

A gazdasági, kereskedelmi központok köre már a korábbi századokban sem korlátozódott a jogi értelemben vett városokra. A 19. század elején az ország területén — Erdélyt és Horvátországot leszámítva — 750

kereskedelmi forgalma (1841—1847)

1844	1845	1846	1847	Átlag
forintban				
2 011 525	2 198 067	2 515 696	2 914 985	2 117 945
2 671 991	2 973 983	3 328 314	3 780 512	2 864 828
1 841 011	1 534 619	1 571 791	1 546 361	1 587 977
1 849 965	2 308 969	2 102 669	1 649 816	1 855 557
3 895 513	4 071 840	3 848 379	3 428 082	3 645 958

településnek volt vásárjoga. Ezek piacfunkciójuk révén a településhálózat kisebb-nagyobb jelentőségű központjai voltak. Gazdasági hatósugaruk eltérő ereje folytán azonban a vonzáskörükbe eső településekkel, illetve az egymással kialakult kapcsolatrendszerben jelentőségük és szerepük különböző volt. A központi helyek rangsorában elfoglalt helyük nemcsak saját belső fejlődésüknek és fejlettségüknek, hanem legalább olyan mértékben piackörzeteik, vonzásterületeik nagyságának, gazdasági növekedésének és így elért fejlettségének a függvénye volt.

A 750 vásároshely közül az 1828. évi összeírás adataiból kideríthetően mindössze 284 volt olyan piacközpont, amelyet a falvak népe rendszeres eladó- vagy vásárlóhelyének tekintett. Közülük azonban csupán 138 töltötte be egy-egy terület egyedüli, kizárólagos eladó- vagy vásárlóhelyének funkcióját. A többieket más vásároshelyek mellett, váltakozva keresték fel a környék falvainak lakosai.

A kisebb-nagyobb piackörzeteket egyedül uraló 138 piacközpont (vásártartóhely) kereskedelmi és egyéb szerepköre révén tehát olyan vonzáskörzetet tudott kialakítani, amelynek népességéhez rendszeres és intenzív kapcsolatok fűzték, és körzetük különféle igényeit rendszeresen ki tudták elégíteni. Így egy meghatározott terület népességére olyan tartós és erős

vonzást gyakoroltak, amellyel kisebb-nagyobb mértékben ezek termelésére, életmódjára is hatással voltak.

Szerepük tehát magasabb rendű volt, hiszen egyszerű piacfunkciója minden olyan településnek volt, amely bizonyos áruk adásvételének lebonyolítására kereteket biztosított. E központok azonban intenzív vonzásuk révén piacközponti funkciót töltöttek be, és ez a vonzás a városok gazdasági szerepkörének egyike.

A 138 tiszta vonzáskörzettel rendelkező piacközpont 6 kivételével további kisebb-nagyobb területre is kiterjesztette vonzását, más piacközponttal (vásártartóhellyel) osztozva. Vonzáskörzetük tehát két részre oszlott: a csak általuk uralt tiszta, és a más központokkal együtt vonzott tág körzetre. További 146 piacközpont vonzása nem volt elég erős önálló, tiszta vonzáskörzet kialakítására. Ezek csak más piacközpontok mellett, illetve azokkal együtt szolgáltak eladó- vagy vásárlóhelyül. A piacközponti funkciót betöltő települések hierarchiájában az előzőknél alacsonyabb fokon álltak, és ezek mellett kiegészítő, alárendelt, alközponti szerepet játszottak.

A központok és vonzáskörzeteik földrajzi meghatározása és térképre vetítése alapján a vonzásterület nagysága, illetve a tiszta és tág körzetben élő népesség arányának alakulása alapján a piackörzetek következő négy típusa különböztethető meg 1828-ban:

a) Nagy területű tiszta, és más központok körzetével csak a határterületeken érintkező, jelentéktelenebb kiterjedésű tág körzet kombinációja. Ez leginkább a Dunántúl és a Duna—Tisza köze déli részén, valamint a Felvidék északkeleti részén fordul elő. Ilyen körzete volt például Pestnek, Bajának, Zombornak, Zentának, Kanizsának, Pécsnek és Miskolcnak.

b) Kis területű, elég élesen elhatárolódó tiszta és jelentéktelen kiterjedésű tág körzet együttese. Ilyenek elsősorban a Felvidék nyugati részén, a Vág, a Nyitra, a Garam alsó és középső folyásánál voltak: például Esztergom, Ság, Léva, Selmec, Trencsén, Bán és Oszlány körzete.

c) Nagy területű tiszta és nagy, egymásba olvadó tág körzetek kombinációja, elsősorban az Alföld keleti peremvidékein: például Debrecen, Nagyvárad, Gyula, Szatmárnémeti és Arad körzete.

d) Igen kis tiszta és jelentéktelen kiterjedésű, erősen egymásba olvadó, szinte áttekinthetetlenül tág körzetek. Ezek leginkább a Felvidék nyugati szélén, északi vidékein és főképp a Tisza—Maros szögében fordulnak elő.

PIACKÖZPONTOK ÉS VONZÁSKÖRZETEIK A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN 1828-BAN

Piacközpontok, a tiszta körzetükben élő lakosság számával

(A piacközpontok itt közölt sorszáma található a térképen)

1	Pest-Buda	227 118	24	Esztergom	55 068	47	Sátoraljaújhely	24 478	70	Varannó	12 910	93	Szepesváralja	6 816	116	Szepesszombat	2 081
2	Pécs	221 372	25	Keszthely	55 039	48	Ság	24 311	71	Moson-Óvár	12 838	94	Szenic	6 357	117	Paks	2 080
3	Miskolc	141 677	26	Arad	51 291	49	Fehérvár	23 121	72	Gyöngyös	12 722	95	Igló	6 346	118	Verbó	2 000
4	Baja	136 177	27	Rimaszombat	45 085	50	Léva	23 093	73	Selmecbánya	12 592	96	Hatzfeld	5 767	119	Szinyérváralja	1 761
5	Kassa	136 052	28	Rozsnyó	43 750	51	Pankota	21 990	74	Lugos	12 307	97	Komárom	5 595	120	Mosóc	1 420
6	Sopron	123 267	29	Földvár	40 037	52	Trencsén	21 277	75	Galgóc	12 075	98	Pruszka	5 549	121	Dézna	1 140
7	Kanizsa	122 581	30	Törökbecse	39 070	53	Privigye	21 099	76	Kecskemét	11 987	99	Tata	5 356	122	Hőgyész	1 131
8	Szatmárnémeti	90 961	31	Pozsony	38 673	54	Besztercebánya	21 063	77	Nagykároly	11 591	100	Gölnicbánya	4 814	123	Nagybecskerek	993
9	Nagyvárad	87 342	32	Körmend	37 787	55	Sassin	20 518	78	Nagylévárd	11 196	101	Kiscell	4 515	124	Resica	809
10	Veszprém	85 705	33	Kula	37 595	56	Csakova	19 733	79	Illava	10 855	102	Trsztina	4 473	125	Felsőbánya	792
11	Eperjes	83 553	34	Huszt	36 466	57	Alsó Mecenzéf	19 067	80	Puchó	10 841	103	Korompa	3 704	126	Breznóbánya	678
12	Máramarossziget	76 643	35	Szombathely	36 019	58	Zalaegerszeg	18 289	81	Körmöcbánya	10 818	104	Gálszécs	3 676	127	Szerdahely	678
13	Szeged	70 542	36	Győr	33 470	59	Bán	17 926	82	Margita	10 558	105	Nagybánya	3 426	128	Marcali	479
14	Zombor	69 217	37	Vác	32 858	60	Lippa	17 659	83	Bát	10 083	106	Lőcse	3 073	129	Szentendre	458
15	Losonc	68 328	38	Pápa	32 531	61	Nagyszentmiklós	17 439	84	Késmárk	9 915	107	Szomolnokbánya	2 864	130	Sósújfalu	444
16	Balassagyarmat	67 713	39	Bicse	31 540	62	Nezsider	17 421	85	Kőszeg	9 662	108	Kismarton	2 703	131	Kisszeben	390
17	Ungvár	60 688	40	Versec	31 272	63	Nagytapolcsány	16 244	86	Gyula	9 534	109	Belényes	2 599	132	Szakolca	359
18	Ujvidék	60 310	41	Szentbenedek	30 669	64	Nagymihály	16 115	87	Lubló	9 394	110	Tállya	2 562	133	Liptószentmiklós	356
19	Zenta	60 048	42	Debrecen	29 392	65	Zsolna	15 370	88	Oroszlány	8 493	111	Kisucaújhely	2 498	134	Bellus	329
20	Temesvár	59 920	43	Nyitra	28 141	66	Vágújhely	14 151	89	Alsókubin	8 080	112	Kalocsa	2 354	135	Varin	315
21	Homonna	59 726	44	Nagyszombat	25 508	67	Érsekújvár	14 046	90	Somorja	8 073	113	Újbánya	2 243	136	Vaskóh	311
22	Bártfa	56 546	45	Makó	24 957	68	Sztropkó	13 671	91	Rajec	7 499	114	Újbécs	2 237	137	Korpona	279
23	Nyiregyháza	56 381	46	Eger	24 732	69	Vágbeszterce	13 552	92	Szered	6 962	115	Oravica	2 529	138	Libetbánya	156

Ilyen volt többek között Nagylévárd, Szenic, Sassin, Érsekújvár, Nyitra és Oravica, Resica, Nagyszentmiklós körzete.

A piackörzetek alakulására a földrajzi tényezők is hatással voltak, hiszen nyilvánvaló, hogy a domborzati, vízrajzi viszonyok nagy szerepet játszottak abban, hogy a hegyvidéki piacközpontok többnyire kis tiszta körzeteket, vagy egymásba olvadó tág körzeteket vonzottak, és hogy a nagy területű tiszta körzetek elsősorban az Alföldön és peremvidékein alakultak ki.

A körzetek nagyságát, a tiszta és tág körzetek egymáshoz viszonyított arányát azonban legalább ilyen erőteljesen befolyásolta a vidék gazdasági fejlettsége, termelési struktúrája, az árutermelés volumene, a munkamegosztás foka, azaz azok a tényezők, amelyek a tiszta és tág körzetben élő népesség igényeit, eladási és vásárlási szokásait meghatározták.

A körzetek alakulását erősen befolyásolta a főbb kül- és belkereskedelmi utak vonalvezetése is. Így például a Duna menti sík területeken: a Kisalföldön, a Csallóközben, vagy Fejér és Tolna megyék partmenti vidékén, ahol a nagykereskedelmi hálózat is jobban kibontakozhatott, és a legközelebb eső körzeti központok vonzásánál erősebben érvényesülhetett a távolabbi külkereskedelmi csomópontok, vagy a piacközpontként nem is jelentkező kikötő- és átrakodó helyek vonzása.

E területeken nem alakultak ki olyan nagy tiszta vonzásterületek, mint az Alföldön; a kisebb tiszta körzetekhez csatlakozó jelentősebb kiterjedésű tág körzetek itt nem a központok gyengeségét, hanem inkább piacközponti funkciójuknak a régión (esetleg az országhatáron is) túlnyúló jellegét tükrözik, hasonlóképpen a Tiszántúl központjaihoz (például Debrecen, Gyula körzetei), amelyeknek jelentős tiszta körzeteit sokszorosan meghaladták hatalmas, tág körzeteik.

A hegyvidéki, bányavidéki központok jó részénél az elenyészően kis, tiszta és sokszor jelentős kiterjedésű tág körzetek arányainak alakulása a központi vonzás gyengeségének eredménye volt. A kedvezőtlen hegyvidéki közlekedési viszonyok között is alakultak ki azonban nagy területű tiszta körzetek, mint például Máramarossziget és Huszt körül, olyan területen, ahol a kenyerét távolabbi vidéken kereső, szegényebb népesség nem igényelte a központok sűrűbb hálózatának kialakulását.

A piacközpontok jelentőségének meghatározásához, rangsorolásához a vonzásterületen élő lakosság száma, eladó- és vásárlóképessége, vala-

mint a központok által nyújtott szolgáltatások gazdagsága és sokrétűsége szolgálhat kritériumként. Együttesen vizsgálva központ és körzete népességszámát, mezőgazdasági és kézműipari termelésének mutatóit, a kereskedéssel foglalkozók számát és összetételét, valamint figyelembe véve a központok egyéb, nem gazdasági funkcióinak gazdagságát és hatósugarát, vonzásuk intenzitása alapján a 138 piacközpontot három csoportra lehet osztani.

Az első csoportba az az erős piacközponti funkciót betöltő 46 központ sorolható (lásd térkép), amelynek tiszta és tág vonzáskörében az átlagos népességszám külön-külön meghaladta az 50 ezret. E központok átlagos népességszáma 1828-ban 10 ezer körül volt. E központok túlnyomó többsége regionális szerepköre mellett régión túlnyúló kereskedelmi kapcsolatokkal is rendelkezett. A kézműipar e központokban és körzeteikben egyaránt az átlagosnál fejlettebb és differenciáltabb volt, de ezt nem annyira az itt élő mesterek nagy száma, mint inkább az itt gyakorolt foglalkozások gazdagsága (a központokban átlag 58, körzeteikben átlag 23 mesterséget űztek), a ritkábban űzött mesterségek gyakori előfordulása, valamint az alkalmazott legények erős koncentrálódása tanúsítja. E központokban összpontosult az összes piacközpontban működő kereskedők 73%-a, a nagyobb tőkével rendelkezők 77%-a, tiszta körzeteikben pedig a körzeti kereskedők 81%-a. Egyébként e piacközpontok mindegyike többnyire magas szintű igazgatási-kulturális szerepkört is betöltött.

A piacközpontok második csoportját a közepes erősségű vonzást gyakorló központok alkották. Ebben a csoportban 45 piacközpont volt, amelyeknek tiszta vonzáskörzete átlagosan 15—20 ezer, tág körzete 30 ezer körüli népességre terjedt ki. Míg az erős piacközponti funkciót betöltő központok a Tiszántúl kivételével viszonylag egyenletesen helyezkedtek el az ország területén, addig a közepes erősségű vonzást gyakorlóknál három sűrűsödési terület észlelhető: a Felvidék nyugati része — a Vág völgye és a környező vidék —, a Hernád völgye, valamint a Tisza—Maros szöge. E piacközpontok csoportja mind a központok, mind körzeteik fejlettségét tekintve heterogénebb összetételű volt az elsőnél. Ezeknek a piacközpontoknak valamivel több mint a fele elsősorban regionális központnak tekinthető, mintegy 40%-uknál pedig a régión túlnyúló piacfunkció, azaz egy nagyobb tájegységre kiterjedő belső, vagy külkereskedelmi tevékenység dominált. A kézműipar ezekben a piacközpontokban

az első csoportnál fejletlenebb, de az országos átlag szintjét meghaladó volt. Az első csoporttól eltérően központ és körzete kézműipari fejlődése ebben a csoportban kevésbé volt összhangban. A körzeteknek csaknem a felében éles eltérés mutatkozott a központ és körzete kézműipari differenciáltsága között; egyharmaduknál a központ, kisebb részüknél a körzet javára. Kereskedelmi hálózatuk az első csoportéhoz hasonlóan alakult.

A gyenge vonzást gyakorló 47 központ túlnyomó többsége a Felvidéken helyezkedett el, nagy részük a hegyvidéken, egy részük pedig Magyarország és Erdély határán. Tiszta körzeteik átlagos népességszáma 5 ezer, tág körzetüké 20 ezer fő alatt volt, többségük vonzása mindössze 1—2 falura terjedt ki. A kézműipar — a központokban és körzeteikben egyaránt — többnyire a leggyakrabban előforduló mesterségek, általában legény nélkül dolgozó képviselőjének termelésére korlátozódott. Sok körzetben egyáltalán nem, vagy alig volt kézműves. Néhány központ — mint például Kisszeben, Paks, Verbó, Szentendre, Korpona, Kalocsa — ellenben éppen viszonylag fejlett kézműiparával vonzotta vidéke népességét. A nagykereskedők és a szakosodott kereskedők száma e központokban általában csekély volt, az árucserét többnyire házalók, vásározó kereskedők és zsidók bonyolították le.

Az erős vonzerőt gyakorló piacközpontoknak mindössze alig fele volt szabad királyi város. Arányuk különösen a rangsor élén álló (100 ezernél több lakosú tiszta és tág körzetet uraló) 11 településben volt domináns, amelyek közé Pest, Pécs, Sopron, Temesvár, Pozsony, Győr, Szeged, Arad és Székesfehérvár mellett az 1828-ban még nem városjogú települések közül csak Miskolc és Veszprém tartozott. Ugyanakkor a szabad királyi városok piacközponti súlyának mérlegelésekor nem hagyható figyelmen kívül, hogy Pécs, Győr, Temesvár és Arad a 18. század utolsó harmadától elért, gazdasági forrásból eredő fejlődésének gyümölcseként nyerte el a városi jogi státust. Pest és Szeged régi típusú városi fejlődésének folytonossága a korábbi évszázadokban megszakadt. A 18. század utolsó harmadától a 19. század első felének végéig eltelt évtizedekben viszont Pest modern, új típusú, Szeged ezt a szintet fokozatosan megközelítő városként virágzott fel. A jogi státus és a valóságos városi szerepkör mindjobban erősödő szétválását jelenti, hogy a vizsgált területen fekvő 44 szabad királyi város közül csak 37 töltött be piacközponti funkciót,

további 4 — Bazin, Bakabánya, Szabadka és Zombor — csak alközpontként szerepel ekkor, Ruszt, Modor és Szentgyörgy pedig egyáltalán nem fordul elő a piachelyek között. 1828-ban a szabad királyi városok 52%-a tartozott — Erdélyt és Horvátországot leszámítva — az erős vonzást gyakorló központok közé, 14%-uk pedig a gyenge vonzásúak között foglalt helyet.

A piacközpontok központi szerepköre nem korlátozódott a központ és vidéke közvetlen termékcseréjére. Jelentőségüket éppen az adta meg, hogy más tájak, országrészek vagy idegen országok helyben nem készített termékeit is beszerezhetővé tették, és hogy a körzetükben termelt javak egy részét innen vitték el más tájak (országok) kereskedői. A piacközpontok hálózata éppen ezért alakult úgy, hogy egyaránt kiterjedt a mezőgazdasági termelés számára kedvező és kedvezőtlen adottságú vidékekre. Az áruk (mezőgazdasági vagy ipari) bősége vagy hiánya ugyanis mindig szükségessé teszi az eladó- vagy beszerzőhelyül szolgáló központ létét.

A központok fejlődésének útjára, jellegére és hálózatuk sűrűségére azonban eredendően hatást gyakoroltak a körzetek termelési adottságai és a termelés különböző ágazatainak alakulása. A gabonabehozatalra szoruló körzetekben csak kivételképpen tudtak kialakulni erős vonzerejű központok. Ezek részben bánya- és ércfeldolgozó helyek voltak, mint például Besztercebánya, Selmec, Rozsnyó; vagy olyan nagyobb terület központjai, ahol a központok hálózata gyér volt (például Máramarossziget). A gabonabehozatalra szoruló északi és északkeleti körzetek többségében a kézműipar fejletlen, a lakosság vásárlóképessége minimális volt; beszerzéseik jelentős része a központon kívül történt, mert sokan távolabbi vidéken — részes aratóként vagy cséplőként — szerezték be a szükséges élelmet.

A nagy mennyiségű gabonafelesleget termelő körzetek központjai között már jóval nagyobb számban voltak erős vonzást gyakorlók. Az e körzetekben működő, a vidékre húzódó, migráló kézművesek, valamint a kereskedők és az áruk forgalomba hozásában foglalkoztatott, bérből, fizetésből élők növekedő számából, továbbá a kézműipar differenciáltságából ítélve a vidék (mindennapi szükségletei tekintetében) kevésbé volt a piacközpontokra utalva; ezek inkább az alkalmi, nagy tételű eladások és vásárlások, a távolabbi vidék termékcseréjének a színhelyei voltak.

A központ és vidéke kapcsolata a gabonában önellátó körzetekben volt a legintenzívebb. E körzetek kézműipara és kereskedelme a piacközpontokénál jóval fejletlenebb és differenciálatlanabb volt, így a vidék népessége erősen rászorult a központ szolgáltatásaira, amit a sokoldalúbb mezőgazdasági árutermelés folytán vásárlóképes vidéki lakosság rendszeresen igénybe is vett. A piacközponti funkció legerőteljesebben tehát a gabonában önellátó körzetekben érvényesült.

PIACKÖZPONTOK ÉS VÁROSI FUNKCIÓK

A piacközponti funkciók hatósugarának és vonzásának intenzitása alapján az első és részben a második csoportba sorolt központoknak volt városi szerepköre. A 19. század első felében a központi szerepkörök között a gazdasági funkciónak volt elsődleges jelentősége. A magasabb szintű — országos, kerületi, megyei — igazgatási intézmények és a felsőfokú, iskolák székhelyei többnyire erős vonzást gyakorló piacközpontok voltak azaz az erős és nagy hatósugarú gazdagsági funkció általában sokrétű és magas szintű egyéb központi szerepkörökkel párosult. A 138 piacközpont közül Magyarországon 1828-ban 57 tekinthető piacközponti és egyéb központi funkciói erőssége és gazdagsága, vonzásterülete nagysága és gazdasági fejlettsége alapján városnak, városi szerepkört betöltő településnek. E városok két hierarchikus szintet alkotnak. A gazdasági, a piaci és a városfejlődési dinamizmus kölcsönhatásos mozgásának érzékletesebbé tétele végett egyik szintnél sem mellőzhető néhány település piaci viszonyainak ismertetése. Az övékéhez — arányokban eltérő módon, ám szerepkörét nézve — hasonlóan alakult a többié is.

Az első hierarchikus szintbe azok a települések tartoznak, amelyek egész (a tiszta és tág együttes) vonzásterületének népessége meghaladta a 100 ezer főt, ezen belül tiszta körzetükben legalább 35 ezer lakos élt, és magas szintű (legalább megyei vagy egyházmegyei) igazgatási funkciót is betöltöttek. E csoportba kerültek vonzási erejük sorrendjében: Pest-Buda, Pécs, Miskolc, Kassa, Nagyvárad, Temesvár, Sopron, Debrecen, Veszprém, Arad, Baja, Kanizsa, Szatmárnémeti, Pozsony, Ungvár, Győr, Szeged, Rozsnyó. Mindegyikük regionális és régión túlnyúló szerepkört töltött be, piacközponti funkcióik általában több megyére

kiterjedtek. E városok több mint fele országos vagy kerületi hatáskörű intézmények és hivatalok székhelye is volt.

Míg Buda közigazgatási funkciója miatt volt központi jelentőségű, Pest már a 18. század végén az ország egyik legjelentősebb kereskedelmi központja volt. A francia háborúk idején, főként amikor a kontinentális zárlat miatt az úgynevezett gyarmati áruk, a levantei gyapot és más, a szultán fennhatósága alatt levő kisázsiai területről származó áruk Magyarországon, mindenekelőtt Pesten át kerültek az örökös tartományokba és onnan Németországba, s az áruféleségektől függően még tovább is, Pest hirtelen fellendült és növekedési üteme, kereskedelmi jelentősége a továbbiakban még csak fokozódott.

Pest országos kereskedelmi központtá válásának jelentőségét igazolják mindenekelőtt a külkereskedelmet és nagyságrendben csak ezt követően a belső, közvetlen és termelő fogyasztást szolgáló, Európa-szerte híres országos állat- és terményvásárai. Az országos vásárok forgalmát azonban megközelítette a kirakodó vásároké, amelyek funkciója a szűkebb és tágabb értelemben vett belföldi igények kielégítése volt. Ennek részben belföldi, nagyobb arányban külföldi, főként cseh, morva és bécsi kereskedők, valamint részben és többségükben magyarországi, számszerűen kevesebb külföldi, elsősorban bécsi, továbbá morvaországi kézművesek és manufaktúratulajdonosok igyekeztek megfelelni.

A gyapjúkereskedelemben országos központtá lett Pest eme jelentőségét növelte az 1830-as évek vége felé létesült két gyapjútisztító és osztályozó üzem. Az egykorú leírások szerint vízen és szárazon özönlött az egyéb nyerstermék is Pest vásáraira. Pestet nyerstermék-kereskedelme miatt tartották összehasonlíthatatlannak Béccsel vagy Németország — Dél- és Közép-Németország — kereskedővárosaival, noha az üzletkötések és a pénzforgalom szempontjából a lipcsei és a frankfurti vásárvárosokéhoz mérték jelentőségét. Egy-egy pesti vásár forgalmát az 1820-as években 15—16 millió forintra becsülték. Pest rohamos fejlődéséről tanúskodik a nagyobb gyári kiváltsággal rendelkező tőkés iparvállalatok lerakatai számának meredek emelkedése is. 1815-ben még csupán 16 volt Pesten, 1819-ben újabb 12 lerakat létesült, 1828-ban már összesen 100 működött, s ebből 11 volt magyarországi üzemé. 1824 és 1840 között további 30 lerakatot állítottak Pesten. A külföldi vállalatok lerakataikat nagyobbrészt pesti kereskedőknél tartották. Pest a kivitelben,

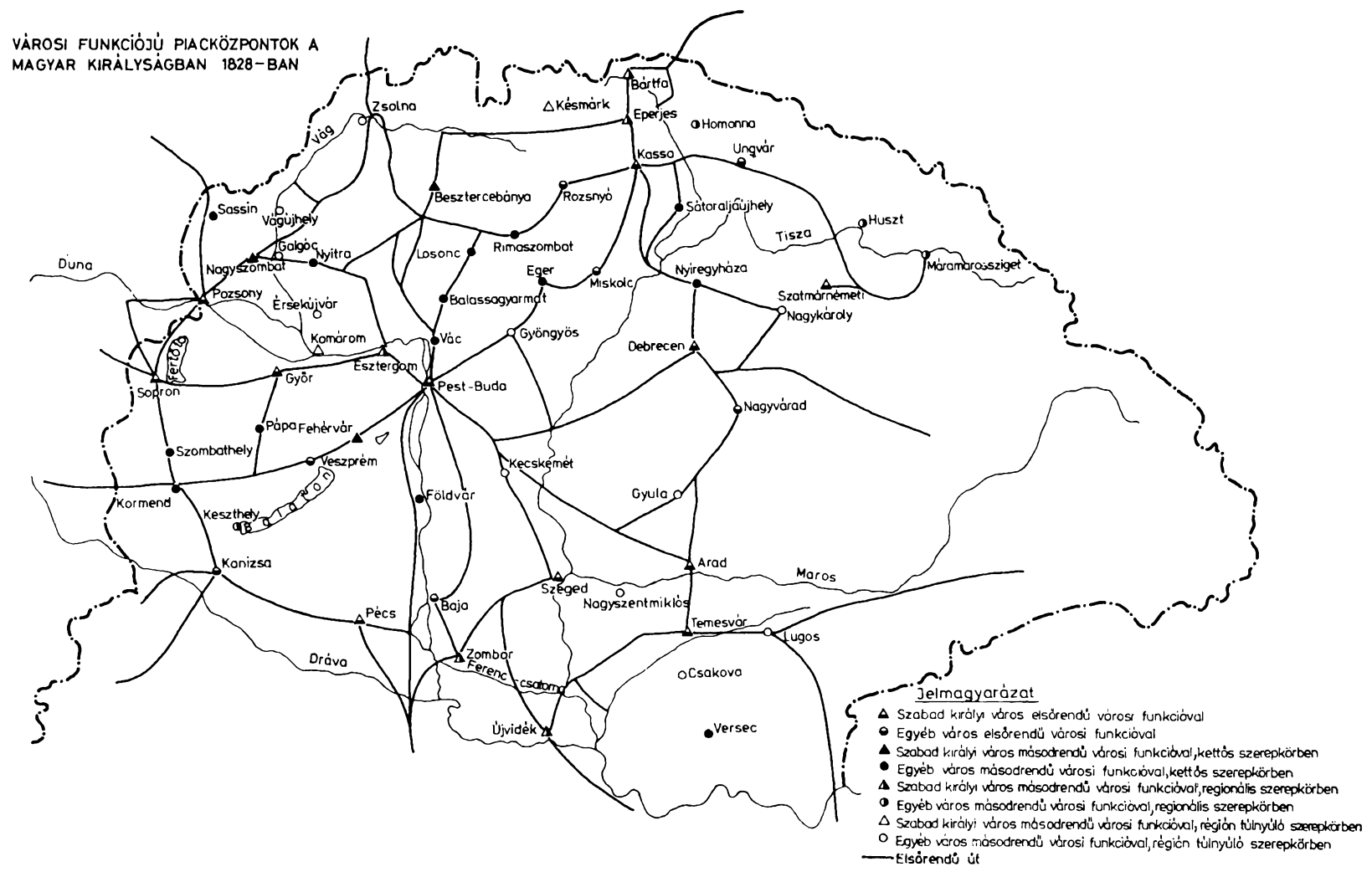
VÁROSI FUNKCIÓJÚ PIACKÖZPONTOK A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN 1828-BAN
Bártfa
Késmárk
Zsolna
Eperjes
Homonna
Vág
Kassa
Ungvár
Besztercebánya
Rozsnyó
Sátoraljaújhely
Huszt
Sassin
Vágújhely
Tisza
Galgóc
Nyitra
Losonc
Rimaszombat
Duna
Nagyszombat
Eger
Miskolc
Nyiregyháza
Máramarossziget
Pozsony
Balassagyarmat
Szatmárnémeti
Érsekújvár
Nagykároly
Komárom
Vác
Gyöngyös
Debrecen
Ferdő
Esztergom
Győr
Sopron
Pest-Buda
Nagyvárad
Pápa
Fehérvár
Szombathely
Kecskemét
Veszprém
Gyula
Kormend
Földvár
Keszthely
Kanizsa
Arad
Maros
Szeged
Baja
Nagyszentmiklós
Pécs
Temesvár
Lugos
Dráva
Zombor
Ferenc csatorna
Csakova
Újvidék
Versec
Jelmagyarázat
Szabad királyi város elsőrendű városi funkcióval
Egyéb város elsőrendű városi funkcióval
Szabad királyi város másodrendű városi funkcióval, kettős szerepkörben
Egyéb város másodrendű városi funkcióval, kettős szerepkörben
Szabad királyi város másodrendű városi funkcióval, regionális szerepkörben
Egyéb város másodrendű városi funkcióval, regionális szerepkörben
Szabad királyi város másodrendű városi funkcióval, régión túlnyúló szerepkörben
Egyéb város másodrendű városi funkcióval, régión túlnyúló szerepkörben
Elsőrendű út

az átmenő kereskedelemben való közreműködése útján közvetve erősítette a belső piacot, ugyanakkor a hazai és az importált termékek elosztásában való jelentős részvételével betöltötte a belső piac közvetlen ellátójának funkcióját is. Lakossága kereskedelmi jelentőségével együtt nőtt. Lélekszáma 1800—1809 táján 30 ezer fő körül mozgott; 1836-ban 70 378, 1846-ban már 110 619 fő élt a városban. Az 1830-as és 1840-es években 54% volt a lakosság szaporulata. Ennek hétnyolcada beköltözésből származott, csupán egynyolcada eredt a természetes szaporulatból. 1847-ben 2 ezernél több ember foglalkozott termény-, illetve iparcikkkereskedéssel.

Pécs a Dunántúl legnagyobb kereskedelmi forgalmú városa volt. A legnagyobb mennyiségű állat itt cserélt gazdát az országban. Az Ormánságban a Hegyhát, a Zselicség és a Sárköz árucsere góca, ahol — az egykorúak szerint — főként szerb és boszniai állatkereskedők nagy üzleteket bonyolítottak le. A Balkán félszigetről hatalmas sertéskondákat hajtottak ide eladás végett, majd a közeli rengeteg erdőkben makkon hízlalás után vagy ők, vagy vevőik továbbhajtották a sertéseket Sopronba, Bécsbe.

Borsod megyében Miskolc volt a piaci vonzáskörzet góca. Kitűnő országútja is hozzájárult fejlődéséhez. Nagy mennyiségű gabonát, bort, gyapjút, sertést, és az 1840-es években átlagosan évi 15 ezer mázsa rongyot adtak el a vásárokon, majd szállították az ország más részeibe görög és zsidó kereskedők.

Kassa az Erdély, Debrecen, Pest és a Hegyalja felől jövő, valamint az északi határon túlra, továbbá Alsó-Magyarországra irányuló kereskedelem csomópontja, áruforgalmának összekapcsolója. Vásárain gabona, dohány, gubacs, só és bor voltak a legkeresettebb árufélék. 1840 óta már az örökös tartományokból is érkeztek vevők újonnan létesült gyapjúvásáraira.

Nagyváradnak hat országos vására miatt volt kiemelkedő jelentősége. A nagyarányú ló- és szarvasmarha-felhajtás nemcsak pesti, hanem bécsi kereskedőket is vonzott. A városnak ez a — kivitelt szolgáló — forgalma közvetve szintén hozzájárult a belső piac erősödéséhez.

Temesvár kereskedői bécsi és pesti üzletfeleikkel tartott kapcsolataik révén a Havasalföldet és Szerbiát is ellátták fényűzési cikkekkel. Emellett még a szultán fennhatósága alatt levő, más területekről származó árukkal folytatott átmenő kereskedelemből is hasznot húztak.

Sopron a rendelkezésre álló adatok szerint jelentős mennyiségű gabonát és szarvasmarhát közvetített az ausztriai tartományokba, a hazai horvát kereskedők révén pedig nagyobbrészt Bécsújhelyre. A vásárain forgalomba került sertések jelentős hányadát a szlavóniai határőrvidékről hajtották a városba délszláv kereskedők. Az 1840-es években már gyapjúkivitele is legalább ilyen nagyméretű volt. Korábban élénk borkereskedelme a Zollverein létrejötte óta lehanyatlott. Hetivásárain magyarok, németek, horvátok mezőgazdasági és ipari termékcseréje folyt, hozzájárulván elsősorban az anyagi kultúra terén a népek közti kapcsolatok fejlődéséhez.

A Tiszántúl kereskedelmi szempontból legnevezetesebb piacközpontja Debrecen. Dohányraktára és az ahhoz kapcsolódó kincstári felvásárló tevékenység azért különösen jelentős, mert Szabolcs és Szatmár megye dohánytermelő községeinek gyűjtőközpontja, s ezáltal a termelés növelésének ösztönzője. Nem kevésbé fontos négy országos vására miatt, amelyek a pesti vásárok után a leghíresebbek voltak, mindenekelőtt a nagyarányú szarvasmarha-, ló- és sertésfelhajtás miatt. A debreceni szalonna különösen Gömör, Szepes és Sáros megyében volt keresett, de Pestre is sokat szállítottak belőle. A debreceni vásárok látták el a szűkebb piackörzetet helybeli, főleg azonban Pestről hozott kézműves és manufaktúraipari termékkel, gyarmati árukkal.

Veszprém a megye egyik fő kereskedelmi gócpontja, amely kiterjedt vonzáskörzettel is rendelkezett. Betöltötte az elosztó mellett a gyűjtőközpont funkcióját is. Öt ország- és postaút haladt át rajta. Vas, Sopron és Győr megye kereskedői is látogatták vásárait. Négy országos vásárán bort, sertést, lovat, gabonát, faeszközt, gyapjút, hamuzsírt, gubacsot adtak-vettek nagyban. A veszprémi hetivásárokon a megyei termés mellett Tolna, Somogy és Fejér megyéből származó gabonát is hoztak forgalomba.

Óarad országos vásáraira bécsi és csehországi kereskedők hozták az iparcikkeket. Dohány-, gyapjú- és gubacsforgalma, valamint Erdély, Temesvár, Nagyvárad, Pest közti átmenő kereskedelme a távolsági kereskedelmet szolgálta. Ezzel, úgyszintén élénk állatforgalmával ösztönzően hatott a megye nagybirtokosaira is, főként gyapjútermelésük növelése érdekében, emellett — bár az előbbieknél kisebb arányban — szarvasmarha- és sertéstenyésztésük fejlesztését szolgáló beruházásokra is ser-

kentvén őket. A vonzáskörzetébe eső némely község parasztjait viszont dohánytermelésre ösztönözte. Óarad lánglisztje a Habsburg örökös tartományokban is kelendő volt. Nyersbőr-, méz- és borkereskedelme éppúgy a tágabb belső piaci körzet vásárlóit szolgálta, miként Újarad vásárai, ahol az árutermelő, jómódú parasztgazdák növekvő mezőgazdasági faeszköz, szerszám, új mezőgazdasági épületekhez, csinosabb külsejű, tágasabb lakóházakhoz szükséges épületfaigényeiket Erdélyből leúsztatott fákkal elégítették ki.

Kanizsán a Triesztből, Laibachon át érkező áruk átmenő kereskedelme folyt, s ezen kívül jelentős gabonamennyiséget (az 1840-es évek első felében évi 600 ezer mérőt) hoztak forgalomba. A Balkánról szerbiai, boszniai kereskedők által felhajtott sertésekkel is folytatott kereskedelem; a gyapjú, bor, ló, nyersbőr, gubacs és hamuzsír piacának élénk kereslete és kínálata jórészt szintén a belső fogyasztás emelkedését jelezte. Részben az örökös tartományokból, részben Pestről származó manufaktúra- és kézműipari termékekkel, valamint a Triesztből érkező gyarmati árukkal Kanizsa látta el az egész megyét.

Pozsony a Duna révén az ország távolsági termény- és állatkereskedelmében, főként a pozsonyváraljai zsidó kereskedők tevékenysége által, nagy jelentőségű szerepet töltött be. Ugyanakkor a hozzá vezető jó utak segítették abban, hogy a belső piac szempontjából is fontos mezőgazdasági termék- és állatkereskedelme, valamint saját manufaktúra- és kézműves ipara, s Bécshez közelsége folytán tekintélyes ipari termékelosztó-közvetítő funkciót tölthessen be. Pozsony felé tartott, sok esetben ott is ért véget a Dunántúl déli vásárövezetében piacra került, a Balkán félszigetről elindult állatfelhajtás. Még a hajóvontatás idején a Dunán a déli országrészből szállított gabona, amely Komárom és Győr vásárain cserélt gazdát vagy ott került csupán átrakásra, számottevő mennyiségben Pozsonyba irányult.

Az ország egyik legvagyonosabb, legkulturáltabb városa, Győr, elsősorban gazdasági szerepe folytán vált különösen jelentőssé. Gabonakereskedelme az 1830-as években már felülmúlta Komáromét, és — mint erről már szó esett — a gőzhajón szállítás óta az ország legjelentősebb gabonakereskedelmi gócpontjává lett. Győrött is a gabonakereskedők a leggazdagabbak a polgárok között. A győrszigeti zsidó terménykereskedők szerepe, vagyona azonban még az övékénél is jelentősebb volt. Az 1840-es

évek első felében átlag évi 1 millió mérő búza, 800 ezer mérő árpa, zab, tengeri fordult meg kikötőjében és raktáraiban. A Duna partján emelt raktárakban sok százezer mérő gabonát tároltak, miután előbb — a lengyelektől átvett szárítási eljárással — egy évnél tovább is eltarthatóvá tették az árut. Gondosan figyelték a gabonaárak alakulását az európai piacokon, és kivárták, amíg magas haszonnal adhattak túl a gabonán. (Például az 1816—1818 közötti ínséges, járványsújtotta években, valamint 1845 és 1847 között.) 142 gabonakereskedő, 33 kis befogadóképességű, burcsellás bérhajós élt Győrben. Ők szállították tovább a mosoni Duna-ágba a gabonát. Jelentős volt a város átmenő sertéskereskedelme is, úgyhogy az 1840-es években már boszniai sertéskereskedők is kezdtek letelepedni Győrben. Országszerte híresek voltak lóvásárai. A gabonakereskedelemmel összefüggésben nőtt a szállításban, rakodásban, üzletkötésben részt vevő, vagy éppen mezőgazdasági termények feldolgozására berendezkedő tőkés polgári vállalkozó lakosság száma is, növekedtek a fogyasztói igények, amelyeket főként a Pestről és Bécsből hozott iparcikkekből elégítettek ki, minthogy Győrben 1848 előtt az iparcikktermelés, ezen belül is a tőkés ipari vállalkozás nem volt jelentős.

Szegedet egyértelműen távolsági, túlnyomórészt a határon túlra irányuló gyapjú-, valamint dohánykereskedelme gazdagította, formálta régi típusú szabad királyi városból lassanként a korszerű várostípus szintjét megközelítő várossá. A kincstári raktárba gyűjtötték, majd továbbították a Torontál megyei, főleg a nagykikindai körzetben, Bács megye 16 községében termelt és eleinte csak az Abaldo által felvásárolt dohányt. Magánkereskedők azonban már az 1820-as években eredményes, az Abaldónál magasabb árakat fizető versenytársként léptek fel. A dohánykereskedelemnél is nagyobb méretű és jelentőségű volt Szeged hatalmas, a Kiskunfélegyházától mintegy 6 km-re fekvő Csengeléig terjedő pusztáin termelt és a körzet más helyeiről összegyűjtött gyapjúval folytatott kereskedelme.

Horvátországban elsőként Károlyváros töltötte be az első csoportba sorolt piacközpont funkciót. Már a francia megszállás idején ez a város bonyolította le a tengermelléki és a balkáni országok felé irányuló átmenő forgalmat. Az 1830-as évek gazdasági fellendülése, különösen pedig az 1840-es évek a horvátországi kereskedelem fellendülését, a horvát kereskedelmi tőke súlyának gyarapodását eredményezték. Ekkor már nemcsak

a dél-magyarországi (bánáti, bácskai), horvátországi és horvát határőrvidéki gabona, gyapjú és egyéb, e területekről származó mezőgazdasági termékek kereskedelmi, átrakó és továbbító központja volt Károlyváros, hanem részben a fiumei dohánygyárakban feldolgozott és a jórészt Tolna megyében, valamint a Tiszántúlon, továbbá Kőrös és Zágráb megyében termelt dohányé is. A Károlyvárosba érkezett dohánymennyiség másik részét a horvát kereskedők Olasz- és Franciaországba szállították tovább a tengermelléki kikötővárosokból (Fiume, Zengg), jórészt horvát tulajdonban levő hajókon. A gabonát nagyrészt az örökös tartományok és az odesszai gabona behatolásáig Franciaország vették át.

Az 1840-es években Varasd és Zágráb tartotta kezében az átmenőkereskedelmet. A Triesztből Laibachon át érkező áruk Varasdon, Zágrábon át jutottak el részben Bécsbe, részben Pestre, illetve Kanizsára. Ugyanakkor Varasd a szerbiai és boszniai sertéskereskedők által a Balkánról felhajtott állatok nevezetes vásárhelye is volt.

Az első csoportba sorolható városok közé tartozik, elsősorban kereskedelmi funkciója miatt, a fejlett — részben külföldi tőkével alapított — iparral is rendelkező Fiume, amely az 1840-es évek első felében évi átlagban 8—9 millió konvenciós forint értékű áruforgalmat bonyolított le. Kikötőjének hajóteher-forgalma 1823 és 1846 között csaknem négyszeresére emelkedett. A hajók gabonát, szerémségi bort, szilvapálinkát és más gyümölcspárlatokat, valamint hamuzsírt szállítottak külföldre, s gyarmatárut, pamutot és egyéb levantei árukat hoztak be.

Erdélyben Brassó töltött be Pesthez hasonló jellegű piacközponti funkciót. Minden fő kül- és belkereskedelmi útvonal a városban futott össze, amelynek — Erdély természeti-földrajzi adottságai és gazdaságának a magyarországitól különböző ágazati fejlődése következtében — elsősorban a szomszédos és a távolabbi délkelet-európai országok felé irányuló távolsági kereskedelme számos, Brassóhoz közel eső hágón át bonyolódott le. Voltak kapcsolatai Triesszttel, Béccsel, Pesttel, Temesvárral is. Brassóban jórészt a román nagykereskedőknek volt tetemes része a levantei áruk átmenő forgalmában, nem kevésbé a román fejedelemségekkel lebonyolított kereskedelemben. Brassó kereskedői erdélyi, többnyire brassói, részben nagyszebeni manufaktúra- és kézművesipari termékeket szállítottak elsősorban Bukarestbe, Tulceába, ahol üzleteik, raktáraik voltak. Az erdélyi fogyasztást szolgáló, Brassón át lebonyolódó

import levantei pamutból, havasalföldi gyapjúból, kordovánbőrből, keleti fűszerárukból, a jómódú polgárok és földbirtokosok fényűzését szolgáló divatcikkekből, moldvai és havasalföldi borból, az örökös tartományokból, legtöbb esetben Bécsből szállított textilárukból és egyéb ipari termékekből, főként vasárukból állt. Erdélyi, Küküllő melléki borok mellett gyapjú, juh és sertés, faggyú és gyertya forgalomba hozásával is hozzájárult a belső piac szükségleteinek kielégítéséhez.

Erdély északnyugati részén Kolozsvár töltött be a belső piac erősítése szempontjából nevezetes funkciót. Kereskedői összeggyűjtötték és Erdély felső megyéibe, valamint Magyarországra Debrecenig továbbították a székely megyék lakóinak parasztipari és a szász székek körzetében élő kézműves iparosok és tőkés vállalkozók ipari termékeit. A Magyarországon vásárolt mezőgazdasági, valamint a leginkább Bécsben, illetve Pesten vásárolt finomabb minőségű ipari termékeket pedig Kolozsvár tág körzetébe juttatták el.

Az említett magyarországi, horvátországi és erdélyi városok mindegyike regionális és a régión túlnyúló szerepkört is betöltött. Piacközponti funkcióik általában több megyére terjedtek ki. Eme városok nagyobb része országos vagy regionális hatáskörű intézmények és hivatalok székhelye is volt.

A városok második szintjét azok a központok alkotják, amelyeknek egész vonzásterülete 50—100 ezer főre terjedt ki, tiszta körzetük népessége meghaladta a 20 ezer (a régión túlnyúló kereskedelmet folytató központoknál a 10 ezer) főnyi népességet, és piacközponti funkciójuk mellett valamilyen egyéb központi szerepkört is betöltöttek. Ezek közé sorolható a regionális és a régión túlnyúló kereskedelmi szerepkört egyaránt betöltő Eger, Vác, Nyíregyháza, Losonc, Versec, Balassagyarmat, Székesfehérvár, Földvár, Körmend, Nagyszombat, Rimaszombat, Nyitra, Sátoraljaújhely, Besztercebánya, Pápa, Sassin és Nagyszeben; a csak piackörzeti központok: Eperjes, Máramarossziget, Zombor, Esztergom, Homonna, Újvidék, Bártfa, Huszt és Keszthely; valamint az elsősorban régión túlnyúló piacközponti funkciót betöltő Gyöngyös, Nagykároly, Zsolna, Csakova, Gyula, Komárom, Lugos, Kecskemét, Vágújhely, Nagyszentmiklós, Galgóc, Érsekújvár, Kézsmárk és Eszék. A többi piacközpont csak kisebb-nagyobb jelentőségű központi helynek tekinthető, amelyek jelentőségüknek megfelelően csoportosíthatók.

Eger vásárain az északi, felvidéki megyék kereskedői vásároltak főként bort, valamint gabonaféléket, élő állatot (leginkább lovat, sertést). Állandó boltjaiban és vásárain kaphatók voltak a Pestről hozott vasáruk, fényűzési cikkek, gyarmatáruk.

Losoncon Zólyom és Liptó megye kereskedői vásárolták a Heves megyéből is odaszállított gabonát. Bel- és külföldön feldolgozás céljából Losonc nevezetes gyapjúvásárai bocsátottak a vevők rendelkezésére tekintélyes mennyiségű árut. Az 1840-es években már évi átlagban 10 ezer bécsi mázsa gyapjú talált itt gazdára, jótékony hatást gyakorolván a finomabb gyapjút szolgáltató juhok tenyésztésére. A losonci vásárokon árult bort a kereskedők részben a bányavárosok fogyasztói számára vették meg, részben Vácon át a Dunán Pozsony és Nyitra megyék felé szállították.

Székesfehérváron hét irányból futottak össze az utak. A Buda—Zágráb főútvonalon kívül a Győrbe, Veszprémbe, Dunaföldvárra vivők a belső kereskedelem szempontjából elsőrendű fontosságúak voltak. A Bécsből, Triesztből, Görzből szállított, valamint a Laibachból rendelt és Pettauban elvámolt árukból bőven jutott Székesfehérvárnak. Szarvasmarha- és lóvásárain bonyolódott le piaci vonzáskörzetének állatforgalma. A székesfehérvári kereskedők minden ágazatban elsősorban Pest és Buda kereskedőivel álltak kapcsolatban. A 19. század első felében 32 magyarországi, 21 örökös tartományokbeli város kereskedőivel, sőt egy-egy hamburgi, illetve majna-frankfurti kereskedővel is rendszeres üzleti összeköttetésben voltak, összesen 173 kereskedőházzal. Az importáruk sokfélesége új fogyasztói igények jelentkezéséről tanúskodik. Az üzletkötések a korszerű hitelezési formák betartásával mentek végbe. A kereskedelem fejlődését jelzi, hogy míg a kereskedők száma 1777—1785 és 1825 között nem változott, 1825 és 1840 között megkétszereződött.

Tolna megyében Földvár — a vízi szállítástól némileg függetlenül is — a 18—19. század fordulójára jelentős termékgyűjtő és -elosztó góccá fejlődött. Gabonakereskedelme volt növekedésének fő forrása. A város erős gazdasági kapcsolatai a Dunántúl belsejéig, a Duna mellett Bajáig, a Duna—Tisza közén Kecskemétig terjedtek. Vásárai a környező kisebb helységekét a szakosodás irányába terelték, lassanként a kereslethez igyekezvén igazítani a kínálatot. Ebben nagy szerepük volt a vásárokon magyarokkal találkozó és a népek közti kapcsolatokat ezen a réven is erősítő nemzetiségi termelőknek.

Vas megyében, Körmenden nyolc posta- és kereskedelmi út haladt keresztül. Fontos mezőgazdasági termékgyűjtő és -továbbító szerepet töltött be. Gabona-, gyapjú-, szarvasmarha- és sertésvásárai, amelyek már a 18. század utolsó harmadában élénkek voltak, a 19. század első felében még nagyobb forgalmat bonyolítottak le, és serkentően hatottak több dunántúli megye nagybirtokosainak üzemkorszerűsítési, beruházási tevékenységére. Vásárain a grazi kereskedők voltak a legnagyobb árumennyiségek átvevői.

Nem kevésbé lényeges regionális és azon túlnyúló kereskedelmi funkciót töltött be Pápa, az Eszterházy grófok egyik uradalmának központja, ahonnan hét főútvonal ágazott el. A viszonylag erős kézműves iparral is rendelkező mezőváros piacain Sopron és Vas megyei kereskedők is vásárolták a gabonát.

Szolnok kamarai város lakói még a 18. században a kincstárral kötött szerződésük révén előnyösebb helyzetben voltak nemcsak a földesúri úrbéres, hanem a szerződéses mezővárosok lakóinál is. Ehhez járult a város kedvező földrajzi helyzete és az a tény, hogy két kamarai hivatal is működött benne. A Tiszán érkezett a só a Máramaros megyei sóbányákból, tutajon. Szolnokon kamarai sóraktárak voltak és sóelosztó hivatal is működött. Szolnok látta el sóval Pestet. A tutajok fáját a Tisza partján dolgozták fel épületfává, zsindellyé. „Szálházából" került a fenyő fűrészáru és a Bereg megyei cserfa Heves, Pest, Csongrád, Békés, Szabolcs megye vásáraira. Szolnokon sok vízi- és szárazmalom is készült. A sószállítás és -elosztás, a fafeldolgozás sok embernek adott kenyeret ipari jellegű és árumozgató tevékenység révén. Növelte a vidékről városba települők és a létfenntartásukhoz szükségeseket a piacról beszerzők számát. Mindezeknél azonban fontosabb emelője volt Szolnok fejlődésének a város mezőgazdasági termény-, elsősorban nagyarányú gabonakereskedelme. Sok összetevő eredőjeként Szolnok a 18. század közepétől a 19. század közepéig agrár jellegű mezővárosból élénk forgalmú, ipari jellegű kereskedő polgárvárossá fejlődhetett.

Nagyszeben gyapjú- és faggyúfeldolgozó ipari termékeinek legnagyobb részét Erdély, részben Magyarország vásárain értékesítette. Ipari nyersanyagát — az erdélyi belső piacot ezzel is erősítve — főleg Brassó környékéről, kisebb arányban egyenesen Havasalföldről szerezte be. Tetemes volt azonban finomabb iparitermék-behozatala Bécsből.

A csak piackörzeti központok sorából Eperjes és Bártfa kézműves-, részben manufaktúratermékeik; Zombor, Újvidék, Keszthely inkább gabonafélék; Kecskemét élő állat, főleg szarvasmarha; Huszt és Máramarossziget részben parasztipari faeszközök, részben Galíciából és Bukovinából vásárolt gabona és szarvasmarha forgalomba hozásával kapcsolódott a belső piac forgalmába.

Az elsősorban régión túlnyúló piacközponti funkciót betöltő városok közül a bor-, gabona- és élőállatvásárairól híres Gyöngyös, az Orczy bárók uradalmi központja érdemel figyelmet, ahova a török fennhatóság alatt levő balkáni területekről is érkeztek állatkereskedők.

Más szempontból érdekes Gyula, amelynek már a 18. század elején is jelentős vonzáskörzete a 19. század első felében tekintélyes mértékben kiszélesedett. Országos vásárai Erdély és a Tiszántúl árucseréjének központjai. Kereskedelmének legjelentősebb részét élőállat-forgalma tette, és vele csaknem egyenértékűek voltak a Bihar, gyakran Szabolcs és Szatmár megyébe, sőt Erdély egyes részeibe is eljutó gabonaszállítmányai. E két fő forgalmi cikk mellett Erdélyből származó, román termelők által odaszállított, részben általuk helyben készített faáru-, faszerszám-forgalma volt még szintén tetemes. Csupán a bor- és gyümölcsforgalom volt helyi jellegű. Régóta itt cseréltek gazdát az Erdőhát faárui és az Alföld mezőgazdasági árui. Gyula vásárairól vitték a faárut Békés, Csanád, Csongrád, Arad megyébe az onnan jött és termékeiket szintén a gyulai vásárokon értékesítő parasztgazdák, s részben a vásárokon el nem adott termékeikkel a megyék községeit felkereső román parasztiparosok. Gyula vásárain adták el tűzálló edényeiket a hegyekből jött román fazekasok, erős versenytársaként Békés és Csongrád megye fazekasainak, akik megfelelő agyag hiányában csak nem tűzálló edényekkel jelenhettek meg a vásárokon. Ezek az áruforgalmi alkalmak szintén hozzájárultak a népek közötti kapcsolatok elmélyítéséhez, az anyagi kultúra termékeinek a cseréje révén.

Komárom az ország — határon túlra szánt — gabonakereskedelmének régóta egyik legfontosabb kikötőhelye volt. Fejlődése a 18—19. század fordulóján, leginkább a francia háborúk évtizedeiben volt gyors. Elsősorban hajón, kisebb részben szekéren érkezett a gabona az alföldi és a Duna mellett fekvő dunántúli megyékből a városba, amely piaci körzetének gyűjtő és továbbító funkcióját látta el. Gabonakereskedelmének méreteit

81. Magyar fuvarosok 1812-ben

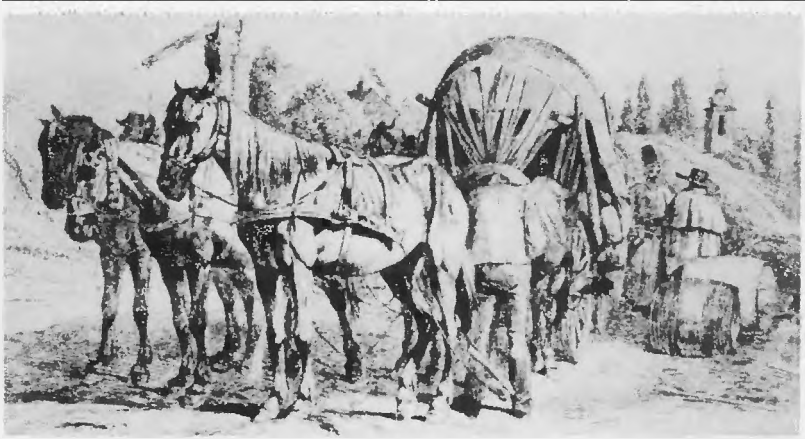

82. Román szekeresek az 1840-es években

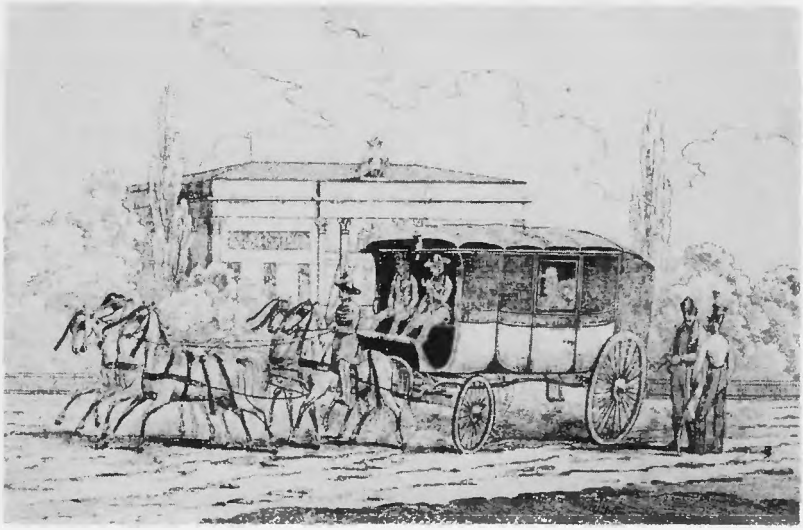

83. Delizsánsz 1837-ben

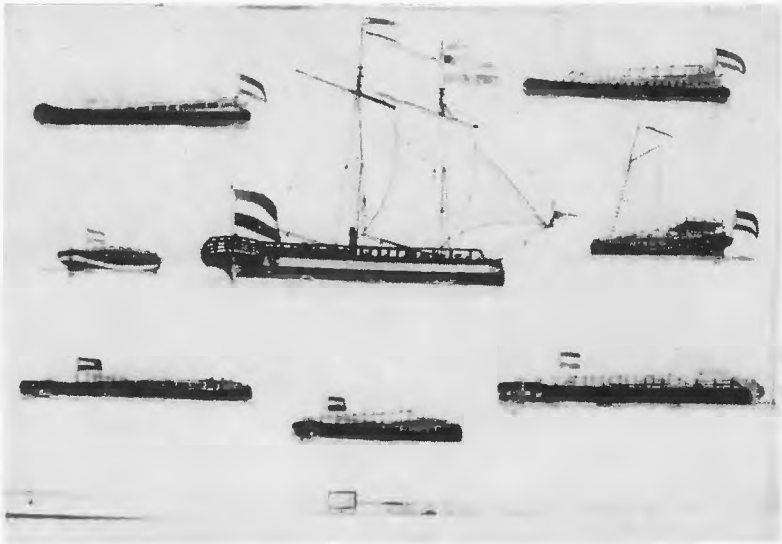

84. Festetics György gróf Balatoni szállítóhajói 1796-ban

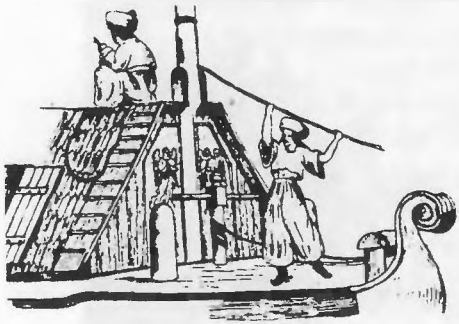

85. Fedélzeti részlet gabonáshajóról (burcselláról) 1837-ben

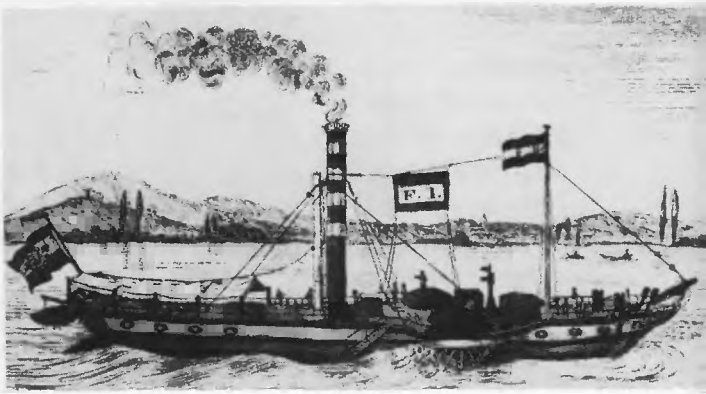

86. Az I. Ferenc, az első rendszeresen közlekedő dunai gőzhajó 1832-ben készült rajzon

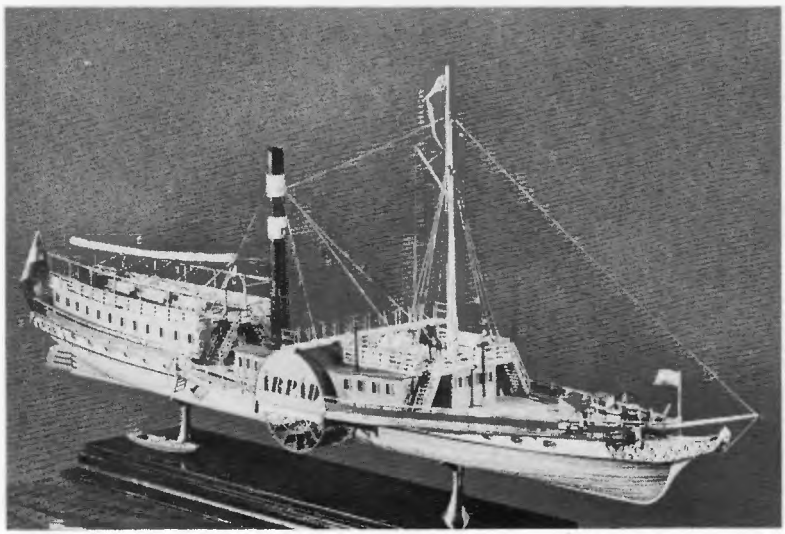

87. Az Árpád, az óbudai hajógyár 1835—1836-ban épült első gőzhajója (modell)

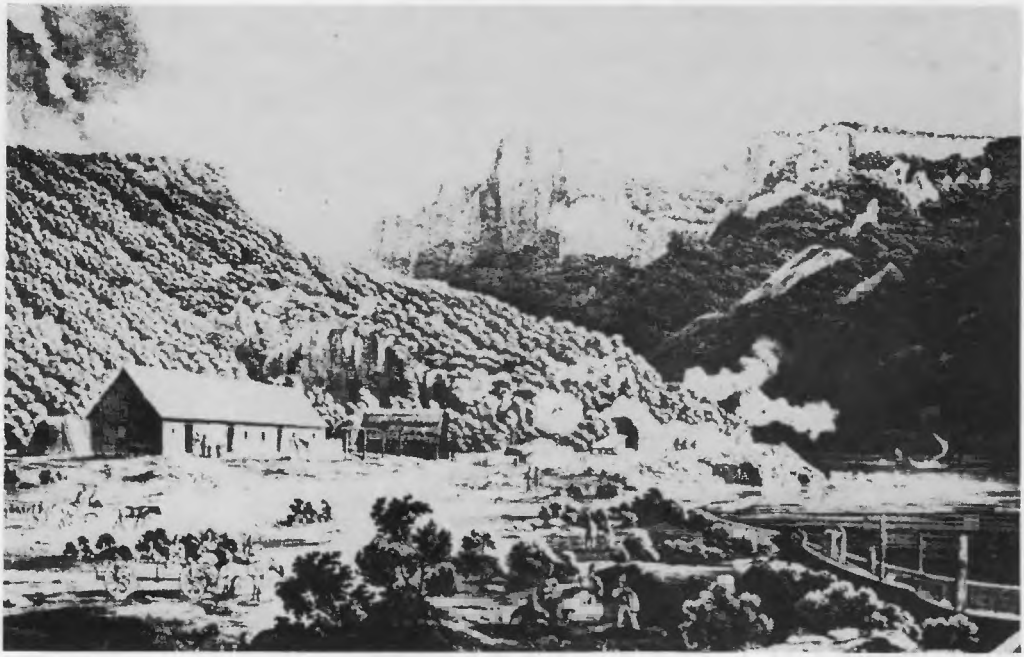

88. Útépítés az Al-Dunán Kazán és a Vaskapu között 1833-ban

90. Kiss József, a Ferenc-csatorna építője

89. Batthyány Tivadar gróf „ár ellen járó" hajója 1790-ben

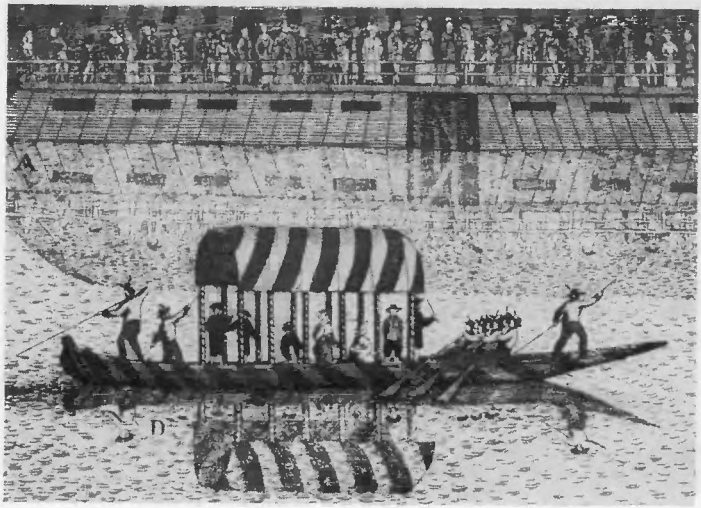

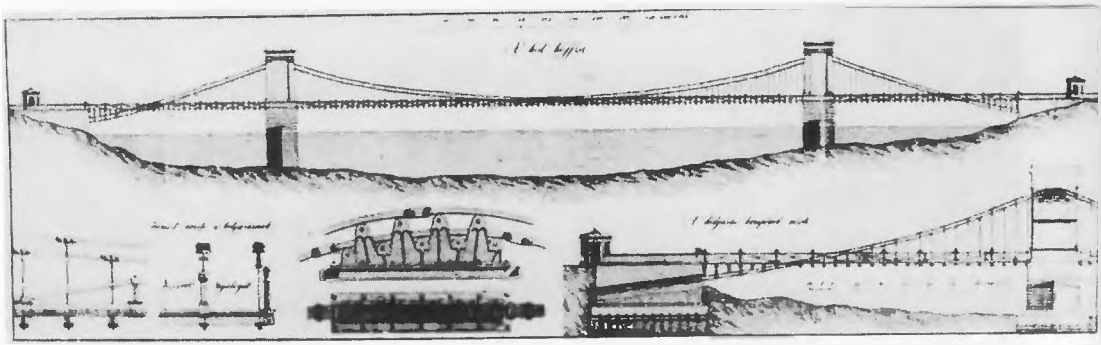

91. A Lánchíd modellje: az angliai Hammersmith-i lánchíd képe a *Fillértár* 1834. évi folyamában

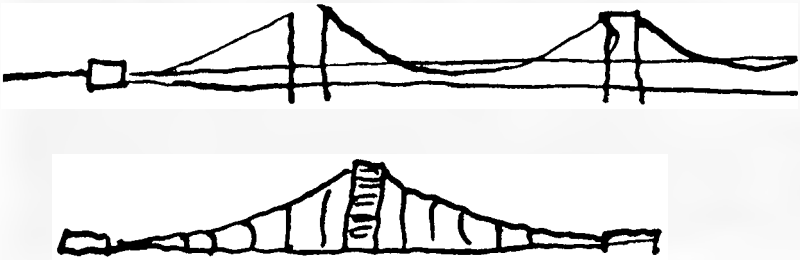

92. Széchenyi első vázlatai a Lánchídról naplójában, 1832

93. A hídépítés előkészületei 1841 telén

94. Az alapkőletétel 1842. augusztus 24-én

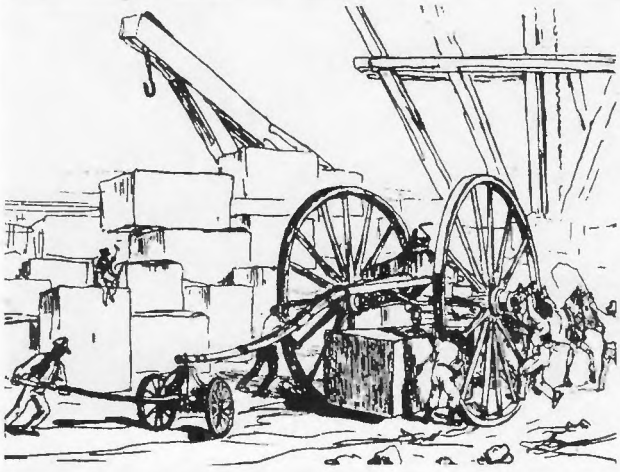

95. Építőgépek a hídépítésen

96. A Pozsony és Szered közötti lóvasút hídja 1840 körül

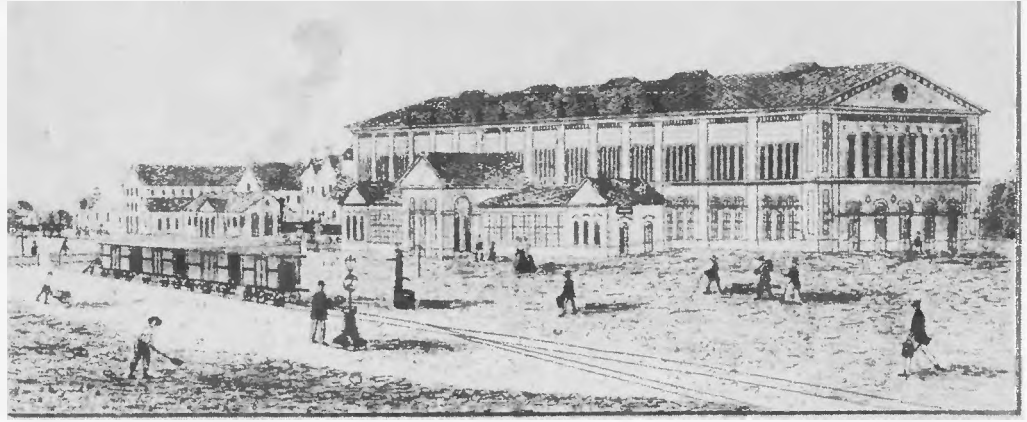

97. A Magyar Középponti Vasút pesti indóháza, 1851

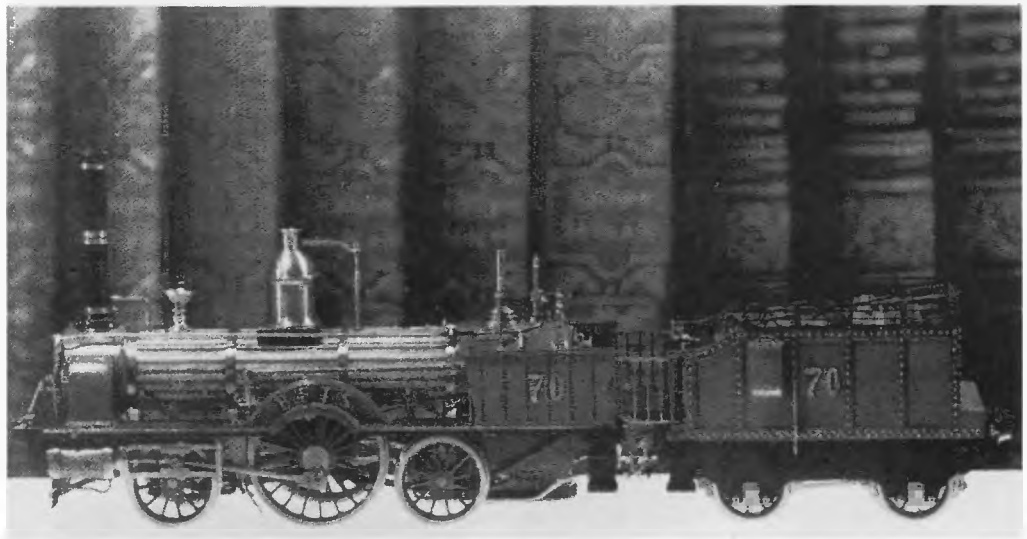

98. A Magyar Középponti Vasút „Bécs" nevű személyvonati mozdonya és szerkocsija, 1846 (modell)

99. Kocsi- és mozdonyszín tervrajza a Magyar Középponti Vasút számára az 1840-es évekből

100. A kereskedelem szimbólumai az 1821—1822-ben épült pesti Wurm-ház homlokzatán (egykorú famodell)

101. Árva megyei szlovák gyolcskereskedő-vállalkozó szolgáival az 1840-es években

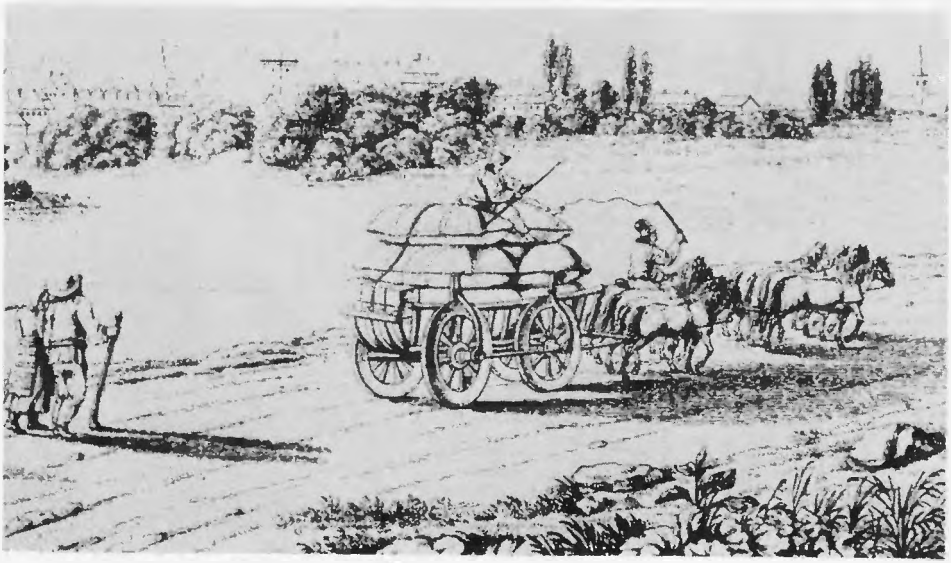

102. Erdélyi gyapjúszállító szekér a 19. század elején

103. Zsidó bőrkereskedő
1845-ben

104. Pest, a magyarországi kereskedelem központja: kereskedőhajók torlódása a pesti rakpartnál
1837-ben

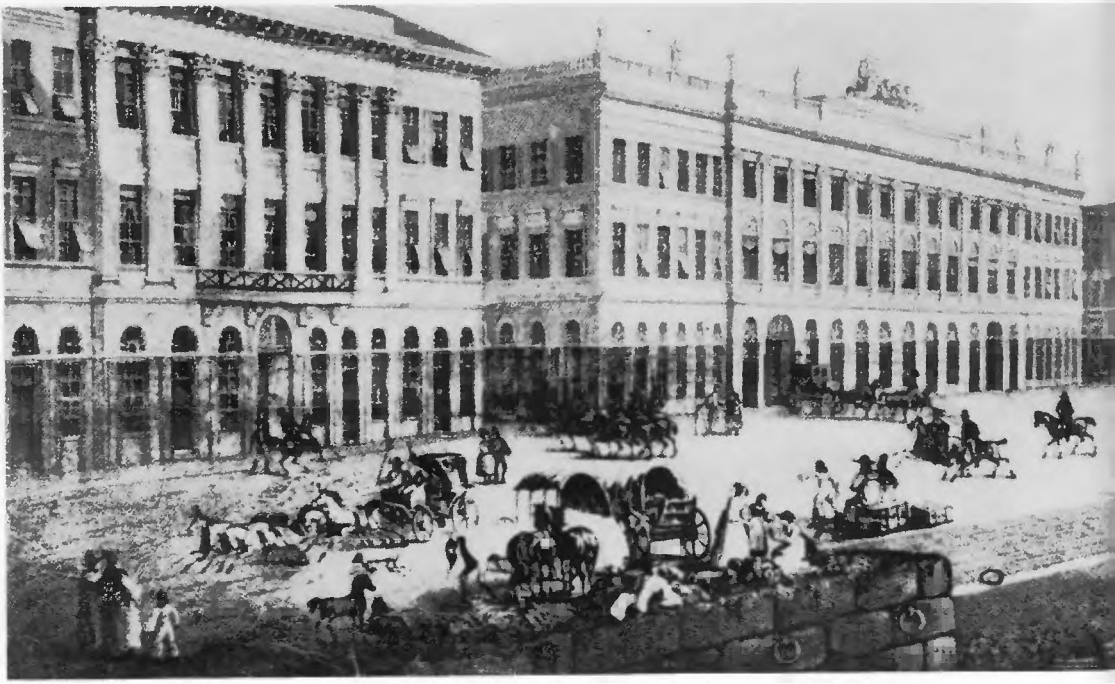

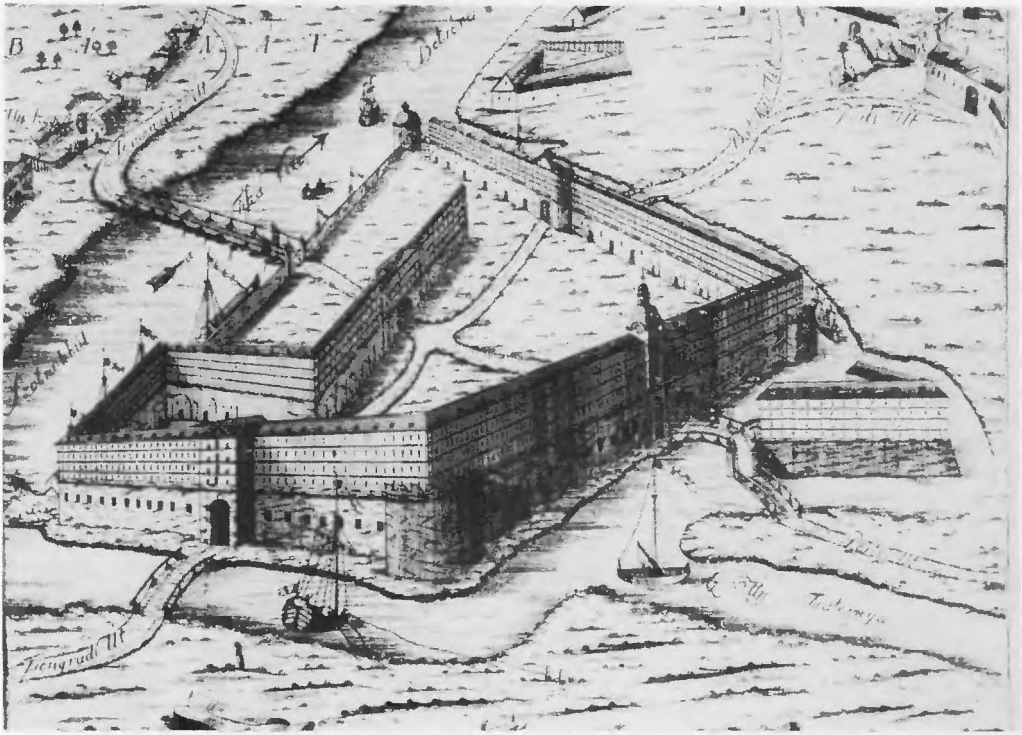

105. A szegedi vár gabonaraktárrá alakításának utópikus terve 1805-ből

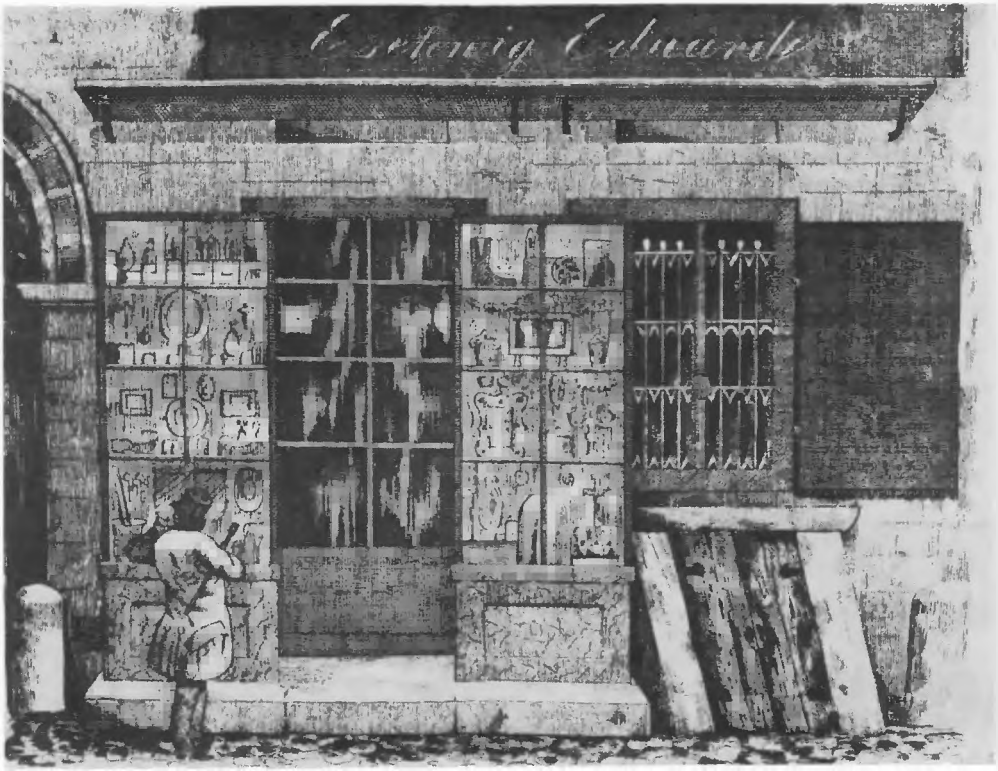

106. Eschwig Eduard kassai ékszer- és norinbergi árus üzlete az 1840-es évek végén

108. I. Ferenc profilja pénzérmén

109. I. Ferenc 3 krajcáros érméje 1792-ből

107. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank szabadalomlevelének egyik oldala Pest-Buda majdani látképével, 1841-ből

110. A Kereskedelmi Bank első irodájának 1896-ban rekonstruált képe

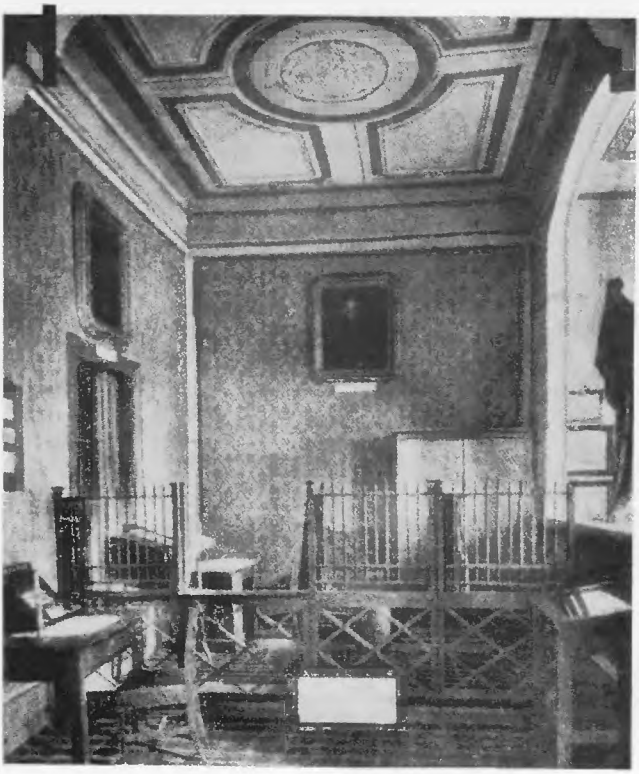

111. A Kereskedelmi Bank első pénztárládája

112. I. Ferenc tallérja 1835-ből

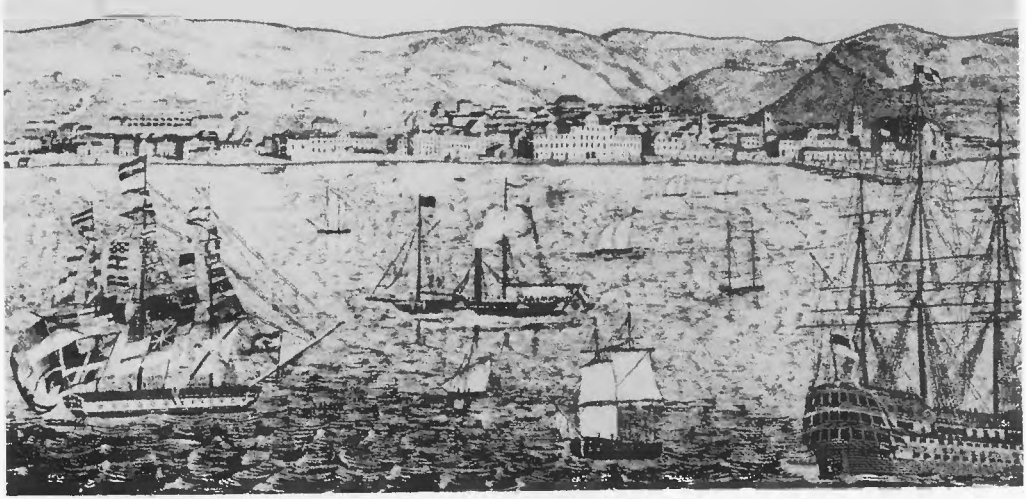

113. A magyar kereskedelem kulcsa: Fiume az 1830-as években

114. A kor váltópénzeinek teljes sorozata: 1/2, 1, 3, 6, 15 20, 30 krajcáros érmék

a város kereskedőinek Baján tartott külön rakodóhelye is érzékeltetheti. Ehhez az áruforgalomhoz nem fogható, de mégis figyelemre méltó mennyiségű állat-, gyapjú- és — a Vágon érkezett — faforgalmat is bonyolítottak le a város kereskedői, akik vagyonuknak tetemes részét az áruszállító hajókba fektették. Nem véletlen, hogy az ország első biztosító társaságaként Komáromban alapították meg 1807-ben a Komáromi Szabadalmas Hajóbiztosító Társaságot. Komárom ipara jelentéktelen volt, és jórészt máshol vásárolt ipari termékekkel látta el a környező városokat, például Esztergomot is.

A horvát határőrvidéken Eszék az 1840-es évekre nőtt fel a mezőgazdasági termékeket a szomszédos, török uralom alatt levő déli területekre szállító nagykereskedelmi központtá, ahol táj körzetből származó termékeket hoztak forgalomba horvát és szerb kereskedők.

A többi, különböző módon csoportosítható piacközpont között az 1840-es évek közepén már előkelő helyet foglalt el a Habsburg-ház uralma alatt levő területek legnagyobb gabonapiaca, a bánáti gabonakereskedelem központja, Törökbecse, ahonnan az 1840-es évek első felében évi átlagban egy millió pozsonyi mérő gabonát szállítottak a Dunán fölfelé, kisebb mennyiséget Szisszeken és Károlyvároson át Fiumébe, még ennél is kevesebbet Laibachba. A dohánykereskedelemben szintén jelentős forgalmi központ volt. Baján, akárcsak Törökbecsén, szintén több száz hajót raktak meg gabonafélével. Vásárain rendszeresen megjelentek bécsi, pesti és komáromi gabonakereskedők. Paksot és Tolnát dunai réve és árutovábbító funkciója tette fontossá. Tolna azonban a helybeli kincstári dohányraktárakat bérlő, a kincstár számára felvásárló — egyébként a debreceni raktárt is bérlővel azonos — kereskedő által Tolna és Baranya megyében beszerzett dohány gyűjtőhelyeként, valamint a megye széles vonzáskörzetéből vásáraira felhajtott szarvasmarhák forgalmazása révén nevezetes piaci gócpont volt. A Duna mellett fekvő Moson gabonaátrakó helyként tett szert jelentőségre. Csaknem minden házában gabonaraktár várta az érkező és Alsó-Ausztriába továbbítandó árut. Lakói nem véletlenül voltak a megyében a legvagyonosabbak. A Fertő tó melletti Nezsidert gabonagyűjtő- és felvásárlóhely szerepe teszi említésre méltóvá. Innen alsó-ausztriai és soproni kereskedők az 1840-es évek első felében évi átlagban 200 ezer pozsonyi mérő gabonát szállítottak az örökös tartományokba. A nagy alföldi és Duna—Tisza közi mezővárosok, Békés,

Szentes, Hódmezővásárhely, Cegléd, Nagykőrös nagyarányú gabona és élő állat, főként szarvasmarha és juh tenyésztése és forgalomba hozása révén gyarapodtak.

A horvát—szlavón határőrvidéken Zimony kikötője volt nemcsak e határőrvidék területén, hanem a Magyarország déli megyéiben termelt és Károlyváros felé irányított gabona továbbító központja is.

Ismét más jellegű, kisebb körzetű piaci góc volt Léva, ahol a terméketlen, szlováklakta hegyvidék ellátása céljából vásároltak a kereskedők gabonát, élő állatot, főként szarvasmarhát. A megye jómódú parasztjai, részben földbirtokosai Léván szerezték be a más megyékből hozott bort, gyolcsot, finomposztót, díszmű- és gyarmati árukat, vas- és rézkészítményeket.

Az erdélyi és a horvátországi városokat leszámítva, 57 város vonzása szorosabb vagy lazább kapcsolat formájában további 60 piacközpontra és 101 alközpontra, s ezek közvetítésével csaknem az ország egész területére kiterjedt.

A városok első csoportjába sorolt települések átlagos népességszáma 1828-ban 20 ezer fő felett volt. Közülük csak Kanizsáé, Ungváré és Rozsnyóé maradt 6 ezer körüli népességével 10 ezer fő alatt. A városok második csoportjának átlagos népességszáma ekkor 9 ezer fő körül mozgott, de ez az átlag erős szóródást takar, hiszen ezeknek a városoknak csaknem egyharmada nem érte el az 5 ezer fős népességszámot sem. E korszakban a városiasság kritériumát tehát nem lehet mereven meghatározott lélekszámhoz kötni, de az mégis megállapítható, hogy a 19. század elején a városi szerepkör betöltésének optimális kerete az 5 ezer főnyi vagy annál nagyobb népesség volt.

A központi szerepkört betöltő (funkcionális) városok között 22 szabad királyi, 6 püspöki város és 29 oppidum található. A szabad királyi városok és a püspöki városok fele-fele arányban oszlottak meg a városok két csoportja között, az oppidumok közül 4 tartozott az első csoportba. 1828-ban tehát a szabad királyi városoknak csak a fele töltött be központi szerepkört, ezek a funkcionális városoknak 39%-át (az első csoportba tartozók 62, a másodikba tartozók 23%-át) képviselték.

A BELSŐ PIAC ALAKULÁSA

A magyarországi városok 1790—1848 közötti fejlődésének, belső piaci növekedésének sajátosan kelet-közép-európai tényezője volt a külkereskedelem jelentősége. Az a tény, hogy Magyarországon ebben az öt évtizedben alig volt ipari város, önmagában még nem szembeötlő, hiszen ugyanez jellemezte Kelet-Közép-Európa városfejlődését általában. A külkereskedelem fontossága Nyugat-Európában sem csekély, de a városfejlődés meghatározó tényezője és a belső piac gyarapodásának motorja elsődlegesen mégis az ipar volt. Angliában a 19. század elején — Londont nem számítva — 41 nagyobb város volt, ebből 31 minősíthető ipari városnak. Nyugat-Európa más államaiban a 19. század első felében ha nem is ilyen mértékű, de hasonló városfejlődési irányzat észlelhető.

A magyarországi belső piac mozgásában nem kis szerep jutott az egy-egy városhoz, helységhez nem köthető házaló és vándorkereskedők tevékenységének is. Szlovák házaló kereskedők az ország egész területére, de Bulgáriába, Moldvába, sőt a Krím félszigetre, Erdélybe éppúgy, mint Horvátországba és Dalmáciába eljuttatták a szlovák paraszti ipar termékeit, a szepesi városokban kikészíttetett fehérített vagy festett vásznat. Szlovák vándorkereskedők Bécsben vagy Magyarországon vásárolt selyem- és pamutszövetekkel, szalaggal és más divatáruval járták az ország falvait, de Galíciának és Oroszországnak a magyarországi határhoz közelebb eső településeit is.

A Magyarország, Horvátország, valamint Erdély piacain forgalomba hozott és a terület határain belül termelt áruféleségek oldaláról nézve a belső piacot, szembetűnő a természeti-földrajzi adottságok meghatározó szerepe; bár Erdély esetében legalább ennyire lényeges volt a használható földterületnek — látni fogjuk — a jobbágyság számára hátrányos megoszlása, a sokkal nehezebb feudális terhek visszahúzó hatása is. Mindebből együttesen következett, hogy míg Magyarországon és Horvátországban túlnyomórészt mezőgazdasági termékek kerültek piacra, addig Magyarország északi és északkeleti részeinek és Erdélynek a lakossága túlnyomórészt paraszt- és háziipari, kézműves, részben pedig már manufaktúratermékeket vitt a közeli és a távolabb fekvő, régión belüli és azon túlnyúló, még messzebb levő belső piacokra, hogy termékei áráért cserébe megvásárolhassa a legszükségesebb élelmiszereket és a gazdálkodásához

elengedhetetlen élő állatokat. Arra a kérdésre, hogy Magyarország áruforgalmában a külső vagy a belső piac jutott-e 1848-hoz érve uralkodó szerephez, a kutatások jelenlegi helyzetében a belső piac forgalmának mennyiségi és értékben kifejezett mutatóinak ismerete nélkül nem adható felelet.

A belső piac alakulását, mozgását vizsgálva felmerül az a kérdés, létrejött-e az egységes belső piac, vagy meddig haladt előre kialakulása? Erre a kérdésre a piackörzetek típusainak, nagyságuknak, egymáshoz viszonyított arányainak ismeretében adható válasz.

Bár a nagyobb városokban egész évben nyitva tartó boltok működtek, az országos vásároknak, egyes helyeken még a hetipiacoknak is különleges fontossága volt. Ez a forgalom regionális vagy szűk, környékbeli vonzáskörzetekre tagoltsága mellett és az egységes belső piac létezése ellen szól. Emellett érvel a nagy területű, pusztán határterületeiken más jelentős kiterjedésű tág körzetekkel érintkező — fenntebb a *b)*, továbbá esetleg még a *d)* csoportba sorolt — tiszta körzetek létezése is. Ezek önmagukban véve ugyanis inkább a kapitalizmus előtti város gazdaságának ahhoz a változatához látszanak tartozni, amelyeknél az egy-egy agrárterület központjában levő város piacán cserélnek gazdát a vidék és városközpontja munkamegosztásának termékei. Eme két típus tiszta piackörzetei még nem képesek hozzájárulni az egységes belső piac formálódásához.

A közlekedés, főként az úthálózat fejletlensége, néhány kivétellel még a főútvonalak elhanyagoltsága is, az egységes belső piac létrejöttének fő akadályai közé tartoztak. A megyei törvényhatóságok útvám, rév- és hídpénzszedési, árlimitációs kiváltsága szintén fékezte az egységes belső piac kialakulási folyamatának ütemét, a gazdasági élet korszerű fejlődését hátráltató más hasonló, további földesúri, Erdélyben részben egyes privilegizált területi vagy városi kiváltságokkal együtt.

Az *a)* és a *c)* típusba sorolt egyes nagyobb piackörzetek határainak egymásba mosódása azonban már jelzi, hogy a tiszta piackörzetek a távolsági, főként az országhatárokon túlra irányuló nagy tömegű áru forgalma révén, a gőzhajón szállítás óta pedig a kereskedelmi tőke mindinkább élénkülő, erősödő működésének következtében igen nagy, a régió határain túl is vonzó hatást gyakorolnak és alközpont-rendszerrel is kombinálódnak, illetve a vonzáskörök kisebb-nagyobb mértékben már fedik is egymást. Így azután e piackörzetek bár igen lassan, de kezdik feszegetni a

feudális áruforgalomra szabott és immár szűknek bizonyuló, egyelőre még egymástól elszigetelten működő, belső piaci régiók határait és áttöréssel fenyegetik azokat. Ugyanilyen irányba hatott a tőkefelhalmozás is, bár annak állapota jórészt még a tőke előtörténetének viszonyaira emlékeztet. Valamelyes előrehaladás tehát már 1848 előtt is bekövetkezett, ám a döntő lépést 1848 jelentette, amelynek hatásai 1867 után lesznek érezhetők.

6. A TŐKEFELHALMOZÁS LEHETŐSÉGEI ÉS A KERESKEDELMI TŐKE

A Magyarországon, Horvátországban és Erdélyben 1790 és 1848 között végbement tőkefelhalmozás — az ilyen irányú kutatások elmaradottsága miatt — számszerűen még arányaiban sem mérhető. Csupán áttételesen és egyedi példák segítségével lehet arra következtetni, hogy volt bizonyos mértékű tőkefelhalmozás. Így azután legföljebb az e téren megtett út iránya, állomásai, a tőkefelhalmozás egyes bizonyítható forrásai jelezhetők.

A tömeges árutermelésre áttért földbirtok esetében a nagyüzemi termelés felé közeledés és az ennek érdekében a termelési eljárásokban megvalósított korszerűsítés, új művelési ágakra, az állattenyésztésben fajtaváltásra és más tartási módra áttérés, egyes esetekben korszerű eszközökkel, technológiával dolgozó mezőgazdasági ipari üzemek létesítése a tőkefelhalmozás közvetett jelei. Ugyanígy a korszerűsítést szolgáló tőkebefektetések, esetleg földterület-vásárlások szintén közvetett bizonyítékok, melyekből valószínűsíthető, hogy a mezőgazdasági termékek eladásából, jóval ritkább esetben a birtokon található ipari nyersanyagra épülő ipari vállalkozás termékeinek forgalmazásából származó összegek egy részét felhalmozásra fordították. Mindez a legtöbb esetben csupán logikai úton nyerhető feltételezés, mivel egyelőre még hiányzik az egyes magyar- és horvátországi, valamint erdélyi uradalmak számviteli iratainak ilyen szempontú elemzése. A feldolgozásokban sincs kellő mennyiségű olyan adat, amiből általánosító következtetésekre lehetne jutni abban a tekintetben, hogy a korszerűen gazdálkodó uradalmak tiszta jövedelméből mennyit használtak fel országos átlagban termelő fogyasztásra, beruházásra vagy a korszerűsítést előmozdító más célokra (képzés stb.), mennyit improduktív célokra. Az pedig még kevésbé felderített, hogy a földbirto-

kos által felvett kölcsönöknek mekkora hányada szolgálta az üzemi termelés megjavítását, növelését és így a felhalmozás gyarapodását is.

Még kevésbé szilárd talajon mozog a kutató, ha a jómódú parasztság kezén felhalmozódott pénz- vagy termelőtőke megállapításával kísérletezik. A közvetlen források egyik csoportja, a hagyatéki leltárak, a végrendeletek, peres iratok kutatása talán, ha lehet, ebből a szempontból még elhanyagoltabb, mint a nemesi birtokokról fennmaradt iratoké. Itt is csak közvetett úton, például a földterület nagyobbodásából és annak vételárából, a fogyasztói igények színvonalának növekedéséből lehet feltételezni a tőkefelhalmozást. Egyes mezővárosok, ritkábban falvak örökváltsága minden bizonnyal az árutermelés, mégpedig a mezőgazdasági árutermelés és forgalmazás eredményeként létrejött pénztőke-felhalmozás bizonyítéka, mert több százezer, esetleg 1 millió forintot is meghaladó örökváltság összegének legalább 100—150 ezer konvenciós forint között mozgó hányadát, ami elegendő volt ahhoz, hogy a váltságösszeg fennmaradó részét hosszú lejáratú részletfizetéssel törlessze, aligha tudta a helység másképp előteremteni (például Szentes és Sárospatak 1836-ban, Békéscsaba 1846-ban). Ugyanez volt a helyzet akkor is, ha valamely helység nem egész területét, hanem annak egy részét, vagy a közelben levő és árutermelésre kiválóan alkalmas földterületet váltotta meg örökre a földesúrtól (például Orosháza 1846-ban 880 kat. hold szenttornyai szőlőt 78 ezer forintért).

Könnyebb, egyszerűbb rátalálni a kereskedelmi tőkefelhalmozás közvetlen forrásaira, de országos méretben — a kutatások jelenlegi állapotában — a kereskedelmi tőkefelhalmozás arányai sem határozhatók meg pontosan, nemhogy számszerű összege. Még egyes nagy városok esetében is csak meglehetősen sok bizonytalansági együtthatóval becsülhető fel a kereskedelmi tőke felhalmozásának mértéke. Mindezek a nehézségek legalább a kereskedelmi tőke esetében nem mentesíthetnek a felhalmozási lehetőségek forrásainak, útjának, a felhalmozott vagyon becslésen alapuló nagyságának bemutatásától.

A kereskedelmi tőkefelhalmozás forrásai között megtalálhatók az 1790 és 1848 között eltelt évtizedek bármelyikében igénybe vehető, konjunkturális tényezőktől nem vagy csak kevéssé, időlegesen befolyásolt, de viszonylag állandó jellegűnek mondható és kisebb számban bizonyos időszakokhoz kötött, így változó erősségű ösztönzők.

Ez utóbbiak közé sorolhatók a háborús időkben tőkebefektetésre serkentőként működő hadseregszállítások. Ezek — a nemesítési oklevelek tanúsága szerint — II. József török háborúja és a francia háborúk éveiben nagyra növelték számos görög, szerb, horvát és magyar kereskedő pénztőkeállományát. A kontinentális zárlat folytán Magyarországon és Pesten át haladó átmenő forgalom a magyarországi kereskedők által később is rendszeresen űzött gyarmati és keleti árukkal való kereskedésnek ekkor időleges, konjunkturális ösztönzőt és ezzel járulékosan nagyobb ütemű tőkefelhalmozási lehetőséget is nyújtott. Hasonlóképpen időleges tőkefelhalmozási eshetőséggel biztattak, de nagyobb kockázattal is jártak az inflációs időkben vagy az 1839—1842. évi válság idején a nemesfémből vert pénzzel való spekulációs manőverek (Sina báró 1840-ben ezüstérmék felvásárlásával jutott óriási haszonhoz, amikor átmenetileg megingott az üzleti körök papírpénzbe vetett bizalma), vagy az állampapírokkal folytatott tőzsdejáték, amíg 1840-re tartósan meg nem szilárdult az államkötvények árfolyama. Az időleges jellegű tőkefelhalmozási lehetőségek közé sorolható a termények spekulációs célú visszatartása a forgalomból.

A kereskedelmi tőkeképződés, majd -felhalmozódás állandó jellegű tényezői közé tartozott a — kisebb felhalmozás lehetőségét kínáló — városi vagy földesúri regálejogok vagy egy részük bérlése. Az 1820-as évek óta a hitel- és kölcsönügyletek miatt sok kereskedő vonta ki tőkéjét a kereskedelemből, s gyakran fogyasztási célokat szolgáló, de minden esetben személyi hitelek nyújtására fordította, az átlagosnál magasabb kamatlábbal vagy váltóleszámítolási ügyletekben forgatta tőkéjét.

Más jellegű volt és a mezőgazdasági termékek forgalmazásához kapcsolódott a terménygyűjtői, felvásárlói, ügynöki, megbízotti foglalkozás. Ismét más volt, ha a kereskedő külföldi nagykereskedő, ipari vállalkozás, biztosító intézet magyarországi megbízottjaként működött, vagy külföldi gyár lerakatának saját üzletében adott helyet, és ezeket az árukat is forgalomba hozta, rendszerint 2—3%-os jutalék fejében. Ezek a foglalatoskodások számos esetben egyazon kereskedő kezében összpontosultak, néha még pénzhitelügyletekkel is párosulva.

Az elsőként említett esetekben különböző tőkeerejű, heterogén rétegekről van szó. Soraikban a házaló, a vándorkereskedő éppúgy megtalálható, mint a földesúri kocsma- vagy mészárszékjogot bérlő, a kicsinyben a

paraszttól, viszonylag kisebb földű nemestől eladó termékét helyben megvásárló és az áru elszállításáról gondoskodó faktor, vagy az uradalom termékeinek értékesítésére a birtokra telepített és a megyével, várossal szemben a földesúr védelmét élvező zsidó kereskedő, aki már viszonylag nagyobb tőkével rendelkezett, és a nagy vagy nagyobb forgalmi gócokon élő nagykereskedőnek adta tovább a mezőgazdasági termékeket.

Nagyobb magyarországi vagy külföldi termény-nagykereskedők igen sűrűn alkalmazottaikat küldték magyarországi — felvásárló megbízottjukként ténykedő — kereskedők helyett szerte az országban nagy mennyiségű növényi és állati termék és élő állat vásárlása céljából, mindenekelőtt Pestre, Pozsonyba, Komáromba, Győrbe. Az olasz kereskedők alkalmazottai vagy megbízottjai Károlyvárost, Fiumét látogatták; a szultán fennhatósága alatt levő területekről a délvidéki városokba: Törökbecsére, Aradra, Temesvárra, Újvidékre jöttek. Ezeken a csatornákon jutott el a mezőgazdasági termék vagy közvetlenül, vagy pesti, győri és más kereskedőktől való megvásárlás után Bécsbe vagy az örökös tartományok más részeibe.

A gyarmati áruk, a levantei termékek gyakran drinápolyi nagykereskedő bukaresti, orsovai ügynökeinek révén kerültek a pesti megbízotthoz és onnan a bécsi cégekhez. A lyoni selyem, az örökös tartományok textilárui és más ipari termékei a pesti megbízottak útján jutottak el a magyarországi fogyasztóhoz. A levantei áruk, olasz cégek pesti bizományosainak közbeiktatásával, Triesztből is érkezhettek Magyarországra. Kevés magyarországi kereskedő szerezte be első kézből, közvetlenül a termelőtől a külföldi ipari terméket. A pesti országos vásárokon is hozzájuthatott, az ide látogató külföldi nagykereskedőtől szerezvén be a szükséges árukat. 1818 óta pedig a nagyobb kiváltsággal rendelkező örökös tartományokbeli manufaktúrák és más tőkés vállalatok pesti cégeknél tartott lerakataiból vásárolhatta a közönség is, a vidéki kereskedő is a magasabb fogyasztói igények kielégítésére alkalmas külföldi árukat. (Például a pesti Boskovics textil-nagykereskedő cégtől, ahol külföldi lerakat is volt.)

A magyarországi magyar, szerb és román, a déli határőrvidéki szerb, a horvátországi horvát kereskedők tőkefelhalmozása szempontjából a terményfelvásárló kereskedők vagy megbízottjaik működését érdemes figyelemmel kísérni, mert soraikból kerültek ki az új típusú, a nagy tömegű távolsági forgalomra szánt áruval kereskedő polgári elemek. A horvát, a

temesközi szerb kereskedők közül az átmenő kereskedelemben részt vevők kezén is jelentős tőkék halmozódtak fel.

Győr legnagyobb gabonakereskedői az ország déli részein a maguk vagy megbízottjaik által vásárolt gabonát szállították Nyugatra. 1846-ban az adókönyv tanúsága szerint csak gabonával 44 adófizető családfő kereskedett Győrött, de rajtuk kívül még legalább 71 kereskedő szintén foglalkozott gabonakereskedelemmel. A gabonakereskedők jelentős hányada állatkereskedéssel is gyarapította jövedelmét, vagyonát. Győr kereskedői jól példázzák a korabeli magyarországi, de sok esetben az ausztriai, bécsi kereskedelem differenciálatlan, viszonylag még kezdetlegesebb állapotát. Csak kevés kereskedelmi vállalkozás volt tiszta profilú, foglalkozott tehát csupán egyféle áru nagybani forgalmazásával. A többségnél a gabona mellett állat, épületfa, vas és gyapjú is szerepelt az árukészletben. Akadt a gabonakereskedők sorában vendégfogadós, kávémérő és speciálisan sertéskereskedő is. Egyikük mindemellett még biztosító cég ügynöke is volt. Ez a körülmény éppúgy a viszonylagosan vagy ténylegesen szerényebb tőkeerő mellett bizonyít, mint az is, hogy esetenként több kereskedő vásárolt meg egy-egy hajórakomány gabonát az Alföld déli részén, majd az áru eladását követően a befektetett tőke arányában osztoztak a nyereségen. A korszerű tőkés kereskedelem felé mutat a gabonaraktárak építése a hosszabb ideig tárolás, a kedvező értékesítési lehetőségek kivárása végett, miként a gabona világpiaci áralakulásának rendszeres figyelése is. 1828-ban 175 kereskedő élt Győrben. Közülük 86 foglalkozott termény- és állatértékesítéssel. 1846-ban 272 kereskedőből (1828-hoz képest 55%-os emelkedés) 130 volt állat- és terménykereskedő (51%-kal több, mint 1828-ban). A kereskedelmi tőkések száma tehát jelentősen gyarapodott, s ezzel együtt a kereskedelemben felhalmozott tőke volumene is. Számos kereskedő a pénzkölcsönzést is üzletágai közé iktatta, de mivel a terménykereskedés átlagosan évi 40% körüli hozammal biztatott, a kölcsöntőke viszont nagyobb részben csak 6%-ot hozott — az uzsorás üzleteket itt figyelmen kívül hagyva —, s emellett a kereskedelmi tőke gyorsabban is forgott a kölcsöntőkénél, és a nagyobb haszonnak ez jelentős forrása volt, a győri kereskedők inkább — és láttuk, egyre többen — a terménykereskedés iránt érdeklődtek. Szinte állandóan úton voltak Bécs, Moson és Győr között, vagy nagy összegekkel a tárcájukban az Alföldre utaztak árubeszerzés céljából. A gabona- és állatkereskedés, főként a sertés for-

galmazása, átrétegződést is elindított Győr társadalmában. Az 1840-es évekre mind élesebb vagyoni választóvonal határolta el a gabona- és állatkereskedőket a többitől. Még élesebben rajzolódtak ki a modern áruforgalom és kereskedőtípus körvonalai az ország kereskedelmi gócában, Pesten.

A Magyarországon felhalmozott kereskedelmi tőke nagysága adatok hiányában — mint jeleztük — nem állapítható meg. Ez azonban nem állhatja útját annak, hogy közvetett úton és csupán a becslés szintjén kísérlet ne történjék — a kutatások jelenlegi helyzetét figyelembe véve — legalább a felhalmozódott kereskedelmi tőke feltételezett méretarányainak megközelítésére.

Pesten a nagykereskedői jog elnyerésének feltétele legkevesebb 30 ezer, a fűszer- és textilkereskedő üzlet nyitásáé 15 ezer, vaskereskedő bolté 12 ezer; díszmű és norinbergi áruval való kereskedéshez 10 ezer, bőrkereskedéshez 8 ezer, papírkereskedéshez 5 ezer, szatócsnak 2 ezer forint értékű vagyon igazolása volt szükséges. Ennek alapján 1812-ben 6 millió forintra becsülhető a pesti kereskedők összes tőkéje. 1812-ben a király az ország összes kereskedőjére 500 ezer forint kincstári subsidium fizetését rótta ki. Feltéve, hogy ezt az összeget fél százalékos vagyonadókulcs alapján állapították meg, a pesti kereskedők összes vagyonát 18 millió forintra lehetne becsülni. Ez nem irreális, hiszen a háborús konjunktúra idején több nagykereskedő vagyona 600—800 ezer forint között mozgott. Ez az összeg csak részben állt pénztőkéből, jelentős részét ingatlanba fektették.

Becslés szerint a kereskedelmi tőkének mintegy ötödrésze volt Pesten 1812-ben.

Az 1812. évben kivetett kincstári subsidium az ország legjelentősebb kereskedelmi központjaiban így oszlott meg:

Pest	90 000	(végül is 99 869 forintot fizettek)
Debrecen	50 000	
Újvidék	28 000	
Temesvár	28 000	
Szeged	26 000	
Buda	25 000	

Pozsony	20 000
Kassa	15 000
Győr	14 000
Sopron	14 000

Az arányok a későbbi évtizedekben — figyelembe véve Pest gazdasági erejének ugrásszerű növekedését az 1830-as és 1840-es években — csak még jobban eltolódhattak Pest javára.

1812-ben a 18 millió konvenciós forint 1049 kereskedő együttes vagyonát jelentette. Közülük csupán 50—60 lehetett a nagykereskedő. Ugyanakkor Bécsben a nagykereskedők és a bankárok 250 milliós vagyont ismertek be. Feltételezve, hogy Pesten minden nagykereskedő átlagosan félmillió konvenciós forint vagyonnal rendelkezett, összes vagyonuk akkor sem becsülhető többre 30—40 millió forintnál. A bécsi és a pesti kereskedők tőkeereje közötti különbség tehát jól érzékelhető.

Hasonló volt a helyzet Erdélyben, de még erősebb eltéréssel. Brassóban, Erdély legnagyobb kereskedővárosában csupán a külkereskedelmi forgalomról és az ebben fekvő tőke nagyságáról állnak rendelkezésre becslések. 1802-ben 2,5 millió forint körül mozgott Brassó külkereskedelmi forgalma. Az 1845 és 1847 közötti évek és az 1850. év átlagában ugyanezt 9—10 millióra becsülték. A belkereskedelemben forgó, szintén jelentős tőke nagysága — az eddigi kutatások alapján — még nem deríthető ki. Vagyonbecslési összesítő adatok sem állnak rendelkezésre. A kereskedelemben forgó tőke jórészt román, kisebb mértékben szász kereskedőké volt. Ehhez számítandó még a magyarországi pályatársakhoz hasonlóan ingatlanba fektetett és kölcsönként folyósított, továbbá a külföldön elhelyezett — a kutatások jelenlegi állapotában —, szintén meg nem állapítható nagyságú tőkemennyiség is. Nagyszeben, Kolozsvár kereskedőinek tőkeerejéről sincs még elegendő ismeretünk.

A bécsi, a pesti, a brassói kereskedők tőkeereje közötti különbség nem csupán abból fakadt, hogy Magyarország, Horvátország, valamint Erdély megkésve lépett a kapitalizmus felé haladás kelet-közép-európai útjára, és hogy a Habsburgok nyugati örökös tartományai az uralkodó gazdaság helyzetében voltak, hanem inkább abból, hogy a feudális kiváltságok rendszerének változatlan fennmaradása az 1832—1836. és az 1840. évi

magyarországi országgyűlések könnyítéseiig egyszerre fogta vissza a mezőgazdasági termelés korszerűsödésének széles körű elterjedését, a tőkés iparfejlődést, a belső piac nagyobb arányú fejlődését, nem utolsósorban pedig a közlekedését. Mindez együttvéve a pénztőkével rendelkező nemeseket részben tőkéik ingatlanba fektetésére és immobilizálására, részben pedig — s mellettük a nem nemeseket is — magas kamatozású személyi kölcsönüzletek kötésére csábította. Erdélyben — tudjuk — nem születtek a magyarországihoz hasonló, feudalizmust lazító törvények, inkább annak kötelékeit megszorítók. Így azután mindaz, ami Magyarország és Horvátország vonatkozásában a tőkefelhalmozás nehézségeiről elmondható, még fokozottabban érvényes volt Erdélyre.

A történeti haladás menetét feltartóztatni, még kevésbé visszafordítani azonban végső soron immár lehetetlen volt. A földesurak korszerűsítései, köztük Széchenyi István nagycenki birtokáé is, akitől az 1820-as évek végén az Arnstein & Eskeles cég még megtagadta a nem nagy összegű kölcsönt, és akinek ugyanaz a bank 1840-ben már 100 ezer konvenciós forint pénztőkéjét forgatta, a pesti hengermalom, a többnyire főúri birtokon létesült élelmiszeripari üzemek és vasművek, különösen pedig az 1840-es években gyarapodó számú tőkés ipari vállalkozások mind arról tanúskodnak, hogy Magyar- és Horvátországban a tőkefelhalmozás, bár mindenütt szerény mértékben, de folyamatban volt. Az erdélyi példák ugyanerről vallanak, bár kisebb arányban. Legközvetlenebbül igazolja mindezt a tőkés hitelszervezet kialakulása Magyar- és Horvátországban, úgyszintén Erdélyben.

7. A PÉNZPIAC ÉS A HITELVISZONYOK

A Habsburg-birodalom örökös tartományaiban a 18. század utolsó évtizede óta az inflációs időkig rosszabbodott a hitelhelyzet. A kölcsönvehető pénztőke hiánya egyre érezhetőbbé vált, amiben kétségtelenül szerepet játszottak a háborús események és az, hogy a pénz terménybe és nyersanyagba fektetése jóval nagyobb haszonnal biztatott, mint a kölcsöntőke kamata, nem is szólva a spekulációból származó még zsírosabb haszon lehetőségéről.

Magyarországon a nagy tömegű árutermelésre áttérni kívánó birtokos — a kereskedelmi tőkefelhalmozás ekkori állapotát is figyelembe véve — még fokozottabban érezte ezt a nehézséget. A változatlanul rendelkezésére álló hagyományos hitelforrások, az egyházi és világi alapítványok, árvapénztárak, szerzetesrendek, káptalanok, továbbá olyan birtokos nemesek kölcsönnyújtása, akiknek a terménykonjunktúrák idején felhalmozott pénztőkéje kevés volt arra, hogy birtokukat javításokkal jövedelmezőbbé tegyék, de elegendő arra, hogy kamatra kölcsönadják, már nem voltak elegendők a növekvő pénztőkeigények kielégítésére. A 19. század első évtizedében, az infláció első szakaszában — a Lajtától nyugatra fekvő, Habsburg-uralom alatt levő területeket elárasztó pénzbőségtől eltérően — a hitelhiány Magyarországon általánosságban még tovább tartott. Az ezüst- és a papírpénz gyorsan növekvő diszparitása miatt az inflációs években normális kamatlábra csak ezüstben visszafizetendő kölcsönöket lehetett felvenni. Az 1811. évi devalvációt követően 1812 és 1814 között a bécsi pénzpiacon bőség volt, és ez ösztönzően hatott elsősorban az örökös tartományokbeli, főként azonban a bécsi tőkétől mind erősebb függésbe kerülő magyarországi, elsősorban pesti kereskedőtőkére, amely ha nagyon drágán is (24—36%-os évi leszámítolási kamatra, míg Bécsben ugyanez 4—6% volt), annyi hitelhez jutott, hogy megoldódtak gondjai. A magyarországi földbirtokos nemesség is részesedett a könnyű hitelszerzés lehetőségeiből; a birtokát növelő földvásárlásokhoz felvett és igen hamar visszafizetett kölcsöntőkék szerzésével.

Az infláció éveiben, főleg a kereskedők, pénztőkéjüket — hogy az elértéktelenedéstől megmentsék — gyakran ingatlanba fektették, és az immobilizálással növelték a pénztőkehiányt, főként Magyarországon. Napóleon 100 napos uralma idején a — gazdasági stabilitást fenyegető minden rezdülésre olyan érzékeny — pénztőke-tulajdonosok (kereskedők, bankárok) ismét óvatosakká váltak, és kizárólag ezüstben fizetésért, illetve törlesztésért voltak hajlandók árut, illetve kölcsönt adni.

1815 után csaknem két évtizeden át hitelválság nehezedett a Habsburgmonarchia Lajtán túl és innen fekvő részére egyaránt, ha a gazdasági fejlettség Magyarország hátrányára eltérő arányaiból következően nem is azonos súllyal. Ezen a tényen még az Osztrák Nemzeti Bank megalapítása (1816) és a segítségével az 1820-as évek elejére megvalósított pénzértékstabilizáció sem tudott változtatni. A bank váltótárcája 1819-ben még

6,5 millió forintot tett ki, de 1820-ra már 1,6 millióra zuhant le, hogy azután majd csak az 1830-as évek elejére érje el a kiindulási állomány szintjét.

Magyarországon 1818-ban Szentkirályi László, Pest megye alispánja panaszkodott gyötrő pénztőke- és kölcsönhiányról (az évi kamat ekkor 24% volt); 1821-ben pedig Kazinczy Ferenc egyik levelében említi a nemesség hasonló gondjait. Nem voltak más helyzetben a magyarországi kereskedők sem, akik váltóit sem bécsi, sem más külföldi bankárok nem fogadták el. Fizetésképtelenségek hulláma árasztotta el az országot, amely egyébként nem kímélte meg a Habsburg-monarchia örökös tartományainak gyengébb tőkeerejű kereskedőit, kézművesiparosait és tőkés ipari vállalkozóit sem.

A hitelhiány ekkor általános, összeurópai jelenség volt, amelytől Magyarország sem mentesülhetett. A világ ezüsttermelésének csökkenése — a latin-amerikai függetlenségi háborúk következményeként —, az Angol-Bank pénztezauráló politikája, a spekuláció által még csak növelt pénztőkeínség hozzávetőlegesen 1822-ig tartott. 1822-től 1825-ig, az első gazdasági válság kirobbanásáig, spekulációs pénzbőség lépett fel. Angol arany áramlott a kontinensre, csökkentek a kamatlábak. A kamatláb Angliában 3%-os, Franciaországban 5%-os, Magyarországon 6%-os volt. Néhány, az év nagyobb részét Bécsben töltő, a magyarországi arisztokrácia legfelső rétegéhez tartozó mágnás ekkor jutott tetemes, hosszú lejáratú pénzkölcsönhöz. 1825 első hónapjaiban a magyarországi főurak jelzálogkötvényeit még elég magas árfolyamon jegyezték a bécsi tőzsdén.

A gazdasági válság és az utána következő pangás idején ismét hitelhiány lépett fel. Magyarországon még 1832-ben is 12%-os volt az évi kamatláb. A tőkehiány azonban a Habsburg-uralom alatt álló minden területen általános volt. Ekkor ment csődbe többek között a Fries & Co. bécsi cég, az örökös tartományok egyik legnagyobb bankháza is. A pénztőkések államkötvényekkel folytattak spekulációs tőzsdeüzleteket. Ők és az uzsorások gazdagodtak, de magánhitel és az ipari vállalkozáshoz szükséges kölcsöntőke eme forrásokból nem állt rendelkezésre. A magyarországi földbirtokosok, akik jelentős befektetésekkel óhajtották korszerűsíteni növénytermelésüket és állattenyésztésüket, nagyon megszenvedték ezt az állapotot. A hitelválság 1830 után kezdett enyhülni. A bécsi kormány 1830-ban ugyanis 5%-ról 4%-ra konvertálta az 1818. évi 20 millió forint

értékű államkölcsönét, $98^{11}/_{16}$%-os, aránylag kedvező kibocsátási árfolyamon.

Az 1830-as évek közepe tájától kezdődött a nagy gazdasági fellendülés a Habsburg-uralom alatt levő örökös tartományokban. A kamatláb 3,5—4,0%-os volt. Ennek kisugárzásaként a tartományok kereskedői ismét könnyebben hiteleztek magyarországi üzletfeleiknek. A magyarországi legfelső arisztokráciához tartozó egyes nagybirtokosok ismét nagyobb kölcsönöket vehettek igénybe részben birtokaikon történő beruházás céljából, mindenekelőtt a gyapjútermelésük növeléséhez szükséges törzsállomány beszerzése végett. Ugyanakkor Grassalkovich Antal herceg csődjéből is okulva — a magyar hitbizományokat védő jogszabályok ismeretében —, a fő hitelezők, a bécsi bankárok általában óvakodtak a magyar nemesuraknak kölcsönt adni, kivéve, ha Magyarországon kívül is voltak birtokaik, amelyekre alkalmazhatták az alsó-ausztriai hiteltörvényeket.

A Habsburg-uralom alatt álló, a Lajtától nyugatra és délre fekvő területeket 1839—1842-ben elérő gazdasági válság — szoros összefüggésben a keleti kérdéssel kapcsolatban esetleg kirobbanó háború eshetőségeinek mérlegelésével — a pénztőkét ismét óvatosabbá tette. 1840 decemberében a leszámítolási kamatláb ismét magasra, 8%-ra emelkedett. Számos csődöt, még több fizetésképtelenséget jelentettek be a válság éveiben valamennyi osztrák örökös tartományban, különösen Csehországban. Magyarországot 1841-ben érte el a csődök hulláma, ami részben közvetlenül, részben közvetve szorosan összefüggött a jelentős hiteleket nyújtó Steiner & Co., a Freiherr von Geymüller bécsi bankházak bukásával. Utóbbi pesti, trieszti, sőt Morvaországból iparcikkeket vásárló svájci cégeket is magával rántott a csődbe. A tőke menekült, visszavonta hiteleit.

A válság elültével 1847-ig, egyetlen évet kivéve, nyugodt volt a pénzpiac a Habsburg örökös tartományokban is. 1845-ben a magyarországi védegyleti mozgalom keltett átmeneti riadalmat. Az örökös tartományok tőkései vagy egyáltalán nem nyújtottak hitelt, vagy csak évi 12%-os kamatláb mellett (Csehországban ugyanekkor 4,5—5,0% volt). Jogbizonytalanság és a magyarországi piac elvesztése feletti aggodalom keltett zavart. Mindez azonban 1846-ra megszűnt.

A magyarországi hitel- és kölcsönügyletek sorsa 1848-ig túlnyomórészt az örökös tartományok, elsősorban Bécs pénzpiacának mozgásától füg-

gött. A Lajtától nyugatra viszonylag nagy és jól működő nagykereskedelmi, bank- és pénzváltóhálózat nyújtott hiteleket, kölcsönöket tőkés ipari nagyüzemek létesítéséhez, egyéni vagy családi vállalkozásoknak, részt vett ipari részvénytársaságok alapításában. Különösen az 1830-as évek közepe óta nőtt egyre inkább a magánbankok szerepe a mezőgazdaság, az ipar és a közlekedés finanszírozásában. Viszonylag tehetős nagykereskedő réteg közvetített a pénztulajdonosok és tőkét igénylő vállalkozók között. A nagykereskedők és a váltóüzletek lebonyolítóinak leggazdagabb rétege azonban jövedelmezőbbnek találta az egyéb bankügyleteket, mindenekelőtt az államnak nyújtott hiteleket, az államadósság-kötvényekkel folytatott üzletet (az államkötvények árfolyama 1840-ben 107 $^{13}/_{16}$%-os volt). A bankárok — Rothschildot kivéve — előbb nagykereskedők, ipari vagy más vállalkozók voltak. A takarékpénztári hálózatnak, az árva- és más alapoknak a Lajtától nyugatra csekély szerep jutott a vállalkozók hitellel való ellátásában.

A kis- és középnagyságú kereskedelmi és ipari vállalkozók nem vettek igénybe idegen tőkét. Elegendő kezdő tőkét tudtak felhalmozni ahhoz, hogy nagyobb méretű ipari vállalkozásaikat önfinanszírozással valósítsák meg.

A tőkés fejlődéshez vezető úton jelentős fáziskülönbséggel Magyarország előtt haladó örökös tartományokban sajátos kölcsönforma volt előbb csak az osztrák arisztokrácia felső rétege, később — a kör szélesedésével — a legelőkelőbb magyar arisztokratacsaládok által is igénybe vett magánkölcsön. Ez a magánkötelezvényekre nyújtott kölcsön volt Magyarországon a hagyományos kölcsönforrások mellett a másik, szintén a feudális kötöttségek terhét viselő hitelforrás. A magánobligációk a tőzsdén nem voltak forgalomba hozhatók, legföljebb magánbankárok egymás közti ügyleteiben, minthogy a kölcsön felvevője többnyire hitbizományi birtokos volt. A kölcsönösszeggel pedig, a jogszabályok értelmében, a hitbizomány értékének legföljebb a felét érintő mértékben volt megterhelhető. Ha olyan magyar főúr vette igénybe, akinek az örökös tartományokban nem volt az osztrák hiteltörvények szerint megterhelhető és így el is árverezhető birtoka, akkor az ősiség alapján és az évtizedekig elhúzódó peres eljárás útvesztői miatt a magánkölcsön összegét gyakorlatilag nem lehetett végrehajtani. Ilyenformán a nagy kockázat miatt csak igen magas kamatra, nem is könnyen, és még így is csak a legna-

gyobb birtokosok vehették igénybe a bécsi bankházak kölcsöneit. A birtokos nemesség többsége — fő- és köznemes egyaránt — nem részesülhetett ilyen kölcsönökben. Más hitelforrásokat vettek igénybe. A hagyományos hitelforrásokból származó és általában 5—6%-os, válságok idején valamivel magasabb kamatozású kölcsönök mellett elterjedt volt Magyarországon az úgynevezett auszugalis, vagyis kereskedői könyvkivonatok útján történő hitelnyújtás. Ilyen esetben a hitelező a hitelt áruhitelként, valójában tehát meg nem vásárolt áru ellenértékeként könyvelte el, és a fiktív vételár után a folyósítás alkalmával igen magas kamatot vont le a kölcsön összegéből.

A legelterjedtebb, földbirtokosnak és parasztnak egyaránt nyújtott hitelforma a termést lekötő előlegkölcsön-nyújtás, egyúttal az uzsorakamatra adott hitel és a termelő hitelezőhöz kötésének burkolt változata volt. A hitelező kereskedő egy évre előre megszabott áron lekötötte a földbirtokos, a juhtartó gazdák következő évi gyapjútermését, az Abaldo vagy a kereskedő pedig a kertészkedő jobbágyközség dohánytermését. Az adásvételi szerződésben feltüntetett összeg 5—10%-át bánatpénzként visszatartotta arra az esetre, ha a hitel igénybe vevője a megállapodásban foglalt határidőre nem tudná szállítani a szerződésben lekötött teljes termékmennyiséget. Ennek bekövetkezése esetén az adós a hátralékról váltót adott. Az előlegként felvett összeg után az adós az áru szállításának napjáig 10—15%-os kamatot fizetett, amit a hitelező a kölcsönösszegből a szerződés megkötésekor levont. Sokszor előfordult, hogy a hitelt nyújtó — további kölcsönösszegek fejében — több évre lekötötte a termést. Hasonló módon jártak el, de jóval körültekintőbben, és csak egy-egy évre kötvén le gyapjútermésüket a gyomai parasztgazdák. A termés előre lekötése volt az oka annak, hogy Festetics László gróf a gyapjútermésére a bécsi Biedermann cégtől 1828-ban felvett 80 ezer ezüstforintnyi kölcsönének kamatait még 1845-ben is fizette, valamint annak, hogy az 1840-es években 60 és 200 között mozgott azoknak a községeknek a száma, amelyeket 12—32 ezer, sőt egyes esetekben 80 ezer konvenciós forintnyi adósság is terhelt, mert a rossz időjárási viszonyok miatt nem tudták leszállítani a szerződésben vállalt dohánymennyiséget.

Kereskedők három havi fizetésre esedékes áruhitelt kaphattak. Ezt tekintették akkori szokás szerint készpénzvásárlásnak. A nyugati tőkés államokban ekkor 31 nap volt ugyanennek a hitelnyújtásnak a lejárati

ideje. Kötelezvény, váltó, vagy harmadik kereskedőnek fizetendő számlaösszeg, mint hitelforma, szintén az áruhitelezés módjai közé tartozott már korunkban is.

A közép és rövid lejáratú kereskedelmi hitelek leggyakoribb formája a jelzáloghitel volt. A fedezetül szolgáló áru becsértékének legföljebb egyharmada erejéig adták a kölcsönt, havi 2—3%-os kamatra. Az uzsorakamat felemésztette a várható haszon legnagyobb részét, immobilizálta a fedezetül szolgáló árut, lassította annak forgási sebességét.

Az 1840 : XV. és XVI. törvénycikkek jelentősen könnyítették a tőkés pénzpiac szabályainak alávetett kölcsönszerzés lehetőségét. Alighanem ez lehetett az egyik forrása annak, hogy a Bécsben 1842 és 1847 között általában fellendült kölcsönügyletek sorában megnőtt a magyarországi főurak magánkölcsön-igénybevétele, amelynek végösszege több milliót ért el. Nem deríthető fel, hogy a legkevesebb 300 ezer forintos, de gyakrabban 0,5 millió és 1,5 millió forint között mozgó, egyetlen alkalommal 6,4 millió forintot elérő kölcsönökből mennyit fordítottak az arisztokraták nagybirtokaik korszerűsítésére, és mennyit használtak fel az egykorú forrásokban annyit emlegetett kastélyépítésekre, fényűzésre, esetleg örökölt vagy régebbi, magas kamatozású adósságaik törlesztésére.

Folyószámlahitelhez vagy az örökös tartományok kereskedőinek magyarországi megbízottja, vagy ottani tőkés ipari vállalkozók néhány magyarországi lerakatvezetője juthatott.

A pénzintézeti hálózat egyik korszerű formája volt a kisebb tőkék összegyűjtésére és forgatására életre hívott takarékpénztári szervezet, amelynek a Lajtán túl nem volt jelentősebb szerepe. A tőkeszegény Magyarországon azonban ez a kölcsönszerzési forma is enyhített valami keveset az ínségen. Az 1819-ban Bécsben alakult Első Osztrák Takarékpénztár 1827-ben és 1828-ban Pozsonyban, Nagyszombaton, Érsekújvárott, Zólyomban, Győrött, Szegeden, Varasdon és Eszéken kereskedőket bízott meg takarékbetétek gyűjtésével, illetve kölcsönök közvetítésével. Az osztrák vállalat tevékenysége azonban csak rövid ideig tartott.

1835-ben megalakult a Brassói Általános Takarékpénztár, 1841-ben pedig a kolozsvári. Nagyszebenben is létesült takarékpénztár. Fáy András több reformjavaslattal együtt az 1825—1827. évi országgyűlésen felvetette takarékpénztár alapításának — akkor hamar elfelejtett — gondolatát. 1839. március 19-én Pest megye közgyűlése már támogatta indítvá-

nyát, 1840. január 11-én pedig elkezdte működését a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület. Alapítóinak többsége földbirtokos, állami és megyei tisztségviselő volt. Ők együttesen 269 részvényt jegyeztek, a kereskedők 189 darabot. 1844-ben a vállalat részvénytársasággá alakult.

Az 1840. évi hiteltörvények közvetve segítették a gazdasági viszonyok megkövetelte és immár tőkés feltételek mellett hitelt nyújtó pénzintézeti hálózat kiépülésének megindulását. 1848-ban már 36 takarékpénztár működött az országban. Túlnyomó többségük az 1840-es évek második felében alakult. Alaptőkéjük 1844 és 1848 között 70 623 forintról 497 469 forintra emelkedett. A magyarországi takarékpénztárak jelzálogkölcsönöket folyósítottak földbirtokosoknak. Váltótárca-állományuk 1848-ban a jelzáloghitelek összegének mindössze 10%-át tette ki.

1841-ban alapította Ullmann Móric több kereskedőtársával együtt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot, amely váltó- és folyószámlahiteleket, értékpapírokra folyósított előlegeket bocsátott ügyfelei rendelkezésére.

A jelzáloghitelek összege Magyarországon 1848-ban 633 420 forint volt. A magyarországi pénzintézetek saját és idegen tőkeállománya 1848-ban összesen 839 497 forintot tett ki. Ebből 136 727 forint az alap- és a tartaléktőke, 702 749 forint a betétállomány. Ezek az összegek is tanúsítják, hogy belső hitelforrásokból sem a nagyüzemi termelésre áttérni kívánó birtokosok, sem a jelentős tőkés ipari vállalkozások alapításához szükséges pénztőke nem volt előteremthető.

A nagy tömegű áru és az azokat szállító eszközök biztosítása a korszerűsödő, a tőkés gazdálkodás felé haladó gazdálkodás elemeinek megjelenéséről vall. Magyarországon 1807-ben alakult meg Csepy Zsigmond ügyvéd kezdeményezése nyomán a már említett Komáromi Szabadalmas Hajóbiztosító Társaság, 1845-ben pedig a Kölcsönös Biztosító Egylet. Utóbbinál alakulásakor 10,4 millió forint értékű gabonát biztosítottak. Egy évvel később a 200 forint névértékű részvényekre egyenként — felkerekítve — 78 forint osztalékot fizettek.

Jég-, tűz- és vízkár elleni biztosításokat elsőként olasz, angol, osztrák társaságok kötöttek Magyarországon. 1830 és 1848 között egy milánói biztosító intézet 1 400 025 forint értékű biztosítást kötött. A Trieszti Osztrák—Olasz Biztosító Társaság 1844-ben Magyarország és Erdély jég- és vízkár sújtotta birtokosainak kereken 110 381 forint, 1845-ben 154 109 forint biztosítási díjat fizetett ki. A külföldi biztosító intézeteknek Ma-

gyarországon neves pesti kereskedők voltak az ügynökei (a londoni Globe Életbiztosító Társaságé Liedemann Sámuel Frigyes, az Első Osztrák Tűzbiztosító Társaságé Liedemann János Sámuel, a Trieszti Osztrák—Olasz Biztosító Társaságé előbb Malvieux pesti nagykereskedő és pénzváltó, majd Kappel Frigyes). 1840-ben alakult meg a Magyar Jégkármentesítő Társaság, 1845-ben az Erdélyi Kölcsönös Jégkármentesítő Társaság.

8. A MEZŐGAZDASÁG

ÁTTÉRÉS A TÖMEGES MEZŐGAZDASÁGI ÁRUTERMELÉSRE

Kelet-Közép-Európa legtöbb országában már a 17. század második felében kezdtek rátérni — a nyugat-európai iparosodott országok mezőgazdasági termékkel, nyersanyaggal való ellátása végett — a majorsági birtoküzemeken hosszú ideig jobbágyi robotmunkára alapozott tömeges mezőgazdasági árutermelésre. A 18. század második felére elsősorban a távoli piac felvevőképességének növekedése, de ekkor már a belső iparosodás folytán újra erősödő városiasodás és így a belső piac felvevőképességének gyarapodása miatt is a tömeges mezőgazdasági árutermelés iránt megnyilvánuló piaci igény olyan mértékben fokozódott, hogy annak kielégítésére részben az addig művelt területek mennyisége, részben a művelési technika minősége nem bizonyult elegendőnek. Ettől kezdve kettős és egyre gyorsuló párhuzamos folyamat játszódik le. Az extenzív és még továbbra is a jobbágy robotján nyugvó termelés érdekében a birtokterület erőszakos kiterjesztése, a jobbágyok részleges vagy teljes megfosztása a földtől, ugyanakkor a jobbágyoknak a korábbi időszakot meghaladó túlrobotoltatása. A másik folyamat új növénytermelési, állattartási technológia kidolgozása, e célra szolgáló kutatóbázisok létrehozása, amelyek egyben a szükséges létszámú, a korszerű üzemszervezéshez és gazdálkodáshoz nélkülözhetetlen, a korszerű gépek, eszközök kezeléséhez is értő mezőgazdasági szakember képzése révén segítették a feudális birtokosok áttérését a tőkés gazdálkodásra. Ugyanezt a célt szolgálta a mind jobban gyarapodó mezőgazdasági technológiai és üzemszervezési szakirodalom is. A korszerűsödő üzemek a földjüktől megfosztott jobbágyok munkaerejének jobb színvonalú pótlására jobbágyi eredetű bérmunkásokat, a kor-

szerűsített, tőkés gazdálkodásra áttérőben levő birtoküzem vezetésére, termelésének megszervezésére, irányítására pedig egyre több jól fizetett nemesi vagy polgári származású mezőgazdasági szakembert alkalmaztak, akik megtanították a paraszti bérmunkásokat az új gépi és a földművelési, részben az állattartási technikára és technológia alkalmazására. A korszerűsített üzemek növénytermelésében egyre növekedett a gépek és eszközök használata.

Magyarország a folyamat első szakaszának küszöbét csak a 18. század második felében kezdte átlépni. Mária Terézia úrbéri rendelete biztosította a tömeges árutermeléshez rendszeresen szükséges jobbágyi munkaerőt. A Habsburgok uralma alatt levő, a Lajtától nyugatra fekvő országok, tartományok manufakturális ipari fejlődése, ezen belül pedig elsősorban Bécsé, az uralkodói székhely szerepét is betöltő városé — láttuk — ekkorra ért el a fejlődésnek arra a fokára, amikor tömegméretű élelmiszerre és nyersanyagra volt szüksége. Ez adta meg a magyarországi mezőgazdaságban, elsőként a legnagyobb főúri és kincstári uradalmakban, s ott is először a növénytermelésben észlelhető váltás impulzusát. Járulékos tényezőként erősítették ezt az irányzatot II. József török elleni háborúi.

Árut, méghozzá tömegméretekben, elsősorban az ország déli részén fekvő, hatalmas kiterjedésű kamarai birtokok, valamint a Nyugat- és Északnyugat-Magyarország örökös tartományokkal közvetlenül határos megyéiben levő óriási főúri nagybirtokok már a 18. század korábbi évtizedeiben is szállítottak, mindenekelőtt a hadsereg, de a nyugati, északnyugati megyékből már egyre inkább Bécs és a szomszédos alsó-ausztriai tartomány más városainak ellátása céljából.

A döntő különbséget azonban a termelés funkciójának változása jelentette. A 18. század második felét megelőzően az uradalmak vagy bérlőik inkább esetlegesen, és akkor is a jobbágy dézsmagabonáját vitték piacra, s a befolyt pénzösszegeket a földesurak fényűző szükségleteik fedezésére használták. Birtokaik korszerűsítésébe nem fektettek pénzt, a majorsági üzemeknek viszonylag csekély szerep jutott. A mezőgazdasági növényi és állati eredetű élelmiszer- és nyersanyagtermelés súlypontja a 18. század második felétől kezdődően és a francia háborúk óta gyorsuló ütemben a majorsági termelésre helyeződött át. A földesurak amellett, hogy változatlanul törekedtek minél több dézsmagabona piacra vite-

lére, még ennél is jobban gondoskodtak arról, hogy — mivel a jobbágy munkájának gyümölcseként a saját kezelésű birtokon létrehozott termés egésze az ő tulajdonuk volt — a majorsági földterület különböző módon, nem utolsósorban vásárlás révén is történő kiterjesztése, extenzív termelés révén minél nagyobb tömegű gabonát és egyéb élelmiszert, valamint nyersanyagot, s elsősorban gyapjút termelhessenek a távoli külső piacok, mindenekelőtt az örökös tartományok piacai számára. Ezt a törekvést erősítették a 19. század első évtizedében még csak elszórt jelenségként mutatkozó, a húszas évek óta azonban egyre számosabb, különböző méretű és mélységű üzemi és termelési korszerűsítések.

Paraszti tömeges árutermelés néhány nagy alföldi mezőváros állattartása révén és egyes bortermelő vidékek esetében már régebbi idők óta folyt. Általános, tömeges árutermelésre törekvéssé a 19. század első felében vált a vízi és szárazföldi közlekedési útvonalakhoz közel fekvő megyék kiváltságok révén szabad területein, a földesúri szolgáltatásokat egy összegben lerovó cenzusos nagyobb alföldi falvakban és alföldi, dunántúli, közép-magyarországi mezővárosokban, a harmincas évek végétől a megváltakozott mezővárosokban, a kertészkedő gazdálkodással foglalkozó taksás és más hasonló helyzetű községekben. Ugyanilyen törekvés érvényesült az olyan uradalmakban, ahol a földesúri terhek nem voltak annyira nyomasztók, hogy ezek teljesítése mellett ne nyílott volna lehetősége a jobbágyok egy részének a kifejezetten jobb módba emelkedését szolgáló tömeges vagy minőségi mezőgazdasági, növényi és állati eredetű áru termelésére ; szegény részének pedig a termeléssel, a szállítással, forgalomba hozással kapcsolatos bérmunka vagy ahhoz nagyon közel álló jellegű fizetett munka végzésére.

A Magyarországon és Horvátországban a 18. század végétől a 19. század első feléig a mezőgazdasági árutermelésben észlelhető változást bizonyos mértékben jelzi a szántó, a legelő, a rét, az erdő, valamint a szőlőművelésre használt terület és a teljes mezőgazdaságilag használható földterület egymáshoz viszonyított arányaiban bekövetkezett módosulás.

A szántóterület némileg gyorsabb, a legelők és a rétek arányának valamivel lassabb, de állandó és az erdőterület rovására történő gyarapodásából részben arra lehet következtetni, hogy a szántóterület növekedésének bizonyos hányada a mocsár- és belvízlecsapolásokon kívül erdőirtásból is származott, még inkább azonban arra, hogy a belső piac növekvő fa-

áru-, főként pedig a gépeket használó ipari üzemek fa-, illetve faszénszükséglete, nem utolsósorban azonban a belföldi, még inkább a külső piac egyes iparágainak fokozódó hamuzsírfelvevő-képessége, Horvátországban pedig a szállítási igények emelkedéséhez igazodni kívánó hajógyártás nyersanyagéhsége az erdők rablógazdálkodásszerű kitermelését eredményezte.

Erdély Magyarországétól — északi és északkeleti részeit kivéve — különböző természeti-földrajzi adottságai, a feudális kiváltságok nagyobb arányú megmaradása, egyes helyeken még a nemzetségi kötelékek bizonyos, ám 1820 táján már lényegében véve eltűnő maradványai következtében messzebbről indulva, később, az 1820-as évek óta és lassabban, kevesebb birtoküzemben, gazdasági szerkezetét illetően is általában másképp lépett a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető útra. Mezőgazdasági termelésében — a földrajzi adottságokból következően — más az árutermelés súlypontja.

Mezőgazdaságilag hasznosított földterületének megoszlása a 18. század vége és az 1851. évi ideiglenes kataszteri felvétel között eltelt évtizedekben a magyar- és horvátországihoz hasonló módon változott ugyan, mert pusztán a növekedés számarányaira nézve — a magyar- és horvátországinál területi arányaiban kisebb — szántóterülete valamivel nagyobb mértékben nőtt, mint a magyar- és horvátországi, de sokkal erőteljesebben, szembetűnőbben gyarapodott legelő-, rét- és kertállománya, s itt is az erdőségek rovására, amelyek még így is a földterület nagyobb részét borították el. Ez is magyarázza a két ország mezőgazdasági árutermelésének szerkezeti eltéréseit.

Erdély lakosságának négyötöde élt ugyan a földművelés különféle ágaiból, de a szántóföldi művelés alatt álló területből egy főre nem jutott egy holdnyi. Területén sokkal több ember élt, mint Magyarországon. Kevés volt a legelő is. Emiatt azután, főként az ínséges években (például 1814 és 1817 között), nagyarányú volt a kivándorlás. Az 1830-as évek belső migrációjának, főként a városok felé áramlásnak egyik forrása is ugyaninnen eredt, bár a tőkés irányba tartó ipari árutermelés és az ehhez kötődő városi fejlődés vonzása legalább akkora erővel hatott.

Az erdélyi nagybirtokos arisztokrácia és a gazdag köznemesség nagyobb részének birtokai a magyar- és horvátországi középnemesi birtok nagyságához álltak közel. Csak néhány birtok érte el a kisebb magyarországi

nagybirtok terjedelmét. Ehhez járult még az is, hogy az egy-egy birtokhoz tartozó falvak az ország legkülönbözőbb részein, több megyében szétszórtan, néha egymástól több száz kilométer távolságra helyezkedtek el. Nagy, összefüggő birtokterülettel csupán a zalatnai és a vajdahunyadi kincstári uradalmak, a görög katolikus egyház, a szász székek, Brassó városa és igen kevés magánföldesúr rendelkezett.

A birtokosok belső használatára 1792 és 1818 között elvégzett összeírások bepillantást nyújtanak 16 erdélyi uradalom (egy kivételével mind főnemesi tulajdonban volt) 12 megyében elszórt földterületének megoszlásába. A birtokok közül egynek 3 megye 28 községében, egynek 8 megye 54 községében, egynek 7 megye 18 községében volt földje. Négyen 3—5 megye 8—10 községében mondhattak magukénak majorsági és jobbágykézen levő birtokot. Hét nemesúrnak volt egyetlen megye 3—7 községében elaprózott földje, és csupán kettőnek ugyanazon megye egy-egy községében. A földesúr saját kezelésében tartott földterületének 80—85%-a egy-egy faluban egészen kicsire forgácsolódott szét. 10—15%-a 0,5 kat. holdnál kisebb volt, míg a 25 kat. holdnál nagyobb, egy községben levő majorsági földterület ritkaságszámba ment. Viszonylag kevéssé aprózódtak el az Erdély középső és keleti megyéiben fekvő községek allodiális földparcellái. A jobbágyok telkiállományának megoszlása hasonló képet mutatott.

A földek minősége sem ösztönzött piacra szánt, tömeges szemtermelésre. Egykorú felmérés szerint több mint 450 faluban a szántóföldi művelésre alkalmas területnek mindössze 10%-a volt jó minőségű. Az Erdély különböző természeti adottságú megyéiből kiválasztott 200 község egyik csoportjában a szántók fele gyenge, fele jó, a másik csoport kétharmad részében közepes, egyharmadában gyenge minőségű volt. A jobbágyföldek elaprózódása és a föld minősége együtt késztette a román jobbágyság ilyen területeken lakó részét aratómunka vállalására az Alföldön éppúgy, mint az 1/16, 1/32, 1/64 telken sínylődő észak-, északkelet-magyarországi szlovákokat, kárpátukránokat is.

Az 1785—1820 közötti magánösszeírásokból kivehetően a szántást általában 4—6—8 ökörrel végezték. Csupán a sík területeken volt elegendő 2 ökör. A falvak népének kevés volt az igás állata. Az e tekintetben nem minden falura kiterjedő összeírásokból még így is kiderül, hogy 40 községben egy-egy családnak 2—3, 70 településen 1—2, 30 faluban csupán

egyetlen ökre volt. Kivételszámba ment az olyan erdélyi jobbágycsalád, amelynek 6—8 ökre, 4—6 tehene, 5—10 üszője, 10—20 sertése, 50—60 juha volt. A legtöbb családnak egy sertésen, egy-két juhon vagy kecskén kívül egyebe nem volt. A jobbágygazdaság állatállománya — a más összefüggésben még említendő, fő kereseti foglalkozásként állattenyésztéssel, ezen belül is juhtenyésztéssel foglalkozó juhosgazdákat kivéve — általában kisszámú és gyenge minőségű volt, szoros összefüggésben a kaszálók és rétek viszonylag kis területével. Egy-egy jobbágycsalád legelőterülete 0,98 és 1,44 kat. hold között mozgott, csupán a Partiumban közelítette meg a 2 kat. holdnyit.

A robotra alapozott nagybani szemtermeléshez, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet első fázisában alkalmazott munkáltatási módhoz szükséges, csaknem teljesen jobbágyi munkaerő gyéren állt rendelkezésre. Az 1848-ban végzett összeírás tanúsága szerint az erdélyi földbirtokosok és jobbágyaik számának aránya a következőképpen alakult: 3224 földbirtokosnak 1—50, 422 földbirtokosnak 50—500, 30-nak 500—1000 jobbágya volt, s végül 21 földbirtokos rendelkezett 1000-nél több jobbágy fölött. Emellett nem feledhető el, hogy az egy-egy birtokos rendelkezésére álló jobbágyi munkaerő több megye sok községében szétszórtan élt, úgyhogy amely községben kevés volt a jobbágyok száma, a földesúr nem tartott saját kezelésben földet.

Mindezek a körülmények együttesen jóval lassúbbá, kínosabbá, nehezebbé tették a tömeges mezőgazdasági árutermelésre való áttérést nemesi földbirtokosnak, parasztnak egyaránt. Csupán néhány, nagyobb összefüggő területtel rendelkező és az egy tagban levő birtoka méreteit tényleges vagy jogi allodizálás révén megnövelni tudó földesúr, valamint a feudális kötelékektől mentes székely és román határőrvidék lakói, a szabad székely parasztok, a szász székek szász és román szabad parasztjai, a többségükben román juhosgazdák és az egyházi nemesek kerülhettek abba a helyzetbe, hogy rátérhessenek a tömeges árutermelésre az állattenyésztés szektorában. Még az ő soraikban is csak elenyésző számban akadtak korszerűen gazdálkodók.

A birtokvezetés és a gazdálkodás módja alapján a magyarországi földbirtokosok az 1790 és 1848 között eltelt évtizedekben három típusba sorolhatók. Természetesen nem minden magyarországi földbirtokos tartozott pontosan e három típus valamelyikébe, legföljebb arról lehet szó,

hogy az egyikhez vagy a másikhoz állt közelebb; még kevésbé állítható, hogy az ország egyik vagy másik részén ez vagy az a típus uralkodott.

A földbirtokosok első típusát a jobbágyoktól befolyó járadékokkal beérő földbirtokosok alkották. Ezek, ha a Mária Terézia-féle úrbéri rendezés előtt hozzáfogtak a majorságok építéséhez, az úrbéri rendezés után e tevékenységüket csak lassú léptekkel folytatták. Falvaik határában a jobbágytelkeket ritkán mérték fel, további úrbéri szabályozásokat, rendbe szedéseket egyáltalán nem, vagy alig hajtottak végre. Ha pedig a felméréseket elvégezték, a jobbágyok telkiállományát meghaladó földeket, az úgynevezett maradványföldeket, remanenciákat a jobbágyok kezén hagyták. Ritkán fordult elő, hogy a maradványföldeket majorságukhoz kapcsolva, tehát allodiális földdé téve adták volna bérbe jobbágyaiknak. Ha birtokaikon voltak pusztatelkek, azok úrbéri jellegét meghagyták, és jobbágyaiknak szintén bérbe adták. Alárendeltjeiknek haszonföldeket, kender- és káposztaföldeket juttattak, úrbéri szolgáltatásokat kérve értük, és azokat úrbéri földeknek tekintették. Falvaik lakóinak megengedték, hogy a határaik erdős-bokros-vizenyős részeit használhatóvá tegyék, és a művelésbe bevonják. Az így nyert termőföldeket, az irtásokat jobbágyaik kezén hagyták, s vagy bért követeltek értük, vagy a jobbágyok telkiföldjeihez kapcsolták azokat.

Uradalmaik erdeiben a jobbágyok a királynő urbáriuma szerint gyakorolták a faizást: meghatározott mennyiségű ölfát kellett vágniuk, és az uraságtól kijelölt helyre szállítaniuk. Ennek fejében kapták a tűzi- és épületfát. A jobbágyoknak pusztáikon pénzért vagy munkáért, fű- és szénakaszálásért legelőket adtak bérbe.

A 18. század második felében keletkezett sok forrás szerint a tiszántúli földesurak még nem gondoltak termékfölöslegük rendszeres értékesítésére. A szegényebb nemesek pedig országszerte idegenkedtek ekkortájt a robotra alapozott árutermeléstől. Erdélyben ugyanez volt a helyzet. Az 1770-es évek mezőgazdasági szakirodalmát is ez a szemlélet hatotta át. A századforduló táján a konzervatív felfogás már nem volt uralkodó.

Kazinczy a 19. század első évtizedében már elképzelhetetlennek tartotta a nem piacra termelő gazdálkodást, és úgy vélte, hogy még Bihar megyében és a termékfeleslegek értékesítése szempontjából kedvezőtlen helyzetű más területeken is másfajta gazdálkodási felfogás időszerű, mint a hagyományos. A századforduló, majd a 19. század első két évtizedének

mezőgazdasági szakirodalma egyre inkább a tömeges árutermelést jelölte meg a földbirtokos gazdálkodása fő céljának. A termelőmunkát még kizárólag roboterővel elvégezhetőnek tartották.

Az első típusba sorolható birtokok közül a nagyobbak gazdálkodását ispánok, gazdatisztek irányították. Képzettségük a 18. században és a 19. század elején még csupán a paraszti technika évszázados gyakorlatából származott. Az uradalomba felvett gyakornok előbb írnok, majd kulcsár, sáfár, kasznár, számtartó, intéző, tiszttartó, s végül, ha szerencséje volt, jószágfelügyelő (inspektor) is lehetett. Munkája során szerezte meg a gazdaság későbbi vezetéséhez szükséges ismereteket. Az uradalmi tisztségviselők a nemesség középső, de gyakrabban annak kisebb birtokos rétegeiből kerültek ki; jogi ismeretekkel nem rendelkeztek. Felső rétegük magas készpénz- és természetbeni járandóságot kapott, de az alacsonyabb beosztásúakat is jól fizették. Nagy is volt a versengés a tisztségekért, amelyek egyes esetekben egy-egy családban nemzedékek során öröklődtek tovább.

Az első típusba tartozó birtokosok gazdálkodását az jellemezte, hogy a gabonakonjunktúra idején sem törekedtek mindenáron termőterületük gyors kiterjesztésére. Először a puszták bérletét kezdték visszavenni nem jobbágyi bérlőiktől, és a pusztai legelőket elvonták jobbágyaiktól. Állódiumaikkal ott kezdtek terjeszkedni. Falvaik határaiban, ha felmérésre vagy rendbe szedésre szánták el magukat, a művelés alatt nem álló földekből csatoltak a majorsághoz, vagy kis mértékben irtásokat váltottak vissza. Jobbágyaik jó, művelés alatt álló földjeiből gyakran vettek el, és cserébe irtandó területet adtak helyettük. Így szélesítették házi kezelésű gazdaságaikat.

Az urbáriumban előírt pénz-, termék- és robotjáradékból szemükben a munka- és pénzjáradéknak volt a legnagyobb értéke. Az úrbéri rendezés után is igyekeztek a termékjáradék minél nagyobb részét — és mivel majorsági gazdálkodást nem, vagy csupán kis mértékben folytattak —, a munkajáradékot is részben pénzre átváltoztatni, megváltani. A földesúri italmérési, kocsma-, mészárszék- és malomjogból, valamint az erdők és a vizek használatából jobbágyaiktól minél nagyobb bérösszeget, árendát próbáltak kihozni.

Erdélyben a termény- és a munkajáradéknak jutott a fő szerep a nemesi birtokok túlnyomó és jórészt még hagyományosan gazdálkodó részében. A birtokterületek szétszórtsága és az egy helységben levő föld csekély ter-

jedelme, a jobbágyi munkaerő és állatállomány elégtelensége a legtöbb birtokost kínzó pénztőkehiányában arra késztette, hogy szívósabban ragaszkodjék a jobbágy terményjáradékához és robotmunkájához, mint a magyar- és horvátországi vele egy társadalmi osztályba tartozók.

Ebből adódott az a helyzet, hogy az 1792 és 1818 között végzett birtokösszeírásokban szereplő 16 birtok mindegyikében nagyobb volt a jobbágy kezén levő szántóterület, a colonicatura, a saját kezelésben tartottnál, az allodiaturánál. A majorsági kaszálók terjedelme csupán 4 birtokon múlta felül a jobbágyi kézen levőkét. A szőlők esetében viszont — négy birtokot kivéve — az allodiaturákhoz tartozók területe volt nagyobb.

Az Erdély leggazdagabbjai közé tartozó Bethlen József gróf és örökösei, valamint a Radák család birtokain általában fele-fele arányban volt az allodiatura és a colonicatura. Számos nagybirtok falvainak több mint egyharmadában, nemritkán kétharmadában nem volt allodiatura.

A második és a harmadik típusba a majorsági gazdálkodással az árutermelést erősen fokozó földbirtokosok tartoztak. Náluk már egyértelműen a minél több pénz szerzése és a tiszta jövedelem növelése volt az árutermelés célja. Ezek a földbirtokosok, fő- és köznemesek, a gabonakonjunktúra idején még minden pénzüket földvásárlásba, illetve kastélyok, kúriák építésébe igyekeztek fektetni. Az 1820-as évek második felében, még inkább az 1830-as és az 1840-es években, a piacon értékesített termékekből befolyó minél nagyobb tiszta jövedelem elsődleges rendeltetését üzemi tőke képzésében látták. Igyekeztek minél több hasznot hajtó növényi és állati terméket előállítani, pénzüket hasznosan befektetni, esetleg már kamatra kölcsönadni. Birtokuzemük szervezeti és termelési irányításában mind nagyobb szerep jutott a kisnemesi és polgári származású uradalmi jószágkormányzóknak, jószágigazgatóknak, inspektoroknak, kasznároknak. Nézeteikben, intézkedéseikben a piac fejletlensége, a tőkehiány miatt az új vonások mellett találunk maradiakat is, de ennek ellenére hozzájárultak az átalakuláshoz. Nemcsak Nagyváthy János, Pethe Ferenc és Balásházy János, Demjén Sámuel, vagy Erdélyben Kelemen Benjamin végezték e munkát — főként a gazdasági racionalizmus korszerű mezőgazdálkodási üzemvitelének alapelveit és módszereit kifejtő német szakember, Albrecht Thaer nyomdokaiba lépve —, hanem sok mezőgazdasági szakember is, aki a Magyar Gazdasági Egyesület, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egylete gyűlésein, az 1844-ben Kolozsvárott alakult

Erdélyi Gazdasági Egyesületben, vagy az 1845-ben létrehozott Szász Gazdasági Egyesület szószékén az új mezőgazdaságról beszéltek, vitatkoztak, vagy tollat ragadtak és a *Magyar Gazda* hasábjain s más nyomtatványokban a gazdaság kérdéseiről cikkeztek.

A magyarországi mezőgazdaság csak úgy indulhatott meg a korszerű gazdálkodás útján, hogy Magyarországon és Erdélyben kezdett felnőni olyan mezőgazdasági értelmiségi réteg, amely az újításokhoz szükséges ismereteit részben külföldön, Jénában és Göttingában, részben itthon, a már működő keszthelyi Georgikonban, illetve Magyaróvárott, részben pedig elméletileg képzett gazdák mellett, a gyakorlatban szerezte. Azok a főurak, akik segélyeket adtak, hogy kollégiumok diákjai megjárják a külföld egyetemeit, gazdaságuk számára kívántak ily módon képzett tiszteket nevelni.

A képzett gazdatisztek vezette birtokokat már szervezetük, berendezésük is megkülönböztette az előző típusba tartozó, hagyományosan gazdálkodó birtokoktól. A birtok, az uradalom tisztviselőinek száma itt megnövekedett. Az ilyen uradalmakban a jószágigazgató, az uradalmi inspektor, a fiskális, a számtartó oldalán ellenőr, könyvelő, mérnök, gazdasági gyakornok, továbbá írnokok, kasznárok hada működött. De nemcsak az úgynevezett tisztikar növekedett meg számbelileg, hanem az ügyvitel is kereskedelmi jellegűvé vált. Most már nemcsak összeírások készültek a jobbágyokról és szolgáltatásaikról, hanem az uradalmi mérnök a falvakról földkönyveket készített, melléje térképeket csatolt. A jobbágyok robotját robotkönyvekben, vagy nyomdában megrendelt uradalmi robotbilétákkal tartották nyilván. A majorsági vetésterületről, az aratás, illetve a cséplés eredményéről, a dézsmáról, a fizetésekről, a különböző bevételekről és kiadásokról pontos könyvelést vezettek. A könyvvitel alkalmazása jelezte, hogy a racionális gondolkodás, szervezés és vezetés kezdett bevonulni az ebbe a két típusba tartozó földesurak gazdálkodásába.

A második típusba tartozó földbirtokosok a 19. század elején, a gabonakonjunktúrában és utána a dekonjunktúrában fokozottabban törekedtek gabonatermő területeik kiszélesítésére, hogy jövedelmük a gabonaárak esése ellenére se apadjon. A Mária Terézia-féle úrbéri rendezés után felmért birtokaikat újraszabályozták, regulálták, rendszerint többször is. Ily módon kívánták elérni azt a céljukat, hogy majorságaik számára minél több földet szerezzenek meg. Ennek egyik módja volt nagyobb

területű legelő, rét feltörése szemtermelés végett (elsősorban a Dunántúlon, főként Somogy megyében).

A jobbágyok telkiföldjeiből főként oly módon vettek el, hogy a szabályozás alkalmával allódiumukhoz csatoltak darabokat, s értük rosszabb minőségű földekkel kárpótolták a jobbágyokat. A maradványföldeknek hasonló volt a sorsuk. E téren leginkább azt a gyakorlatot folytatták, hogy a remanenciális földeket allódiumukhoz csatolták, vagy a maradványföldeket úrbéri földekből allodiális jellegű földekké minősítették át, de nem használták, hanem bérért, cenzusért adták használatra a jobbágyoknak, mégpedig elsősorban — az úrbéritől független — robotteljesítésért. A pusztatelkek, a haszonföldek esetében szintén ezt tették. Igyekeztek belőlük egyrészt minél többet az allódiumhoz kanyarítani, másrészt igyekeztek — úrbéri jellegüket elhomályosítva — úgy feltüntetni, hogy azok majorsági földek, amelyeket bérért, cenzusért adtak bérbe jobbágyaiknak.

Az irtásföldekkel hasonlóképpen bántak az e típusba sorolható földesurak. E nehéz munkát ráhárították jobbágyaikra, engedélyt adva nekik irtásra. A jobbágyok azonban nem sokáig örvendhettek irtott földjeiknek, mert azokat földesuraik visszaváltották tőlük, majorságaikat gyarapítva velük. Egy részüket azonban mint cenzuális földeket (bérföldeket) jobbágyaiknak visszadták. A jobbágyok gazdálkodásában, megélhetésében a bérelt maradvány- és irtványföldek nagy szerepet játszottak. Terjedelmük sok falu határában az úrbéri földekének felét, háromnegyedét is elérte, sőt meg is haladta.

A bérletek a parasztság számára előnyösek voltak. Így alakult ki az a helyzet, hogy jobbágyok és zsellérek, akik telkiállománnyal már alig rendelkeztek, vagy telkiállományuk alapján nincsteleneknek látszottak, nem voltak föld híjával, mert a valóságban a bérföldek révén esetleg telkiállományuk többszörösét tartották kezükben.

Az árutermelő és a kapitalizmus felé igyekvő földbirtokosoknak majorjaik területi növelése mellett másik fő törekvése járadékaik, elsősorban munkajáradékuk emelése volt. Az 1767. évi urbáriumban megengedett robotot nemcsak hogy kíméletlenül behajtották, hanem jobbágyaiktól a törvényesen túl, gyakran csalással, erőszakkal a ténylegesen járónál nagyobb mennyiségű robotot csikartak ki. Volt olyan uradalom, ahol a túlteljesített robotnapok száma ezrekre ment.

Kétarcú folyamat ment végbe. A földbirtokosok egyfelől elvettek a jobbágyok telki- és telken kívüli földjeiből, másrészt telkesítés vagy bérlet formájában juttattak nekik, vagy az úrbéri tehernél magasabb bér fejében meghagyták nekik az addig használt földeket.

Amikor pedig az 1820-as években, főként az osztrák és cseh—morva örökös tartományokban elkezdődött ipari forradalom nyomában a textilipar kereslete révén gyapjúkonjunktúra bontakozott ki, az árutermelő földbirtokosok a gyapjútermelés kiterjesztéséhez elsősorban majorságaik legelőit kezdték kíméletlenül növelni. Az erdők védelme címén egyfelől az erdei legeltetéstől fosztották meg jobbágyaikat, másfelől a közlegelők egyes részeit tették tilossá, elzárták jobbágyaik elől, hogy megnehezítsék, korlátozzák állattartásukat. Mikor azt látták, hogy ily módon nem érnek gyorsan célt, akkor az állattartás limitálásával próbálták őket a közlegelőről kiszorítani; a maguk állatállományával, különösen juhnyájaikkal viszont elözönlötték a közlegelőket. Ahogy a szántók és rétek elvételét az úrbéri szabályozással a Mária Terézia-féle urbárium tette lehetővé, a közlegelők elvételére ugyanezt a lehetőséget a legelőelkülönözést tárgyaló 1836 : VI. tc. adta meg nekik.

Az új, kiterjesztett termelés beruházásokat, gazdasági épületeket, különféle gazdasági eszközöket és állatállományt kívánt. Kellő mennyiségű pénztőke hiányában a földesurak a beruházásokhoz szükséges tőkék egy hányadát is — a robothoz hasonló módon — részben a csak jogilag, de nem ténylegesen allódiumaikhoz kapcsolt földjeik révén teremtették elő. A remanenciális földek és a visszaváltott irtványok, vagy az allodiális földek bérbeadása az úrbéreseknek nemcsak a munkaerő-mennyiség, hanem a pénzbevétel növelését is célozta.

Erdélyben a magyar- és horvátországihoz hasonlóak voltak a földterület növelésének módjai. Jelentősebb szerephez jutott azonban a kivándorlók és az ínségek miatt szolgáltatásaikat teljesíteni nem képes parasztok földjeinek a majorságihoz csatolása. Irtványok megváltás útján vagy anélkül történő elvétele, újabb tagosítások Erdélyben is a földrablás eszközeiként szolgáltak. A közös erdők, legelők használatának korlátozására az 1791 : XXX., illetve az 1811 : XXXIV. erdélyi országgyűlési törvénycikk adott lehetőséget, amellyel a földesurak sűrűn, az eltiltásig menően éltek. Az 1846—1847. évi erdélyi országgyűlés teljessé akarta tenni a közös legelők elrablását, az állattartás addig is sűrűn gyakorolt korlátozását.

Az elvett szántó-, kaszáló-, rét- és erdőterületek jelentős részét ugyanúgy, mint Magyarországon, és ugyanolyan okból kifolyólag csak jogilag csatolták a földesúri majorsághoz, majd magasabb termény- és munkajáradék fejében a legelőket bérbe adták a jobbágyoknak, főként a gazdag parasztok soraiból kikerült juhosgazdáknak, ezzel is nehezítvén az erdélyi jobbágyság túlnyomó részénél a magyar- és horvátországinál is eredendően súlyosabb terheket. Erdélyben az 1846—1847. évi országgyűlésig nem volt urbárium. A jobbágyok robotterhe általában kétszer akkora volt, mint a magyar- és horvátországiaké. Gyakran még ezt is növelték az urak. A szolgáltatások közül legnehezebben viselték a magas tizedet, mert a földesurak, valamint a szász városok, a szászföldi községek majorsági földjeiken a robotfokozás mellett a természetbeni szolgáltatásokból eredő jövedelmeiket is mindenképpen növelni igyekeztek.

A második típusba tartozó, árutermelő földbirtokosok Magyarországon és Horvátországban egyrészt földszerző, allódiumot tágító, másrészt robotot növelő és jobban kihasználó politikájukkal már elérték, hogy alapjaiban robotra alapozott gazdálkodással tudjanak igazodni a piachoz.

Néhány, csupán maroknyi földbirtokosnak sikerült pénztőkét felhalmozva vagy kölcsönhöz jutva a robotoltató gazdálkodás keretein többékevésbé túlhaladnia. Uradalmaikban a maradványföldekből már nem alakítottak telkeket, nem vagy alig-alig adtak bérbe földeket. Elsősorban ők törekedtek üzemileg önállóan kezelhető birtokegységek kialakítására. Az 1832—1836. évi országgyűlés törvényei által biztosított elkülönözési és tagosítási lehetőséget felhasználva, az uradalmi szántók, rétek és legelők elkülönítésére, nagy táblákban való egyesítésére törekedtek. Új módszerekkel, új határhasználattal, új szántóföldi növénytermeléssel, modernizálódó technológiával, fokozott terméshozamokkal és új útra térő állattenyésztéssel kívántak a piachoz alkalmazkodni. Mindehhez azonban függetleníteniük kellett magukat a jobbágyokkal közös határhasználattól. Növelték a bérmunkások számát is.

Intenzív, továbbá nagyobb szakértelmet kívánó munkát ugyanis a rossz minőségű robottal nem lehetett végeztetni. A keszthelyi Festeticsuradalomban 1848-ra a munka 54,02%-át, a mernyei uradalomban az 1830-as évekre már 52—58%-át uradalmi cselédekkel, mezőgazdasági és ipari bérmunkásokkal végeztették, a többit roboterővel.

Erdélyben még kevesebb uradalom sorolható a legfejlettebbek közé. Bérmunkások, cselédek, béresek alkalmazását is csak néhányban kezdték el. Ifj. Wesselényi Miklós báró zsibói birtokán 1817 óta Kelemen Benjamin jószágigazgató irányításával folyt a korszerűsítés. Irtások, vízlecsapolások útján növelték a szántó- és legelőterületet. Birkatanyát létesítettek fejlettebb eljárásokkal végzendő juhtenyésztés céljából. Vetésforgós, váltógazdaságos módszerrel, pillangós takarmánynövények (lóhere, lucerna) termelésével segítették az istállózó tartással, fajtanemesítéssel nevelt állatállományt.

Magyar- és Horvátországban, néhány esetben Erdélyben is így kezdett kialakulni az előző kettő mellett a harmadik földbirtokostípus, a tőkés módon gazdálkodás felé az első lépéseket megtevő földbirtokos típusa.

A tőkeszegénység miatt azonban 1848 előtt egyik birtokostípusba tartozó földesúr sem tudta nélkülözni a roboterőt.

A SZÁNTÓ-, RÉT- ÉS LEGELŐGAZDÁLKODÁS

A feudális idők földművelési rendszere a nyomásos gazdálkodás volt. Az első és a második típusba tartozó uradalmak túlnyomórészt két- és háromnyomásos határhasználattal művelték földjeiket.

A tőkét beruházó uradalmak alkalmazták ugyan az ugart a termelésbe bevonó határhasználat különféle változatait, a váltógazdaságot, a legelőváltó-gazdaságot (holsteini és mecklenburgi formában), de még ők sem tudtak a régivel egy csapásra szakítani. A keszthelyi Festetics-uradalom georgikoni gazdaságában 1799-ben tízes nyomást használtak. Az uradalom többi tábláin még a háromnyomásos rendszer uralkodott. A tata—gesztesi uradalom az 1830-as években majorsági földjeinek felét és elkülönözött pusztáit váltógazdaságban, kéthetedét még három nyomásban művelte. Együtt élt a modern földművelési rendszer a háromnyomásossal Károlyi György gróf Nyitra megyei birtokain, valamint a sárospataki és a regéci uradalomban, az ország keleti felében éppúgy, mint a nyugati részén.

Azok az uradalmak, amelyek az új földművelési rendszert alkalmazták, szigetként emelkedtek ki a hagyományos gazdálkodást folytató uradalmak tengeréből.

A jobbágyok szántóföldi gazdálkodásának szintjét is — mint a földesurakét — döntően a földművelés rendszere szabta meg. Ez is ott fejlődött elsősorban, ahol a földművelési rendszer fejlődött. A 18. század végén és a 19. század első harmadában Magyarországon a következő határhasználati módokat ismerték: 1. Parlagolás, amelynél a határ egy darabját éveken át művelték, majd — esetleg több évre legelőnek vagy erdőnek hagyva — a határ más részén újabb területet vontak szántóföldi művelés alá. Ez az ősi határhasználat ott maradt fenn legtovább, ahol a gyér lakosságnak bőséges föld állott rendelkezésére. Magyarországon a török idők háborúitól kipusztított Alföld volt ez a terület. 2. Kétnyomásos határhasználat, amelynél a szántóterület egy része az első évben őszi és tavaszi gabonaneműek termelésére szolgált, a másik része ugarnak maradt, hogy termőerejét visszanyerje. A következő esztendőben az ugart vetették be, és az előző évi gabonatermő határrész pihent. 3. Háromnyomásos földművelési rendszer, amelynél a téli és a tavaszi gabonaneműek külön-külön mezőt kapott az ugar mellett. Ezzel a nyomások száma háromra emelkedett.

Sok helyütt rendelkeztek a jobbágyok nyomáson kívüli földekkel. Ezeket néhol talajváltással, többnyire azonban állandóan, ugarolás nélkül művelték. E külön földeken kendert, lent, káposztát, kapásokat (kukoricát, burgonyát) vagy szántóföldi takarmányt (abrakborsót, bükkönyt, lóherét), illetve repcét és dohányt termeltek. A szükség azonban számos esetben rákényszerítette a jobbágyokat, hogy a termelésbe valamilyen mértékig az ugart is bevonják.

Az 1828. évi országos összeírásból kiderül, hogy a 19. század második évtizedében voltak Magyarországon falvak, ahol háromnyomásos művelési rendszer mellett az ugart vetették (0,88%). Ugyanígy voltak falvak, ahol kétnyomásos rendszer mellett az ugar egy részét (2,83%) vagy egészét szintén bevetették (1,25%). (A %-os arányok csak az ismert földművelési rendszert használó falvak megoszlását mutatják.) Ebből kiderül, hogy a jobbágyok a nyomásos művelési rendszert a 19. század első felére áttörni — úgy, mint a haladást igyekvő földbirtokosok — nem tudták, de ők is próbálkoztak azzal, hogy megjavítsák.

A jobbágyok elsősorban az értékesítési lehetőséget felismerve, szaporodásuktól is szorítva, igyekeztek többet termelni. E célt — mint kezdetben a földbirtokosok — ők is extenzív irányban, a termőterület növelésé-

vel próbálták elérni. Ezért vállalták a remanenciális földek használatát még megemelt terhekkel is, megragadták az irtási lehetőségeket, és vettek bérbe a majorságokból földeket. Több helyütt titkon a közlegelőkből is törtek fel, így növelték szántóterületüket.

A növényi eredetű árutermelésbe lényegesen kevésbé tudtak bekapcsolódni a forgalmi útvonalaktól távol eső községek jobbágyai, mezővárosok lakói ; a Tiszántúl Erdéllyel és Partiummal határos megyéiben, a Felvidék északi és északkeleti erdős, hegyes, zordabb éghajlatú területein és a Partiumban élők.

Ezenkívül — országos érvénnyel — más gátak is álltak a tömeges árutermelés igényeinek megfelelő, jobb művelési mód kialakításának útjában.

A termelési rendszer fejlődése ugyanis a jobbágyok esetében általában két nagy akadályba ütközött. Az egyik volt a földesúri jog : a földesuraknak minden termékből, így az ugaron termesztettekből is dézsma járt. 1771-ben ugyan egy uralkodói rendelet dézsmamentessé tette mindazt, amit a jobbágyok az ugarföldeken termeltek, a rendelkezést azonban a földesurak többnyire semmibe vették ; majd 1806-ban vissza is vonták azt. Csak az 1832—1836. évi országgyűlés mondta ki újra az ugar dézsmamentességét. A közben eltelt időben az ugar körül folyó küzdelemben, amely egyszersmind a jobbágyok gazdálkodásának fejlesztéséért vívott küzdelem is volt, a jobbágyoknak a legjobb esetben azt sikerült elérniük, hogy a földesurak külön leszolgált robotért vagy külön lerótt pénzért eltekintettek az ugar terményeinek dézsmálásától. A gyapjúkonjunktúrában a földesurak azzal érveltek, hogy nekik joguk van arra, hogy minden terményből dézsmát vegyenek, továbbá, hogy a jobbágyok az ugart jobban megművelik, mint nyomásos földjeiket, ha tudják, hogy onnan a földesurak nem látnak tizedet. Az ugarvetés különben is megapasztja az ősziek hozamát, mert a kihasznált ugarba csak későn lehet vetni. Mindezek után végül nyíltan előálltak azzal az érvvel, ami számukra a legtöbbet nyomott a latban: juhállományuk eltartásához nem nélkülözhetik az ugarlegelőket. Ez a harc az ugar körül nemcsak nálunk folyt, hanem mindenütt Kelet-Közép-Európában, ahol a jobbágyok dézsmakötelezettsége fennállott.

Az ugar művelésbe vonásának, a földesúri hatalmon kívül, a másik akadálya a közösségi jog volt, amely megengedte, hogy aratás után a

jobbágyok a tarlókat legelőnek használják. Ez azt jelentette, hogy a nyomásos határokban a jobbágyoknak minden dűlőben egyformán kellett művelni földjeiket, hogy azokra mint tarlókra aratás után az állatokat ráterelhessék. Az ugart e művelési kényszer miatt csak akkor lehetett művelés alá fogni, ha az egész település lemondott az ugarlegelő használatáról. Ez pedig csak ott ment végbe, ahol egyrészt a szántóföldi termények jól fizettek, és ezért érdemesnek látszott az ugarlegelőt feláldozni, másrészt pedig ott, ahol a település a földesúri hatalomtól némileg függetlenült, és az nem szólt bele a gazdálkodásba. Ezt a privilegizált szabad területek, továbbá a kincstári mezővárosok tehették meg, és legfeljebb az olyan falvak, földesúri mezővárosok, amelyek a robotot és termékjáradékukat évről évre pénzen megváltották.

A jobbágyok gazdálkodásának haladását az mutatja, hogy a kétnyomásos művelési rendszerrel szemben mennyire terjedt a kevesebb ugart hagyó háromnyomásos rendszer. Ennek erősödése 1720 és 1828 között így alakult: 1720-ban háromnyomásos határhasználattal élt a községek 27%-a, 1828-ban viszont 66%-a. Kétnyomással gazdálkodott 1720-ban a községek 45%-a, 1828-ban 24%-a. Más rendszerű, nem nyomásos gazdálkodást folytatott 1720-ban a községek 26%-a, 1828-ban már csak 10%-a. Száz év alatt a területet jobban kihasználó háromnyomásos határhasználat tehát terjedt és erősödött, a kevésbé gazdaságos kétnyomásos gazdálkodás és az ősi parlagoló gazdálkodás pedig visszaszorult.

Az ugar nélküli kétnyomásos és a javított háromnyomásos földművelési rendszer a nyomásos gazdálkodás bomlását jelezte. Ahhoz, hogy át tudjanak térni a váltógazdaságra, a határokat tagosítani kellett volna. A tagosítás — jobbágyok kezdeményezésére — az 1840-es években még alig indult meg, ezért a váltógazdaság a jobbágyok körében alig terjedt. Az Alföldön tanyás gazdálkodás, nem korlátozott földhasználat esetében néhol — mint Hódmezővásárhelyen — már ekkor áttértek a váltógazdaságra. Itt nyomai észlelhetők a legelőváltó-gazdálkodásnak, a mecklenburgi vetésforgó-rendszernek, sőt még a szabad gazdálkodásnak is.

Erdély és a Partium 16 megyéjének 699 falujában a növénytermelésre alkalmas terület nagyobb részét — az 1785 és 1820 közötti összeírások szerint — kétnyomásosan művelték (351 falu), de nem sokkal maradt mögötte már ebben az időben sem a földet három nyomásban művelő községek száma (314 falu). A tábla nélkül gazdálkodók a háromnyomásoso-

kénak már csupán 5,7, a kétnyomásosokénak 6,7%-át tették ki. A tábla nélküli, többnyire kicsiny, hegyvidéki falvakban alig volt szántóföldi művelésre alkalmas terület. Lakóik bányákban végzett munkából, állattenyésztésből, fakitermelésből és faárukészítésből igyekeztek fenntartani magukat.

A talaj termőerejének pótlása tekintetében mind a földbirtokosok, mind pedig a jobbágyok a legnagyobb nehézséggel küzdöttek. A tőkés fejlődés irányába tartó uradalmaknál a növénytermelés némileg összekapcsolódott ugyan az istállózó állattartással, de még ezek sem tudták kialakítani a megfelelő arányt a szántóföld, az állatállomány és a takarmány között. Ezért annak a közvéleményben akkor élő követelménynek, hogy földjeiket a talaj minőségétől függően minden 5—6—7. évben megtrágyázzák, kellő trágyamennyiség hiányában kevéssé tudtak eleget tenni.

Nyomásos gazdálkodás mellett mind a földesurak, mind a jobbágyok a föld termőerejét — trágyázás esetén is — a föld egy részének, az ugarnak a pihentetésével adták vissza. Az Alföldön és Erdélyben általában nem, a román határőrvidéken 14 évenként trágyáztak, máshol is csak kis mértékben. A hiány miatt ott használták fel a trágyát, ahol a legszükségesebbnek tartották: kukorica alá, szőlőkben vagy dohánytermelésnél. A jobbágyok sok helyütt észrevették, hogy földjeik egyre kevesebbet hoznak, s az nem elég, hogy egy évre ugarnak hagyják őket. Mind szélesebb körben ismerték fel, hogy nyomásos gazdálkodás mellett a terméseredmények fokozása a trágyaprodukció elégtelenségén akad meg.

Ahogy a földművelési rendszerben változás kezdődött, ugyanígy a növénytermelés szerkezetében is. Az uradalmak tábláin új növényfajták tűntek fel. A vetésszerkezetben a haladás e téren sokkal nagyobb volt, mint a földművelési rendszerekben. A gabona vetésterülete nőtt, hiszen ez volt a fő cél. Elsősorban a búzáé szélesedett. A kapások közül a kukorica termelése fokozódott, és terjedt a burgonyáé. Elsősorban a tavasziak nyomásába került a kukorica, s nem az ugarba. Az uradalmak munkaerőhiány miatt azonban a munkaigényes kukoricát inkább bérbe adott földeken, feles vagy harmados művelésben termelték. Az uradalmi táblákon inkább terjedtek a takarmánynövények, a lóhere, a bükköny, a muhar és a baltacim, akár nyomásos, akár váltógazdaság szerinti művelési rendszer mellett. A húszas évektől terjedt a lucerna, amely elsősorban a harmadik típusba tartozó uradalmak szántóföldi takarmánynövényei

közé tartozott, mert az állandó legelőt és réteket megszüntető legelőváltó-gazdaságba jól be lehetett illeszteni. A takarmánynövényeket eddig a nyomáson kívüli földeken termelték, ekkor vonultak be a nyomások vagy a váltógazdaság tábláira. Külön táblákon termelték továbbra is a kor kereskedelmi növényeit, a dohányt és a repcét. Néhol az uradalmak termeltek a nyomásos rendszerben dohányt úgy, hogy az ugart jobbágyaiknak e célra bérbe adták. Az Alföldön azonban a dohánytermelés külön pusztákon folyt, amelyeket a földesurak dohánykertészeknek adtak bérbe.

A dohánytermelés a 18. század utolsó évtizede és a Fényes 1847. évi statisztikai művében közölt adat felvételének időpontja között eltelt fél évszázad vagy azt valamivel meghaladó idő alatt közel kétszeresére emelkedett (lásd 15. táblázat). A termelés mennyiségi gyarapodását részben a külső piac felvevőképességének tágulása, részben a lakosság szaporodása, de főként — egyes rétegek jövedelmének emelkedésével összefüggésben — a belső fogyasztás növekedése ösztönözte.

A burgonya és a cukorrépa termelése is kezdett lassan elterjedni. A cukorrépáé nehezebben, a burgonyáé gyorsabban, mivel az ország északi és északkeleti részein népélelmezési cikké kezdett válni. A burgonyát kezdték takarmányozásra is használni. A román határőrvidéken az 1820-as években már nagyobb területen termeltek burgonyát, mint búzát.

Eltűntek az uradalmi külön táblákról a gyapot, a rizs, az indigó, a csülleng, a festőbuzér, a sáfrány, amelyekkel a földbirtokosok a század elején próbálkoztak, mert a termelés nem bizonyult gazdaságosnak.

Mezőgazdaság és ipar egymás fejlődését kölcsönhatásosan ösztönző voltának egyik megnyilvánulásaként, túlnyomórészt az uradalmakon létesített cukorfőző üzemek nyersanyagszükségletének fedezése végett indult meg a majorsági földeken a cukorrépa-termelés. Ugyanebbe az irányba mutatott az uradalmi szeszfőzdékben feldolgozásra szánt burgonya termelése elsősorban az uradalmakban, nemkülönben a repcetermelés növelése a városi világítást szolgáló, repceolajat sajtoló, többnyire városi üzemek számára.

Erdélyben a korszerű uradalmak repcetermelése Kolozsvár és más városok olajütői számára, a Csákyak gorbói uradalmán és a Jósika-birtokon a cukorrépa termelése az ott létesített cukorgyárak számára, egyes birtokokon és Brassó földjein a burgonya termelésére való áttérés, az uradalmi szeszfőzőben a gabona mellett pálinkává feldolgozás végett

annak jelei, hogy mezőgazdaság és ipar Erdélyben is kezdték egymás fejlődését kölcsönhatásosan ösztönözni.

A jobbágyföldeken Magyar- és Horvátországban, Erdélyben egyaránt több gabonafélét termeltek, mint az uradalmakban; így az őszi és tavaszi búza, valamint az árpa, a zab, a búza és a rozs keverékéből álló kétszeres mellett kölest, tönkölyt, hajdinát, tatárkát és igen sok helyen babot, borsót, lencsét is. A köles, a tönköly, a hajdina és a tatárka a mostoha adottságú határok termelvénye volt. A köles és a hajdina például rövid beérési ideje miatt különösen az árvízjárta határokban terjedt el.

Az átalakulás kezdetét a jobbágyok gazdálkodásában is a nyomásokban és az ugarban feltűnő, illetve terjedő új növények mutatták. Az eddig külön földeken és kertekben termelt növények először többnyire a tavaszi nyomás tábláján jelentek meg. A kapások közül különösen feltűnő a kukorica terjedése. A kukorica a tavasziak nyomásában kezdte visszaszorítani az árpát és a zabot, s onnan kiszorítani Magyarországon a kisebb értékű kölest, a tatárkát meg az alakort, Erdélyben pedig a haricskát. A burgonya és a dohány is terjedt az ugarban. A nagyon munkaigényes cukorrépa csak lassan és főként ott honosodott meg a parasztok földjein, ahol a gazdatisztek nemesített vetőmaggal látták el őket. A szántóföldi takarmánynövények az uradalmakéhoz képest kisebb mértékben tűntek fel a jobbágyföldeken.

A nyomásos gazdálkodás nemcsak a termelt növények sorrendjét határozta meg, hanem a velük kapcsolatos munkákat is. A tavasziak nyomását aratás után ugarnak hagyták. Az ugart a következő tavasszal törték csak fel, nyáron még egy szántást kapott, és ősszel a harmadik, a vetőszántásba hintették el a gabonát. Az őszi nyomása tavasszal kapott egy szántást, és aztán bevetették. Ismeretes volt ugyan, hogy a szántások emelése fokozza a hozamot, de ezt a gyakorlatban kevés helyen (a Dunántúl nyugati megyéiben, főleg Sopron megyében) hasznosították. Ott viszont, ahol a föld bősége következtében (például Békésben) a parlagoló határhasználat fennmaradt, a szántások száma nem növekedett, mert a vetés egyszeri szántás után is ontotta a magot. A kukorica- és a burgonyatermelés elterjedésének velejárója volt a nyomásos földeken a gyomirtás új eljárása, a kapálás.

Az ország egyes tájai között eltérés mutatkozott a gabona aratása, takarása, továbbá a szemnyerés és a tárolás terén. Az Alföldön kaszával, a

Dunántúlon és az északi dombos-hegyes tájakon és Erdély nagyobb részében sarlóval végezték az aratást. A learatott gabonát az Alföldön boglyákba, az utóbbi helyeken kévékbe, keresztekbe és asztagokba rakták. A legnagyobb eltérés a szemnyerésben mutatkozott. A learatott gabonát az Alföldön szérűn nyomtatták, a Dunántúlon és az északi dombos-hegyes vidékeken, Erdélyben csűrben csépelték. Sok területen azonban mindkét eljárást alkalmazták. Végezetül a nyert szemet az Alföldön vermekben, az utóbbi helyeken pedig magtárakban tárolták.

A kortársakban és később a történeti irodalomban ezen alapon az a vélemény alakult ki, hogy Magyarországon két termelési mód áll egymással szemben. A kaszával arató, boglyákba takaró, a szemet nyomtatással nyerő, vermekbe tároló termelési eljárást ázsiai; a sarlóval arató, a gabonát kévékbe, keresztekbe, asztagokba rakó, a szemet cséplléssel nyerő és magtárakba tároló technológiát pedig európai eredetűnek tartották.

A két technológia mögött azonban nem termelési eljárások különbsége, hanem a síksági és a hegyvidéki, a nyomásos és a parlagoló gazdálkodás eltérése húzódott meg. Az előbbivel éltek sík területeken, általában ott, ahol előzőleg a parlagoló művelési rendszer volt. A sarlóval történő aratás, a kévékbe szedés, a cséplés, a magtárak használata a hegyvidéken elterjedt nyomásos gazdálkodás technológiájához tartozott. A kettő közti határ korszakunkban a népességszaporodás és a gazdaságosság következtében kezdett halványulni. A nyomtatás és a cséplés között még nem dőlt el a küzdelem egyik javára sem. Ugyanígy keveredett a boglyázás és a kévékbe rakás is. A vermek és a magtárak használatában azonban a földbirtokosok korszakunkra már döntöttek, a magtárak mellett.

Az új földművelési rendszerekkel, a megváltozó vetésszerkezettel és termelési eljárásokkal párhuzamosan új, illetve jobb gazdasági eszközök váltak szükségesekké.

A kereslet, amely több gabonát kívánt, 1790 és 1848 között felvetette az eke tökéletesítésének kérdését. Az addig használatos faekének csak két alkatrésze készült vasból : a laposvas vagy ekevas és a csoroszlya. A mélyebb és könnyebb szántás elérése céljából születtek meg a félvas ekék, amelyeknek már nem két, hanem három vasalkatrészük volt. A korszak kiváló mezőgazdászai mind belföldön (Nagyváthy János, Pethe Ferenc, Balogh József), mind külföldön intenzíven foglalkoztak a korszerű igényeknek megfelelő ekefajták tervezésével. A külföldi félvas ekék közül az

uradalmak behozták a Schwerz-féle (flandriai vagy hohenheimi) lengő, a Zugmayer-féle taligás és a ruhadlo-ekét, amelyet a hazai kovácsok számos változatban utánoztak. A félvas ekék először a vízi utak mentén fekvő, az ország legjobban piacba kapcsolt, mezőgazdaságilag legjobban fejlődő megyéiben tűntek fel (Moson, Győr, Heves, Külső-Szolnok, Pest-Pilis-Solt megyék, Kiskunság, a Jászkun kerület, továbbá Fejér és Csongrád megyék). Nemcsak a földbirtokosok fáradoztak az eke tökéletesítésén, hanem a jobbágyokkal együtt falusi papok és kovácsok is. A régi faekék a tájak természeti adottságaihoz alkalmazkodtak, és sokféle változatuk alakult ki. A legelterjedtebb volt köztük a tolnai és a szarvtalpas eke. A 19. században a Dunántúlon terjedni kezdett a rohonci eke, amelynek már — szemben az előző ekékkel — nemcsak a laposvasa és csoroszlyája, hanem a talpa is vasból készült. Ezzel mélyebben lehetett szántani, és a régi ekéknél kevesebb vonóerőt kívánt. A' vasekék, amelyek csoroszlyája, laposvasa és kormánya vasból készült, 1848 előtt még elenyésző mértékben kerültek be a parasztgazdaságokba. Erdélyben általában vasélű faekét használtak.

A faekék mellett az uradalomban feltűntek a vasekék, a lineatorok, a kapálóekék (kultivátorok), az irtóekék (extirpátorok), a töltögető-, sorozó- és lókapák, illetve a tüskeboronák, a fafogasok és a fahengerek mellett a vasboronák, a vashengerek, a vas hanttörők és földmángorlók. A kapásnövények munkaigényes volta segítette a kapálóekék és az irtóekék elterjedését. A jobbágyok gazdaságaiban ugyancsak szaporodtak a boronák, a hengerek és a fogasok, de fából, mert ezeket a falusi iparosok olcsón elő tudták állítani. A kaszás aratás azért terjedt el mind a jobbágyoknál, mind pedig az uradalmakban, és kerekedett a sarlós aratás fölé, mert meggyorsította és olcsóbbá tette a munkát. Egy kaszás arató egy marokszedővel annyit tudott ugyanazon idő alatt learatni, mint 8—9 sarlóval dolgozó arató. A földbirtokosok a vetőmaggal való takarékoskodás és a terméseredmények fokozása, tehát a gazdaságosság érdekében a vetést is ki akarták venni a robotos jobbágyok kezéből, ezért gondoltak vetőgépekre. Ahogy a gabonatermelés növekedett, a lassú és munkaigényes cséplés felváltása egyre égetőbb kérdésükké vált. Az utóbbi, a cséplés kérdése előbb is oldódott meg, mint a vetésé. A cséplőgépek már e korszakban feltűntek néhány uradalmi leltárban. Használatuk révén az addigi cséplés vagy nyomtatás költségeiből — egykorú vélemény szerint — legalább-

is háromnegyed rész megtakarítható volt. Az első cséplőgépek lóval meghajtott, járgányos gépek voltak, amelyek csak a magot verték ki, de a szórást és a rostálást ez után külön kellett még kézi erővel elvégezni. E cséplőgépeket uradalmi kovácsok szerelték össze vagy külföldi alkatrészekből, vagy egy külföldről beszerzett példányról másolták le őket. Mezőgazdaság és ipar kölcsönhatásos fejlődésének egyik jeleként a földbirtokosok cséplőgépigénye indította el a földesúri mezőgazdasági gépgyártást Munkácson és a polgárit Vidats Istvánnal az élen Pesten. A jobbágyok a meglevő eljárást a munka végsőkig való fokozásával igyekeztek megjavítani. A 19. század első felében a nyomtatásnak olyan változatait alakították ki, hogy az elérte termelékenysége felső határát.

A takarmányalap zömét ekkor még a rét és a legelő szolgáltatta, ezért az uradalmak számára megmaradt a rétek jelentősége. Egyes árutermelő uradalmak vezetése gondot fordított a rétekre: elsősorban levezettette a vizeket, bokrokat irtatott és intézkedett, hogy a rétek talaját elegyengessék, mert így több széna terem, és kevesebb kaszás kell. Ahol a rétek kevés szénát adtak, ott néhol trágyáztak is. Ez a nagyfokú gondoskodás a rétekről azonban a kivételes jelenségek közé tartozott. A takarmányhiányra való tekintettel nem engedték meg, hogy a réteket az első kaszálás után is legelőknek használják.

A jobbágyok rétjei rosszabbul álltak, egyrészt mert kevesebb gondot fordítottak rájuk, másrészt mert takarmányhiány miatt az első kaszálás után legelőnek használták azokat.

A földesurak számára a legelőterület is nagyon fontossá vált, különösen amikor a juhtenyésztésre vetették magukat. Erőlködtek is, hogy a legelők területét növeljék, de gondozására ebben a korszakban, a jobbágyokkal együtt, nem fektettek súlyt.

Az 1800-as évekig rendszeres erdőgazdálkodásról még az uradalmi, tehát a jobbágyok számára tilos erdőkkel kapcsolatban sem beszélhetünk. Az olyan erdőkben pedig, amelyekből a jobbágyoknak épület- és tűzifa járt, földesúr és jobbágy egyaránt apasztotta a faállományt. A rendszeres erdőgazdálkodásnak ezenkívül további akadálya is volt. Az uradalmak pénzért engedélyezték bennük a legeltetést, a tölgyesekben a makkoltatást, a gubacsszedést, ezenkívül a faszén- és hamuzsírégetést, valamint üveghuták létesítését. Amíg a kitermelt fa ára nem haladta meg a kitermelés költségeit, az erdőket csak hagyományosan kezelték, azaz kevés

gondot fordítottak rájuk. Ahol azonban a piac hatása jelentkezett, ott az árutermelő uradalmakban egy csapásra megváltozott a helyzet, és kezdett kibontakozni e téren is az új, a racionális gazdálkodás. Megjelentek az erdőkre vonatkozó uradalmi instrukciók, amelyek pontosan megszabták a vágási rendszert. A kitermelt területen több uradalomban 2—3 évig a jobbágyokkal részes művelésben kukoricát, dohányt, repcét, végül rozsot termeltettek, aztán újra erdősítették ezeket.

A TERMÉSEREDMÉNYEK

A mezőgazdaságban egyre fokozódó változások mértékére a termés-eredmények világítanak rá a legjobban. A feudalizmus évszázadai alatt a terméseredmények hosszú ideig azonos szint körül mozogtak, mert a termelés tényezői közül a legdöntőbb, a föld minősége határozta meg őket. A terméseredményeket akkor még nem a területhez, hanem az elvetett maghoz viszonyítva mérték. A 16—17. században a gabonatermés általában az elvetett mag három- és négyszeresét hozta. A négyszeres terméseredmény az 1840-es években — feltételezve, hogy egy kat. holdba 2,66 pozsonyi mérő magot vetettek, s hogy a pozsonyi mérő 62,5 liter űrtartalmú — kat. holdanként 10,6—10,9 pozsonyi mérő (kat. holdanként 6,8 hl, hektáronként 11,8 hl) termésnek felel meg.

A négyszeres maghozam nemcsak a magyarországi, hanem egy ideig a lengyel, az osztrák, a mecklenburgi uradalmi gazdálkodást is egyaránt jellemezte. A Lengyel Királyságban az 1820-as évek végétől kezdett nőni a termelt gabona mennyisége, a maghozam 1864-ig megháromszorozódott. Ausztriában a négyszeres maghozamot 1790 után meghaladták. Mecklenburgban a gabonatermelés már 1750-től elérte a nyolcszoros maghozamot. E szint körül mozgott az 1800-as évek végéig, aztán a tizenkétszeresére emelkedett.

Erdélyben az elvetett búzamag átlagosan három—négyszeresét, kivételesen öt—tíz szemet, rendkívüli egyedi esetekben tizennégyet hozott, a kétszeres három—négyet, a rozs négyet, az árpa négyet, a zab 4,9-et, az alakor 5,7-et, az elvetett kukoricaszem 35,5 szemet.

Az árutermelést folytató, a második típusba tartozó birtokosok eredményeiket racionális gazdasági szervezetüknek, kialakított nagytábláik-

AZ EGY POZSONYI MÉRŐ VETÉSTERÜLET UTÁNI HASZON A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN 1828-BAN

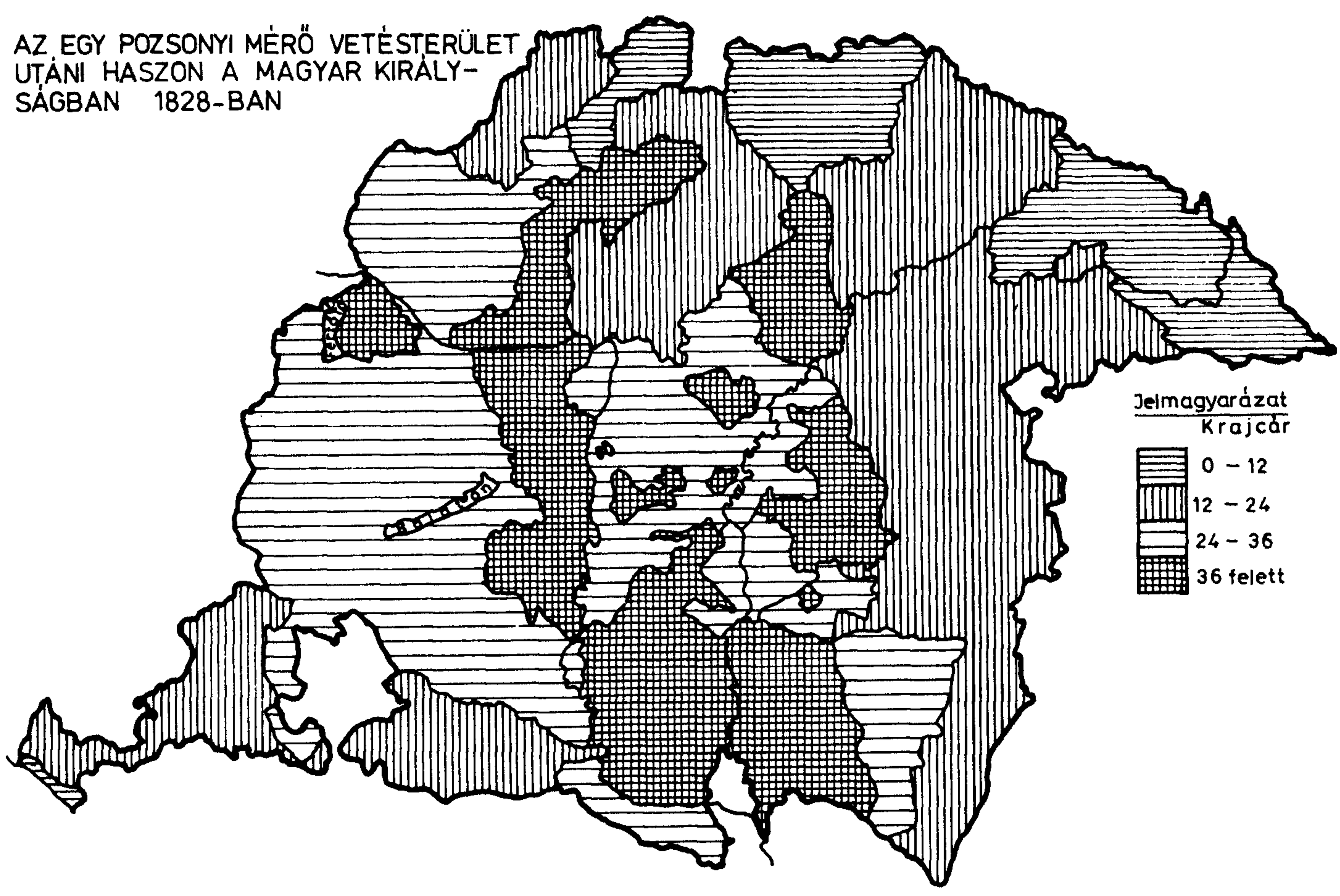

nak, benne a lecsapolásokkal nyert és a jobbágyoktól elvett jó földdaraboknak, a tőlük visszaváltott, s jobb hozamokat adó, frissen művelésbe vont irtványoknak, továbbá a háromnyomásos gazdálkodás keretében az ugarnak a termelésbe való valamilyen mértékű bevonásának köszönhették. Megközelítették a hagyományos gazdálkodás viszonyai között elérhető maximumot.

Azok az árutermelő földesurak, akik a háromnyomásos gazdálkodás kereteit áttörték, birtokaikon a mecklenburgi, illetve a holsteini gazdálkodást vagy a forgós gazdálkodást meghonosították, az istállózást, állatállományukban a fajtaváltást megkezdték, eredményeiket már az új gazdasági technikának köszönhették, és elérték a nyolcszoros, kilencszeres maghozamot. Ezek közé a gazdaságok közé tartoztak Hunyady János gróf ürményi, József nádor alcsúti és kisjenői, Károly főherceg magyaróvári, Széchenyi István nagycenki, Károlyi Lajos gróf surányimegyeri, Batthyány Lajos gróf ikervári uradalmai.

A majorsági terméseredmények mellett a jobbágyok terméseredményei, amelyek évszázadok során a földesúri terméseredményeket meghaladták, 1780 és 1848 között kezdtek lemaradni. 1800 és 1815 között búzából 8:2, rozsból 13:3 és zabból 12:4 arányban adtak több gabonát az asztagok a földesúri, mint a paraszti szérűkön.

AZ ÁLLATTENYÉSZTÉS

Az átalakulás útján elindult mezőgazdaságban a földművelés és az állattenyésztés, amely eddig egymás mellett élt, kezdett egymáshoz kapcsolódni. A piaci konjunktúrákhoz igazodás változást indított el az állattartás céljaiban, fajtáiban és a tartásmódban.

A földesurak számára a szarvasmarhatartás célja a régi gazdálkodás mellett az igás- és a vágóállatnyerés volt. A szürke magyar marhával mindkét célt el tudták érni.

A piac azonban hatott a marhatenyésztésre: a vágóállat-kivitel emelkedett. Ez a tény olyan fajtájú marhák tenyésztését javasolta, amelyek könnyen híznak, több húst adnak. Ilyenek voltak a nyugati fajták.

A nyugati tarkamarhák azonban nem tudtak olyan vonóerőt szolgáltatni, mint a magyar szürkemarhák, tejhozamukat pedig nehezen lehetett

értékesíteni. A 18. századi előzmények ezt mutatták. A földesurak ugyanis néhol svájceriákat, külföldi, főleg svájci tehenekből álló tehenészeteket állítottak fel, amelyeket rendszerint helvétáknak nevezett svájci, tiroli, cseh és morva tejgazdáknak adtak bérbe, akik a termelt kis mennyiségű tejet és sajtot a piacra vitték. A földesuraknak a svájceriákból csak annyi hasznuk volt, hogy saját fogyasztásukra tejet, kevés bért és földjeikre némi trágyát kaptak.

A nyugati fajtájú marhák tartása ezenkívül beruházásokat is kívánt (istállók), valamint nagyobb és jobb takarmányozást. A hústermelés fokozását a magyar szürkemarhával is el lehetett érni. A nyugati fajtájú marhák meghonosítása a korabeliek szemében általában ekkor még nem látszott előnyösnek.

Ahol azonban a földesurak a gabonatermelés fokozása érdekében a szántóterületeket kiszélesítették, megtették az első lépéseket az új földművelési rendszerek terén, ott az új mezőgazdaság kezdete, fokozódó trágyaigénye kikényszerítette a nyugati fajták behozatalát. A mezőgazdaság új rendszerének kialakítása elsősorban ott ment végbe, ahol az uradalom kedvező piaci helyzetben volt. Ilyen helyeken viszont a nyugati fajta marhák tejhozamát is értékesíteni lehetett.

A Bécshez közel fekvő Pozsony, Nyitra, Moson és Sopron megyei uradalmakban, valamint a Budához közel fekvő Fejér megyeiekben tartották elsősorban a nyugati fajtájú marhát. Ezek az uradalmak tiroli, svájci, hollandi, morvaországi fajtákat hoztak be. A következő lépés, a tej- és hústermelő fajták hazai fajtával történő keresztezése és elterjedése a század első felében még nem következett be.

Az új tenyésztési irány megjelent ugyan, de uralomra még nem jutott. A marhatartásban kettősség élt: a szürke magyar marhát, amely a szaporulatot adta, nagyobbrészt legelőn tartották; a kezes marhát, amely a vonóerőt szolgáltatta és a tejelő marhát viszont takarmányozták és istállózták. A takarmányozás, az istállózás azonban nem szüntette meg egészen a legelőn tartást még a nyugati marhák esetében sem. Erdélyben az 1840-es években egyes gazdag főúri birtokosok külföldről hozatott fajállatokkal láttak hozzá tehenészetük fejlesztéséhez.

A jobbágyok szarvasmarhatartásának fő célja korszakunk kezdetén igásállat és a vágóállat nyerése volt éppúgy, mint a földbirtokosoknál. A két cél a korszak végére néhol a trágyanyerés és a tejtermelés céljával

bővült. A cél változása módosulást idézett elő a szarvasmarhatartás módjában.

A rideg tartásnál a szarvasmarhát télen-nyáron a szabadban tartották a nagy legelőterületeken (Jászság, Nagykunság, Debrecen, Szeged határa, Arad, Csanád megye, folyók árterei). A szabadban tartott állatok szaporulata révén jutottak a jobbágyok — betanítással — kezesállatokhoz, amelyek gazdálkodásukhoz az igaerőt szolgáltatták. A rideg tartás fő célja azonban a vágóállatnyerés volt. A jobbágyok nagyobbrészt nem a maguk állatait vitték vágóállatként a piacra, hanem más megyékben vásárolták azokat össze, a nyári legelőkön felhizlalták és ősszel adták el a helybeli vagy a távolabbi vásárokon. A kiskunságiak sokszor annyi marhát tartottak, hogy bár roppant legelőterület fölött rendelkeztek, mégis Szabolcs, Ung, Bereg és Szatmár megyékben kellett számukra nyári legelőket bérelni.

Krassó megyében és Erdély déli részén transhumán állattartás folyt: az állatokat nyáron Erdély hegyi legelőin tartották, télre pedig a Havasalföld Duna menti ártéri legelőire terelték át.

A rideg tartás mellett az ország egyes részein nagy szerepet játszott a félrideg tartás. A félrideg tartásnál a jobbágyok marháikat nyáron legelőn, télen azonban már fedél alatt tartották. Így nevelték azokat a marhákat, amelyeket munkára maguknak betanítottak, vagy betanítva kezesállatként eladtak. A Sajó és a Rima völgyének népe ebből pénzelt, ők látták el a tőlük északabbra élő szlovákokat jármos barommal. Ily módon hizlaltak is. A Dunántúlon, a Kisalföldön és Magyarország északi megyéiben ez volt a jobbágyok állattartásának módja.

A félrideg tartás részben ugyanúgy legelőkön, erdőkben, irtásréteken folyt, mint a rideg tartás, csakhogy már kisebb területen, szűkebb keretek között.

A jobbágyok félrideg marhatartásának egész Kelet-Közép-Európában ismert módja volt a szállásokon folyó, a korábbi századokra jellemző és az 1820-as, 1830-as évekre lassan már háttérbe szoruló állattartás. Az e rendszerrel élő jobbágyok a határban, erdőkben, réteken vagy legelőkön állásokat, aklokat készítettek állataik számára, ahol télire takarmányt halmoztak fel. A szállások nemcsak az állattartás, hanem a szemnyerés központjai is voltak, ahol a learatott gabonakévéket tárolták és nyomtatták.

A SZARVASMARHA ELTERJEDTSÉGE
A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN
1828-BAN

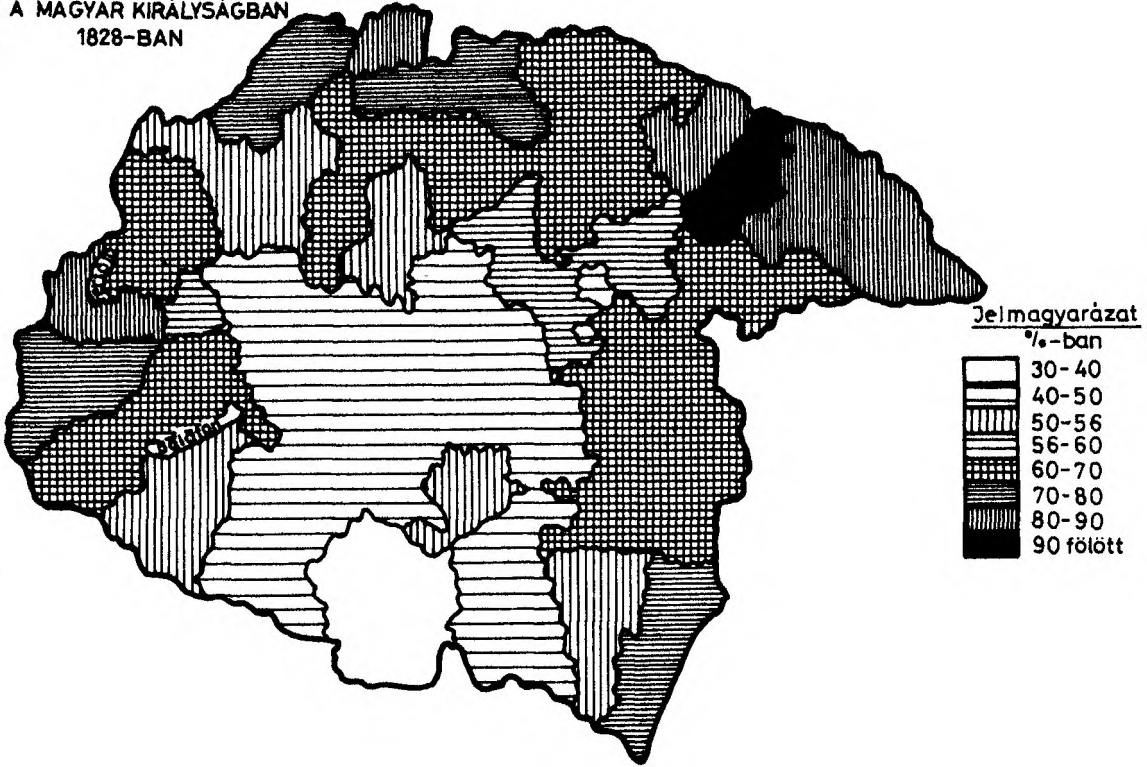

E tartásmóddal a jobbágyok a kezesállatok nevelését, a marhahizlalást, a trágyanyerést és a tejtermékek előállítását, tehát a marhatartás minden célját meg tudták valósítani. Kezesállataikat ugyanis a falun kívül álló szállásokon istállózva tartották, a hizlalásra szántak pedig nyáron a legelőt járták, de télire beterelték őket a szállásokra és ott takarmányon teleltették ki. Egyes területeken a jobbágyok a földművelésre való áttérés végett kezdték csökkenteni szarvasmarha-állományukat. Ez a folyamat a Dunántúlon, a Hajdú kerületben és a Tiszántúl más területein a 18. század végétől indult el, de fordulat csak a 19. század második felére következett be.

A rideg és félrideg állattartást a földesurak is megnehezítették már az úrbérrendezés óta a pusztabérletek megvonásával, az erdőrendtartások bevezetésével, az irtásrétek visszaváltásával, végezetül pedig a legelők elkülönözésével; egyszóval az állattartásra szolgáló területek szűkítésével korlátok közé szorították, és így — közvetve — a jobbágyokat ők is a tartásmód megváltoztatása vagy éppen állományváltás, -csökkentés felé terelték.

Az istállózás volt az állattartásnak az a megváltozott módja, amely a szállásokon folytatott marhatartás révén nem volt ismeretlen a jobbágyok előtt.

Az 1828-as összeírás számba vette az ország megyéiben az egy tehénre eső hasznot. Az összeírás alapján készült számítás szerint a Dunántúlon Sopron, Moson, Vas, Zala, Tolna; az Alföldön Heves, Külső-Szolnok, Bihar, Pest és Torontál megyékben volt egy tehén haszna a legmagasabb. A tehenek kimutatott hasznát részben a tejtermelés, részben pedig a trágya szolgáltatta. A felsorolt megyékben az istállózás bizonyos mértékben elterjedt.

A kereslet a szabad királyi városokban és a mezővárosokban tejtermelésre serkentő árakat alakított ki. A falvak, amelyek szintén réthiányban szenvedtek, a rétekért kárpótlásul kapott szabadföldeken takarmányt termeltek, és állataikat kényszerűségből istállón tartották. Így indult meg Baranya megye keleti felén a jobbágyoknál az istállózás. A Rábaközben ugyanez történt. A dohánytermelés, a dohány trágyaigényes volta hasonlóképpen istállózásra késztette a jobbágyokat.

Az istállózó marhatartás a jobbágygazdaságban is új fajtát kívánt, amely a szántóföldön termelt takarmányt jobban értékesítette. Ezekhez a

marhákhoz a jobbágyok többnyire az uradalmak által hirdetett árverés útján jutottak.

Az istállózó állattartás nehezen terjedt ott, ahol elegendő legelő, rét és tarló állt rendelkezésre.

Az 1828. évi országos összeírás nem nyújt felvilágosítást arról, hogy a marhatartás mennyiben szolgálta egy-egy területen az igavonó-, illetve a vágóállatnyerést vagy a tejtermelést. A marhaállományban az ökörállomány sűrűségi százalékának vizsgálata során kiderül, hogy az ökörállomány aránya Baranya, Somogy, Veszprém, Fejér, Komárom, Hont, Nógrád, Gömör, Kishont megyében érte el az országban a legmagasabb szintet. Nemcsak igázásra használták itt az ökröket, hanem vásárokra is vittek és eladták. A felsorolt megyék elsősorban neveléssel, a kezesállatok betanításával foglalkoztak. Pest, de különösen Heves, Külső-Szolnok, Ung, Szatmár, Szabolcs, Bihar és Arad megyék viszont vágóállatot adtak a piacnak.

A szarvasmarhatartás módjában a kettősség, a régi rideg, illetve félrideg tartás és az új, az istállózó marhatartás az átmeneti korban földbirtokosnál és jobbágynál egyaránt megtalálható volt. Az előbbiek kezdték az átmenetet, de jobbágyaik nagyon hamar tudták követni őket ott, ahol takarmányt termeltek.

A földbirtokosok állattenyésztésében az igás- és vágóállat nyerése állott az első helyen, a jobbágyokéban a marhanevelés. Marhanevelésben a jobbágyok vitték a vezető szerepet. Egykorú források említik, hogy a földbirtokosok egy része marhaállományát tőlük szerezte be.

A lóállomány satnyult, ami katonai szempontból veszélyt jelentett, ezért az állam támogatta a lónemesítést, méneseket állított fel. A nemesítés az állami és az uradalmi ménesekben párhuzamosan folyt, céljára angol és arabs lovakat hoztak be az országba. Eredmény azonban még kevés mutatkozott. Erdélyben különösen a zsibói Wesselényi-birtok volt nevezetes lótenyésztéséről.

A jobbágyok azért tartottak lovat, hogy a piacokat könnyebben elérjék. A szegény jobbágyoknak és a fogattal rendelkező zselléreknek pedig a fuvarozás fő vagy kiegészítő kereseti forrása volt.

A lovat azonban a piacra járás, a fuvarozás mellett kezdték szántóföldi munkára is igénybe venni. Lóval ekkor főként a tolnai és a baranyai németek szántottak. Az ökörről a lóra való átváltás korszakunkban csak megkezdődött, és áthúzódott a század második felére.

Az árutermelő, kereskedelembe bekapcsolódó vidékek jobbágyai a belső és a külső lókereslet láttán, a marhanevelléshez hasonlóan, csikónevelésre vállalkoztak. A csikók betanításával járó vesződség kifizetődött. A Duna-balparti Csallóközben és a Duna-jobbparti Rábaközben foglalkoztak sokan csikóneveléssel.

A jobbágyok lótartásában a változás azzal kezdődött, hogy szelektáltak. A gyors mozgású, de nagyobb erőben levő magyar és erdélyi lovakra a szász székek lótartó gazdái büszkék voltak. Hogy a jobbágyok állománya javulni kezdett, abban nagy szerepet játszottak egyes uradalmak, amelyek pénzért vagy ingyen apaállatokat bocsátottak rendelkezésükre. Katonai célokból ugyanígy működtek közre a jobbágyok lóállományának javításán a bábolnai és a mezőhegyesi állami ménesek.

1790 és 1848 között a lótartás módjában is változás kezdődött. A 18. századi szilaj tartással szemben a félrideg tartás és az istállózás erősödött.

Az 1828. évi országos összeírás nyomán megállapítható, hogy az ország középső részén erre az időpontra a lovak a szarvasmarhával szemben túlsúlyra jutottak, mert ezeknek a megyéknek a népe (Fejér, Tolna, Baranya) nagy részt vállalt a fuvarozásból, a dunai, illetve a drávai hajóvontatásból. Ezekben a megyékben amiatt is növelték a lovak számát, mert a mezei munkánál ökrök helyett lovakat használtak. Különösen nagyra nőtt a lóállomány Pest, Bács, Torontál, Heves és Külső-Szolnok, továbbá Békés és Csanád megyékben, ami összefüggött gabona- és gyapjútermelésükkel, piacra, vásárokra járásukkal.

A sertéstartás a jelentős kivitel mellett a népélelmezésben is fontos szerepet töltött be. A sertések, amelyeket ekkor Magyarországon tartottak, nemcsak nyáron, hanem télen is a szabadban, a legelőkön és az erdőkön tartózkodtak. Kikaparták élelmüket a hó alól is, és az időjárás minden zordonságát el tudták viselni. Két fő fajtájuk ismeretes: a szalontai és a bakonyi. Az előbbi kemény húst, az utóbbi több zsírt szolgáltatott. Hátrányuk volt, hogy lassan fejlődtek, és nem jól szaporodtak. Az örökös tartományok lakossága a 19. század elejétől a puha húsú sertéseket kezdte keresni, ezért előnyben részesítette a Balkánon honos mangalicát. A századforduló után ehhez a kereslethez igazodtak a földbirtokosok: meghonosították a mangalicát, ezzel megindult a fajtaváltás.

A tartásmód azonban nem változott meg. A jobbágyok tartásmódja megegyezett a földbirtokosokéval. Az 1828. évi országos összeírás alapján

az ősi sertéstartás kiemelkedő területei között az első helyet foglalta el Zala, Veszprém, Somogy és Baranya megye. A Dráva mente, a Zselic, a Göcsej, az Őrség, a Kemeneshát és a Bakony rengetegei tartották el ezt az állományt. Az erdő olyan nagy területet borított be a Dunántúlon, hogy a múlt század első felében szakadatlanul erdőkön járva lehetett eljutni Eszéktől egész Kanizsáig. Az összefüggő rengetegek sora ezután meg-megszakadt ugyan, de állományuk még mindig kiterjedt volt fel egészen Sopronig és Győrig. A szlavóniai megyékben még hatalmasabb területeket foglalt el az erdő : Varasd megyében példá :l az akkor megművelhető földnek közel felét. A közlegelőt erre úgyszólván csak hírből ismerték. Pozsega és Verőce megyében szintén temérdek sertést tenyésztettek, de az áthajtott kondák egy része nem is innen, hanem még távolabbról, Boszniából és Szerbiából származott. Ennek láttán a dél-dunántúli megyék parasztjai kezdtek átjárni a Dráván túlra, ahol süldőket szedtek össze, felhizlalták őket, és nyereséggel túladtak rajtuk.

A jobbágyok második sertésáru-termelő területét Nógrád, Gömör, Kishont, Abaúj, Torna és Borsod megyék alkották. Itt is elsősorban a makkos erdőkön folyt a disznótartás, de már a kukoricatermelés is támogatta azt.

A harmadik legnagyobb sertéstartó vidék Torontál, Temes és Krassó megye, valamint a határőrvidék : gradiskai, bródi, pétervárad, de különösen a német bánsági ezredének területe. Ebben a régióban a sertéstartás kimondottan a kukoricatermelésre volt alapozva.

A piaci kereslet hatására, az uradalmak példájára és attól függetlenül, a jobbágyok sertéstartásában is megindult a fajtaváltás : ők is áttértek a lábon már olyan távolságra, mint a bakonyi vagy a szalontai nem hajtható mangalica tartására. Az áttérés oly nagyméretű volt, hogy a bakonyi sertés a hatvanas évekre már eltűnt a sertésállományból. A tartásmód azonban a régi maradt : az állomány nagyrészt a legelőkön nőtt fel, ólakban csak ott tartották és takarmányozták, ahol a természeti viszonyok — a legelő és az erdő kis terjedelme — ezt kikényszerítették. A sertéstartásba kevés munkát és pénzt fektettek, még így is hasznot hozott.

A magyarországi állattenyésztés számára nagy jelentőségűvé vált az a gyapjú- és juhhúskereslet, amit elsősorban az osztrák örökös tartományok iparának fejlődése idézett elő.

E hatalmas piaci lehetőséget a magyarországi földbirtokosok igyekeztek kihasználni. A földbirtokosok a gyapjúért kezdtek a 19. század elejé-

től juhokat tartani. Először a számukat növelték meg, azután, mivel a finom gyapjúért többet adtak, a finom gyapjú termelése érdekében megkezdték a fajtaváltást: a hazai racka és cigája juh helyett rátértek a merinói juh és különböző változatai, a negretti és az electoral-negretti tenyésztésére, melyet Szász- és Morvaországból importáltak. Hoztak be francia eredetű rambouilleti juhokat is. A hagyományosan gazdálkodó uradalmak tőkeszegénységükben kényszerűségből ragaszkodtak a régi juhhoz és a régi juhtartási formához. Kockázatosnak vélték, hogy fajtát változtassanak. A korszerűbben gazdálkodók azonban javították minőségét. A sárospataki és a regéci uradalomban 1824 és 1833 között a magyar racka juhok száma harmadára apadt, ugyanakkor a finomgyapjas juhoké megnégyszereződött. A somogyi Hunyady-birtokon 1811-től 1836-ig 4000-ről 20 ezerre emelkedett a birkák (nemes juhok) száma. A Sopron megyei Eszterházy-uradalomban pedig 150 ezerre. Mindkét helyen csak nemes juhokat akartak tartani.

A nemes birkák miatt a tartás tenyésztéssé alakult. A nemes juhokat télen hodályban kellett tartani, eledelükről szántóföldön termelt takarmányokkal kellett gondoskodni, be kellett vezetni szaporításukban a tenyésztési célnak megfelelő rendet.

A gyapjú tisztaságán is javítani kellett, mert a gyapjúkereskedők a zsíros, szennyes magyar gyapjút nem akarták megvenni. Kelemen Benjamin, Wesselényi Miklós báró jószágigazgatója meleg vízben oldott vegyi anyagokkal 1840-ben olyan mosási eljárást dolgozott ki, amely kiváló minőségűvé tette a zsibói uradalom gyapjúját.

A nemes birkákat évenként csak egyszer nyírták. Egy anyajuh átlag 12 font (1,12 kg) mosott gyapjút adott. A fejlettebb tartási és tenyésztési módszerek eredményeképpen a juhtartásból eredő bevétel az uradalmi jövedelmek között a boré, sőt többnyire a gabonáé elé, és ezzel az első helyre került.

A gyapjúkonjunktúrát elsősorban a földbirtokosok használták ki, de azok a változások, amelyek a jobbágyok juhtartásában végbementek, mutatják, hogy a piac az ő gazdálkodásukra sem maradt hatás nélkül.

A jobbágyok juhtartását több cél jellemezte. Azért tartottak juhot, hogy tejtermékeket, gyapjút, bőrt és húst nyerjenek. Hogy egy-egy vidéken mi volt a célok sorrendje, melyik állt első helyen, az a tartás, továbbá

az értékesítés lehetőségeitől függött. Egyes helyeken a juhtartás érdekében csökkentették a szarvasmarha-állományt. A folyamat az 1830-as évekre jócskán előrehaladt.

1828-ban három magyarországi régióban múlta felül a juhállomány az országos átlagot. A három vidék közül az egyik Nyitra, Bars és Zólyom megye volt. A jobbágyok e megyékben a juhtartással elsősorban tejtermékekhez : tejhez, túróhoz, sajthoz és húshoz kívántak jutni, csak másodsorban gyapjúhoz és trágyához.

A juhokat e területen májusig az ugaron és a falvak körüli legelőkön tartották ; a nyírás után felhajtották a hegyi legelőkre, ahol megkezdődött az anyajuhok fejése. Mind a falvak közelében levő, mind pedig a hegyi legelőkön naponként bekerített helyre, kosarakba terelték az állatokat, ahol fejték őket, és így trágyához is jutottak. A nyájakat ősszel visszaterelték a faluba, télen fedél alatt tartották és takarmányozták.

A másik területhez a Jászság, a Nagykunság, a Kiskunság, a Hajdú kerület, Békés és Csongrád megye, valamint a Duna—Tisza közén Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd mezőváros tartozott.

E területek, illetve mezővárosok lakossága a juhot elsősorban gyapjáért és húsáért tartotta. A tejtermelés, valamint a trágyanyerés is célja volt a tartásnak, de csak másodlagos.

A juhokat itt a települések alatti közeli, belső legelőkről májusban vagy júniusban távoli, pusztai legelőkre terelték, ősszel újra visszahozták őket a belső legelőkre. Vagy itt teleltek ki, vagy gazdájuk házánál. Az időjárás viszontagságai ellen a közeli legelőkön csak enyhelyekkel, karámokkal védték őket ; háznál akolban teleltek. Télen takarmányt kaptak. A kosarazást a tarlólegeltetésnél alkalmazták.

A gyapjúkonjunktúra hatására e terület erősen reagált. Először is megnőtt a juhállomány. A 18. század végétől kezdődően és a 19. század első felében a Duna—Tisza közén erősödő ütemben előretört a „selyembirka". A Tiszántúlon, Csongrád és Békés megyében ez nem ment végbe zökkenőmentesen. A jobbágyok néhol gátolni igyekeztek a nemes juhok terjedését. Azzal érveltek, hogy a magyar juhnak nagyobb hasznát veszik, mert fejni tudják, és gyapja mellett a bőrét ruházkodásukhoz felhasználhatják. A magyar juh betegségekre nem fogékony, amit a nemes juhról nem lehet elmondani. Ha egy legelőt a német birka (a nemes juh) megjárt — hangoztatták —, arra a magyar juh rá nem megy, külön legelőt

kell neki tartani. Ezért például a Hortobágyon Angyalházán jelölték ki számukra a külön legelőt.

Harmadik területként, amely nagy juhtartásával az országos átlag fölé emelkedett, Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó megyét kell említenünk.

Ezen a területen, ahol németek, magyarok, szerbek és románok éltek egymás mellett, a juhtartás célja és módja is nemzetiségenként változott. A németek elsősorban gyapjáért, a magyarok, a szerbek és a románok gyapjáért, húsáért és bőréért vesződtek a juhokkal. A német lakosság tartotta a legkevesebb juhot. A magyar és a szerb jobbágyok tartásmódja az Alföldével egyezett.

A Krassó megyei román jobbágyok egy része, szintúgy az erdélyi juhosgazdák transhumán állattartást folytattak. Tavasszal és nyáron a nyájak a magyarországi, illetve az erdélyi hegyi legelőkön tartózkodtak, ősszel átterelték őket Havasalföldre, Moldvába és Besszarábiába, és ott teleltek. Nemcsak a tartásmód vall a terület juhtartásának igen extenzív jellegéről, hanem a tartott állatok racka fajtája is.

Miközben a földbirtokosok 1790 és 1848 között az egyhasznú, a gyapjút szolgáltató juhok tenyésztése felé haladtak, a jobbágyok állattartását továbbra is a több célú és extenzív juhtartás jellemezte.

A SZŐLŐ- ÉS BORTERMELÉS

Az 1800-as évek beköszöntéig a bortermelés volt az uradalmak legtöbb pénzt hozó művelési ága. A gabonajövedelem csak ekkor került a bor elébe.

A bortermelés piaci viszonyai a 19. század első felében — láttuk — megváltoztak.

A földesurak egy része alkalmazkodni igyekezett a piachoz, változtatott szőlőművelésének technikáján. A régi fajták (bajnal, góhér, lisztes fehér, kadarka, muskotály) helyett szőlőskertjében nemes fajtákat, rizlinget, oportót, furmintot, kékfrankost, muskotályt, saszlát telepített. A tőkéket nem össze-vissza, mint az előző időkben, hanem sorokba ültette, és karózta, télire a fagy ellen betakarta. Az alapvető különbség azonban abban állott, hogy a régi szőlőművelésben alkalmazott rövidcsapos metszés helyett hosszúcsapos, szálvesszős és karikás művelést alkalmazott.

A szőlőt a réginél jobban ápolta : nem háromszor, hanem négyszer kapáltatta, többször kötöztette. Az uradalmi szőlőkben a szőlőfajták érési idejének megfelelően többször szüreteltek. A földbirtokosok haladása a bortermelés terén mégis nem a szőlők megművelésében, hanem különösen a borok kezelésében nyilvánult meg. Nagy pincéket emeltek, amelyekben nem nyíltan, hanem zártan, egyenletes hőmérséklet mellett erjesztették a mustot ; így kerülték el, hogy megecetesedjen. Nemcsak többször kapálták a tőkéket, hanem többször fejtették a bort is. Az allodiális szőlők borából minőségi borokat készítettek. Hegyalján a megszedett aszúszemeket összetörték, rá kiváló minőségű mustot öntöttek, majd állás után újra kipréselték, ekkor aszúbort nyertek. Az uradalmak kezdték meg a borok palackozását is. A földbirtokosok a régi egyszerűbb, kevés munkát és költséget kívánó szőlőműveléssel szemben a 19. század elejétől a több szakértelmet, több munkát és több befektetést igénylő új szőlőművelést igyekeztek megvalósítani.

Abban, hogy a jobbágyok is növelték bortermelésüket, a belső értékesítés lehetőségeinek gyarapodásán, a piacon kívül más gazdasági okok is közrejátszottak. A jobbágyföldek a népszaporodás során aprózódtak. A földesurak kiszorították őket az erdőkből, az elkülönözéssel csökkentették a közlegelőket. A jobbágygazdaságoknak viszont terjeszkedniük kellett, hogy fennmaradjanak, tagjaik megéljenek. A kényszer is hajtotta a jobbágyokat arra, hogy az uradalmaktól bérletföldek mellett szőlőföldeket is szerezzenek. A szükségtől és a piaci lehetőségtől egyaránt sarkallva, telepítettek szőlőt nemcsak a földesuraktól e célra adott földekre, hanem a szabadföldekre, néha beltelkükre, sőt még nyomásbeli földjeikre is. A szőlőkultúra terjeszkedni kezdett a sík vidéken. A zsellérek a jobbágyoknál is jobban törték magukat, hogy földet kapjanak szőlőnek, amivel nemcsak a megélhetés, hanem még a felemelkedés lehetősége is megcsillant előttük.

Pest megyében 1770 és 1828 között csaknem 13%-kal nőtt a jobbágyszőlők terjedelme. Fejér megyében 1790 körül 23 816 kat. hold területet foglalt el. Az 1840-es évekre azonban néhány ezer kat. holddal növekedett a Fejér megyei szőlők nagysága, minthogy az erdőirtásokra és a megye déli részén másra nem használható dombos területekre szőlőt telepítettek. A horvát—szlavón határőrvidéken 1804 és 1817 között 21%-kal nőtt a szőlőterület.

A 19. század elején azonban nemcsak a szőlőterület nőtt a jobbágyok kezén, hanem szőlőművelésük is az átalakulás stádiumába lépett. Egyrészt terjedtek a fehér bort adó szőlőfajták, másrészt a nemes fajták helyett már a 19. század elején inkább a kevésbé finom, de bort bőségesen szolgáltató, bőtermő fajták terjedtek. A könnyű fehér borok a piacon annyira előretörtek, hogy a jobbágyok sok helyütt még a vörös bort adó kadarka mustját sem engedték állni a törkölyön. Hamar leengedték, így a szőlőhéj festéktartalmából nem tudott átvenni semmit, és vörös helyett fehér bort szolgáltatott. De a változás nemcsak ennyiből állt.

A szőlő művelésének ekkor Magyarországon — a gabonatermeléshez hasonlóan — két módját ismerték. A fejletlenebbet, amelyet magyar szokás szerinti művelésnek neveztek, az jellemezte, hogy a telepítéshez a talajt nem készítették elő, hanem felszántották, és a sima vesszőket barázdába ültették el. Néhol még ennyi munkát sem fordítottak a műveletre, hanem a vesszőnek gödröt ástak, vagy fúróval készítették el neki a helyet. Ez az ültetési mód gyors volt, de nem gondos. A tőkéket fejművelléssel alakították. A metszésnél annak legegyszerűbb formáit, a kopaszmetszést vagy a rövidcsapos metszést alkalmazták. Az irtást, azaz a termést nem hozó fattyúhajtások eltávolítását és a kötözést is elvégezték. Kapálni háromszor, néhol négyszer kapáltak. A szőlőművelés ilyenformán csupán négy műveletből állt.

Ezzel az ápolási móddal hasonló, illetve még egyszerűbb borkezelési mód párosult. Szüretkor a mustot a fürtökből taposással vagy „csomiszolással", azaz sulykolással nyerték, prést a vörös bor készítésnél nem, a fehérnél pedig nem mindig alkalmaztak. A bor forrása nyíltan történt. Sokszor háznál és nem présházakban, mert ilyet nem mindenütt építettek.

Ezzel az extenzív művelési móddal szemben ismertek a jobbágyok egy másikat, amely több szaktudással párosult munkát és több költséget követelt.

Ennek a jobb művelésnek köszönhető, hogy olyan nemes fajták, mint az olasz és a rajnai rizling, az oportó, a furmint, a kékfrankos, a muskotály és a saszla meghonosodtak, noha ezek nem öntötték úgy a bort, mint a régi bőtermő, lédús fajták. Amikor nemes fajtákat telepítettek, a talajt számukra gondosan előkészítették: az ültető fészket megtrágyázták, gyökeres vesszőt használtak, amit a szőlőiskolákban neveltek. Sorba ültettek. A tőkéket nem egyszerű kopaszmetszéssel vagy rövidcsapos

metszéssel, hanem a lassúbb, gondosabb munkát kívánó hosszúcsapos metszéssel, továbbá bakmetszéssel metszették, sőt karikás művelést, földmetszést és sorművelést is alkalmaztak. Az irtásnál nemcsak a meddő hajtásokat távolították el, hanem egy újabb munkát is beiktattak, a megmaradt vesszők végeit is lecsapták, hogy a nedvkeringést összpontosítsák. Ezenfelül a száraz leveleket is eltávolították. Az irtás egyszerű munkája így három munkává vált, mint ahogy differenciálódott a metszés. A szelek és viharok ellen a tőkék hajtásait nemcsak összekötözték, hanem melléjük karókat is vertek.

A jobb szőlőművelés jobb borkezeléssel párosult. Szüret idején a különféle szőlőfajtákat külön válogatták és külön préselték, nem pedig egyszerre. Az erjesztést nem nyíltan, kádakban, hanem hordókban végezték. A borokat présházak pincéiben egyenletes melegen tartották, hogy forrásuk megszakítás nélkül menjen végbe, és fejtéssel többször tisztították.

Ez a szőlőművelés és borkezelés az előbbinél intenzívebb volt: több munkával járt, a munkák nagyobb szakértelmet követeltek, és több pénzt kellett ráfordítani.

A 19. század első felében azonban, főként a parasztok körében nem a minőségi fajták, nem a jobb szőlőművelés és borkezelés, hanem az egyszerűbb, a kevesebb munkát kívánó, az olcsóbb, a bírálóitól hagyományosnak nevezett művelési mód élt, mert piaca, a belső piac az olcsó, kevés munkával és költséggel előállított borokat kereste.

Az intenzív szőlőművelés foltjai, ahol tehát a szőlőkre több pénzt és munkát fordítottak, csupán mint szigetek emelkedtek ki az extenzív szőlőművelés tengeréből. A korszerűen gazdálkodó földbirtokosok mellet elsősorban a bortermeléssel foglalkozó, évszázados szőlőkultúrát felmutató és a borkereskedelemben szerepet játszó szabad királyi városok és mezővárosok hegyein található meg ez az intenzív szőlőkultúra. Itt tűnt fel az olyan újítás, mint az oltás. A szőlőművelés ősi eszközei is itt kezdtek alkalmazkodni az intenzív szőlőkultúrához. Az eredetét római időkre visszavezető metszőkést itt szorítja ki először a metszőolló, a régi könnyű kapákat a nehéz, hosszúnyelű kapák, a préselésnél a főfás préseket az orsós és a félig vas présekek. A présházak pincéi egyenletes hőmérsékletükkel itt válnak először célszerűekké a borkezelésre. Külsejük, az építésükre fordított költség és gond azt mutatja, hogy a minőségi termelés fejlesztői és terjesztői az uradalmak mellett a városok és a mezővárosok voltak.

Az új szőlőművelést terjesztő régi bortermelő városok sorába Buda, Sopron, Ruszt, Kőszeg, Kismarton, Esztergom, Pécs, Pozsony, Kassa, Eger, Gyöngyös, továbbá a Tokaj-Hegyalja mezővárosai és Arad tartoztak.

A szabad királyi városok mellett azok a mezővárosok váltak az intenzív szőlőtermelés kialakítóivá, amelyek a feudalizmustól szabadon fejlesztették szőlőművelésüket. Nagy jelentősége volt annak, hogy a szüretet nem a földesúrtól meghatározott időben kellett tartani, hanem a legalkalmasabb időt választhatták ki arra, és fajtánként, tehát többször is szüretelhettek. A földesúr nem vitte el dézsmába boruk javát. Miként a szántóföldi gazdálkodásnál, itt is megfigyelhető, hogy a piac mellett a bortermelést is az fejlesztette, ha a termelők megszabadultak a feudalizmus terheitől.

1790 és 1848 között Magyarországon a szőlő- és bortermelés is átmeneti állapotba került. A kevés költséget és kevés munkát igénylő extenzív szőlő- és bortermelés mellett a piac hatására a több befektetést és több munkát követelő intenzív szőlő- és bortermelés terjedésének jelei is feltűntek.

A FÖLDESÚRI MAJOR ÉS A PARASZTI TANYA

A növénytermelésben és az állattartásban a földesúri birtoküzem fontos szerepet betöltő része volt a major. A földesúri major a saját kezelésben tartott birtok pusztáin keletkezett, és többféle módon hasznosították.

A jobbágyfalvak közelében levőket, ha elegendő roboterő állt rendelkezésre, vagy pedig — meglehetősen gyakran — konvenciós cselédek munkájával, szántóföldi művelésre fogták. Ebben az esetben a major a jellegzetes mezőgazdasági nagyüzem külső része, amelyet a birtokon folyó termelés intenzitásának megfelelő technikával, munkamegosztásban műveltek. Ilyen majorok voltak Moson, Sopron, Győr, Pozsony és Nyitra megyében.

Az Alföldön a földesúri major a rideg, félrideg — a kevesebb munkaerővel végezhető, művelhető extenzív — állattartás helye. Az allodiális majorok, puszták népessége a pásztorokból került ki. Az állattartó majorok, pusztai szállások inkább a korábbi századokra voltak jellemzőek, mintsem az 1830-as, 1840-es évekre.

A saját kezelésben tartott pusztai major a kialakulóban levő nagyüzemi gazdálkodás jellegzetes létesítménye. Jogi helyzetéből és gazdasági funkciójából következően sem azonos a paraszti — és a mezőgazdasági termelés és állattartás szempontjából szintén igen lényeges funkciójú — tanyákkal. A majorban folytatott gazdálkodás formai és tartalmi vonatkozásban egyaránt más volt, mint a paraszti tanyás gazdálkodás.

A földesúr saját kezelésben tartott birtokán levő major hasznosításának másik módja a puszta bérbeadása egy tagban, vállalkozónak. Fejér és Veszprém megyében birkatenyésztők bérelték a feltöretlen pusztán levő majorokat, és csupán a házi szükségletek fedezésére elegendő területeken folytattak földművelést. Ugyanez volt a gyakorlat Békés, Csanád, Csongrád földesúri, Bács és Torontál megyék kincstári pusztáin. Ezekben a megyékben a bérlők a pusztán — egy tagban vagy megosztva — hizlalásra szánt szarvasmarhákat legeltettek. A földművelés ezekben a megyékben még kisebb mértékű volt, mint a Dunántúlon és Felső-Magyarország északnyugati megyéiben. Legföljebb téli takarmányozásra használtak szénát a bérlők, az állatállomány szükségleteinek megfelelően.

A bérlő birkásgazda, a sőrés szállásai nem szoros értelemben vett tanyák, és csak némileg, külső formáikban hasonlók a mezővárosok határán már a 18. században létező állatteleltető szállásokhoz.

A saját kezelésben tartott birtok pusztai majorságait — leginkább az Alföldön — a földesurakkal szerződésben levő mezővárosok, falvak közösségei, vagy gazdag parasztok bérelték hosszabb-rövidebb időre, és előbb legelőnek, majd a gabonaértékesítési lehetőségek jelentős megnövekedésével a mezővárosok a bérleti díj minél busásabb hasznot hajtó gyümölcsöztetése érdekében a puszták egyre nagyobb kiterjedésű részét törték fel, fogták szántóföldi művelésre, és a pusztákon rendezkedtek be tanyás gazdálkodásra. Ez nem jelentette azt, hogy ott falusi településforma jött létre (ez majd a 19. század második és a 20. század első felére lesz jellemző), hanem csupán azt, hogy a 18. századból ismert, szétszórtan elhelyezett gazdasági épületek, a szállások megszaporodtak, és ugyanakkor — éppen a gabonaeladás kedvező lehetőségeivel összefüggésben — átalakulnak ideiglenes lakóhelyül szolgáló tanyákká, amelyeken összpontosítva helyet kapnak a gazdasági épületek, a mag cséplésére szolgáló szérű stb.

Az igazi tanyás gazdálkodás ezeken a területeken és a mezővárosok saját, távolabbi határovezetében alakult ki, helyenként már a 17., túlnyomórészt a 18. században, hogy azután a 19. század fordulójától elkezdődjék az eredetileg állattartásra szolgáló funkciójuk megváltozása. A 19. század első felében az egyre nagyobb arányú gabonatermeléssel párhuzamosan a szállások állatteleltető jellege fokozatosan háttérbe szorult ugyan, de sohasem szűnt meg, csupán a falusi vagy mezővárosi ház mezőgazdasági üzemhelyének szerepét vette át. Elkezdődött a városi lakóhely és a határbeli uzemhely elválása. A várostól vagy a földesúrtól bérelt pusztán a bérlők kulon-külon egy tagban vették ki illetőségüket. Itt semmiféle művelési kényszer nem volt. Az előző századokból visszamaradt kozös használat maradványait az 1840-es években igyekeztek megszüntetni.

A tanyás gazdálkodásnak a helyi adottságoktól függően tobb típusa alakult ki.

A Tiszántúl és a Duna—Tisza közének déli részén (Békés, Csongrád, Bács megyében) gabonatermelés, a Duna—Tisza koze középső részén (Szeged, Kecskemét, Nagykőrös, Kalocsa) gabonatermeléssel vegyes szántóföldi kertes gazdálkodás, a jászkun pusztákon és Debrecen határában állattartás volt a tanyák elsődleges funkciója. A földművelés kisebb szerephez jutott.

Az 1840-es években már jelentős volt az állandóan tanyán élők száma. Összetételük a tanyás gazdálkodás jellegétől fuggott.

A túlnyomóan földművelő gazdálkodást folytató területeken a majorosok, a kertészek, a gazdák nőtlen fiai laktak a tanyán. Ezekben a régiókban gyorsan nőtt a tanyák száma. Ahol gyümolcs- és szőlőgazdálkodás volt a termelés fő ágazata, ott a gazda is a tanyára koltozott. Ezeken a helyeken a legélesebb a városi lakóhely (ház) és az üzemhely (tanya) elkülonülése, de az elválás véglegessé 1848 előtt még Szegeden sem lett, ahol pedig a lakosság jelentős része lakott állandóan a tanyán.

A lakóház és tanya szétválásának legtobb esetben a belső (városi) és a külső (határbeli) telekjárandóság jogi egysége állta útját. A mezővárosi, falusi kozosségek is tiltották az adófizető gazda tanyára koltozését, tobbek kozott a communitás adóbevételeinek csokkenésétől is félve.

A tanyás gazdálkodásban 1848 előtt az állattartó szállástól a gabonatermelő, monokultúrás földművelésen át a munkaigényes kertgazdálko-

dásig minden mezőgazdasági ágazat megtalálható. Ugyanakkor funkcionális szempontból az 1848 előtti évtizedekben jól megkülönböztethető egymástól a földesúri major és a tanya. A kettő közötti különbség elmosódása majd 1848 után következik be.

A paraszti tanyás gazdálkodás létrejöttének feltétele aránylag nagy kiterjedésű határ, amely lehetővé teszi a szántóföld, a legelő és a rét területének elkülönítését (Debrecen, Szarvas, Gyula, Szeged, jászkun városok). Jogilag fontos feltétel a jobbágyénál szabadabb, állandóbb birtok- és öröklési jog (kiváltságos szabad kerületek, Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös, Szeged esetében a szabad paraszti, illetve a mezővárosi, városi birtokjog). Szarvas, Nyíregyháza, Gyula, Makó, Békéscsaba esetében a földesurakkal kötött szerződés tette lehetővé az úrbéres jobbágyokénál szabadabb birtoklást. Földesúri falvak és mezővárosok esetében pedig ezenkívül a jobbágyi es földesúri földek területi elkülönítése is (Gyula, Békéscsaba, Hódmezővásárhely); s ehhez csatlakozóan a határ egészén vagy annak egy részén a szántóföld egy tagban és kellő nagyságban való kiosztása, a tanyai földek mentesítése a legeltetési szolgálattól.

Mindezek a feltételek az Alföldön sem voltak meg együtt, és főleg nem mindenütt. A tanyás gazdálkodás sok helyen nem terjedt ki a gazdasági egységek egészére.

Néhány esetben az 1836: VI. és XII. tc. 13. és 14. §-ai alapján végrehajtott tagosítások és legelőelkülönítések gyorsították a tanyásodás folyamatát, és új irányú fejlődést jeleztek. Az 1840-es évek végén a tanyás gazdálkodás területe hét megyében (Bács-Bodrog, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Pest-Pilis-Solt, Szabolcs) és a két szabad kerületben hozzávetőlegesen két és fél millió kat. holdra becsülhető (mintegy 14 375 km²). E megyék egész területe 23 650 km² lévén, a tanyás gazdaságok itt a terület hozzávetőlegesen 60%-át foglalták el.

A művelés extenzív vagy munkaigényes módja — láttuk — tájegységenként és a művelt mezőgazdasági ágazat jellegétől, a lakosság jogi helyzetétől, sűrűségétől, a természeti adottságoktól függően többékevésbé egymástól eltérően alakult. A táji típusok kialakulásában fontos szerepet játszottak: a piaci helyzet, a közlekedési és a szállítási viszonyok. Ez is magyarázza, hogy a gabona, gyümölcs, szőlő termelésére leginkább a Duna—Tisza közének, Kalocsa környékének paraszti üzemei

rendezkedtek be. A legelőgazdálkodás ugyan ezeken a területeken is fennmaradt, de a más irányba mutató fejlődés tendenciái már 1848 előtt világosan felismerhetők. A Tisza szabályozása előtt szállítási szempontból hátrányosabb helyzetű Jászság, Kunság, Hajdú kerület a legextenzívebb állattenyésztés központjai, amelyek — Debrecent és környékét kivéve — csak a közvetlen szükségletek céljaira termeltek gabonát. Debrecen környékén az 1840-es évekre már nagyobb arányú kukoricatermelés folyt, amely megvetette a paraszti árusertés-hizlalás alapjait.

A MEZŐGAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ÉS A FEJLŐDÉS ÚTJA 1848 ELŐTT

A földbirtokos osztály már a piac igényeinek hatására történt váltás előtt is vitt árut a piacra, de még kizárólag jobbágya dézsmagabonáját. A birtokigazgatás legfontosabb tevékenysége a földesúri termény- és más járadékok behajtása volt. Rég elfeledett adótárgyak felkutatásával, a birtokhatárok újra felmérésével, allodiális területek hosszabb-rövidebb időre történő bérbeadásával pénz (cenzus), esetleg munka- vagy terményjáradék, vagy mindkettő fejében igyekezett a birtok igazgatása minél több jövedelmet biztosítani a földesúrnak, aki az uradalmi tisztek, a gazdálkodásának működtetésében résztvevők javadalmainak levonása után fennmaradt, értékesített terményből, cenzusból befolyt összeget maga és családja személyi fogyasztására használta fel. A termelés növelésére irányuló befektetésre a földesúr és tisztviselői még nem gondoltak. A birtokosok egy része — különösen a viszonylag kisebb földterülettel rendelkező középnemesek, de a nagybirtokosok közül is néhányan — még akkor is így gazdálkodott tovább, amikor a birtokok túlnyomó részében már megtörtént a váltás a gazdálkodás terén, és ezt nem sokkal később követte a szemléletbeli változás is.

A váltást a saját kezelésben tartott földterület növelésére és a dézsmagabonából származó jövedelem megtartására, sőt növelésére irányuló törekvés mellett az jelentette, hogy a gazdálkodás súlypontja áthelyeződött a majorsági földön folytatott tömeges árutermelésre. A saját kezelésben tartott föld teljes hozama a földbirtokosé volt. E tendencia velejárója a tőkeszegénységből következő — a korábbi véletlenszerű-

től eltérő —, immár tudatos jogi allodizálás általánossá válása, amely mind a szántóföldeket, mind a réteket és a legelőket érintette. A jobbágyok földhasználatának erőszakos korlátozása sem tartozott a ritka esetek közé. A gabonakonjunktúra idején a középnemesek is, később már csak a nagyobb összegű külföldi kölcsönt szerezni tudó főurak vásárlás útján növelték birtokuk területét.

Az 1832—1836. évi törvényhozás a földesuraknak megkönnyítette a tagosítást, a legelőelkülönítést, a birtokrendezést, az önálló birtoktestek kialakítását. A törvények előmozdították az 1840-es évek elejétől jelentősen megnövekedő számú birtoklási kérdések rendezését, köztük a jobbágyközségek vagy az uradalmon levő mezővárosok örökváltságát is. Az uradalmak szempontjából a tagosítás volt lényeges, mert lehetővé tette a paraszti határhasználattól független majorsági gazdálkodás folytatását.

A majorsági üzemek nagy részében 1848-ig nem változott meg jelentősen a növénytermelés szerkezete, amely külterjes maradt. Ugyanakkor mind nagyobb lett azoknak az üzemeknek a száma, amelyek a hagyományos gabonafélék (búza, rozs, árpa, kétszeres, zab) mellett a kapásnövények (kukorica és kisebb mértékben burgonya) termelésére is áttértek állati takarmányozás céljából. Jóval kisebb volt a cukorrépa-termelés elterjedése. Az alacsony gabonahozam (3,5—4,5 q kat. holdanként) serkentette a kapásnövény-termelés növelésére az állattartó-hizlaló birtokosokat. A fejlődés élvonalába tartozó egyes birtokokon megjelent és nőtt az évelő pillangósok termelése, szintén az üzemi, belső felhasználás érdekében.

A termékszerkezet bővülése éppúgy az intenzívebb gazdálkodás felé fordulás egyik kezdeti jelensége volt, mint a földek megszabott időközönkénti rendszeres trágyázása (például Mernyén ötévenkénti trágyázást írtak elő, és 1836-ban 120—140 q volt a kat. holdankénti trágyanorma). A szántóterület egységenkénti munkaráfordítási hányadának növelése — a legfejlettebbek esetében a korábbi kétszeresére emelése — ugyanebbe az irányba mutatott. A munkaráfordítás növelése azonban még ennél az üzemcsoportnál is csak egészen kis, néhány nagybirtokra korlátozódó esetben járt együtt eszközgyarapodással. A többség, beleértve a legfejlettebbek zömét is, kellő pénztőke hiányában nem tudta gép- és eszközállományát a munkaerő-ráfordításhoz, a trágyanorma növeléséhez hasonló arányban gyarapítani.

115. A debreceni csutoráscéh behívó táblája 1828-ból

116. A debreceni mészároscéh behívó táblája 1843-ból

117. A debreceni szappanoscéh behívó táblája 1791-ből

118. A debreceni pipakészítőcéh behívó táblája a 19. század közepéről

119. A fazekasipar eszközei és termékei a pápai fazekascéh pecsétjén 1825-ben

120. A veszprémi tobakcéh behívó táblája 1800-ból

121

122

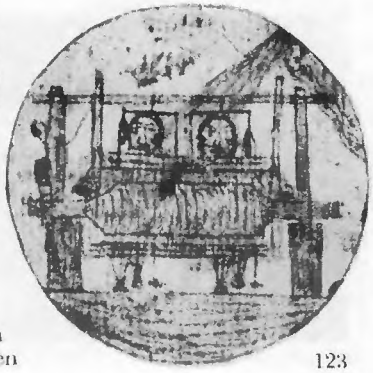

123

121. . . . a gyapjú kártolása
122. . . . lecsévézése vetőrámán
123. . . . megszövése szövőszéken

A szűrposztókészítés munkafolyamatának ábrázolása a veszprémi csapó-legénytársaság ládájának belső fedelén 1834-ből

124. Román asszonyok Mehádia környékéről fonás közben 1810 körül

125. „Drótostót" 1810 körül

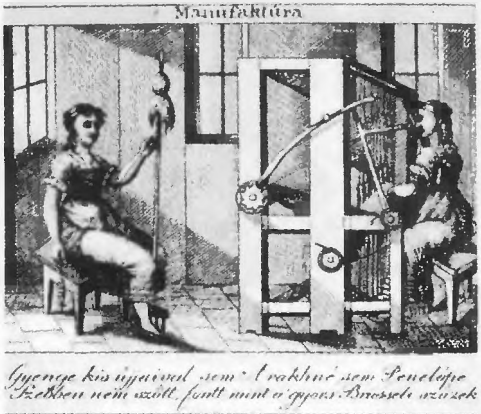

126. Az iparfejlődés klasszikus modelljének allegóriája. Möller *Az európai manufaktúráknak . . . művei* c. művének címlapképén, 1818

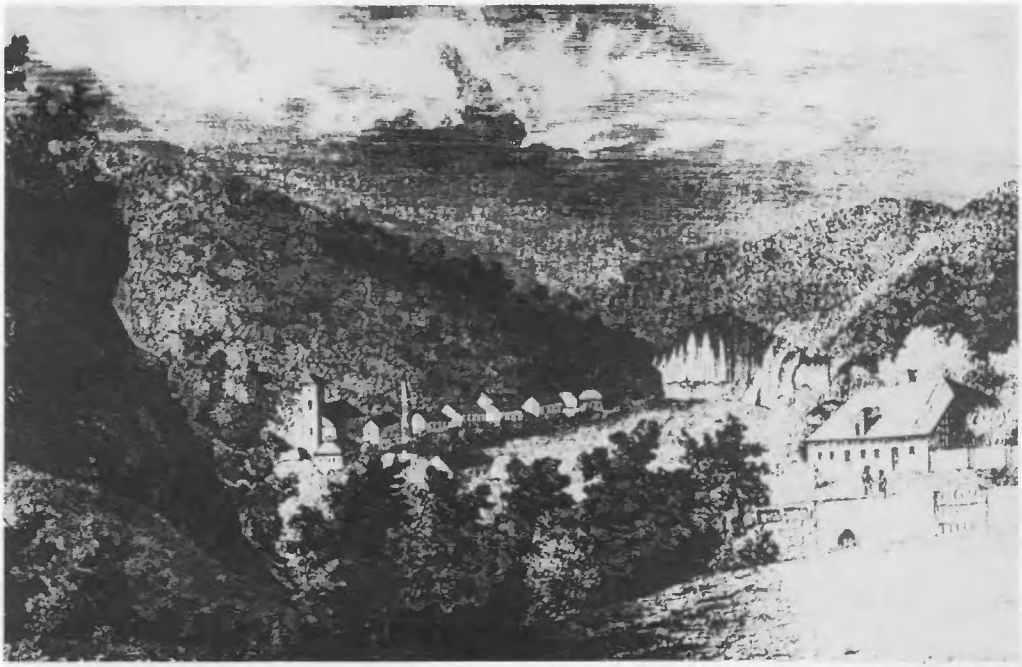

127. Vasverő hámorok Hámor községben (Borsod vm.) 1848-ban

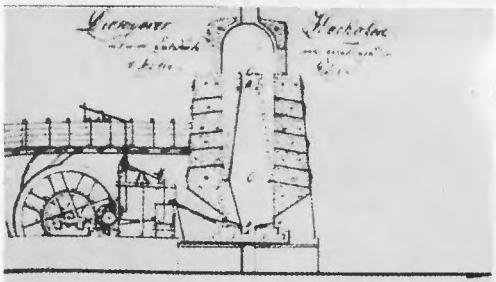

128. Újmassai magaskohó metszet- és alaprajza 1816-ból

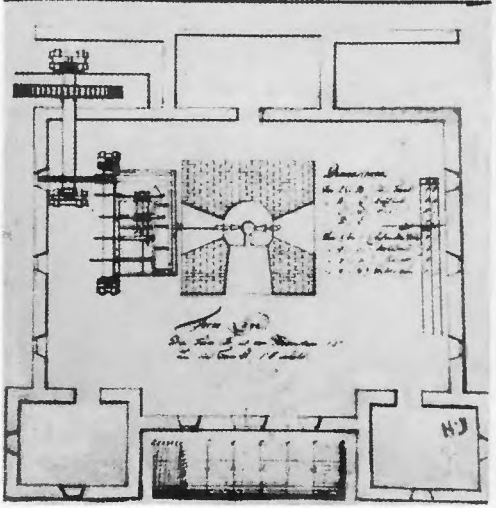

129. Diósgyőri nyújtó- és fordítóhámor tervrajza 1796-ból

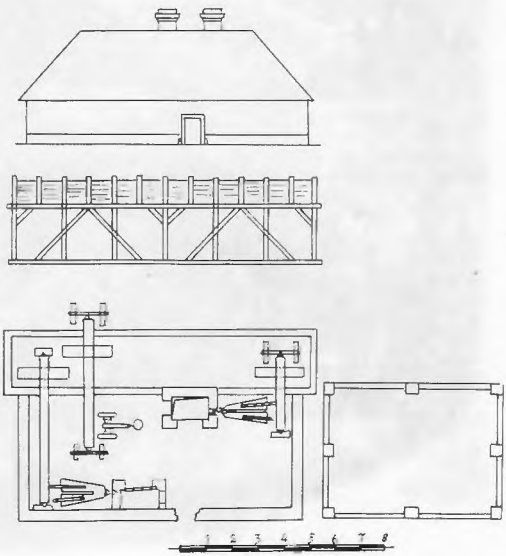

130. A borostyánkői (Vas vm.) rézhámor 1827-ben

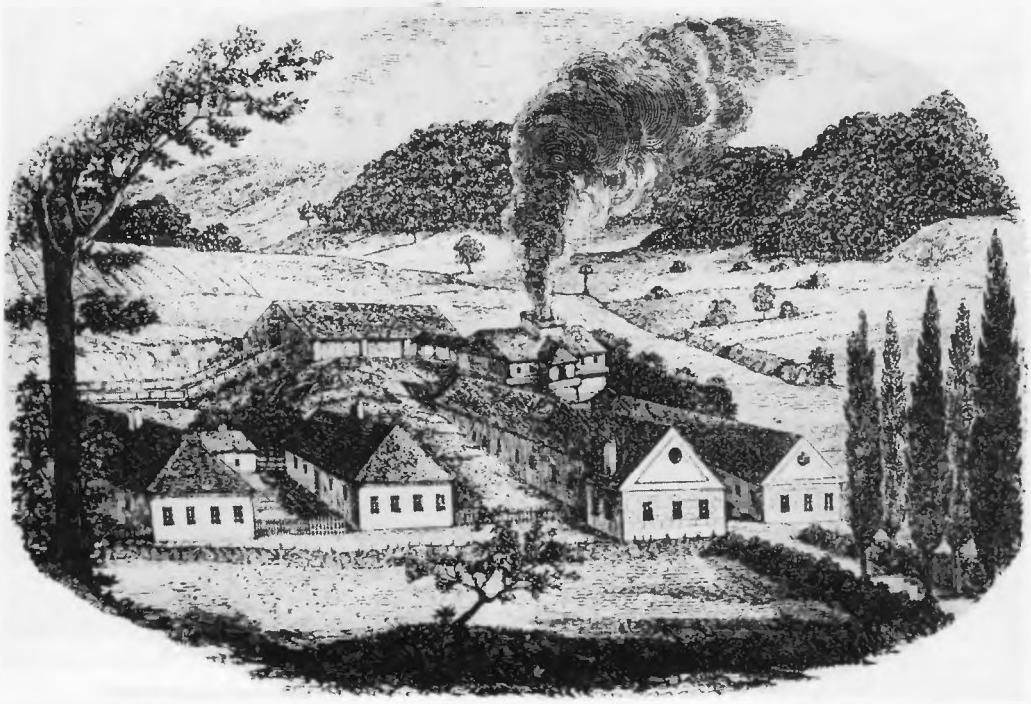

131. A munkácsi vasgyár egy része: hámorok az olvasztókohóval az 1840-es évek legvégén

132. Üvegfúvók az 1840-es évek végén

133. A herendi porcelángyár égése 1843-ban

134. Cukorfinomító Pesten 1840-ben

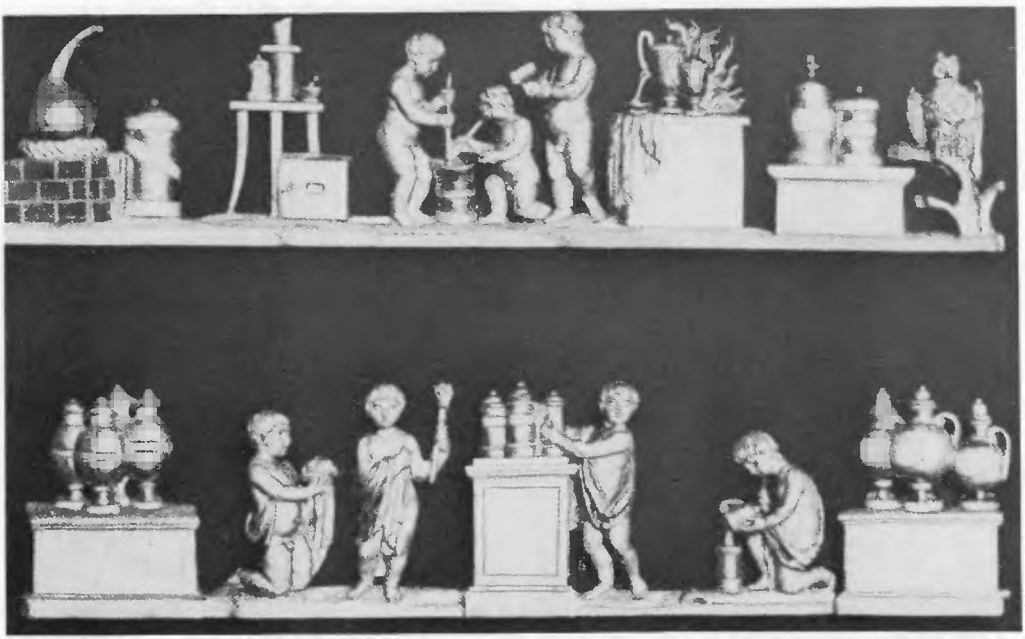

135. A gyógyszergyártás és a vegyészet eszközei Dunaiszky Lőrinc allegórikus faszobrain a pesti Gömöry-patika belső díszítéséből. 1813

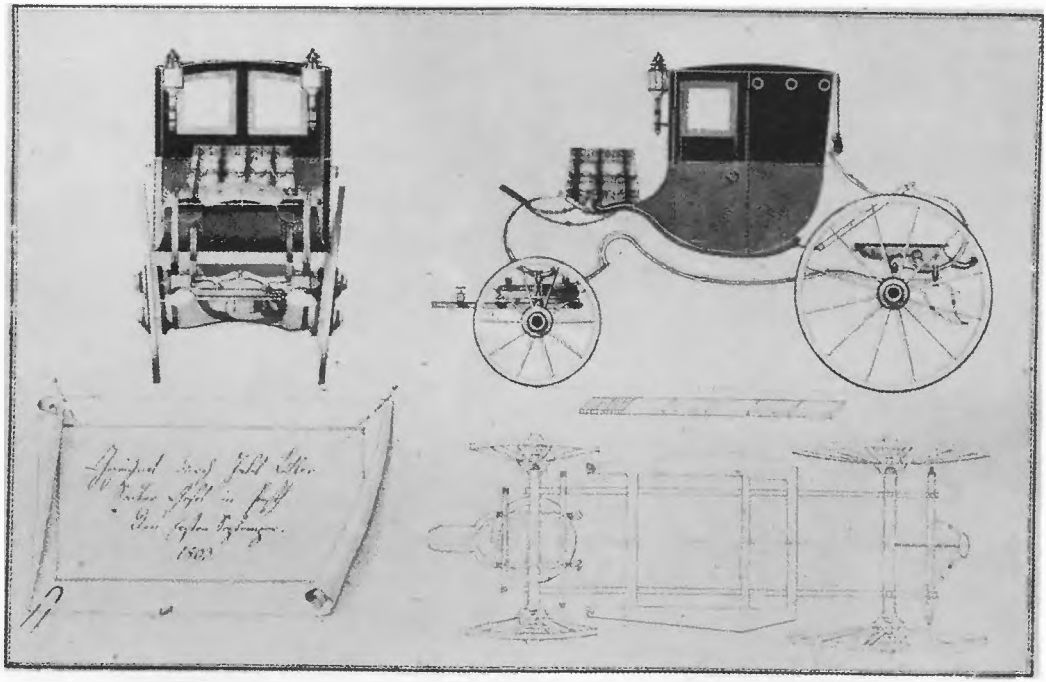

136. Hintó rajza a pesti Kölber-féle koesigyártó manufaktúrából, 1803

137. Sonkaujjú női ruha 1840 körül (Valero?)

138. Női ruha 1844 körül (Valero?)

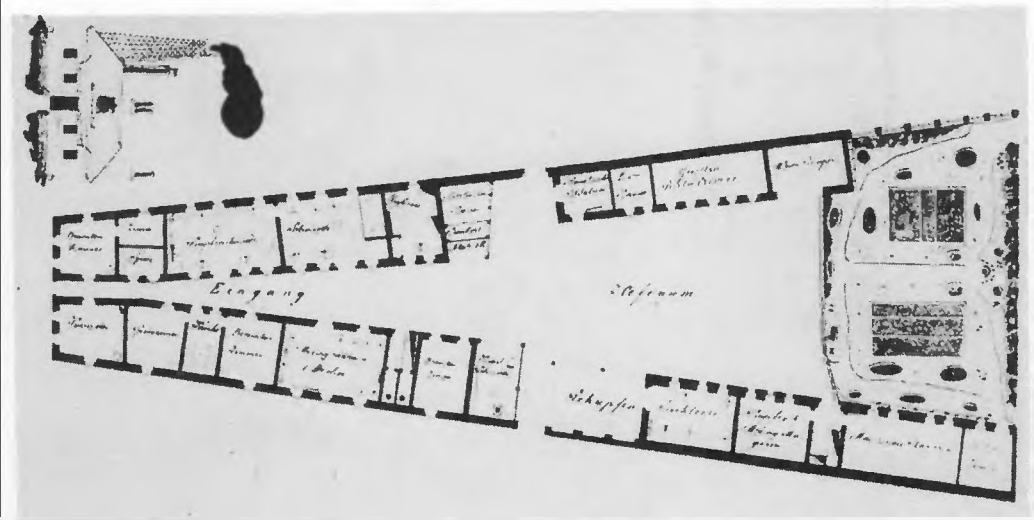

139. A budai Werther-féle „gyárudvar" alaprajza az 1840-es években

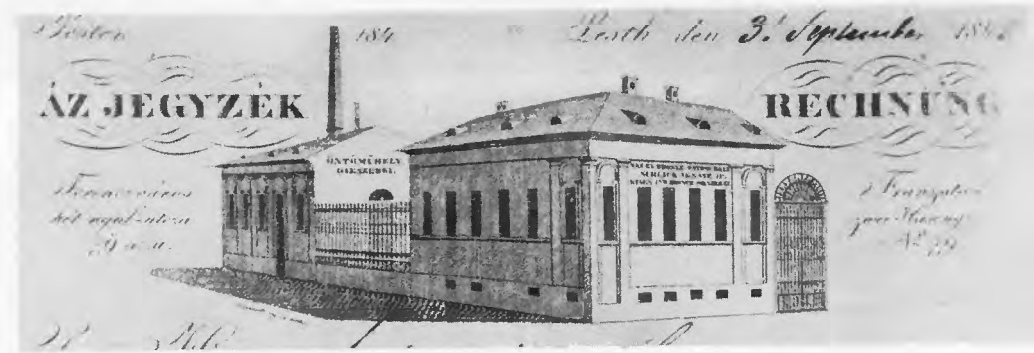

140. A budai Schlick-féle vasöntöde képe számla fejlécén 1845-ből

141. A pesti Hengermalom 1846 körül

142. A csetátyei aranybánya Ábrudbánya mellett 1820 körül

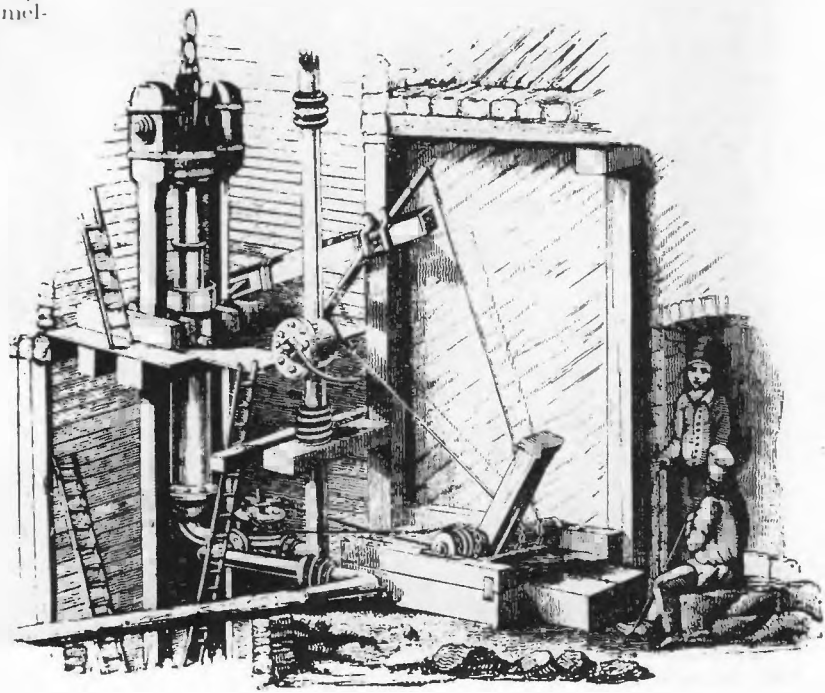

143. Gőzszivattyú a selmeci Szélaknán 1815-ben

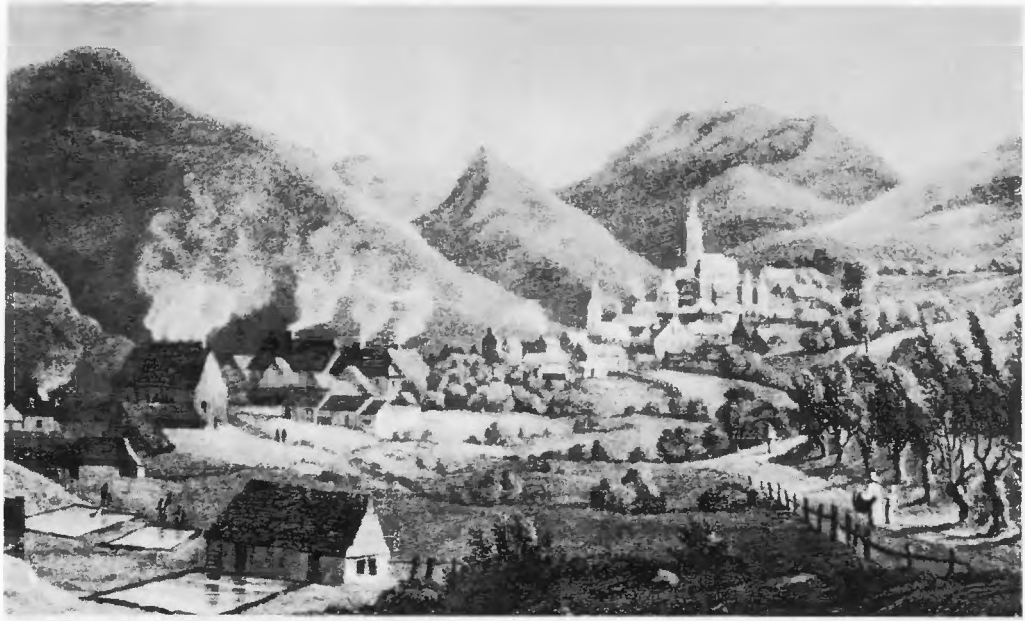

144. Körnöcbánya az ezüstolvasztókkal 1815-ben

145. Körnöcbányai olvasztó belseje 1845 körül

146. A rónaszéki (Máramaros vm.) sóbánya 1820 körül

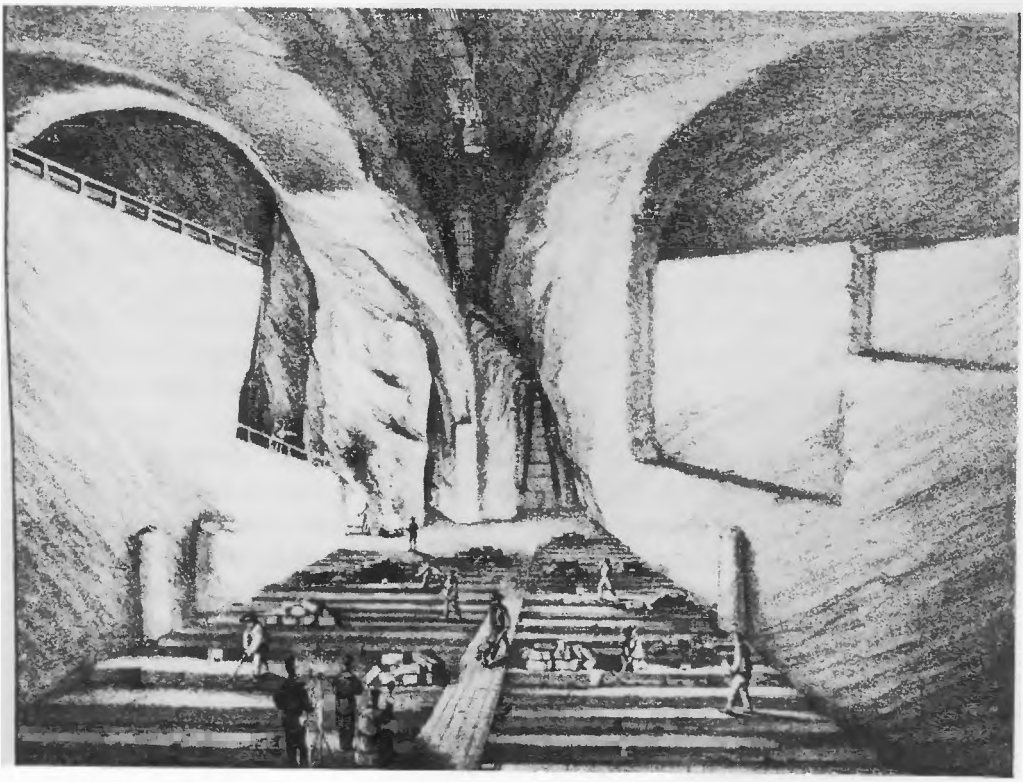

147. A Kinga nevű sóakna Szlatinán (Máramaros vm.) az 1840-es évek végén

148. Ércbánya ábrázolása „türelemüveg"-ben

149. Bányabejárat fasíneken tolt csillével 1820 körül·

Az állattenyésztésben a juhtenyésztés járt az élen. Előretörése már a 19. század első évtizedében megindult, az 1820-as évek óta pedig állandóan fokozódott. Az uradalmak többsége az 1820-as évek óta főleg mennyiségi növelésre törekedett, bár finomgyapjas kosok és anyajuhok vásárlásával fajtajavításon és ezáltal a gyapjú minőségének emelésén is fáradozott, a juhászat elmaradottsága folytán azonban ezen a téren általában kisebb sikerrel. Minőségi javulást csak ott sikerült elérni, ahol gondosan, rendszeresen selejtezték, jelentős anyagi ráfordítással külföldről hozott fajállatokkal frissítették fel az állományt, és javították az állatgondozást is. Így csökkent az elhullások száma, és az elkorcsosulás veszélye is korlátozhatóbbá lett.

Az intenzívebb állattartás felé tett lépések a tőkés jellegű, korszerűbb gazdálkodás felé tartó üzemekben párhuzamos alapágazatok kiépülésével jártak együtt. A takarmánytermelés, illetve a fokozódó trágyafelhasználás már az üzemági integrálódás csíraformáinak jelentkezése, amely 1848 felé közeledve, a legfejlettebb üzemeknél mindjobban észlelhetővé lett.

E törekvések, de még az extenzív növénytermelés és az állattenyésztés fejlesztése is, nagyobb infrastrukturális beruházást igényeltek volna. Ezen a téren elmaradottság a jellemző. Mészégetők, téglaégető kemencék, fűrészmalmok voltak ugyan, a nagy birtoküzemek többségének épülettel való ellátottsága mégis gyenge volt; jó esetben a juhtenyésztés céljait szolgálta. Mindez egyenes következménye annak, hogy a tulajdonos a birtoküzemek többségében a bruttó jövedelem nagyobb hányadát elvonta közvetlen fogyasztási céljaira, ami eleve kizárta a nagyobb arányú épület- vagy eszközberuházást.

A nagyüzemmé válás útja felé tett első lépések közé tartozott a majorsági földhasználat kiterjesztése, a jobbágy használatában levő szántóföld, rét, legelőterület csökkentése. A munka intenzívebbé válása irányába mutat — egyelőre még kvantitatív jelleggel — a munkaráfordítás fokozása.

Az üzemszerűség előtérbe kerülésének vitathatatlan és 1848 felé haladva egyre sűrűbben előforduló jele a konvenciós, vagyis bérért végzett munka részarányának növekedése a nagybirtokon, továbbá a részes munka igénybevétele. A kat. holdankénti munkajáradéknak a nagybirtokon országosan érvényes emelkedése és a részes művelés kiterjedése együttesen az üzemszerűség felé haladásra mutatnak.

A részes művelés egyre szélesebb elterjedése részben amiatt lényeges, mert a birtokok területnövelésének munkaerőigényét a roboterők és a cenzusos munkaerő növelésével együttesen sem lehetett kielégíteni. Emiatt váltja fel az 1820-as, s még erőteljesebben az 1830-as években a cenzualitást a termény- és munkajáradékot egyszerre szolgáltató részes művelés. Régebben a cenzualitás volt a kettős földhasználat alapja, most a részes művelésre összpontosítás szolgálja a majorsági üzemek fejlesztését is. A részes művelés alkalmazásának nagysága a birtoküzem saját munkaerőkapacitásától és eszközszükségletétől, valamint az úgynevezett marginális területek konjunkturális jellegétől függ. A részes művelés ezekben az évtizedekben inkább a nagyüzemi fejlődés útja felé közeledés egyik jele, semmint a tőkés agrárfejlődés feudális maradványa.

Az úrbéres falvakhoz fűződő kapcsolat változása is az üzemi szerkezet jegyeinek felbukkanásával kötődik össze. A termény- és munkajáradék döntő fontosságra emelkedése a földesúri birtokon, a terményjárandóság esetében a piacra vihető áru, illetve az üzemben felhasználható termény mennyiségi növelése, a munkajáradék, a munkaerő-szükséglet jelentős részének fedezése szempontjából volt lényeges. A munkaerő-szükséglet 45—50%-a még a fejlettebb üzemeknél is ebből a forrásból eredt.

Egyes uradalmakban a piacra szánt dézsmagabona minőségének javítása érdekében már az 1830-as években a gazdatisztek egyik fontos tennivalójaként tartották számon azt, hogy gondosan felügyeljenek mind a jobbágytelken, mind a részes műveléssel folytatott növénytermelés megfelelő színvonalú elvégzésére, az ugar bevetésének szorgalmazására. Némelyik uradalomban, és ezek száma is gyarapodik, a gabona jobb minőségének biztosítása érdekében eltiltották a kétszeres termelését. Ezeknek az uradalmaknak a vezetése mindinkább biztos hasznot hajtó ágazatként tekintett az úrbéres jobbágyok gazdaságára.

1848-ra már számos nagybirtoknál felfedezhetők a nagyüzemi szerkezet elemei. Az így megszervezett nagybirtok minőségileg jobb a vele azonos összterületű, több kisebb üzem együttesénél. A fejlettebb nagybirtokok ekkor már az optimális üzemnagyság kialakítására törekednek, úgyhogy maga az uradalom összekapcsolódó üzemegységek összegévé lett. Az üzemegységek elkülönülése is folyamatban van. A legfejlettebbeknél megjelenő vetésforgós gazdálkodás a termékszerkezet bővülésé-

vel jár együtt. Javul az állatállomány minősége is, növekszik az üzemi munkaformák részaránya.

Az értékesítés a 18. században még csak esetleges volt. Korszakunkban — ott, ahol uradalmi ügynök, kereskedő is közreműködik — a nagybani értékesítés középponti helyre kerül.

Megváltozik a gazdálkodási szemlélet is. A minél nagyobb hasznot hajtó gazdálkodásra törekvés az üzemszervezésben szakképzett uradalmi vezetést, differenciált igazgatást és a korábbinál bonyolultabb számvitelt követelt meg.

A földesúri nagybirtok legfejlettebb csoportja eljutott a mezőgazdasági nagyüzemi termelés küszöbéig.

A paraszti gazdálkodás említett változását, a nagybani árutermelés felé fordulását a túlrobotoltatás, a telken kívüli földhasználat csökkentése hátráltatta ugyan, de a részes művelés könnyítette. A feudális szolgáltatások és előjogok kötelékeinek lazítására vagy teljes feloldására nyújtott lehetőséget az 1840. évi törvényhozás 1836 : VII. tc.-t kiegészítő, a jobbágytelek örökös megváltásáról (örökváltságról) szóló rendelkezése (1840 : VII. tc.). A tagosítás, a legelőelkülönítés lehetőségének, valamint az ugar dézsmamentességének törvénybe iktatása a parasztság jobb módú, tömeges árutermelésből gazdagodó részének anyagi felemelkedéséhez és községi önkormányzatához intézményesen nyitott kaput, amivel az 1830-as évek vége felé, még inkább az 1840-es években számos helység lakói éltek is.

A hagyományos mezőgazdasági termelés a 19. század derekára nálunk elérkezett teljesítőképességének csúcspontjára. A kétnyomásostól — ahol a természeti viszonyok nem gátolták — eljutottak a háromnyomáshoz, takarmánynövényeket termeltek a tavasziak nyomásában, esetleg az ugarban, illetve külön földdarabokon. Az állattenyésztésben eljutottak a rideg tartás mellett a félrideg tartáshoz és néhol az istállózáshoz, tenyésztés terén a szelekcióhoz és az új fajtákhoz is. A növénytermelést többet szántva, többet kapálva, termelékenyebb nyomtatási eljárásokat találva ki; az állattenyésztést az állatnevelői munkafordítás emelésével; a szőlő- és bortermelést szintén a munkálatokat szaporítva fokozták.

További haladás csak ott következhetett be, ahol a feudalizmust felszámolták, s ahol ezzel együtt a tradicionális munkaszervezés (faluközösség, dűlőkényszer) helyébe az egyéni gazdálkodás léphetett. E felé

egyengette az utat a tanyás gazdálkodás fejlődése is. Minőségi változást azonban ezen a téren is 1848 polgári forradalmának a feudalizmust felszámoló törvényei hoztak.

9. AZ IPAR

HÁZIIPAR, CÉHES IPAR

Kelet-Közép-Európa feudalizmusból kapitalizmus felé tartó sajátos gazdasági fejlődésének jellemzője volt a 17—18. században a világi és egyházi nagybirtokosságnak a vidéki ipar növekedését különféle eszközökkel segítő és ezzel szoros összefüggésben a földesúri városoknak mind jelentősebbé váló szerepe. A kézműipar súlypontja fokozatosan vidékre helyeződött át. Ezt a tendenciát erősítették a fejedelmi, királyi és más — nem magánföldesúrtól elnyert — kiváltságokkal rendelkező régi feudális városok céheinek monopolisztikus törekvései, amelyek még csak gyorsították a képzett iparűzők földbirtokokra költözési folyamatát. Részben eme szakképzett és immár jobbágyi függésbe került kézművesek, részben pedig a birtokról összegyűjtött és mellékfoglalkozásként ipari tevékenységet is folytató parasztok munkaerőbázisára épültek előbb a jobbágyi erőre alapozott, később a tőkés manufaktúrák. Ezek a vállalkozások kisebb arányban a földbirtokosok saját vállalkozásaként jöttek létre, nagyobb részben azonban a számos kedvezménnyel odacsábított tőkés vállalkozók ipari üzemei voltak. Lengyelországban, Poroszországban, Cseh- és Morvaországban a 18. század második felében elkezdődött, s a 19. század első felében nekilendülő ipari tömegtermelés elsősorban vidéki munkaerőt vett igénybe, leginkább a textiliparban. Ebben az ágazatban egyre több üzem volt a kereskedőtőke vállalkozása. A vidéki ipar a feudális béklyók miatt nem válhatott a tőkés fejlődés alapjává, azonban a kései feudalizmus egyik kísérőjelenségeként a kelet-közép-európai régióban a bomló céhes iparral együtt a tőkés manufaktúráknak alkalmas munkaerőbázisául szolgált. A szén, vas és más ércek bányászatában, a nyersanyagbázis földrajzi elhelyezkedése következtében, ugyanígy alakult a helyzet.

Magyarországon, a már említett lényeges időbeli eltolódással és eltérő végeredménnyel, hasonló tendencia érvényesült. Ennek egyik következ-

ményeként az ország iparilag kevésbé fejlett részein a parasztipar termelése 1848-ig megmaradt a vidéki — falusi és mezővárosi — céhes ipar kiegészítőjeként. Másik következményként pedig kettős — egymásnak ellentmondani látszó, valójában egymással párhuzamosan végbemenő — tendencia érvényesült. A tömegméretű árutermelés bővült, és az ország mezőgazdasági árufélék kivitelében különösen érdekelt részein megnőtt a vásárlóerő és az iparcikk-kereslet. Ez kedvezett a falusi és a mezővárosi céhek számbeli gyarapodásának, amelynek üteme csak az 1840-es években lassult meg. Ezzel a növekedéssel párhuzamosan folyt a céhrendszer bomlása, elmélyülő válsága, amely a falusi és a mezővárosi céheket később érte el, mint a fejlett iparral rendelkező városok céheit.

A folyamat már a 18. században megindult. Néhány évtized elteltével az Alföld török időkben — a néhány nagy mezővárost kivéve — csaknem elnéptelenedett megyéiben, továbbá a déli szerb, horvát katonai határőrvidék területén a lakosság már ekkor kezdett kilépni az e területeken eddig folytatott, még túlnyomórészt önellátó gazdálkodás kereteiből. Bár a 18. század végén és a 19. század első évtizedében még mindig akadtak az említett országrészeken vászonnal, posztóval, szerszámmal önmagukat ellátó részek, ezek ekkor már kivételszámba mentek. A vidékre ebben az időben a háziipar volt jellemző. Télidőben a parasztság szükségleteit meghaladó mennyiségben készített fogyasztási cikkeket.

A parasztság országszerte mindenütt foglalkozott háziipari szövés-fonással, de Liptó, Árva, Turóc, Trencsén, Zólyom, Gömör megyében, Zemplén északi részében, Sáros megyében, főként pedig a Szepességben, továbbá Vas megyében a Pinka menti községekben, valamint a szerb és a horvát határőrvidéken a szántóföldi vagy az állattartó munkából származó jövedelemnek jelentős kiegészítője volt elsősorban a vászonszövés, kisebb mértékben a gyapjúfeldolgozás. A kedvezőtlen természeti körülmények között élő szlovákok különösen rászorultak a kiegészítő kereseti forrásra. A szlovák parasztok télvíz idején készítette különféle faeszközeit közülük való házaló kereskedők árusították országszerte. Szolnokon hagyományos paraszti ipari tevékenység volt a tetőzsindely, a nádfedeles ház faragott oromzatának elkészítése. A parasztipar és a kézművesipar határai elmosódtak az ország legkülönbözőbb részein űzött fazekasság esetében, amelynek különösen felvidéki és Békés, Csongrád megyei művelői voltak híresek.

A háziipari tevékenység már a 18. század utolsó harmadában sem, a 19. század első felében pedig még kevésbé volt alkalmas az ipari munkák és termékek iránt megnövekedő igények kielégítésére. Az exportálható mezőgazdasági áruk termeléséből személyes előnyöket a feudális birtoküzemek tulajdonosain kívül elsősorban azok a parasztok élvezhették mind számosabban, akik a szabad kerületekben, a kincstárral, a földesúrral szerződésben levő és szolgáltatásaikat egy összegben fizető községekben, mezővárosokban, a taksás községekben, később a megváltakozott mezővárosokban éltek, vagy pedig olyan egyházi és világi uradalmakhoz tartozó községekben, mezővárosokban laktak, ahol a majorsági gazdálkodás nem nyomorította meg őket olyan mértékben, hogy ne tudtak volna bekapcsolódni a tömeges mezőgazdasági árutermelés folyamatába. Mindezeken a helyeken a mezőgazdasági termeléssel, forgalmazással, szállítással foglalkozás annyira igénybe vette a parasztok munkaerejét, munkaidejét, hogy egyre inkább rászorultak a kézművesre. A 19. század első felében, 1848 felé haladva egyre több uradalom törekedett kézművesek odatelepítésére a majorsági üzemben szükséges ipari munkák helybeli elvégeztetésére.

A kézműiparral foglalkozók száma pusztán az arányokat nézve sokkal jelentősebben gyarapodott, mint a népességé. Az ország népessége 1785 és 1828 között — felkerekítve — 64%-kal (11 495 356 főre), 1828 és 1846 között 4,7%-kal emelkedett, és elérte a 12 039 399 főt.

A kézművesek számaránya ennél meredekebben szökött fel. 1785-ben a falvak és a mezővárosok iparosainak száma (a tőkés vállalatokban dolgozók és a bányászok nélkül) 30 921 főre emelkedett; 1815-ben 88 422 főt számláltak össze; 1828-ra — 1785-höz képest — 200%-on felüli gyarapodással elérte a 94 553 főt.

Az 1830-as évek végéről származó statisztikai becslés szerint Magyarországon — a céhen kívüli iparűzőkkel, a kontárokkal együtt — 117 156 kézműves dolgozott; az 1846-ból származó becslés szerint már 233 324, legényekkel és inasokkal együtt 311 324 fő (bányászok nélkül).

Az ország népességéhez képest azonban mindez roppant csekély volt. Míg 1777-ben 242 keresőre jutott egy kézműves, az 1830-as évek végén 78, 1846-ban 51 keresőre jutott egy iparos. 1846-ban országos átlagban minden harmincötödik lakos volt kézműves; de a Jászkun kerületben csak minden kilencvenkettedik, a Hajdú kerületben minden hetven-

kilencedik, Szabolcs megyében minden hetvennyolcadik, Somogyban minden hetvenhatodik, Békésben minden hetvenkettedik lakos.

Ugyanakkor a statisztikákból jól kivehető a kézműveseknek a szabad királyi városokból a vidéki falusi és mezővárosi településekbe költözése is. 1715-ben a szabad királyi városok lakóinak 88,72%-a, 1842—1843-ban már csupán 41,42%-a volt kézműiparos. 1715-ben a városi iparűzőknek mindössze 5,53%-a, 1828-ban már 32,01%-a élt tisztán agrárjellegű településeken.

1720-ban az összeírásba népesedési központként felvett 65 település az iparűző családfők 75,42%-át tömörítette. 1828-ban ugyanezen a területen az iparűző családfők az összes népesség 28,71%-át tették ki.

1720-ban a népesedési gócok adófizető lakosságának 50,90%-a, a kézműves családfők 63,27%-a élt a szabad királyi városokban, a mezővárosokban ellenben csupán 48,36, illetve 36,71%-a. 1828-ban a szabad királyi városokban az adózók 45,34%-a, az iparűző családfők 58,67%-a, a mezővárosokban 50,6%-a, illetve 40,02%-a volt található.

Az ipar kelet-közép-európai sajátos vonásaként a decentralizálódás tehát Magyarországon is felfedezhető, noha a vidékre település mozgatója más volt, mint akár a lengyel, akár a cseh—morva decentralizációé.

A falusi és a mezővárosi ipar megerősödését a szabad királyi városokéhoz viszonyítva részben az ezermesterek, a parasztok soraiból származó iparűzők termelő tevékenysége gyümölcseként a helyi keletkezésű iparnak, részben a városi iparosok vidékre költözésének köszönhette.

Míg a 18. század elején a falusi és a mezővárosi céhek tanult mestereinek többsége máshonnan költözött oda, a század utolsó évtizedei óta mind nagyobb lett a helybeli ügyes kezű parasztokból kikerült céhes kézművesek száma. A 19. század első felében pedig a városi céhek szegény mesterei, a mesterszám korlátozása vagy a céhbe jutás költségei miatt a céhbe felvételt nem nyerő legények is falura, mezővárosba költöztek.

Az arányok eltolódása a kézműipar területi elhelyezkedésének átrendeződésén is lemérhető. Míg a 18. század elején az ország legiparosodottabb megyéi Alsó- és Felső- Magyarországon, valamint a Duna két partján, a nyugati határ közelében voltak (Pozsony, Győr, Komárom), 1828-ra a felső-magyarországi megyékben (Szebes, Abaúj, Borsod) csök-

kent az iparűzők száma, de gyengült Bars, Hont, Zólyom megyékben és az előbb említett Duna mentiekben is. Egyidejűleg növekedett az ország középső, dunántúli és alföldi megyéinek iparosodási szintje (Fejér, Pest, Csongrád). A gabona-, majd a gyapjúkonjunktúra évtizedeiben az arányváltozás kiterjedt az ország középső, főként pedig déli megyéire is.

Szepes, Gömör, Borsod és Abaúj megyében nagyobb kiterjedésű ipari terület formálódása ment végbe. Az ország középső, leginkább azonban a déli részein a kézműipar ott jutott az átlagosnál nagyobb szerephez, ahol a parasztság mezőgazdasági árutermelése az országos átlagnál nagyobb súlyúvá lett. Kétségtelen, hogy időlegesen más tényezők (a Ferenc-csatorna építése, a 18. század végén és a 19. század elején végeztetett mocsárlecsapolási munkálatok stb.) is emelték a kereseti lehetőségeket, és az e munkálatokhoz közel fekvő községekben hozzájárultak a kézműiparosok számának emelkedéséhez. Nem véletlen tehát, hogy az országban 1790 és 1848 között a legtöbb céh Bács-Bodrog megyében alakult, és csak utána következtek — a létrejött céhek számát tekintve — Pest megye egyes nagyobb községei és mezővárosai. Őket követték az ott alakult új céhek számát figyelembe véve Temes, Torontál és Arad megyék nagyobb községei, városi funkciójú mezővárosai (Temesvár, Versec), a Jász kerület és a Nagykunság, továbbá az iparosban az utóbbiakhoz hasonlóan szegény Békés, Csanád, valamint Csongrád megyék nagy határú, nagy lélekszámú községei, mezővárosai.

A falusi és a mezővárosi céhes iparosok tekintélyes része a mezőgazdaságot kiegészítő foglalkozásként űzött ipari tevékenységet, főként a túlnyomórészt mezőgazdasági jellegű, ritka népességű megyékben. 1828-ban a Duna—Tisza köze és a Tiszántúl egyértelműen mezőgazdasági jellegű déli megyéinek kisebb településein az egész éven át dolgozó iparosok mindössze a lakosság 4—5%-át tették ki; ugyane terület és a Dunántúl viszonylag iparosodottabb mezővárosaiban elérték vagy meghaladták a 10%-ot, a legiparosodottakban a lakosság 20%-át. A legfejlettebb iparral rendelkező mezővárosokat nem választotta el éles határvonal az átlagosan fejlett szabad királyi városoktól, ezekben ugyanis a kézművesek a lakosság 25—26%-át tették ki.

A földművelő jellegű és csekély iparral rendelkező mezővárosokban (14–20 iparág) 1828-ban minden huszadik, a viszonylag iparosodottakban (30—40 iparág) minden tizedik, a legfejlettebb mezővárosokban

(40—50 iparág) minden ötödik, az iparilag átlagosan fejlett szabad királyi városokban (mintegy 60—80 iparág; Székesfehérvár, Győr, Pécs, Sopron, Szeged) minden harmadik-negyedik családfő volt kézműves. A legfejlettebb szabad királyi városokban százon felüli iparágban dolgoztak a kézművesek (Pesten a 19. század első felében 150—160 iparág volt).

A falusi és a mezővárosi céhek az elemi ipari szükségletek kielégítésére alkalmas (ács, kőműves, asztalos, lakatos, bognár, kádár, kovács, üveges, ritkábban bádogos, cserepes) munkát végezték el, illetve a legegyszerűbb élelmezési, ruházati, szerszám- és eszközigények kielégítését szolgálták (molnár, szabó, szűrszabó, takács, szűcs, tímár, cserzővarga, csizmadia, cipészvarga, gubacsapó, kalapos, süveges, szíjgyártó, nyerges, bocskor- és sarukészítő, ritkábban kelmefestő, harisnya-, vagy éppenséggel — a táj igényei szerint — sarkantyúkészítő, szőrharisnyaszövő stb.).

A falusi és mezővárosi iparűzők munkájának minőségét jelzi az is, hogy az 1790 és 1848 közötti privilégiumkérések tekintélyes hányadában általános vagy vegyes tételes kiváltságot igényeltek, tehát sokféle mesterséget egyesítő szervezet alakítását tűzték ki célul. A vegyes céh az egyes szakmák anyagi gyengeségének tünete is lehetett.

1790 és 1848 között a jelenleg ismert céhlevélkérések száma (a megismételt kéréseket nem számítva) 1075 volt (ebből 91 megmaradt kérelemnek). Az 1805. és az 1813. évi királyi céhrendelet lényegében véve változatlanul megerősítette a céhek korábban élvezett kiváltságait, de az utóbbi elrendelte valamennyi céhlevél megújítását, továbbá azt, hogy kézműipart csak céhes keretben lehet folytatni.

A rendeletet követően 1840-ig ugrásszerűen megnőtt a privilégiumkérések és az elnyert céhlevelek száma. Az 1075 közül 984 esetben teljesített kérésből 192 volt vegyes tételes (1810—1848 között 189), 38 általános (1810—1848 között 30) céhprivilégium. 230 esetben tehát lehetőség nyílt 20—30 vagy annál is több szakmát művelő iparűzőt egy céh keretébe tömöríteni, ami a mesterség kifinomultabb művelését, az egy szakmán belüli munkamegosztásban több ágazatra oszló, differenciáltabb céhes szerkezet kialakulását és magas minőségi színvonalú munka végzését eleve lehetetlenné tette. Temes megyében Vingán 47, Lippán 36, Torontál megyében Komlóson 31, Lorándon 24, Módoson 30, Törökbecsén 23 szakmát fogott össze egy-egy céhben a kiváltságlevél.

Nem volt sokkal jobb a helyzet akkor sem, ha 3 (86 esetben), 4 (47 esetben) vagy 5 (29 esetben) szakmát egyesítő céh alakításának engedélyezéséért folyamodtak.

Legtöbbször a nagyobb községek, kisebb mezővárosok tartottak igényt vegyes vagy általános céhlevélre, illetve 3—4—5 szakmát egyesítő privilégiumra.

Nem volt más a helyzet akkor sem, ha egy-egy megye, járás vagy tájegység kért egy-egy szakmára, vagy pedig általános kiváltságlevelet, mert ekkor csupán területileg egymástól viszonylag távol eső kézműves-ipari műhelyek egyetlen szervezeti keretben való összefogásáról volt szó (például Nyitra megyében a Vlava, illetve a Holecska folyó, Vasban a Rába és a Lapincs mellett, Győr megyében Ásványon s más helységekben dolgozó molnároknak, vagy Nemesmagosi és vidéke, Pinkafő és vidéke takácsainak, Nagyőce, Ratkó, Csetnek, Kövi kelmefestőinek, a muraközi sziget fazekasainak céhei esetében).

A nagy iparoshiány ellenére sem használták ki a termelési kapacitást. A kézművesek jelentős része nem csupán a 18. század hetvenes éveiben, hanem még 1828-ban is csak az év egy részében folytatta mesterségét, részben annak jeleként, hogy a mezőgazdaság és az ipar elválása az ország nagyobb, agrárjellegű vidékein még csak kismértékben haladt előre, részben azonban már a céhrendszer válságának jeleként is.

A szabad királyi városok közül a hét közepesen iparosodottban (Zombor, Szabadka, Sopron, Újvidék, Körmöcbánya, Trencsén, Székesfehérvár) egész évben átlagosan az iparosoknak csupán 67,9%-a dolgozott. Sok mester szüneteltette iparát (Sopronban a kézművesek egytizedénél is több, Zomborban körülbelül egynyolcad részük). Ennek oka a fejlett mezőgazdasági területeken a kétlakiság, másutt a megélhetést biztosító egyéb kereset szükségessége volt.

A kis mennyiséget termelő kézműipari műhelyben legtöbb esetben maga a mester dolgozott. Különösen jellemző volt ez az állapot a legtöbb alföldi és dunántúli mezővárosra, még az iparosodottabbakra is. 1846-ban az egy mesterre jutó legények és inasok száma országosan 0,39-re becsülhető; más szóval, ekkor legalább a mesterek kétharmada egyedül dolgozott.

A céhesedés folyamatában a 18—19. században két szakasz figyelhető meg. Az elsőben a szabad királyi városok céhszervezete indult bomlásnak,

ugyanakkor fellendült a mezővárosi céhesedés. A másodikban a céhesedés súlypontja a falura helyeződött, és megindult a mezővárosi céhek bomlása. A 19. század elején a Dunántúl osztrák határhoz közel eső megyéiben, továbbá a Felvidék északnyugati részén a városi céhek bomlása, számuk csökkenése és a falusi céhek kialakulása volt soron. Az ország déli megyéiben ekkor tetőzött a falusi-mezővárosi céhrendszer fejlődése.

A céhek számának csökkenése azonban az iparilag legfejlettebb területeken nem járt együtt okvetlenül és minden esetben a kézművesek számának apadásával (Nyitra megyében az iparűzők aránya, a céhek számának megfogyatkozása ellenére, 1846-ban éppúgy jobb volt az országos átlagnál — 51 lakos helyett itt 44 főre jutott egy kézműves —, mint Pozsony megyében, ahol 36 főre jutott egy kézműves).

A céhrendszer feudális elzárkózásához, monopóliumra törekvéséhez Magyarországon még a céhes ipar túlnyomó részének elmaradt technikája, a munkamegosztás fejletlensége, áruinak gyenge minősége is társult. A kettő együtt különösen súlyossá és a 19. század első felében gyorsan mélyülővé tette a céhrendszer bomlását.

A céhrendszer válsága összetett folyamat. Egyik tünete a céhen belül és az egy szakághoz tartozó céhek között végbemenő elkeseredett küzdelem, amely a másik áruinak forgalmazását eltiltani próbálta. Másik — egyidejűleg észlelhető jelenség — a fejlettebb és a kevésbé iparosodott helységek egy szakmához tartozó céhei közötti verseny, amely a helyi hatóságok gyakran nyújtott támogatása ellenére az utóbbiak rovására dőlt el. Harmadik, és 1848 felé haladva — a források tanúsága szerint — egyre sűrűbben észlelhető mozzanat volt, hogy a céhes feldolgozóipar kénytelen volt az osztrák örökös tartományokban gyártott nyersanyaggal dolgozni, mert a hazaiak ugyanazt rossz minőségben állították elő, és így a vásárlóerő növekedésével hovatovább együttjáró ízlésváltozás, a jobb áru iránti igény kielégítése másképp nem volt lehetséges. Nem lebecsülendő tényezője volt a hazai céhrendszer válságának a hazai és egyes iparágakban az örökös tartományok azonos iparágbeli jobb minőségű és tőkés üzemben előállított termékeinek a versenye sem. Erre nem csupán a vidéki céhek, hanem például a pesti posztónyírók és szegkovácsok is panaszkodtak. A céhes feudális elzárkózásnak, ugyanakkor már a rendszer válságának, a gyengeség bevallásának is jele volt részben az a törekvés, hogy a kereskedőket tiltsák el céhek által gyártott termékek

árusításától, részben pedig az, hogy mind több céhbeli mestert panaszolt be céhszervezete a helyi községi, városi hatóságnál vagy a földesúrnál amiatt, mert nem csupán maga gyártotta termékeket hozott forgalomba. A céhen kívüliek által készített, sokszor jobb minőségű iparcikkek árusítása miatt is sűrűsödtek a panaszok. Korszakunk utolsó évtizedeiben, főleg az 1843—1844. évi országgyűlést követően a megyei, sőt már egyes szabad királyi városi hatóságok is mind több esetben adtak engedélyt a kontároknak — segéd és inas nélküli — iparűzésre. A céhrendszernek a megnövekedett mennyiségi és minőségi igények kielégítésére való alkalmatlanságáról tett bizonyságot, és egyben az abból kivezető utat is jelezte a céhen belül előrehaladó vagyoni differenciálódás, amelynek következményeként már a francia háborús konjunktúra idején, a harmincas-negyvenes években pedig egyre sűrűbben észlelhető volt az a jelenség, hogy egyes iparágakban a jómódú mesterek a céhszabályzat szerint alkalmazható segédek sokszorosát — eleinte csak 8—10, később már nemritkán 30—60 főt — foglalkoztatták, áttörték a céhrendszer kereteit, és fokozatosan ráléptek az egyszerű tőkés kooperáció útjára. Ezt a munkafázist megelőző, kezdetleges forma volt az, amikor egy-egy céh szerződött hadiszállításra. Ilyen esetben kötelezte tagjait, hogy mindaddig ne vállaljanak, végezzenek más munkát, amíg a szerződésnek eleget nem tesznek. Ez történt a palotai csapócéh esetében 1789-ben, amikor 10 000 rőf halina szállítására kötött egyezséget az Óbudai Hadfelszerelési Bizottsággal. Ugyanígy szerződött e bizottsággal 1808-ban a kőszegi, a radványi, a királyfalvai (Zólyom megye) posztóscéh. A veszprémi csutorások évek hosszú során át szállítottak csutorát a katonaságnak. Később az Óbudai Hadfelszerelési Bizottság helyébe megbízóként kereskedők léptek.

Néha csupán a céhtagság egy része tömörült ilyen vállalkozásra. Így jöttek létre a kompániák. Amikor ebben az üzemi formában a vállalkozó jómódú mesterek otthon dolgozó legényeiknek vagy kontároknak kiadták a munkát, és a kész terméket átvették, akkor már lényegileg egyfajta tőkés kooperáció jött létre. A céhes mester műhelye csak fedőszerv, amely eltakarja a tőkés vállalattá történt átalakulást. Az ilyen vállalkozások száma azonban elenyésző volt.

A kereskedőtőkés végső soron céhrendszert bomlasztó tevékenységének egyik formája volt, amikor a nyersanyagot is a kereskedő adta, és a

céh vagy annak számos tagja elkészítette az árut, a kereskedő pedig a munkáért nyersanyaggal vagy pénzzel fizetett. A céhes mesterek hanyatlásának további formája volt, ha céhbeli vagy más mestertársaik manufaktúrája számára dolgoztak saját műhelyükben, állandó jelleggel. Ekkor önállóságuk már pusztán látszat volt, amelytől csak egy lépést kellett megtenniük helyzetük végső, minőségi változásáig, addig, hogy bérmunkásként, akár művezetői, akár pusztán munkás beosztásban dolgozzanak az akár céhesből, akár más módon vállalkozóvá lett tőkés manufaktúrájában.

A manufakturális fejlődés klasszikus útján haladó országokban a céhrendszer volt az egyik bázis, amire a tőkés ipari vállalkozás építhetett. Magyarországon erre tömegméretekben nem volt lehetőség sem a földesúri fennhatóság alatt nem álló szabad királyi városokban, sem a kiváltságos szabad kerületekben, sem pedig a királyi kamarai birtokokon levő, a taksás községekben, mezővárosokban, később a megváltakozott, addig földesúri tulajdonban levő és szolgáltatásaikat egy összegben évenként fizető mezővárosokban, még kevésbé a teljes földesúri hatalom alatt állókban.

A földesúr majorsági birtokára települt kézművesek jobbágyi kötelékeket vettek magukra. Az uradalom számára dolgozó iparosok, ha curialis telken éltek, ipari munkájukkal rótták le jobbágyi terheiket. A nem curialis, ipart űző zsellér házhelyet, legelőt, faizási területet kapott jobbágyi szolgáltatások (robot, kilenced, szőlőbirtok esetén adó stb.) fejében. Mindez éppúgy gátolta a földesúri fennhatóság alatt álló falvakban, mezővárosokban az 1813. évi céhszabályrendelet kötelező előírására alakult céhes iparűzés fejlődését, miként az is, hogy a kézműves — a birtok területén vagy azon kívül — csak a földesúr engedélyével végezhetett másnak munkát.

Az 1836 : VII. tc. 9.§-a a jobbágytelken élő iparosoknak lehetővé tette az úrbéri szolgáltatások pénzzel való megváltását, és ezáltal az iparűzés területén is elkezdte a feudalizmus bomlasztását.

A megyei húsár-limitációk nem ösztönözték a mészárosokat megfelelő hizlalásra, így a belföldön eladásra került marhák bőre rosszabb minőségű volt, mint a külföldre szállított állaté vagy a külföldről importált nyersbőré.

A már említett császári és királyi szabadalmak, főleg pedig az 1840: XVII. törvénycikk tovább gyengítette a céhrendszer alapjait. A megyék

egy része az 1840-es években már a céhek eltörlését követelte. 1847-ben a kancellária és a helytartótanács is elérkezettnek látta a céhrendszer átalakításának idejét. Az átalakulásra azonban már csak a feudális hivatali elképzeléseken túllépő és az 1843—1844. évi országgyűlés terveihez hasonló, 1848. június 9-i, céhszabályokat módosító rendeletben került sor.

A manufaktúraipar másik, klasszikus modell szerinti munkaerőforrása a háziipar. Az erről már elmondottakból következően csupán a lenszövést, esetleg a gyapjúfeldolgozást lehetett volna nagyüzemi keretbe szervezni. Szepes megyében a 19. század elején egy évben 6 millió, Sáros megyében 10 millió rőfnyi háziszőttes vászon készült. A Pinka völgyének falvaiban élő vászonszövők munkája szintén lehetőséget kínált manufaktúra létesítésére. Nem ez történt.

A 19. század elején a háziszőttes vásznat, az ország déli részén szőttet görög, szerb, örmény, a szepesi vásznat szlovák kereskedők pünkösd táján felvásárolták a falvakban. Az előleggel lekötött, többnyire még félkész terméket vagy így adták el az országban, vagy a — szlovák vándorkereskedők — szepesi városokban készíttették ki végtermékké. 1846-ban a sajtó arról tudósít, hogy Árva és Szepes megye vásznát a cseh vászon kiszorította a piacról. Ugyanerre a sorsra jutott a Garam völgye és Zólyom megye híres csipkeverő háziipara is. 1843-ban már arról panaszkodott az országgyűlés kereskedelmi bizottmányához benyújtott szakértői vélemény, hogy míg 40 évvel azelőtt ezeken a vidékeken az asszonyok csipkeveréssel foglalkoztak mellékkeresetként, most a rézércmosóban és a papírgyárban dolgoznak.

A magyarországi tőkés iparfejlődésnek tehát sem a céhes, sem a háziipar nem válhatott bázisává, így annak mind a nyugat-, mind a kelet-közép-európai változattól eltérő útra kellett lépnie.

A TŐKÉS IPAR

1790 és 1815 között a francia háborúkkal több mint két évtizedes, bár éppen a hadiszükségletek miatt részben ingatag, részben az örökös tartományok ipari fejlődése következtében már ekkor szélesedni kezdő alapon nyugvó konjunktúra segítette Magyarország kismértékű ipari növekedését. A fellendülés részben a hadsereg szükségleteinek volt

köszönhető, az ipari ágazatok nagyobb részében azonban — elsősorban a mezőgazdasági árukivitellel közvetlenül vagy közvetlen összefüggésben — a jelentősen megnőtt belső fizetőképes kereslet és igénynövekedés kettős forrásából táplálkozott.

Fegyvergyártó üzemek keletkeztek, fokozódott a fegyverek nyersanyagául szolgáló vas termelése. A háborús évtizedekben közvetve a nyers- és az öntöttvastermelés is túlnyomórészt a hadviselést szolgálta. A megállapítható tulajdonosok szerint összeszámlálható vasművek száma ekkor 30 volt. Legtöbbjük a huszonöt esztendő alatt jött létre, kisebb részük korszerűbb termelésre is áttért. A vastermelés hadi céloknak való alárendeltségét jelzi az is, hogy 11 üzem állami tulajdonban volt, míg 15 földbirtokosok, 4 polgárok kezében. Nem tekinthető véletlennek, hogy a nagybirtokosokat elsősorban a nyers-, a félkészvasáruk megnőtt kereslete érdekelte, mert birtokaik többféle nyersanyagát is hasznosíthatták a vasércen kívül. A 18. század utolsó évtizedéig a földesurak inkább bérbe adták a vasérc kiaknázását és feldolgozását. A konjunktúra hatására a bérleti idő lejárta után kezdték házi kezelésbe venni a vasérc kiaknázását és feldolgozását.

A polgári tőkés vállalkozók és a hámortulajdonos középbirtokos nemesek a vasüzem indításához szükséges nagy kezdőtőke hiányában egymagukban nehezen boldogultak. Akadt ugyan néhány vállalkozó, aki egyedül próbálkozott, de a polgári és a nem nagy birtokú köznemesi vállalkozók hamar rájöttek arra, hogy viszonylagosan csekély tőkéjükkel csak kis méretű termelést tudnak folytatni. Emiatt részvénytársaságokban egyesültek. Ez lehetővé tette számukra, hogy pénztőkéiket egyesítve megnöveljék tőkebefektetéseiket, ugyanakkor csökkentsék kockázatukat, mivel a vállalkozásért egyénileg csak befektetett tőkéjük erejéig voltak felelősek. Ilyen egyesülésből jött létre 1808-ben a Murányvölgyi Unió, amelybe a régi egyéni polgári vállalkozók tömörültek. Egy másik részvénytársaságban, a Rimai Koalícióban (1810) három nagybirtokos és négy középnemesi család egyesítette tőkeerejét.

A vasipart termelési eljárásai szerint a kortársak két csoportba osztották. Vasműnek (hámornak) nevezték azt az üzemet, amely csak nyersvasat termelt, vagy esetleg kovácsoltvasat is, de azt késztermeknek már nem dolgozta fel. Vasmanufaktúrának azt az üzemet tekintették, amely a kovácsoltvasból ekevasat, kocsitengelyt, kaszát, ásót, kapát,

építkezési vasakat, drótot, szeget, tűt, acélt és bádogot készített. A vasművek, a hámorok rendszerint ércbányával rendelkeztek, és az onnan felszínre hozott ércet félkész termékekké, nyersvassá feldolgozva adták el. A nyersvasat a manufaktúrák egy része vásárolta, mert bánya nem mindig tartozott hozzájuk. A vas- és fémipar technikája a 18—19. század fordulóján még megegyezett az előző évszázadokéval.

A bécsi haditanács biztatására fejlesztette ki majki (Komárom megye) központi posztómanufaktúráját Kanitz Joachim óbudai rőfös és készáru-nagykereskedő, társulva Mauthner Ádám és Kadisch Lázár pesti dohány- és terménynagykereskedőkkel. A vállalkozók nagyszámú, a szomszédos községekben élő parasztot foglalkoztattak otthon dolgozó, háziipari munkásként fonó és gyapjútisztító munkával. Gesztesi, tatai, gánti csapómesterek és legényeik is dolgoztak a majki központi üzem számára, ahol a végtermék készült. Kanitznak Rákospalotán saját posztókészítő üzeme is volt, amelyet korszerű gépekkel szerelt fel és ahol osztrák, német, cseh, francia munkások dolgoztak — a gyártási folyamat leírásából következően — a szerves manufaktúra munkamegosztásában. Hasonlóképpen durva posztófélék, takarók, pokrócok gyártásával foglalkozott a magyaróvári, részben szintén háziipari fonóbázison épülő, a gyöngyösi, a rajkai, nemesi tulajdonban levő és a sárospataki, kereskedőtőkés birtokában levő posztókészítő üzem is, valamennyi a konjunktúra szülöttjeként. Finomposztó gyártására rendezkedett be a 18. század második felében alapított gácsi manufaktúra, amelyet tulajdonosa, Forgách Antal gróf 1800-ban alakított át részvénytársasággá. A részvényesek között megtalálható Nógrád megye előkelőbb földbirtokosai mellett két neves pesti tőkés vállalkozó, Malvieux György Alajos kereskedő és pénzváltó, valamint Liedemann János Sámuel kereskedő. Utóbbi a vállalat üzletvezetője is lett. A manufaktúra 1807-ben már 30 községben mintegy 2000 asszonyt foglalkoztatott háziipari gyapjúfonással.

A francia háborús konjunktúra hozta igénynövekedésnek kívántak eleget tenni többek között az Óbudán és Pesten működő kékfestő üzemek. Az itt festett vászon a paraszti ruha anyagául szolgált, a módosabbaknál már a nyomott kartonnal együtt. Nagy választékban és jelentős mennyiségben azonban csak az ország ekkor legnagyobb textilüzeme, a Puthon János Keresztély bécsi nagykereskedő által még a 18. század ötvenes éveiben létesített sasvári (Pozsony megye) manufaktúra állított

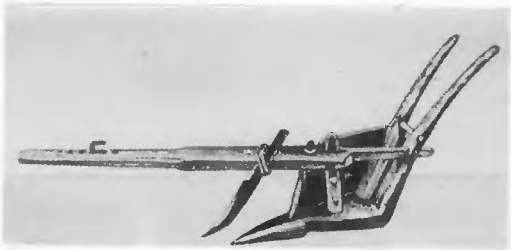

150. Facke Csökölyről (Somogy vm.)

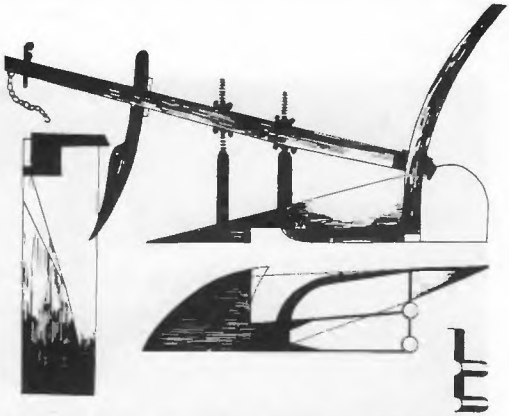

151. Pethe Ferenc „Okos kormányú közönséges ekéje", 1817

152. Zugmayer-féle vaseke

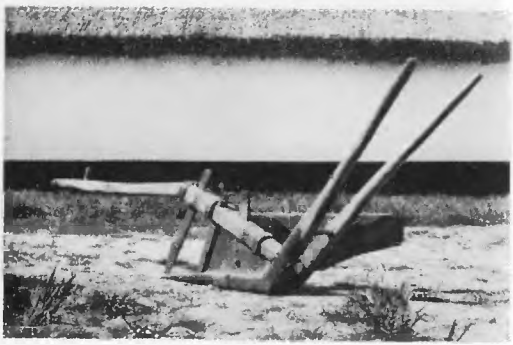

153. Szarvtalpú eke

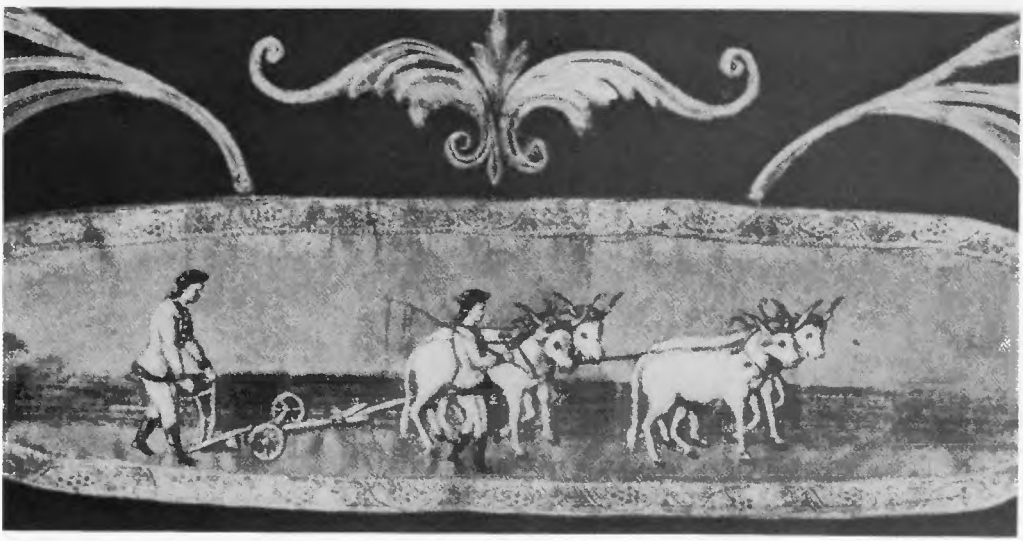

154. Szántás négy ökörrel

155. 1830 körül épült zabsilótorony Mezőhegyesen (Csanád vm.)

156. 1830 körül épült magtár Mezőhegyesen

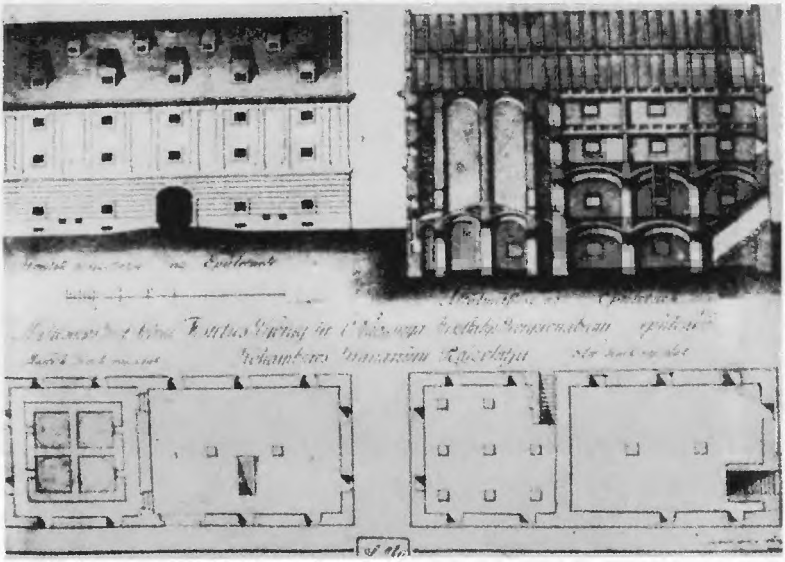

157. A keszthelyi Georgikon magtára 1817—1825 körül készült metszetrajzon

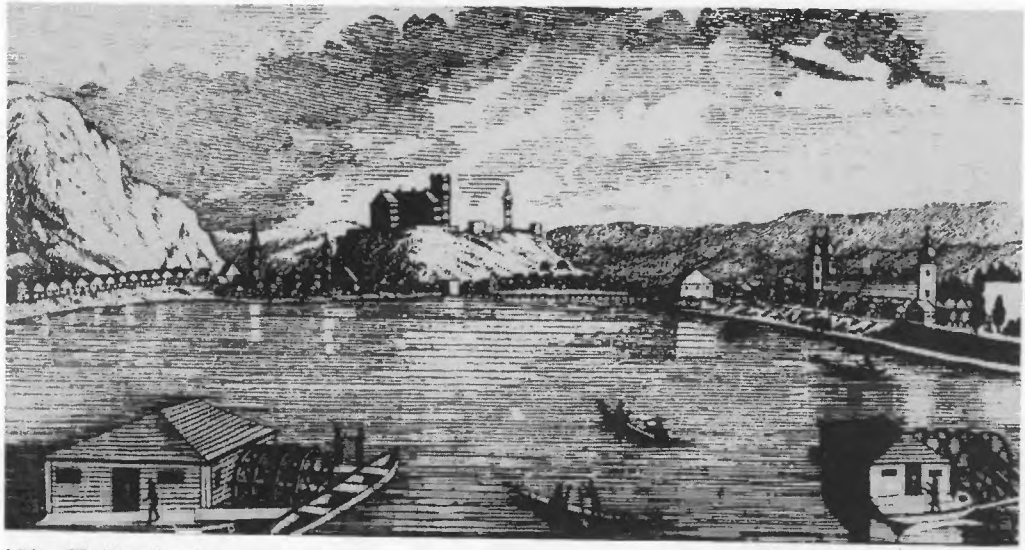

158. Hajómalmok a Dunán 1803-ban

159. 1840 körül épült szárazmalom Szarvason (helyreállítás után)

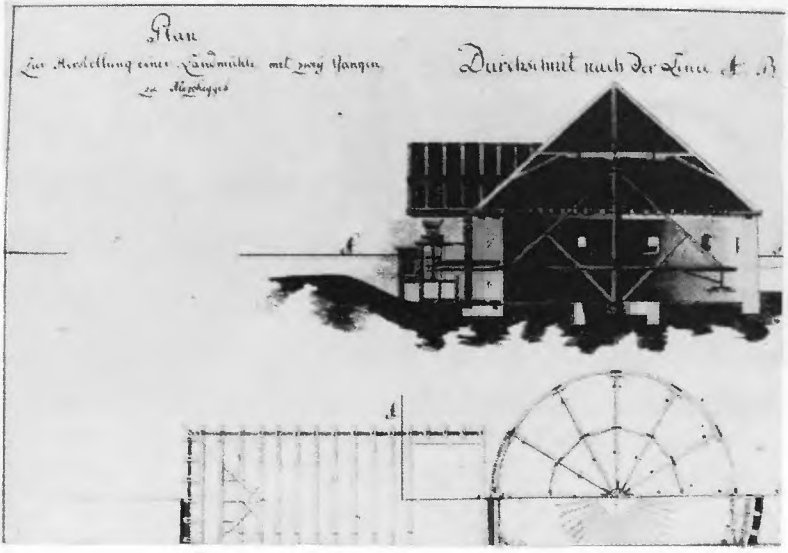

160. Mezőhegyesi szárazmalom metszetrajza 1789-ből

161. Nyomtatószérű nagybirtokon az 1840-es évek legvégén

162. Nyomtatópajta, magtár és szárazmalom 1840-es években épült együttese Kunszentmiklós környékéről

163. Csikósok Mezőhegyesen 1820 körül

164. Gulyások a cserénynél az 1840-es évek legvégén

165. Kanász Hont megyében 1810 körül

166. Alföldi juhász 1845 körül

167. Makkoltatás egy dunántúli tölgyerdőben a 19. század első felében

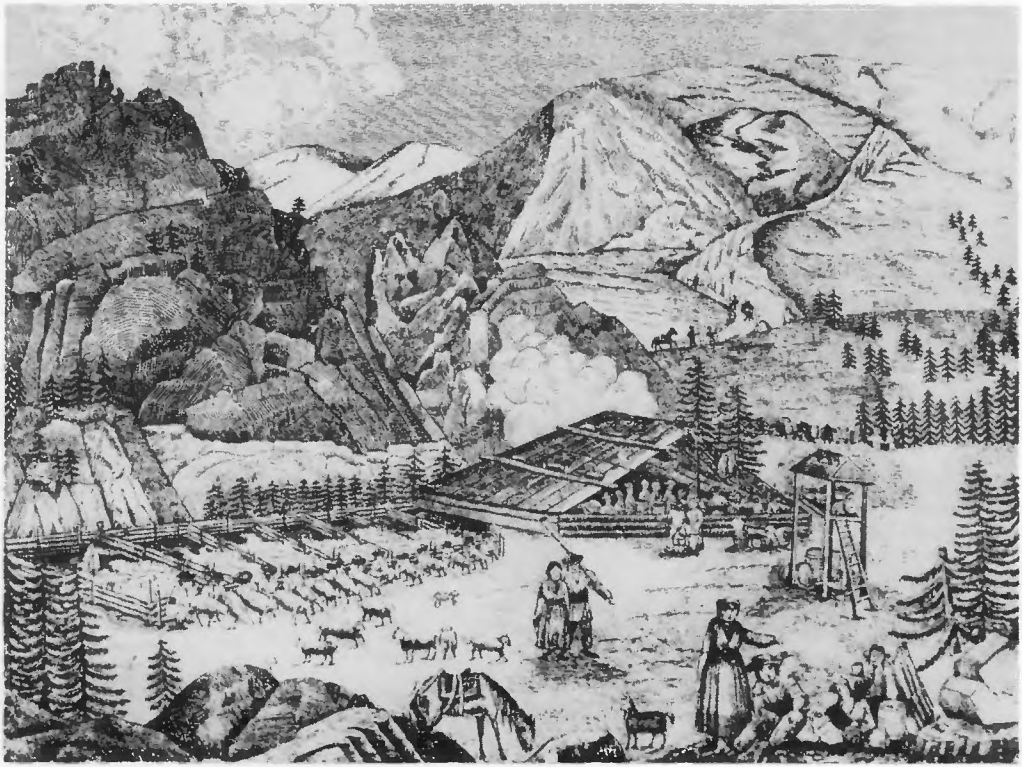

168. „Összefejés" a máramarosi havasokban 1848 körül

169. Turóci hegyi legeltető juhász 1810 körül

170. Szénagyűjtő felső-magyarországi parasztok 1810 körül

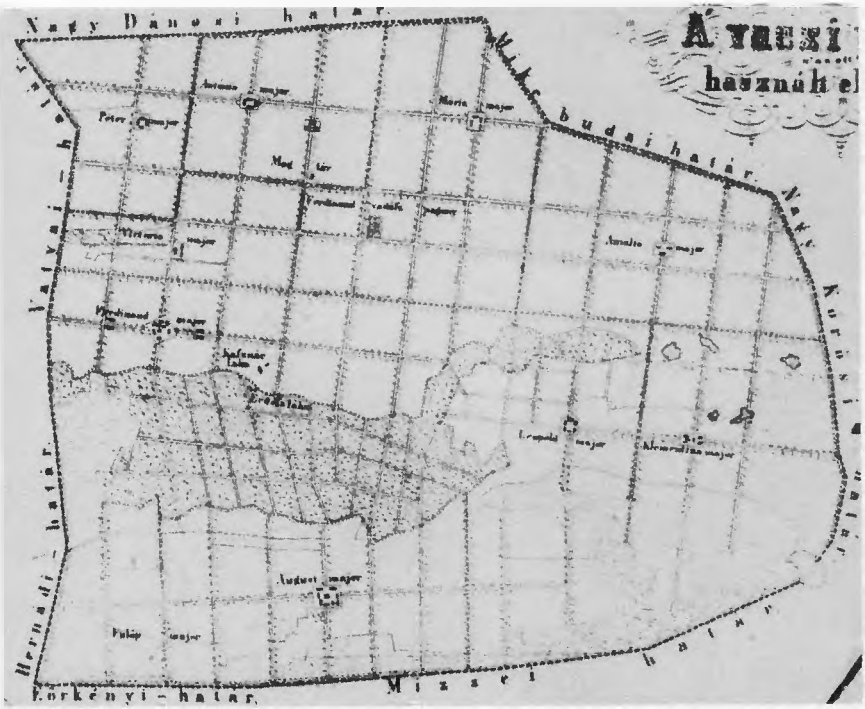

171. Racionalizált nagybirtok: Koburg herceg vacsi pusztája Pest megyében 1840 körül

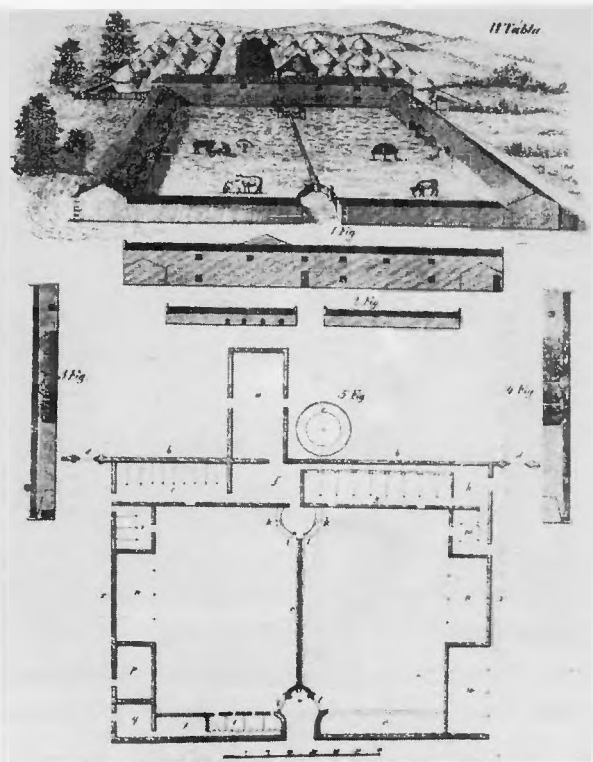

172. Racionalizált majorsági udvar terve az 1830-as évekből

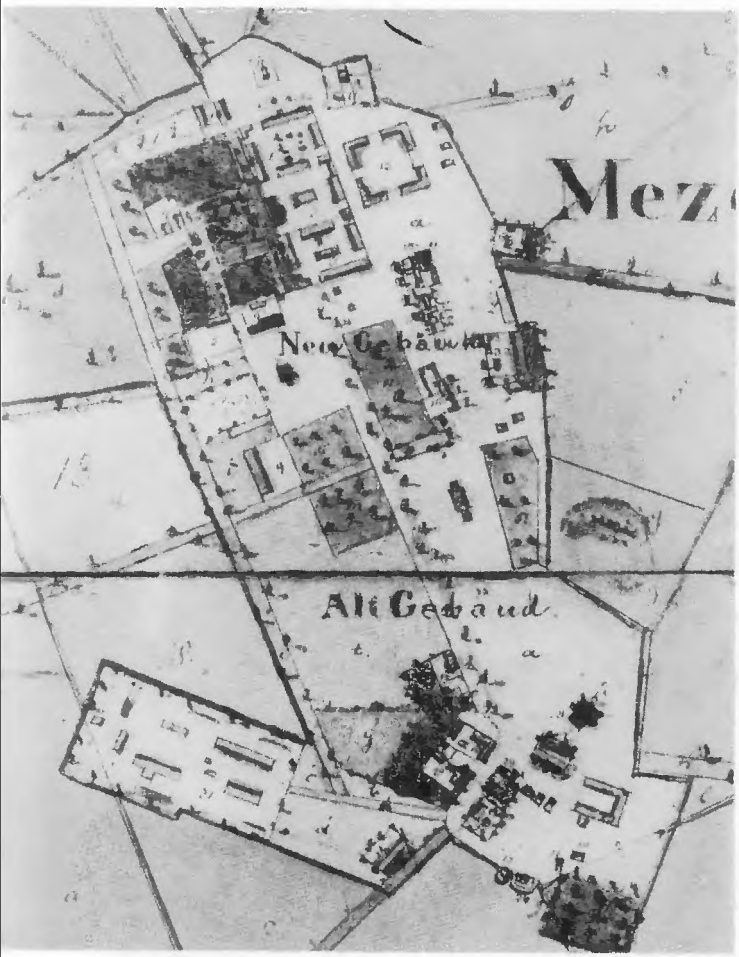

173. Az 1840-es évek végére kialakult racionalizált nagybirtokközpont térképe: Mezőhegyes

174. A birtokracionalizálás első lépése: a föld felmérése 1805 körül készült metszeten

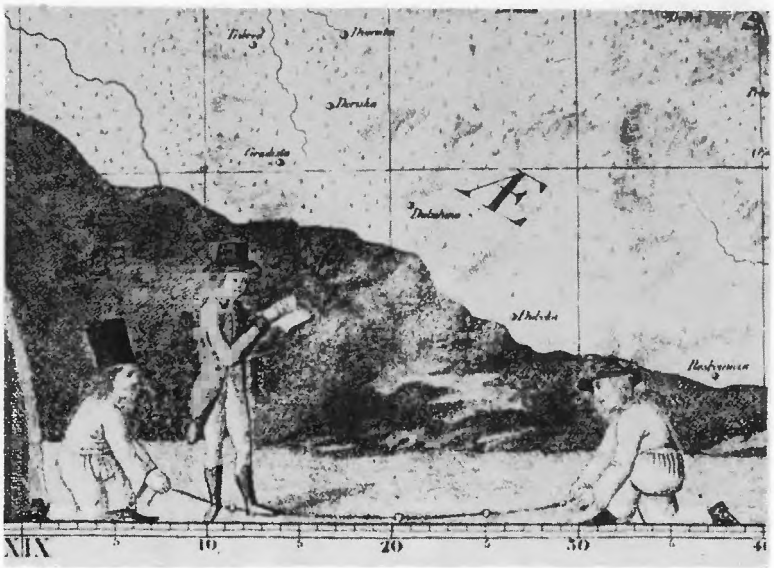

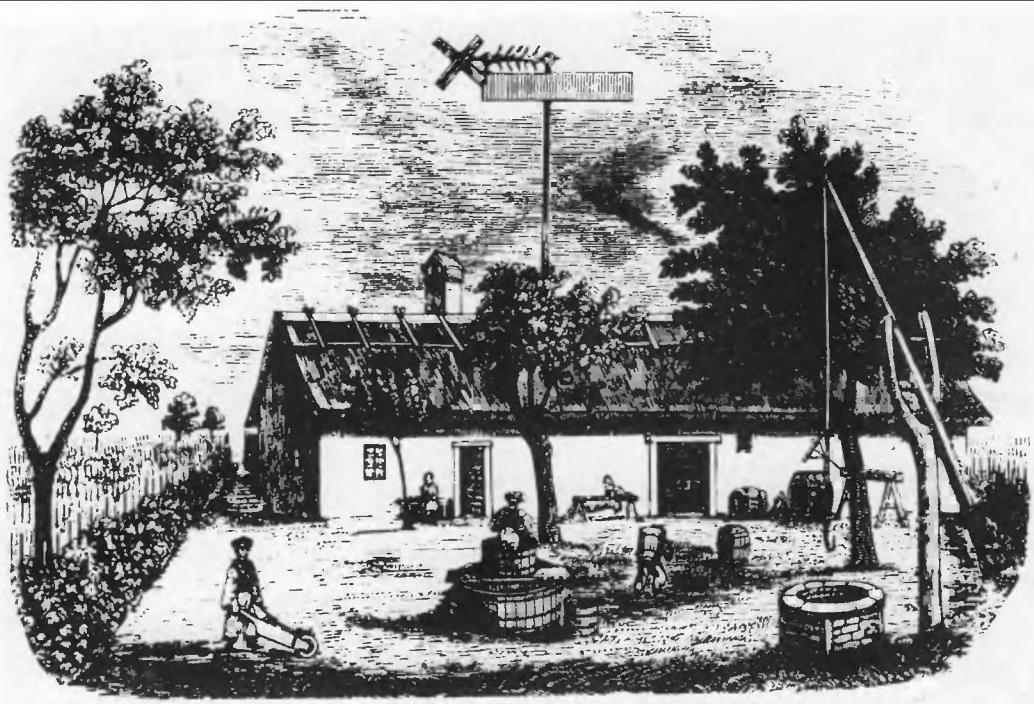

175. Kecskeméti présház kereplővel az 1840-es évek legvégén

176. Szüreti mulatság a budai Svábhegyen az 1830-as évek végén

177. Szüret Egerben az 1840-es évek legvégén

178. Szőlőskunyhó az egri hegyekben az 1840-es évek legvégén

179. Kóspallagi (Hont vm.) dohánykertész 1800 körül

180. Pethe Ferenc

181. Nagyváthy János

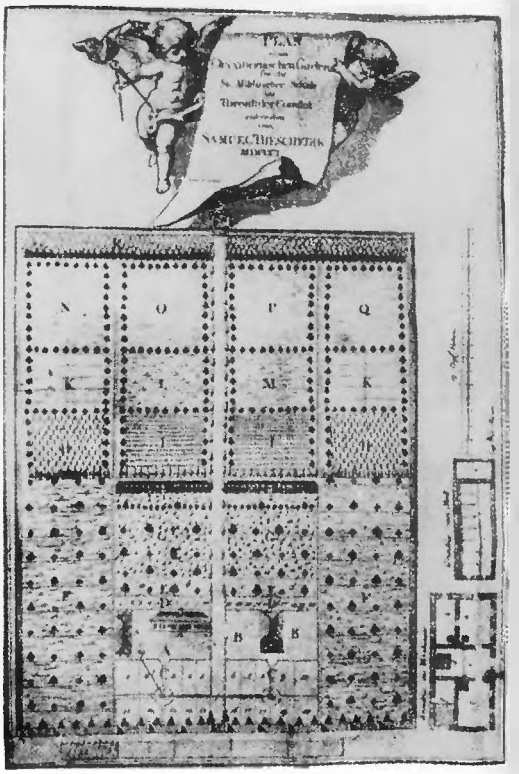

182. Nákó János gróf nagyszentmiklósi (Torontál vm.) mezőgazdasági iskolájának „gazdasági kert"-jére Tessedik által készített tervrajz 1801-ből

elő nyomott kartont. Fonókörzete 1790 és 1815 között Sasvár és Holics körül egész sor falura kiterjedt, ahol az üzem adta pamutból fontak nyersfonalat. 1800-ban az ország különböző megyéiben 20 ezer embert foglalkoztatott a vállalat háziipari fonással, és 500 ezer konvenciós forint értékű árut termelt. Az üzem részére alsó-ausztriai, morva- és csehországi községek lakói, a bécsi dologházba kényszerített emberek, az ottani kórházak betegei és a külvárosok népéből is sokan készítettek fonatot.

A textilipari vállalkozók — láttuk — még mennyiségi szempontból sem támaszkodhattak a falusi, mezővárosi munkaerőre. Minőségileg pedig a csupán egyszerű, elemi igényeket szolgáló, durván megmunkált áruk termelésére képes vidéki munkaerő csak az alacsonyabb rendű, kevesebb technikai felkészültséget igénylő munkafázisokban volt hasznosítható. A munkafolyamatnak a finom minőségű — a korabeliek szerint luxusigényeket szolgáló — textilneműket előállító kisebb-nagyobb manufaktúrák munkamegosztásában a végtermék elkészítéséhez vezető utolsó fázisa immár szakmailag jól képzett üzemvezető irányítása alatt folyt, különösen a finomabb áruk esetében, ahol, mint például számos selyemszövet, továbbá selyemkendők, szalagok, bársonykelmék elkészítésénél már csupán az anyag drága beszerzési ára is magasabb szintű technológiát, jobb felkészültségű munkást és bonyolultabb, egy helyre összpontosított üzemszervezetet követelt.

A magyarországi textilipari vállalatok egy részében — posztókészítő és kartonnyomó üzemek esetében — a nyersanyagot félgyártmánnyá előkészítő termékké még a tőkés vállalkozó központi üzemén kívül dolgozó háziipari vagy céhes bedolgozók dolgozták fel, a végtermék azonban már a központi műhelyben készült (festés, szövés, színnyomás). A selyem-, a bársony- és a muszlinszövetgyártás valamennyi munkafolyamatát már csak közvetlen művezetői ellenőrzés mellett végezték. Míg tehát az első esetben szórt, az utóbbiban központosított, szerves manufakturális munkaszervezetben folyt a termelés.

A textilipar belső fejlődését azonban már nem csupán a munkamegosztás differenciálódásának terjedése és mértéke jelezte, hanem új technológia is, amely a gépek — Magyarországon a tőkeszegénység miatt is igen lassú — elterjedésével járt együtt. A gépek alkalmazása még csupán az izomerőt tette nélkülözhetővé; a munkaerőt forradalmasította, de a munkaeszközöket még nem. Lehetővé tette, hogy gyengébb, fejletlen

testű munkaerőt alkalmazzanak a munka végzésére. A gép az ember kezének, lábának — képletesen szólva — megnagyobbítása, fizikai erejének megnövelője volt ugyan, de kézzel végzett munkáját még nem helyettesítette. A régebbi eszköz, a szerszám lett nagyobb, termelékenyebb, de a termelőmunkát maga az ember végezte. Az emberi munkát helyettesítő, az embert a gép kiszolgálójává tevő munkagépek majd az ipari forradalom vívmányai lesznek, amelyek használatára Magyarországon csak 1867 után kerül sor. Korszakunkra még a manufaktúrakorszak kezdetei jellemzők, annak szociális velejáróival: a női, a gyermek-, kisebb jelentőségűen mint másutt a dologházi, rab- és kórházi, szegény- és árvaházi munka felhasználásával együtt. A manufaktúra igényeinek kielégítésére alkalmas szakképzett hazai munkaerő hiánya miatt a magas minőségi munkát külföldiek végezték. A textilipari vállalkozások közül csak néhány sorolható a nagyobb méretűek közé. Az általános tőkeszegénység miatt a legnagyobb üzem, a sasvári, külföldi tőke vállalkozása volt. A textilüzemek túlnyomó többsége nem haladta meg a céhes ipari műhely nagyságát.

A bőripar üzemszervezete ekkor csak a legnagyobbak esetében haladta meg a nagyobb céhes üzem kereteit. Az iparág másik jellemzője, hogy a név szerint ismert 10 tulajdonos közül 6 volt céhbeli és csupán 4 kereskedelmi tőkés. A bőripar volt az az iparág, amelyben a céhes mesterek kiemelkedően nagy számban részesedtek a hadiszállításokban, elsősorban Pesten és Budán. Ez a körülmény egyúttal rávilágít az iparág fejlettségi szintjére is.

A közönséges gyümölcspálinka és a törköly főzése mind a földesúri regálebérlők, mind a parasztok gyakorlatában már a 18. században ismeretes volt. A konjunktúra ezen a téren is változást indított el a fogyasztási szokásokban. A legfinomabb, külföldről behozott likőrök a megnövekedett keresetű vagy jövedelmű, de nem gazdag fogyasztóknak is túl drágák voltak. Ezért a belföldi vállalkozók különféle, nem drága, de élvezhető és az egészségre nem káros, közepes minőségű rozsólist (narancsvirágból, narancsból és fűszerekből készített likőr) vagy ánizslikőrt kezdtek termelni, amelyekben eddig hiány volt.

A jómód lassú növekedése, a fogyasztási szokások ezt követő változása, az igények bizonyos fokú emelkedése olvasható le a kő-, föld-, agyag- és üvegipari termelés alakulásán is.

A fémből készült edényeket és az ónmázas cserépedényeket a jobb módúak háztartásából már a francia háborús konjunktúra idején kezdte kiszorítani az angol kőedény és a finom fajansz.

A konjunktúra évtizedeiben öt kérészéletű próbálkozás indult el, de az 1815 utáni válságperiódus alatt, részben még előtte mind tönkrement, kivéve a kassai (1801) és a pápai (1802) finomedény manufaktúrákat.

Az edénygyártó üzemek néhány kivétellel a kereskedelmi tőke vállalkozásai voltak és — nyersanyagbázisaik közelségének megfelelően — vidéken létesültek. A gyártási technológiában a Wedgwood által feltalált fehér agyagból és kvarcból álló keménycserép, a korszakunkban elterjedő angol kőedénykészítés volt az újdonság. Ennek a technikának az alkalmazásához már a fazekasmesterség technológiáját meghaladó szakismeretek voltak szükségesek. Emiatt alkalmaztak külföldi edénygyártó munkásokat az újonnan létesített edénygyártó üzemekben, amelyekben egybemosódott az egyszerű tőkés kooperáció és a manufakturális munkamegosztás határa.

Pest országos központtá fejlődésével együtt járt a közvilágítás és a magánlakások fényforrásigényeinek változása is ugyanúgy, mint más fejlődő városokban, például Temesvárott. A faggyúgyertyát az igényesebb háztartásokban az olajjal világítás kezdte felváltani. A növényolajgyártás fellendülése a nagybirtokosokat repcetermelésük növelésére serkentette. A leggazdagabbak kényelmét szolgáló hintókat előállító néhány manufaktúra a kocsik alkatrészeit különféle szakmák céhes mestereinél készíttette el. Műhelyében csak az összeszerelés folyt, az egyszerű tőkés kooperáció kezdetleges formájában, amikor az elaprózott céhes kistermelésből már kinőtt, de még ahhoz kötődő vállalkozás jön létre, annak minden technológiai hátrányával együtt. A heterogén manufaktúra fokáig mind a kocsigyártó, mind más, főleg fémfeldolgozó céhes mesterekből lett vállalkozók csak az 1830-as években, még inkább az 1840-es években jutnak el.

Az ipari fejlettségi szint egyik mutatójának tekinthető az üzemek szerszám- és eszközigénye. Az a tény, hogy Royce és Taylor, kiváltsággal felruházott angol gép- és szerszámkészítők zurányi (Moson megye) üzemének termékei közül csak a reszelőt keresték, míg hidraulikus emelőgépre, gyapjú- és pamutfonó, mezőgazdasági eszközökre — mint a helytartótanácshoz intézett egy beadványukból kiviláglik — nem akadt vevő,

jelzi az 1790 és 1815 közötti ipari fejlettség és a gépek iránti igény színvonalát.

Számszerűség tekintetében rögtön a vasipar után következett az üvegipar (23 üzeméből 13 földbirtokosé, 10 polgári tulajdonban volt).

A részben jobbágyi munkaerővel, kezdetleges kézműipari technikával, bérlő által működtetett üveghutákban közönséges öblösüveget, főleg palackot, egyes helyeken táblaüveget is készítettek. Így hasznosították elsősorban a birtok fáját. A termelt árut a környékbeli vásárokon hozták forgalomba. A továbbfejlődés gátja ez esetben ner- a kereslet hiánya volt, hanem a szakmunkásoké, akiket magas bérért Cseh- és Morvaországból, osztrák vagy olasz területről lehetett csak hozatni. Az általános tőkeszegénység egyik tüneteként ezt a megterhelést a legtöbb hutásbérlő nem bírta el.

A préselést és a húzást, amivel az üvegtányérokat és a táblaüveget készítették, kevés helyen végezték. A csiszolást vagy a köszörülést csak az Orczy bárók parádi földesúri hutájában és a sziklai, polgári bérlő kezén levő hutában vezették be.

Az üveghutákhoz hasonlóan túlnyomórészt kézműipari keretek között mozgott a papírgyártás is. A papírmalmok az esetek többségében a nagybirtokon jöttek létre az uradalom vagy a közvetlen környékbeli adminisztráció és közeli városi piac szükségleteinek kielégítésére. A kézi erőre épülő termelés durva minőségű árut produkált. Rendszerint bérlők vagy polgári vállalkozók pénze feküdt a kisszerű üzemben, vagy a birtokos (egyházi méltóság vagy hivatali tisztség viselője) tartotta azt házi kezelésben. (1790 és 1815 között 17 üzemből 12 volt a földesúr saját, 4 polgári vállalkozó, 1 pedig, Pécs városé, a város kezelésében.) Az 1830-as évekig tartott ez az állapot, nemcsak Magyarországon, hanem az osztrák örökös tartományokban is. A finompapírárut főleg Hollandiából importálták.

1790 és 1815 között összesen 116 ipari üzem működött Magyarországon és Horvátországban. Ezek túlnyomó többége ebben a két és fél évtizedben alakult. Önmagában — az importot (1802-ben az egész behozatal 18%-a élelmiszer, 7%-a bőr és bőráru) és így a keresletet is figyelembe véve — nem sok, ám az előző évszázadban alapítottakhoz (az 1784—1786. évi iparstatisztikában szereplő és csak a telephely és tulajdonos szerint azonosíthatókat számoló mennyiséghez) képest jelentős a növe-

kedés. Míg azonban 1784—1786-ban az üveg- és majolikaüzemek száma volt a legmagasabb (19) — ezt követte a textil- (16), majd a vas- és fémipar (7), utánuk a papír- (5), a vegyi (4), a ruhaipar (3), élelmiszeripar és egyéb (2-2) —, 1790 és 1815 között a vasipar került az élre, ezt követte az üveg-, a papír-, a szesz-, a bőr-, a faipar, a sor végére került az üzemek számát tekintve az olaj-, a vasszerszám-, a rézműves, a kénsav-, a kalapgyártó és a cukoripar. Eltekintve attól, hogy az 1784—1786. évi összeírásba nem tőkés ipari üzemek is bekerültek, és így az abszolút számok csak arányokat tükrözhetnek, szembetűnő, hogy bőripari üzemről ebben az összeírásban nem esett szó. A konjunktúra indokolta egyes, a hadiipart és a megnövekedett személyes fogyasztási igényeket szolgáló iparágak (vas, textil, élelmiszer, szesz, cukor, olaj) és a bőripar viszonylagos gyarapodását. Ugyanekkor nem téveszthető szem elől, hogy a ruházati vagy élvezeti cikkek fogyasztását szolgáló tőkés iparvállalatok — elenyésző kivételtől eltekintve — 1815 után, egyesek már közben is, elhullottak, nem is szólva arról a sok üzembeállítási kérésről, amelynek gyakorlati megvalósulásáról nincs adat. Ez és a megmaradók által sokszor panaszolt hitelhiány, valamint a kölcsönszerzési nehézségek arról vallanak, hogy a konjunkturális viszonyok között a kereskedőknél felhalmozódó pénztőke túlnyomó része nem került ipari befektetésre, amit részben az infláció indokolt, részben pedig az, hogy mind a földbirtokosok, mind a kereskedőtőkések — az előzőekben már említett — jobb befektetési lehetőségekre találtak. A földbirtokosok esetében a személyi fogyasztásra szánt összegek is jelentős hányadát vették igénybe a kezükre jutott pénznek. A vasat kivéve, birtokaikon az ipari üzem még csak az ott található nyersanyag többnyire bérletbe adással történő hasznosításából származó bevétel céljait szolgálta. A többi iparágban a tőkés üzemek legnagyobb része az ország központjává fejlődő Pesten működött.

Az üzemek túlnyomó része kezdetleges technikával, munkamegosztással dolgozott. Többségben voltak a kézműipari műhely kereteivel azonos nagyságú vagy azt alig meghaladó üzemek. Ugyanakkor jól érzékelhető különösen egyes — nyersanyaga miatt nem helyhez kötött — szakmákban (bőr, kocsigyártó) a céhrendszer fejlődést gátló és a céhen belüli differenciálódásnak már a céh kereteit szétfeszítő hatása, egyes esetekben már abból tudatos kilépés is, de minden esetben és más, céhbe szervezett iparágakban is, a céhrendszerrel való szembefordulás. Az üzemszerve-

zet kerete többnyire az egyszerű tőkés kooperáció, de lassan megnő a manufaktúra kezdetleges, egy-két esetben pedig már fejlettebb formáinak keretében dolgozó üzemek száma is. Számos üveghuta, papírmalom, részben földesúri vashámor jobbágyi munkát is igénybe vett. A szakképzett munkaerők túlnyomó többsége minden iparágban külföldi vagy külföldön tanult. Megjelenik — egyelőre csupán egy esetben — a dologházi, kórházi, árva- és szegényházi, több manufaktúrában a női és a gyermekmunka.

Az 1820-as években a Lajtán túl elkezdődő ipari forradalom növelte a nyers- és a kovácsoltvas-szükségleteket, ami az 1830-as évek második harmadától a termelékenység növelésére ösztönözte a vasművek tulajdonosait. A gabonakivitel visszaesése és az odesszai gabona versenyétől fenyegetett, az örökös tartományok állandó felvevőképessége ellenére is csak lassan megszilárduló helyzete, a nagy tömegű gabonát termelő földbirtokosokat nemcsak arra ösztönözte, hogy javítsák e termékük minőségét és mennyiségét, hanem arra is, hogy keressék: mely mezőgazdasági termékük (gabona, cukorrépa, burgonya) ipari feldolgozásával juthatnának biztosítottabb jövedelmi forráshoz. Így került sor a nagybirtokon a fejlettebb technikát alkalmazó cukor- és malomipar kezdeteire, a szeszipar korszerűsítésének első lépéseire, amelyek 1840-ig a vastermelést is megelőzve, az ipari növekedés élén jártak. A piac minőségi igénye és a kereslet mennyiségi fokozódása is ösztönözte a vállalkozókat a cukor és a liszt gyártására, s a szeszipar modernizálására a jobb jövedelem reményében.

Az 1830-as évek végéig, tulajdonosok neve szerint megállapíthatóan, 22 cukorfőző-finomító üzem működött az országban; más számítás szerint 43. A 22 üzem közül 16 földbirtokosok, 6 polgári tőkés vállalkozók kezén volt. A polgári tulajdonban levők közül egy már régebben is létezett, a többi új létesítmény volt. 5 üzem nádcukor finomítását végezte, kettő, a besztercebányai és a pesti azonban már répacukor feldolgozására rendezkedett be. Ezek 1830-ban, illetve 1834-ben alakultak. A cukorfinomításhoz szükséges csontszénégetővel 4 (három nagybirtokon, egy polgári tulajdonban levő) üzem rendelkezett, egy pedig — Pesten — kizárólag csontszén égetésére rendezkedett be, ami ez utóbbi esetben a cukoriparban rejlő üzleti lehetőségek és fejlődési tendenciák érzékeléséről vall.

Magyarországon a nagybirtokosok majorsági földjeiken, majd az 1836. évi törvényhozás által dézsmamentessé tett ugaron a földesurak által vetőmaggal ellátott és szerződés által biztosított répaátvétellel is serkentett parasztok kezdtek cukorrépát termelni. Az 1830-as években négy korszerű répacukorgyártó üzemet létesítettek földbirtokosok. A korszerű répacukoripar megindulása azért tekinthető nagy teljesítménynek, mert roppant nehézségekkel kellett megküzdenie. A gépeket eleinte külföldről kellett beszerezni, és mivel szaktudás, termelési tapasztalat nem állott rendelkezésre, ennek megszerzésére az üzemek vezetőit külföldre kellett küldeni.

A gabona vámhatárokon kívüli értékesítésének ismert nehézségei ösztönözték Széchenyi Istvánt arra, hogy 1835-ben gőzmalom létesítését kezdeményezze Sopronban, részvénytársasági formában. A részvényeket megyei földbirtokosok és soproni polgárok jegyezték le. 1836-ban Pest város tanácsától kért engedélyt hengermalom létesítésére, hogy az acélos magyar búzából készült, exportképes lisztet elsősorban külföldön lehessen értékesíteni, a nagybirtok jövedelmeit ekképpen is növelvén, nem is szólva a pesti gabonakereskedelem ebből várható hasznáról, amit a titkára, Tasner Antal által megfogalmazott engedélyezési kérelem nem mulasztott el hangsúlyozni. A részvénytársasági formában tervezett üzem részvényjegyzőinek névsorából kiviláglik, hogy pesti kereskedőkön, tőkés ipari vállalkozókon, állami tisztviselőkön kívül jelentős számú közép- és nagybirtokos ismerte fel a lisztkivitelben rejlő lehetőségeket. Magyarországon a legtöbb malom hagyományos eszközökkel termelt. A lisztkivitel az örökös tartományokba így is jelentős volt, bár az előzőkben a gabonaárak ingadozásáról felsorolt okok a lisztkivitelben is érezhetők voltak.

A szeszfőzés a majorsági nagyüzemben hosszabb időn át a hullott, más célra nem használható gyümölcsből, élvezhetetlen borból, megromlott gabona feldolgozásából, vagy pedig szilvapálinka, törköly készítéséből állt. Utóbbit parasztok is folytatták. Tömeges árutermelésre ebben az iparágban a burgonyatermelés elterjedésével párhuzamosan került sor. Az uradalmi szeszfőzés regálejogát az esetek jelentős részében bérbe adták. Csupán a korszerű gazdálkodás útján a kezdő lépéseket megtevő majorsági üzemek (az Eszterházyak tatai és gesztesi uradalma, és a hozzá hasonló fejlettségű és természeti adottságokkal rendelkező, vagy a néhány

legkorszerűbben gazdálkodó birtoküzem) foglalkoztak célratörően — az 1830-as évektől kezdődően — burgonyatermeléssel szeszfőzés céljából.

A szesztermelés nagyobb hányadát polgári tőkés vállalkozók üzemeiben végezték. Ezek közé tartoztak az uradalmi bérlők és a terménykereskedők, akik, ha nem tudták értékesíteni terményeiket, szeszt főztek belőle, és termény helyett azt vitték piacra. Volt azonban — nem is egy — uradalmon élő terménykereskedőből lett likőrkészítő, aki kereskedelmi tevékenysége mellett, külön erre a célra létesített üzemében, jelentős forgalmat bonyolított le likőrfélékből.

A polgári kereskedőtőkés szeszgyártók második csoportjába a városokban működők sorolhatók. Őket nem a nyersanyag, hanem a nagyobb városok lakossága luxusigényeinek emelkedése révén a piac közelsége serkentette e vállalkozásra. A szesz- és likőrféleségek értékesítésének a városlakók igényeihez kapcsolódó lehetőségei, a szeszből főzött ecet keresletének növekedése a harmincas években számos kis méretű, néhány munkást, elvétve 10 főnél többet foglalkoztató üzem létrejöttét, vagy korábbiak továbbfejlődését eredményezte. Míg 1823-ban Pesten 30 szeszfőző volt — közülük egyesek sört is főztek, szőlőjük is volt, mások mellékfoglalkozásként űzték e mesterséget —, 1836-ban 32 volt az engedélyezett szeszfőzők száma, akik közül tizenhárom csak likőr-, pálinka- és ecetgyártással, öten csak likőrgyártással foglalkoztak. Engedély nélkül dolgozott további 7 ecet- és pálinkafőző, 7 pedig más foglalkozás mellett főzött szeszt vagy ecetet. A munkaerő túlnyomórészt belföldi volt, ritka kivétel a külföldi. A pestieken kívül még öt, nem pesti, de városban működő üzemről van tulajdonos szerint azonosítható adat.

Ahogy az uradalmakon, mezővárosokban élő terménykereskedők általában a szeszfőzés, a városi szesz-, likőr- és rozsoliskészítők többnyire az ecetgyártás felé szélesítették ki vállalkozásukat. Pesten, Budán és néhány más nagyobb városban a szesz- és ecetfőző céh mesterei is hozzájárultak a szükségletek kielégítéséhez.

A szesziparban az egyszerű lepárló készülék, amivel a kisüzemek nagy többségében dolgoztak, alacsony hatásfokkal termelt, és mellette sok volt a kézzel végzett munka. A tőkés üzemek nem léptek túl az egyszerű kooperáció határain.

A dohányfeldolgozásról mindössze két, üzemi méretet elérő munkahelyről van adat. Az egyik Pesten, a másik Kassán működött.

Pest közvilágításának fejlődése, ami együtt járt a város nagyarányú növekedésével, továbbá a katonaság világítási szükségleteinek ellátása, a megmaradó régiek mellett két új vállalkozót csábított üzem létesítésére. Egyikük, Laszki Ignác rongygyűjtő, a bécsi papírgyárak szállítója, az 1830-as évek közepén már az ország legnagyobb olajgyártói és olajkereskedői közé számított. Az örökös tartományokba és azok határain túl is szállított repceolajat.

Az élelmiszeripar után fejlettségben a vasipar következett.

Az 1830-as években, főleg annak második felétől, a vastermelés technikájában is változás kezdődött. 1833-ban Nádorvölgyben, főúri birtokon állították fel az első magyarországi lemezhengerművet, a nyújtókalapácsmű felváltása céljából. A nagyolvasztók munkateljesítményének fokozására 1831 óta Faber du Faur találmánya alapján a wasseralfingeni nagyolvasztóban torokgázok felfogására és termelésben való hasznosítására megfelelő készüléket szereltek fel kísérletképpen, főként a fúvólevegő előmelegítése végett. A találmány bevált, és hamarosan elterjedt. Magyarországon 1837-ben két, 1838-ban még egy vasműben szereltek fel ilyen készüléket. Az első kettőben a fúvólevegő, a harmadikban a kavarókemencék hevítésére használták. A vasgyártásban a kovácsoltvas kavarási eljárással történő finomítása jelentette a korszerű technológiát. Magyarországon 1839-ben alkalmazták először, még faszéntüzelésű olvasztóban. 1833-ban épült fel az első magyarországi bádoghengermű, nem sokkal később egy másik.

A többi iparágban számszerű növekedés 1840-ig nem észlelhető. Technikai szempontból csak a gácsi posztómanufaktúra korszerűsítése méltó a figyelemre.

Az 1830-as években — minthogy a rendelkezésre álló vízmennyiség kevés volt — a hajtóenergia növelése végett Gácson felszereltek egy 15—20 lóerős, közepes nyomású gépet. A kallózóüzemet Aachenből hozott kallózógéppel korszerűsítették. 1836-ban az üzem 600—700 embert foglalkoztatott. Ekkor a régi típusú kártolók és előfonók mellett egy Mule Jenny típusú fonógép is termelt, 240 orsóval. Szálhúzó-, valamint nyírógépek is termelékenyebbé tették az addig csak emberi erővel végzett munkát.

Az 1830-as évek második harmadától 1847-ig tartó gazdasági fellendülés, ezen belül is az örökös tartományokban előrehaladó ipari forra-

22. táblázat

Gömör megye vasüzemei

Év	Hámor	Vas-hámor	Réz-hámor	Verő	Nyújtó	Massa	Kis-massa	Nagy-massa
1832	22	4	2	34	45	7	1	1
1835	1	1	3	46	72	7	1	1

Forrás: MOL Helytartótanácsi levéltár, Departamentum Commerciale 1832: 18—120. és 1835: 18—21.

dalommal összefüggő élelmiszer-, nyersanyag- és félgyártmányigény, valamint a magyarországi belső piac erősödésével járó ipari termékszükséglet gyarapodása a magyarországi iparfejlődést is előre lendítette. A két mozzanat együttes hatására az iparon belül súlyponteltolódás következett be. 1840 a magyarországi ipar történetében amiatt is jelentős határkő, mert a gyárak jogviszonyáról szóló 1840: XVII. tc., valamint a XVIII. és a XIX. törvénycikkek jelentős feudális akadályokat hárítottak el a tőkés ipari vállalkozás útjából. Míg az 1830-as években az élelmiszeripar állt a magyarországi iparfejlődés és ipari termelés első helyén, és azt a vasipar követte, az 1840-es években változott a sorrend.

Az iparfejlődésben az első helyre a vas-, gép-, szerszámgyártás lépett. A nehézipari termelés növekedésében jelentős szerepe volt az egyes ágazatokban a gépek fokozódó alkalmazásának és a legnagyobb üzemekben újabb technikai felfedezések bevezetésének. A növekedés gyorsítását mozdította elő az örökös tartományok fokozódó nyers- és félkészvastermék szükséglete, továbbá a vasútépítések előrehaladása.

Nagybirtokosok, polgári vállalkozók üzemei közül mind több hasznosította a korszerű termelési eljárásokat. Különösen a nagyolvasztók száma gyarapodott, a Felvidéken két üzemben és a Bánátban működő vasművekben.

Az erdők ritkulása, a faszén drágulása kényszerítette Európa-szerte a vaskohászokat arra, hogy a faszén helyett más redukáló anyaggal, kőszénnel, illetve koksszal próbáljanak meg nyersvasat termelni, mert így egyszerre nagyobb mennyiségű nyersvasat tudtak előállítani. Ugyanakkor az új eljárással termelt nyersvasból finomabb öntöttvasat lehetett nyerni, mint a faszénnel előállított nyersvasból. Az új eljárás

(1832—1835)

Tótkemence	Olvasztó	Félnagyolvasztó	Nagyolvasztó	Kasza	Kapa	Szög	Bádoghengermű	Hengermű
6	5	1	2	1	2	—	—	—
2	3	1	2	1	1	1	1	1

azonban nem lépett egy csapásra a régi helyére, mert a szénnel, illetve koksszal redukált nyersvas könnyebben tört, repedt, mint a faszénnel előállított.

Darby eljárása szerint nyersvasat először a kincstárnak a szörényi határőrvidékhez tartozó vasüzemében, Ruskbergben állítottak elő. Ezt követték 1845 és 1847 között az Andrássy grófok betléri, majd dernői üzemei. Valamennyi eleinte barnaszéntüzeléssel redukálta a vasat. A kincstári üzemek később áttértek a finomabb, feketeszénnel történő olvasztásra. A pécsi és az ózdi vaskohászati üzem szintén feketeszenet használt a vasércolvasztáshoz.

A koksszal történő olvasztást az 1760-as években találták fel, a kavaróeljárást 1784-ben. Magyarországon a kavarást mégis előbb alkalmazták a vaskohászatban, mint a koksszal történő olvasztást. A vaskohászat ilyen irányú fejlődése gazdasági helyzetünkből következett. A magyarországi vasipari vállalkozók részt akartak venni az örökös tartományokbeli üzemek és a magyarországi belső piac vasáruval történő ellátásában. Ehhez kovácsoltvasat kellett termelniük. A kovácsoltvas előállításának technikáján javítottak, de a termelést továbbra is fával és faszénnel folytatták. Csak akkor kezdtek koksszal olvasztani, amikor a nyersvaskivitel nyomában a negyvenes években a termelés fokozódott.

Az érc redukálása után megváltozott a vasfeldolgozás folyamata is. A kovácsoltvasból a vaslemezeket, illetve a vasrudakat a régi technika mellett a hámorokban hengerléssel és kalapácsolással állították elő, amelyeket vízikerék hozott működésbe. A hengermű, majd a gőzkalapács feltalálásával e munkafolyamaton is újítani lehetett. 1833-ban már gőzhengermű állította elő a vaslemezt Pohorellán, 1845-ben Betléren és

1848-ban Krompachon. Vele párhuzamosan néhány üzemben már működött a gőzkalapács is.

A hengermű és a gőzkalapács működtetése olyan erőt kívánt, amit a vízikerék nem tudott szolgáltatni. Ahol tehát az új technikát bevezették, ott hamarosan megjelent a gőzgép. 1845-ben Resicán 3, összesen 156 lóerő teljesítményű gőzgép működött. 1 év múltával ugyanott felszerelték a kohászati üzemben a gőzhengerművet és az első gőzkalapácsot. 1848-ban Resicán már 20 gőzgép (600 lóerő) váltotta fel a vízikereket.

Ez az átalakulás nem volt általános. A kisebb üzemek az államéhoz és a nagybirtokoséhoz fogható beruházásokat tőke hiányában nem tudtak eszközölni. Megmaradtak hát a régi termelési eljárások mellett, amelyekkel termelésüket — kellő vízmennyiség hiányában — csak kisebb mértékben fokozhatták.

A magyarországi vastermelés 1840 és 1848 között mindezek ellenére tetemesen gyarapodott, és tisztes helyet vívott ki magának a Habsburg-uralom alatt álló más országokhoz, az örökös tartományokhoz viszonyítva is.

Az alább közölt adatok a nyers- és öntöttvastermelés növekedési arányainak érzékeltetésére alkalmasak, bár az abszolút számok nem tükrözik az ennél jobb, valóságos helyzetet, mivel a hivatalos statisztika nem tartalmazza valamennyi üzem adatait.

Magyarország 1841-ben 199 249, illetve 9206 bécsi mázsa nyers-, illetve öntöttvasat, 1846-ban 402 230, illetve 18 401 bécsi mázsa nyers-, illetve öntöttvasat termelt. Egy másik statisztikai becslés szerint 1841-ben 320 514 bécsi mázsa nyersvasat termelt, és ezzel Karintia (387 425 bécsi mázsa) és Stájerország (635 441 bécsi mázsa) után, az öntöttvastermelésben pedig az 1841. évi 36 736 mázsával Csehország (148 660), Morvaország és Szilézia (67 666) után szintén a harmadik helyet foglalta el a Habsburg-uralom alatt levő területek sorában.

Ugyanakkor az sem kerülheti el a figyelmet, hogy Magyarország vastömegcikk-szükségletét csak az örökös tartományokból származó importtal tudta kielégíteni.

1840 és 1848 közti ipari fejlődésünkre jellemző, hogy ekkor kezdenek működni az első gépgyártó üzemek. A gépipar mindig a mezőgazdaság és több iparág fejlődésével összefüggésben alakul ki.

Magyarországon — iparfejlődésünk és általános gazdasági növekedési tendenciánk sajátosságaként — nem a textilipar, hanem a földbirtokosok gazdálkodásának fejlődése, eszközleltárának növekedése, majd 1835 és 1840 között a meginduló cukor-, szesz-, malom- és olajipari vállalatok gépi berendezési szükségletei teremtették meg a gépipar piacát. Jelentős ösztönzője volt a gépipar fejlődésének a közlekedési eszközök gyártása (Óbudai Hajógyár), ha nem is olyan mértékben, mint a tőkés fejlődés útján előttünk járó országokban.

A gépiparba először a földesurak fektettek be tőkét. Mezőgazdasági üzemeikben használtak különféle vaseszközöket, ipari vállalkozásaikban gépeket. Eleinte minden nagyobb uradalomnak, szesz-, cukor-, olajvállalatnak vagy malomnak bérmunkásként alkalmazott iparosokkal magának kellett készülékeit kijavíttatnia, az elhasznált gépalkatrészeket kicseréltetnie.

E szükségletek kielégítése végett egyes földesurak vasipari üzemeiket gépjavító műhellyel bővítették ki. Így keletkezett az Andrássy grófok gépjavító üzeme Oláhpatakon (Gömör megye), a Schönborn grófoké 1839-ben Munkácson, Ghillány Sándor báróé 1840-ben Szerednyén (Ung megye), Ferdinánd szász-koburg-gothai hercegé 1847-ben Pohorellán, és egy nem kizárólagosan földesúri tulajdonban levő is, részvénytársasági formában Krompachon. A javítóüzemek egy része kiterjeszkedett a gépgyártásra is. A pesti József Hengermalmot 1841-ben — a javításokra gondolva — vasöntödével is felszerelték. Később az öntödét elválasztották a malomtól. Az önálló vállalat koksztüzelés alkalmazásával hidraulikus és könyvnyomtató préseket, hengergépeket, fecskendőt, szivattyúkat, csavarokat, mezőgazdasági szerszámokat, eszközöket, gépeket készített.

A gépiparban a polgári vállalkozók kisiparosként kezdték tevékenységüket. Vidats István lakatos a Bánságból 1843-ban felköltözött Pestre, hogy itt mezőgazdasági gépeket készítsen. Pesten a vasöntöde-tulajdonos Röck Istvánnal társult. Öntödéjükben azonban nemcsak mezőgazdasági, hanem mindenféle gépet készítettek. Knutzen Henrik 1841-ben, Schlick Ignác 1843-ban, a hengermalomból kivált és önállósult Ganz Ábrahám 1845-ben termelni kezdő öntödéje a vaskerítéstől a gépalkatrészek készítéséig mindent vállalt. Illing Ferenc 1844-ben alapított gépműhelye a textilipart szolgálta. Ő szerelte fel gépekkel a Valero testvérek pesti selyemmanufaktúráját.

A gépgyártás az európai kontinensen és Észak-Amerikában a hajó-, majd a vasútépítéstől kapta a legnagyobb indítást fejlődéséhez. 1790 és 1848 között Magyarországon csupán a hajóépítés kezdődött el. Az úttörés munkáját Bernhard Antal pécsi polgár, eszéki harmincados végezte, aki 1813 és 1818 között megépítette Carolina nevű gőzösét. Bernhard vállalkozása túl korán indult meg. A magyarországi gépgyártást egy évtizeddel később lendítette fel a közlekedés fejlődése, amikor az Első Osztrák Duna Gőzhajózási Társaság 1835-ben megvásárolta az Óbudai-szigetet, és itt hajógyárat rendezett be. E gyárban eleinte félig fa, félig vas hajótesteket készítettek. A munkagépeket Angliából, a gőzgépeket feltaláló Watt és társa, Foulton gépgyára, később pedig egy bécsi gyár szállította. 1839-től az óbudai gyárban már kizárólag vastestű hajókat építettek, a fahajókat vastestűekké építették át. 1839-ben az Első Osztrák Duna Gőzhajózási Társaságnak 49 gőzhajója és 137 uszályhajója szelte a Dunát, amelyeknek nagy része Óbudán készült. Az első gőzhajókat még személyszállításra rendezték be, utánuk azonban megindult az 1200—1400 bécsi mázsa befogadóképességű teherszállító, sertésszállító, kőszénszállító naszádok, valamint a vontatóhajók, rakodási hídhajók, uszályok építése. Közvetlenül a szabadságharc előtt kezdték meg a gőzgépek gyártását. Széchenyi István ösztönzésére 1846-ban megalakult a Balatoni Gőzhajózási Társaság, amely egy év múlva megindította a gőzhajózást a Balatonon. Az első balatoni gőzhajót és két uszályát már az Első Osztrák Duna Gőzhajózási Társaság óbudai hajógyára készítette.

Az 1830-as években a tőkés iparfejlődés élén haladó élelmiszeripar gyarapodása az 1840-es években is tovább tartott, de 1840 és 1848 között a vasipar gyors növekedése második helyre szorította az iparágazatok sorában. Főként a nagybirtokon létesített cukorfinomítók száma és technikai felszereltsége nőtt eme nyolc esztendőben. A cukorfogyasztás emelkedése (lásd 24. táblázat) a jómód korábbinál is szélesebb elterjedésének tüneteként szintén a cukorrépa termelésének növelésére, újabb cukorgyártó vállalatok létesítésére ösztönzött.

1830 és 1848 között Magyarországon és Horvátországban 62 üzemet alapítottak. Az üzemek csaknem 75%-a nagybirtokosok tulajdonában volt, ezek közül 18 korszerű berendezésekkel dolgozott.

A cukorgyártó üzemek technikája az üzemek összességét tekintve meglehetősen vegyes volt. Kezdetleges módszerektől a legkorszerűbb gépek,

23 táblázat

Cukortermelés Magyarországon (1839—1842)

Év	Vetésterület (kat hold)	Termés (q)	Finomcukor (q)
1839	534	188 293	9 410
1840	623	218 600	10 930
1841	677	236 920	11 846
1842	651	229 818	12 640

Forrás WIENER MOSZKÓ, A magyar cukoripar története Bp 1897. 85.

készülékek használatáig minden megtalálható Az viszont kétségtelen, hogy a gőz, a modern gépek, készulékek alkalmazása mind tobb üzemben lett honos.

24 táblázat

Cukorfogyasztás Magyarországon (1836—1846)

Év	Lakosok száma (ezer fő)	Cukorfogyasztás összesen (q)	Cukorfogyasztás (kg/fő)
1836	13 200	66 000	0,50
1841	13 770	80 300	0,57
1846	14 340	95 600	0,75

Forrás Uo

A drága felszerelés működtetéséhez, különosen az uzem rentabilitásának biztosításához szukséges hozzáértést az 1830-as évek vége felé, különosen pedig az 1840-es években nemegyszer külfoldi szakemberek tudására alapozták. Így kezdett elválni egymástól a tőkés és az üzleti-technikai ismereteket adó szakértő szerepe. Magyarországon ekkor kezdett érvényre jutni ez a fejlettebb tőkés országokban már korábban elindult tendencia.

Az 1830-as évek gyakorlatától eltérően az 1840-es evekben már a kereskedelmi tőke is érdeklődott a cukoriparban kínálkozó üzleti lehetőségek iránt. A besztercebányai, a nagyszombati cukorgyár, a Pesti

Cukorgyár Egyesület finomítója, a kassai és a pozsonyi cukorgyár mind jelentős tőkebefektetéssel működő, korszerű berendezésekkel felszerelt, gőzt hasznosító, kereskedelmi tőke befektetésével létesült üzem volt. A besztercebányai és a pesti gyár száznál több munkással dolgozott. Utóbbit nem csupán az tette nevezetessé, hogy gazdag pesti kereskedők voltak részvényesei, hanem az is, hogy néhány bécsi tőkés és magyar főúri nagybirtokos (Széchenyi István, Batthyány Lajos és mások) is tőkét fektetett a vállalkozásba. A magyarországi cukorgyárak ebben az üzemben finomították a nyerscukrot.

A cukorgyáraknál is gyorsabb ütemben fejlődött az 1840-es években a malomipar. 1841 szeptemberében kezdte el az őrlést a pesti József Hengermalom. Kéthengeres, amerikai rendszerű üzem volt. Nagysurányban és Esztergomban is működtek a pestivel azonos, amerikai rendszerű hengermalmok, száraz lisztőrlési módszerrel. Tovább folytatta termelését a soproni malom is. A magyaróvári uradalom műmalma és gépműhelye szintén a nagyobbak közé tartozott, és évi 70 000 mázsa lisztet őrölt, de még nem a száraz lisztőrlési eljárással.

Az élelmiszeriparban éppen a növekedésben levő luxusigények az 1840-es években is bizonyos szerepet biztosítottak a likőr-, pálinka-, ecet-, szeszfőző és dohányfeldolgozó üzemeknek.

Az ágazati fejlődésben az 1840-es évek közepétől a textilipar lépett nagyot előre, bár a Habsburg-uralom alatt levő országok sorában a pamutszövés-fonás és a gyapjúfeldolgozás terén továbbra is elmaradt. 1847-ben a hivatalos statisztika szerint az összes (209) pamutfonodában 6111 fonógépen 1 356 180 orsóval dolgoztak. Ebből Magyarországon egyetlen fonoda működött, 1400 orsóval.

Így érthető meg Magyarország tekintélyes mennyiségű pamutfonal-importja az örökös tartományokból.

Az ország gyapjúfeldolgozó termelésének nagyobb része céhes ipari üzemekből került ki. Az 1841. évi hivatalos statisztika megállapítása szerint Magyarország Európa egyik legnagyobb gyapjútermelője, mégsem képes gyapjúszövetgyártását kellően kifejleszteni. Ami árut pedig termel, az a legdurvább minőségű.

Magyarországon 1841-ben 70 ezer bécsi mázsa súlyú gyapjúszövetet termeltek 5 millió forint, az örökös tartományokban 260 500 bécsi mázsát 50 millió 395 ezer forint értékben.

MAGYARORSZÁG IPARA AZ 1840-ES ÉVEKBEN

Jelmagyarázat
- Vasmű(kohászat, hámor)
- Gépgyártás
- Műszeripar
- Kocsigyártás
- Posztóipar
- Bőripar
- Üveggyár
- Kőedény és porcelánipar
- Papírgyártás
- Vegyipar
- Vasút
- Hajózás
- Cukorgyár
- Szeszfőző
- Gőzmalom
- Dohányipar
- Takarékpénztár

Ternova, Lobohna, Késmárk, Hrádek, Lőcse, Finta, Eperjes, Igló, Korompa, Szinna, Szakolca, Holics, Vág, Pohorella, Sztracena, Breznóbánya, Hermanec, Lipcse, Rhónic, Dobsina, Nagyszlabos, Gölnicbánya, Prakfalva, Szobránc, Turjaremete, Zayugróc, Besztercebánya, Libetbánya, Tiszolc, Nagyróce, Betlér, Rozsnyó, Szichla, Hrinyova, Antalvölgy, Ratkó, Csetnek, Jászó, Kassa, Antalóc, Szerednye, Sasvár, Marva, Kosztolány, Szolcsány, Ó-antalfalva, Dernő, Gombaszög, Munkács, Bucsány, Vihnye, Kokava, Nyustya, Kecege, Szinóbánya, Regéc, Nagyszombat, Ghymes, Selmecbánya, Gács, Losonc, Korpona, Sajó, Edelény, Felsőremete, Dombó, Szered, Pozsony, Németi, Ózd, Visnyó, Hernád, Bodrog, Pered, Nagyfödémes, Kistúr, Diósgyőr, Miskolc, Garam, Nagysurány, Ipoly, Szécsény, Kishalap, Szuha, Tisza, Kabolapojána, Nagyhöflány, Lajta, Duna, Bátorkeszi, Eger, Szatmárnémeti, Magyaróvár, Komárom, Karva, Vác, Parád, Sopron, Esztergom, Nagykároly, Győr, Tata-Tóváros, Nagybánya, Olählápos, Kartal, Egyed, Buda, Pest, Jászberény, Majk, Debrecen, Kőszeg, Alcsút, Szamos, Pápa, Rába, Pénzeskút, Székesfehérvár, Terje, Ikervár, Városlőd, Herend, Veszprém, Szolnok, Hosszúpereszteg, Úrkút, Pusztaszenttamás, Nagyvárad, Bratka, Kerekegyháza, Kecskemét, Körös, Kolozsvár, Sió, Mura, Kígyós, Kétegyháza, Kisjenő, Bél, Vaskon, Marosvásárhely, Torockó, Kanizsa, Tolna, Pusztairatos, Füle, Szekszárd, Jankovác, Szeged, Arad, Zalatna, Hosszúhetény, Baja, Jakabfalva, Pécs, Szigetvár, Szabadka, Gyulafehérvár, Maros, Zágráb, Nagyszeben, Olt, Orlát, Nagydisznód, Brassó, Drava, Ferenc-csatorna, Tomest, Vajdahunyad, Gladna, Hátszeg, Temesvár, Ivanopolje, Eszék, Ferdinándhegy, Ruszkabánya, Pakrác, Csepin, Tisza, Boksánbánya, Resicabánya, Breznic, Una, Temes, Csiklova, Szava, Duna

A képen az sem sokat enyhít, hogy egy-egy tőkés vállalkozásban pamut-, illetve gyapjúfonógépet kezdtek alkalmazni, hiszen a pamut- és gyapjúfonó üzemek száma elenyészően csekély volt, és a sokkal régebbi, tőkeerősebb, technikailag fejlettebb örökös tartományokbeli vállalkozások versenyével nem tudtak megbirkózni.

A textilipar fellendülését az 1840-es években a nagyszámú gyapjú-, pamut-, selyem- és lenszövő vállalat alapítása és termelése jelezte. Nem állapítható meg termelésük mennyisége és az sem, mennyi volt közülük az egyszerű tőkés kooperáció és mennyi a manufaktúra. Gépi felszereltségük mértékéről is hiányoznak az adatok. Csupán az ismeretes, hogy az ebbe a csoportba tartozó üzemek száma, a kisebbekkel együtt, 1846-ban 109 volt. Az 1840. évi törvényhozás tőkés ipari üzemek létesítését könnyítő rendelkezései; az ipar támogatása végett létrehozott iparegyesület és az általa 1842-ben, 1843-ban, 1846-ban rendezett iparműkiállítások; az 1846-ban létrehozott Iparműtár, amelynek rendeltetése a hazai ipari termékek forgalmának fellendítése volt; nem utolsósorban az 1844-ben életre hívott Országos Védegylet a már említett textilipari ágazathoz tartozó új vállalkozások alapítására ösztönöztek, de jótékonyan hatottak a meglevők forgalmának és így termelésének gyarapodására, technikájuk fejlesztésére, korszerű gépek, eszközök beszerzésére is. A Védegylet megalakulása előtt Pesten mindössze két selyemkelme- és bársonykészítő üzem volt, Valero és Koch vállalkozása, amelyek túlélték a dekonjunktúrát, és álltak a versenyt az örökös tartományokban létező üzemekkel. Szalagot egyáltalán nem, félselyem kelmét, aminek fő anyaga gyapjú és pamut, míg a selyem csak mellékanyag volt, nem készítettek Pesten külön üzemekben. A védegyleti mozgalom hatására keletkezett új vállalatok számát a *Hetilap* 1845 júliusában 95-re becsülte, ezek közül 56 a textiliparban létesült. Csupán Pesten 1845-ben 6 selyemkelme-, 4 félselyemkelme-, 2 szalagszövőüzem működött. Budán szőnyeg-, bútor- és más szövetet gyártó vállalat, Pesten selyem- és pamutszövet-készítő, továbbá lábszőnyeget és ágytakarót gyártó üzem termelt, három másik az év közepén még felszerelés alatt volt. Valero üzeme ekkor már nem csupán a Csaplovics által az 1820-as években a gabonakonjunktúrára visszatekintően luxusként felhánytorgatott, egyszerűbb igényeket kielégítő selyemkelméket, hanem a legfinomabb sima és festett, ábrás selyemszöveteket is előállította. Ehhez 10 ezer pengő forintos befektetéssel új

gépeket szerzett be. Az 56 textilüzemből 11 selyemszövetet, 14 posztót, 25 gyapjú- és félselyemkelméket gyártott, 6 színnyomóüzem volt. A 39 — egyéb iparágakban működő — üzem jelentős része szintén a védegyleti mozgalom hatására keletkezett, részben annak ösztönzésére bővült ki.

A finom asztali edények, porcelán dísztárgyak csak az 1830-as évek második felétől, de főleg az 1840-es években leltek tartós belföldi piacra. Bretzenheim herceg 1820-ban létesült telkibányai üzeme is csak az 1840-es években virágzott fel igazán, miként a veszprémi püspök városlődi kőedénygyártó manufaktúrája. Hollóházán 1830-ban a Károlyi család birtokán létesült kőedénygyártó üzem. Fischer Mór herendi porcelánkészítő manufaktúrája a védegyleti mozgalom hatására lendült fel annyira, hogy — Fischernek a sok rendelés kielégítéséhez nem lévén elég tőkéje — Esterházy Károly gróf közbenjárására Rothschild báró, bécsi bankár adott neki 25 ezer konvenciós forint kölcsönt, 4%-os kamatra. Az üzem 1847-ben 36 munkást, 14 napszámost foglalkoztatott állandó jelleggel. Horvátországban a krapinai birtok bérlője, akinek Zágrábban már volt fehér kőedénykészítő üzeme, ugyanilyent építtetett a birtokon. A Pécstől akkor 4 órányira fekvő Lukafán egy bécsi, egy pécsi és egy szigetvári kereskedő állított fel 1846-ban porcelánmanufaktúrát. Rozsnyón 1845-ben részvénytársaság birtokaként működött szép külsejű, de nem elég tartós mázzal bevont kőedényt gyártó manufaktúra.

A kőedény alapanyaga egyszerűbb és olcsóbb volt, mint a porceláné. A gyártás azonban a kerámiaiparban ekkor nagy kockázattal járt, mert nem a tudományon, hanem a tapasztalaton nyugodott. Az örökös tartományok kerámiai vállalatai jó minőségű nyersanyaggal rendelkeztek, ami a magyarországi üzemeknek nem állott módjában. Ennek következtében az utóbbiak csak akkor boldogultak, ha nem a porcelán-, hanem az egyszerűbb keménycserépgyártásban vették fel velük a versenyt, és ha a kellő tapasztalattal rendelkező vállalkozók tőkéje elég volt a termelési folyamat kikísérletezésére.

A kő-, föld-, agyag- és üvegipari ágazathoz tartozó téglagyártás területéről egyetlen, tömegtermelésre berendezkedett tőkés vállalatról szólnak a források, Miesbach Alajos osztrák vállalkozó, az 1840-es évek óta a brennbergi kőszénbánya bérlője pesti téglagyaráról. Az 1838. évi árvíz idején összeomlott 2700 ház újjáépítésének szükséglete, nem utolsósor-

ban Pest rohamos fejlődése indította arra, hogy Pesten nagyszabású téglagyárat létesítsen. Az 1840-es évek három más vállalkozója is létesített ugyanitt téglaégetőt. Pesten kívül más városokban is egyre több nagyobb téglaépületet emeltek. Ennek megfelelően az országban számos téglaégető működött. A városiak bérbeadása a vállalkozói tőkebefektetés egyik tüneteként terjedőben volt. Több földesúri nagybirtokon is állítottak téglaégetőt.

A kereslet és az igények növekedésével a kerámia- és az üvegipar üzemei nem tudtak lépést tartani. Az örökös tartományokból, elsősorban Csehországból elégítették ki finom, tetszetős kerámia és öblös, valamint csiszolt üvegárukból a szükségletek jelentős részét, olcsóbb áron, jobb minőségben. Míg 1831 és 1840 között évi átlagban 145 ezer forint körül mozgott a kerámiabehozatal értéke, az 1840-es években már elérte az évi 255 ezer forintot. Az üvegáruimport értéke 1831-ben 131 ezer forint volt, azonban már a következő évtized minden évében meghaladta az 500 ezer forintot.

Az 1840-es években nagyobb méretű üveghuták is dolgoztak. A polgári vállalkozók száma az üvegiparban az 1840-es években tovább nőtt.

A bőrgyártás termelésének mennyisége az 1830-as évek óta jelentősen megnőtt, minősége is sokat javult. Míg azelőtt Magyarország nagy mennyiségű talpbőrt importált az örökös tartományokból, az 1840-es években már — az 1843—1844. évi országgyűlés kereskedelmi bizottmányához érkezett egyik szakvélemény szerint — talpbőrtermelése felülmúlta mind az örökös tartományokét, mind azokét a külföldi országokét, ahonnan korábban ezt az árufélét behozták. Felsőbőrt, hintófedélhez és szíjgyártáshoz alkalmas bőrt is elegendő mennyiségben, jó minőségben állítottak elő. A borjúbőr jó minőségű volt, de nem volt belőle elég; a kecske- és juhbőr festését és kikészítését csak ekkoriban kezdték elsajátítani, külföldön. Újabb bőripari vállalatok is létesültek.

A bőripar talán egyik legközvetlenebb példáját nyújtja a tőkés iparfejlődés klasszikus típusának, amely a céhes ipar bázisán nőtt fel. A céhes kézműipari és az egyszerű tőkés kooperációs üzem határai a kezdeti fázisban — és ez a bőripar példáján különösen jól szemlélhető — annyira nem váltak el élesen egymástól, hogy a jócskán megnagyobbodott céhes üzem, a kooperáció tulajdonosa rendszerint tagja maradt céhének; a pesti Kiss Károly esetében meg annak vezetője is lehetett. Az üzemben

forgatott tőke, a termelt áru mennyisége és értéke, a foglalkoztatott munkások száma, a rendszerint külföldről átvett új technológia azonban már túlmutatott a céhes iparűzés kisszerű keretein. Hasonlóképpen az is, hogy az egyszerű tőkés kooperációs üzem tulajdonosa vállalkozása növekedésének bizonyos szintjén maga már csak az üzem irányításával, a nyersanyag beszerzésével és forgalmazásával foglalkozott, a közvetlen termelésben nem vett részt, hanem azt elszegényedett és bérmunkásként művezetőként alkalmazott mesterekre bízta, mint például Kiss Károly is, akinél négy mester látta el ezt a feladatot. A tőkés ipari vállalkozásra történő áttérésnek ez a klasszikus útja azonban — mint erre már utalás történt és az előzőkből tényszerűen is kitűnt — Magyarországon nem vált általánossá.

1840 és 1848 között a vegyipar is elindult a tőkés fejlődés útján. A vegyipar olyan anyagokat állított elő, amelyeket a textil-, a bőr-, a porcelán-, az üveg-, a szappan- és a gyertyagyártás használt fel. A fehérítéshez a textilgyártás hamuzsírt és szódát, a bőripar pedig timsót alkalmazott. A szóda a porcelániparban a mázak előállításához kellett, az üvegiparban és a szappankészítésben pedig alapanyagot képezett. A vegyipar e három fő termékéből, továbbá a kénből és a salétromból nagy kereslet volt a belső piacon, még inkább az örökös tartományokban. A vegyipar megerősödését más iparágak fejlődésének kellett megelőznie, mert azok voltak a vegyipar piacai.

A vegyipar termékeinek előállítása az 1840-es évekig még fából, szikséből, timsókőből, természetes anyagokból történt. A földbirtokosok számára azért is gazdaságos volt az effajta ipari termelés, mert e nyersanyagok az ő tulajdonukban voltak. Kezdetleges eszközökkel, túlnyomórészt jobbágyi munkaerővel folyt a szóda-, a salétromtermelés és a hamuzsírfőzés is.

A vegyiparban nagy fordulat akkor következett be, amikor Leblanc francia vegyésznek 1794-ben sikerült konyhasóból kénsavval szintetikus úton szódát előállítania. Eljárása példát adott más vegyi anyagok szintetikus előállításához, amellyel azok olcsóbbá váltak. A szintetikus eljárás vezetett el a mesterséges festékek előállításához, amelyeket addig növényekből készítettek; és közrejátszott a gyufa feltalálásában is. A vegyipar számára nagy jelentőségű volt annak az eljárásnak a kidolgozása, amely a faggyúból el tudta különíteni a stearint és az oleint, s ezzel

lehetővé tette a stearingyertya gyártását. Ezek az eljárások a vegyiparban új korszak kezdetét jelezték.

Ekkor fordult a vállalkozók, most már a polgári vállalkozók figyelme is a vegyipar felé; a vegyipar ekkor vált mindinkább a polgári vállalkozók területévé, ebben az iparágban ugyanis az új eljárások alkalmazása révén kisebb tőkével is lehetett üzemet indítani.

Az 1840-es években név szerint azonosíthatóan 11 vegyipari vállalkozás létesítésére irányuló kéréssel foglalkozott a helytartótanács. Ezek közül 5 működéséről adatok is tanúskodnak. Rajtuk kívül még 14 már a harmincas évek vége óta létezett, s folytatta termelését a negyvenes években is. A működő üzemek közül 1846 októberében Pesten 12 gyufagyártással foglalkozott; 9 engedéllyel, 3 engedély nélkül.

A vegyészeti ipar központja Pest volt ugyan, de az 1840-es évek közepén Temesvárott is működött már két jelentősebb üzem. A legnagyobb vegyipari üzemek manufakturális munkamegosztással dolgoztak.

Újat hozott a papírgyártásban a munkafolyamat gépesítése, a papírgyártógép feltalálása (1798). Az első papírgyártógép az örökös tartományokban, Graz mellett, 1835-ben kezdett dolgozni. Magyarországon 1827-ben következett be változás a fiumei papírgyár alapításával. A könyv-, folyóirat- és újságkiadás, valamint az egyéb nyomtatványok mennyiségi növekedése ugrásszerűen emelte a papírszükségletet. Az 1840-es években már 20 kisebb-nagyobb gyár működött az örökös tartományok területén. Magyarországon hasonló folyamat ment végbe. Az 1840-es évek közepén a 40 kisebb-nagyobb papírmalmon kívül (1784—1786-ban még csak 10 volt) a fiumei mellett már működött a hermaneci papírgyár és a nagyszlabosi (1842 óta géppapírt gyárt), valamint a körmöcbányai géppapírgyár.

A papírgyártó üzemek termelése mennyiségi és minőségi téren már a manufaktúra fokon elmaradt az örökös tartományoké mögött. Ezen a helyzeten a fiumei, a nagyszlabosi, a masznikói és a hermaneci üzem gépesítése nem tudott gyökeresen változtatni, mert a fő ok, a tőkehiány, változatlanul létezett, és további üzemek korszerűsítésére nem futotta.

A modern állam-, megye- és városigazgatás egyre több nyomtatványt igényelt. A közigazgatás kereslete mellett a városi lakosság, a polgárság és a polgárosodó középnemesség érdeklődését szolgáló hírlapok és folyó-

iratok nyomdaigénye is jelentkezett, az 1830-as évek óta növekvő mértékben. Az időszaki sajtótermékekhez viszonyítva kevés könyv, főleg tudományos mű jelent meg, a nyomdatulajdonosok ugyanis viszonylag ritkán vállalták a kiadással járó anyagi kockázatot.

A század elején a nyomdász még nyomtatott és többnyire maga öntötte betűit; könyvkiadó és könyvkereskedő is volt egy személyben, aki nemcsak műhelyében, hanem vásárokon is árult.

A nyomdaiparban a munkamegosztás általában és Magyarországon is viszonylag gyorsan kialakult. Külön foglalkozássá vált a szedő, a nyomtató, majd a rakó, végül a korrektor munkája. A munkamegosztás növelte a munka termelékenységét, de a nyomtatványok olcsóbb előállítása csak a 18. század vége, a kőnyomat feltalálása óta vált lehetségessé. Minőségi változást azonban csak a gyorssajtó feltalálása (1814) hozott. A tégelyes gyorssajtó 38%-kal többet, a hengeres pedig csaknem négyszer annyit termelt (300 ív helyett 1100-at), mint a kézisajtó, s emellett a nyomtatási költségeket egynegyedére csökkentette. 1839-ben az Egyetemi Nyomdában, 1840-ben a Károlyi–Trattner nyomdában működött új gép. A színes nyomást 1833-ban vezette be a Landerer nyomda. Valamennyi üzem Pesten dolgozott. A sokszorosítóipar termelése az 1830-as évek óta nőtt, de az üzemek legnagyobb része kicsi volt. Magyarországon — Fiuméval együtt — 1801-ben csupán 32, 1850-ben már 61 nyomda működött.

BÁNYÁSZAT

A cukor- és a szesz-, a vas- és fém-, a textil-, a malom- és a vegyipar, továbbá a gépgyártás fejlődése indítást adott — és ez az 1840 és 1848 közötti iparfejlődés jellemző vonásai közé tartozik — az addig kismértékű széntermelés emelkedésének. Ennek mértékéből is, mint az ipari fejlettség egyik fokmérőjéből, következtetni tudunk az ipari fejlődés szintjére.

A szén lelőhelyeinek egy részét Magyarországon már a 18. század közepén felfedezték. Az állami gazdaságpolitika igyekezett a szén használatát terjeszteni, mert az ország faállományát kívánta óvni vele; de csekély eredményt ért el. A szénfűtés csak akkor és ott kezdett terjedni, ahol a

nehéz beszerzési viszonyok miatt a fa ára magasra szökött, főleg a városokban, elsősorban Budán, Pesten és Sopronban.

A szenet ipari célokra először Pesten és Budán használták azok a kézművesek, akik tűzzel dolgoztak: a patkó- és szegkovácsok, továbbá a lakatosok. Pécs mellett a vasasi bányában termelt szén 40%-a 1799 és 1806 között vízi úton jutott el Pestre és Budára.

A manufaktúrák nagy része — különösen a földesúri manufaktúrák — azonban termeléséhez még fát használt.

Az 1840 és 1848 közötti időben a tőkés ipari vállalkozásokban már jobban elterjedt a szénfogyasztás. Első helyen állott az Első Osztrák Duna Gőzhajózási Társaság hajóival és óbudai hajógyárával, továbbá — bizonyos mértékben — a vaskohászat. A nagyobb szénfogyasztók között megtalálható a pesti József Hengermalom, 3—4 cukorgyár, a vegyiparból egy pesti stearingyertyagyár, továbbá Miesbach téglagyára.

A szén és bányászatának joga II. József 1788-ban kiadott rendelete értelmében a földtulajdonost illette. A földbirtokosok a szén felkutatását, kitermelését a 19. század első évtizedeiben bérlők kezére adták.

A bérlők között — miként az első fogyasztók között is — eleinte sok volt a kisiparos. Később kereskedők is akadtak köztük, akik többnyire az eladott szénmennyiség után rótták le a bérleti összeget. Hamarosan kiderült, hogy az egyéni vállalkozókra a szénbányászatban nem nagy jövő vár, mert az hatalmas tőkét igényel, ezért a vállalkozók szövetkeztek, és az egyéni bérlők helyébe a bérlőtársaságok léptek.

Az 1830-as évek második felének vége felé azonban a szén piaci helyzetének kezdődő javulásával összefüggésben a földbirtokosok igyekeztek visszavenni szénbányáikat bérlőiktől, és saját kezelésben végeztetni termelést.

A polgári szénbánya-tulajdonosok már korábban is nagy gonddal foglalkoztak a szénbányászattal. A szabad királyi városok határában, Sopronban vagy Pécsett kovácsok, lakatosok gyakran kis földjükön, szőlőjükben maguk, vagy egy-két napszámossal termelték a szenet.

Nagyobb volumenű bányászat ott indult meg, ahol a termeléshez szükséges nagyobb tőkét elő tudták teremteni: Sopron városának brennbergi bányájában, az Eszterházyak tatai és gesztesi uradalmában, a mai dorogtokodi szénbányászat területén, a Pécs vidéki szénbányákban és az államkincstár bányáiban.

A szénbányászat technikája alacsony szinten állott. A szenet többnyire a kibúvásokon a felszínen kezdték termelni. Felszín alatti termelés esetén tárókat készítettek, a tárókhoz a víz elvezetésére és szellőzésre kis aknákat vágtak. A fejtéshez a kézi szerszámokon túl éket és puskaport használtak. A szállítás kézijárgányokkal, néhol lóerővel történt. A lóerővel végzett szállítást vette át a bányákban a gőzgép. Az első gőzmozgatta szállítógépet 12 lóerővel a brennbergi bányában Miesbach Antal bérlő helyezte üzembe, 1840-ben.

A kitermelt szén mennyiségéről megbízható országos adatokkal nem rendelkezünk. A hivatalos statisztika adatai szerint Magyarország széntermelése 1841-ben 792 ezer mázsát tett ki; Csehországé ugyanakkor 4 millió 755 ezer, Sziléziáé egymillió 340 ezer, Alsó-Ausztriáé egymillió 20 ezer bécsi mázsa volt. A magyarországi széntermelés viszonylagosan csekély mennyiségéről tanúskodik az is, hogy húsz év múlva, 1861-ben egyetlen bánya, a brennbergi adott ugyanennyit.

A szénkereslet az 1840-es években Magyarországon országos méretekben még kicsiny volt, a fa bősége akadályozta hasznosítása jelentőségének felismerését.

Hátráltatták a szénfogyasztás terjedését a rossz útviszonyok és a tőkeszegénység is. A szénbányászat megindulása a tőkés ipari termelésre való áttérés kezdeti — az ipari forradalmat megelőző —, átmeneti korszakának jegyeit hordozta magán.

Magyarországon a nemesfémből és rézércekből korszakunkban felszínre hozott mennyiség nem ismert, csupán az ezekből kiolvasztott arany, ezüst és réz, ez is csak hézagosan. A hiányos hivatalos adatok szerint ezüstből 1831 és 1840 között évi átlagban 64 889, 1844-ben 69 287, 1847-ben 77 568 márka súlyú mennyiséget termeltek. Aranyból 1842-ben 2491, rézből ugyanebben az évben 36 796 bécsi mázsa súlyú volt a termelés.

Arany- és ezüstbányászat folyt Selmecen, Magurkán, Szomolnokon, valamint a Bánátban.

Rezet Besztercebányán, Szomolnokon, Miklósvágásán (Sáros megye), Iglón, a szörényi határőrvidéken és Szászkán bányásztak.

A TŐKÉS IPARFEJLŐDÉS 1848 KÜSZÖBÉN

A magyarországi tőkés iparfejlődés egész folyamatának fő vonásai a következőképpen rajzolódnak ki.

A helytartótanácshoz közvetlen benyújtott, vagy a városi hatóságok döntése elleni fellebbezésként eljutott iratok százai jelzik, hogy a tőkés iparfejlődés nagyobb lendületét alapvetően a különböző feudális kötelékek fékezték. Ezek sorába tartoztak az ellenséges beállítottságú céhek és az őket korszakunk több évtizedén át — néhány kivételt leszámítva — makacsul védelmező, majd az 1840-es években a tőkés vállalkozás iránt többnyire még mindig csupán közömbös városi tanácsok, a földesuraknak a földtulajdonnal összefüggő privilégiumai, valamint a földesúri és a városi regálejogok, városi piaci, vásári rendtartások és egyéb, már másutt szintén említett feudális kiváltságok. Az 1832—1836. és az 1839—1840. évi országgyűlések törvényhozása, továbbá főként az 1840-es években egyre több megye céhellenes fellépése — láttuk — egyre nagyobb réseket ütött ugyan a céhek kiváltságainak falán, de mindezek többségének eltakarítása 1848 márciusának törvényalkotó munkájára, a céhek vonatkozásában Klauzál céhszabályozó rendeletére várt.

Legalább ekkora súlyú, de a feudális kiváltságok továbbélésétől el nem szakítható, részben annak egyik következményeként jelentkező tényező volt a gyötrő pénztőke- és hitelhiány, amelyen 1848 előtt az 1840. évi törvénycikkek és a hitelszervezet lassú kialakulása is alig enyhíthettek valamit.

Az iparegyesület és az Országos Védegylet működése érezhetően segítette az 1840-es évek tőkés ipari fejlődési lendületének erősödését, döntő fordulatot azonban mégsem tudott elérni.

Nem hagyható figyelmen kívül az örökös tartományoknak a tőkés fejlődésben Magyarországénál jó háromnegyed—egy évszázaddal, az ipari forradalom terén mintegy három évtizeddel előbbre járó ipari fejlődése. Termékeinek versenyével szemben — gazdaságpolitikai védelem hiányában — az azonos termékeket előállító magyarországi tőkés ipari vállalatok közül csupán igen kevesen tudtak hosszabb időn keresztül helytállni. Ezen a helyzeten királyi engedéllyel, illetve császári és királyi privilégiumok juttatásával a helytartótanács esetenként, és 1848 felé haladva mind nagyobb számban javított ugyan, de általános, átfogó

változást nem idézhetett elő. Az örökös tartományok tőkés ipari vállalkozóinak kedvező, ipari protekcionista felépítésű vámrendszer pedig, amire egyébként egyes osztrák tőkés érdekképviseleti testületek nézete szerint az örökös tartományok tőkés ipari vállalatainak az 1840-es években Magyarország viszonylatában már nem volt szükségük, még csak súlyosbította a feudalizmus meghosszabbodott életéből származó és a magyarországi tőkés iparfejlődés lendületes kibontakozását hátráltató állapotokat.

A belső piac vásárlóerejének növekedése elsődleges mozgatóként, másik hatóerőként főleg a haladó politikai erők törvényhozási intézkedései, kisebb részben pedig az említett társadalmi szervezetek gazdaságpolitikai működése, s mindezek együttesen elérték azt, hogy Magyarországon az 1840-es évekre, ha szerény mértékben is, de kialakult a tőkés ipar.

A tőkés ipari vállalkozás kezdetei Magyarországon a 18. századra nyúlnak vissza. A század elején létesített üzemek az 1760-as évek második felére már beszüntették működésüket. Valamivel tartósabb — bár hullámzó — volt a tőkés iparvállalatok léte a 18. század második felében.

Az 1784—1786. évi összeírások alapján Magyarországon és Horvátországban 124 tőkés vállalkozás számolható össze. Közülük 14 Fiumében működött. A francia háborús konjunktúra előidézte átmeneti fellendülést 1815-től, hozzávetőlegesen az 1830-as évek második harmadáig a hanyatlás, az ezt követő pangás, sok üzem megszűnése, majd az évtized közepétől lassú emelkedés, azután — az 1839—1842. évi rövid visszaeséstől eltekintve — az 1847—1848. évi gazdasági válság kezdetéig tartó gyorsabb ipari fejlődés követte. 1840-ben a hivatalos statisztika szerint Magyarországon 548 tőkés ipari vállalkozás működött. Fényes Elek 1846-ban 528 üzemről adott számot. A 19. század első felének statisztikai felvételeibe sok pontatlanság, szakmai hiba csúszott. Ebből következően az abszolút számok csupán az arányok érzékeltetésére alkalmasak. A magyarországi tőkés ipari fejlődés helyét, arányait azonban a Habsburg-uralom alatt álló országok, tartományok sorában az 1842. évi hivatalos kimutatás valamelyest érzékelteti.

1842-ben a Habsburg-uralom alatt álló területek tőkés üzemeinek csupán 6,1%-a működött Magyarországon, Galíciában 3,1%-a. A tőkés ipar fejlődése ezeken a területeken csak a kezdeteknél tartott. Dalmácia

25. táblázat

Az egy lakosra jutó termelési érték a Habsburg-monarchiában 1841-ben

(konvenciós forintban)

Terület	Termelési érték
Alsó-Ausztria (Béccsel együtt)	77
Felső-Ausztria	25
Stájerország	16
Karintia, Krajna	21
Tirol	22
Tengerpart	21
Csehország	27
Morvaország és Szilézia	29
Magyarország	5
Galícia	8
Dalmácia	3
Erdély	7
Katonai határőrvidék	63

Forrás: *Hetilap*, 1845. 33. sz. 526. hasáb.

(0,8%), Horvátország (0,5%) és a határőrvidék (0,4%) pedig, ahol az összes üzemek 1,7%-át számolták össze, még a kezdetekhez is alig jutott el.

Az egy főre jutó termelési érték vizsgálata alapján ugyanerre az eredményre jutunk. A Habsburg-uralom alatt levő, a Lajtától nyugatra eső területeken az egy főre jutó termelési érték — Stájerországot kivéve — mindenütt meghaladta a 20 forintot. Magyarországon, Galíciában és Dalmáciában még a 10 forintot sem érte el. A határőrvidéken kivételesen magas az egy főre jutó termelési érték, de ez a népesség alacsony számával függ össze.

A Habsburg-uralom alatt levő területeken folyó ipari termelés teljes értéke konvenciós forintban, 1841-re vonatkozóan az adatszolgáltatás hiányosságait elismerő hivatalos statisztikából ismerhető meg (lásd 26. táblázat).

A gőzgépek használatának mértéke egyik mutatója legalább az üzembe fektetett tőke nagyságának. Magyarországon — a hivatalos statisztika

26. táblázat

A teljes ipari termelés értéke a Habsburg-monarchiában 1841-ben

(ezer konvenciós forintban)

Terület	Nagyobb tőkés üzemekben	Kisebb tőkés üzemekben és kézműipari műhelyekben	Összesen
Habsburg-monarchia	593 418	201 599	795 017
ebből			
Magyarország*	60 142	—	60 142
Katonai határőrvidék**	6 133	4 997	11 130

*Erdély nélkül.
**Az erdélyi határőrvidékkel együtt.

Forrás: Tafeln, 1841. 41. tábla.

27. táblázat

A teljes ipari termelés értéke iparáganként Magyarországon* és a katonai határőrvidéken** 1841-ben

(millió konvenciós forintban)

Iparág	Magyarország	Katonai határőrvidék
Bőráru	13,0	1,75
Len- és kenderáru	13,0	1,75
Só és vegyianyag	10,0	—
Gyapjú	5,0	1,25
Fémek	4,5	—
Vas	3,0	—
Üvegáru	1,5	—

*Erdély nélkül.
**Az erdélyi határőrvidékkel együtt.

Forrás: Tafeln, 1841. 41. tábla.

szerint — ipari vállalatban 1841 végén 9 gőzgép működött, 100 lóerővel. A statisztikából kimaradt a gácsi posztómanufaktúra 15—20 lóerős és a csepini cukorfőző 10 lóerős gőzgépe. Így is összesen csak 11 gőzgépet

hasznosítottak az országban, együttvéve 120—130 lóerőt. Ugyanakkor az örökös tartományokban összesen 337 gőzgép állt üzemben, 7733 lóerővel.

Az üzemekbe fektetett tőke forrását közelebbről szemügyre véve láthatjuk, hogy a nagy tőkebefektetést igénylő legjelentősebb vállalatok, jelentős korszerűsítések vagy a nagybirtokon (vasművek, cukorgyár, szeszipari vállalatok stb.), vagy a földesurak jelentős tőkerészesedésével (József Hengermalom, gácsi posztógyár stb.), vagy teljes egészében külföldi tőkebefektetéssel (Óbudai Hajógyár, Miesbach Alajos téglagyára, Puthon sasvári, Wechtl magyaróvári textilmanufaktúrája stb.), vagy jelentős külföldi tőkerészesedéssel (például szénbányák) jöttek létre. A kereskedelmi tőke túlnyomórészt a középnagyságú és a kisebb üzemek alapítói között szerepelt éppúgy, mint — összehasonlíthatatlanul kisebb arányban — a gazdag céhes mesterek is.

A tőkés vállalkozások mennyiségi és minőségi fejlődését egyaránt meghatározza a rendelkezésre álló munkaerő mennyisége és minősége. A textilgyártó üzemek a manufaktúra központi üzemének külső műhelyeiként egyes területeken hasznosították a falusi háziiparosok fonó-szövő munkáját, bár ebből sem volt annyi, amennyire szükségük lett volna, és a hiányt Cseh- és Morvaország, Alsó-Ausztria falvaiból pótolták. Némely iparágban, közte a textiliparban is, még önálló vagy pedig már teljesen elszegényedett és a manufaktúrában bérmunkásként, művezetői beosztásban dolgozó céhes mestereket alkalmaztak. Általában azonban a háziipar és a céhes ipar ezekben az iparágakban sem tudott kellő számú, főleg pedig megfelelően képzett munkaerőt a tőkés vállalkozások rendelkezésére bocsátani. A legjobb minőségű terméket előállító céhes mester sem tudott akkora mennyiségű árut termelni, mint a manufakturális munkamegosztásban dolgozó tőkés vállalat. A legfelkészültebb mesterek egymástól függetlenül dolgozó üzemeinek termékei sem lehettek annyira alkalmasak, mint a sokféle szakmabeli kézműves összehangolt munkáját igénylő és bonyolultabb végterméket előállító manufaktúráé, mert ez esetben az egyes szakmák terméke — önmagában nézve végterméke — csupán alkatrésze, résztermék volt a bonyolultabb késztermékeknek, aminek kiváló minőségű előállítása megkövetelte, hogy a különféle résztermékeket előállító szakmák munkáját a végtermék kidolgozásában is összefogja, egymáshoz illessze a manufaktúra magasabb szintű változatának bonyolultabb, de nagyon pontos munkamegosztása.

A dologházi, szegényházi, árvaházi munkaerő, kisebb mértékben a rabok munkavégzése, Magyarországon sem volt ismeretlen. Egyes textilipari vállalkozók éltek is a lehetőséggel, de ennek a munkaerőforrásnak — a textilipar egészében és gyártmányszerkezetében játszott szerepéhez viszonyítva — alárendelt jelentősége volt. Maguk a munkaerőt bérbe adó hatóságok sem az ebből várható bevétel összegét tartották szem előtt, hanem a rabmunka, főként pedig a dologházak esetében közbiztonsági, a szegény- és árvaházak esetében pedig nevelési kérdésként fogták fel ezt a fajta munkaerőforrást.

A jobbágy robotmunkáját túlnyomórészt favágásra, fuvarozásra, sziksógyűjtésre, faszénégetésre, hamuzsírhoz szükséges fahamu előteremtésére vagy más hasonló, szakértelmet nem igénylő munkára vették igénybe. Kivételszámba ment Andrássy György grófnak, a dernői vasmű tulajdonosának eljárása, aki egyes jobbágyait a badeni nagyfejedelemségben képeztette ki hámoros mesterségre. Gyakoribb volt a jobbágy szakmunkássá képeztetése a földbirtokos üzemében, vagy a városba áramló parasztok egy részének a tőkés polgári vállalkozónál történő betanítása egy-egy munkafolyamat végzésére a manufaktúrában. A képzést minden esetben külföldi szakmunkások látták el. A földesúri és a polgári tőkés vállalkozások szakmunkásigényüket elsősorban az örökös tartományokból, jóval ritkábban német, francia, holland vagy olasz területről elégítették ki. Külföldi munkásokból került ki a tőkés vállalkozások szakmunkásainak túlnyomó többsége. Igen jó, az örökös tartományokban (vagy más országokban, ahonnan jöttek) elérhetőnél magasabb bért kaptak, ezzel lehetett Magyarországra csábítani őket. Megszerzésük igen sokszor eredeti lakóhelyük hatóságainak ellenállásába ütközött, amelyek saját iparuk munkaerőellátásának biztosítása érdekében vagy általában tilalmazták a szakképzett munkaerő kivándorlását, vagy pedig esetenként tagadták meg az útlevél kiállítását. A nagy hazai szakmunkáshiány forrása az elmondottakból fakadt, ami elválaszthatatlanul összefüggött a tőkeszegénységgel is, mert a vállalkozó sok esetben nem tudott annyit fizetni, amennyiért külföldi szakmunkáshoz juthatott volna. Ilyen körülmények között az üzemek közötti munkaerő-csábítás ritkán fordulhatott elő, bár néhány forrás erről is számot ad. Magyarországon 1785-ben vidéken — a tőkés manufaktúrák és a bányák munkásai nélkül — 30 921 fő élt iparűzésből; 1828-ban 94 553, 1846-ban 233 324. A tőkés vállalatokban

dolgozók számát Fényes Elek 1846-ban 23 400 főre becsülte. A kézművesiparban dolgozó mesterek, legények, tanulók számát Fényes 78 ezerre taksálta. Az iparban eszerint összesen 311 324 ember dolgozott. Az egyszerűbb ipari igények kielégítésére alkalmas munkaerők száma 1785 és 1828 között több mint háromszorosára, 1828 és 1846 között csaknem két és félszeresére nőtt ugyan, de a finomabb, bonyolultabb munkák végzésére alkalmas munkaerőben továbbra is nagy hiány volt. Szakmunkáshiányról panaszkodnak ennek megfelelően a városi és központi hivatalokhoz intézett kérések, az 1843—1844. évi országgyűlés kereskedelmi bizottmányához eljuttatott szakvélemények. Erről olvashatunk az egykorú politikai publicisztikában is. Megalapozottan állítható tehát, hogy a tőkés ipari vállalkozások többek között a munkaerőhiány miatt sem tudták kielégíteni a piacon jelentkező mennyiségi és minőségi igényeket.

A többségében egyszerű kooperációs szervezetben, kisebb részben a manufakturális munkamegosztás különféle változatainak keretében termelő kapitalista üzemek nem tudták kiegyenlíteni a kézműipari termelés döntő túlsúlyát.

Végül: a tőkés vállalkozások területi elhelyezkedésére az volt jellemző, hogy a természeti feltételek és a másképp fel nem használható nyersanyag hasznosítása miatt, vagy a nagy fűtőenergiát igénylő iparágakban a vállalatok a nagy uradalmakon, vidéken keletkeztek (vas-, üveg-, papír- és egyes élelmiszeripari ágak üzemeinek nagy része stb.). Más kelet-közép-európai országokban hasonló okok miatt ugyanez volt a helyzet.

A textilüzemek többsége városban és polgári tulajdonként jött létre. Ezen a téren a 18. századhoz képest változás történt. Míg az 1779-ig alapított textilüzemek 52%-a földesúri és kamarai üzem volt, és csak 35%-a polgári vállalkozás, az 1790 és 1800 között létesültek 80%-a volt polgári tőkét használó alapítás. A polgári és a kincstári, illetve magánföldesúri textilvállalat-alapítások százalékban kifejezett aránya 1800-ra már 40 : 31. Az arányok, az 1830-as évektől 1848 felé haladva, ebben az iparágban még jobban eltolódtak a polgári tőkések javára. Telephely szempontjából már a 18. században is a városokban működő textilüzemek száma volt nagyobb. A 19. század első felében az arányok még inkább a város javára tolódtak el. Az 1800 előtti 89 ismert tőkés

28. táblázat

A textilipari tőkés vállalkozások %-os megoszlása települési formánként 1785—1787-ben és 1846-ban

Év	Szabad királyi város	Mezőváros	Falu
1785—1787	34	26	40
1846	65	20	15

Forrás: GYIMESI SÁNDOR, A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. (Gazdaságtörténeti értekezések 7.) Bp. 1975. 191.

textilipari vállalkozás 40%-a volt városban, 44%-a mezővárosban, 16%-a falun; 1848 előtt a 102 ismert telephelyű üzemnek már 68%-a működött városban, 21%-a mezővárosban, 11%-a falun. A decentralizált textilmanufaktúrák 65%-ának központja szabad királyi városban található, és csak egyé volt falun, nyolcé pedig mezővárosban.

A három települési forma között a textilipari tőkés vállalkozások százalékos megoszlását 1785—1787 között és 1846-ban a 28. táblázat szemlélteti.

A szabad királyi városok részesedése a tőkés textilipari vállalatok területi elosztásában a 18. század nyolcvanas éveitől 1846-ig eltelt 60 év alatt nemcsak megnőtt, hanem túlsúlyba is került.

Az ipari tőke, a munkaerő, a technika 1790-től 1848-ig tartó fejlődését áttekintve, minden vonatkozásban szembetűnik — az utolsó 15 év önmagában véve hatalmas előrelépését is beleszámítva —, hogy a magyarországi iparnak még számos lépést kellett megtennie ahhoz, hogy elérjen az ipari forradalom kezdetéig. Volt népességszaporodás, bizonyos fejlődés észlelhető a mezőgazdaságban is, de meg kellett szüntetni minden feudális előjogot, ami még a tőke szabad mozgásának, vállalkozásának és a potenciálisan létrejövő munkaerő szabaddá válásának útját eltorlaszolta, a föld áruvá alakulását stb. gátolta. Biztosítani kellett azokat a belső tőkeforrásokat, amelyekből merítve az ország szükségleteihez, gazdasági adottságaihoz mért arányú korszerű ipar kibontakozhatott. Az infrastruktúrához kötődés — láttuk — egyelőre még szintén csekély. E feladatok megoldása felé nyitotta meg az utat 1848 magyarországi forradalma.

IPARFEJLŐDÉS AZ ERDÉLYI NAGYFEJEDELEMSÉGBEN

Erdélyben és az erdélyi határőrvidéken a királyságénál kedvezőtlenebb természeti-földrajzi adottságok, a terület nagyobb részén a szántóföldi művelés céljaira a jobbágyok rendelkezésére álló csekély földmennyiség, az a körülmény, hogy a paraszti lakosság nagyobb része szűkében volt az állatállománynak, és az igen súlyos feudális terhek miatt együttesen sokkal nagyobb szerep jutott az iparnak, mint a királyságban. A falusi lakosság tekintélyes hányada rendszeresen kényszerült arra, hogy a mezőgazdasági termelésből származó csekély jövedelmét otthon végzett ipari tevékenység révén kiegészítse. Igen sokan — föld és állat híján — a városokba mentek, hogy ott biztosítsák megélhetésüket ipari segédmunkásként, napszámosként és más, az iparhoz kapcsolódó elfoglaltságokkal vagy szolgáltató munkával. A népesség egészéhez képest jóval magasabb volt a céhes vagy céhen kívüli iparűzők, főként azonban a nagyobb részben paraszti bányamunkások aránya, mint a királyságban; 1848 felé haladva, különösen az 1840-es években gyarapodott a tőkés ipari vállalatokban foglalkoztatott bérmunkások száma is. Az ipar jelentőségét Erdély lakossága számára az is mutatja, hogy az egy főre jutó ipari termelési érték is valamivel magasabb volt, mint a királyságban, noha a Habsburg-uralom alatt levő más területekéhez, különösen az osztrák és cseh—morva tartományokéhoz viszonyítva azokénak csak egészen kis hányadát tette ki.

Erdély iparának a királyságétól eltérő egyik sajátossága volt az, hogy a céhes, majd a fejlődő tőkés ipar sokkal nagyobb mértékben támaszkodott, mindenekelőtt a textilipari termelésben, a parasztok ipari tevékenységére, mint a királyságban. Dél-Erdély falvaiban 600 család foglalkozott fonással-szövéssel. A román határőrvidék lakói is fonással, szövéssel, gyapjúfeldolgozással egészítették ki szűkös mezőgazdasági jövedelmüket. A Szászföldön, különösen Brassóban, de más textilipari gócokban is — Nagyszebenben, Nagydisznódon, Szászvárosban, Segesvárott — a környékbeli falvak lakóival szerződtek gyapjúfonásra a céhes mesterek és a textilmanufaktúrák tulajdonosai.

Erdély román parasztjai a szlovák parasztoknál is tömegesebben foglalkoztak fából faragott mezőgazdasági eszközök, szerszámok készítésével, amelyeket az Erdélyhez viszonylag közel fekvő királyságbeli

vásárokon vagy házalás útján hoztak forgalomba. A Szamoson, a Körösön, az Aranyoson, de legnagyobb mennyiségben a Maroson szállították tutajokon az épület- és tűzifát Erdély sík területeire, még inkább a királyság alföldi városaiba, hogy ott a fa árából beszerezhessék a lakóhelyükön meg nem termelhető élelmiszereket, ezenkívül még — kisebb mértékben — némely ruházati cikkeket is.

Az erdélyi céhes ipar a népesség egészéhez képest is, az ipari termelésben megőrzött súlyát tekintve is izmosabb volt a királyságbelinél (Brassó 49 céhe exportált a két román fejedelemségbe). Bomlási folyamata nem csupán később kezdődött az erdélyi feudális terhek hosszabb ideig élő volta miatt, mint a királyságban, hanem főként a textilipari termelésben játszott szerepe és az Erdélyt még a királyságnál is jobban gyötrő tőkeszegénység miatt lassabban is haladt előre. A Szászföld volt a céhes ipar, mindenekelőtt a textilipar fő bástyája, bár más iparágak céhei sem voltak gyengék, különösen Brassóban, noha meg sem közelítették a textilipari céhek erejét. Brassó, Nagyszeben, Nagydisznód, Szászsebes, Segesvár szász céhes mesterei látták el különféle gyapjúszövetekkel — hozzávetőlegesen az 1830-as évek második feléig uralkodó szerepkörben — a belső piacon a hadsereget, még inkább Moldvát és Havasalföldet, ahol kelendők voltak len- és kenderszöveteik, vásznaik is. A céhrendszer válságának elhúzódása, bomlásának későbbi kezdetei — részben a Moldvában és Havasalföldön, különösen az 1830-as, 1840-es években Erdélyben is — a gyarapodó mezőgazdasági árutermelés révén bővülő textiláru-felvevőképességgel is összefüggtek. Erdély belső piacán találtak gazdára a selyemszövetek, továbbá egyéb, a közvetlen fogyasztást szolgáló céhes kézműipari termékek (kalapos, asztalos, rézműves munkák stb.).

Nem tért el azonban a királyságbelitől az erdélyi céhek magatartása. A céhes elzárkózás, a monopóliumra törekvés, a céhbe jutás megnehezítése éppúgy jellemző volt rájuk, mint a városi tanácsokban ülő kézműves mesterek visszaélései tisztségükkel céhes társaik érdekében, a tőkés versenytársak működésének akadályozása céljából. A szászföldi városok tanácstagjai ebben a vonatkozásban csakúgy élen jártak, mint céhmestertársaik a céhbe lépni kívánó legények kísérleteinek meggátlásában. Az elszegényedő parasztok soraiból is mindinkább gyarapodó céhen kívüli iparűzők legnagyobb számban a szász városokban

éltek. Ennek az is oka volt, hogy itt nyílott a legjobb alkalom ipari termékek eladására a belső piacon. A két tényező összefüggött, nem választható el egymástól. Erdélyre inkább az iparűzők városokba áramlása, összpontosulása volt a jellemző, és nem a vidékre húzódás, mint a királyságban.

A céhrendszer válságát azonban Erdélyben sem lehetett feltartóztatni. Nem csupán amiatt, mert a falvakban és a kisebb városokban a mezőgazdasági és a kézműves mesterség közötti munkamegosztás a legtöbb esetben még nem haladt előre jelentősen, sokkal inkább amiatt, mert a dunai gőzhajózás elterjedése óta szaporodtak a céhrendszer létét fenyegető tünetek. Az örökös tartományokból érkező és a céhek által is készített ipari termékekkel az erdélyi céhek árui minőségben, sokszor árban sem tudták felvenni a versenyt. Igaz, a válság nem volt olyan gyors ütemű, mint a királyságban, mert Moldva és Havasalföld már említett gazdasági fellendülése a vámhatárokon kívüli piacok erősödését hozta — egyelőre még jelentős külföldi tőkés versenytárs nélkül —, és ott a céhes ipari termékek is elhelyezhetők voltak. Ennek következménye lehetett az is, hogy sem a szász céhek, sem — és ez még fontosabb — tagjaik száma nem csökkent 1848-ig.

Az 1840-es években azonban már a tőkés ipari vállalkozások számának növekedése is felgyorsította a céhrendszernek az örökös tartományokból származó termékek versenye folytán már előbb lassan megindult válságfolyamatát. Annál is inkább, mert éppen a textiliparban létrejövő tőkés ipari vállalkozások tekintélyes része többnyire meggazdagodott szász — leginkább posztókészítő — céhes mesterek műhelyeinek a céhkereteket szétfeszítő méretűekké növekedése folytán keletkezett. Brassóban, Nagydisznódon, Nagyszebenben, Szászsebesen, Segesvárott már a 19. század első harmadában 15—20, 25—30 segéddel dolgoztak a főként exportra termelő mesterek. Műhelyeik az 1830-as évek során átalakultak egyszerű tőkés kooperatív üzemekké. Ők szerződtették a környező falvak lakóit otthoni gyapjú- vagy pamutfonásra.

A román és a szász kereskedők tőkéjüknek csak kis hányadát fektették ipari vállalkozásba, s így hoztak létre inkább kisebb egyéni üzemeket, vagy részvénytársasági formában nagyobbakat. Úgy lehet, nem elsősorban az alaptőke nagysága, mint inkább az tarthatta vissza őket a nagyobb tőkebefektetésektől, hogy az ipari tőkebefektetés a kereskedelemben

forgatható tőkénél lassabban terült meg, és nagyobb hasznot is csak idő múltával hozott; nem kevésbé azonban az erdélyi belső piac fejlődésének a királyságbelinél lassúbb gyarapodása, a polgári földtulajdon szerzésének lehetetlensége a feudális birtokon és más feudális akadályok.

Erdélynek a bányászat és a kohászat utáni legfontosabb iparágában, a textiliparban a gyapjúfeldolgozásnak jutott döntő szerep. Az 1841. évi hivatalos statisztika szerint Erdélyben a népesség számához viszonyítva jóval több gyapjút dolgoztak fel, mint a királyságban.

29. táblázat

A gyapjúfeldolgozás mennyisége és értéke 1841-ben

Terület	Gyapjúfeldolgozás	
	ezer bécsi mázsában	ezer konvenciós forintban
Erdély*	25	1 800
Magyarország*	70	5 000

*Az erdélyi, illetve a horvát—szlavón határőrvidék nélkül.

Forrás: Tafeln, 1841. 41. tábla.

Erdély lakossága Fényes Elek szerint 1846-ban összesen 2 223 243, a Magyar Királyságé 11 895 796 fő volt, vagyis Erdély lakossága ennek egyötödét sem tette ki. Gyapjútermelésének értéke viszont a magyar királyságbelinek több mint egyharmadával volt egyenlő.

A mezőgazdasági növényi, továbbá az ásványi eredetű nyersanyagot feldolgozó ipari üzemek a feudális urak birtokain, a kohászati üzemek és bányák esetében kincstári uradalmakon is működtek. A 19. század elején Erdélyben a jelzett ágazatokban mindössze néhány kezdetleges, jobbágyi roboterővel működtetett ipari üzem létezett. Legtöbbjük 1815 után bezárta kapuit. Hagyományos eljárással és többnyire bérlők működtették a hamuzsírfőzőket, az üveghutákat, a fűrészmalmokat, a papírmalmokat, bár ezek között a Székelyföldön néhány esetben kereskedőtőkés vállalkozás is akadt. Erdély jelentős — vidéken levő — tőkés ipari vállalkozásai a vasművek és a rézhámorok voltak. Az erdélyi fémek nem voltak jó minőségűek, mert az ércet zúzás közben nem tisztították meg

30. táblázat

Erdély vastermelése 1841-ben
(bécsi mázsában)

Terület	Nyersvas			Ebből		Öntöttvas		
	állami	magán	összesen	feldolgozott	maradvány	állami	magán	összesen
Erdély*	22 643	27 541	50 184	40 943	9241	2098	2248	4346

*A határőrvidék nélkül.

Forrás: Tafeln, 1841. 41. tábla.

kellően. Erdély vastermelésének alakulását — üzemtulajdonosok szerinti bontásban — az 1841. évi hivatalos statisztika szerint a 30. táblázat szemlélteti.

1841 és 1847—1848 között néhány — név szerint is megjelölhető — magántulajdonban levő vasmű termelési adataiból arra lehet következtetni, hogy a termelés általában növekedő tendenciájú volt. A növekedés mértéke a korszerűsítéstől függött.

Azok az erdélyi állami vasművek, amelyekben korszerű technológiát alkalmaztak, fa- vagy kőszéngázas befúvású kavarókemencét, gőzkalapácsot, jóval nagyobb arányban növelhették termelésüket, mint a tulajdonos szerint ismert és jórészt még hagyományos eljárással termelő magánvasművek. Erdélyben négy rézhámor is működött, valamennyi szász polgárok tulajdonában. Termelésük hagyományos módon folyt.

Néhány más iparágban is elkezdődött a technológia korszerűsítése, így a román határőrvidéken az orláti papírgyárban, amely már gőzgépet használt hajtóerőnek, valamint Csáky Rozália grófnő csákigorbói cukorgyártó „fábrikájában", amelyet korszerűen szereltek fel. Az uradalmi és a tizenkilenc, szász polgárok tulajdonában levő szeszfőzde korszerűsítéséről egyelőre hiányoznak a tájékoztató adatok. A vegyiparban a nagyszebeni román kereskedők létesítettek részvénytársasági formában stearin- és gyertyagyártó üzemet. Az üzemek korszerűsítése és az új, immár tőkés vállalatok létesítése túlnyomórészt az 1840-es években történt meg. A nyomdák technikája nem változott. Számuk 1801 és 1850 között 14-ről 13-ra csökkent.

Erdélyben a gyártási technológia modernizálása, a gépek alkalmazása nem csupán a mezőgazdaságban, hanem a tőkés ipari üzemekben is lassabban és az arányokat nézve kisebb mértékben ment végbe, mint a Magyar királyságban. Ennek részben a belső piac lassú gyarapodása és ezzel is összefüggően a tőkefelhalmozás nehézségei, továbbá a kölcsönszerzésnek a feudális kötelékek súlyosabb voltából és 1848-ig továbbéléséből eredő akadályai, részben pedig a kereskedelmi tőkének az ipari vállalkozástól való — már jelzett — viszonylagos tartózkodása lehettek az okai. Egy-egy gép, korszerű készülék — láttuk — fel-feltűnik egyes üzemekben, ám szélesebb körű felhasználásukra 1848 előtt még a textiliparban is csak szórványosan kerül sor. Csak igen lassan indul meg az erdélyi gépgyártás. Úttörője Rajkó Péter. A szerszámok, eszközök tökéletesítése azonban már folyik, amit az 1840-es években főként a mezőgazdasági szerszám- és eszközgyártó műhelyek alapítása jelez, minthogy viszonylag erősebb igény a fémfeldolgozás eme területén jelentkezett.

Erdély bányászata mindenekelőtt, de nem kizárólag a lakosság megélhetésének biztosítása szempontjából volt fontosabb a Magyar királyságénál. A só- és ércbányászat Erdély gazdaságában előkelő helyet foglalt el. A fémfogyasztás növekedése már az 1830-as években az ércbányászat termelésének emelésére ösztönzött. Ennek egyik tüneteként fogható fel a bányajogosítványok számának emelkedése (1800 és 1817 között 450, 1827 és 1835 között már 750). Míg 1800-ban 1200 kisebb-nagyobb arany-, ezüst-, réz-, vas- és ólombánya működött Erdélyben, 1841-ben már 2403.

Minthogy a bányászat nagyobb tőkebefektetést igényelt, Erdélyben a bányavállalkozásban jobban elterjedt a részvénytársasági forma, mint más ipari ágazatokban. 1847-ben 47 bányakitermelő vállalat 601 kibocsátott részvény elhelyezéséből felhalmozódott tőkével gazdálkodott. A részvényeknek csaknem 75%-a, 4373 darab, polgári magánvállalkozók, kisebb részük erdélyi mágnások tulajdonában volt. Igen jelentős volt az ausztriai tőkebefektetés a vasbányákba, de számottevő a szász és a román polgároké is, és ez utóbbiaknál kisebb mértékben állami tisztviselőké.

A bányák termelési eredményeit egyes helyeken új gyártási eljárások, találmányok bevezetése révén igyekeztek növelni. A topánfalvi román jobbágy, Palade Constantin érczúzója már az 1820-as években segítette

a termelés növelését. Debreczeni Márton mérnök, aki szintén jobbágyszármazású volt, csavarvonalas fújtatójával nemzetközi hírnévre tett szert. Találmánya révén az ezüstkiválasztásból származó bevételek a korábbi évi 22 ezer konvenciós forintról az 1840-es évekre már 752 ezer konvenciós forintra ugrottak fel. Az 1840-es években az érczúzók üzemeltetéséhez szükséges és az időjárástól függő vízmennyiség szolgáltatta hajtóenergia helyett lassan kezdték bevezetni a gőzgépeket, elsőként a zalatnai, majd a nagybányai kincstári uradalomban. A gőzgépek kis száma és csekély teljesítőképességük érzékelteti, hogy a modern iparosodás felé vezető úton ezen a területen is még csupán az első, kis lépéseknél tartottak. Ezüstből az 1831—1840. évek átlagában 6206, 1842-ben 5881, 1844-ben 5926, 1847-ben 5933 márkányit, aranyból 1842-ben 3597, rézből ugyanebben az évben 1634 bécsi mázsányit termeltek.

Az arany-, ezüst-, réz-, ólom- és higanytermelés értéke az 1825 és 1830 közötti évek átlagában 1 088 671 konvenciós forint, 1842-ben (a gőzgép hajtóerőként történt bevezetése után) 1 566 999 forint volt. Az ipari üzemekben a 19. század első felében már túlnyomórészt bérmunkásokat foglalkoztattak. A termelt áru egy részének átadása révén a természetbeni bérezést, amely egyes helyeken a földesúri üveghutákban a 18. század végén még élt, a 19. században már felváltotta a természetbeni termékrészesedés pénzbeli ellenértékének kifizetése, helyenként pedig a teljesítménybérezés, a havi-, illetve a napszámbér.

A munkaerő forrásai jórészt azonosak voltak a magyar királyságbeliekével. A földesúri papírmalmokban, üveghutákban, hamuzsírfőzőkben a környékbeli falvak parasztjait foglalkoztatták kisebb részben robottal, nagyobbrészt a városi béreknél jóval alacsonyabb napszámos vagy havi munkabérért. A városi tőkés üzemek idénymunkásai, szerződéses otthonmunkásai a környező falvak parasztjaiból kerültek ki. A napszámosok, a különféle szolgáltató munkákat végző szakképzetlen vagy betanított munkások faluról, megélhetésre nem lelő parasztok soraiból költöztek a városokba. A manufaktúrák szakmunkásai közül az egyszerűbb műveleteket velük és a céhbe jutni nem tudó kézművesipari legényekkel végeztették, míg a finomabb és nagyobb szakértelmet igénylő munkákat, továbbá egy-egy munkafázis irányítását, vagy az egész termelés felügyeletét külföldről szerződtetett bérmunkásokra bízták. Brassó gyapjú- és pamutfonó manufaktúráiban női- és gyermekmunkásokat is

foglalkoztattak. Erdély kézműiparában 1847-ben 52 981 fő, bányamunkásként 1835-ben 11 255 fő, Kőváry 1847-ben megjelent statisztikája szerint 10 410 ember dolgozott.

Erdély 1848 előtt még csupán a tőkés iparfejlődésre való átmenetnek a Magyar Királyságét csak alig meghaladó szintjéig jutott el (1844-ben az egy főre jutó termelési érték a Magyar Királyságban 5 konvenciós forint, Erdélyben 7 konvenciós forint volt, ami azt jelenti, hogy Erdélyben az egy főre jutó termelési érték — Dalmáciát kivéve — valamennyi Habsburg-uralom alatt levő terület egy főre jutó termelési értékének alig egyharmada-egynegyede, Alsó-Ausztriáénak egytizede volt). Csupán Stájerországgal összehasonlítva közelítette meg az erdélyi az egy főre jutó termelési értéknek a felét. Erdély textiliparának 1840. évi 2 millió konvenciós forint termelési értéke csupán harmincadrésze volt az örökös tartományokénak.

Erdélyben az 1840-es években már több mint 400, a magyar királyságbelihez hasonló nagyságú tőkés ipari üzem működött. Erdély ipari termelésének értéke 1841-ben elérte a 28 millió 134 ezer konvenciós forintot; ebből 16 millió 428 ezer nagyobb tőkés üzemek termeléséből származott. Iparának a Magyar Királyságénál viszonylag és némileg izmosabb voltát azonban egyelőre még a jelzett okok miatt inkább erős, bár bomló városi céhrendszerének köszönhette. A feudalizmusnak a magyar királyságbelinél sokkal súlyosabb gátjai útját állták annak, hogy a rendelkezésre álló munkaerő a földesúri birtokon szabadon eladhassa munkaerejét, a pénztőke birtokosa feudális előjogoktól nem korlátozottan fektethesse pénzét vállalkozásba, üzeméhez földet vásárolhasson. Ez és az infrastruktúrának a magyar királyságbelinél kezdetlegesebb volta, a még gyötrőbb tőkehiány és a kereskedelmi tőke nagyobb részének tartózkodása a jelentősebb tőkebefektetésektől, együttvéve gátolták, hogy Erdély ipara 1848 forradalma előtt átléphesse az ipari forradalom küszöbét.

V. FEJEZET

AZ UDVAR ÉS AZ URALKODÓ OSZTÁLY SZÖVETSÉGE A FORRADALOM ELLEN (1795—1812)

1. NÉPESSÉG ÉS TÁRSADALOM A 18—19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A NÉPESSÉG SZÁMA

„Nem lehet . . . a törvények és rendeletek hatását helyesen megítélni, még kevésbé azokat jól kiválasztani és elrendelni, ha nem ismerjük pontosan az ország népességének számát, s nem vagyunk állandóan tájékozva annak növekedéséről, illetve csökkenéséről."[1] Ezzel indokolta II. József 1784-ben a magyarországi népszámlálás elrendelését. A felvilágosult abszolutizmus, az újkori állam sokrétű tevékenységében már nem nélkülözheti a pontos ismereteket a lakosság számáról, korösszetételéről, élet- és vagyoni viszonyairól, foglalkozási rétegződéséről. Míg a korábbi évszázadokra vonatkozóan mindezt csak durva becsléssel tudjuk megközelíteni, a 18. század végétől népszámlálások, statisztikai felmérések lehetővé teszik, hogy többé-kevésbé pontos számadatokat idézzünk.

Többé-kevésbé, hiszen a statisztikai módszerek még kezdetlegesek, s az összeírás, az adatfelvétel sem mindig megbízható. Ami ennél lényegesebb viszont, hogy a népszámlálások — melyeknek szempontjai változtak — korántsem terjedtek ki a lakosság és az ország területének egészére; a nemesség ugyanis végsőkig tiltakozott az ellen, hogy bármilyen összeírásba belekerüljön. 1777-ben, amikor Mária Terézia pátense elrendelte a cseh—osztrák tartományokban a népszámlálást (mely minden felekezetre, rendre és osztályra kiterjedt), a magyar nemesség még meg tudta akadályozni, hogy a rendelet érvényét Magyarországra is kiterjesszék. II. József azonban 1784—1785-ben keresztülviszi és katonai segédlettel

[1] Uralkodói leirat Esterházy Ferenc gróf kancellárhoz. Közli: Thirring Gusztáv, Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938. 145.

végrehajtja a népszámlálást az egész birodalomban; sőt azt is elrendeli, hogy a népszámlálás befejezése után a helyi hatóságok folyamatosan vezessék tovább a népességnyilvántartást, így a népszámlálási adatokat a változásoknak megfelelően évenként javítani lehet. 1786–1787-ben a megyék eleget is tettek az utasításnak, 1788-tól azonban többnyire hallgatólag elszaboltálták. Az 1790–1791. évi országgyűlés hivatalosan is érvénytelenítette József rendelkezését, ugyanakkor bizottságot küldött ki a népszámlálás új rendszerének kidolgozására. Az új rendszer lényege, ahogy ezt az 1802: II. tc. rögzítette, hogy a népszámlálás csak a nem nemesekre terjed ki, mert — olvassuk az országgyűlés hivatalos naplójában az indokolást — „a nemesi személyi szabadság oly becses, valamint a birtokok tulajdonsága; valamint tehát ki-ki sérelmesnek tartaná, ha vagyonja feljegyeztetnék, úgy a nemes személyeknek megszámlálását veszedelmesnek, sőt sérelmesnek is lenni ítélték" a karok és rendek.[2]

A másik nehézséget az okozza, hogy az összeírások nem ölelik fel az ország egészét, a királyság területe ugyanis — a Bécs által következetesen érvényesített „divide et impera" politika következtében — nem tartozott egységes kormányzat alá. A magyar országgyűlés elrendelhette a népszámlálást, rendelkezése azonban nem vonatkozott az Erdélyi Nagyfejedelemség területére, ahogy az ország déli részén széles sávban húzódó határőrvidékre sem. A határőrvidékre az 1787-es népszámlálás sem terjedt ki, az 1804-es pedig már Erdélyre sem. Az utóbbi részletfelvételei egyébként is csak töredékesen maradtak ránk. A hiányzó számokat továbbra is következtetésekkel és becslésekkel kell pótolnunk.

1787-ben a népszámlálás eredményei (kerek számokban) így alakultak: a szűkebb értelemben vett Magyar Királyság 6 millió 468 ezer, Horvát-Szlavonország 647 ezer, az Erdélyi Nagyfejedelemség 1 millió 440 ezer, összesen 8 millió 555 ezer fő. Ehhez azonban hozzá kell adnunk a népszámlálásból kihagyott tényleges katonai szolgálatot teljesítőket (mintegy 260 ezer fő) és a katonai határőrvidék lakosságát (kereken 700 ezer fő). Magyarország lakosságának száma tehát 1787-ben 9 millió 515 ezer fő. 1804-ben a Magyar Királyságban (Horvát-Szlavonországgal együtt, de a katonai határőrvidéket nem számítva) 7 millió 556 ezer főt írtak össze.

[2] Naponként való jegyzései az 1802. esztendőben ... rendelt magyar ország gyűlésének. Pozsony, 1802. 108–109.

Ehhez a számhoz azonban hozzá kell adnunk a nemeseket (körülbelül 340 ezer), a papokat (körülbelül 150 ezer) és az összeírásból kimaradt katonaságot (körülbelül 164 ezer), úgyhogy az össznépesség száma 8 millió 75 ezer körül lehetett. Ez 17 év alatt mintegy 12%-os, nagyon mérsékelt növekedésnek felel meg. Ha ezt a növekedést feltételezzük Magyarország többi területén is, a számok így alakulnak: Erdély népessége 1 millió 613 ezer, a határőrvidéké 784 ezer fő, azaz az össznépesség kereken 10 millió 472 ezer fő.

Ez a népességszám önmagában tekintélyesnek mondható. A Habsburg-monarchia (Belgium nélkül) összlakossága ebben az időben kereken 23 millió volt, a birodalom lakosságának tehát 45%-át Magyarország adta. (Területileg viszont Magyarország az egész monarchiának majdnem 55%-át alkotta.)

A lakosság növekedése a vizsgált korszakban korántsem volt egyenletes. Részletes összehasonlítást lehetővé tevő számsoraink nincsenek, de a különböző egykorú adatok azt mutatják, hogy az 1790-es években a lakosság növekedése stagnált, egyes vidékeken a népesség fogyott, s csak 1797 után indult emelkedésnek.

Ezt elsősorban az 1790—1795 közötti sorozatos rossz termésű esztendők, s a nyomukban fellépő ínségek, járványok magyarázzák. 1790-ben a szárazság teszi tönkre a vetéseket és a takarmányt, úgyannyira, hogy az egykorú följegyzés szerint: „a tavaszi vetés csak gaz lett, több helyen még csak meg se kapálhatták".[3] Csongrádban „ezen egész vármegye azt meg nem arathatta, amit a földbe vetett".[4] 1791 januárjára az Alföldön éhínség köszöntött be. Csongrádban a parasztok a szolgabírót ostromolták ennivalóért, „mert három hete sem láthatnak egy harapás kenyeret".[5] A szolnoki ferencesek följegyzése szerint: „A nép oly nagy szükségben van, hogy a nád belséből készült lepényekkel táplálkozik, s döglött állatok húsát eszi, amiből különféle betegségek támadván, sokan elhaltak . . . Reggeltől estig szakadatlan sorban jöttek a zárdába, kenyeret kérvén, kik majd éhen vesztek."[6] A Kunságban az emberek „százankint hagyták

[3] Réthly Antal, Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701—1800-ig (továbbiakban: Réthly, Időjárási események . . .). Bp. 1970. 372.

[4] *Bécsi Magyar Kurír*, 1791. január 18.

[5] Uo.

[6] Réthly, Időjárási események . . . Bp. 1970. 375.

oda házukat és oda takarodtak telelni, az hol koldulással élhettek. A marhák földet evén, eldöglöttek." A nép szegényebb része „mindenéből kifogyott, annyira, hogy a testi ruhát is a kenyér végett eladni kénytelenítttetett".[7]

1791-ben az alföldi termés gyönge-közepes volt, a korán beállt őszi esők viszont teljesen tönkretették a bortermést. A hegyaljai Tállyán „ilyen lucskos, mocskos szüretet emberemlékezet óta nem adott Bacchus".[8] Októberben már jeges hó borítja a szőlőket. 1792-ben az Alföldön egész nyáron esik az eső. „Az öregek azt beszélik, hogy ilyen nyomorúságos aratást még sohasem értek" — jegyzik fel Pest megyében.[9] Ahol termett valami, a folytonos eső miatt nem tudták behordani. Erdélyben „minden takarmány a mezőn ázott és rothadott".[10]

1793 közepes termést hozott, 1794-ben azonban minden korábbit felülmúló országos aszály következett. Már májusban „minden környékről jött levelekben azt a panaszt olvasom — írja a *Magyar Hírmondó* szerkesztője —, hogy februáriustól fogva vagy teljességgel semmi, vagy igen kevés eső volt, hogy a nagy szárazság miatt az őszi vetések ki nem hányhatták jól a kalászokat, hogy máris megsárgultak, hogy a szénát termő réteken a füvek töveikről mind kiégtek, . . . hogy a terméshez legkevesebb reménység sem lehet".[11] Júliusban „már a szőlő is mind megfonnyad".[12] A Hajdúságban „mind a kaszálók, mind a vetések elégtek a nagy melegség miatt . . . Sokan egy szemet se láttak belőle. Még a szalmája is odavan az életnek."[13] Amire nincs példa, a nagy szárazságban kiszárad az Ecsedi-láp. Békésben, Erdélyben már a marha is döglik, s Debrecenben a borjas tehenet a szokásos 40—50 forint helyett 5—6 forintért adják. Kiskunhalason már augusztusban kenyeret osztanak a népnek, s a búza köblének ára 3 máriásról 20 forintra emelkedik. Az Alföldön „sok helyeken füvet ettek az emberek, másutt kukoricacsutkát

[7] Uo.
[8] *Bécsi Magyar Kurír*, 1791. november 25.
[9] Uo. 1792. szeptember 7.
[10] Uo. 1792. szeptember 4.
[11] *Magyar Hírmondó*, 1792. május 23.
[12] Uo. 1792. augusztus 19.
[13] Uo. 1792. augusztus 12.

törtek lisztté, s abból csináltak pogácsát".[14] Miskolcon leszedik a házakról a zsúptetőt, azzal etetik a jószágot. A szárazság és az ínség talán legnagyobb a Dél-Alföldön: kiszáradtak a kutak, járványok léptek fel. Versecen ötszáz embert, főleg gyermeket vitt el a himlő.

A kormány és a nagybirtokosok gabonát osztanak, de a szükséglethez képest csak nagyon kicsik a készletek, s a vetésre is gondolni kell. A száraz nyárra köszöntő szokatlanul hideg tél aztán egész sorokat vág az éhező, legyengült népességben. Szarvason, Tessedik Sámuel följegyzése szerint, „olly nagy rakásokban hevertek az állatok hullái s csontvázai, hogy még több mint kétezer kutya sem tudta a bűzlő dögöket elfogyasztani".[15] Tavaszra kelve pedig feltámadtak a járványok, a dunántúli Babócsától az erdélyi Alvincig. Debrecenben emberek vonják a szárazmalmot, mert a lovak a gyengeségtől felállni sem tudnak. Az utazás leáll, mert nincs ló a váltásra a forspont helyeken.

1795 nyarán végre jó a termés, a Bánságban egy köböl vetőmag mintegy húsz köböl magot adott; a himlő azonban ismét felüti a fejét, ezúttal főleg a gyermekek közt végez nagy pusztítást. Liptó megyében négy hónap alatt 3222 gyermek halt meg, Jolsván „száznál több", Temes megyében „sok száz", Máramarosban „a himlő egészen elfutotta a vármegyét".[16]

1796 elején délről betört a pestis — először Hunyadban, aztán Belgrádnál —, de sikerült lokalizálni. A termés viszont jó. Mintha csak kárpótolni akarná a természet, amit az előző években elmulasztott: sorozatosan jó termésű esztendők következnek. 1800-tól már gabonafelesleg mutatkozik, járványokról is keveset hallunk, megindulhat az élet regenerálódása. A természetes szaporodás azonban továbbra sem túl nagy. Az egészségtelen életviszonyok, a nagyarányú csecsemőhalandóság, a felnőtt férfi korosztályokban a franciák elleni háború évről évre tömegesen szedik áldozataikat.

A népesség kor szerinti összetétele az 1804-es népszámlálás szerint egészséges: kereken 46% a 17 éven aluliak száma, 21% a 41 éven felüli „öregek" aránya és 33% a 18—40 évig terjedő munkabíró korosztály. A felső-magyarországi városokat kivéve mindenütt erős férfitöbblet mutatkozik.

[14] Réthly, Időjárási események ... Bp. 1970. 419.
[15] Tessedik Sámuel, Szarvasi nevezetességek. Bp. 1938. 78.
[16] Réthly, Időjárási események ... Bp. 1970. 433.

NÉPSŰRŰSÉG, TELEPÜLÉSEK, VÁROSOK

Az átlagos népsűrűség 1790 körül négyzetkilométerenként 29 fő volt Magyarországon, s ez a szám 1804-ig 31-re emelkedett. Ez azonban önmagában nem sokat mond, mert a népesség száma megyénként és történelmi tájanként nagy eltéréseket mutatott. A török hódoltság következményei száz év távlatából is észrevehetően éreztették hatásukat.

A legsűrűbben lakott övezet még mindig az egykori, törököktől meg nem szállt királyi Magyarország területe. A szlavóniai Varasd és Kőrös megyéktől Zalán, Vason, Sopronon át Pozsony, Trencsén és Nyitra megyéig a népsűrűség átlagban 40—50, ez az ország legsűrűbben lakott területe. Ezen belül is kiugrik 50 fölötti népsűrűségével Pozsony és Nyitra megye. Az északi hegyvidéken, Árvában, Turócban, Sárosban, Zemplénben 33—37 ; Szepesben és Abaújban ismét 41 a népsűrűség. Ez az erdős, hegyes, kevés termőfölddel rendelkező északi terület, természeti viszonyaihoz képest, az akkori primitív gazdálkodási viszonyok mellett, már szinte a túlnépesedés határán van. Zempléntől kelet felé azután hirtelen gyérül a lakosság: Ung, Bereg, Ugocsa területén már csak 18, Máramarosban pedig eléri az országos mélypontot: négyzetkilométerenként 9 fő.

Viszonylag sűrűn lakott az ország keleti része, Erdély, ahol — szintén számításba kell vennünk, hogy a hegyvidék nagy területei lakhatatlanok — a négyzetkilométerenkénti átlag 24 fő. Ez persze csak átlag, ezen belül az erdélyi medence közepe, Küküllő és nyugaton Közép-Szolnok megye a legsűrűbben lakott (42, illetve 33 fő négyzetkilométerenként). A Szászföld egyes részei a 30-as sűrűségig emelkednek. A legritkább a lakosság Hunyadban és a Keleti Kárpátok vidékén, a Székelyföldön, Csík, Gyergyó, Háromszék és Udvarhely területén, ahol a népsűrűség négyzetkilométerenként 11—17 fő.

Az Alföld, a hajdani török hódoltság, a 18. századi nagy telepítések és belső népmozgalmak után is gyéren lakott, átlagban alig éri el a négyzetkilométerenkénti 22 főt. Ezen belül persze itt is erős különbségek mutatkoznak. Az északi-északkeleti peremvidékek, Borsod, Szabolcs, Heves viszonylag a legnépesebbek: 33—35 fő négyzetkilométerenként; Békés, Csanád, Csongrád gazdag földjein azonban mindössze 17 főt találunk négyzetkilométerenként. Valamivel magasabb ez a szám a Duna mentén

(25), de nem éri el a kelet-dunántúli megyék (dunántúli átlagban szintén alacsony) 36—38 fő körüli átlagát. Csak Temes és Krassó megyében emelkedik a népesség a négyzetkilométerenkénti 30 fölé.

A sűrű népességet, az ezzel együtt járó magasabb életszínvonalat és műveltséget tehát 1787-ben még mindig az ország északi és nyugati területei képviselték, bár egy század alatt az Alföld benépesülése jelentősen előrehaladt.

Az 1804-ben tartott népszámlálás azt mutatja, hogy a népsűrűségi különbségek kiegyenlítésére irányuló spontán folyamat erőteljesen továbbhaladt. Már említettük, hogy a 17 év lakosságtöbblete 12%-ot tett ki. A gyarapodás azonban korántsem azonos az ország különböző tájain. A Dunántúl lakosságnövekedése 10%, Felső-Magyarországé 8% volt; ugyanakkor az alföldi tizenkét megye 30%-kal gyarapodott, s ezen belül Csongrád és Békés 39, Torontál 36, Bács 35%-kal. Az ország népszaporulatának több mint fele, 422 ezer fő az Alföldre jutott. Nyilvánvaló, hogy miután ebben az időszakban már nem volt külföldről betelepítés, a népszaporulat alföldi többlete jelentős részben a más tájakról ide vándoroltakból adódott, ahogyan a másik gyarapodó területnek, Felső-Magyarország keleti részének szaporulata is, amely 1787-ben az ország legritkábban lakott része volt: Beregben, Ugocsában a gyarapodás 33% volt, Ungban és Máramarosban pedig — azonosan Csongráddal — 39%. A belső vándorlás tehát nagymérvű volt a 18—19. század fordulóján is.

Erről a belső vándorlásról, a migrációról az összeírások nem adnak számot, de a népszámlálások „távollevők" és „idegenek" rovatának összevetése mégis lehetővé teszi annak felderítését, hogy ez a vándorlás honnan, merre irányult. Első pillanatra szembetűnik, hogy míg az alföldi megyékben elsősorban idegeneket, tehát más vidékről jötteket vesznek számba, a nyugati és északi megyékben a távollevők száma duzzad meg. Pest megyében például 1787-ben 1600 távollevővel szemben 2100 idegent írtak össze, Békésben ugyanez az arány 887 : 1760. Ezzel szemben Árvában, Turócban, Liptóban és Szepesben a távollevők száma két-háromszorosan, Zólyomban meg éppen négyszeresen meghaladja az idegenekét. Sopronban is 541 idegennel 1638 távollevő áll szemben, sőt Zalából is majd háromszor annyian mentek el, mint amennyien jöttek. Ugyanakkor az Alföld és a hegyvidék érintkezésénél (Heves, Borsod stb.) a be- és elvándorlás egyensúlyban van.

Az 1804-es összeírás ugyanezt a tendenciát mutatja. A pozsonyi népszámlálási kerülethez tartozó hat északnyugati megyében 3900 a beköltözöttek és 21 500 az eltávozottak száma. Ez az arány az északi megyéknél még növekszik. Sopron, Vas és Zala is 2000 idegent és 17 500 eltávozottat tart számon. Az alföldi megyékben fordított a helyzet, nyolc–tízszer nagyobb az ide költözők száma, mint az elvándorlóké. Az élen itt is Csongrád és Békés jár (643 eltávozott és 9500 bevándorolt).

Az elvándorlás jelentős része a városokba irányult. A városokban a lakosság fluktuálása amúgy is jóval nagyobb, mint a falvakban. Az elvándorlók országosan 13,7, a bevándorlók azonban 39,2%-át tették ki a városi összlakosságnak. Egyes városoknál ez a szám persze még magasabb.

Mindez tanúsítja, hogy a 19. század fordulóján folytatódik a lakosság áramlása a nyugati és északi megyékből az Alföldre. Ezt támasztja alá az a jelenség is, hogy az alföldi megyékben a legmagasabb a férfiak nőkhöz viszonyított arányszáma, hiszen szerencsét próbálni elsősorban a felnőtt férfiak indultak el.

A népsűrűséghez hasonlóan történelmi hatásokat tükröz a települések eloszlása is, azaz a török korszak nyomán bekövetkezett változások nyomai még nem tűntek el. Felső-Magyarországon, a Dunántúl egyes részein, Erdélyben és Horvátországban lényegében fennmaradt a középkori sűrű falurendszer; az Alföldön kevés a község, de ezek igen népesek. Jellemzően világítja meg a települési különbségeket, ha összehasonlítjuk a két nagyjából egyforma népességű Vas és Temes megyét. Vasban a 220 ezer lakos 651 községben oszlik meg, Temesben a 215 ezer lakos 185 községbe tömörül. Vagy egy másik példa: Nógrád 148 ezer lakosa 265; Békés, Csanád és Csongrád 146 ezer lakója pedig 47 községben él. Míg Vas megyében átlag 338 fő jut egy községre, Nógrádban 559, Temesben 1156, Békés, Csanád és Csongrád megyében pedig 3838.

A települések nagyságrendjét vizsgálva feltűnő, hogy a kicsiny (100–200, de nemegyszer 20–30 fős) falvak és a több ezres nagy települések mint szélső értékek között viszonylag kevés az ezer körüli lakost számláló község.

Külön említést érdemel a városok kérdése, mert nemcsak demográfiai, hanem jogi szempontból is különbséget kell tennünk közöttük. Jogilag csak a szabad királyi város, a civitas számított városnak. Számuk ekkor

61, többnyire a töröktől annak idején meg nem szállt területen; kiváltságlevelét legtöbbjük a középkorban szerezte. Az Alföld rohamosan növekvő agrártelepülései közül csak egynéhány kapta meg a kiváltságos civitas rangot, így: Szeged, Szabadka, Temesvár és Zombor. A szabad királyi városok népessége általában alacsony, a szélső értékek azonban elég tág határok között mozognak. Az ország legnagyobb városának, Debrecennek kereken 30 ezer lakosa van, a legkisebbnek, a Sopron megyei Rusztnak csupán ezer, ami kevesebb az átlagos alföldi falvak lélekszámánál. 20 ezernél több lakost számláló város mindössze öt van: Debrecen, Pozsony, Buda, Szeged és Pest. Igaz, hogy a gyakorlatilag már ekkor is egynek számító Pest-Buda-Óbuda együttes lakossága meghaladja az 50 ezret. Tizennyolc civitas lakossága ötezer alatt marad, közülük tizenegy a háromezret sem éri el. Selmecbányát kivéve ötezer lakos alatt van a bányavárosok mindegyike, s a legtöbb nagy múltú felső-magyarországi város (Lőcse, Bártfa stb.). Az ötezren felüli, tehát viszonylag már jelentősebb népességű városok viszont részben a központi fekvésű, régi történeti és közigazgatási szerepet betöltő városokból kerülnek ki (Sopron, Pozsony, Kassa, Nagyszombat, Kolozsvár, Brassó, Buda stb.), részben az Alföldön, illetve az Alföld és a hegyvidékek érintkezésénél most vannak felfejlődőben, mint a már említett Szeged, Szabadka, Zombor, Temesvár, Komárom és Szatmárnémeti, sőt maga Debrecen is.

Persze, ha a társadalmi összetételt nézzük, azt találjuk, hogy az iparral, kereskedelemmel vagy bányászattal foglalkozók száma korántsem a legnépesebb városokban a legnagyobb. Ugyanez vonatkozik a városok külső képére, városiasságára is. A kis felső-magyarországi civitasok ilyen szempontból messze megelőzik az alföldi városokat, amelyekben túlsúlyban vannak a mezőgazdasággal foglalkozók, s társadalmi összetételüket nézve nem sokban különböznek a mezővárosoktól.

A szabad királyi városok csoportján belül tehát lényegesen eltérő típusokat találhatunk. És ha jogosult, hogy a falusi szinten tengődő, igen kis lélekszámú településeket kiváltságuk, jogi helyzetük alapján a városok közé számítsuk, legalább olyan jogos a városi népesség körének kiszélesítése azokra a mezővárosokra, névlegesen földesúri fennhatóság alatt élő oppidumokra, amelyeknek belső viszonyai alig, vagy semmit sem különböznek a szabad városok agrár jellegű csoportjától. Olyan oppidumok, mint a 22 ezer lakost számláló Kecskemét, a 16 ezres Hajdúszo-

boszló, a 15 ezres Hajdúböszörmény vagy a 14 500 lakosú Miskolc és Baja, hogy csak néhányat említsünk közülük, lakosságuk társadalmi összetételét, életmódját, a település centrumának külső képét illetően legalább annyira városok, mint Szabadka vagy Zombor.

1787-ben a szabad királyi városok lakossága 442 ezer fő, az ország lakosságának 5,6%-a. Ha azonban városnak vesszük a 2000 főnél többet számláló mezővárosokat is, tehát azokat az oppidumokat, amelyek lakosságuk számával és így bizonyos kereskedelmi, ipari tömörüléssel kiemelkednek a környező falvak közül (ezek lakossága kerek számban 1 millió 600 ezer), együttesen 2 millió embert vehetünk városi lakosnak, ami kereken egynegyede az ország egész lakosságának. Hogy eljárásunk jogosult, hogy tehát nem vehetjük a városi élet egyetlen kritériumának a privilégiumot, mutatja a további fejlődés : a 19. században az itt említett mezővárosok sorozatosan az élre törnek, s a 20. századra egyikük-másikuk az ország legiparosodottabb központjává válik.

Az 1804-es összeírás szerint a szabad királyi városok lakossága mindösszesze 6%-kal gyarapodott, tehát az országos szaporulat felével. A globális számon belül azonban jelentős különbségeket találunk : a felső-magyarországi bányavárosok (Besztercebánya kivételével), nagy múltú civitasaink (Lőcse, Bártfa, Eperjes) lakossága 15—20%-kal csökkent. Kassa éppen hogy stagnált, de már Pozsony lakossága 17 év alatt 3600 fővel fogyott. Ugyanakkor az alföldi városok gyarapodtak. Hogy néhány példát mondjunk : Szatmárnémetié 7800-ról 10 300-ra, Újvidéké 11 ezerről majdnem 15 ezerre, Szegedé pedig 20 ezerről több mint 24 ezerre. Még nagyobb volt egyes mezővárosok növekedése, különösen az alföldi peremvidékeken. Jellemző ebből a szempontból Nagyvárad, Arad, Miskolc és Eger fejlődése, mindegyik 35% fölött.

Magyarországon tehát megindult a lakosság városokban való fokozottabb tömörülése, de a tömörülés súlypontja többé nem a régi bánya- és iparvidékekre, hanem az Alföldre esik. Ausztria vagy Csehország városaihoz viszonyítva a magyar városi fejlődés persze a lakosság számát nézve csakúgy elmaradt, mint a települések városias külsejét illetően. Az igazi nagyvárosok még hiányoznak Magyarországon, ezeket csak a kapitalizmus kora fogja majd létrehozni.

TÁRSADALMI TAGOZÓDÁS, NEMZETISÉGI ÉS VALLÁSI MEGOSZLÁS

Akár városnak vesszük a nagyobb oppidumokat, akár a jogi értelmezésnél maradva csak a privilegizált civitasokat tekintjük városnak, a városlakók korántsem tartoztak mind a polgársághoz ; közöttük kevés az iparos, a kereskedő vagy az olyan értelmiségi, mely már polgárnak tekinthető. A statisztikus Schwartner Márton 1798-as feljegyzése szerint „nehéz Magyarországon azt a határvonalat meghúzni, amely a várost a falutól megkülönbözteti. Az ország minden városa (még Pest és Pozsony sem kivétel) a városi iparon kívül többé-kevésbé mezőgazdaságból és állattenyésztésből él."[17] Pozsony, Kassa és Komárom ugyanekkor panaszkodnak, hogy iparosaik csak úgy tudnak megélni, ha földet vagy szőlőt is művelnek. Ezek a félparaszti elemek nyilván nem nevezhetők még polgárnak. De nem számíthatjuk a polgárok közé a még polgárjoggal sem rendelkező nagyszámú szolgát, napszámost sem, akik a polgári öntudattól messze járnak, s akik egyes városokban a lakosság többségét alkotják.

Az 1787-es népszámláláskor azonban a „városi polgárok és falusi mesteremberek" csoportjába számították mindazokat a nem nemeseket, akiknek valamelyik városban saját házuk volt, illetve városban és mezővárosban kereskedéssel, kézművességgel is foglalkoztak, továbbá a gyárosokat, bánya- és kohótulajdonosokat. Számuk — csak a felnőtt férfilakosságot számítva — a Magyar Királyságban 75 ezer (2,3%), illetve Horvátországban még további 4000 (1,2%), Erdélyben pedig majdnem 12 ezer (1,6%). A határőrvidéket leszámítva tehát az összeírás által polgárnak minősültek száma a férfinépességben országosan 91 ezer, ami a férfilakosság 2,1%-a. 1804-ben a királyságban összesen 88 400 (ebből Horvátországban 3900) polgári foglalkozású férfit írtak össze (Erdély adatait nem ismerjük), ami az akkori férfilakosság 2,4%-ának felel meg. Ez a szám a maximumot jelzi, ennél több nem lehetett, de nyilván ennyi sem volt. Nem nevezhető polgárnak, burzsoának a falusi mesterember, kovács, bognár, mert inkább a parasztsághoz tartozik. Nem polgár az a paraszt, akinek a városban is van háza. Teljes egészében a polgárok közé sorolta

[17] Martin Schwartner, Statistik des Königreichs Ungern. Pest, 1798. 112—113.

például a népszámlálás a Jászkunság kiváltságos népét, pedig ezek szabad parasztok voltak. Hasonló a helyzet a hat hajdúvárossal, amelyek lakosságát szintén polgárnak vették. Mindezt figyelembe véve, a magyarországi tényleges polgárság számarányát aligha tehetjük 1,5—2%-nál nagyobbra. Említsük meg, hogy Alsó-Ausztriában 6,5% a polgárság aránya, s az osztrák tartományok átlaga 4% körül van. Csehországban a polgárság részesedése az össznépességben 5,5% körül van, Lengyelországban viszont a magyarországival nagyjából azonos az arány. Franciaországban a forradalom előestéjén a polgárság 12%-ot tett ki, s ez a szám Angliában még magasabb volt.

Ez az 1,5—2,0%-nyi polgári elem sem oszlott meg egyenletesen az országban. Zöme a felső-magyarországi és dunántúli városokban élt, az Alföldön csak kevesen voltak; Erdélyben a Szászföld városaiban tömörültek; jelentős központ volt kialakulóban a kettős város, Pest-Buda körül.

A polgárságnál jóval nagyobb számú volt a nemesség. 1787-ben Magyarországon 155 519 (4,8%), Horvátországban 9782 (4,4%), Erdélyben pedig 32 316 (3%) nemes férfit írtak össze. A nőket is számítva ez összesen mintegy 390 ezer fő, az összlakosság valamivel több mint 4%-a. Ez a szám önmagában is sokat megmagyaráz az 1790-es és az 1794—1795-ös eseményekből. (Összehasonlításul itt is említsük meg, hogy az osztrák—cseh tartományokban a nemesség átlagosan 2,5% alatt maradt, Lengyelországban viszont 5% fölött volt. Franciaországban a 12% polgárral nem egészen 1% nemes állt szemben.)

A nemesség legnagyobb számban a Tisza-balparti megyékben élt, itt százalékaránya 8,6 volt. Nem sokkal maradt el ettől a Tisza jobb partja sem 6,2%-kal. Egyes megyékben azonban a nemesség számaránya ennél jóval magasabb volt. Így Szabolcsban a lakosság 13,3%-a, Szatmárban 14,1, Borsodban 15,2, a gyéren lakott Máramarosban pedig 16,6%-a volt nemes. Érthető ezek után, hogy a köznemesi megmozdulások tömegerejét elsősorban mindig ezek a megyék adták. Az egykor török hódoltság alá tartozó alföldi részeken viszont jóval kevesebb nemes volt, számuk az 1%-ot sem érte el. Legkevesebben a Tisza—Maros szögében voltak, itt mindössze néhány nemes család élt; a felső-magyarországi megyékben 2—6% között, a Dunántúl nyugati részében 5—7% között ingadozott számuk; Pozsony és Veszprém megyében azonban elérte a 10%-ot.

Erdélyben a legtöbb nemes Szolnok-Dobokában és Csíkban meg Udvarhelyszékben élt: 8—10%; a Szászföldön vagy Fogarasban viszont 2%-ig sem emelkedett számuk. Horvátországban a nemesség szinte egésze Zágráb és Varasd megyében élt.

Nem érdektelen megnézni a nemesség arányát a városokban. Míg a megyei átlag Magyarországon 4,6%, a városi lakosság 3,8%-a volt nemes. Egyes városokban azonban ennél jóval nagyobb arányban tömörültek. Pest-Budán a lakosság 6,2, Győrött és Nagyszombaton 9,1, Komáromban pedig 14,5%-át alkották. Ugyanakkor a bányavárosokban alig találunk néhány nemes családot. Az erdélyi városokban számuk csekély volt, csak Kolozsvárott tömörültek nagyobb számban (8,5%). Horvátországban a nemesség központja Zágráb volt (12%), de Fiumében is 4,7% volt a nemes.

A községenkénti eloszlás még változatosabb. A falvak legtöbbjében egyáltalában nem volt nemes, másutt 1—2 nemes család található. De akadtak úgynevezett nemesi falvak, ahol számuk több százra rúgott.

A kiváltságos elemek közt kell megemlékeznünk a papi rendről. Felekezeti megoszlásukat nem ismerjük, összes számuk 1787-ben 18 847 fő (0,47%). Ennek egyhatod része a királyi városokban élt: közülük Pesten 477, Pozsonyban 207, Egerben 156, Nagyszombaton pedig 129 fő. Egy 1772-es kimutatás szerint a városokon kívül 4459 parókia volt Magyarországon (Horvátországot, Erdélyt és a Partiumot nem számítva), ideértve nemcsak a katolikus és protestáns, hanem a görögkeleti egyházközségeket is. Ez azt jelenti, hogy a 8742 község több mint felében — hiszen a községek 43%-ában két vagy több felekezetnek is volt temploma — sem templom, sem pap nem volt.

Az ország lakosságának csaknem kilenctizedét alkotó parasztságot a népszámlálások két összeírási kategóriában rögzítették. Paraszt néven csak a telkes jobbágyokat írták össze, a földdel nem rendelkező házas és házatlan zsellérek külön összeírási csoportot alkottak. Az összeírási szempontok azonban különösen az utóbbi csoportnál meglehetősen tágak voltak. A „házi és kerti zselléreken" kívül ugyanis ide sorolt az utasítás „minden, az előző rovatba be nem osztott férfit", a protestáns és görögkeleti papok fiait, a testi fogyatkozásúakat, az özvegy férfiakat, ha negyven éven felül voltak. A társadalmilag össze nem tartozó kategóriák utólagos szétválasztása nem lehetséges. Mivel azonban nyilvánvaló, hogy a

rovat zömét mégis a zsellérek kellett hogy adják, általános tájékoztatásra — jobb híján — ezeket az adatokat kell idéznünk.

Az 1787-es népszámlálás a parasztok, tehát a telkes jobbágyok számát Magyarország egész területén (a határőrvidéket nem számítva) kerek számban 1 millió 200 ezerben állapította meg. Ez a felnőtt férfilakosság 27,8%-a. Ez azt jelenti, hogy a telkes jobbágyok és zsellérek a felnőtt férfilakosságnak a felét tették ki. Ez az arány nem változott 1804-re sem.

Ha az egész magyarországi parasztság számát akarjuk meghatározni, vagyis a társadalmi kategóriákat nem bizonyos kiváltságok, hanem életforma szerint állítjuk össze, a telkes jobbágyokhoz és zsellérekhez hozzá kell vennünk a szabad paraszti rétegeket, a jászokat, a kunokat és hajdúkat is. A Jászkunságban 1787-ben 94 ezer főt írtak össze, a hajdúvárosok lakossága ugyanakkor 28 ezer. Ez persze a teljes lakosságot jelenti. Ha elfogadjuk a korabeli statisztikus, Magda Pál számítását, aki a telkes jobbágyok és zsellérek együttes számát 1805-ben Magyarországon és Horvátországban 7 milliónak vette, akkor a szabad paraszti elemek hozzászámításával ez a szám 7 millió 138 ezerre emelkedik, ami az ország lakosságának 90%-át jelenti. Ez a parasztosztály persze korántsem egységes. S miközben soraiban egyre növekedik a föld nélküli zsellérek száma, az alföldi mezővárosokban már megindult annak a jellegzetes paraszt-polgári civis rétegnek a kialakulása, amely azután a 19. században a feudális rendszer ledöntéséért és a polgári műveltség megteremtéséért folytatott harcban egyaránt fontos szerepet játszott.

Jóllehet a 18. század végén a nemzeti ébredés már Magyarországon is megindult, s a valamely néphez, nemzetiséghez tartozás tudata egyre inkább társadalomformáló erővé vált, mégis a korabeli összeírások semmilyen támpontot nem adnak az ország lakosságának nemzetiségi vagy anyanyelvi megoszlására. Az 1772. évi hivatalos helységnévtár ugyan minden település esetében feltünteti a lakosok többsége által beszélt nyelvet (mindig csak egy nyelvet), ennek térképre vetítése azonban legfőljebb az egyes nemzetiségi területeket rajzolja ki, számokat, százalékarányokat nem ad. Korabeli összeírások, sőt becslések hiányában kénytelenek vagyunk későbbi, a 19. század közepén közölt adatokból visszakövetkeztetni, ami persze számos hibalehetőséget rejt magában. Igaz, hogy korszakunkra a külső betelepítés már lezárult, s a belső vándorlás nem

módosította lényegesen a nemzetiségi szállásteruletek elhelyezkedését, még kevésbé az országban élő nemzetek arányát, a visszakovetkeztetés mégis veszélyes: egyrészt, mert az egyes nemzetiségek természetes szaporodásának esetleg eltérő mértéke ma még nem ismert; másrészt, mert — kulonosen a városokban — nyilván valamelyes magyarosodással is számolnunk kell; s harmadszor, mert ezek az 1850-es, 1860-as évekből való adatok is becslésen alapulnak.

Nézzuk most már először a Magyar Királyságot (beleértve Horvátországot, Szlavóniát és a katonai határőrvidéket).

Az 1804-re számított, mintegy 7 millió 970 ezer lakos nemzetiségi megoszlását egészen durván így kalkulálhatjuk: magyar 3 millió 370 ezer (42%); román 790 ezer (10%); szlovák 1 millió 120 ezer (14%); szerb-horvát 1 millió 480 ezer (18,5%, szétválasztásukat forrásaink nem teszik lehetővé); német 750 ezer (9,2%); rutén 280 ezer (3,8%); egyéb (szlovén, vend stb.) 180 ezer (2,5%).

Az Erdélyi Nagyfejedelemség nemzetiségi képe ugyanekkor így alakulhatott: magyar és székely 580 ezer (35,9%); román 850 ezer (52,7%); szász 140 ezer (8,7%); egyéb 43 ezer (2,7%).

A magyarok száma tehát a Szent István koronája alá tartozó egész teruleten kereken 4 millió, ami az osszlakosságnak nem egészen 39%-a. A magyar az ország legerősebb nemzetisége, de az abszolút tobbséget nem éri el. Persze kedvezőbb a magyarság aránya a Horvát-Szlavonország és a határőrvidék leválasztásával kapott teruleten. Az e szűkebb értelemben vett Magyar Királyságban és Erdélyben — kereken mintegy 50 ezer magyart számítva Horvátországra — a 3 millió 950 ezernyi magyarság az osszlakosság 48%-át alkotja.

Nem érdektelen megnézni a társadalom és a nemzetiség egymáshoz való viszonyát sem. Teljes társadalmat csak a magyarok és a horvátok alkotnak, ezeknek egyaránt van saját nemessége (uralkodó osztálya), valamelyes polgársága és jobbágyparasztsága. A saját uralkodó osztály valamennyi tobbi nemzetiségnél hiányzik, amellett, hogy a románoknál és ruténeknél (az ország határain belul) a polgárság is inkább csak alakulóban van, s a tobbinél (szerb, szlovák) sem éri el az országos arányt E nemzetiségek értelmisége elsősorban papokból áll

Végezetül vessunk egy pillantást az ország lakosságának vallási megoszlására. A felekezeti hovatartozás ekkor már korántsem jelent olyan

választfalat a társadalomban, mint még egy évszázada, de jelentősége az élet minden területén, s talán leginkább kulturális és irodalmi vonatkozásban tevőleges. Erdély és a határőrvidék vallási viszonyaira sajnos semmilyen számszerű adattal nem rendelkezünk. A Magyar Királyság (és vele Horvát-Szlavonország) esetében azonban az 1804-es összeírás lehetővé teszi a felekezetek arányának összevetését. Eszerint az országban a 4 millió 500 ezer katolikus (római és görög együttesen) a lakosság 60%-át alkotta. Az evangélikusok száma nem egészen 700 ezer (9%), a reformátusoké közel 1 millió 100 ezer (15%). A görögkeletiek száma csaknem elérte az 1 milliót (13,5%), a zsidóké pedig 126 ezer (1,7%). Az egyéb felekezeteké (unitárius stb.) nem érte el az 1%-ot.

A zsidók számát az 1787-es összeírás is feltüntette, tehát itt a növekedést is lemérhetjük. Tizenhét év alatt számuk kereken 46 ezerrel emelkedett, ami 57%-os növekedésnek felel meg, szemben az átlagos 12%-os szaporulattal. A nagy növekedés az akkor meginduló bevándorlásokból adódott, amit jól mutat a zsidóság térbeli elhelyezkedése is. Elsősorban az északkeleti megyékben találjuk őket nagyobb tömegben, számuk 1787 és 1804 között majdnem megduplázódik, 25 ezerről 45 ezerre emelkedik. (Zemplénben és Ungban számuk 1804-re eléri az 5%-ot.) Másik központjuk az ország északnyugati része, Pozsony és Nyitra megye (itt él a korábban, főleg Morvaország felől bevándorolt zsidóság). Az Alföldön számuk a fél százalékot sem éri el. Erdélyben 1787-ben számuk nem haladja meg a 2500 főt, Horvátországban pedig még ennél is kevesebb. Zömük falvakban lakik, a városokban letelepültek száma 1787-ben 2500, 1804-ben 4700. Egyes városokban számuk erősen növekedett (így Pesten a 17 év alatt 94-ről 1464-re), egy sor város azonban még nem engedi be őket falai közé, így: Debrecen, Győr, Szatmárnémeti vagy az oppidumok közül Kecskemét.

Horvátországban a felekezeti megoszlás egyszerűbb képet mutat: a lakosság 60—65%-a katolikus, 35—40%-a görögkeleti vallású. A többi felekezethez tartozók száma összesen sem tesz ki egy százalékot.

Az Erdélyi Nagyfejedelemségről, ahogy említettük, nincs számadatunk. Legtöbben bizonyára a görögkeletiek voltak, a reformátusok és az evangélikusok száma nagyjából egyenlő lehetett, a katolikusok pedig csak negyedik helyen következtek. Néhány százalékkal az unitáriusok is képviselve voltak.

Ami a felekezetek táji eloszlását illeti, a görögkeletieket kivéve — akik az ország déli, keleti és északkeleti részén helyezkedtek el — a többi nem korlátozódott valamely vidékre. A 18. századi csendes ellenreformáció azonban a nyugati részeken erősen megtizedelte a protestánsokat, míg keleten a lakosság egyes vidékeken zártan református, Erdélyben pedig a Szászföldön evangélikus maradt.

Társadalmi osztályhoz ekkor már egyik felekezet sem köthető. Nem elhanyagolható azonban annak kihatása, hogy míg a magyarországi arisztokrácia — a II. József által fölemelt néhány családot kivéve — teljesen katolikus, a köznemesség nagy része (keleten szinte egésze) protestáns. Az is jellemző, hogy görögkeleti vallású nemes a királyságban alig néhány van, s Erdélyben vagy Horvát-Szlavonországban sem sok.

Már inkább összekapcsolható egymással a vallás és a nemzetiség. A római katolikus vallás a magyarok, szlovákok, horvátok és a 18. század során betelepített németek (svábok) között volt elterjedve. A görögkeleti egyházból kiszakított unitus, másként görög katolikus egyház hívei a rutének és a románok közül kerültek ki. Az ortodox vallásúakat, azaz a görögkeletieket ugyancsak a rutén és a román, továbbá a szerb nép adta. Az evangélikusok egyrészt a német városi polgárságból (szepesi és erdélyi szászok), másrészt a szlovákokból rekrutálódtak, a magyarok közül csak néhány falu tartozott ide (Kemenesalja, Orosháza). A református és unitárius vallás hívei, nagyon csekély kivétellel, a magyarok sorából kerültek ki.

2. MAGYARORSZÁG A NAPÓLEONI HÁBORÚKBAN

KABINETI ABSZOLUTIZMUS, RENDŐRURALOM

A magyar jakobinusok elleni monstre-per látszólag elérte célját. 1794 végén, az elfogatásokkor szinte már fellobbant a hamu alatt izzó elkeseredés; 1795 tavaszán, a kivégzésekkor egy hang sem hallatszott. A nemesség néma volt, a megyék ijedt csöndben hallgattak, a rendőri terror a maga teljes rettenetességében megülte az országot. A klubok, az olvasókörök megszűntek, a szabadkőműves-páholyokat bezárták, az emberek baráti társaságban sem mertek nyilatkozni. A patrióta reformerek és a radikális demokraták egyaránt elnémultak.

A magyar jakobinus mozgalom jó ürügy volt a kormánynak arra, hogy a jozefinizmus maradványait is felszámolja. I. Ferencet könnyű volt meggyőzni arról, hogy trónja, sőt személye is veszélyben van, s erre hivatkozva a rendőruralom még fokozódott, hovatovább a rendőrség vált a legfontosabb kormányzati szervvé. Az irodalmat bilincsbe verte a cenzúra, a közéletet a kémkedés, a spiclirendszer. Jellemző a bizalmatlanságra és az óvatosságra, hogy a fővárosi állandó magyar színház építésére indult gyűjtést is leállították, mert ahogy a nádor megindokolta: félő, hogy a begyűlt pénzt „másra használják fel", azaz forradalmi mozgalmak támogatására.

A megszigorodott reakciós rendszer magyarországi irányelveit Sándor Lipót nádor öntötte formába, közvetlenül a jakobinus kivégzések után írt nagy előterjesztésében. Ebben azt vizsgálta, hogyan lehet a forradalmi és felforgató eszmék további terjedésének útját állni; általános helyzetképet adott az országról, majd javaslatokat tett. Mindenekelőtt megállapította: a „francia eszmék" Magyarországon főként az értelmiség körében terjedtek el, közöttük is legveszélyesebbek az ügyvédek és a tanárok, tanítók. A „rosszerzelműek" féken tartására erős kormányzat szükséges, hogy mindenen rajta tartsa a szemét, s ha szükséges, azonnal lesújtson. Mivel a magyar katonaság honfitársai ellenében esetleg nem használható, az országban csak német és cseh ezredek állomásozzanak. A magyarországi kormányszerveket meg kell tisztítani a megbízhatatlan elemektől, a tisztviselők legfőbb kötelessége a „legfelsőbb szolgálat", az uralkodóház érdekeinek állandó szem előtt tartása legyen. Az egyetemi tanárokat igen erősen meg kell rostálni, minden gyanús személy elmozdítandó. A cenzúra minden nyomtatott termékre terjedjen ki, különös gondot kell fordítani a köznép megfelelő szellemű nevelésére, irányítására, arra, hogy kötelességteljesítésre és fegyelemre szoktassák, ami elsősorban az egyház, a papok hivatása, a tanítókban ilyen szempontból alig lehet megbízni. Igaz — mondja a nádor —, a túlzott vallásosság, a babonás hit káros, de még mindig jobb a hitetlenségnél. Az állam vegye erős felügyelet alá a papságot, már a papneveldékben, hogy céljainak megfelelő szellemben képezzék őket. A falusi iskolákra viszont nincs szükség. „Az iskolák a parasztoknak olyan ismereteket nyújtanak — olvassuk —, amelyeket ők nem is igényelnek, és amelyek nem fogják őket boldoggá tenni. Az írás-olvasás a falusi népnek, véleményem szerint, itt nem szükséges." Majd

hozzáteszi: „A tapasztalás ugyanis azt mutatja, hogy a paraszt, mihelyt megtanult olvasni, többé nem a rá tartozó gazdasági teendőkkel foglalkozik, hanem újságok, röpiratok és egyéb könyvek olvasására adja magát, és ezzel megrontja saját gondolkozását."[18]

Alig néhány héttel az előterjesztés megírása után a nádor meghalt. 1795. július 10-én laxenburgi laboratóriumában tűzijátékot készített elő; a röppentyűk felrobbantak, s két nap múlva a nádor belehalt égési sebeibe. Ferenc valamennyi testvére közül legjobban Sándor Lipóthoz ragaszkodott, véleményét mindig megfogadta, utolsó előterjesztését pedig szinte politikai végrendeletként kezelte, s a benne foglaltakhoz a tehetségtelenek makacsságával ragaszkodott.

Néhány nappal Sándor Lipót főherceg temetése után, Ferenc király megkezdte a magyar kormányzat vezető méltóságainak leváltását. Július 20-án azonnali hatállyal fölmentette Zichy Károly gróf országbírót, Ürményi József személynököt és Haller József gróf tartománybiztossági főigazgatót. Nem sokkal később eltávolította Majthényi László helytartótanácsost, míg ócsai Balogh Péter, az 1790-es nemesi mozgalom vezére — nem várva meg, hogy elmozdítsák — egészségi állapotára hivatkozva leköszönt kancelláriai tanácsosságáról; úgyszintén Berzeviczy Gergely, a híres nemzetgazdász — akiről ma már tudjuk, hogy tagja volt a jakobinus mozgalomnak — felfedeztetésétől félve otthagyta a helytartótanácsot, hogy szepességi birtokaira vonuljon. Helyükbe szürke, egyéniség nélküli emberek jöttek, akik eddigi tevékenységükben csak az udvar iránti feltétlen lojalitásukkal tűntek ki. Ezért nyert országbírói kinevezést a már öreg Végh Péter, korábban tárnokmester, míg felsőbüki Nagy József, a kancellária szorgalmas bürokrata tanácsosa személynökké lett. Magas tisztségbe kerültek a teljesen klerikális beállítottságú Mailáth József gróf és Almásy Pál, míg az egészen jelentéktelen Rosos Pált kancelláriai tanácsossá nevezték ki. Ahogy a jakobinusok perében megismert Németh János jogügyi igazgató mondotta egyik fölterjesztésében: Olyan emberekre van szükség, akik az újítók szemében talán együgyűek, de megingathatatlan hívei az uralkodónak.

Az udvar ki akarta használni Sándor Lipót halálát a nádori méltóság felszámolására, ezért az uralkodó 1795. szeptember 3-án negyedik öccsét,

[18] Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Kiadta: Mályusz Elemér. Bp. 1926. 820.

József főherceget csupán Magyarország helytartójává nevezte ki. A helytartót Budán már az új méltóságok várták, közülük is Mailáth József tárnokmester kapott utasítást, hogy a mindössze 19 éves ifjút az ország helyzetével, belső ügyeivel megismertesse. József főherceg legfőbb feladata egyébként az országos vizsgálatok elindítása volt.

Királyi biztosok vezetésével vizsgálatot indítottak szerte az országban megyei tisztviselők és birtokos nemesurak ellen. Zala megye alispánját, a szabadkőműves Spissich Jánost, Hajnóczy barátját, állásvesztésre ítélték, s bár végül is helyén maradt, meghurcolták Bernáth Ferenc zempléni viceispánt is. Zemplén megyében egyébként huszonnégy nemesurat helyeztek vád alá uralkodóellenes kijelentésekért vagy azért, mert a francia eseményekkel rokonszenveztek, s bár bírói ítéletre nem került sor, volt, akit töröltek a táblabírák, a megyei ülnökök sorából, másokra kimondották, hogy nem választható országgyűlési követté; akadt, akit csak megintettek.

A közigazgatási szervek után az egyetemek és iskolák „megtisztítása" került sorra. Fegyelmit indítottak több egyetemi tanár ellen; egyeseket csak megróttak, Kreil Antalt azonban, mert filozófiai előadásaiban szembehelyezkedett a vallás tanításaival, és Koppi Károlyt, a világtörténet tanárát, mert dicsérettel szólt a franciaországi dolgokról, azonnali hatállyal nyugdíjazták. Megvonták a tanítás jogát a szabadkőműves Tichy István kassai akadémiai tanártól és Deling János pécsi professzortól, mert Kant tanait vallotta. Leváltották Török Lajos gróf tankerületi főigazgatót és Piller Celesztint, a kőszegi piarista gimnázium igazgatóját, akik a vizsgálat szerint rossz hatással vannak az ifjúságra.

A politika irányára s így a kormányzat módszereire egyébként az új magyarországi méltóságoknak szinte semmilyen befolyásuk nem volt, ha akarták volna, akkor sem tehetnek érdembeli javaslatot. Ferenc császár ugyanis sajátságos kabineti abszolutizmust honosított meg, melyben az uralkodó csupán néhány, többnyire szűk látókörű kegyencére hallgat, minden ügy az uralkodó dolgozószobájában, kabinetjében dől el. Ennek a színvonaltalan kormányzatnak, mely nem kívánt belenyúlni a társadalom életébe, ahogy annak idején Mária Terézia vagy II. József abszolutizmusa, legfőbb jellemzője a mozdulatlanság volt, a változtatások elől való teljes elzárkózás. Egy forrongó, változó Európa közepén így vált a Habsburgmonarchia és benne Magyarország az állandósult maradiság szigetévé.

Az uralkodó viselkedésének alapoka minden új iránti bizalmatlansága, a változtatástól való félelme volt. Bizalmatlan és gyanakvó volt legközvetlenebb munkatársai iránt, nem bízott nála jóval tehetségesebb testvéreiben, ahogy nem bízott a vezető méltóságokban sem. A magyarországi viszonyok alakulására ezért nem lehetett befolyása még József főherceg helytartónak sem. Józsefet különben az 1796. évi országgyűlésen nádorrá választották ; az udvarnak ugyanis szüksége volt a magyar rendek pénzügyi és katonai hozzájárulására, ezért cserébe alkotmányos jóindulatot kellett mutatnia. A főherceg ettől kezdve egy fél évszázadon át viselte a nádori tisztet. Ő is a birodalom és a császári ház érdekét nézte, de éppen ebből a szempontból nem értett egyet az udvar politikájával, mely kicsinyes rosszindulattal kezelt minden magyarországi ügyet, s úgy akart egyre több pénzt és katonát kisajtolni az országból, hogy közben megakadályozta a gazdasági kibontakozást, megbénította az ipar és kereskedelem fejlődését. A nádor Magyarországon, a magyarok közt élve, a birodalmi problémákat is nemegyszer másként látta, mint a bécsi Burg politikusai. Arra hivatkozva, hogy a magyar korona országai a birodalomnak területben és lakosságban szinte a felét teszik ki, s ez a Magyarország a terhekben is arányosan osztozik, egyenlő elbánást kért számára, de semmit sem érhetett el. Sőt, politikai ellenlábasai elhitették a gyanakvó Ferenccel : az a szándéka, hogy Magyarországot elszakítsa a birodalomtól, mert magyar királlyá akar lenni. József nádor kezdeti buzgósága így hamarosan letört, kedvét vesztette, s az 1800-as években már legtöbbször meg sem próbálta az udvar részéről megnyilvánuló törekvéseknek útját állni.

A titkos kabinetben 1795 után Ferenc király egykori nevelője, Colloredo gróf volt az első tanácsadó ; politikai elképzelésekkel nem rendelkező, jelentéktelen ember. Mellette a külügyek terén az elszántan forradalomellenes Thugut gróf, a belügyekben pedig a csehországi nagybirtokos, Leopold Kolowrat gróf reakciósan feudális nézetei érvényesültek. Ők azok, akik az államtanács megkerülésével véleményezik a legfontosabb ügyeket, személyes befolyásuk alatt tartva az uralkodót.

E kabineti abszolutizmus legfőbb kormányzati szerve a rendőrség volt; a titkosrendőri szervezet behálózta az egész birodalmat. Magyarországon hét titkos központot állítottak fel : Pozsonyban, Nagyszombaton, Debrecenben, Sopronban, Pesten, Temesvárott és Zágrábban. Ide

futottak be mindenfelől a titkos jelentések, s innen küldték őket Bécsbe, a központba, majd az uralkodóhoz. Emellett külön levélátvizsgáló hivatalokat létesítettek, az általuk felbontott és gyanúsnak talált levelek rövid úton a császár elé kerültek, aki azokat pedáns bürokrata módjára szortírozta és gondosan elrakta. 1801-ben a rendőrség hatáskörébe utalták a cenzúrát is, méghozzá visszamenő érvénnyel, utólag újra átvizsgálják a II. József és II. Lipót alatt megjelent műveket, s közülük majdnem 2500-at eltiltanak. Egy 1802-es rendelet kimondotta, hogy öröklés esetén a hagyatéki könyveket is vizsgálatnak kell alávetni. Külföldi kiadvány csak titokban jöhet be. 1798-ban megszüntetik az olvasóköröket, majd a kölcsönkönyvtárakat is bezárják.

A ferenci kabineti abszolutizmus egyformán lehetetlenné tette a birodalom népeinek fejlődését, Magyarországot azonban külön is sújtotta. A titkos kabinet tagjai, maga az uralkodó is meg volt róla győződve, hogy a birodalom egységes erőkifejtését Magyarország különállása gátolja. Ezért mindenáron a különállás megszüntetésére, az ország teljes alávetésére törekedtek, s addig is, míg ez sikerül, a magyarországi fejlődés gúzsbakötésére és a cseh—osztrák örökös tartományok előnyben részesítésére törekedtek. Jellemző, hogy amikor 1796 elején József nádor, még mint helytartó a Lengyelország felé irányuló magyar borkivitelt sújtó vámok eltörlését javasolta, Ferenc király saját kezű levélben oktatta ki öccsét a birodalmi politika irányvonaláról; arról, hogy ez a vám az osztrák tartományok érdekét szolgálja, szabad kereskedelem esetén ugyanis ezek nem versenyezhetnének a sokkal jobb minőségű magyar borokkal. Márpedig — írta — „az állam érdeke azt kívánja, hogy ezek (az osztrák tartományok) virágzását segítsük elő". Majd hozzátette: „mindezt azonban csak szigorúan magunk közt mondom".[19]

Annak, hogy a kormányzat végső célját, Magyarország beolvasztását a birodalomba mégsem érhette el, egyetlen oka: a háború egyre növekvő terhei szükségessé tették a magyar rendek országgyűlési megajánlásait. A kormányzat ugyanis nem rendelkezett kellő erővel, hogy a nemesség akarata ellenére is behajtsa a megemelt adókat és végrehajtsa a szükséges katonaállítást.

[19] Ferenc király 1796. február 8-i levele (In: József nádor iratai. Kiadta: Domanovszky Sándor. I.). Bp. 1925. 81.

A FRANCIA HÁBORÚK

1793-tól két évtizeden át a Habsburg-monarchia és benne Magyarország helyzetére is erősen hatottak a francia köztársasággal, majd Napóleon császárral folytatott, szinte szakadatlan európai háborúk. Ezek a háborúk az egyre erősödő francia hegemónia jegyében sorozatos veresége-ket hoztak a Habsburg-birodalomra. 1794. június 26-án a fleurusi csatában a császári csapatok elvesztették Belgiumot, s ezért nem nyújtott kárpótlást, hogy a következő évben a Rajnánál kisebb sikereket értek el. Poroszország és Spanyolország ki is vált a franciák elleni koalícióból, de Anglia és a Habsburgok folytatták a háborút. 1796-ban azonban Bonaparte Napóleon vezetésével az Észak-Itálián át diadalmasan előnyomuló francia sereg már a Habsburg-monarchia határait fenyegette.

A veszély Ferencet arra kényszerítette, hogy 1796. november 6-ára összehívja a magyar országgyűlést, s hivatkozva „a francia nemzet által igazságtalanul kierőszakolt" háborúra, melyet „a köz- és magánjog, valamennyi vallásfelekezet és az uralkodás alkotmányos formái, sőt a közjó érdekében" visel, pénzt és katonát kérjen a rendektől, meggondolván, hogy „dicső nagyanyja idején a magyarok vitézsége mentette meg a birodalmat".[20]

Az 1790-es függetlenségi törekvések eddigre feledésbe merültek. A nemesség nagyobb része az udvar szövetségese, s valóban úgy érzi, hogy a forradalmi Franciaország ellen vívott harc az ő kiváltságaiért is folyik. Az országgyűlés 50 ezer újoncot, 10 ezer lovat és a sereg élelmezésére 20 ezer ökröt, tekintélyes mennyiségű zabot szavazott meg. Cserébe a Magyarországra hátrányos vámrendszer megváltoztatását kérték a rendek, de miután a megajánlás megtörtént, az udvar semmit sem adott. Nem is egészen egyhónapos együttlét után Ferenc feloszlatta a diétát.

1797 januárjában azonban a császári fővezér, Alvinczy József báró táborszernagy Arcolenál és Rivolinál csatát veszített Bonapartéval szemben, s a sebtében odaküldött új fővezér, Károly főherceg sem tudta megvédeni az alpesi hágókat. Bonaparte Villachon, Klagenfurton át márciusban Leobenbe vonult; már attól rettegtek, hogy Bécs ellen fordul. Ferenc

[20] Posonyban 1796. esztendőben tartatott ország gyűlésének alkalmatosságával előfordult . . . írásoknak . . . rendje. Pozsony, 1796.

király erre fegyverbe szólította a nemesi felkelést, amely csak lassan gyülekezett, s bevetésére már nem került sor. Az október 17-én megkötött campoformiói békében Ferenc lemondott Belgiumról és Lombardiáról, cserébe viszont megkapta a franciáktól elfoglalt Velencét.

A nagy véráldozattal járó háborút követő megalázó béke azonban nem volt tartós. 1798-ban Oroszország is csatlakozott a franciaellenes koalícióhoz, s míg Bonaparte Egyiptomban hadakozott, a császári és cári seregek kiűzték Itáliából a franciákat. Bonaparte visszatérése azonban egyszeriben megváltoztatta a helyzetet: 1800 júniusában a marengói véres csatában szétverte a császári seregeket. A lunéville-i béke (1801. február 9.) visszaállította a korábbi helyzetet, sőt Franciaország a Rajna-vidéken újabb területeket szerzett.

Az 1802 májusára összehívott magyar országgyűlés feladata újabb katona- és pénzsegély megszavazása volt. A lelkesedés azonban mintha megcsappant volna. Ferenc király még a rendeknek a kereskedelemre vonatkozó legméltányosabb kívánságait sem hallgatta meg. A hadiadót 2 millióval akarták növelni, ugyanakkor a kereskedelmi politika állandóan csökkentette az adóalapot. Végül is a király megunta a hosszas tárgyalásokat, s a hiányzó összeget úgy teremtette elő, hogy megemelte a só árát. Egy ideig még folyt a vita, hogy ehhez joga van-e, de ez nem változtatott azon, hogy a contributiót a parasztság nyakába varrták.

Az „exercitus hungaricus", a magyar hadsereg 12 gyalog- és 10 huszárezredből állt, állandó létszámát az országgyűlés 64 ezer főben állapította meg, amit háború esetén évenként 12 ezer fővel egészítenek ki. Ehhez járult 3 erdélyi ezred (2 gyalog- és egy huszárezred), továbbá 5 bánsági, 2 székely és 2 román határőr gyalogezred, 1 határőr lovasezred és a titeli rác csajkás zászlóalj, összesen mintegy 40 ezer ember. A Magyarország által kiállított katonaság létszáma tehát kereken 116 ezer, ami a 440 ezernyi birodalmi hadseregnek nem egészen egyharmada, s azt jelenti, hogy az ország nem egészen 10 millió lakosából minden 85. katona.

Ez a magyar katonaság végigharcolta a napóleoni háborúkat, s nem rajta, az ő helytállásán múlott, hogy a kétbalkezes császári hadvezetés csak vereségeket jegyezhetett fel. Különösen a magyar huszárság hajtott végre ragyogó haditetteket, utóvédharcokban próbálva menteni, ami még menthető. Egyes huszárparancsnokok neve szinte fogalommá vált,

EURÓPA 1812-BEN

EGYESÜLT KIRÁLYSÁG
ÉSZAKI-TENGER
Glasgow
Edinburgh
Dublin
Manchester
Leeds
Liverpool
Birmingham
Bristol
London
FRANCIA
Rouen
Párizs
Lille
Amsterdam
Rotterdam
Antwerpen
Gent
Brüsszel
Liège
Hamburg
RAJNAI SZÖVETSÉG
SVÁJC
Bern
Lyon
Bordeaux
Torino
Milánó
Genova
Marseille
CSÁSZÁRSÁG
SPANYOL KIR.
Barcelona
FÖLDKÖZ
Algír
ALGÉRIA (török)
Tunisz
TUNISZ (török)
SZARD KIR.
Firenze
L.
S.M.
P.
Roma
PC.
B.
Nápoly
NÁPOLYI KIR.
SZICÍLIAI KIR.
Palermo
JÓNI-TENGER
JÓNI SZK. (brit.)
ADRIAI-TENGER
TÖRÖK BIRODALOM
Konstantinápoly
FEKETE-TENGER
Kopenhága
DÁNIA
SVÉD ORSZÁG
BALTI-TENGER
DANZIGI KÖZT.
Königsberg
POROSZ KIRÁLYSÁG
Berlin
Drezda
Boroszló
Prága
VARSÓI NAGYHERCEGSÉG
Varsó
OROSZ BIRODALOM
Moszkva
Bécs
Budapest
OSZTRÁK CSÁSZÁRSÁG
MAGYAR KIRÁLYSÁG
K.
Hv.
ERDÉLYI NAGYFEJ
MOLDVAI FEJ.
Iaşi
HAVASALFÖLDI FEJ.
Bukarest

Jelmagyarázat

- Franciaország határa 1789-ben
- Országhatárok
- Belső határok és autonóm területek határai
- A Francia Császársághoz csatolt területek
- A Francia Császárságtól függő államalakulatok
- ○ 50 000 lakosnál népesebb európai városok 1800-ban
- • Egyéb városok

Rövidítések

fej. = fejedelemség
hg. = hercegség
kir. = királyság
közt = köztársaság

B. = Benevento hg.
E. = Erfurt hg. (francia)
K.Hv. = Katonai határőrvidék
L. = Lucca hg.
M.N. = Montenegro egyházfejedelemség
N. = Neuchâtel hg
P. = Piombino hg.
PC = Pontecorvo hg.
S.M. = San Marino közt.

így mindenekelőtt Simonyi József óbesteré, akit a „legvitézebb huszár" néven kapott szárnyára a hír.

A magyarság tehát derekasan kivette részét Ausztria nagyhatalmi állásának megvédéséből, jóllehet Magyarország szempontjából ez teljesen közömbös kérdés volt. A háborús veszteségeket nem ismerjük, de tekintélyesek lehettek. Aki egyszer toborzás révén a hadseregbe került, az onnan csak akkor szabadulhatott, ha megrokkant vagy kiöregedett; így az országgyűlések által évente megszavazott 12 ezer újonc, mint kiegészítés, lényegében az elesettek pótlását jelentette. Az egész háborús korszakra vonatkozóan legalább 120—150 ezer ember kiesésével számolhatunk, ami a férfilakosság 2—3%-a.

Az elesettek mellett több tízezren kerültek fogságba, többségük soha többé nem jutott haza. Az izsáki kisnemesfi, Füri József 1806-ban Spanyol-Marokkóból, Céutából jelentkezett, elmondva, hogy az 1797-es hadjáratban mintegy 30 ezer magyar bajtársával „csalárdul" francia fogságba esett, s „irtóztató, kimondhatatlan sok nyomorúságokon, próbákon és szenvedéseken" mentek át. A franciák „mint a vásárba a marhát" eladták őket a spanyol királynak. Nyolc éve már, hogy az afrikai ültetvényeken dolgoznak rabszolgaként, élelmük napi „másfél font kenyér és 12 kalán meleg étel, rizskása vagy fehérbab, ez is pedig kétszerre, délben 6 kalán és estve is 6 kalán". Meztelenek és már „jártányi erejek sincsen, innen pedig szökni nem lehet, hacsak szárnyon nem". A nagy nyomorúságban már sokan meghaltak, „hanem akik még most is itt nyomorognak, vagyunk 18 vagy 20 ezeren".[21]

Az egy évtizede folyó háború teljesen átalakította Európa politikai térképét; a Habsburgok császári címét adó német-római birodalom gyakorlatilag megszűnt. 1804 májusában Napóleon örökös francia császárrá választatta magát, Ferenc pedig 1804. augusztus 11-én maga és utódai nevében fölvette az Ausztria örökös császára címet (1806. augusztus 6-án azután lemondott a tartalmát vesztett német-római császári címről). Az ezt hírül adó pátens kinyilvánította, hogy az új császárság több egymástól független országból és királyságból áll, s az egyes országok korábbi jogai

[21] Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL). Nádori levéltár. Archivum palatinale secretum archiducis Josephi. Miscellanea officiosa 1806/5.

továbbra is érvényben maradnak. Ezt Magyarország vonatkozásában a pátens külön is kiemelte, mondván, hogy Magyarország alkotmánya, törvényei és jogai épségben maradnak. Papírforma szerint tehát az ország különállását nem érte sérelem, de a bécsi kormány ettől kezdve úgy tekintette Magyarországot, mint amely csupán egy tartománya az Osztrák Császárságnak.

1805-ben a francia háború kiújult, s az Osztrák Császárságra ismét súlyos vereséggel végződött. Októberben Ulmban Napóleon bekerítette és fogságba ejtette a Mack altábornagy által vezetett császári haderőt, s november 12-én bevonult Bécsbe. Ilyen körülmények között különösen fontos volt Magyarország magatartása, ezért az októberben összeülő pozsonyi országgyűlésen az udvar szokatlan engedékenységet tanúsított. Hozzájárult, hogy a rendek feliratait magyarul és latinul terjesszék az uralkodó elé, hogy magyarul is lehessen az országos főhivatalokhoz fordulni, s azok ilyen esetben magyarul válaszoljanak, s hogy a bírósági perek is magyarul folyjanak. Az ulmi kapituláció hírére azonban a magyar rendek félretették sérelmeiket, és késznek mutatkoztak a legnagyobb erőfeszítésekre is. Nemcsak katonát szavaztak meg, hanem fegyverbe szólították a nemesi felkelést is.

Az országgyűlés november 7-én oszlott fel, s néhány nap múlva Davout marsall csapatai már Pozsonynál jártak. Innen intézte kiáltványát Magyarországhoz, melyben az országot semlegesnek ismerte el. A magyar nemesség körében azonban a kiáltvány nem keltett visszhangot. Pálffy Lipót tábornok, a pozsonyi vár parancsnoka ugyan egy Davout-hoz írt levelében olyasfélét írt, hogy az ellenségeskedések elkerülésére kész tárgyalásokba bocsátkozni, amit a franciák a magyar elszakadási törekvések megnyilvánulásaként értelmeztek, de nem az volt, ahogy ez hamarosan ki is derült, mire a franciák megszállták Pozsonyt. A magyar nemesi felkelésnek különben már nem akadt dolga. Miután Napóleon 1805. december 2-án a morvaországi Austerlitznél élete legnagyobb csatájában megsemmisítette az egyesült osztrák és orosz sereget, Ferenc császár békét kért. A tárgyalások Pozsonyban folytak, s a városról elnevezett békében Ferenc császár lemondott Velencéről, Dalmáciáról, Tirolról és Vorarlbergről, svábföldi és badeni birtokaiért viszont kárpótlásul megkapta Salzburgot. A császárság területben és lakosságban jelentősen megcsökkent.

Miután 1807-ben Napóleon megalázta Poroszországot is, és szövetséget kötött I. Sándor orosz cárral, az Osztrák Császárság külpolitikai helyzete nagyon megromlott; a francia és az orosz nagyhatalom között legföljebb másodrendű szerepet játszhatott. Károly főherceg, az uralkodó talán legtehetségesebb öccse, a hadsereg belső reformját sürgette, s egyetértve József nádorral, azt kívánta, hogy orvosolják Magyarország nemzeti sérelmeit, és adjanak neki a kereskedelemben nagyobb szabadságot. Ferenc azonban minden változtatás elől elzárkózott.

Az 1807. áprilisi budai országgyűlés legfontosabb feladata ismét a 12 ezer újonc megszavazása volt. A rendek évi jövedelmük egyhatodát ajánlották meg a háború céljaira. Viszonzásul az uralkodó hozzájárult a magyar nyelv iskolai tanításához, de a szabad kereskedést, a gabona és a bor kiviteli vámjának eltörlését már nem engedélyezte. Az alkotmányos sérelmeket emlegető felsőbüki Nagy Pált Ferenc király személyesen dorgálta meg, s a nemesség nagy része maga is úgy gondolta: most fontosabb kérdésről van szó, a régi rendet kell megvédeni a franciákkal szemben. Az 1808. októberi országgyűlés ennek jegyében újabb áldozatokra is késznek mutatkozott. Felhatalmazta a királyt a nemesi fölkelés bármikori fegyverbe hívására, s 20 ezer újoncot szavazott meg. Az uralkodó viszont hozzájárult egy magyar tisztképző akadémia felállításához, melyet a rendek Mária Ludovika királynéről, Ferenc harmadik feleségéről neveztek el. A Ludoviceum költségeit a nemesség, a vármegyék és a városok (köztük Pest) adták össze, önkéntes felajánlással, de a pénz hiába gyűlt egybe, az akadémia felállítását az udvar nem engedélyezte, féltette a hadsereg egységét.

Ferenc, környezetének hatására, további háborúra készült; Károly főherceg hiába javasolta a békét, amíg belső reformokkal a gazdasági életet és a hadsereget nem modernizálják és meg nem erősítik. A császár hallani sem akart a legkisebb változásról sem.

NAPÓLEON ÉS MAGYARORSZÁG

1809. április 10-én kitört a régóta fenyegető háború az Osztrák Császárság és Napóleon között. Az osztrák sereg kezdeti biztató ellenállás után általános visszavonulásra kényszerült; Károly főherceg a főseregg Re-

gensburgtól a Duna bal partján hátrált Napóleon előtt, s Bécstől északra, a Morvamezőre szorult; János főherceg, a déli hadsereg parancsnoka kénytelen volt Észak-Olaszországot kiüríteni, s Eugène Beauharnais itáliai alkirály elől csapataival Stájerországon át a Dunántúlra hátrálni. Május 13-án Napóleon bevonult Bécsbe és a schönbrunni kastélyban ütötte fel főhadiszállását. Ferenc császár és udvara Magyarországra menekült, és Tatán, az Eszterházyak várkastélyában húzta meg magát.

Május 21—22-én Károly főherceg Aspernnél véres ütközetben visszavetette a Duna bal partjára átkelni akaró francia sereget, de győzelme nem döntötte el a háborút.

Június elején az itáliai alkirály János főherceget üldöző csapatai benyomultak Magyarországra. János maradék csapataival északnak fordult, a Dunánál gyülekezett a magyar nemesi fölkelés is, amelyet József főherceg nádorral az élén János főherceg parancsnoksága alá rendeltek. Június 14-én Eugène Beauharnais csapatai a győri csatában szétszórták a vitézül verekedő, de rosszul vezetett és teljesen korszerűtlenül fölszerelt nemesi sereget, és megszállták a várost. 26-án elesett Pozsony is. A Dunántúl nyugati és északi része francia megszállás alá került.

Napóleon külpolitikai terveiben kezdettől fogva számolt Magyarországgal is. Már első konzul korában gondolt a magyarországi hangulat és helyzet megismerésére. 1802-től a Bécsben székelő francia megbízottak hosszú jelentésekben számoltak be az ország helyzetéről, az egyes társadalmi osztályok magatartásáról és főleg a Habsburg-ellenes hangulatról. Gérard Lacuée ezredes, Bonaparte volt hadsegéde, beszámolóiban nemcsak a feudalizmusra világított rá, hanem észrevette az ország elnyomott gazdasági és politikai helyzetét is a birodalmon belül. Lacuée vetette fel elsőnek azt a gondolatot, hogy a Habsburgok hatalmának gyöngítésére egyik leghatásosabb eszköz Magyarország függetlenítése lenne.

1805. augusztus 7-én Lacuée a következőket jelentette: „Magyarországon való utazásom csak megerősített abban a meggyőződésemben, hogy ha egy francia hadsereg az országba behatolna és egy bölcs jellemű, nagy tekintélyű tábornok kilátásba helyezné a független államot, amelyik megtartaná a régi alkotmány általános formáit, s amelyikben a nemesség megőrizné nem is jogait, hanem kiváltságait, a magyarok tömegesen állanának zászlaja alá." Majd ugyanebben a jelentésben jellemezve a bécsi kormányzat magyarországi politikáját és annak módszereit, így folytatta:

„A forradalmi eszmék eljutottak Magyarországra, s erős függetlenségi vágyat ébresztettek. Közismert, hogy 1795-ben egy összeesküvésük, amelynek élén talán az ország második legfőbb méltósága állt, majdnem kirobbant. Vezetőik vérpadon pusztultak el. A kivégzettek emlékét tisztelik, csak vigyázatlanságukat hibáztatják és ma csupán gyengeségüknek ez a tudata tartja vissza a nemzetet."[22]

Lacuée és több más francia megbízott jelentései bizonyára közrejátszottak abban, hogy amikor Napóleon hadai 1805-ben, majd főként 1809-ben Ferenc császár ellen vonultak, Magyarországnak ellensége gyöngítésében és erejének bomlasztásában Napóleon külön szerepet szánt. 1809. május 15-én, két nappal azután, hogy Bécsbe bevonult, a schönbrunni főhadiszállásról a császár kiáltványban fordult a magyarokhoz. Ebben felszólította őket: „Szerezzétek most vissza nemzeti léteteket, legyetek újra, akik valaha voltatok! Válasszatok királyt magatoknak, olyan királyt, aki érettetek országoljon, a ti hazátoknak kebelében, ti közöttetek lakjék, és akit a ti polgártársaitok és katonáitok vegyenek körül! Gyülekezzetek azért össze Rákos mezejére, őseitek szokása szerint; tartsatok ott nemzeti gyűlést és adjátok tudtomra végzéseiteket."[23]

A proklamáció alapszövegét franciául készen hozták Bécsbe, a magyar fordítás azonban ott készült. A végleges szöveg minden valószínűség szerint Batsányi János műve, aki letöltve a magyar jakobinusok perében rámért börtönt, Bécsben élt. Föltehetően ő vétette be egykori kufsteini fogolytársa, most pedig Napóleon államtitkára, Maret bassanói herceg közvetítésével azt a mondatot a kiáltványba, melyben a császár kijelenti, hogy elfogadja a magyar alkotmányt, „akár azon állapotjában, amint eddig vala, akár pedig azon változtatásokkal, amelyeket abban ti magatok, teljes tetszéstek s kényetek szerint, az időknek mostani környülállásaihoz képest jóknak és polgártársaitok hasznára nézve talán szükségeseknek ítélni fogtok".[24]

[22] Témoignages français sur la Hongrie à l'époque de Napoléon. Ed. KÁROLY KECSKEMÉTI. Bruxelles, 1960. 36., 43.

[23] Napóleon kiáltványa facsimilében: MARCZALI HENRIK, Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig. (A magyar nemzet története 8. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR.) Bp. 1893. 582.

[24] Uo.

A magyar nemesség válasza a nemesi felkelés volt, a függetlenségi törekvések nem jutottak szóhoz. Napóleon, aki kezdetben komolyan gondolt arra, hogy a Habsburgok hatalmának megsemmisítésére darabokra szakítja a birodalmat — ezt nemcsak a magyarokhoz intézett kiáltvány, hanem egyéb iratok is tanúsítják —, felhívásának visszhangtalansága után letett erről a tervéről. Ebben közrejátszott Talleyrand figyelmeztetése is, hogy Oroszország hatalmának ellensúlyozására francia érdekből is fenn kell tartani a Habsburg-birodalmat.

A döntő csatát a Morvamezőn, Wagramnál vívták július 5-én és 6-án, amely Napóleon teljes győzelmével végződött. Károly főherceg megmaradt csapataival északnak húzódott, s július 12-én a harcoló felek fegyverszünetet kötöttek.

A béketárgyalások Magyaróvárott folytak, majd két hónapon át. Francia részről Champagny külügyminiszter, osztrák részről a fiatal Clemens Metternich gróf vezette a tárgyalásokat, amelyek lassan, vagy sehogy sem haladtak. Naponként mentek a gyorsfutárok Schönbrunnba Napóleonhoz és a tatai várba Ferenchez, miközben a két miniszter és a francia csapatok parancsnoksága egyik bált a másik után adta a csapatok és részben a lakosság szórakoztatására. Napóleon nagy területi engedményeket és óriási hadisarcot kívánt, amit Ferenc semmiképpen nem akart megadni. Nemegyszer már úgy volt, hogy a tárgyalások megszakadnak és a háború folytatódik; ezért Napóleon egy napra Győrbe is lejött Bécsből, hogy az erődítményeket megtekintse és felújításukra parancsot adjon. Amikor azonban a francia császár megfenyegette Ferencet, hogy ha nem békül, a megszállt területeken bevezeti a francia rendszert, a *Code Napoléont*, azaz megsemmisíti a feudalizmust, és kilátásba helyezte, hogy a Habsburgok három országát (Ausztria, Magyarország, Csehország) erővel szétválasztja, az osztrák császár engedett. Kikapcsolva a külügyminisztereket, a két uralkodó megegyezett egymással, s október 14-én megkötötték a schönbrunni békét. Az Osztrák Császárság mintegy 150 ezer négyzetkilométernyi területet vesztett, három és félmillió lakossal. Elvesztette Krajnát, Triesztet, Karintia déli felét, s Magyarországból is lekanyarították Horvátország tengermenti részét. Galíciát a Napóleonnal szövetséges orosz cár kapta, Berchtesgadent, Salzburgot és az Inn-kerületet Bajorország. Ausztria ezenkívül kötelezte magát, hogy hadseregét 150 ezer főre szállítja le és 85 millió frank hadisarcot fizet.

Így végződött az 1809. évi háború, amely a bécsi udvar és a magyar uralkodó osztály teljes egységét mutatta. Valóban, a nemesség szinte egy emberként fordult szembe a franciákkal. A külső veszély, mely az egész feudális berendezkedés megsemmisülésével fenyegetett, feledtette a nemzeti sérelmeket, úgy gondolták, itt most többről van szó, mint a Napóleon által kínált függetlenségről : arról, hogy a születési kiváltságok megmaradnak-e vagy sem. Ezt a nemességet a változtatás puszta lehetősége is szembeállította a franciák császárával.

Talán más lett volna a kiáltvány visszhangja, ha Napóleon nem a nemességhez, hanem az elnyomott osztályokhoz fordul, bár ez is kétséges. A Dunántúl egyes helyein kezdetben így is sor került paraszti megmozdulásokra, a robot és kilenced megtagadására. A paraszti forradalom felidézése azonban már Napóleonnak sem lett volna ínyére. Egyébként az ország nyugati részére kiterjedő francia megszállás igen súlyos megterhelést jelentett a parasztságra. A megszálló csapatoknak utasításuk volt, hogy a lakossággal barátságosan bánjanak ; nem is tudunk atrocitásokról, még katonai önbíráskodásról sem. A megyei szervezeten át kipréselt szolgáltatások mértéke azonban szinte minden képzeletet felülmúlt. A csapatok ellátására állatot, gabonát, bort, a lovaknak zabot és szénát, a szállításokhoz lovat és kocsit, az erődítési munkálatokhoz embert oly mértékben vettek igénybe, hogy Moson és Sopron megye teljesen tönkrement, s utóbb több évre minden adófizetés alól föl kellett menteni. Az a paraszt, akinek francia parancsra utolsó véka búzáját is elvitték, utolsó tehenét elhajtották, nem láthatott felszabadítót a császár hadseregében. Még arra sem volt példa, hogy a parasztok fraternizáltak volna a francia katonákkal.

Mégis hiba, sőt igazságtalanság volna, ha a látványos nemesi egység mögött nem vennénk észre azokat, akik más véleményen voltak, akik őrizték az 1790-es évek patrióta és reformer törekvéseit, még ha a rendőruralomtól való félelmükben gondolataikat, várakozásaikat nem is merték mindig hangosan kimondani.

Lacuée ezredes és a francia konzuli jelentések lehet, hogy egyes dolgokat eltúloztak, francia szempontból a helyzetet kedvezőbbnek tüntették fel, mint amilyen volt, a lényeget illetően azonban több egykorú nyilatkozat és adat igazolja őket. 1798 áprilisában, amikor Bonaparte első konzul seregei Itálián át szinte a magyar határig nyomultak, a katonai eshetősé-

geket latolgatva maga Ferenc császár is úgy vélte, hogy a franciák Magyarországon nagyobb megértést és több barátot találnának, mint a birodalom más részeiben.

1797 tavaszán a megyék csak nagy vonakodások közepette ajánlották meg az újoncokat a franciák elleni háborúra, és állandó a panasz, hogy a földesurak valósággal elrejtik a toborzás elől katonának való jobbágyaikat. Amikor pedig a nemesi felkelést kellett egybehívni, Zala megye Festetics György gróf főispán, Spissich János alispán és mások kezdeményezésére ezt nyíltan megtagadta, mondván: „ha béüt az ellenség, fogjunk véle kezet".[25] Hiába volt Bécs szigora, hiába kapott megtorló büntetést Zala megye, hasonló jelenségek az ország más megyéiben is előfordultak, különösen az északkeleti részeken, Zemplénben és Abaújban.

Ha nemesi körökben is akadtak ilyen nézetek, érthető, hogy még inkább franciabarátok voltak azok a polgári, részben nemesi-értelmiségi körök, amelyek a francia hadak közeledésétől a francia forradalom vívmányainak érvényesülését várták. A radikális szárny ugyan az 1795-ös jakobinus per után elnémult, mégis 1797-től, ha titokban is, de hangot adott magáról. Pergen gróf rendőrminiszter már 1797 végén azt jelentette az uralkodónak, hogy Magyarországon nem sikerült „a veszedelmes méreg gyökerét kitépni". Sokan vannak — mondja —, akik „szívük legmélyén őrzik Martinovics és eszmetársai emlékét, bennük a szabadság vértanúit látják és a jakobinus kátékban írottakra úgy tekintenek, mint az evangéliumra".[26] Rájuk vonatkozhatott elsősorban Lacuée ezredes megállapítása: gyöngeségük tudata mindennél erősebb volt. Annál inkább reménykedtek viszont a francia csapatok eljövetelében. 1798-ban, arra a hírre, hogy a franciák elfoglalták Rómát, és elűzték a pápát, Nagyszombatban ismeretlen személyek röpcédulát köröztek, mely az eseményekre hivatkozva, úgy vélte: ideje volna Magyarországon is a francia példát követni. Ugyanekkor Vácott is röpiratot szögeztek ki a templom ajtajára, mely az 1795-ben kivégzettekre utalt, és felszólította a parasztokat: „kis idő múlva vigyázzatok", mert eljön a szabadulás órája, amikor a földesurak jármát

[25] Ferenc király 1796. február 8-i levele (In: József nádor iratai. Kiadta: Domanovszky Sándor. I.). Bp. 1925. 190.

[26] Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien. Pergen Akten, Karton 16. XVIII./A. 1—H. 31.

ledobhatják. „Éljen a magyar respublika! Legyen örökké szabadság és egyenlőség!"[27] A radikális eszmék lassanként újraélednek, s a kassai akadémián, a sárospataki és a pápai református kollégiumban a diákok titkos társaságokat alapítanak, s miközben a Marseillaise-t éneklik, meg más francia forradalmi dalokat, egymást „republikánus atyámfiá"-nak szólítják, és így búcsúznak egymástól: „Éljen a szabadság! Tegyük magunkat szabadokká!"[28]

Az ország rendőri terror alatt élt, mégis időről időre feltört a franciák iránti várakozás. 1804-ben Zemplén megye alispánját, Bernáth Ferencet jelentik fel, hogy többek előtt kijelentette: „A franciák nem volnának okosak, ha nem jönnének Magyarországba, ahol jóbarátokra találnának."[29]

1809-re azonban már a kétkedés és a kritika hangja is egyre erősebben szóhoz jut. Jellemző ebben a vonatkozásban Horvát István naplóbejegyzése. Horvát, aki később az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója lett, művelt, felvilágosodott és tudós ember volt. Nagy magyar, sőt azt is mondhatnánk, a romantikus nacionalista magyarkodás egyik korai megtestesítője: politikai vonatkozásban semmit sem kívánt inkább, mint hazája függetlenségét, a Habsburgoktól való elszakadást. Ahogy 1809 júniusában bejegyzi naplójába: Ausztria uralma alól magunk erejéből aligha, csak a franciák segítségével szabadulhatunk fel. De vajon Napóleon uralma alatt függetlenebbek leszünk-e?

A magyar jakobinusok perében halálra ítélt, majd hétévi börtön után szabadult Kazinczy Ferenc úgy vélte, hogy „némelyek nem remélik, mások nem is óhajtják Napóleon győzelmét".[30] Mire az erdélyi Cserey Miklós azt válaszolta neki, hogy Erdélyben is sokan félnek Napóleontól, s azzal érvelnek, hogy a nemzet politikai szabadságát és ősi alkotmányát egyaránt veszély fenyegetné francia győzelem esetén. Vay Dániel, a függetlenségi törekvésekkel rokonszenvező és a reformokkal is egyetértő Szabolcs megyei nemes pedig 1809 júniusában lemondóan adja tudtul barátainak „megbízható" értesülését, hogy „elvégzett dolog", francia győzelem esetén Lucien Bonaparte lesz Magyarország királya.[31]

[27] Benda Kálmán, A magyar jakobinus mozgalom története. Bp. 1957. 81—82.
[28] Uo.
[29] Horánszky Lajos, Bacsányi János és kora. Bp. 1907. 182.
[30] Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi: Váczy János. X. Bp. 1900. 205.
[31] Csetri Elek, Napóleon híre Erdélyben. Korunk (Kolozsvár), 1969. 1703.

A nemesség szinte egészében szembefordul tehát Napóleonnal; kis részük hazafias aggódásból, nagy többségük kiváltságos helyzetük elvesztéséért érzett aggodalomtól hajtva. Nagyobb veszélyt látnak a francia győzelemben, mint a Habsburg-uralom fenntartásában.

Ugyanakkor több esetet ismerünk, amikor a rendőrség eljárást indít polgáremberek és értelmiségiek ellen, akik Napóleont és a franciákat dicsőítő kijelentéseket tettek. Így 1809 májusában letartóztatják a Deyák és Rojkó nevű pesti kereskedőket, mert nyilvánosan dicsérték a franciákat. Két kassai kereskedő ellen pedig hosszú vizsgálat folyik hasonló kijelentésekért. Egyre gyarapodik a gyanús személyek száma, akiket megfigyelés alatt tartanak: Budán a Pfenninger nevű festőt, aki „baráti körben kitörő örömmel nyilatkozott a francia csapatok előrenyomulásáról",[32] Pécsett Lehman Krizosztomot, Kecskeméten Szijártó Istvánt, aki szidalmazta a rendszert, s kijelentette, csak jöjjenek a franciák, hamarosan minden megváltozik. Nógrád megyében Pintér Józsefet, a Dunántúlon Mussich Jánost, Gyulán Réz József szemorvost, aki ellen később felségsértési pert is indítottak, Tolnán a megyei tisztiorvost állítják bíróság elé, s egész sor más polgárembert.

1809-ben a nemesi felkeléssel egyidejűleg több nemes ellen is rendőrségi eljárás indul franciabarát kijelentésekért. Sréter György Nógrád megyei nemes a franciák elleni harcról beszélgetve a felségsértés határát súroló kijelentéseket tett Ferenc császárra, Szalay György pedig az udvar ellen lázított, nemkülönben Tatár András kisnemes Bihar megyében. Patonyi Tádé aradi nemes pedig még dicsőítő verset is írt a franciák császárához, mely ismerősei közt kézről kézre járt.

Voltak azonban, akik nem elégedtek meg a „skandalózus" kijelentésekkel, hanem a cselekvés terére léptek. Nem szólunk most azokról, akik Bécsben összeköttetést kerestek Napóleonnal; őket név szerint nem is ismerjük. De megemlítjük Tóth János dunántúli nemest, aki Maret bassanói herceg és Andreossy bécsi francia követ felkérésére vállalta Napóleon kiáltványának és a latin nyelvű röpiratnak Magyarországra csempészését és szétosztását, sőt leveleket is hozott magával, amelyek egyes exponált személyekhez szóltak, s melyekben bizonyos Kállay György

[32] MOL Nádori levéltár. Archivum palatinale secretum archiducis Josephi. Politiam et internam . . . securitatem spectantia. Protocollum 1809. I. No 11.

felszólítja Wesselényi Miklóst, az ismert erdélyi bárót, hogy tegyen meg mindent Napóleon és csapatai győzelme érdekében. Tóth János útja nem járt szerencsével. Amikor rájött, hogy figyelik, iratait és a leveleket egy kútba dobta, elfogatása után pedig arra hivatkozott, hogy a franciák életveszélyes fenyegetések alatt kényszerítették. Vallomásának már az egykorúak sem adtak hitelt.

Egyes helyeken megmozdult a parasztság is. Vas megyében az acsádi jobbágyok kézbe kapván Napóleon kiáltványát, úgy gondolták, ők sem maradhatnak tétlenek. Összefogtak a szomszédos Felsőszilvás falu parasztjaival, és együtt megtagadták a robotot. A Veszprém megyei Miske parasztjai pedig, amikor a franciák elleni csatározásokban megsebesült katonák elszállítására fogatot kértek tőlük, oly fenyegetőleg léptek fel, hogy a sebesültszállító osztag vezetője jónak látta sürgősen továbbállni.

Mindezek — ismételten hangsúlyozzuk — egyes esetek, amelyeket nem szabad általánosítanunk, s amelyekkel szemben a Habsburgok iránti lojalitás számos példáját állíthatjuk szembe; azt azonban mutatják, hogy voltak, akik Napóleonban nem ellenséget láttak. De vajon testet öltöttek-e konkrét formában is a császár személyéhez fűződő politikai elképzelések? Ha igen, milyen formában és milyen tartalommal?

AZ ELNYOMOTT FÜGGETLENSÉGI ÉS REFORMTÖREKVÉSEK

A magyar irodalomnak egyik kimagasló alakja ez időben Batsányi János. Falusi kispolgári családból származott (apja cipész volt), iskolázottsága révén azonban az értelmiségi-tisztviselő rétegbe emelkedett, Kassán volt a magyar kamara tisztviselője. Batsányi kezdettől fogva a polgári átalakulás híve volt, kemény szavakkal ostorozta az elmaradt hazai viszonyokat, s *A franciaországi változásokra* című versében már forradalommal fenyegette meg a magyar nemeseket. E verséért bíróság elé állították, elvesztette állását, s 1794 végén a magyar jakobinusok elleni perben elsők közt fogták el. Rábizonyítani ugyan semmit sem tudtak, így csak egyévi börtönt kapott, de kiszabadulása után idehaza nem talált megélhetést; 1797-től Bécsben élt. Láttuk szerepét Napóleon magyarokhoz intézett kiáltványának megszövegezésében, érthető, hogy a schönbrunni béke után a francia csapatokkal ő is eltávozott, Franciaországba

ment. Napóleon bukása után az osztrák rendőrség elfogatta, bíróság elé állította, majd Linzben internálta.

Emigrációjában Batsányi *Der Kampf (A viadal)* címen nagy politikai röpiratot írt, németül, versben, amit 1810-ben a német Cotta cég nyomtatásban is kiadott. *A viadal* első része lírai költemény, mely a költőnek a kufsteini börtön utáni levertségét, kiábrándultságát tükrözi; benne a megfojtott radikális kibontakozás fölötti elkeseredése kap hangot. Második, nagyobbik része politikai hitvallás, melyben Batsányi kifejti nézeteit a társadalomról, az államról és magáról Napóleonról, illetve a császár európai küldetéséről. Ezek a fejtegetések a feudális maradványok tarthatatlanságát bizonyítják, tudatosítják az ellenük való harc fontosságát, s kimondják, hogy a feudális monarchiákat az alkotmányos államoknak kell fölváltaniok. Mindez pedig nem más, mint Napóleon Európa-koncepciójának igazolása. Ahogy a röpirat mondja: A feudalizmus örökössé vált uralkodói és egyéb előjogai elavultak, és helyt kell hogy adjanak az új európai államrendszernek. Mivel pedig a tiszta demokrácia megvalósítása egyelőre még nem lehetséges, így az egyetlen reális lehetőséget az alkotmányos monarchia kínálja.[33] Ennek az alkotmányos monarchiának a megvalósulását Magyarországon Batsányi a Habsburgok félretételével, Napóleon segítségével képzeli el, annak a Napóleonnak a segítségével, akiről a röpirat mindvégig a legnagyobb csodálat és elismerés hangján ír.

Batsányi tehát Napóleontól várta a magyarországi elakadt fejlődés kimozdítását. Nem volt forradalmár a szó robespierre-i értelmében, de a haladás embere volt, s ideálját a franciák lángeszű császárában találta meg, akinek — úgy véli — a hatalma is megvan arra, hogy a Habsburg-kormányzat alatt sínylődő Magyarországra rákényszeríthesse a fejlődést, a nagy változást, a feudalizmus megszüntetését és a demokratikus polgári rendszernek egy alkotmányos monarchia keretein belül való kiépítését.

Batsányi nem állt egyedül elgondolásaival és Napóleonba vetett reménységeivel. Hadd hivatkozzunk a költő bécsi baráti körére, elsősorban Márton József újságíróra, a megyékben indított vizsgálat során lázításért kivégzett fiatal ügyvédre, Zsarnóczay Jánosra és Mikola István táblai jurátusra, s külön is Besse János Károlyra.

[33] Batsányi János összes művei. IV. Der Kampf. Sajtó alá rend. Zsindely Endre. Bp. 1967. 118.

A kisnemesi családból származó Besse 1790-ben a porosz királlyal kapcsolatot kereső nemesi patrióta mozgalom egyik alárendelt jelentőségű tagja volt, 1791-ben mégis jobbnak látta elhagyni az országot. Egy ideig angol zsoldban Hollandiában harcolt, majd szicíliai zsoldba állt, 1799-ben azonban Napóleon szolgálatába lépett. 1800-ban egyike volt a császár magyarországi ágenseinek. Besse nem volt polgári forradalmár, mint Batsányi, de józanul nézte az eseményeket, s nemes létére sem zárkózott el bizonyos halaszthatatlan reformok elől. Mindenekelőtt azonban a Habsburgok alól szerette volna felszabadítani hazáját. Jelentései valósággal meg akarják győzni a császárt, hogy kötelessége Magyarországon beavatkoznia, s a Habsburgok eltávolításával a monarchia népeinek, köztük elsősorban a magyarnak visszaadni szabadságát, hogy így lehetőséget kapjanak a feudalizmus felszámolására, intézményeik megreformálására.

Azt mondhatjuk azonban: Batsányi is, Besse is emigrációban éltek, a hazai fejlődéstől és viszonyoktól talán el is szakadtak. Vajon a Magyarországon élő patrióták és demokraták milyen reményeket fűztek Napóleonhoz?

Már korábban is említettük Berzeviczy Gergelyt, a kor neves nemzetgazdászát. Szepességi előkelő protestáns nagybirtokos család sarja volt. Előbb jozefinista, majd Ferenc reakciós uralmának hatására a polgári reformerekhez csatlakozik, tagja volt a magyar jakobinus mozgalomnak. 1795-ben a letartóztatást, és így a biztos börtönt sikerült elkerülnie, de tanácsosabbnak vélte a helytartótanácsban viselt állását önként odahagyni. Birtokaira húzódott, s ott élt látszólag teljes visszavonultságban. Látszólag, mert a magyar jakobinusok emlékét névtelenül írt nagy röpiratban ő védte meg a világ előtt, s miközben közgazdasági, kereskedelmi és társadalmi kérdésekkel foglalkozik, egyik legbátrabb előharcosa a jobbágyság felszabadításának. Berzeviczy 1809-ben, Napóleon hadainak közeledtekor kidolgozta Magyarország új alkotmányának tervét. Az alkotmánytervet franciául készítette, részletes magyarázatokkal és okfejtésekkel, kimondottan Napóleon számára.

A tervezet bevezetésében ezt olvassuk: „Ezen munka szerzője régi magyar nemesi családból származik és nemesi jogainak élvezetében igen jól érzi magát." De mint hazafi „kiváltságait kész feláldozni hazája ügyéért". A haza érdeke teljes átalakulást kíván, ennek elindítását azonban csak a franciák császárától várhatja. Majd így folytatja: „Európa

államainak megújhodása, a nagy Napóleon műve, megrázkódtatja most Magyarországot is. Ez fájdalmas jótétemény, bár csak megvalósulnának óhajaim és égető reményeim. Vajha Magyarország . . . felhasználná az egyhamar vissza nem térő pillanatot . . ."[34]

Az általa szükségesnek vélt átalakulás leglényegesebb pontjai a következők: a nemesség megtartja jogi különállását, de részt vesz a közteherviselésben; a jobbágyság felszabadul a földesúri függés alól, s szabad parasztként földje tulajdonosává válik; a földesúri és az egyházi adó fizetése megszűnik; a katolikus egyház óriási földbirtokait lefoglalják az állam javára, a papok állami fizetést fognak kapni; az országgyűlés alsó tábláján a parasztság képviselői is helyet kapnak; szétválasztják a hatalmi ágakat a kormányzatban; a közigazgatás elkülönül a bíráskodástól; megvalósul az alkotmányos monarchia.

Ez a javítás, reform vagy megújhodás — olvassuk a tervezet végén — nem mehet végbe Magyarországon másként, csak államfői diktatúra által, mert Magyarország lakosságát nemzetiség, vallás, rend és osztály szakítja csoportokra, mert az állam érdeke mindig ellenkezik valamelyik csoport érdekével, mert az egyes csoportok nyugtalanok, egymás iránt bizalmatlanok, s így sohasem bontakozhat ki az igazi hazafiság, melynek első kelléke, hogy saját érdekeit kész feláldozni a haza javára.

Batsányi, Besse és Berzeviczy elképzelései egyazon körbe tartoznak. Mindhárman Napóleontól várták hazájuk sorsának jobbra fordulását, s mindhárman tőle remélték a magyar viszonyokat tekintve igen jelentős, azt is mondhatnánk, forradalmi jellegű reformokat. Mindez pedig egyrészt azt mutatja, hogy az 1790-es évek reformeszméi a társadalom mélyén, magában a nemességben is tovább éltek, s hogy ezek a patrióta reformerek Ferenc rendőruralma alatt immár csak a külső beavatkozásban reménykedtek, Napóleontól és hadaitól várták a kibontakozást. Magatartásuk a hazai helyzet kényszerűségéből fakadt, s a magyar polgári fejlődés egyik fontos és lényeges állomása volt, mert az 1794-es törekvések folytonosságát képviselte.

Hogy Batsányi röpirata, Besse följegyzései és Berzeviczy tervezete eljutott-e Napóleonhoz, s ha igen, elolvasta-e őket, nem tudjuk. Annyi

[34] MARCZALI HENRIK, Berzeviczy Gergely magyar alkotmányterve. *Budapesti Szemle*, 1933. 231. kötet 16.

azonban bizonyos, hogy a forradalom európa kiterjesztésének küldetését nem vállalta, s Magyarországgal kapcsolatos terveiben, elgondolásaiban is csak a francia hegemóniát és dinasztikus hódító céljait biztosító külpolitikai érdekei vezették. Ahogy mondotta: Magyarországhoz intézett kiáltványa is csak diverziós célokat szolgált.

1809-ben, a schönbrunni béke megkötésekor úgy látszott, hogy az Osztrák Császárság nagyhatalmi helyzetének vége, 1810-ben azonban a Napóleon és Ferenc lánya, Mária Lujza közti házasság mintha új irányba fordította volna a Habsburg politikát. Míg korábban Ferenc császár Napóleon ellenében próbálta a birodalmi politikai törekvéseket érvényesíteni, mostantól kezdve a hű szövetséges szerepét játszotta. A francia szövetséghez való csatlakozás persze nem jelentett semmilyen változást a belső kormányzati rendszeren. Az átalakult Európában az Osztrák Császárság, benne Magyarország, megmaradt történelmi rezervátumként, a maga anakronisztikus feudális társadalmi és gazdasági viszonyai között.

ADÓRENDSZER, PÉNZÜGYI NEHÉZSÉGEK

A sorozatos háborúkkal járó óriási kiadások megingatták, majd fel is borították az államháztartás egyensúlyát, s 1811-ben pénzügyi válság állt be. Az ügy előzményeit keresve egészen II. József 1788. évi török háborújáig kell visszanyúlnunk. A hadikiadások már a háború első évében 20 millió forinttal lépték túl a bevételeket, s az elkövetkező esztendőkben ez az összeg még emelkedett. 1793-tól a Franciaország elleni háború évente átlag 90 millióba került, ugyanakkor amikor az állami bevételek 75 millió körül voltak. 1793 és 1798 között csak a katonai kiadások több mint 80 millióval lépték túl a Habsburg-monarchia egész bevételét, s a hat év végeredményeként a 451 milliónyi bevétellel szemben 808 millió kiadás állt, vagyis a költségvetési hiány 357 millióra emelkedett. A helyzet még tovább romlott a napóleoni háborúk időszakában. Az egyre növekvő katonai kiadások előteremtése önmagában is megoldhatatlan feladat volt, a problémát azonban még súlyosbította, hogy 1805-ben és 1809-ben a háború az ország területén folyt, s a békét területi engedményekkel és irtózatos hadisarccal kellett megváltani. 1804-ben a monarchia területe kereken 900 ezer km², lakosságának száma 23 millió

700 ezer fő. Az 1805. évi pozsonyi és az 1809. évi schönbrunni békében azonban területének 20%-át, lakosságának pedig 30%-át elvesztette; ugyanakkor hadisarcként 85 millió frankot kellett kifizetnie. 1810-ben a Habsburg-monarchia évi bevétele kereken 120 millió, az államadósság pedig 1500 millió forint volt.

Jóllehet az állami bevételek 15 év alatt 75-ről 120 millióra emelkedtek, a kiadásokkal korántsem tudtak lépést tartani. A bevételek további fokozásának gátat vetett, hogy a Habsburg-monarchia pénzügyi és adórendszere lényegében a 18. század közepe óta nem változott. A pénzügyi rendszer különben sem volt egységes. Az osztrák és cseh tartományok ugyan már évtizedek óta modernebb rendszerben adóztak, földadókataszter és közvetett adók alapján, Magyarországon azonban még a korábbi évszázadokból örökölt rendszer érvényesült. Az ország hadiadót fizetett egy összegben, hogy mennyit, azt az országgyűlés állapította meg.

Az ország pénzügyi rendszerét nézve, csupa évszázadok óta változatlanul érvényben levő jövedelmi forrást találunk. Közülük hagyományos sorrendben elsőnek az állami birtokok jövedelmét említhetjük. Ezek egyik részét a magyar korona elidegeníthetetlen tulajdonát képező koronabirtokok képezték, a másikat a koronára háramlott, úgynevezett kamarai birtokok alkották. Ebben az időben húsz nagyobb kamarai birtok volt, köztük a legjelentősebb a dél-magyarországi bánáti uradalom.

Az állami bevételek zömét az uralkodó számára biztosított regále jogok, az évszázados múltra visszatekintő királyi haszonvételek alkották: így az állami bányákból kitermelt só eladásából bevett sóregále, a pénzverésből és a bányákból származó jövedelem, a harmincadnak nevezett különböző vámok (a belső kereskedelmet terhelő átkelési vámok, a fogyasztási vámnak is nevezett behozatali vámok és a legjelentősebb, a kiviteli vám). Ehhez járult a zsidók toleranciataksája és a szabad királyi városok adója, az országos, ahogy mondták, a királyi tisztviselők fizetéséből levont 5%-os illeték, a postából (levél- és személyszállítás), az 1751-ben bevezetett lottóból és a zálogházakból befolyó jövedelem, és végül egy 17. századi törvény alapján az egyházi főméltóságokra és a szerzetesrendekre még a végvárak fenntartásával kapcsolatban kirótt hozzájárulás. Ezek a regálejövedelmek az uralkodó közvetlen hatáskörébe tartoztak, a rendeknek sem összegszerű megállapításukba, sem behajtásuk módjába nem volt beleszólásuk.

Ezzel szemben a másik állami bevételt, a contributiót vagy hadiadót az országgyűlés egy összegben szavazta meg alkalmanként. Ezt az összeget azután bizonyos kulcs szerint szétosztották az ország nem nemes lakosságára. A 17. században a contributiót a portának nevezett tényleges jobbágyháztartások száma alapján vetették ki, többnyire 1 forinttal terhelve meg minden jobbágyháztartást. A 18. században azonban a porta már csak elméleti egység, mely független a tényleges jobbágyháztartások számától. Az országgyűlés az egész országra bizonyos portaszámot vett fel, s ugyanakkor meghatározta, hogy az egyes közigazgatási egységekre, a megyékre és a szabad városokra ebből arányosan hány esik. A porták számát, tehát az adófizetés egységét az országgyűlés időről időre módosította. Utoljára az 1791. évi országgyűlés foglalkozott ezzel a kérdéssel, s a porták számát az egész országra 6346-ban állapította meg. A megyék a rájuk kirótt összeget falvanként, s egy-egy falun belül pedig dicának nevezett kisebb egységenként tovább osztották. A személyekre lebontott összeg fizetésének alapjául a jobbágy vagyona és jövedelme szolgált. Már Mária Terézia megpróbálta a földet tenni a jobbágyadózás alapjává, az országgyűlések azonban ezt visszautasították, arra hivatkozva, hogy a jobbágy nem birtokosa, csak megművelője földjének. A föld nemesi tulajdon, így nem is adóztatható meg.

A katonasággal kapcsolatos és a jobbágyokat sújtó, más jellegű anyagi megterhelés volt az, amelyet latin szóval deperditának neveztek. A falvak ugyanis kötelesek voltak a beszállásolt katonaságot és állatait lakással, élelemmel és a mindennapi élethez szükséges dolgokkal ellátni. A katonaság a számára adott szolgáltatásokról nyugtát adott, a kincstár ennek alapján bizonyos, a piaci áraknál általában lényegesen alacsonyabb térítést fizetett. A kincstár által fizetett és a reális érték közötti különbség volt a deperdita. Ha tudjuk, hogy békeidőben 56 gyalogos- és 15 lovasezred állomásozott az országban, és ha meggondoljuk, hogy például az 1809-es háborúban az osztrák sereg nagy része Magyarországra szorult vissza, akkor lemérhetjük, milyen súlyos terhet jelentett ez az adó a parasztoknak.

A fenti, rendesnek mondott bevételekhez alkalmanként rendkívüli megajánlások járultak. Főként háborús veszély idején az országgyűlés — elvben fenntartva az általános nemesi adómentességet — a nemességre is kivetett segélyt, subsidiumot szavazott meg. Ez történt 1807-ben,

amikor is az országgyűlés hosszas alkudozások után, mindenkire vonatkozó egyszeri vagyon- és jövedelemadót szavazott meg, amit négy év alatt kellett egyenlő részletekben fizetni.

Hogy mindezek alapján most már mennyi volt Magyarország évi adóhozzájárulása, azt csak becsülni tudjuk, mivel az állami költségvetést a bécsi udvar csak 1828-tól tette közzé. A korabeli statisztikusok számítása szerint, a Magyarországról befolyó rendes és rendkívüli adók együttes összege 1809—1810-ben majdnem évi 42 millió forintot tett ki. Ennek főbb tételei: a kincstári birtokokból és a királyi haszonvételekből bevett 23 millió forint, a contributio 5,6 millió, a deperditák kereken 3 millió forint, s 10 millió forint körül járt az 1807-ben megajánlott subsidium összege.

A bécsi udvar az összes bevételeinek egyharmadát kitevő 40 millió forintot persze kevesellte, s arra hivatkozott, hogy Magyarország a birodalom felét alkotja, tehát adóban is ugyanakkora részt kell vállalnia. Magyar részről viszont azzal érveltek, hogy az ország ipari fejlettségben jóval elmarad a cseh és osztrák tartományok mögött. Kevesebb a nemzeti jövedelem, alacsonyabb az életszínvonal, nem utolsósorban az udvar vámpolitikája következtében.

A kutatások — látni fogjuk — igazolták mindazt, amit az egykorúak Magyarország gazdasági elmaradottságáról mondottak. A tradicionális agrártársadalomban a feudális termelési viszonyok közepette a reáljövedelmi szint igen alacsony volt.

A DEVALVÁCIÓ

Miután a kormányzat a bevételeket fokozni nem tudta — hasonlóan más európai államokhoz —, már a század elejétől a bankócédulák mind nagyobb mérvű nyomásához folyamodott. 1798-ban 91 millió, 1807-ben 792 millió, 1810-ben pedig 1436 millió ezüstforint értékű bankócédula volt forgalomban, azaz a bankjegyek mennyisége 12 év alatt mintegy megtizenhatszorozódott. A bankjegy mellett természetesen érvényben maradt az ércpénz is, ezeket az inflációs években is tovább verték, főleg a réz váltópénzt. A bankócédulák és az ércpénz értéke 1798-ban még azonos, 1799-től azonban a bankócédulák értéke előbb lassan, majd rohamosan

romlott, úgyhogy a kormány kényszerárfolyamot léptetett életbe. Eszerint 100 ezüstforintnak 1801-ben 115 bankóforint felelt meg, 1808-ban 222, 1810 októberében 550 és 1811 márciusában 833. Ez persze csak a hivatalos névérték, a reálérték ennél rosszabb volt. Egyébként 1811-re az arany- és ezüstpénz úgyszólván teljesen kiszivárgott az országból, forgalomban csak a nagy mennyiségű papírpénz maradt.

A magyar nemesség az országgyűléseken több alkalommal hivatkozott arra, hogy mivel nem adta hozzájárulását a bankócédulák nyomásához, Magyarországnak az egész ügyhöz jogilag nincs köze, s a financiális válságból fakadó bajokért nem vállalhatja a felelősséget. Ezzel azonban nem tudta megakadályozni, hogy az infláció következményei Magyarországon is ne érvényesüljenek.

Az infláció természetesen legsúlyosabban a fix fizetésű tisztviselőket érintette, továbbá a városi szegénységet és általában a polgárságot. A városok, amelyek jelentős összegeket tezauráltak, illetve adtak ki kölcsönbe, főleg a megszorult nemesuraknak, az infláció során tőkéjük nagy részét elvesztették. A kereskedelem erősen visszaesett, az inflációs pénzt ugyanis hovatovább senki nem akarta elfogadni, a kereskedők szívesebben tartották áruban pénzüket, a kereskedelem volumene mindinkább csökkent.

Szerencsésebben jártak a mezőgazdasági termékeket piacra vivő nemesek és jómódú parasztok. Az állandó háborúskodás megnövelte a mezőgazdasági termékek árát, s az árak emelkedése még az inflációs pénzben való eladást is érdemessé tette. A búza ára 1811-ben tizenháromszorosa volt az 1800-as árnak, míg a pénz értékének romlása ugyanezen idő alatt csak 8,3-szoros.

A viszonylagos gabonakonjunktúra következtében beállt pénzbőség lehetővé tette, hogy a nemesség inflációs pénzben kifizesse adósságait. Egymás után épültek klasszicista stílusban az új nemesi udvarházak, s a korábban csak a főnemességre korlátozódó fényűzés megjelent a köznemesség körében is. A kortárs megfigyelők meglepetéssel regisztrálták a nemesi háztartásokban ekkor elterjedő ezüst étkészleteket, a régi egyszerű bútorokat felváltó empire szobaberendezéseket, az aranyórák és a női ékszerek divatját. Ahogy a statisztikus Csaplovics János följegyezte: a nemesség körében valóságos versenyfutás kezdődött, „mindenki többet akart mutatni, mint a másik, egy fokkal mindenki többnek akart lát-

szani". Persze — teszi hozzá — nem mindenki tudta a szükséges pénzt előteremteni, s míg egyes rétegek tobzódtak, mások szükséget szenvedtek.[35] A társadalom korábbi egyensúlya megbomlott.

Az egyre nehezebbé váló gazdasági helyzetben a kormánynak végül is tennie kellett valamit. Miután a politikai propaganda, a panaszkodók elleni eljárások és a politikai ellenzék elleni hadjárat érthetőleg semmilyen javulást nem hozott, 1806-tól a kormány fokozott takarékossággal próbálta útját állni az inflációnak.

Rainer főherceg, az uralkodó öccse, a hadsereg létszámának csökkentését javasolta, de tervét elvetették. O'Donnel kamarai elnök a katolikus egyház terjedelmes birtokainak állami vagyonná nyilvánításával és értékesítésével akarta az államadósságoktól is fulladozó kormány anyagi helyzetét szanálni, ehhez viszont Ferenc császár nem járult hozzá. Fölmerült egy általános 10%-os vagyondézsma terve is, de leszavazták. Végül csak az ezüstnemű kényszeráron való beszolgáltatását rendelték el. Miután azonban a magyar országgyűlés ezt a rendelkezést nem hagyta jóvá, Magyarországon nem is lépett érvénybe, ami lehetővé tette, hogy az osztrák—cseh arisztokrácia is Magyarországra mentse ezüstneműjének egy részét.

A devalorizáció terve 1810 elején merült fel. O'Donnel elgondolása az volt, hogy nemesérre beváltható papírpénzt teremt. Ennek mennyisége az akkori elméletnek megfelelően a fedezet háromszorosára terjedt volna. Váltócédulák (Einlösungsschein) formájában kereken 600 millió aranyforint értékű jelzálogkötvényt bocsátott ki, melynek az inflációs pénzhez való kurzusát az 1810. február 26-i pátens 1 : 3-ban rögzítette, azaz 100 váltócéduláért 300 forint bankót kellett fizetni. A jelzálogkötvényeket nagyjából fele-fele arányban osztották szét az örökös tartományok és Magyarország között. Mire azonban a korszerűtlen adminisztrációs gépezet az egymásnak nemegyszer ellentmondó rendeletek végrehajtását megkezdte volna, az újabb fegyverkezés folytán tovább emelkedő infláció az 1 : 3-as beváltási arányt teljesen irreálissá tette. Az inflációt csak növelte, hogy az 1809-es schönbrunni békében Napóleonnak átengedett területekről kitiltott papírpénz (tetézve a franciák által hamisított nagyszámú bankjeggyel) visszaözönlött az országba.

[35] JOHANN CSAPLOVICS, Gemälde von Ungarn. I. Pest, 1829. 254—255.

O'Donnel utóda, Wallis gróf 1811 elejére kidolgozott devalvációs terve jelzálogkötvény helyett megemelt adók és illetékek révén kívánta az új pénz stabilitását biztosítani. Az 1811. február 20-i pátens a pénz értékét egyötödére csökkentette. Ez azt jelentette, hogy az állami terheket, adót, vámot az eddigi összeg ötszörösével kellett megfizetni. Különösen súlyosan érintette ez Magyarországot, ahol a hadiadó új összegben való befizetése egyes vidékeken állataik eladására kényszerítette a parasztokat, terményeikért ugyanis nem kaptak ötszörös árat. Egyes megyékben nem is volt annyi bankjegy forgalomban, amennyi a hadiadó megfizetéséhez szükséges lett volna. Súlyosan érintette a parasztságot az is, hogy a kincstárral szemben fennálló követeléseit (a katonaság részére beszedett élelmiszerek, fuvarozások stb. ellenértékét) nem számíthatta be az adófizetésnél, és hogy a réz 6-krajcárosokat — elsősorban ebből állt a parasztság készpénzkészlete — forgalmon kívül helyezték.

Az is előfordult, hogy a paraszt a katonaság ellátásával kapcsolatos beszolgáltatásokra természetben vagy pénzben kölcsönt vett fel. Mivel a kincstár nem fizetett, a hitelezők a fizetési idő lejártakor megindították a végrehajtást. Ilyen módon a parasztok egy része mindenét elvesztette. Ehhez járult még az 1811. évi rossz termés; sok helyen a föld a vetőmagot sem adta vissza. Az 1811—1812. évi országgyűlés tiltakozott is a pátens rendelkezései ellen, de eredménytelenül. Ahogy Ferenc császár mondotta: a pénzügyi stabilizációért mindenkinek áldozatot kell hoznia.

AZ UDVAR ÉS A MAGYAR NEMESSÉG ELLENTÉTÉNEK ÚJRAÉBREDÉSE

A devalváció mégsem érte el célját, nem tudta a pénz értékét stabilizálni. A régi bankjegytömeg egyötödének arányában kibocsátott váltócédulák értéke gyorsan csökkent, kurzusuk 1811 júliusában már 285 volt. Napóleon oroszországi hadjárata (amelyben Ausztria 30 ezer katonával vett részt), majd a felszabadító háborúk újabb súlyos katonai kiadásokat róttak a kincstárra, s Ferenc császár újra elővétette a bankóprést. A stabilizáció érdekében főként a parasztságra rótt áldozatok így értelmetlenné váltak. Hamarosan újabb részleges devalorizáció következett, s az inflációs jelenségeknek végső soron majd csak a bécsi kongresszust követő hosszabb békés korszak vet véget.

Mindez természetesen visszahatott a magyar nemesség magatartására is. Ahogy csökkent annak veszélye, hogy francia mintára Magyarországon is megdöntik a feudális társadalmi rendet, ahogy a nemesség egyre biztonságosabban érezte magát, úgy erősödött a bécsi abszolutizmussal való szembenállása.

Az 1811. augusztus 25-ére összehívott pozsonyi országgyűlés ingerült hangulatban gyűlt egybe. A megyei utasítások zöme tiltakozott a devalvációs pátens és a törvénytelen adóterhek ellen. Az ellentéteket sem a király trónbeszéde, sem a nádor közbenjárása nem enyhítette, sőt a nemesi ellenállás még erősödött, amikor az uralkodói előterjesztés a hadiadón kívül újabb 12 millió forint hozzájárulást kért a rendektől, s azt kívánta, hogy a fedezetlen kölcsönből 100 millió forint értékért Magyarország vállaljon kezességet. A rendek, miután az örökös tartományokkal egyenlő megterhelést, azokkal egyenlő elbírálást kértek a kereskedelem terén, amit az udvar megtagadott, egyik kérést sem teljesítették arra hivatkozva, hogy a devalváció elvitte az ország vagyonának négyötöd részét. A helyzetet tovább mérgesítette, hogy a kormány elutasította a magyar nyelv hivatalossá tételére vonatkozó kérést, s az abszolutizmus jogosságának és törvényességének bizonyítására, kimondottan a magyar közjog elleni éllel, megjelentette Piringer udvari titkár, majd Gustermann bécsi cenzor munkáját.

A diéta így minden lényeges eredmény nélkül zárult (bár a szokásos újonckontingenst, továbbá egymillió mérő rozsot és zabot „hűségük jeleként" a rendek megszavaztak). Ferenc király, hogy haragját éreztesse, nem is jött le személyesen az országgyűlés berekesztésére; ezt a feladatot Antal főherceg végezte el 1812. június 1-én.

Az 1809-es schönbrunni béke óta azonban Magyarország súlya a Habsburg-monarchián belül megnőtt. Ausztria sokat vesztett területben és emberben, a háború is jobban sújtotta; mindezek következtében az udvar kénytelen volt erősebben támaszkodni Magyarországra, vele fokozottabban számolni.

1810 júniusában József főherceg nádor az uralkodóhoz beadott emlékiratában azt javasolta, hogy a birodalom súlypontját helyezzék át Magyarországra; ugyanakkor a birodalmi egység érdekében a cseh—osztrák tartományoknak is adják meg azokat az alkotmányos jogokat, amelyeket Magyarország élvez. Ferenc azonban elutasította a javaslatokat mond-

ván, hogy a monarchia egysége nem a magyar alkotmány kiterjesztését kívánja, hanem éppen ellenkezőleg: Magyarország alkotmányát kell átalakítani a többi örökös tartomány mintájára.

A magyar nemesség és Bécs egyre szembetűnőbb ellentéte sokat ártott a birodalom külpolitikai tekintélyének, ezért Metternich — aki ekkor a Napóleont támogató politika lelkes híve volt — felújította a Magyarország alkotmányos különállásának megszüntetésére vonatkozó régi terveket. Ferenc császárt megnyerte elgondolásának, de — érezve a belső erőviszonyok labilis voltát — Napóleon támogatását is meg akarta szerezni. Arra hivatkozott, hogy Ausztria csak a magyar különállási törekvések megtörése után tud kellő erővel fellépni Franciaország mellett. Napóleon azonban letiltott minden változtatást. Nem akarta, hogy a várható magyar ellenállás felborítsa Ausztria amúgy is gyenge lábon álló belső nyugalmát, és ezzel megzavarja, sőt gyengítse az Oroszország elleni katonai készülődést.

Magyarország így formálisan megtartotta alkotmányos jogait, ennek fejében viszont súlyos gazdasági retorziókat kellett elszenvednie. Az udvar — arra való hivatkozással, hogy az osztrák—cseh tartományok a közvetett adók révén többel járulnak hozzá az állam kiadásaihoz, mint Magyarország (amiben igaza volt) — Magyarország megadóztatása érdekében a mezőgazdasági áruk kiviteli vámját 30—60%-kal megemelte, úgyhogy külföldi értékesítésük szinte lehetetlenné vált. Ez végső fokon a termelésre is bénítóan hatott.

Az 1810-es évekre egész Európában előtérbe nyomult a nemzeti gondolat, az a törekvés, hogy a nemzet mint organikus egység maga vegye kezébe sorsának intézését. Emlékezzünk vissza, már a Habsburg-monarchia különböző jakobinus mozgalmai is azt vallották, hogy társadalmi, politikai, kulturális céljaik csak a nemzetállam keretei között valósíthatók meg; a nemzeti törekvések 1810-re csak erősödtek. Az Osztrák Császárság vezetői, elsősorban Metternich, úgy vélték, hogy a nemzeti mozgalmaknak adott engedmény a birodalom létét veszélyezteti. Ragaszkodtak tehát a semmit nem változtatás politikájához, s a soknemzetiségű állam egységesítésére kitalálták az „osztrák nemzet" fikcióját, a hazafiságot az uralkodóhoz való hűséggel azonosítva. Ugyanakkor megpróbálták — nem is sikertelenül — a mind türelmetlenebbé váló nemzeti mozgalmakat egymás ellen kijátszani.

VI. FEJEZET

A MAGYARORSZÁGI TÁRSADALOM (1790—1848)

1. A NÉPESSÉG

A NÉPESSÉGSZÁM NÖVEKEDÉSE

Magyarország népességszámának alakulását illetően az 1787. évi, II. József által elrendelt utolsó népszámlálástól egészen a polgári forradalomig — sőt még azután is jó ideig — nem rendelkezünk teljesen megbízható adatokkal. A császár halála után ugyanis a nemesség többé nem volt hajlandó eltűrni létszámának megállapítását, ám a nem nemes népesség 1802-ben végül is törvénybe iktatott, évről évre ismétlődő összeírásai sem támaszkodhattak folyamatosan olyan közvetlen és általános felvételekre, mint amilyenek a II. József-féle népszámláláshoz szolgáltak alapul.

A 19. század első felére vonatkozó adatok közös tanúsága szerint úgy tűnik, Magyarország — Erdéllyel, Horvát-Szlavonországgal és a katonai határőrvidékekkel — 1786—1787. évi mintegy 9 millió 515 ezernyi népessége 1846-ig körülbelül 14 millió 360 ezerre növekedett. Az utóbbi szám — a hivatalos birodalmi statisztika részben becslésekre alapított számítása — azonban bizonytalan. 1851-ben az immár új, teljes igényű, a hibái ellenére is reálisabb népszámlálás ugyanezen területen csak mintegy 13 millió 190 ezer lakost mutat ki. Bárhogyan nézzük is azonban, a népességszám-növekedés 60 év alatt csupán mintegy 4,8 vagy inkább 3,6 milliós, s mindenképpen kevésbé dinamikus; a két végpont között legfeljebb 50%-os, illetve az 1851. évi számítással 39%-os fejlődésről tesz tanúbizonyságot. A Horvát-Szlavonország nélküli Magyar Királyság nem nemesi népességére korlátozva, ez az 1787—1850. évi növekedésből számított évi 5,0—5,5‰-nyi természetes szaporodásnak felel meg csupán.

Ellentétben a 18. századi Magyarország népességszám-növekedésével, e gyarapodás (a hazai népességfejlődés e szakaszának legjellegzetesebb

vonásaként) már csaknem teljes egészében a népesség természetes szaporodásának eredménye. Az elmúlt évszázad nagy, döntően külföldről történő szervezett betelepítéseihez, a 18. századi népességszám-növekedés e roppant súlyú tényezőihez hasonló akciókkal e korban már nem találkozunk. Egyes elszigetelt, kis létszámú telepítő vállalkozások persze előfordultak még, azonban már csak elszórt, és a népességszám növekedését gyakorlatilag nem befolyásoló akciók maradtak. Nagyobb jelentőséghez ekkorra az egyéni bevándorlás jutott, méreteit tekintve mindenekelőtt a zsidóságé. II. József kora összesen mintegy 85 ezer főnyi magyarországi zsidóságának létszáma ilyen úton — és az átlagosnál jóval nagyobb természetes szaporodása által — növekedett már 1804-re körülbelül 126, 1845-re pedig mintegy 260—270 ezer főre. E bevándorlás a korábbi északnyugati—nyugati, Cseh- és Morvaország, illetve Ausztria felőli iránytól eltérően immár elsősorban északkeletről táplálkozott: Sáros, Bereg, Ung, Ugocsa és Máramaros megyéken át egyre nagyobb tömegű zsidó népesség áradt szét egyelőre az ország keleti részén, de lassan elérte e hullám a nyugati részek egyes jelentősebb településeit is.

Hogy pedig a növekedés döntő eleme már valóban a természetes szaporulat, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a Magyar Királyság népességfejlődésén belül (a francia háborúk vérvesztesége miatt) az 1806—1820. és (nyilván a kolera lassan pótlódó, 1830—1832-ben, illetve 1836—1837-ben több mint negyedmilliós veszteséget okozó pusztítása folytán) az 1831—1840. évek csak gyenge fejlődése, illetve az 1821—1830. és kivált az 1841—1850. évek javarészt még nagyobb járványoktól is mentes időszakának erőteljesebb ütemű növekedése.

E mégoly szerénynek is tűnő növekedés erejét különösen akkor kell értékelnünk, ha számot vetünk a korszak továbbra is igen kedvezőtlen: járványos betegségek, magas halandóság és szegényes — tudatlanság, szegénység és babonaság által egyaránt korlátozott hatékonyságú — orvosi ellátás jellemezte közegészségügyi viszonyaival. A járványok — főleg a himlő, de a tífusz és a vörheny is — okozta halandóságot tekintve Magyarország viszonyai (még a Habsburg-birodalom európai összehasonlításban meglehetősen kedvezőtlen helyzetéhez mérten is) igen rosszak voltak. A korszak különböző ragályos betegségei, járványai még sűrűn megjelentek, néha csoportosan, egyidejűleg is. Pusztító munkájukat éppúgy erősítették a babonák és az előítéletek, mint a tömegekre ránorító

anyagi nyomorúság. Mindent felülmúló pusztítást végzett 1830-ban a kolera, minden óvintézkedés ellenére. A június 13-i első esetet az év végéig 465 ezer további megbetegedés követte. A halottak száma 201 ezer volt, s ez a szám 1832-re 250 ezerre emelkedett. 1835 végétől 1837 nyaráig — ezúttal Fiume felől törve be — a kolera még visszatért, és bár csökkent hevességgel, de egészen Hont megyéig jutott el, újabb 43 ezer halottat hagyva maga után.

A járványok pusztítását sok helyütt és gyakran még nagyobbra növelte a kezdetleges szállítási viszonyok között különösen súlyos rossz termés és a nyomában járó drágaság, mely a lakosság készleteket gyűjteni képtelen szegény tömegeit fizikailag legyengítve, a betegségek prédájává tette. Különösen az 1816—1819., majd az 1847. évi, főleg a szűkösen termő hegyvidékeket sújtó katasztrofálisan rossz termések, s nyomukban a kor összes hasonló katasztrófáját felülmúló éhínség vált emlékezetessé. A nyomor az éhhalál mellett a kiütéses tífuszjárványt is magával hozta. Az orvosok figyelme a kórokozók között most már a rossz élelmezés, a romlott burgonya, a nyomor mellett a szűk, nedves, tisztátalan lakásokra és a zsúfoltság által okozott veszélyekre is ráterelődött. E járványok szünetében és alattuk is folytatta csendes, de állandó pusztító munkáját a tüdővész és a sokféle nemibetegség, és mint a népességszám növekedését legjobban rontó, legállandóbb tényező: a nagyarányú csecsemő- és gyermekhalálozás. Fáy András mintegy 770 ezer főnyi, gondosan összeállított minta szerinti népességben 1837 és 1846 között megfigyelt halandóságról készített statisztikai tábláinak tanúsága szerint még ekkor, a polgári forradalom előestéjén is minden ezer újszülöttből 288 életének első, további 91 második, újabb 43 pedig harmadik évében meghalt. Az 5 éves kort már csak 535 és a 10. évet csupán 471 élte meg (a 80. évet már csak 26, a 86-ot tíz); pedig Európa viszonylatában a feleződés már ekkor általában a 17. évvel, a magyarországinál tehát legalább 8 évvel később következett be. Hasonló a helyzet Erdélyben, ahol az 1843. év 50 ezer halottjából 11 219 az első, további 7632 a 2—4. évében halt meg.

Mégis: a 18. század utolsó harmadától már egyre határozottabb formában kezdett érvényesülni bizonyos tervszerű, tudományosan is megalapozott állami védekezés. 1788-tól járványok esetén a helytartótanács rendeletére a szegény sorsú betegeket — a megyei házi pénztárak terhére — ingyen gyógyszerekkel kellett ellátni. Bene Ferenc himlőoltást pro-

pagáló 1802-ben megjelent munkája 17 pest-budai és 26 vidéki orvost említ, akik már végeztek Jenner-féle himlőoltást, és e szám egyre nő. 1813-ra az oltást kötelezővé is teszik: csupán Tormássy Lajos, Békés megye főorvosa 1812 és 1842 között több mint 100 ezer oltást hajt végre, bár országosan még az 1840-es években is az újszülöttek alig egyharmadát oltják be. Terjed az újraoltás is. A pestis behurcolása ellen 1770-től elég jól záró kordon védi az országhatárokat. 1814 óta a birodalom két felének vagyontalan polgárait viszonosság alapján ingyen ápolják egymás kórházaiban. Az 1793-ban a birodalom többi egyetemével egyenrangúvá tett pesti orvoskaron és a kolozsvári sebészeti intézetben egyre tökéletesebb szervezetű kétéves sebészeti tanfolyam képezi ki a hazai seborvosokat. A század végétől királyi rendeletek szabályozzák a hazai fürdőügyet, tiltják a házaló olejkárok gyanús gyógyszereinek forgalomba hozatalát, szabályozzák a halottszállítást, a törvényszéki orvosi ügyeket, a gyógyszerkészítmények felügyeletét stb. S ha egyelőre a fejlődés inkább még csak az egészségügyi igazgatás vonatkozásában figyelhető is meg, az intézményes alap megteremtése és kiépítése már jelentős előrelépés.

A NÉPESSÉGSZÁM REGIONÁLIS ÉS IDŐBELI ALAKULÁSA

A népességszám ilyen sokféle tényező hatása alatt végbemenő növekedése azonban nemcsak időben, hanem térben is meglehetősen egyenetlenül oszlott el. Az egyenetlenség már a legnagyobb közjogi egységek vonatkozásában is szembetűnő: 1787 és 1846, illetve 1844 között a Horvát-Szlavonország nélküli Magyarország 57%-os népességszám-növekedésével szemben Horvát-Szlavonország csak 28, az Erdélyi Nagyfejedelemség pedig (az erdélyi határőrvidék nélkül) csupán 47%-os növekedést tud felmutatni; a horvát-szlavón, a bánsági és az erdélyi határőrvidékek összes növekedése viszont 75%-os (az erdélyié ezen belül csak 39%). Ám az 1851. évi, kétségtelenül reálisabb adatokat elfogadva, ezek a Magyar Királyság esetén már csak 43, az előbbibe be nem számított Horvát-Szlavonországban 34, az Erdélyi Nagyfejedelemségben 44, s a határőrvidéken 35%-os népességszám-növekedésről tudósítanak.

Az egyenetlenség területileg és időbelileg jobban bontott vizsgálatok esetén még szembetűnőbb. Immáron csak a Horvát-Szlavonország nél-

küli Magyarország és csak az összeírt nem nemes népesség vonatkozásában — évtizedenkénti bontásban is vizsgálva — a fejlődés legjellegzetesebb vonása az elsősorban a magyarlakta területen: a Duna és a Tisza között még Hevest és Borsodot is magában foglalva elterülő síkságon, s délen a Tiszán is átnyúlva Csanád, Csongrád, Temes és Torontál megyékre is kiterjedő országrészben végbement, különösen erőteljes, a magyarországi átlagot messze felülmúló népességszám-növekedés. A népességszám e két tájegységben 1787-hez képest — ez esetben 1843-ig mérve — 58, illetve 76%-os emelkedéséhez és ezáltal a vizsgált összterület népességszámán belül annak negyedéről harmadára emelkedő arányához képest messze elmaradt még az északnyugati Dunántúl és a Kisalföld népességszámának az országos átlaggal pontosan egybevágó 50%-os fejlődése is, míg — érdekes módon — az Alföld keleti peremén: Szatmár, Bihar, Arad, Krassó megyékben 56 év alatt a népességszám már csak 22%-kal növekedett. (Kölcsey 1804 és 1826 között a szatmári adózó nép lélekszámának körülbelül 1690 fővel való csökkenését mutatja ki.) A Dél-Dunántúlon és Felső-Magyarországon a népességszám növekedése az országos átlagot már el sem éri: csupán 10—15%-os. Bizonyos jellegzetes eltérést csupán az ország északkeleti — Bereg, Ung, Ugocsa, Máramaros megyék által alkotott — szögletében figyelhetünk meg: itt ugyanis a népességszám 1805-ig 37%-kal, ettől kezdve azonban 1843-ig már csak 13%-kal növekedik. E gyors, majd azután stagnáló növekedés oka még további kutatást igényel.

Erdélyben a fejlődés menetét a megfelelő források feldolgozatlansága, és főleg a határőrvidékek területileg kevéssé határozott (sokszor egyes falvakat is megosztó) különállása folytán még nehezebb nyomon követni. A rendkívül bizonytalan összehasonlítási alap ellenére is 1787 és 1843—1846 között a legerősebb népességszám-növekedés a szász székeknél (átlag 88%) és még inkább a székelyeknél — ott is elsősorban a határőrséggel vegyesen szervezett székekben (itt 160%, szemben a többi szék csak 77%-os átlagnövekedésével) — figyelhető meg. Nagyarányú növekedés ez akkor is, ha a határőri népesség beszámítása körüli lehetséges nehézségeket és az így előálló igen jelentős és joggal gyanakodva figyelt bizonytalanságokat figyelembe vesszük. Ehhez képest a megyék népességszám-növekedése, kivált a Partiumban vagy Küküllőben és Hunyadban jóval csekélyebb (20—30%), és csak Alsó-Fehérben érte el az 50%-ot.

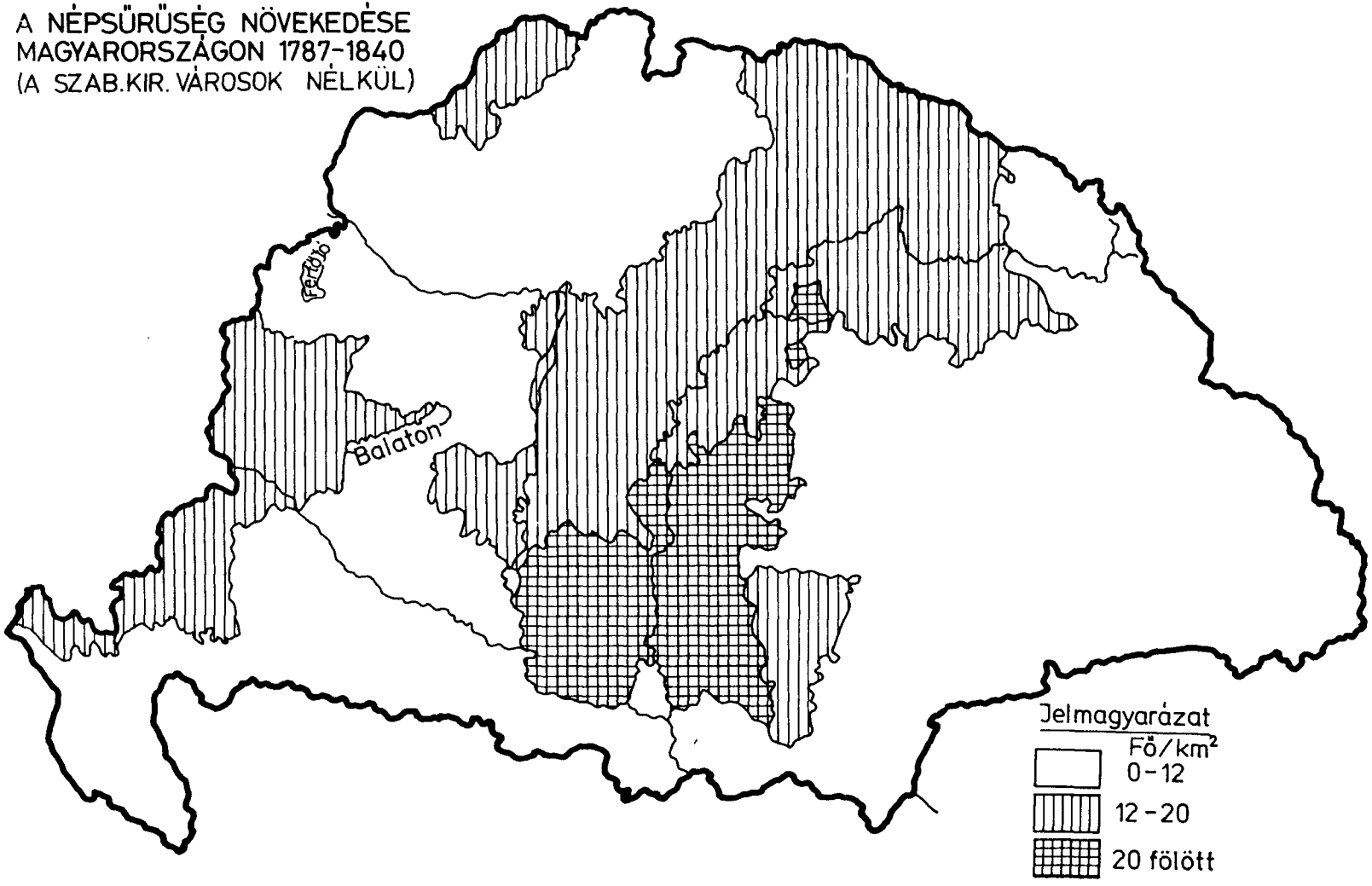
A NÉPSŰRŰSÉG NÖVEKEDÉSE
MAGYARORSZÁGON 1787-1840
(A SZAB.KIR. VÁROSOK NÉLKÜL)
Fertő
Balaton
Jelmagyarázat
Fő/km²
0-12
12-20
20 fölött

Jellemző viszont a népességszámnak a Fogaras-vidéken vagy a Beszterce-vidéki román nemzetiségű határőrfalvakban megfigyelhető ugyancsak erőteljes és a székely határőrvidékekével azonos arányú növekedése.

Ami most már e területileg bontott népességszám-fejlődés időbeli eloszlását illeti: a Magyar Királyságban (Horvát-Szlavonország nélkül) az igen dinamikusan népesedő alföldi területeken az 1804-ig már megindult nagy növekedés, kivált a déli részeken, 1820-ig le is zajlott. 1787-hez viszonyítva a növekedés itt már ekkor 50%-os, míg e növekedési arányt a többi alföldi rész fejlődése csak 1830-ra érte el. És hogy itt valóban az 1787-től 1820-ig eltelt három évtized általános dinamikusabb fejlődéséről van szó, azt az is mutatja, hogy még a csak gyengén fejlődő területek esetén is többnyire — legvilágosabban északkeleten megfigyelhetőleg — ennek az első periódusnak a növekedése erőteljesebb. Erdély vonatkozásában ilyen, az egész korszakon áthúzódó és évtizedekre bontható adatsorokkal egyelőre nem rendelkezünk, de az itt is meglehetősen világos, hogy a népességszám-fejlődés nagy területi átrendeződése 1830-ig már lezajlott. Az 1830-as évek elejére a népesség területi megoszlása már az 1840-es évekének megfelelő: az 1780-as évek végének viszonyaitól jellegzetesen elütően a megyék lassú lemaradását mutatja.

Kulon jellegzetes vonása a népességszám területi fejlődésének az, hogy a legtöbb vizsgált régióban erősen összefüggött a népesség városba áramlásával, vagy legalábbis a nagyobb népességszámú településekre való tomorülésével. A Magyar Királyság Horvát-Szlavonország nélkuli területén a nem nemes városi népesség száma 1787 és 1843 kozott (1787 népességét száznak véve) 144-re emelkedett, szemben az össznépesség növekedésének csak 130-as indexével. Kivált jellemző, hogy bár a városi népesség legnagyobb szabású létszámnövekedése ugyancsak a Nagyalföld és a Dél-Alföld szabad királyi városaiban észlelhető, a még csak stagnáló vagy legalábbis igen kevéssé fejlődő népességszámú Észak-Magyarországon is a városi népességnek igen erőteljes, 84 ezerről 120 ezerre emelkedő, e régió csupán 115,9 értékű növekedési indexéhez képest 142,5 indexet mutató növekedésével találkozunk. A népesség e tájról az Alföld felé irányuló elvándorlásának képe így egészül ki — nagyon is logikus módon — a táj városaiba irányuló áramlásával is. A városi nem nemes népesség számának növekedése azonban az Alföldon még nagyobb arányúvá lesz akkor, ha a táj legnagyobb, ugyan nem szabad királyi, de már szabad

vagy legalábbis polgárvárosi-mezővárosi rangú településeinek népességszám-növekedését is figyelembe vesszük. Mert csak az 1851-ben 15 ezer főnél nagyobb (és összesen már ekkor is mintegy 265 ezer lelket számláló) 13 parasztváros népességszáma is, összevetve az 1787. évi lélekszámokkal, pontosan kétszeres növekedést mutat: olyan méretűt, melyhez foghatót más országrészen nem találunk. Mert bár mintegy 5—6 mezővárosban a népességszám 1851-ig a Dunántúlon is megkétszereződött, e városok egyike sem érte el az Alföldön a város alsó határának tekintett 15 ezer lakost.

A fejlődés eredményeképpen a magyarországi népességszám-növekedés tehát — mind regionális szinten, mind az általában is erősebben fejlődő szabad királyi városi vagy mezővárosi települések vonatkozásában — az Alföldön, különösen annak középső és déli részén sűrűsödik össze.

BELSŐ MIGRÁCIÓ ÉS A REGIONÁLIS NÉPSŰRŰSÉG

Az ország népességének ilyen bizonyos fokú területi átrendeződése azonban már nem csupán a népesség területenként eltérő természetes szaporodásának következménye. A folyamat mögött annak a belső vándormozgalomnak természetesen ekkorra már erősen csituló, korlátozódó hullámait kell látnunk, mely a 18. század folyamán még a külföldi telepítéseket is meghaladó arányban népesítette be a török és a felszabadító háborúk pusztításai után néptelenül maradt területeket. E belső migrációs mozgás korunkban leszűkülő, lassú, de nem megálló folyamatáról, mechanizmusáról részletekbe menően alig, vagy legfeljebb egyes igen kis területek vonatkozásában rendelkezünk konkrét adatokkal. Kétségtelen azonban, hogy az ország népsűrűségének ilyen átlagosan másfélszeresére történt növekedése során e sűrűség jelentős területi kiegyenlítődése is végbement. Az egymáshoz különben ugyancsak erősen közelítő két szélső értéket leszámítva is, a Magyar Királyságon belül az egyes országrészek népsűrűségének mutatószámai egyre jobban közeledtek egymáshoz. Nemcsak a Magyar Királyság legritkább és legsűrűbb népességű tájegységeinek: Felső-Magyarország nyugati és keleti részének népsűrűségi arányai csökkentek egymáshoz viszonyítva a korábbi 1 : 4-ről 1 : 2-re, hanem az ország többi részének szélső sűrűségi értékei is: a korábbi 1 : 1,5-

ről 1 : 1,3-ra. Ugyanekkor a Dél-Alföld népsűrűsége kétszeresére emelkedett, így megközelítve már Északnyugat-Magyarország népsűrűségét is.

Mindezzel együtt azonban Magyarország még mindig a Habsburg-birodalom legritkább népességű országai között szerepelt. 1846-ban, amikor az egy négyzetmérföldre (57,5 km²) jutó népesség száma Lombardiában 6759 volt, Cseh- és Morvaországban 4500—4700, Alsó-Ausztriában pedig a 4100 körül járt — s még Galíciában, tehát a Lengyelország felosztásából a Habsburgoknak jutott területen is 3073 főt tett ki —, a Magyar Királyságban egy négyzetmérföldnyi területen átlagosan mindössze 2479, az Erdélyi Nagyfejedelemségben éppenséggel csak 1924 főt találunk. Ehhez hasonló gyér népességet csak Stájerországban és Felső-Ausztriában lehetett kimutatni (2510, illetve 2575 fővel). Ebben természetszerűen a földrajzi viszonyok is közrejátszanak : egy-egy országrész nagyobb vagy kisebb részét borítják lakhatatlan magas hegységek, erdők, terméketlen köves hegyhátak. Az azonban kétségtelen, hogy Magyarország átlagban legritkábban lakott részén, a tiszántúli kerületben (ahol 2158 lakos jut egy négyzetmérföldre) ilyen hátrányos tényezők nem találhatók, kivéve a még szabályozatlan folyók árterületeit. A Dunán inneni kerületben (mely Felső-Magyarország nyugati részét, s Pest és Bács-Bodrog megyéket foglalja magában) a népességszám egy négyzetmérföldre számított átlaga 2758, a Dunántúlon 2816 fő. Utóbbinál (s ugyanígy a Felső-Magyarország keleti felét kitevő Tiszán inneni kerületben, ahol a népsűrűség négyzetmérföldenként 2629 fő) jól megfigyelhető, hogy a legalacsonyabb népsűrűség a jórészt magas hegységekkel borított Liptó, Zólyom, Turóc, Bereg, Árva, Ung megyékre jellemző. A nyugati országhatár közelségében (Pozsony, Nyitra, Trencsén, Győr, Sopron, Vas, Zala), valamint a Duna mentén fekvő megyékben (Pest, Tolna, Bács-Bodrog) a négyzetmérföldenkénti 3000 főt meghaladó vagy legalábbis elérő népesség előbbieknél a terület töröktől mentesen maradt voltára, utóbbiaknál a mezőgazdasági árutermelésnek a Dunán adódó szállítási lehetőségek folytán kibontakozó, e területeken nagy lélekszámú városokat is kialakító lehetőségeire utal. És ha a népsűrűség birodalmi viszonylatban oly alacsony átlagszámait ezek sem módosítják, mindenesetre rámutatnak a népességszám és a népsűrűség alakulásában közreható sokféle, s még ekkor is ható természetföldrajzi, történeti és gazdasági tényezőkre és ezek jelentőségére.

A MEGMŰVELT TERULET NEPSŰRŰSÉGE MAGYARORSZAGON 1840 KORUL

ARVA 107
TRENCSEN 143
TUROC 110
LIPTO 129
SZEPES 122
SAROS 133
ZOLYOM 88
GOMOR
KISHONT 90
TORNA 116
ABAUJ 137
ZEMPLEN 115
UNG 72
BEREG 75
MARAMAROS 74
UGOCSA 99
NYITRA 127
BARS 131
POZSONY 86
HONT 106
NOGRAD 107
BORSOD 96
SZABOLCS 57
HV 68
SZATMAR 97
MOSON 50
Ferto tó
ESZTERGOM 113
HEVES
KULSO
SZOLNOK 91
SOPRON 96
GYOR 96
KOMAROM 90
VAS 93
VESZPREM 98
FEJER 73
PEST-PILIS
SOLT
89
J K 44
HV
PARTIUM
BIHAR 77
BEKES 47
ZALA 91
BALATON
TOLNA 93
SOMOGY 63
J K 44
CSONGRAD 42
CSANAD 49
ARAD 71
PARTIUM
102
VARASD 179
VARASDI V 61
BARANYA 95
ZAGRAB 230
VEROCE 89
BACS-BODROG 82
TORONTAL 60
TEMES 84
KRASSO 78
POZSEGA 80
BANI V 68
PETERVÁRADI V 59
SZEREM 60
BANSÁGI V 51
KAROLYVAROSI 65

ERDÉLY

Jelmagyarazat

A megye megmuvelt teruletenek 1 km² ere juto lakosok szama

40-59 | 60 79 | 80 99 | 100 119 | 120 150 | 150folott | nincs adat

Orszaghatar
Orszagreszhatar
Megyehatar

J K = Jaszsági terület
H V = Hajdu varosok
V = Vegvidek

A NÉPESSÉGFEJLŐDÉS VÁLSÁGJELEI

A népességszám növekedésének általános gyorsulása mögött, ezen az egy lassan magához térő társadalmat mutató demográfiai képen is már itt-ott felbukkannak ellenkező jegyek. Már az 1777. évi magyarországi demográfiai adatok elemzése nyomán felismerhetővé vált a kortárs demográfus előtt egy, a házasságkötések számát illetően az országos átlag alatt álló, Pozsony megyétől Abaújig csaknem megszakítás nélkül elnyúló, sőt Zala és Heves megye és a Hajdú kerület esetében már dél felé is terjeszkedni kezdő sáv: magvában Felső-Magyarországnak azzal az északnyugati és az Alföldnek azon északkeleti régiójával, ahol az 1787 utáni népességszám-növekedés 1843-ig országos szinten a legcsekélyebbnek bizonyult. A házasságok számának csökkenése (aminek például egyes jeleit 1843-ban Erdélyben is megfigyeli a kortárs statisztikus, az egy házasságkötés mögött álló európai 107—113 lakos helyett itt 150 fős átlagot tapasztalva) végül a születések számának csökkenésével jár együtt. Nem meglepő tehát, hogy ugyanakkor már feltűnővé válnak a születéskorlátozás első jelei is. „Feltehető, hogy a szülők, átérezve nagyobb számú sarjadék táplálására való elégtelenségüket és ivadékaiknak jövendő szükségét, . . . a házassági aktusban a fogamzást és nemzést akadályozzák"[1] — írta az országos átlag alatti születésszámot mutató 6 megye láttán az 1777. évi demográfus. Nem véletlen, hogy e 6 megyéből 4 (Árva, Liptó, Turóc, Zólyom) területileg pontosan kitöltötte azt a hézagot, amely a még csak csökkenő számú házasságok által jellemzett észak-magyarországi megyék fent említett sávjában észlelhető, annak jeleként, hogy valóban területileg szélesen bontakozó folyamattal állunk szemben.

A folyamat további útjáról korszakunkban nincsenek az 1777. évihez hasonló kiterjedésű területi adataink. A kortársak csak egyes, ám ekkor már feltűnő méretű részjelenségeket regisztrálnak.

Például az 1840-es években Erdélyt bejáró francia De Gerandónak is feltűnt, hogy a magyaroknál (ellentétben a románokkal és a szlávokkal) csak két, legfeljebb három gyermek játszik a tűzhely körül: a magyar — úgymond — nem tartja magához méltónak apróságokkal tölteni meg

[1] Áttekintés a lelkek összeírásáról az 1777. évben, arányba állítva (In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1960). Bp. 1960. 188.

a házat. A 19—20. századi egyke klasszikus földjén, a baranyai Ormánságban, annak református lakosságában a népességszám növekedése 1787 és 1844 között a megyei átlag 36,37%-ához képest már csak 20,73%, előjeleként a népesség itt is várható további nagyszabású csökkenésének. 1845-ben Baranya megye tudós főorvosa meg is írta — s ezzel vissza is vezette a kérdést az 1777. évi demográfus gazdasági szempontú kiindulásához —, hogy e vidéken „szégyennek tartják a menyecskék, ha ők házasságuk első négy, sőt tíz évében szülnek, de azután is a legegészségesebb és legerősebb asszony is ritkán szül többet két gyereknél . . . Sok menyecske, szépségének fenntartása végett, akadályozza titkon és bűnös módon a szülést, sokat pedig a szegénység visz arra: hogy ti. egy-egy fél telken sokszor 3—4 család is kénytelen élni."[2] A születésszabályozás ilyen kiterjedt jelentkezésével szemben a csecsemőgyilkosság országszerte még csaknem kizárólag a leányanyáknál (túlnyomórészt megesett szolgálólányoknál) fordult elő, vagy legalábbis náluk fedeztetett fel. Ám a megyei törvényszékek által az évszázados jogszokásnak megfelelően mindig kimondott halálos ítéleteket a kúria megértőbb bírái már következetesen néhány évi börtönre változtatták, érezve a probléma társadalmi súlyát és feltartóztathatatlanságát.

És ha az öngyilkosságok számát tekintve, Magyarország a birodalomban még aránylag előnyös helyen állt is, az 1840-es évek végén Fáy András már felfigyel az öngyilkosságok növekvő számára. Jellemző, hogy 1843 és 1846 között, három év alatt Budán 13, Pesten már 45 öngyilkosságot anyakönyveztek, sőt 10 év alatt 8-an dobták el életüket a nagyvárosi problémáktól egészében érintetlen Karcagon is; az Erdélyi Nagyfejedelemségben 1839 és 1844 között, 5 év alatt 201 volt az öngyilkosok száma. Reálisak-e egyáltalán az öngyilkosság viszonylag még kedvező arányai, s az öngyilkosok s az öngyilkosságok számát illetőleg korszakunkban milyen tendencia érvényesül? — adataink erre ma még nincsenek. Az a körülmény azonban, hogy e kérdés — még ha csak az életbiztosítás feltételeinek szempontjából is — feltűnik és tárgyalásra kerül, már a kortársak által is valóságosnak érzett voltát jelzi. A születéskorlátozás tényeivel együtt pedig — gazdasági vonatkozásától akár elte-

[2] Holbing Miksa. Baranya vármegye orvosi helyirata. Pécs, 1845. 64.

kintve is — egy, a keresztény valláserkölcs értékrendjét valló társadalomban végül is a fennálló rend válságának egyik sokatmondó jele.

A népességszám növekedésének ilyen alakulása, megoszlása az ország legalább egy részén elemezhető tájegységek és a korszak évtizedei között; segítői, korlátai és jelentkező abnormitásai: ez az a demográfiai alap, amelyen tőle soha már el nem szakadva — sőt rá jelentősen visszahatva —, az 1790 és 1848 közötti korszak társadalomtörténete le fog játszódni.

E több mint fél évszázad alatt a gazdasági fejlődés velejárójaként meggyorsul a magyarországi társadalom szerkezetének átalakulása is. A feudalizmusból a kapitalizmus felé tartó átmenet folyamatában az állapotok átmenetiségének jegyeit magukon hordozzák a társadalmi szerkezetnek lassanként egyre inkább az új tartalom csíráit magukban rejtő és az új forma öltözékét viselni kezdő elemei. Mégis a döntő mozzanatot a társadalom egyes szerkezeti elemei által a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely és funkció megváltozása fogja jelenteni.

2. A NEMESSÉG

A fejlődés sodra a feudális társadalom szerkezetének minden elemét elérte, ha nem is egyforma erővel, nem is egyforma hatással. Legerőteljesebben azonban a feudalizmus uralkodó osztályát, a nemességet érintette, hiszen azt feudális társadalmi-gazdasági kizsákmányolási lehetőségeivel együtt, ha nem is egyidejűleg, a feudális módon történő politikai vezetés lehetőségeiben is korlátozni kezdte.

A NEMESSÉG JOGAI, LÉTSZÁMA ÉS TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSE

Pedig II. József reformkísérletének összeomlása után a nemesség előjogai, úgy látszott, új erőre kelve, megerősödve még egyszer felragyognak, hogy azután alapelemeikben csaknem az 1848. évi magyarországi polgári forradalomig változatlanok maradjanak. A nemes ember személyi sérthetetlensége, a gyakorlatban csupán fikciót jelentő személyes felkelési kötelezettségének fejében élvezett adómentessége, mentessége a katonás-

kodás alól, a politikai jogképesség és 1844-ig a magasabb közhivatalviselés monopóliuma, a teljes jogú birtokbírhatás lehetősége, a nemesi birtokot védő ősiségi rendre alapító jogrendszer alapvető nemesi előjogok voltak Magyarországon. E jogok a hatalmas főúrtól a szegény bocskoros nemesig közösek és egyenlőek voltak minden nemes ember számára. Mindez kétségtelenül jelentősen hozzájárult a feudális társadalmi rend fennmaradásához, illetve ellenállásához a szétbontását egyre erősebben sürgető gazdasági erőkkel szemben.

A nemesség helyzetét a feudális társadalomban nem kevéssé segített stabilizálni nagy létszáma. A nemes személyek száma 1786—1787-ben a Magyar Királyságban 330 (ebből Horvát-Szlavonországban 19), az Erdélyi Nagyfejedelemségben 64 ezer volt. Mivel a további hasonló részletességű összeírásnak a nemesség egészen 1848-ig ellent tudott állni, létszámának további alakulását illetően már csak becslésekre vagyunk utalva. Tekintettel a teljes népesség 1786—1787 és 1851 közötti mintegy 40%-os növekedésére, a nemesség 1848. évi tényleges száma ennek analógiájára a Magyar Királyságban 462 (ebből Horvát-Szlavonországban 27), Erdélyben mintegy 90 ezer főre becsülhető. A nemesség Magyarország népességének így körülbelül 4,6, Horvát-Szlavonországban 3,1, Erdélyben pedig 3,3%-át tette ki. Európában Lengyelország mellett ez volt a nemesi népesség legmagasabb aránya.

A nemesség zöme korszakunkban is a volt királyi Magyarország határvidékén, az egykori végvári vonal és a magasabb hegyvidék közötti síkságon, dombvidéken, illetve helyenként a hegyek közé benyúló folyóvölgyekben torlódott össze. A Magyar Királyság nemességének egynegyed része 1846-ban is Borsod, Bihar, Heves, Pozsony és Szatmár; további egynegyed része Máramaros, Szabolcs, Veszprém, Vas, Zala, Zágráb megyékben, a nemesség fele tehát 11 vármegyében helyezkedett el. Létszáma az előbbiekben 1846-ban Fényes szerint megyénként mintegy 30, az utóbbiakban 20, illetve 25 ezer felett volt. Az Erdélyi Nagyfejedelemségben a nemesség területileg a vármegyékben és részben a székely székekben koncentrálódott, minthogy a régi székely rendi tagozódás primorjai a nemesi jogok teljességének birtokában maradtak. A szászok között nem voltak nemesek, legfeljebb a nagyobb városokban húzódott meg vagy oda szorult be néhány nemesi rangot szerzett hazai vagy külföldi nemesi értelmiségi. A jelentéktelen Kraszna megyét kivéve azonban

a nemességnek a népességszámhoz viszonyított aránya egy törvényhatóságban sem érte el a magyarországi átlagos mértéket sem (arról nem is szólva, hogy a Szászföld nemesség nélküli, a Székelyföldön pedig a nemesség helyzete erősen eltért a magyarországi nemességétől). Ilyen szétforgácsoltság és az Erdélyben oly súlyos nemzetiségi problémák magyarázzák részben azt is, hogy a királysággal ellentétben a nagyfejedelemségben miért nem tudott erőteljesebb, a királyságbelihez hasonló kiterjedésű megyei szintű reformmozgalom kialakulni.

A NEMESSÉG VAGYONI DIFFERENCIÁLÓDÁSA

A nemesség mind az előjogok, mind a vagyoni viszonyok szempontjából egyre jobban differenciálódott. A nemesi jogok összessége a nemesség perifériájára szorult rétegek számára korunkban lassanként már kezdett megcsorbulni. Attól eltekintve, hogy az Erdélyi Nagyfejedelemségben a két jobbágynál kisebb birtokú nemes már a 18. század eleje óta adózott, és a székely nemesinek tekintett rendeken belül is előrehaladt már egyes kategóriák (a pixidáriusoknak s részben még a lófőknek is) jobbágyságba hanyatlása, a nemesi jogok az idők múltával a Magyar Királyságban is helyt kényszerültek adni olyan polgári igényeknek, mint az, hogy az 1844. évi váltótörvénykezés óta a váltóhamisító nemes előzetesen is letartóztatható legyen, a jobbágytelken lakó nemes pedig, a beszállásolást és az adózást kivéve, már 1836-tól a jobbágyhoz hasonlóan vállaljon a telek, a közlegelő, az erdőhasználat és a nádlás után járó minden (nemcsak házi, hanem hadi) adószolgáltatást, sőt katonatartási terhet is; a saját ház nélküli vagy ennél többet nem birtokló nemest pedig az 1840: IX. tc. 17. §-a alapján, szándékos mezőrendőri kihágása bebizonyíttatván, azonnal le lehessen tartóztatni. 1800-ban a kúria olyan döntvényt hozott, amely szerint a cselédi vagy alkalmazotti szolgálatba álló nemes előjogairól a szolgálat tartamára mintegy lemondottnak tekintendő: gazdája — még ha paraszt is — akár testi fenyítéssel is illetheti. Az állam egyes — főleg a francia háború kapcsán felmerült — rendkívüli szükségletei mindinkább szükségessé tették a nemesség megadóztatását, immár a csak paraszti szinten élő nemesi tömegek adómentességének megszüntetésén túlmenően is. Ezt az egész nemességre kiterjedő adót az évszázados

hagyománynak megfelelően azonban nem adónak, hanem hadisegélynek, subsidiumnak nevezték, és formailag mindig a nemesség esetenkénti országgyűlési önkéntes megajánlásán alapult.

Az előjogok rendszerének ilyen, nagyon is a társadalmi választóvonalak mentén bekövetkező csorbulása valójában bizonyos mély vagyoni differenciálódás vetülete is. A választóvonalak azonban közelebbről nézve immár nemcsak a nemesi jogainak egy részétől megfosztott szegény, birtoktalan vagy legfeljebb jobbágytelken ülő kisnemes és a jogai teljességében megmaradt birtokos nemes között húzódtak, hanem egyre érezhetőbbé váltak a birtokos nemességen belül is. Nem is szólva arról a nem kevésbé éles határvonalról, mely a mégoly jómódú középbirtokos nemest oly határozottan elválasztotta a nagybirtokos arisztokratától.

Az 1809. évi nemesi felkelés alkalmából készített kimutatások, melyek az 1808 : II. tc. szabályai szerint a Magyar Királyság felkelésre kötelezett nemességét írták össze, a nemesi rétegződés arányairól elfogadhatónak látszó képet nyújtanak. A véglegesen kialakított inszurgens seregen belül a vagyoni helyzetük alapján saját személyükben szolgálni, illetve helyettest állítani köteles nemesek közül 1919 az évi 3000 forint jövedelmen felüli ; 173 a 2000—3000 forint és 864 az 1000—2000 forint jövedelemmel rendelkező személy (ezek a lovasságnál szolgáltak) ; 1000 forint körüli jövedelemmel mintegy 1522 (a gyalogságnál szolgáló) összeírott rendelkezett. Az inszurrekciónak az említett összeírásban szereplő összes többi katonája, körülbelül 32 ezer fő már csak a megye, a nagyobb birtokúak és a nemesi haszonvételeket birtokló nem nemesek költségén vagy éppenséggel az államkincstár terhére katonáskodott.

A fenti néhány adat — ha számszerű helyességük természetesen vitatható is — arányaival mindenekelőtt a szegény nemesség hatalmas tömegeit mutatja (bár ennek arányai a valóságban sokkal nagyobbak voltak, hiszen a legszegényebbek tömegéből csak az inszurgens sereg eleve meghatározott létszámának határáig kerültek be az összeírtak közé). Láttatja azonban a kimutatás a birtokos nemességen belül a nagybirtok és e szegény tömegek közötti nagy szakadékot is, — a két pólus anyagi erejéhez, illetve tömegéhez képest pedig a valódi középrétegek szinte teljes hiányát. Sőt : még a meglevő középrétegek igen nagy távolságát is a nagybirtoktól.

A 19. század közepére, a polgári forradalom időpontjára, ezek az arányok még jobban eltolódtak, hiszen csak az 1848 előtti allodiális terület

adatait figyelembe véve is (leszámítva tehát a jobbágytelki állományt) például Bihar megye 1 millió 911 ezer kat. holdat 100 kat. holdon felüli darabokban birtokló mindossze 578 birtokosa közül 400-an 1000, ezen belül pedig 329-en 500 kat. holdnál kisebb birtokot tartottak kezükben, míg csak a nagyváradi latin és a gorog szertartású püspökségek, valamint a káptalan 346 ezer, az egri káptalan pedig további 62 ezer kat. holdat (igaz, javarészt erdőt); 5000 kat. holdnál nagyobb birtokú 14 arisztokrata pedig további 141 ezer kat. holdat tartott birtokában. Az 1000 és 5000 kat. hold kozotti 92 birtokos kozott is (ez lenne pedig a tulajdonképpeni birtokos középnemesség) 16 volt arisztokrata. Valójában azonban még ezek sem voltak igazi kozépbirtokok, hiszen jórészt erdőből álltak. Az igazi nagy vagyonú középnemességet a megyében tulajdonképpen csak a Semseyek 38 ezer, a Tiszák 13 ezer és Bolony Sándor 5000 kat. holdja képviselte. A rétegződés hasonló képe tárul elénk az ország másik felén, a kicsiny Győr megyében éppúgy, mint Sáros megyében. Utóbbiban 300 ezer kat. holdnyi allodiális foldből 100 kat. holdnál nagyobb darabot birtokló 257 birtokos kozül is 6 volt az 5000 kat. hold feletti, osszesen korülbelul 80 ezer kat. holdat birtokló arisztokrata. Az 1000 és 5000 kat. hold kozotti birtokú rétegbe is csak 35-en tartoztak. Az 500 kat. hold alatti birtokosok száma 147; kozülük is 103 rendelkezett csak 100 és 300 kat. hold kozotti birtokkal. Mikszáth majdani sárosi gavallérjainak, vagy inkább széltolóinak atyái ezek, és még inkább azok, akik az 1846-ban Fényes által korülbelül 4200 főre becsult sárosi nemességből úrbéres foldjeik elvesztése után már 100 kat. holdnál is kisebb birtokra szorultak vissza.

Hasonlóan erős polarizálódás tapasztalható Erdélyben is. Az 1819. évi Cziráky-féle összeírás adatainak szinte teljes feldolgozatlansága folytán a rétegződésnek egyelőre itt is csupán a jobbágyfelszabadítás, 1850 utáni, ám itt az úrbéresnek minősített telkiállományt kimutató adataiban tükröződő képe rajzolható meg. Eszerint a nagyfejedelemség 173 781 (a királyságétól eltérően különböző nagyságú, nem normalizált) telekből álló 1 millió 615 ezer kat. holdra terjedő, végül is egészében úrbéres természetűnek vett telkiállományából mindossze 6 nagybirtokos arisztokrata család vagy inkább már nemzetség (Bethlen, Teleki, Eszterházy, Kemény, Bánffy, Jósika) kulonbozó tagjai, ágai 81, egyenként 1000 kat. hold feletti birtokkomplexumban korulbelul 356 ezer kat. holdat birtokoltak. Valamivel tobbet is, mint amennyit az osszes tobbi főnemesi család (132,

ugyancsak 1000 kat. holdon felüli birtokegyüttes formájában) tartott kezében, és több mint kétszeresét a közületi kézben levő 15, egyenként 1000 kat. holdnál nagyobb birtokegyüttes összterjedelmének, 164 ezer kat. holdnak (melyből a kamarai birtok csak 47 ezer volt). 1000 kat. holdnál nagyobb birtokegyüttes nem főúri és nem közületi — tehát középbirtokú köznemesinek tekinthető — kézben csupán 42 esetben, és összesen is csak körülbelül 80 ezer kat. holdnyi nagyságban fordult elő. Csupán a főurak kezén és csak 1000 kat. holdnál nagyobb birtokegyüttesekben levő összesen 650 ezer kat. holdnyi föld terjedelme megközelítette az 1000 kat. hold alatti együttesekben levő összes többi nemesi birtok terjedelmét, pedig még ez utóbbi birtokegyüttesek között is nem kis számú volt a főúri kézben levő, és a nagy főúri családok mindegyikében voltak szinte teljesen elszegényedett ágak: így a főúri birtokkoncentráció még fokozottabbnak bizonyul. Mindez az Erdélyi Nagyfejedelemségben is a nemesi középbirtok aránylag igen csekély részesedését sejteti az úrbéres állományból. Néhány nagyobb középbirtokos családot leszámítva (például Barcsay 13 500, Lukács 4000, Újfalvy 3000, Makrai 2000 kat. hold) a középréteg még az 1000 kat. holdnál kisebb birtokdarabok tulajdonosai között is — úgy lehet — csak gyengén szerepel.

A nemességen belüli polarizálódott vagyoni viszonyok azonban a századforduló táján még inkább csak alapjai, a negyvenes évek végén azonban már inkább következményei voltak annak a hatásnak, melyet a nemesi társadalomra a távoli piac ellátását szolgáló mezőgazdasági árutermelés — a 18. század utolsó harmadában megnyíló, a napóleoni háborús konjunktúra, majd a gyapjúkonjuktúra által meggyorsított ütemű, legfőképpen azonban az 1820-as évek végétől a Habsburg-birodalom Lajtán túli részeinek nagyjában-egészében véve állandó terményfelvevő piaca által stabilizált — lehetőségei gyakoroltak. A kisnemes, a jómódú középbirtokos és a nagybirtokos főúr között húzódó szinte évszázados választóvonalak most, az árutermelés lehetőségeinek sodrában más jellegű, és immár a feudális rendszer keretein túlmutató választóvonalakká tágultak. E mozgás távlatai már a polgári osztálykategóriák választóvonalainak irányába mutatnak.

A FŐNEMESSÉG

A magyarországi feudális hierarchia legfelső, legkeskenyebb rétegét alkotó (a királyságban 3 hercegi, 80 grófi és 95 bárói nemzetségből, valamint csak Erdélyben birtokos 11 grófi és 20 bárói családból álló) főnemességnek a polgárosodás irányába mutató útja fővonalainak sokfélesége által tűnik fel, hiszen az arisztokráciának a polgárosodáshoz való viszonya sem egységes. Eltért egyes csoportjainak felfogása mindenekelőtt attól függően, hogy az egyes családok birtokai az árutermelés, illetve az értékesítés szempontjából milyen termelési és szállítási lehetőséget kínáló országrészben fekszenek. Eltértek egymástól politikai magatartásuk indítékai is. Más volt a nagy Habsburg-hagyományú, főleg nyugatmagyarországi, erősen katolikus főnemesi családok politikai felfogása, és más a Dunától keletre, az Alföldön, egészen a hegyek pereméig húzódó területeken birtokos családoké. Utóbbiak felemelkedése (részben a 17. századi szerényebb előzmények után) inkább a 18. századhoz kötődött, amikor nagybirtokaikat és hozzá főnemesi címeiket megszerezték. Az arisztokráciának ez a része nem kapcsolódott olyan szorosan Bécshez, sokkal inkább a helyi megyei nemesi társadalomhoz, amelytől politikai támogatást is kapott. E főurak között többen protestánsok. Másik főnemesi csoportba tartoztak a 18. század során elsősorban hivatali érdemek jutalmaként felemelt, többségükben csekélyebb birtokú új arisztokraták. Ismét más — bár vékony — rétege volt a főúri birtokosságnak a 18. század legvégétől kezdve polgári sorból, polgári tevékenység révén felemelkedő, hadiszállítások fejében készpénz helyett a kamarai uradalmakból adományozott hatalmas birtoktestekkel kifizetett s új vagyonához főrangot igényelt és szerzett arisztokrácia. Területileg is elválóan egészen sajátos árnyalatot képviseltek a magyar arisztokrácián belül az erdélyiek. Helyi kötöttségű, igen sok esetben szegényes viszonyok között élő arisztokrácia volt az, melyből jelentősebb udvari pozíciót és állásokat már csak néhány nagy család tudott — szinte örökletes jogon — biztosítani magának.

Gazdasági helyzetüket, politikai hagyományaikat vagy kultúrájukat tekintve bármekkorák voltak is az eltérések a főnemesség egyes csoportjai között, a főnemesség egésze volt az 1848 előtti fél évszázad Magyarországán a politikai vezető osztály, és ami ezzel járt: a fennálló gazdasági-

társadalmi rendszer legfőbb haszonélvezője is. Ez a hatalom végül is viszonylag szűk kör, néhány nagy család kezében koncentrálódott. Hatalmas vagyoni fölényéhez (hiszen a jobbágynépesség többsége is az ő birtokain élt) intézményesített politikai befolyása: a felsőtáblán személyes szavazati joga társult. Azzal a súllyal, amit egymás közötti és részben a birodalom arisztokráciájával létesített házassági kapcsolatai biztosítottak számára, potenciálisan s általában valóságosan is hasznos és értékes — bár nem mindig kapható — szövetségesévé lett az udvar által képviselt abszolutista politikának. Így azután 1848-ig elsősorban az arisztokrácia foglalta el nemcsak a hagyományos, túlnyomó részükben gyakorlati jelentőségüktől már régóta megfosztott zászlósúri méltóságokat, hanem az államélet nagyon is konkrét hatalmat jelentő adminisztratív kulcspozícióit: a kancellária, a helytartótanács (Erdélyben a gubernium), a felsőbíróságok, sőt még a pénzügyigazgatás legmagasabb állásait is. A megyék élén álló főispánok (sőt az örökös főispánságok egy részénél a megyét gyakorlatilag irányító főispáni helytartók) túlnyomó része is a főnemességből került ki. A főnemesség papi vagy katonai pályára ment fiai részére a legalábbis viszonylag gyors előmenetel 1848-ig biztosított volt. A familiaritás a 18. század első felére már felbomlott, a köznemesség azonban 1848 előtt soha, még regionális viszonylatban sem tudta vitatottá tenni a főnemesség politikai és gazdasági vezető szerepét. Annak ellenére, hogy a köznemesség soraiban a politikai vonatkozásokban kibontakozó ellenérzést nem csekély mértékben mélyítették a főnemesi nagybirtokosoknak birtokuk racionális megszervezhetése érdekében a köznemesség rovására végrehajtott „arrondírozásai": a nagybirtok területébe beékelt idegen birtoktestek felszámolása, beolvasztása, valamint a nagybirtoknak a bontakozó árutermelés viszonyai között egyre nyomasztóbban érvényesülő versenye.

Már csak a kezén levő vagyon és politikai hatalom is — ám birtokának az örökös tartományok arisztokráciájához képest jóval gyengébb jövedelmezősége és így ezáltal a birodalom irányítására gyakorolt befolyásának gyengesége és annak további csökkenése — érthetővé teszi e főnemesség egyes tagjainak növekvő érdeklődését nagyobb mértékben a gazdasági, kisebb részben a politikával szorosan összefonódó egyes kulturális kérdések iránt. Birtokainak technikai modernizálása, terményei értékesítésének megszervezése révén az arisztokrácia számos tagja kor-

szakunkban végig objektíven igen jelentős szerepet játszott a polgári átalakulás gazdasági alapjainak megteremtésében. Mezőgazdasági szakkönyvek mecénásaiként, a gazdasági szakoktatás szervezőiként és az első tőkés vállalkozások nem kis súlyú részvényeseiként több főúri nagybirtokos nevével találkozhatott a kortárs. A Nemzeti Múzeum vagy az Akadémia alapítása és támogatása mutatja, hogy egyesek — bár az előbbieknél sokkal kevesebben — a kultúra intézményes támogatásában is az élen jártak, sőt bizonyos szempontból a feudalizmus fellazítását is hajlandók voltak kezdeményezni. Az első hazai örökváltság-szerződéseket már a 18. század végén arisztokrata földesurak kötötték.

Érthető tehát, ha a 19. század első negyedében ők kerültek szembe először a modern hitel problémáival is. Birtokai korszerűsítése, sőt — néhány, több százezer holddal rendelkezőt kivéve — pusztán életvitelének megfelelő szinten tartása érdekében a főurak többsége olyan nagyságú pénztőkére szorult, amit már nem lehetett előteremteni a pusztán feudális jövedelmekből és a robotra alapozott, de az üzemi szervezettséget még nélkülöző árutermelésből elérhető felhalmozásból, még kevésbé a megyei nemesség hagyományos helyi vagy regionális hitelforrásaiból, hanem csupán a korszerű s Magyarországon kívüli tőkés hitelszervezet már kizárólag a kapitalizmus törvényei szerint működő szervei révén. Mikor pedig ennek során a politikai-társadalmi átalakulás problémáival kerültek szembe, az arisztokrácia nem egy, a helyzetet józanul felmérő tagja már világosan felismerte annak roppant fontosságát, hogy a várható átalakulás továbbra is osztályuk vezetésével, vagy legalábbis érdekeinek megfelelően, politikai vezetőrétegként betöltött pozíciójának maradéktalan fenntartásával menjen végbe. A politikai vezetés kérdésében ezt az álláspontot képviselte Széchenyi is. Mert bár a polgári átalakulás nem egy alapvető kérdésében nemcsak a reakciós, de a mérsékelten konzervatív arisztokratákkal is szembeszállt, a gazdasági átalakulást sem ő, sem osztályának túlnyomó többsége nem kívánta összekotni olyan szükségszerű politikai változással, mely az arisztokrácia uralkodó szerepét megrendíthette volna, vagy meg kellett, hogy rendítse.

A polgári átalakulás gazdasági igenlése — vagy legalábbis nem feltétlen ellenzése —, ám pozíciójának megtartása végett elválasztva azt az átalakulás politikai oldalától: a főnemességnek e koncepciója formálta a polgárosodás felé tett lépéseit egyrészt valóban ellentmondásosakká, másrészt

olyanokká, amelyek ezáltal a polgári átalakulás egész menetét, ha véglegesen feltartani, megállítani nem is, de fékezni, lassítani nagyon is képesek lettek. Ettől a politikától a főnemesség egyik, jellemzően a Bécshez kevésbé kapcsolódó, részben a protestáns kelet-magyarországi arisztokráciából kikerült csoportja azonban távol tartotta magát. Ez a csoport a polgári átalakulás során az abszolutizmus felszámolásáért is harcoló liberális középnemességhez való csatlakozásban osztálya számára több előnyt látott, mint az abszolutizmussal való szövetkezésben.

Abban, hogy a polgári átalakulás legalábbis gazdasági vonatkozásaiban érthetően nagyon is érdekelt főnemesség nagyobb része a lassú, fokozatos reformok helyett inkább a fejlődés lassításának taktikáját választotta, gazdasági szempontból annak a körülménynek volt szerepe, hogy e nagybirtokos arisztokráciának és a hozzá csatlakozott legnagyobb birtokú középnemességnek, az ellenzéki középnemesség tömegeivel ellentétben, még megvolt a gazdasági, anyagi lehetősége a reform végrehajtása szempontjából számára legalkalmasabb pillanat kivárására. Alátámasztották ezt a magatartást a feudális jövedelemforrásokból származó jelentős bevételek, egyes birtokok hitbizományi védelme, az udvar készséges segítsége a csődbe jutott arisztokraták anyagi ügyeinek lehető legkedvezőbb szanálásában, s nem utolsósorban a tényleges politikai hatalom iránt végül is lehetőleg mindig lojálisan viselkedő, hitelt nyújtó banktőke, amelynek nem volt érdeke a polgári átalakulás demokratikusabb irányának érvényesülése, mert az államnak nyújtott kölcsönei révén érdekeit a feudális abszolutizmus körülményei között is biztosítani tudta. Így az arisztokrácia e csoportja biztosíthatónak vélte azt, hogy a polgári átalakulásba a főnemesség a számára alkalmas időpontban, uralkodó helyzetét megtartva léphessen be. Ám így e taktika, ha a jövőt tekintve biztonságot nyújtott is számára, lassan eloszlatva aggályait magával az átalakulással szemben is, kiváltképpen alkalmas lett arra, hogy évszázados konfliktusát a polgári átalakulás másik útját tervező birtokos köznemességgel az újjáformálódó viszonyok között tovább élezze, s ennek során szövetségét az udvarral — ezáltal pedig politikailag amúgy is visszahúzó szerepét — tovább erősítse.

A BIRTOKOS NEMESSÉG

A kivárás álláspontját képviselni látszó nagybirtokos csoporttal, sőt annak lassú, apró változtatásokkal még akár előrelépni is kész tagjaival szemben a nemesség másik politikailag jelentős csoportja, a középbirtokosság haladó része egyre növekvő energiával tevékenykedett a polgári átalakulás mielőbbi végrehajtása érdekében. Ennek indítékai között a legdöntőbb tényező éppúgy gazdasági helyzete, annak fenyegető romlása volt, mint ahogy a főnemesség konzervatív magatartása mögött viszonylagos gazdasági stabilitása húzódott meg. E középbirtokosság egészében véve is — haladó csoportja pedig még inkább — igen vékony rétege volt csupán a köznemességnek. Ám a középbirtokos nemesség egészének a megyei közéletben vitt hagyományos szerepe (s ennek egyik alapjaként a főnemességgel ellentétben állandó jelenléte a megyében) politikai törekvéseinek képviselete, tervezése során létszámánál, vagyoni erejénél jóval nagyobb jelentőséget biztosított számára.

E pozíciót azonban a 18. század végétől egyre érezhetőbben fenyegette a vagyoni differenciálódás előrehaladása magán e rétegen belül is. A 18. század végére már világosan látható lett, hogy akárcsak néhány utód esetén is, a következő generációban már a pillanatnyilag még tisztes vagyonú és pozíciójú családok előtt is óhatatlanul megnyílik a birtok szétaprózódásával járó vagyoni hanyatlás és társadalmi süllyedés szakadéka. És világossá lett, hogy e veszélyt csak a birtok korszerűsítése, az árutermelésbe ekként versenyképes bekapcsolása, jövedelmezővé tétele, illetve az öröklésből a birtok összetartása érdekében kizárt családtagok számára megfelelő állások, külső jövedelemforrások megnyitása tudja elhárítani.

1848 előestéjén a nemesi birtokmegoszlást tükröző töredékes adatok tanúsága szerint szerte az országban — a Magyar Királyságban éppúgy, mint Erdélyben — a jómódú középbirtokosnak számító, s a helyi és ennek révén az országos politikában is megfelelő szerepet betöltő családok birtokállománya, a jobbágytelki állomány leszámításával már részint egészében is igen összezsugorodott (főleg az erdőkre korlátozódván), részint a család számos ága között forgácsolódott szét. Ezen ágaknak legfeljebb már csak egyike vagy másika birtokolt valamennyire is jelentősebb kiterjedésű földterületet. A többség birtoka a parasztbirtok nagysága felé hanyatlott.

E réteg szorult helyzetét csak fokozták azok a nehézségek, melyekbe még a többnyire viszonylag csökkenő területű birtokok modernizálásához szükséges tőke megszerzésénél is beleütközött. Hiteligénye kielégítésénél e réteg elsősorban a hagyományos, de korlátozott helyi hitelforrásokra, illetve ezek kimerültével egyre inkább uzsorásokra szorult. Az ily módon hozzáférhető összeg csekély volta, és a korszerűsíthető allodiatúra kicsiny méretei folytán a hitelek csak lassan éreztethették hatásukat. Eközben — a paraszti gazdálkodáshoz hasonlóan — egy-egy rossz év tönkretehette több esztendős gondos gazdálkodás eredményeit is. Így a birtokos nemesség sorsa mindinkább az eladósodás lett, és minél kisebb volt a birtoka, annál teljesebb mértékben, anélkül, hogy annak korszerűsítésében még eladósodása árán is jelentősebben előre tudott volna haladni. Nem véletlen, hogy a reformkor tekintélyes mennyiségű gazdasági szakirodalmában a nemesi középbirtok sikeres modernizálásáról szóló, illetve az ennek megkönnyítését segíteni szándékozó és erre alkalmas gyakorlati tanácsokból olvasható a legkevesebb.

Annál megdöbbentőbbek viszont az e réteg rohamos és egyre reménytelenebb eladósodásának mértékéről valló adatok. Pest megyében a nemesi birtokra betáblázott adósságok összege az 1790. évi 600 ezer pengőforintról már 1819-re 4 millió forint fölé emelkedett (bár közben 1,5 milliót vissza is fizettek). 1839-re a betáblázások összege már a 7 millió felé járt, de ebből már csak alig 2 millió forint került visszafizetésre. 1848-ban azután — a negyvenes évek még nagyobb adósságai és még kisebb törlesztése folytán — a megye nemessége több mint 16 millió pengőforint adóssággal megterhelt birtokkal került a polgári társadalom nemesi birtokot már nem védő törvényeinek hatáskörébe. És ha Baranyában a nemesség birtokai 1847-ben még csak alig 4 millió forinttal voltak is megterhelve, ez a helyi nemesség viszonylag igen kis létszámát tekintve korántsem tűnik csekélynek. Bihar megye különösen részletesen elemzett 1837—1847. évi adatai szerint az adósságokba viszonylag leginkább a 100—500 kat. holdas birtokosok bonyolódtak bele. A 300 kat. hold körüli birtoknagyság az a határ — talán a nemesi polgárosodásnak is mintegy lehetséges alsó határaként —, ahol a hiteligények, legalábbis részben, feltehetően már kezdtek túllépni a csupán a napi gazdálkodás kisebb-nagyobb hézagjainak befoltozására irányuló törekvéseken. Ugyanitt egyes nagyobb beruházásokra irányuló törekvések is felfedezhetők.

183. Falusi nemes téli ruhában 1810 körül

184. Két vidéki nemes 1810 körül

185. Parasztsorban élő kisnemes az 1840-es évekből

186. Pesti nemesek 1810 körül

187. Szlovák kisnemes asszonyok Árvában 1840 körül

188. Rác kisnemes a 18. század végén

189 – 190. Horvát nemes házaspár: Pisacić Sándor és felesége 1803-ban

191. Jómódú, polgárosult középbirtokos az 1840-es években: Zalabéri Horváth Ferenc arcképe

192. Győri nemes mátkapár 1842-ben

193. A társadalmi hierarchia csúcsán: Széchényi Ferenc gróf az aranygyapjas rend díszruhájában az 1800-as években

194. Az udvar vonzásában: a magyar nemes testőrség egy tisztje 1790-ben

195. A csákvári (Fejér vm.) gróf Eszterházy-kastély kerti homlokzata

196. Apollo temploma a csákvári kastély parkjában, előtte egy kerti ünnepély allegorikus alakjaival 1792-ből

197. „Török épület" a csákvári Eszterházy-kastély parkjában 1797-ből

198. A szászfenesi (Kolozs vm.) gróf Mikes-kastély 1843-ból

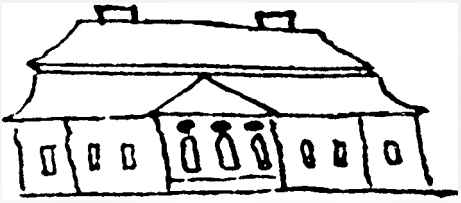

199. Kazinczy tollrajza saját tervezésű széphalmi (Zemplén vm.) kúriájáról, 1806

200. Az alsódabasi Halász-kúria (Pest vm.)

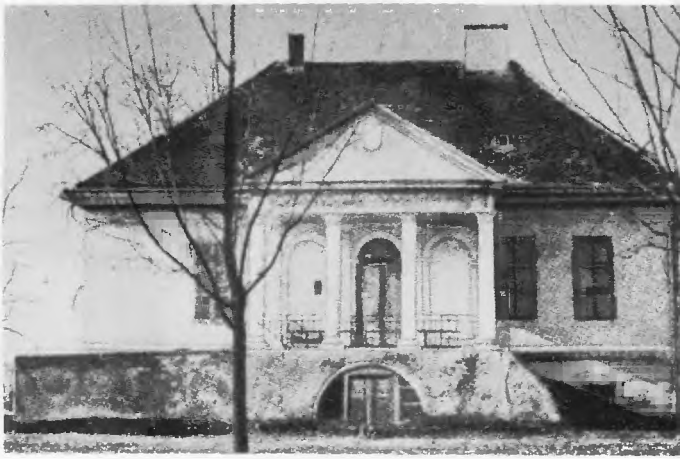

201. Az 1830 körül épült bolhási Tallián-kúria Somogy megyében

202. Kölcsey-dolgozószobája Csekén (Szatmár vm.)

203. A csicsókeresztúri Thorma-udvarház (Szolnok-Doboka vm.)

204. Kisnemesi ház a 19. század első felében Abonyban (Pest vm.)

205. . . . és Kővágóőrsön (Zala vm.)

206. A nemesi életmód: „vadászati összejövetel" 1835 körül

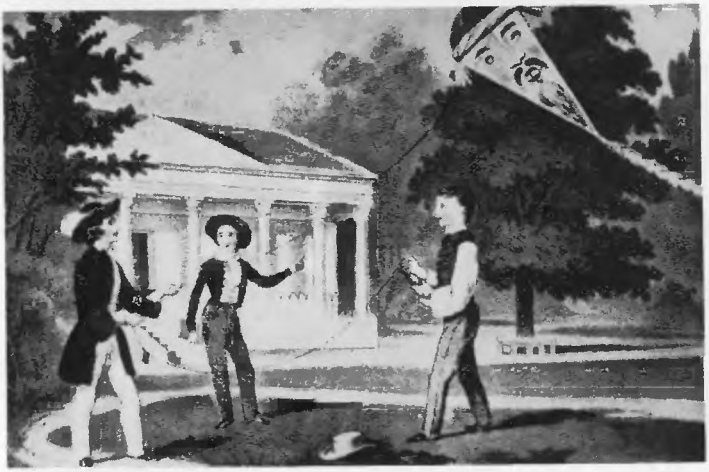

207. Nemes úrfiak játéka a kúria parkjában 1845 körül

208. A nemesi birtok romlásának kezdete: nemes úr váltót ír alá uzsorásnak

Egyelőre azonban még itt is nyitott kérdés: általában produktív, valóban a gazdaság tőkés üzemmé átalakítását szolgáló, vagy még mindig csupán improduktív, a pazarló fogyasztás céljaira fordított kölcsönfelvételről volt-e szó.

300 vagy 500 kat. holdas birtokhatár, 1000 vagy 5000 forintos adósság: a méretektől többé-kevésbé függetlenül, eladósodásának és birtokai feltartóztathatatlan szétaprózódásának gondjai szükségképpen arra kényszerítették a birtokos nemest, hogy részint szembenézzen válságos helyzetével, részint valamely kiutat keressen abból. A helyzet kérdőjeleire adott felelet azonban nem volt egyértelmű: e réteg jelentős hányadában — talán még fel sem fogva helyzetének súlyos voltát — mindvégig nem talált reális megoldást, és közönyösen visszahúzódott még meglevő birtokának a feudális intézmények által még fedezett védelmébe, reménykedve, hogy esetenkénti szerencsés lépésekkel még sokáig, s változás esetén is, fenn tudja tartani magát. Egy másik, nem kevésbé népes csoportja viszont kész volt aktívan is harcba szállni a feudális rendszer védelmében, immár reménytelenül az iránt, hogy a viszonyok megváltozása esetén meg tudná őrizni korábbi helyzetét. Ám csak viszonylag kevesen voltak azok, akik világosan előre látva felismerték, hogy a polgári átalakulás többé fel nem tartóztatható, és annak elhúzódása esetén — még ha helyzetük közben nem romlanék is tovább — rétegük végül is olyan körülmények közé kerülhet, amelyben részint vagyona további aprózódásának, részint nyomasztó eladósodásának folytán már képtelen lesz megtartani korábbi súlyát és jelentőségét a polgárivá alakuló társadalomban. Ez a felismerés adott erőt annak a dinamizmusnak is, mellyel a középnemesség legvilágosabban látó elemei a század második harmadában immár az azonnali polgári átalakulást fogják sürgetni: először Széchenyi híveiként, majd csakhamar tisztába jőve programjának egyes lényeges kérdésekben nem az ő testükre szabott voltával, Deák, Kölcsey és Kossuth politikájához csatlakozva. A polgári átalakulás számukra egyre inkább a birtokforgalom olyan szabaddá tételét jelentette, mely, ha a feudalizmus szinte teljes felszámolásával egyenlő is, de — akár birtokuk részleges feláldozása árán is — még egyedül képes lehetővé tenni annak a tőkének a megszerzését, mely legalább a megmaradt birtok agrárkapitalista középüzemmé való alakítását lehetővé teszi. E megoldás részletei körül még a rétegen belül is voltak ellentétek. Ez, s egyidejűleg e réteg gyengeségének

erősödő tudata fogja megmagyarázni az e harcban még sokszor jelentkező kompromisszumra való hajlamot vagy éppen megalkuvást.

Vagyoni viszonyainak fenntartása mellett a birtokos nemesség politikai súlyának fenntartásához, s még inkább annak növeléséhez azonban az államélet különböző szintjein — az igazgatásban éppúgy, mint a hadseregben — új és jól fizetett állások megnyitására is szükség volt, nem kis részben azért is, hogy több fiú esetén a birtok osztódása egyesek megfelelő állásokba juttatásával, s így kielégítésével elkerülhető legyen. Ez a lehetőség eddig elsősorban az arisztokrácia számára volt fenntartva. Világos, hogy ez az igény — már csak a pozíciókeresők rétegének a főnemességénél jóval szélesebb volta folytán is — előbb-utóbb az államélet hatalmi viszonyainak, pozícióinak újjárendezését is szükségessé teszi. Ebből következően a haladó középnemesség a polgári átalakulás politikai, az abszolutizmus ellen irányuló programját összekapcsolta bizonyos, a nemzeti önállósulás felé mutató, az ország egész politikai infrastruktúrájának átrendezésére irányuló követelésekkel. 1790 problémái tértek vissza a reformkorban, most már a polgári állam követelésével alátámasztva. A vezető szerep a polgári államban viszont olyan törekvés, mely a középbirtokosság összeütközését a hatalmi pozíciót féltékenyen őrző, és a feudalizmus felszámolását is ennek alárendelő nagybirtokos arisztokráciával és az udvarral még külön is súlyosbítani fogja.

A KISNEMESSÉG

A kisnemesség a nemesi társadalomnak a főnemesség és középbirtokú nemesség tömegeit mennyiségben sokszorosan felülmúló, gazdasági jelentőségét, súlyát tekintve azonban legkevésbé számottevő eleme volt.

Arányait általában a nemességen belül az 1809. évi nemesi felkelés tagjainak vagyonalapjairól szólva érzékelhettük, vagy az olyan összeállításból, amilyen például a kiváltképpen nagyszámú nemességgel rendelkező Zala megyében készült, s 1819-ben 19 mágnás, 62 birtokos nemesi özvegy és árva és egy mintegy 350 főnyi kiemelt csoport mellett (mely a táblabírákat, a megyei tisztviselőket, a nagyobb uradalmak főtisztjeit és a jobb birtokos nemeseket fogta össze) 3900 törvényes korú férfi kisnemest írt össze ; utóbbiak tehát a megye nemességének 90%-át adták.

Természetesen — és ez már a nagy létszámból is következik — a kisnemesség is rendkívül összetett társadalmi réteg volt. Ide tartozott a jobbágyhoz cselédnek szegődő kisnemestől kezdve a falusi vagy városi nemes iparoson, a jobbágyi, esetleg majorsági zselléri telket felvállalni kényszerülő szegény nemesen, az egy-két jobbággyal még rendelkező apró birtokoson át egészen a városba behúzódott, ott polgárjogot szerző, városi telket felvevő és nemesi jogaira támaszkodva nemegyszer jelentős funkciókhoz, akár vagyonhoz is jutó nemes polgárig minden kisnemes: sorsok és karrierek igen változatos skálája. És e réteg utánpótláshoz jutott a középbirtok osztódása folytán. Első lépcsőként a jobb módú paraszt színvonaláig süllyedt a középbirtokos sarja, majd a következő, e kis jószágot is tovább osztani kényszerülő, és így még tovább szegényedő generációkban már mélyen a módos jobbágy színvonala alá. A kölcsönös örökösödések és összeházasodások eredményeképpen ugyanis rendkívül apró töredéktelkekből összefonódott áttekinthetetlen komplexumok jöttek létre, mindössze átlag 5—6 kat. holdas nemesi kisbirtokocskákból, melyeknek urait ennek megfelelő életmód és indulatok jellemzik.

A kisnemesség határait pusztán a vagyoni helyzet vagy éppen a földbirtoknagyság alapján akár felfelé, akár lefelé igen nehéz meghatározni. A kisnemest a középnemestől elválasztó vonal valahol a bihari adósságok elemzéséből előbukkanó, immár reménytelenül eladósodott 100—300 kat. holdas birtokkategórián belül húzható meg: azon a rétegen belül, amelynél a hitel igénybevétele már nem beruházásra, hanem csak bizonyos fokú életvitel biztosításához szükséges anyagi eszközök megszerzésére irányult. A differenciálódás a kisnemességen belül tovább folyik, és ha a 100 kat. hold alatti birtok már egyre szűkülő kategóriái távolról nézve egyre nehezebben felismerhető különbségeket takarnak is, az egyén helyzetét a maga szűkülő világában, a megyében (vagy egyre inkább már csak a falun belül) nagyon is világosan, másoktól megkülönböztethetően határozzák meg.

Az első nagy határvonal valahol ott húzódik, ahol a még közvetlen fizikai munka nélkül megélni képes, viszonylag még mindig keskeny réteg elválik azoktól, akik vele ellentétben, már akár csak a töredéktelken ülő jobbágy vagy zsellér munkaerejével vagy szerény szolgáltatásaival sem rendelkezve, illetve cselédet sem tartva, a maguk saját és családtagjaik munkájával kénytelenek megművelni földjüket (mely sokszor már

jobbágytelek). Az ez utáni, a végső nagy határvonal pedig már a teljesen birtoktalan, cselédi, szolgai sorban élőket választja el az előzőktől.

A polgári fejlődés lehetőségéből ilyen módon kikapcsolódott kisnemes tulajdonképpen a polgári viszonyok bevezetésének minél további halasztásában látszott érdekeltnek, mivel ez kiváltságos státusának fenntartásával még bizonyos — bár egyre csökkenő kiterjedésű — anyagi előnyökkel járt számára. Ugyanakkor azonban a jobbagytelken élő nemes számára a polgári átalakulás már a jobbágytelek tulajdonjogát kínálta. Egészében véve az átalakulás kérdései a kisnemesség tömegei számára objektíve meglehetősen közömbös kérdések: eldőltüktől (bármely irányban történjék is az) sorsuknak már semmilyen nagyobb, érdemi változását nem várhatják. A polgári átalakulással megnyíló előnyök egy részének már amúgy is birtokában vannak, más részének használatából meg amúgy is eleve kizárja őket szegénységük. Ez az objektív érdektelenség — és nem valamely alkati korrumpáltság — lesz az oka annak is, hogy mikor 1819-től a megyei tisztújításoknál a jelenlevők szavazattöbbsége lesz a döntő tényező az eddigi, a tekintélyes elemek után igazodó rendszer helyett, a köznemesség tömegei oly készséggel hajlanak majd egyetlen értékes tulajdonuknak, nemesi szavazatuknak áruba bocsátására is; és főleg arra, hogy ennek során elsősorban az érzelmi, és ne a számukra végül is közömbös értelmi alapú argumentációra hajoljanak, befolyást engedve a megyei választásoknál a szemben álló felek által alkalmazni ekkor kezdett etetés-itatásban megnyilvánuló korrupciónak.

Politikai álláspontjának kialakítása során persze a kisnemesnek látnia kellett, hogy a politikailag még aktív, jobb módú középnemesség a polgári átalakulásnak immár csak a saját hasznát szolgáló meggyorsítása érdekében a kisnemest mint felesleges tehertételt egyre erőteljesebben taszítja kívül a nemesség sáncain. Ám a jórészt a kormányt támogató nagybirtokos arisztokráciával szemben érzett mély ellenszenv, és ugyanakkor — sok egyéb között, de nyilván nem a legkisebb hatással — az ellenzéki középbirtokosság által éreztetett németellenes nacionalista magatartás — mindkét vonatkozásban alapjában nem az értelemre, mint inkább az érzelmekre hatva — a kisnemest alkalomadtán a reformnak is eszközévé és hívévé képes tenni. A kisnemesség indifferens helyzetéből eredő kétarcúságát jellegzetesen mutatja meg majd az udvar a megyei választásoknál a jogosultak személy szerinti leszavaztatását elrendelő

taktikájának csakhamar sok vonatkozásban érezhetővé váló, és 1827-re már e rendszer megszüntetéséhez vezető, illetve azt már csak a követválasztásokon fenntartó kudarca.

A FŐÚRI ÉLETMÓD: A KASTÉLY

Főnemesség, birtokos középnemesség és szegény köznemesség vagyoni viszonyainak alapvető, hatalmas, politikai magatartásukat is döntően meghatározó különbségei és sajátosságai legszembetűnőbben életmódjukon figyelhetők meg. Egyúttal azonban némileg már arról is tanúskodva, milyen vonatkozásokban és milyen mélyen hatolt be e nemesi társadalomba a polgári életforma, illetve divat gazdaságilag rétegenként oly különbözőképpen megalapozott hatása. S ha a kérdésre az életmód teljességének feltáratlansága folytán csak töredékes választ tudunk is adni, az életmód néhány kiemelt elemének vizsgálata is már támpontot adhat bizonyos következtetések levonásához.

A kor főnemessége életmódjának napjainkig legjellegzetesebbként fennmaradt tanúbizonyságát a klasszicista kastélyok szolgáltatják, melyek a 19. század első felében egyre sűrűbben jelennek meg az ország térképén, már számuk növekedésével is jól érzékeltetve az építtetők, a főnemesség vagyonosodását. Tömegeiknek tiszta, éles kontúrjait, oszlopsoraik finom arányait, az angolkert terjedő stílusában megtervezett parkjaik báját: a főúr életének e külső kereteit a kor művészettörténetéről szólva még viszont fogjuk látni. Ám ha indokolt is mindebben a mezőgazdasági árutermelés fellendülő lehetőségeinek hatását látni és keresni, nem szabad elfelejteni, hogy e kastélyok többségének (az európai klasszicizmus kastélyainak legnagyobb részével ellentétben) nincsenek, vagy legfeljebb igen szegényesen vannak hasonló szintű barokk, és még kevésbé reneszánsz előzményei. A klasszicista kastély tehát a magyarországi arisztokrata számára általában az első valódi kastély, s ezáltal annak is jele, hogy építtetője csak most jutott hozzá ilyenfajta igényének korszerű kielégítéséhez. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy esetleg nagy kiterjedése, impozáns méretei, megjelenésének szép arányai ellenére a magyarországi klasszicista kastély olcsó építkezés. Nem igényel faragott követ, olcsó anyagok használhatók fel hozzá: tégla és fa, és a stílusból adódóan egyszerű az építészeti technika is. Parasztmesterekkel és pallérokkal is kivi-

telezhető: a kastély többnyire ezek munkája is, a jobbágyi kézi munka bevonásával. Kétségtelenül polgárias ízlés termékei és stílus hordozói, távol már a barokk feudális nagyúr igényeinek kielégítésétől. Stílusukban a klasszicizmus alkalmazása azonban még mindig inkább az általános európai divat következménye, mintsem olyan tudatos igény, mely egyértelműen az arisztokrata polgárosodására utalna.

Mert hogy az arisztokrácia polgárosodása végül is mennyire csak kezdeteinél tart még (amennyiben egyáltalán megindult), az legjobban éppen a polgári életmód gazdasági alapjainak megteremtésére tett erőfeszítésekben mérhető le, és éppen Széchenyi példáján, aki pedig kétségtelenül a legmesszebbre jutott el arisztokrata társai közül vagyoni helyzetének a feudális társadalmi viszonyok befolyása alóli függetlenítésében. Ám Széchenyi is, aki vagyonának jelentős részét nagyon is tudatosan budapesti ingatlanokba, tőkés vállalkozások értékpapírjaiba fektette, jövedelmének még 1848-ban is csak egynegyed részét nyerte tisztán polgári jellegű forrásokból; a maradék háromnegyed rész földjáradékból származik, s egyelőre nem tudjuk pontosan, ebből mennyi volt a tisztán tőkés jellegű.

A főnemesség életmódjának a szélesebb társadalommal való kapcsolataira tekintve, a polgárosodásnak itt még ugyancsak a kezdeti, első lépései fedezhetők fel. Az e kapcsolatok tágítására hivatott Nemzeti Kaszinónak 1828-ban 121 arisztokrata és 62 (többnyire azonban kamarási rangú) köznemes mellett még csupán 18 (jórészt már ugyancsak nemesített) nagypolgári, illetve értelmiségi tagja van. Ám még 20 év után, 1847-ben is, amikor már 574 tagja volt a kaszinónak, csak mintegy 100 a polgári egzisztencia: s jellemző módon azokból összeválogatva, akikre a főnemességnek, nem utolsósorban polgárosodásának szempontjából, annak mintegy lehetséges támaszaként elsősorban van szüksége. Nagykereskedők ezek, bankárok: a főurak hitelezői; a váltófeltörvényszék bírái: bíráik az ilyen ügyekben; a pesti egyetem orvosprofesszorai, a palotáikat és bérházaikat építő legnagyobb fővárosi építési vállalkozók s az arisztokrácia jogi és gazdasági szakemberei: ügyvédjei és jószágkormányzói. Együttesen, növekvő számukkal egyaránt jól érzékeltetik az arisztokrácia polgárosodásának összes főbb — de már a politikai gyakorlatban is megfigyelhető, osztályérdekeinek szigorúan alárendelt — irányát, vonását és mindenekelőtt ezeknek az alapjaiban még feudális osztályérdekben gyökeredző korlátait is.

A BIRTOKOS NEMESI ÉLETMÓD: A KÚRIA

Az életmód ugyanezen elemeinek egy vagy több szinttel alacsonyabban, de ugyanilyen felemás alakulását mutatja a birtokos nemesség helyzetének vizsgálata.

A középbirtokos nemesség életmódját a nagybirtokosságéhoz — mint láttuk — távolról sem mérhető vagyoni viszonyai határozták meg. A hatalmas vagyoni különbségnek megfelelően lakhelyként a főúri kastély helyett itt már csak többé-kevésbé szerény, földszintes, falusi kúria emelkedik. Nem látunk hatalmas parkokat, csak szerény kerteket, mint ahogy a kúria élete, berendezése, lakóinak magatartása, öltözete, életrendje is gyakran közelebb áll a nemesi társadalom legszélesebb rétegéhez, sőt a jobb módú parasztéhoz is, mint a főúri kastély lakójáéhoz. Már csak azért is, mert a középbirtokos nemesúr élete is alapjában falusi élet, mely legfeljebb a megyeszékhelyig terjed; szemben a főnemes vidéki kastélya és bécsi, pozsonyi vagy pest-budai palotája között megosztott városias életével. A közép- és kisbirtokos nemesi tömegek között így nem volt áthidalhatatlan a szakadék. Ez adott alkalmat arra, hogy a köznemesi tömegekben némi bizalom ébredjen a jómódú birtokos személye és politikája — ha nem is a réteg haladó politikája — iránt, kézzelfoghatóbbá téve azt a nemesi egyenlőséget, melynek sáncai közül a kisbirtokos nemest egyébként éppen ebben az időszakban szorítják ki, még akkor is, ha a kúria lakója maga is már mindenféle nemesi előjog tagadásán munkálkodik.

A nemesi — a leírásból következőleg vagyonosabb nemes által lakott — kúria, ahogy kissé lenézően, de könyörtelen pontossággal maga Széchenyi ábrázolja, faluhelyen pincén áll, „s eképp tűrhetően száraz, falai vastagok és boltra kanyarodnak": ez megfelel az éghajlatnak és így mindig kellemes hőmérsékletet biztosít. Cserép a teteje, tágasak az ablakok és ajtók; hosszan elnyúlva 4—6—8 szobából is állhat. Egyik szoba olyan, mint a másik, valamennyi egy tornácra nyílik, ezért az egész házat is egyazon szag: a pipafüstnek, a konyhának és a tornác végéről nyíló árnyékszéknek egybevegyült illata lengi át. Ha pedig felnyitják a szobákat belül összekötő ajtókat és mindent egybenyitnak, akkor megszűnik ugyan „az elkülönülés minden kelleme" (melyet a tornácról nyíló külön bejárat biztosít), de ettől a ház mégsem válik eggyé. Ráadásul homlokzata az utcára néz, oldala és háta az udvarra, ahol a gazdasági épületek emel-

kednek. Így azután egyik oldalról a por, a kocsizörgés, a gulya, a nyáj és a konda, másikról a libák, kacsák, kutyák zaja járja át, „s a gazdaság minden fertelme". Aki „nemcsak a jó szagban szeret lenni és élni, de a természet illatjai és színei iránt is eseng egy kissé",[3] nem fogja magát jól érezni ebben a környezetben, melyet Széchenyi máshol a pök és pipafüst hangulatával jellemez.

A kép reális, legalábbis az építészeti képet illetőleg. Ilyenféle, nem nagyobb és nem is igen más szerkezetű házban lakik Kölcsey a tiszántúli Álmosdon éppúgy, mint Kisfaludy Sándor Sümegen vagy Berzsenyi Niklán. Ilyeneket találunk az Alföld jómódú nemeseinél és nem nagyobb, legfeljebb megjelenésében korszerűbb náluk a fogságából kiszabadult Kazinczynak a század elején újonnan épített széphalmi kúriája. Kilenctengelyes épület ez, közepén háromoszlopos, sarkán két egytengelyes rizalittal, melyeket dupla tető fog össze. A kastéllyal ellentétben a kúria általában a község házai közé épült be, legfeljebb — megkülönböztetve magát a paraszt vagy a kisnemes hajlékától — zsindely borítja tetejét és ha nem is park, de némi kert tartozik hozzá. Berzsenyi háza mögött 4 kat. holdas gyümölcsös terül el, Kazinczy azonban kis parkot telepít háza elé, bár ebből, bármilyen lelkes híve is az angolparknak, csak kivágatja az útjában álló fákat, hogy szabad kilátása legyen az országútig.

A mezőgazdasági árutermelés bontakozó lehetőségei természetesen a köznemesi kúriákra is rányomták a maguk bélyegét. Jellemzően azonban a vagyon nagyságrendi különbségeire, a klasszicizmus itt már ritkán produkál nagyobb szabású, a főúr kastélyával versenyezni képes épületeket. Többnyire csak a régi, olykor évszázados falusi lakóház legfeljebb kibővített alapjára felépülő nemesi kúriának egy-egy timpanonnal lezárt oszlopsorral való bővítésében jelentkezik; esetleg bizonyos helyiségeknek a kert felé való megnyitásában, a homlokzat szellősebbé tételében. Ami — ahogy általában rekonstruálni lehet — többé-kevésbé következetesen új, és (legalábbis a jómódú, az árutermelésbe már rendszeresen bekapcsolódni képes középbirtokos esetén) tényleg polgárias ízlésű benne, az a polgárias-városias, divatos bútorzat. Szép formájú székek, asztalok, szekreterek töltik be az ilyen falusi kúriák szobáit. Itt-ott már, ha nem is nagy, de jól összeválogatott és modern könyvtárakat is rejtenek maguk-

[3] Széchenyi István, Pesti por és sár. Pest, 1866. 34—35.

ban. Néhol zongorák, hegedűk, fuvolák hangja csendül fel a kor érzelmes dallamaival.

Mindez természetesen nagyban meghatározza az ilyen építészeti keretben, és a polgárias életmód igényeit tükröző berendezések között kibontakozó életvitelt is. A nagybirtokos arisztokratával ellentétben ezt még a jómódú középnemes esetén is nagyban befolyásolja, színezi a földbirtokosnak a gazdasághoz való közvetlen kapcsolata. Berzsenyi, a takarékos gazda — aki Kazinczyval levelezve is elégedetten állapítja meg: kukoricája házi céljaira elég lesz, szénát még el is adhat, a gyümölcsöséből viszont nemcsak disznót hizlalhat, hanem ecetet is főzhet — maga rója a robotpálcákra jobbágyai ledolgozott robotnapjait. Ami egészében nem áll ellentétben azzal, hogy a középnemesi kúriában az életmódot még mindig bizonyos bőkezűség és nagyvonalúság jellemzi, ha ez egyelőre nem is igen mutatkozik meg másban, mint a sok cselédben (köztük sok az öreg, már tehetetlen, de kegyelettel kezelt régi bútor) és a ház körül lebzselő koldusokban. Az ingerszegény falusi környezetben — a sok helyütt megtalálható szép vagy egyszerű könyvtárak ellenére is — az élet egyhangúságát a bőségesen megült családi ünnepek színesítik: keresztelő, szüret, aratóünnep, farsang, óriási traktákkal megült esküvők; és a betévedő vendég szíves látása. Ugyanakkor erősen helyhez kötött volta folytán e világ zárt is. A házasság körei nem tágak; a nemes saját osztályának vagyonilag többé-kevésbé meghatározott rétegén belül marad házasságában is, nem is szólva arról, hogy nem nemest vagy (magyar nemzetiségű vidéken) nem magyart ritkán hoz a családba. Kifelé persze ez joggal keltheti a gőg benyomását, ahogy a különben jóindulatú angol utazónő, miss Pardoe sem késik a nemesség szemére vetni ezt. Alapos műveltség, tanultság ritka e házaknál, részben ugyancsak az elszigeteltség miatt: 1818-ban Nagyváthy János Somogyból éppúgy a „tudományos társalkodás" hiányát panaszolja, mint Pálóczi Horváth Ádám a könyvtárak hiányát. Az életet hagyományok és szokások szabályozzák, nemzeties és vallásos szellemben. Erős a családi összetartás. A legidősebb, legtekintélyesebb rokon házánál időnként összegyűlik az egész nemzetség, hogy közös ügyeiket megbeszéljék.

A mezőgazdasági árutermelés bontakozása által támadt jómód révén némileg biztosítottnak látszó élet a 19. század első felén át a magyarországi nemesi udvarházakban átmenetileg bizonyos derűs idill illúzióját

teremtette meg, hogy ugyanakkor annál élesebb legyen az ellentét ezek és az olyan vidékek között, melyeket a polgárosodás és az ezt előmozdító fejlődés még e szerény előszelei sem érintettek meg. Mert Felső-Magyarország vagy Erdély hegyek közé szorult, szegény nemesi udvarházaiban éppúgy, mint az Alföld — kivált keleti peremének — az év nagy részében sárba fulladt kúriáiban ez az alapjaiban ugyanazt az életmódot ábrázoló kép már sokat veszít az idill derűs színeiből és polgárosodó vonásaiból, árnyalataiból. Az eladhatatlan termékek erőszakos, sokszor ízetlen vendégmarasztalásba fullasztják a szíveslátást, és értelmetlen pazarlásba a bőséget: a pénz hiányában omladozó, kényelmetlen és avítt, sokszor már csupán parasztosan berendezett nemesi lakokban az indulatok megkeserednek és eldurvulnak: az erő nemegyszer brutalitássá változik, a műveltség pedig bogaras tudálékossággá. Sajátos módon mindkét változatban alapjában azonos képek ezek, még csak mennyiségi eltérésekkel: jó tükreként egészében a polgárosodás egyfajta, bizonyos külsőségekben utánzott és olykor, szerencsés esetben már talán be is teljesedett igényének és a lényegében még mindvégig feudális gazdasági alapnak: a robotra és feudális járadékokra alapozott termelési módnak, és ezek alap- és felépítményként kölcsönös kapcsolatának, s ugyanakkor ellentmondásának. Olyan életmód ez, mely éppen az igények és a valóság között így kibontakozó, és mint láttuk, éppen a gazdasági alaptól függően igen széles skálán megmutatkozó ellentmondásaival, árnyainak és fényeinek kontrasztjaival különösen jól tükrözi mindazokat az ellentmondásokat és feszültségeket is, melyek a birtokos nemesség gazdasági helyzetében és politikai magatartásában megfigyelhetők.

A KISNEMESI ÉLETMÓD: A PARASZTHÁZ

Lakóhely, lakberendezés, életmód: a kisnemes viszonylatában mindez már csak paraszti szinten jelentkezik. Fokozatok persze itt is vannak. Csekély eltérésük miatt néha még nagyobb jelentőségük is van, mint a magasabb, vagyonosabb rétegek esetén a nagyobb eltéréseknek — bár az életmód e különbségei belülről és objektíve is már egybeolvadni látszanak. Miss Pardoe a negyvenes években már egységesen durva öltözetű, vörös kezű, közönséges külsejű parasztnak látja a kisnemest is. Egy

viszonylag tehetősebb, körülbelül 3 jobbágytelekkel és mintegy 12 magyar hold allodiatúrával rendelkező, akár tipikusnak is tekinthető dunántúli kisbirtokos család gazdaságát bemutató 18. század végi leírás szerint 7 jobbágyuk negyed- vagy nyolcadtelkes (fél vagy egész telkes már nincs közöttük), a kis allodiatúra két nyomásban négy tag szántóból áll, melybe évente 24—25 köböl gabonánál többet nem lehet elvetni. Ehhez járul némi allodiális szőlő, rozoga présházzal és kis pajtával: a jövedelmek legnagyobb része így a kilencedből és a tizedből származik. Fél évszázaddal később ugyane tájon egy másik szegény kisnemes vagyonát összeírva kis szőlőt soroltak fel, benne kőből épült pincét, egy kis kaszálót, egy félig kőből épült, félig vályogfalú házat, fél pajtát, melyhez egyazon fedél alatt kis istálló is csatlakozott. Ebben egy pár hitvány öreg ló álldogált és mindenféle ócska szerszám és készség: rozzant kocsi, szán, hitvány hidas, ócska eke, rongy taliga. Az egész értéke alig volt több másfél ezer forintnál, ebből is az ingatlan 1300 forintot ért. Ócska fedelű, hol kékre, hol sárgára meszelt, utoljára pedig iromba kövecsekkel kivert falusi házacskának rajzolta Jókai is Sonkolyi Gergely uram házát, mely berendezésében már mit sem tért el a jobb módú paraszt háza tájától.

Ezek a ház, a földbirtok vagy a gazdasági felszerelés által pontosan meghatározható különböző vagyoni színvonalak határozták meg és differenciálták a bázisukon kialakuló eltérései ellenére is egészében már paraszti életmódot. A különbség e kereteken belül már csak az: ki mennyire képes még munka nélkül megélni? Olyan kérdés ez, mely után világos, hogy e kisnemesi réteg ilyen keretek közé szorított életmódjának további vizsgálata már akkor is csak a parasztság kereteiben és léptékével mérve folytatható tovább a valósághoz híven, ha tudomásul vesszük az e rétegből az értelmiség bizonyos kategóriái felé meginduló áramlást is. Ezek az életkörülmények világossá tették, hogy a kisnemes politikai magatartásának egyes esetekben meglepően progresszív volta ellenére is a széles köznemesi tömegek tudatilag valójában még igen kevéssé léptek túl a feudális társadalom korlátjain.

3. A PARASZTSÁG

A PARASZT ÁLLAMI ÉS FÖLDESÚRI TERHEI

A parasztságnak mint — legtágabban fogalmazva — a falusi nem nemesi agrárnépességnek a gerincét korszakunkban is az úrbériség államilag többé-kevésbé szabályozott és alapjaiban változatlanul maradt keretein belül álló jobbágyparasztság, illetve úrbéri zsellérség alkotta. Ehhez járult a már nem az úrbéres viszonyok által szabályozott helyzetű, de — legalábbis elvben — valamilyen módon még földesúri hatalom alatt álló, illetve legáltalánosabban: valamely fokon még földesúri bíráskodás alá tartozó elemeknek (ideértve az alakuló mezőgazdasági bérmunkásságot éppúgy, mint az úgynevezett majorsági zselléreket) a feudalizmus válsága előrehaladtával egyre növekvő létszámú tömege.

A parasztság élén társadalmilag a rendileg elismert szabad paraszti elemek: jászok, kunok, hajdúk, székelyek, erdélyi szászok, egyes kiváltságolt kerületek lakói állottak. Már minden szempontból szabadok a földesúri hatalomtól, de még ki vannak zárva a nemesség soraiból. És ha közülük a hajdúk és jászkunok országrendiségét éppen a korszakot megnyitó 1790. évi országgyűlés iktatta is törvénybe, a feudalizmus paraszti társadalmának szerkezetét és életfeltételeit meghatározó tényezők, minden kezdődő fellazulásuk ellenére is, alapjukban 1848-ig változatlanok maradtak.

E tényezők közül a parasztság legnagyobb hányadának sorsát a legdöntőbb módon és korszakunkban is mindvégig kétségtelenül a földesúri és állami terhek rendszerének alakulása befolyásolta.

Az úrbéres jobbágyságra nehezedő földesúri nyomás a földesúr—jobbágy viszony kiterjedt volta folytán a paraszti élet széles frontján érvényesülhetett. Konkrét megnyilvánulásai és az ezek sorában megnyíló főbb változások a gazdasági életben ragadhatók meg, hiszen a nemesi mezőgazdasági árutermelés is végül e vonatkozásokban, a lehetőségek minél jobb kihasználására törekvő földesúri szakmai és szervezési intézkedéseken át válik a legkonkrétabban érzékelhetővé. A nagybirtok és az árutermelő nemesi középbirtok ilyen, a Magyar Királyságban és Erdélyben az úrbéri rendszer egyes eltérései ellenére is egyformán érvényesülő törekvései — például: a határ legjobb földjeinek tagosítás és regulációk

útján való megszerzésére; egyes területek úrbéres voltának vitatására és megszüntetésére; korábban a jobbággyal közösen használt vagy használatra a jobbágynak átengedett területekről a jobbágy kitiltására, illetve az így földesúri rendelkezés alá került földeknek új, magasabb munka- vagy pénzszolgáltatások fejében paraszti kézre juttatása során új vagy emelt szolgáltatások bevezetésére — a paraszt szempontjából csekély érzékelhető különbséget jelentettek abban a tekintetben, hogy a nagybirtok vagy a nemesi középbirtok élt-e ezekkel a módszerekkel, amelyek többé-kevésbé sikerrel is jártak. És ha a parasztság helyzetének alakulását a mezőgazdasági árutermelés erősödésének viszonyai között akár csak a jobbágy—földesúri kapcsolat kereteiben is csupán e törekvéseken keresztül mérnők le, kétségtelen, hogy a jobbágyságon belül végbemenő változásokról bontakozó képünk a szűk faluhatár abszolút és viszonylagos értelemben egyaránt szűkülő kereteibe beszoruló jobbágyságot ábrázolna, s helyzetének egyértelmű romlását, elnyomorodását mutatná. E hátrányosra változó helyzetképet pedig csak erősítenék az olyan adatok, amelyek a földesúri viszonyoktól legalábbis jogilag már többé-kevésbé megszabadult, vagy ilyen viszonyoktól eleve mentes szabad paraszti területeken a vezető rétegek feudalizálódásáról, illetve a feudális uralkodó osztályhoz való hasonulásáról szólnak, amint ez egyaránt megtalálható a Jászkunságban, a Hajdú kerületben — és talán legjellegzetesebb példaként — a székelységnél (ezen belül is külön a székely határőrségben). Más természetűek a különböző típusú kiváltságolt (a szabad királyi városnál alacsonyabb, de a mezővárosnál már magasabb rangú) városok társadalmában kibontakozó konfliktusok. Így vagy úgy: mindez együttesen és elég egyértelműen az uralkodó osztály vagy a helyi nem nemesi vezető réteg a falusi agrárnépességre irányuló nyomásának különböző erejű és sikerű, de általános és valamilyen módon mindig a mezőgazdasági árutermelés lehetőségeinek maximális és mindig a paraszt rovására történő kihasználására visszavezethető erősödését mutatja.

Ezt a helyzetet — most már rendi állásától függetlenül — az egész nem nemesi agrár népesség, sőt a nemességnek a rendi előjogoktól korszakunk során egyre inkább megfosztott legalsó rétegei számára is, az elsősorban vagy éppen kizárólag ismét csak ezt az osztályt sújtó állami terhek teszik még súlyosabbá.

Az állami, illetve a sajátlagosan megyei terhek rendszere a 18. századhoz képest korszakunk kezdetén alapjában még változatlan. Az úrbéres jobbágyot és zsellért — a falu egész nem nemesi földön lakó népességével együtt — az állami és a megyei adózás, valamint a katonatartás terhei nyomják. Mivel a katonatartás költségének térítése fejében fizetett, tételesen utoljára 1751-ben megállapított hivatalos összeg és a követelt szolgáltatások valóságos értéke közötti különbséget soha meg nem térítik, e különbség, a deperdita, végül is mintegy második és nem kevésbé nyomasztó adót jelent. A paraszt ezenkívül állami adója bizonyos hányadának megfelelő összeget a megye igazgatási költségeire fizet, az úgynevezett háziadóban. Emellett köteles megyei közmunkát is végezni, hivatalos utazók számára ingyen előfogatot szolgáltatni. Külön kivetés alapján ő viseli a megye országgyűlési követeinek eltartási költségeit, végül pedig nem kevésbé súlyos teherként ő adja a katonát. Olyan teher ez, ami a napóleoni háborúk növekvő újoncszükséglete mellett egyre nyomasztóbbá válik. 1820 körül József nádor egyik kimutatása szerint a Magyar Királyság adózóit az 5 millió forint hadiadón kívül a megyei háziadóra fizetendő 6 millió 277 ezer és a katonatoborzás költségeire fizetendő 200 ezer forint adó is terheli. Ezenkívül az egyházi kiadások körülbelül 1 millió 70 ezer, a földesúrnak az urbárium alapján készpénzben fizetendő tartozások pedig 983 ezer forintot tettek ki: összesen, akkori folyó pénzben 13, ezüst értékben pedig körülbelül 5 milliót. Ehhez járult azonban a só, mint állami monopólium, végül is ugyancsak adóként számított hozadékának körülbelül háromnegyed részeként több mint 5 és félmillió ezüstforint.

Kétségtelen, hogy e korszakban a nemesség nagy tömegei lassan bevonódtak a paraszti terhek hordozói közé. 1839-től a nemesség fizette az országgyűlési követek költségeit. Módosult a katonaállítás korábbi embertelen rendszere is. Ám földesúri és hatósági terhek ilyen együttes nyomása alatt csodálható-e, ha a 18. század végén a magyarországi paraszt helyzetének minden bemutatója — még a jóindulatúak: Berzeviczy, Tessedik, de még a harmincas évek elején Berzsenyi is — a parasztság demoralizálódásáról ad hírt? A paraszt tudatlan, maradi, csökönyös, durva, helyenként cinikus, rosszindulatú, gyanakvó, aki még a saját sorsát egyértelműen javítani alkalmas felsőbb rendeléseket, földesúri kísérleteket sem hajlamos sem elismerni, sem átvenni, szinte tudatosan

és szándékkal tartva fenn gazdaságának szervezetlenségét, mint ahogy általában képtelen az összehangolt tervszerű munkára — olvasható e szerzőknél. A leírók józan és felvilágosodott pillantása végül is mindebben felismerte a paraszt reménytelen és kilátástalan, életét szűkösen még fenntartó, de annak valamelyes emelkedését biztosítani már nem képes helyzetének, végső soron és áttételesen a feudalizmus válságának a hatását. Közvetlen megoldásként azonban — kivált Tessedik, aki terveinek kudarcáért sokban a parasztokat okolta — a paraszttal szemben adminisztratív rendszabályok alkalmazását javasolták, önmagában eleve reménytelen és nem sok sikerrel biztató kivezető útként, így vélve kimozdítani azt holtponti helyzetéből.

A PARASZTI ÁRUTERMELÉS LEHETŐSÉGEI ÉS A FELHALMOZÁS KORLÁTAI

A 18. század végével kezdődő korszak magyarországi falujának képe azonban a földesurak vagy a helyi közrendű elit nyomásának, illetve az állami terheknek erőteljes növekedése mellett sem csupán (és nem is elsősorban) a növekvő nyomorúságnak, a parasztság fokozódó elnyomorodásának és demoralizálódásának jegyeit hordozta magán. Ennek egyik legfőbb oka a távolabbi piacok számára történő árutermelésnek ekkorra már paraszti szinten is a korábbinál szélesebb lehetőségeiben és a paraszti árutermelés újabb ágaiban is észlelhető kibontakozásában kereshető. Tulajdonképpen nem meglepő jelenség ez, hiszen a 18. század végétől már számolni lehetett azzal, hogy a nagybirtok és a középbirtok: a nemesi allódium után előbb-utóbb a paraszti föld is belép a kereskedelem áruigényét kielégítő tényezők sorába. A század végétől érezhetővé váló háborús konjuktúra mindenféle termény keresletét megnövelte. És ha a dekonjunktúra éveiben csökkent és vesztett is erejéből a kereslet — a birodalom Lajtán túli része felvevőképességének állandósulásában a húszas évek végétől számítható ingadozások ellenére is —, véglegesen már nem szűnt meg létezése és hatása.

A paraszti termelésnek közvetlen, immár a földesurat kikerülő bevonását e piac ellátásába kezdetben a hadseregellátás növekvő igényei mellett — feltehetőleg — az a körülmény is kifizetődővé tette a kereskedelem

számára, hogy a paraszttól — ideértve persze már a paraszti módon élő kisnemest is —, közvetlenebbül kiszolgáltatott partner lévén, mint a hatalmas nagybirtokos, olcsóbban lehetett vásárolni. Igaz, ezen előny kiaknázása fejében a kereskedelmet is közelebb kellett vinni a parasztthoz, akinek korábbi áruértékesítésében agrártermékei közül elsősorban a lábon hajtott állat vagy legfeljebb a kis mennyiségben is viszonylag nagy értéket képviselő s így tengelyen is haszonnal szállítható termékek: bor, esetleg némi gyapjú, gyümölcs vagy szárnyasok, esetleg a paraszti háziipar egyszerű termékei játszották a fő szerepet. De még ez is csak viszonylag vékony, vagyonosabb réteg esetén jelentett nagyobb készpénzösszeget. A parasztság többségének szerény készpénzigényeit csekély termékfeleslegének alkalmi piacra vitele fedezte, nem követelvén rendszeres árutermelést.

A kereskedelem a falun vándorkereskedők révén már korábban is megjelent. Nagy lendületet azonban a viszonylag olcsó, a paraszt számára is megfizethető gyári áruk megjelenésével kezdett nyerni. Sokasodtak a letelepült kereskedők panaszai a házalók ellen. A negyvenes években azonban, például a Rábaköz falvaiban, a hét meghatározott napjain egymást váltó kereskedők jelentek meg, és a régebben háton cipelt láda helyett ekkor már kocsikkal szállították az árut. Sűrűsödtek a falusi boltocskák is, különösen azután, hogy az 1836 : VI. tc. a jobbágy számára is engedélyezte bolt nyitását, illetve ilyen jogának haszonbérbe adását. A fejlődés (kivált a paraszti társadalom és gazdaság fejlődése) szempontjából azonban még jelentősebb volt az, hogy az így kiépülő csatornákon át megindult a paraszti termékek felszívódása is a kereskedelem áramlatába. A kereskedelmi hálózat szélesebb kiépülése, elsősorban az árutermelő uradalmak központjaiban a földesúr védőszárnya alatt létesített és rohamosan fejlődő gyűjtő- és elosztóhelyek sűrűsödése és specializálódása a parasztok számára ekkor tette első ízben szélesebben hasznosíthatóvá az eddig hasznavehetetlennek bizonyult hulladékot: rongyot, csontot, dögbőrt, tollat, majd a parasztnak korábban csak a falutól viszonylag nagy távolságra, és így kevéssé kifizetődően értékesíthető kevés termésfeleslegét is. A vándorkereskedő most már fontszámra, tehát kis tételben is megvette a gyapjút a juhásztól, a paraszttól, a kisnemesi birtokostól, de az igény és a lehetőség lassan megteremtette az effajta áru felvásárlására, felmérésére vagy legalábbis lekötésére — nemegyszer valóban csa-

lárd eszközökkel — vállalkozó immár helyi, letelepült ügynököt is, a helyi boltos vagy még inkább a korcsmáros személyében.

Az e hálózaton végigáramló paraszti áru értékesítési folyamata egyelőre inkább csak e közvetítők létén, a hálózat kiépülésén és a hozzá tartozó, azt kiegészítő elemek megjelenésén és gyarapodásán mérhető le, mintsem konkrét működésében. Valóságos hatását a paraszti társadalomszerkezet átalakítására nem szabad túlbecsülni. A korban alkalmazott paraszti termelési technika a paraszt számára ugyanis még sokáig nem tette lehetővé e mégoly szerény lehetőségek teljes kiaknázását sem. És ha némi fejlődés e vonatkozásban tapasztalható is: a paraszti emelkedésnek az árutermelés lehetőségeitől támogatott útját — amennyire az egy-egy paraszti életút egészén vagy egyes szakaszain végigkövethető — korszakunkban elsősorban a spekuláció, az ügyeskedés, nem utolsósorban pedig a szerencse segíti; sokkal inkább, mint a termelés technikájának vagy akár csak szervezésének korszerűsítése.

Persze mindezért nem okolható kizárólag a paraszt konzervatizmusa vagy makacssága, hiszen kétségtelen, hogy a vagyonosodásnak az árutermelés kapcsán megnyíló mégoly szerény lehetőségei (a szőlőtermesztéstől az állattenyésztésen, a gabonával, gyümölccsel való kereskedésen át a társadalom zártságát minden vonatkozásban lazító fuvarozásig és az így összekuporgatott pénzen esetleg földjének némi bővítéséig) már alkalmasak voltak arra, hogy kilendítsék a 18. század végén a gyorsabb haladást kívánó szemlélők előtt sokban még demoralizáltnak tűnő stagnálásból, s nemcsak a királyságban, hanem az Erdélyi Nagyfejedelemségben is. Ám az alapvető és e lendületet visszafogó problémákat csupán a rendszeres árutermelés lehetőségének megnyílása nem oldhatja meg. A paraszti társadalom egészének formálódását, a paraszti felhalmozás lehetőségének szinte teljes hiányát és az egész paraszti termelést korunkban is döntően az úrbéri telkiállomány kedvezőtlen alakulása határozta meg.

Ami a felhalmozás korlátait illeti: Berzeviczy Gergely — aki 1802 tájt először készített tételes mérleget a paraszt bevételeiről és kiadásairól — és majdnem fél évszázad múlva, 1846-ban a konzervatív, hideg pillantású józan francia szociológus, Le Play is (utóbbi miután számba vette a hatvani ¼ telkes jobbágy összes elképzelhető értékét, bevételét és kiadását, s kénytelen volt megállapítani, hogy a család háztartási mérlegében 1400 ténylegesen ledolgozott munkanap után a természetbeni be-

vétel 886 és a pénzbeli 292 franknyi értéke teljesen fedezi a kiadásokat) alapjában azonos eredményhez jut. Oda tudniillik, hogy a felhalmozás ilyen korlátai miatt a paraszt egyetlen lehetősége birtokának, gazdálkodásának bármilyen modernizálására — következésképpen jövedelmének szaporítására — Le Play számítása szerint 2870 frank értékű vagyonának megterhelése. Ugyanígy a paraszti tőkehiányt volt kénytelen megállapítani már a harmincas évek legvégén Fáy András is, amikor a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület alakítását tervezte. És valóban, ha csak csekély mértékben, és csupán kis összegek erejéig, a takarékpénztár már hitelt nyújtott parasztoknak is. Eközben lassan bár, de létrejönnek a paraszti hitelellátás más formái is, talán leghozzáférhetőbb módon a községi árvapénztárak tőkéiből. A nagyobb, főleg egyházi hitelforrásokra addigra a nemesség tette rá a kezét. Ami hiteligény még felmerülhetett, azt a paraszt már elsősorban a falusi boltos, kocsmáros révén elégíthette ki, többnyire uzsorakamatra. Szórványos adatok az effajta kamatlábak valóban rendkívüli magasságáról tanúskodnak. Mindebből persze az is látható, hogy a paraszti gazdaság még az árutermelés esetleges lehetőségei mellett is nagyon bizonytalan alapokra épült, hiszen a felhalmozás szinte lehetetlen, s a hitelszerzés igen nehéz és nem is kockázatmentes volta miatt tartalék nélküli gazdálkodásra kényszerült. Így egzisztenciája teljes mértékben az időjárás, az áringadozások függvénye volt. A tartalék felhalmozására képtelen kis gazdaságot egyetlen rossz időjárási év tönkretehette, évekre visszavethette.

A telkiállományra vonatkozó adatok első látásra az úrbéri telkiállomány mennyiségének 1767 után bekövetkező általános megmerevedését hangsúlyozó korábbi feltételezésekkel szemben annak szinte meglepő s az árutermelésnek kedvező feltételeket biztosítani látszó rugalmasságáról tanúskodnak. Az 1780-as években a Magyar Királyságban (Horvát-Szlavonországot nem számítva) a 6 millió 170 ezer magyar holdra tehető, 193 506 egész telket kitevő szántó- és rétállomány ugyanis 1848-ig mintegy 125 ezer teleknyi, 3 millió 700 ezer holddal növekedett. 1848-ban eszerint (leszámítva a mintegy 2400-ra tehető, addigra a parasztok által örökre megváltott telkekből álló állományt is) mintegy 318 ezernyi telek szabadult fel, az 1780-as évek állományához képest mintegy 62%-kal több.

A telkiállománynak csupán ilyen, a népesség számánál nem rosszabb arányú növekedéséből levonható, a feudális szerkezet alkalmazkodóképes-

ségére és az árutermelés lehetőségeire vonatkozó kedvező következtetést azonban jelentősen módosítja, ha figyelembe vesszük, hogy e valóban jelentős arányok mögött azoknak csak legfeljebb 18—20%-ában tételezhető fel igazi növekedés: új, jobbágyokkal először ebben az időszakban betelepített földterületek bevonása a telkiállományba. A növekedés mintegy 80%-a ugyanis abból származott, hogy különböző típusú, már korábban, az úrbérrendezés idején is paraszti birtokban levő urasági földeket: eleve is irtásként, illetve az úrbéri telek megállapításánál feleslegben talált paraszti birtokokként nyilvántartott, úgynevezett maradványföldeket bevontak a telkiállomány kereteibe. Ami ugyan a paraszti birtoklást most már e földterületeken is megszilárdította, a földesurak számára azonban lehetőséget teremtett arra, hogy e területek után ettől kezdve igényt tarthassanak minden jobbágyszolgáltatásra, a robotokra is. Emiatt támadt annyi jobbágy—földesúr ellentét, mert korábban az irtást a jobbágy szolgáltatás nélkül használhatta, a maradványföld után pedig semmivel sem tartozott földesurának. Mivel pedig az úrbéres állományba és így a feudális viszony körébe bevont földterület növelése többnyire az azt birtokló népességgel együtt történt, az úrbéri állomány ilyen jellegű növekedése végül is nem nagyon tudta megakadályozni az állomány kereteinek megmerevedését, ami azután az árutermelés lehetőségeinek szempontjából is nyomasztóan hatott, de a jobbágynépesség természetes gyarapodása folytán a telkiállomány elaprózódásának és a parasztság egyre nagyobb tömegeit érintő elnyomorodásnak is egyik forrásává lett.

A keretek ilyen megmerevedésének legjellegzetesebb következményeként az úrbéres parasztság erőteljes polarizálódásának, s ennek során széles tömegek erősbödő szegényedésének jellegzetes példáját a Pest megyei parasztság 1770 és 1828 közötti, az úrbéri teleknagyság szerinti rétegződését összehasonlító kép mutatja. Az úrbéres háztartások száma e közel 60 év alatt 25 098-ról 47 955-re emelkedett (ám ezen belül a telkes jobbágyoké 17 062-ről már csak 17 785-re), ugyanakkor a telkiállomány mindössze 318 telekkel nőtt meg. Ez egyrészt arról vall, hogy jelentős, a népességszám általános emelkedését messze meghaladó létszámú tömeg lépett úrbéres viszonyba, lett tehát a feudális társadalom szerkezetének tagjává, ám döntő többségében már csupán zselléri (mégpedig csaknem kizárólag házas zselléri) szinten. Másrészt a telkes jobbágyság kategóriáiban határozott lefelé mutató nivellálódás észlelhető. És ha e

tendenciának a kibontakozása egyelőre még inkább csak az ¼ és kisebb részben a ½ telkesek, tehát az alsó középrétegek szintjén hoz létre gyarapodást, az már kétségtelen, hogy a paraszti társadalmi szerkezet éppen a kereteinek legszorosabban vett feudális szektorában, az úrbéri viszonyokon belül, megmerevedett. Ennek következtében a szerkezet súlypontja a legszegényebb elemek oldalára tolódott át, lefelé mutató nivellálódási folyamat ment végbe még akkor is, ha a jogilag zsellér kategória — mint még utalunk rá — ekkor már nem szükségszerűen jelentett ténylegesen is föld nélküli parasztembert. Ezt a tendenciát nem ellensúlyozhatta a kiéleződő polarizálódás ellentétes véglete: a gazdagparasztok számának — 1772-höz viszonyítva — nemcsak aránylag, hanem számszerűen is igen erős növekedése.

Az úrbéres parasztságnak az egy háztartásra jutó telkiállományra vonatkoztatott, lefelé mutató nivellálódását más országrészekre vonatkozó kutatások is igazolják. Erdélyben az 1847: III—XVI. tc.-ben az úrbéri szabályozás alapjául felvett telkiállományon belül az egész telkek abnormisan csekély és ráadásul megyénként változó méretei (miközben az átlagos telek nagysága 7,7 kat. holdra csökkent) sejtetik a differenciálódás előrehaladott voltát. És bár az erdélyinél tulajdonképpen a királyságbeli telekátlag sem volt sokkal nagyobb (mintegy 9 kat. hold), kicsiny telkének az 1847. évi erdélyi úrbéri szabályozásban megállapított kedvezőtlen minősítése folytán az erdélyi paraszt ugyanakkora, de másként minősített föld után legalább harmadannyival több szolgáltatással tartozott földesurának, mint a királyságbeli. Ráadásul Erdélyben a telekmegoszlás arányai is kedvezőtlenebbek voltak. A jobbágyháztartások többsége réttel együtt 5—10 kat. holdas. Elég jelentős még a 10—15 kat. holdas kategória is. 20 kat. holdasnál nagyobb parasztgazdaság azonban gyakorlatilag szinte nem is létezik. Igen sok viszont a mindössze 1—2 kat. holdnyi úrbéri földű jobbágyháztartás. Az erdélyi jobbágy kedvezőtlenebb helyzetét végül az is mutatja, hogy míg a Magyar Királyságban az 1848-ban ténylegesen felszabaduló 318 ezer telek után legfeljebb mintegy 34 millió kézinapszámot lehetett követelni, addig a sokkal kisebb Erdélyben csupán a törvényesen követelhető robotok vesztesége 17 és ¼ millió napot tett ki, és ebből csak 9 millió 700 ezer napot számítottak kézinapszámnak. Ez a nagyfejedelemség — a kortársak által elég egybehangzóan — mintegy 8 millió 100 ezer kat. holdra becsült megművelhető területéből job-

bágykézben levő és így 1848-ban felszabaduló 1 615 574 kat. hold után 173 781 jobbágycsalád (a mintegy 210 ezer családnyi parasztság körülbelül 82%-ának) robotterhét jelentette.

A földdel való ellátottság kereteinek ilyen szűkülése folytán kialakult zsákutcából kijutni kívánó parasztember számára (a feudalizmus válságára is jellemző elemként) az egyetlen — ám egyre szélesebbre táguló — kiutat paradox módon az a tőkehiány nyitotta meg, mely a földesurakat a növekvő kiterjedésű majorságok megművelése érdekében végül is a nem készpénzigényes munkaszolgáltatások előnyben részesítésére, a maradványföldek és az irtványok telkesítésére, illetve (kivált a harmincas évektől) urasági földek munkaszolgáltatás fejében paraszti kézre juttatására kényszerítette. Ez azonban a feudális társadalomszerkezet hatósugarának látszólag kétségtelen tágítása ellenére is végső fokon és mélyebben éppenséggel a szerkezet és általában a feudális viszony fellazulását indította el. A Magyar Királyságban az úrbérrendezés után is bizonytalan státusú földek telkiállományúvá nyilvánítása nemcsak hogy gyakorlatilag erősen csökkentette felettük a földesúr rendelkezési jogát, hanem végül elvileg is (1840-ben törvényesen is kimondva) a földesúri jogot csupán a telek haszonvételeivel való rendelkezésre korlátozta. Ez az elv pedig — nem hiába küzdött törvénybe foglalásáért a feudalizmus felbomlasztásában a jogi ideológia bomlásának oly nagy szerepet tulajdonító, óvatos Deák — a feudális viszonyokat alapjukban támadta meg. Urasági föld átadása a jobbágynak munkajáradék fejében a földesúr—jobbágy viszonylatában egyfajta, már éppenséggel a bérletihez hasonló, mindenesetre a feudalizmus kereteiből már kinőtt szerződéses jogviszonyfélét hozott létre. Ha tehát nem is azonos módon és intenzitással, de mindkét lépés a feudális viszony fellazulását indította meg, megteremtve egyfajta — bár még bizonytalan — alapot a jobbágyparasztság nagy tömegeinek a feudális szerkezetből való majdani kilépéséhez.

Ennek jelentőségét pedig csak fokozta, hogy ekkorra a feudális szerkezet változatlan alapokon történő újjáteremtésére, újjászervezésére (az eleve halálra ítélt erdélyi úrbérrendezési kísérletet leszámítva) már senkinek nem volt sem igénye, sem képessége. A mély ellentmondás: az, hogy a feudális úr gazdálkodásának fenntartása érdekében végül is a feudális rendszer alapjainak gyengítésére kényszerült, különös erővel érzékelteti az egész formáció válságának mélységét, megoldhatatlan belső

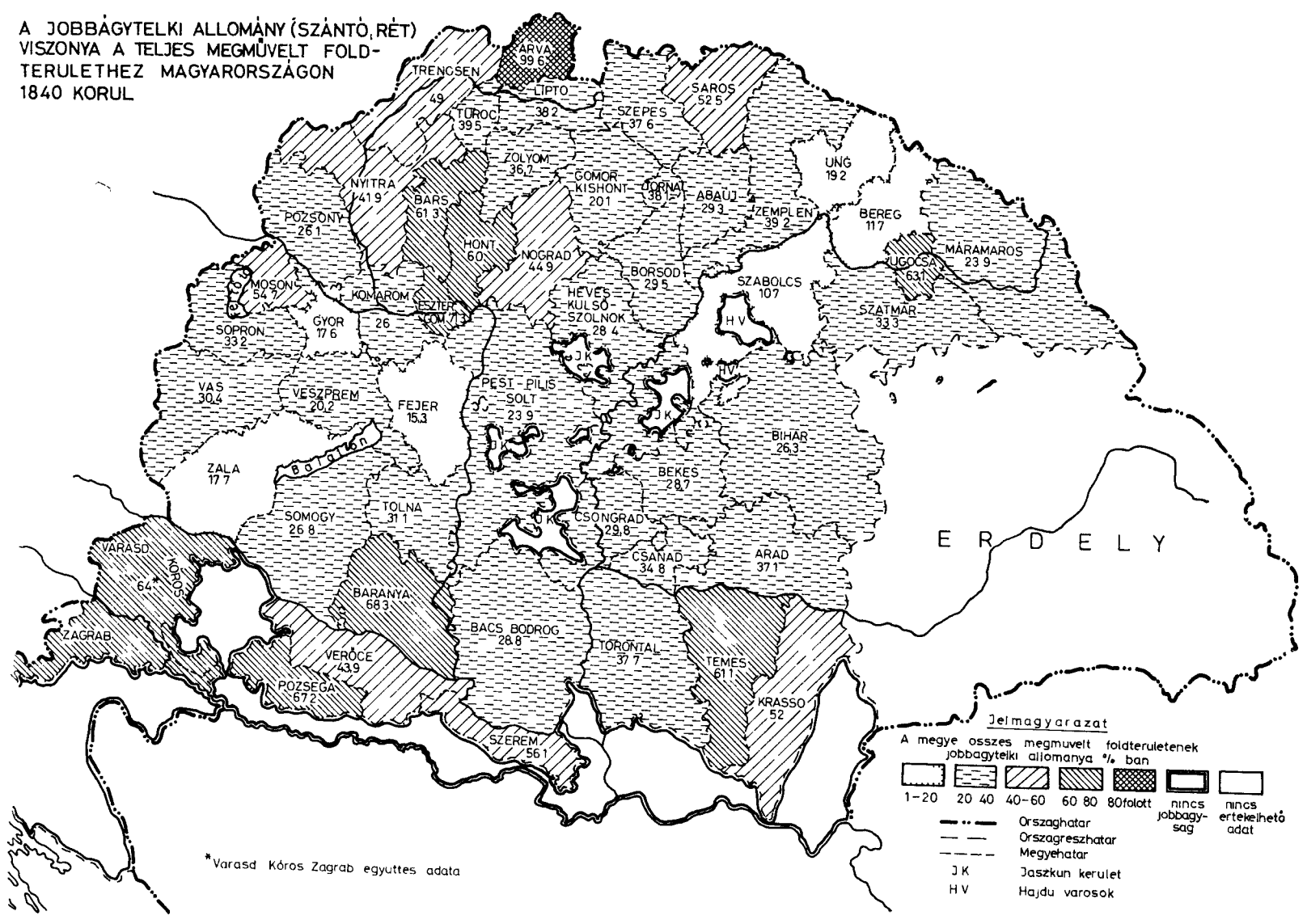
A JOBBÁGYTELKI ÁLLOMÁNY (SZÁNTÓ, RÉT) VISZONYA A TELJES MEGMŰVELT FÖLDTERÜLETHEZ MAGYARORSZÁGON 1840 KÖRÜL
ÁRVA 99 6
TRENCSÉN 49
LIPTÓ 38 2
SÁROS 52 5
TÚRÓC 39 5
SZEPES 37 6
ZÓLYOM 36,7
UNG 19 2
NYITRA 41 9
BARS 61 3
GÖMÖR-KISHONT 20 1
TORNAL 38 1
ABAÚJ 29 3
ZEMPLÉN 39 2
BEREG 11 7
POZSONY 26 1
HONT 60
NÓGRÁD 44 9
MÁRAMAROS 23 9
UGOCSA 63,1
BORSOD 29 5
SZABOLCS 10 7
MOSON 54 7
KOMÁROM 26
ESZTERGOM 71
HEVES-KÜLSŐ-SZOLNOK 28 4
SZATMÁR 33 3
SOPRON 33 2
GYŐR 17 6
H V
J K
VAS 30,4
VESZPRÉM 20,2
FEJÉR 15,3
PEST-PILIS-SOLT 23 9
BIHAR 26,3
ZALA 17 7
BALATON
BÉKÉS 28,7
TOLNA 31 1
SOMOGY 26 8
CSONGRÁD 29,8
ERDÉLY
VARASD 64*
KÓROS*
CSANÁD 34 8
ARAD 37 1
BARANYA 68 3
ZAGRÁB
BÁCS BODROG 28 8
TORONTÁL 37 7
TEMES 61 1
VERÓCE 43 9
POZSEGA 67 2
KRASSÓ 52
SZEREM 56 1
Jelmagyarazat
A megye osszes megmuvelt foldteruletenek jobbagytelki allomanya % ban
1-20
20 40
40-60
60 80
80folott
nincs jobbagysag
nincs ertekelhető adat
Orszaghatar
Orszagreszhatar
Megyehatar
J K Jaszkun kerulet
H V Hajdu varosok
*Varasd Kóros Zagrab egyuttes adata

ellentmondását. Olyan tényezőként, amely nemcsak közvetlenül, hanem közvetve is végső fokon a földesúri nyomás csökkenését és a paraszt emelkedési igényének általános erősödését fogja eredményezni. E kettős fejlődés eredményeképpen azután — az újabb kutatások szerint — a ténylegesen paraszti kézben levő föld csak a Magyar Királyságban és óvatos becsléssel is, mintegy 3 millió 700 ezer kat. hold szántóval és réttel (beleszámítva mintegy 1 millió 870 ezer kat. holdnyi maradvány- és 460 ezer kat. holdnyi irtványföldet is) bővült. Ezzel a királyság feudális függésben élő (vagy örökváltság révén felszabadult) paraszti kézben levő földállománya már elérte a mintegy 13 millió 380 ezer kat. holdat: az ország egész szántó- és rétállományának 72%-át. Erdélyre vonatkozóan hasonló kutatásokkal még csak kevéssé rendelkezünk. A kortársak azonban, bár határozatlan formában, de célzásokat tesznek a paraszti földnek a jobbágytelek már említett — abnormisan csekély — méreteinél ténylegesen nagyobb kiterjedésére: a ténylegesen paraszti kézben levő földből — a már említett 1 615 574 kat. hold felszabadult föld a törvény rendelkezése alapján a ténylegesen paraszti kézben levő földterületet jelentette — a telek átlagos nagysága 9 kat. hold fölé nő.

És az így megnyíló lehetőségek mértéke országszerte nyilván csak még tovább szélesednék akkor, ha a teljes birtokukkal földesúri földön élő, így a jobbágyfelszabadításból végül is kimaradt, egyértelműen majorsági zsellérség földbirtoklását is figyelembe vehetnők. Bár erre vonatkozóan adataink csak igen hézagosak, nyilvánvaló, hogy hatalmas tömegről van szó. 1848-ban e kérdésnek a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztésében játszott nagy szerepe és az, hogy a nemesség oly idegesen fogadta Táncsics lapjában e réteg helyzetének nagy súllyal történő tárgyalását, e réteg és a probléma fontosságáról vall. Ennek a Magyar Királyság egészében mintegy félmillió főre becsülhető rétegnek Sáros megyében és Felső-Magyarország azzal határos részein; a Dunántúlon Veszprém, Fejér, Győr, Komárom, Somogy, Vas; az Alföldön Pest, Szabolcs, Szatmár megyében bukkantak fel nagyobb csoportjai. Erdélyből hasonló kutatásokkal nem rendelkezünk, de a kortársak világosan beszélnek a kúrialistáknak a magyarországi majorsági zsellérekéhez hasonló rétegéről, továbbá a nagyobb földesúri udvarokon, allodiális telkek végében vagy közföldeken felépített, robot és egyéb szolgáltatások (illetve ezeket készpénzben rendszeresen megváltó taksa) fejében átadott házakról és a

hozzájuk tartozó földekről, melyeket a rátelepült paraszt nemegyszer nagy munkával tett használhatóvá. Az ezeken lakó népesség számát a kortársak, már a jobbágyfelszabadítás után visszatekintve, mintegy 200 ezer főre becsülték.

Ha azonban abban, hogy a feudális földesurak gazdaságaik fenntartása végett jobbágyaik földdel való ellátására kényszerültek, a feudalizmus válsága tűnik elő, legalább annyira ez mutatkozik meg e jelenség fordítottjában is. A zsákutcába jutott feudalizmusból kivezető útra lépett parasztok első lépéseikkel átmenetileg a feudális uralkodó osztály megrendült helyzetét voltak kénytelenek erősíteni. Az a körülmény azonban, hogy a földesúrnak a feudalizmus kötelékeitől szabadulni akaró vagy kényszerülő paraszt számára kedvezőtlenebb alternatívát, a majorsági zsellérré válást sikerült általánosítania, mintegy végső mérlegként azt mutatja, hogy a paraszti társadalomban a feudalizmus ellen ható erők, minden viszonylagos gyarapodásuk ellenére is, végső fokon milyen gyengék maradtak. Ebben pedig együtt hat a mezőgazdaság extenzivitásra kárhoztatott volta és az ipar fejletlensége, melyek a munkaerőpiac földesúri és paraszti oldalról egyaránt jelentkező problémái számára már csak ilyen megoldásokat tudnak kínálni, újabb oldalról érzékeltetve a feudalizmus válságát.

MEZŐVÁROSODÁS ÉS ÖRÖKÖS MEGVÁLTÁS

Nagyjából ugyanez a gyengeség állapítható meg azoknál a paraszti törekvéseknél is, melyek a zsákutcából való kijutás kollektív megoldásával kísérleteztek. Elsősorban a földesúri szolgáltatások megváltása és így a parasztra közvetlenül nehezedő földesúri nyomás csökkentése révén: a helység számára valamely mezővárosi jogállás megszerzésével, később, majd az 1844. évi törvények után, a teljes megváltakozással, a helységhatár immár polgári, teljes jogú birtoklásának biztosításával. Hiszen e megváltakozások részint (amint azt az elég nagy számú mezővárosi privilégium tanúsítja) csak meglehetősen szűk szektorban lazították meg a paraszti kötöttségeket, részint (mint az örökös megváltások) 1848-ig csak alig néhány helységre terjedtek ki. Végeredményben mindegyik a földesúr — helyzetét éppen a feudalizmus válságának e szakaszában igen jelentősen megerősítő — nyereségével járt együtt.

Az emelkedésnek a mezővárosi jogállás elnyerésére irányuló törekvései ugyanis nemigen juthattak túl a mezőváros alacsonyabb jogállású típusainak, az úgynevezett úrbéres vagy az úgynevezett bérlős mezővárosi státusnak (ahogy ezeket a kortársi statisztikus, Bárándy János jól megkülönböztette) megfelelő szinten. Az 1840-es évek első felében Bárándy kimutatása szerint a Magyar Királyságban az úrbéres mezővárosok száma 327 volt, 647 ezer (helységenként átlag 1960) lakossal; a 314 bérlős mezővárosban ugyanakkor 723 ezer (helységenként átlag 2300) lakos élt. Együttesen kétségtelenül jelentős tömeg, több mint ötnegyed millió személy. A legnépesebb mezővárosok a Tiszán inneni és a Tiszán túli kerületekben találhatók, ami ugyancsak jól érzékelteti az Alföld kibontakozó fejlődését és ennek társadalmi hatásait.

Pedig mindkét esetben e városok lakossága — legalábbis Magyarországon (Erdély mindössze 65, összesen körülbelül 130 ezer lakosú ilyen rangú mezővárosa a nagyfejedelemség archaikus viszonyai folytán mélyebb vizsgálatot érdemelne) — a formális jog szerint továbbra is szabályszerű úrbéres, robotköteles jobbágyokból állt. E közös ismérven belül az úrbéri mezőváros az alacsonyabb fokú, a kevesebb jogosítvánnyal rendelkező. Belszerkezetében továbbra is közönséges parasztfalu, ám népessége bizonyos úrbéres szolgáltatások (többnyire a robot) időleges és a földesúr által végül is bármikor felmondható megváltását vállalja, és emellett vállalja a földesúri járandóságok egy összegben való befizetését is. Ezért cserében megkapja a jogot arra, hogy az adókat és a szolgáltatásokat saját kezelésében vesse ki és hajtassa be, sőt belső igazgatását is maga lássa el. A bérlős mezőváros helyzete már szilárdabb. Vele a földesúr meghatározott időre szerződik. A lazulás itt állandóbb, és bizonyos tervezést is lehetővé tesz. A földesúr sokszor vásárjogot is kieszközöl számára, ami az úrbéri mezővárosoknál még nem általános. Mindkét esetben azonban a szerződés és az általa biztosított kedvezőbb helyzet még csak magánjogi és végül is időleges természetű, méghozzá olyan magánjog keretében, mely az egyik félnek eleve különleges jogokat biztosít.

Ennek ellenére a mezőváros e két típusa 1848-ig a parasztok számára általában gyakorlatilag a felszabadulási törekvések végső lehetőségét jelentette. A teljes felszabadulás valamilyen örökös megváltás által (ami azonban még az 1840-es törvények után sem járt szükségképpen együtt a földesúri bíráskodás alóli felszabadulással) 1848-ig csak kevés

(mindössze 51), igen jómódú helységnek juthatott osztályrészül (a mezővárosokkal együtt körülbelül 261 ezer kat. hold szántóval és réttel) anélkül, hogy tendenciává változott volna. A 18. század végén már találkozunk egyes kisebb helységek sikeres megváltakozási kísérleteivel is (a Szepességben szlovák, a Muraközben szlovén falvak esetén), a megváltakozás lehetősége intézményesen azonban csak 1840 után fog kialakulni. És ha ennek során több jelentős, nagy népességű, elsősorban alföldi helység megindult is a valóságos felszabadulás útján, mögöttük már olyan gazdasági és társadalmi erők figyelhetők meg, melyek túlmutatnak a parasztság kategóriájának keretein, és ezeket a vállalkozásokat már inkább a városias fejlődés sodrába fogják kapcsolni. Egyúttal azonban annál inkább érzékeltetve azt is, hogy a sajátosan paraszti fejlődés erőivel szemben a feudalizmus túlsúlya még mindig fennáll, és nagyon is nehezen megrendíthető.

A KONFLIKTUSOK: A PARASZTMOZGALMAK

A paraszti társadalomban korszakunk folyamán döntően az árutermelés hatására meginduló mozgás a feudális erőkkel szemben tehát csupán kínosan, lassan, nehezen érvényesülhetett. Végül is csak fogyatékos bontakozása nem csekély mértékben befolyásolta azoknak a sűrűsödő konfliktusoknak a lefolyását is, melyek e mozgás során a paraszt és földesúr viszonylatában olykor már a nyílt kirobbanásig is eljutottak. Alapjában véve, természetüknél fogva már inkább a kor politikai történeténél lennének számon tartandók mint a parasztság egyfajta politikai megnyilvánulásai. Társadalomtörténetileg azonban nem csekélyebb figyelmet érdemelnek, mivel esetenként egyetlen kisarkított összecsapásban konkrétan és mintegy sűrítve érzékelhetővé teszik mindazokat a fentebb már megismert, egymással ellentétes erőket és tendenciákat, melyek a magyarországi parasztság helyzetének alakításában ezekben az években a döntő szerepet játszották.

Megfelelően ezen erők és tendenciák természetének, a mozgalmak alapjában véve ezek összeütközései körül alakulnak ki: egyik oldalon a földesúri árutermelés a parasztot elnyomó, másik oldalon a paraszti árutermelési igények és a már erre felépülő — vagy még csak egyszerűen e jobbágygazdaságot védelmező — paraszti törekvések a földes-

úri támadást közvetve vagy közvetlenül, de mindenképpen visszaszorítani vagy legalábbis megállítani törekvő tendenciáinak a fejlődés során egyre szélesedő érintkezési felületén. S ha az e konfliktusok alapjaiként szolgáló érdekellentétek csak újabban válnak is érzékelhetőkké, élesekké, nemegyszer régmúlt időkbe nyúlnak vissza: megfogalmazásukban, érzékelhetővé tételükben, tudatosításukban régi paraszti szabadságlevelek, szerződések éppúgy nagy szerephez jutnak, mint az ezek kárára esett évszázados, orvoslás nélkül maradt sérelmek. Mindezek olykor sajátos váradalmakat is kiformálnak: reményeket és illúziókat a konfliktus megoldását illetőleg, bennük az udvar és az uralkodó továbbra is jelentős pozitív szerepével. S ha így a mozgalmak nem kis részében a konkrét kiváltó okokon kívül még számos más, nemegyszer szinte irracionális mozzanat is szerepet játszik, mindez nem téveszthet meg bennünket a konfliktusok nagyon is modern, a gazdasági-társadalmi formáció nagyon is adott szakaszához kötött voltát illetően.

Ezt az alapvető aktualitást már az 1790 és 1848 közötti, eddig feltárt mozgalmak időpontjainak és konkrét kiváltó okainak áttekintése is világosan igazolja, jellemzően mutatva be az okok bizonyos, a gazdasági fejlődéssel együtthaladó változását éppúgy, mint a tömegek jó ösztönű érzékenységét az államhatalom szorításának időleges meggyengülése iránt. Mert a mozgalmak első hulláma 1790 körül alakul ki: nagyjából a jobbágyrendszer jozefinista fellazításának végső, és a várható földesúri reakciótól csak erősített következményeként. A második a 19. század első évtizedében áll elő: a parasztság itt már a napóleoni háborúk növekvő konjunktúrájának a parasztot fokozottan kizsákmányoló és az induló paraszti árutermelést korlátozó földesúri tendenciái: az úrbéri regulációk, földesúri terhek növelése ellen lép fel. A harmadik az 1832—1836. évi országgyűlés után, a jobbágyszolgáltatásokat újból szabályozó és az úrbéres rendszert jelentősen fellazító törvények hatására bontakozik ki: a mozgalmak központjában ekkor már a jobbágytelki állomány, az irtások és a maradványföldek (a törvény hatására a birtoklás jellegét illetőleg többé-kevésbé egyértelműen tisztázott, és a maguk számára kész helyzetet teremteni akaró) földesúri törekvésekkel szemben szükséges védelme áll. Emellett azonban egyre nagyobb szerephez jutnak a feudális rendszer teljes felszámolását célzó, persze sokszor még kiforratlan, alaktalan tendenciák és váradalmak is. Jellemző, hogy e nagy, a jelzett csomópontokon

felerősödő hullámok után a nyugalom már nem áll helyre maradéktalanul, sőt az 1820-as évek elején egy kisebb hullám is megfigyelhető, 1836—1838 után pedig a konszolidáció már évekig elhúzódik; kisebb-nagyobb mozgalmak 1840—1845-ben is sűrűn ismétlődnek — már a közelgő nagy fordulat mintegy előszeleiként —, miközben széles paraszti rétegekben él a hit, hogy a király már 1836-ban eltörölte a jobbágyságot, csak az urak nem engedik kihirdetni azt. A magyar feudalizmus utolsó fél századát így már nemcsak az ellentétek kiéleződése, a konfliktusok szaporodása és nyomukban a parasztok egyre sűrűbb, állandósuló jogkereső szervezkedése, hanem a türelmüket vesztett és egyre bizalmatlanabb emberek kisebb-nagyobb erőszakos megmozdulásai is állandó feszültséggel fogják betölteni.

Ha a feszültség állandó, sőt kétségtelenül, a mozgalmak sokasodásán mérhetőleg vissza már nem fordítható, fel nem tartóztatható módon erősödik is, egészen 1848-ig reálisan még egyetlen mozgalom sem jelentett közvetlenül fenyegető veszélyt — sem társadalmi, sem politikai vonatkozásban — a feudális abszolutista rendszer számára. A mozgalmak ugyanis egyrészt kiváltó okaik rendkívül erős helyhez kötöttsége, konkrét sérelmekhez kötött volta, másrészt a földesurak országrészenként, sőt kisebb tájanként is változó formában jelentkező, eltérő nyomása miatt végig szétforgácsoltak, helyileg elszigeteltek maradtak. Sőt még amikor — a korszak folyamán egyetlen esetként — a kolera ismeretlen és borzalmas fenyegetése olyan apokaliptikus közérzetet teremt, melyben széles területeken feloldódnak és szétesnek a hagyományos magatartás és a ráció összes korlátjai, s minden tudatalatti gyűlölet és gyanakvás szabadon törhet elő, a kibontakozó zendülésből valamely központi szervezésnek nemcsak előzetes nyomai hiányzanak, hanem ilyen még a mozgalom alatt sem tud — igaz, az idő rövidsége miatt sem — létrejönni. S mivel a mozgalmak indítékaikban általában nem lépnek túl a konkrét helyi sérelmek orvoslásának igényein, az időnként felbukkanó, messzebbre mutató politikai-társadalmi követelések mögött (gondoljunk akár a szatmári parasztok 1790. évi dekrétumára, akár a dunántúli parasztok nevében írott és az uralkodótól az osztrák urbárium hazai bevezetését kérő 1815. évi, kéziratban terjesztett röpiratra) mindig inkább értelmiségieket kell keresnünk: általánosabb követeléseket hangoztató szavuk így nem is talál még visszhangra.

Mindebben persze nagy része van annak is, hogy az úrbérrendezés az alapvető földesúri és paraszti kötelezettségek, illetve jogok írásba foglalásával, a jobbágy—földesúr viszonyt bizonyos fokig absztrahálva, az ország mindazon részén, melyekre hatálya kiterjedt, elterjesztette a sérelmek és problémák békés és törvényes úton való elintézhetésének illúzióját, lehetővé téve ezzel a már kiélesedett konfliktusok peres, illetve közigazgatási útra terelődését, és ezzel elhúzódását, letompulását. És mivel a konfliktusok általában az úrbériség (és csak ritkán az állami terhek) körében élesednek ki, az ilyenkor jellemző paraszti magatartást is az akár csak szerény vagyonú, de valamivel már bíró ember helyzete határozza meg: azé, akinek már van vesztenivalója, és így lehetőleg nem akar meggondolatlanul kilépni a jog biztonságot adó keretei közül. Nem is véletlen, sőt természetes, hogy a mozgalmak irányításában az urbárium keretein gyakorlatilag kívül álló, s a problémákban legfeljebb csak részlegesen (közös legelő, bizonyos haszonvételek) érdekelt falusi szegénységnek: zselléreknek, cselédeknek többnyire nincs jelentősebb szerepe, csupán a konfliktus kirobbanásakor lép színre. A dühödten vagy a jó mulatság egyfajta derűjével urakat kergető tömegben (Jókai *Kis királyok*jának egy ilyent ábrázoló leírását számtalan per konkrét adatai hitelesítik) már a pásztorok, a szőlőmunkás napszámosok, zsellérek, zsellérasszonyok veszik át a fő szerepet. Ami persze nem jelenti azt, hogy az úri megtorlásból az eredeti indító, az emelkedni akaró vagy kétségbeesetten védekező birtokos paraszt ezáltal ki tudná húzni magát, de az is kétségtelen, hogy ha felelősségre vonáskor szerepét csökkenteni igyekszik is, és általában készségesen tesz vallomást, a falu igazsága mellől már nem akar elpártolni. A vagyoni differenciálódás ekkorra még csak az igen nagy helységekben, mezővárosokban lesz olyan — s többnyire ugyancsak nem kevésbé heves mozgalmakban tükröződően — élessé, hogy a falu érdekközösségéből olykor képes legyen kiszakítani a legmódosabbakat, nyíltan is szembefordítva őket a falu érdekeivel.

És ha a parasztok már egyre sűrűbben fogadnak ügyvédeket (ennek során nemegyszer esve ravasz szélhámosoknak is áldozatául), írnak kérvényeket, küldöttségeik olykor még levéltárakat is felkutatnak vélt vagy valódi privilégiumaik után, és ott találkozhatunk velük a főkormányszékek előszobáiban éppúgy, mint a Burg híres kihallgatási folyosóján, mindez mégsem jelenti azt, hogy a végül is reménytelennek bizonyuló,

kiélesedett helyzetekben a végsőkig elkeseredett parasztok nem lépnek túl az ellenállás még törvényes keretein. Mert ha maguk a földesurak sértik meg a játékszabályokat: erőszakkal lépnek fel a küldöttségeket szervező, ügyvédet fogadó parasztok ellen, vagy egy valóban (vagy legalábbis a parasztok szerint) még le nem zárt ügyben idő előtt próbálnak kész helyzeteket teremteni — felméretik vagy cserére bocsátják, tilalmazzák vagy éppen saját birtokukba veszik a vitás földet, legelőt, vagy megkezdik a vitatott robotok vagy szolgáltatások behajtását —, gyorsan felforrósodnak az indulatok. Szelídebb esetekben egyszerűen megtagadják a segítséget vagy közreműködést a föld felmérésében, a csereföldek kiosztásában és felvállalásában, ám gyakran ez a még csak passzív, de már nyílt ellenállás is valamilyen tettlegességbe torkollik. Mert az elzavart vagy legalábbis dolgukvégezetlen hazatérő urak végül is mindig visszatérnek, megyei pandúrokkal vagy éppen császári katonákkal — bár nem egy esetet ismerünk, amikor még erre sem hajlik meg az igazsága tudatában magát megmakacsoló falu. Van hely, ahol a fél falu kíséri el beidézett vezetőjét, letáboroznak az őt kihallgatásra rendelve feltűnés nélkül elfogatni akaró szolgabíró háza körül; másutt az egész falu sorakozik fel némán, de fenyegetően a templom előtt, hogy rákényszerítse a végrehajtásra érkezett urakat legalább a Bécsből oly várva várt küldöttek bevárására (akik persze többnyire a parasztok kárára szóló, vagy még inkább semmitmondó döntéssel vagy üzenettel érkeznek vissza), vagy hogy megzabolázza azokat, akik már készek lennének megalkudni a földesúrral: felvenni a robotot, elfogadni az újonnan kimért telket. Megint máskor a parasztok szinte tüntetően provokálják a karhatalom beavatkozását, hangsúlyozottan azért, hogy így erőszakra hivatkozva tarthassák fenn szabad kezüket ügyük újrafelvételére: mintha Deák az önként levetett, illetve erőszakosan lehúzott kabátokról szóló híres hasonlatának lennének előképei. Ilyen vagy olyan formában, az ellenállásban és a helytállásban egyaránt, a parasztságnak nemcsak szívóssága, hanem szolidaritása is hű kifejezésre jut: jellemző bizonyítékaként annak, hogy az úrbéres viszony a kereteiben végül is azonos feltételek mellett, azonos birtoklási rendszerben összefogott teljes népességet képes egyfajta, s alkalmilag, a rendszer sérelme esetén, a földesúr ellen is jól használható egységbe szervezni.

Ám ugyanakkor az urbárium ellentéteket tompítani is annyira alkalmas funkcióját mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a földesúr—jobbágy

viszonyt csak jóval lazábban, a legdöntőbb ponton, a jobbágyföld vonatkozásában pedig gyakorlatilag szinte sehogyan sem szabályozó erdélyi viszonyok között gyakoribbak az ellenállás sokkal zavarosabb, szenvedélyesebb, nyersebb, gyakran emberhalálba torkolló formái. Jellemző azonban, hogy a pontos szerződéssel szabályozott zalatnai uradalomban a nyílt mozgalom kitörését már évekig tartó, kérvények jogi formáiba öltöztetett ellenállás előzi meg, s az sem véletlen, hogy az 1832—1836. évi országgyűlés úrbéri törvényeinek hírére a nagyfejedelemség nem egy falujából jönnek át küldöttek a királyságba az új úrbéri törvények példányaiért: megismerni királyságbeli osztályos társaik helyzetének javulását, vagy (bár erre konkrét példát még nem ismerünk) saját törekvéseik megfogalmazását is megkönnyítendő.

Földesúr és paraszt viszonyának útját így végig a korszakon egyre sűrűbben szegélyezik — ezáltal azonban az út irányát is befolyásolva és megszabni igyekezve — parasztok véres vagy vértelen, hevesebb vagy békésebb, a parasztsors legkülönbözőbb természetű megnehezedésére, vagy ezzel szemben az emelkedés legeltérőbb igényeire utaló mozgalmai. A somogyi inszurgensek mozgalma 1800-ban, amikor az elégtelen létszámú nemes jelentkező helyett az egész megyéből kötéllel befogott parasztkatonák a táborba vonulás közben megölik az őket kísérő lovas katonákat, majd — minden távolabbi vagy értelmes cél nélkül — szétáradva a megyében — nem a parasztok segítsége nélkül — kastélyokat, kúriákat prédálnak fel, megölve a katonafogásban különösen buzgólkodó főispán, gróf Széchényi Ferenc egyik tiszttartóját is, még csak az elfojtott gyűlölet és elkeseredés tanújele volt; a Hont megyei szebelébiek hosszan elhúzódó és végül ugyancsak az urasági tisztek megölésébe torkolló mozgalma azonban már nagyon is konkrét úrbéri sérelmek miatt tör ki. A kapuvári egykor szabad — de már lassan a jobbágysor felé hajlított — hajdúk elkeseredett mozgalmát 1828-ban utolsó megmaradt privilégiumuk: vámkedvezményük korlátozása és a robotterhek rájuk vetése robbantja ki. Ugyanakkor Erdélyben Bánffyhunyadon telekcsonkítás; Diódon földrablás, erdőtilalmazás, a robotterhek növelése; Rovásón földrablás viszi szívós és gyilkos lázadásba a parasztokat. Nagyjából egyidejűleg a horvátországi Krasicon a parasztok a kilencedet tagadják meg, s fegyverre kapva védelmezik magukat. Szarvason, az Alföldön a mezővárosi parasztok (különben soha nem létezett) kun privilégiumaik

„visszaszerzésére" szervezkednek, még a 17. századig visszanyúló jelszavakkal (különben a robotmegtagadó kapuváriak is régi hajdúzászlójuk alatt sorakoznak fel az Eszterházy-kastély előtt): kurucsággal, az urak halálával s a vagyonosok kifosztásával fenyegetőzve. A Somogy megyei Mesztegnyőn a parasztok 1840-ben fejükbe veszik, hogy határőri szabadságot kaptak, s felszabadultak a földesúri szolgáltatások alól. És a korszak fordulópontjától, a harmincas évek legelejétől kezdődőleg új és minden eddiginél rémítőbb bepillantást ad a paraszti szenvedélyekbe a felsőmagyarországi kolera hatására kirobbant zendülés, a közel fél százada elmúlt erdélyi Horia-világ rémségeit immár a királyságbeli nemességnek is reális lehetőségként idézve szemei elé.

Mindezeket az egyre növekvő számú (eddigi ismereteink szerint csak az Erdélyi Nagyfejedelemségben 200-nál több), mint említettük, a feudalizmusra és abszolutizmusra egyenként közvetlenül veszélytelen mozgalmakat ugyanúgy, mint még számtalan mást, katonaság verte le, vagy — s a nagy többség esetén — végül is elégségesnek bizonyult a megyei karhatalom, a pandúrok fellépése. De hogy a mozgalmak egyre sűrűsödő s az egész országot elborító sorozata (melyben a végsőkig elkeseredve ellenálló parasztok és a kivezényelt katonák összetűzése nemegyszer sortűzzel, halálos áldozatokkal végződik: például 1840-ben Mesztegnyőn 12 paraszt halálával) mégis mennyire feszültté tette az ország légkörét, és — ha sokszor csak a tudat alatt is — mennyiben befolyásolta a nemesség politikai magatartását, azt egyre több egyedi vagy kollektív jelzés mutatja. A művelt Czindery Pál, Berzeviczy felvilágosodott levelezőtársa már 1796-ban somogyi megyegyűlési beszédében országos visszhangot keltve utalt a parasztjaitól körülvett falusi birtokos nemesség aggodalmaira (figyelmeztetés, mely majd Kölcsey híres úrbéri beszédében fog visszatérni). 1809-ben, amikor a nemesség férfitagjait az utolsó nemesi inszurrekcióba vonultatták be, az ország egyes vidékein szinte menekülésszerűen indult meg a férfi nélkül maradt nemesi családok behúzódása a városokba. Berzsenyi a paraszt tekintetének éhségéről és vadságáról ír. A húszas évek végén a kapuvári úriszék a „történet tapasztalataira"[4] hivatkozva

[4] Győr-Sopron megyei Levéltár. Sopron vármegye Levéltára. Fenyítő perek 1826. 83. sz. Idézi: VÖRÖS KÁROLY, Az 1826. évi kapuvári parasztmozgalom. *Soproni Szemle*, 1955. 3—4. sz. 80.

209. Alföldi magyar paraszt a 18. század végén

210. Gulyás Somogy megyéből a 19. század elején

211–212. Székely paraszt és felesége a 18. század végén

213. Falusi bíró a 18. század végén

214. Kalotaszegiek az 1840-es évek végén

215. Bíró, legény fiával és szolgájával Veszprém megyéből 1820 körül

216. Fejér megyei béres 1848-ban

217. Pest megyei paraszt és szolgáló 1810 körül

218. Szolga és szolgáló a Balaton mellékéről 1810 körül

219. Debreceni „köznép" 1837-ben

220. Rábaközi parasztok 1840-ben

221. Tehetős jászberényiek 1847-ben

222. Kecskemétiek 1845-ben

223. Székely népviselet az 1840-es évek legvégén

224. Alföldi tanya Karcag környékén

225. Putrik Martonvásár (Fejér vm.) környékén 1845 körül

226. Parasztház Szinpetriben (Torna vm.)

227–228. Kerített ház és alaprajza Szalafőről (Vas vm.)

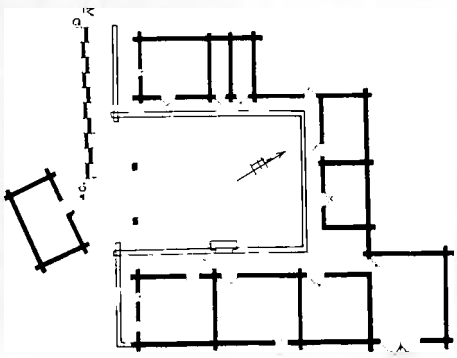

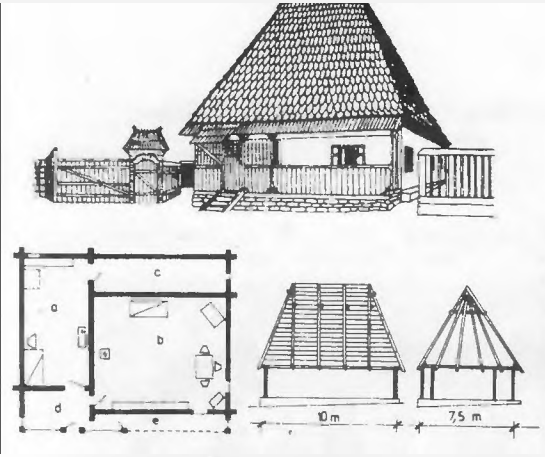

229. Parasztház és alaprajza Csíkménaságról (Csíkszék)

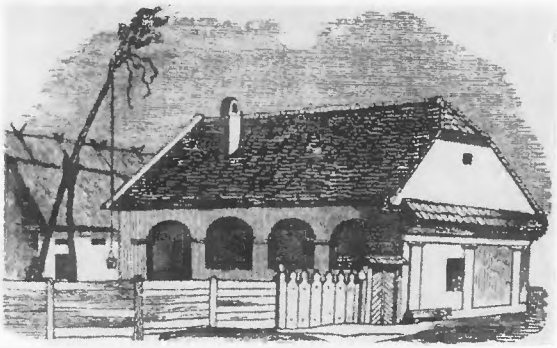

230. Kecskeméti „középrendű" gazda háza az 1840-es évek végén

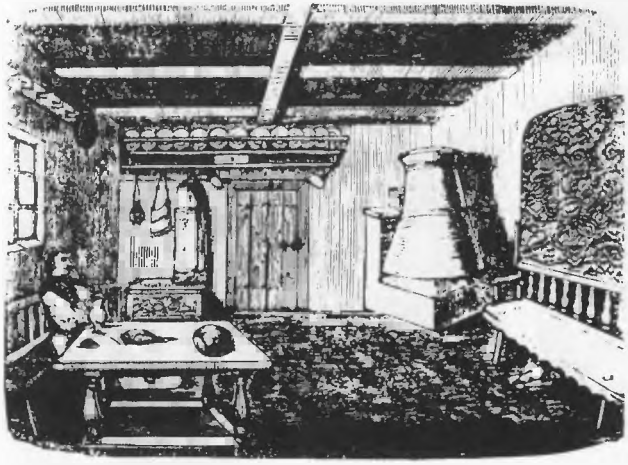

231. . . . szobabelsője

232. . . . konyhája

233. Parasztszoba Pest melletti parasztházban 1845 körül

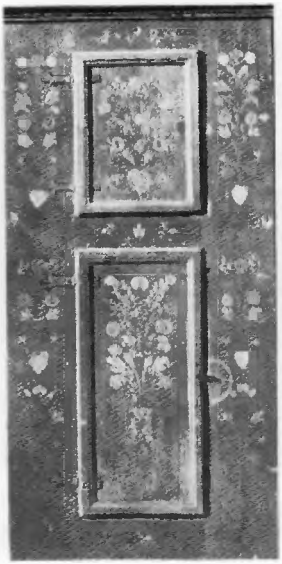

234. „Téka" borítója 1825-ből. Homoród-almás, Udvarhelyszék

235. „Rengőszék" 1833-ból. Hódmezővásárhely, Csongrád vm.

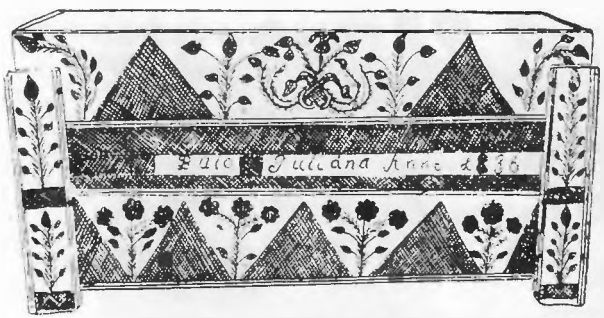

236. „Szuszék" 1836-ból. Nagybacon, Udvarhelyszék

237. Ácsolt láda („szökrény") a 19. század első feléből. Markóc, Somogy vm.

238. Széktámla a 19. század első negyedéből. Tapolcafő, Veszprém vm.

239. Szék 1838-ból. Tiszafüred, Heves vm.

240. Főhivatalban instanciázó parasztok 1820 körül

241. A zborói (Sáros vm.) Aspremont-uradalom robotjegyei

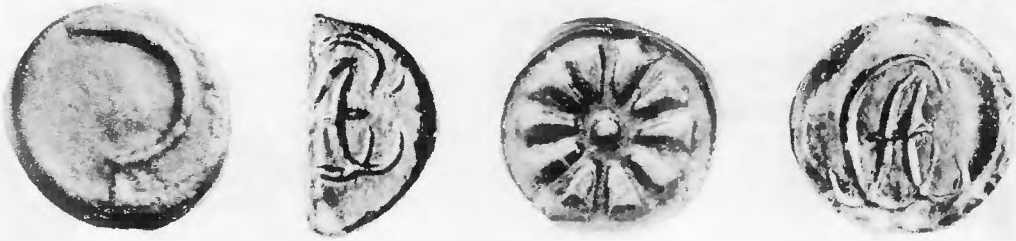

242. Urasági börtön 1815-ben

243. Megyei börtön: színpadkép Szigligeti *Két pisztoly* c. színművéből, 1844

244. Utcaseprő rab Temesvárott a 18. század utolsó éveiben

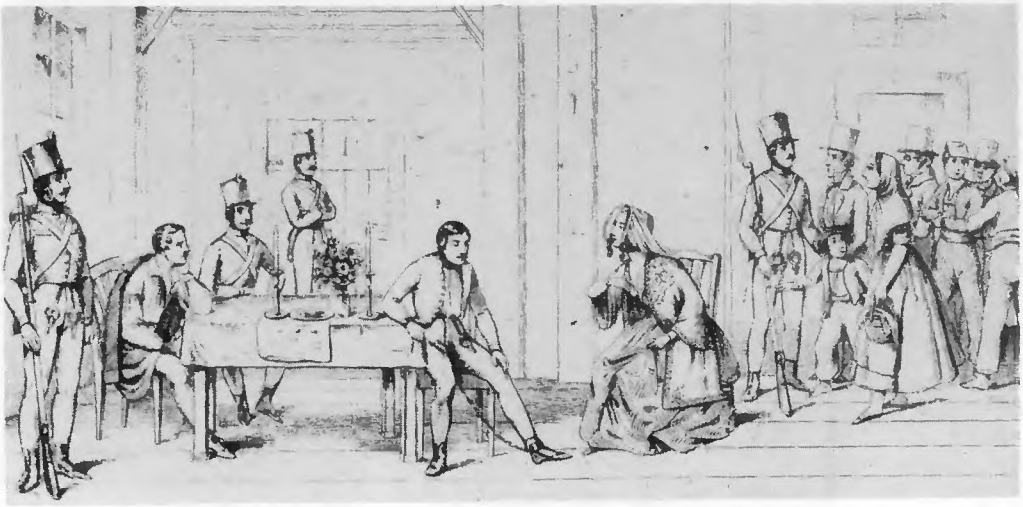

245. Siralomház: színpadkép Szigligeti *A szökött katona* c. színművéből, 1844

246. Katonafogás: színpadkép Szigligeti *A szökött katona* c. színművéből, 1844

247. Katonatoborzás
1810 körül

248. Sorkatona kiképzése 1810 körül

249. Milfait Ferenc, Sobri Jóska alvezére 1836 körül

250. A betyár: Angyal Bandi ábrázolása 1805-ből

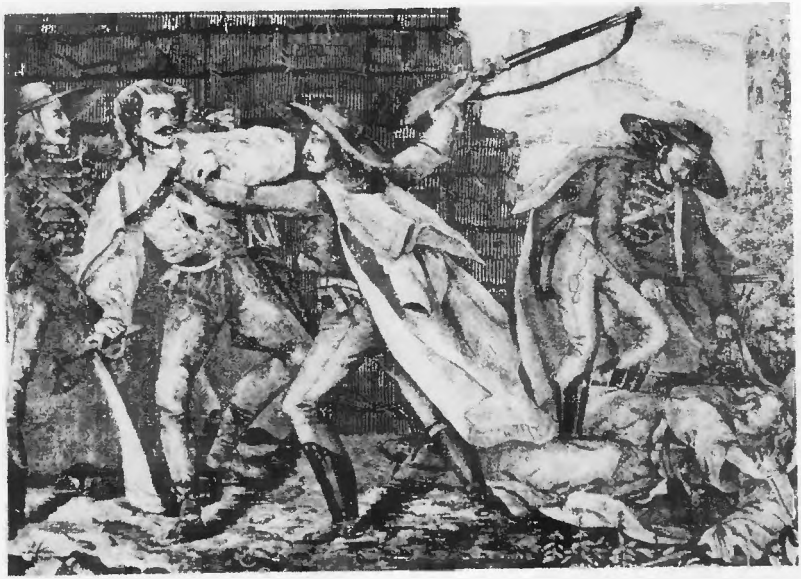

251. Útonállás az 1830-as években

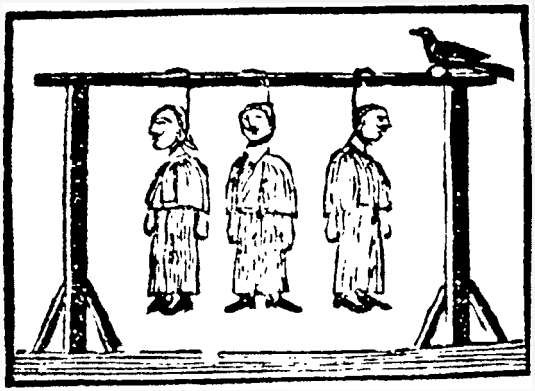

252. Akasztófa ábrázolása 1816-ból

253. Falusi elöljáróság az 1840-es évek legvégén

254. Parasztok a fonókában az 1840-es évek végén

255. Parasztok a korcsmaasztalnál 1837 körül

256. Táncoló parasztok 1810 körül

257. Parasztok lakodalomban 1837 körül

állítja, hogy a paraszti zendülésnél nincsen rémületesebb dolog; 1804-ben a Doboka megyei Náprád lázadó jobbágyainak (akik az egész falu szolidaritását szegezték a felbujtókat nyomozó megyei bizottsággal szembe) megbüntetésénél szintén ez a szempont a döntő: „netalán több paraszt communitas is ebből példát vévén, hasonló s még nagyobb, a haza békességének megromlásával lázasztásra vetemedjenek".[5] 1846-ban Kossuth a felvidéki éhínség miatt fenyegető parasztmozgalmak rémét idézi fel a nemeseknek, hogy rábírja őket a gyorsabb ütemű és radikálisabb haladásra a reformok útján. 1848 márciusában pusztán az a rémhír, hogy a Rákoson tanácskozó parasztság Pozsony ellen készül vonulni, kész hitelre talált az országgyűlés urainál, s hajlamossá tette őket Kossuth reformjavaslatainak azonnali elfogadására. Mindez azt mutatja, hogy a kortársak egyáltalán nem tartották kizártnak a paraszti elégedetlenség újabb és újabb, előbb-utóbb immár országos hatókörű kitörésének lehetőségét.

A BETYÁRVILÁG

A potenciális robbanás valószínűségét a szélsőséges helyzetek alapján a nemesek kétségtelenül némileg túlbecsülték, ám a válságra jellemzően ez is a földesurak rossz lelkiismeretéről, de legalábbis elbizonytalanodásáról és veszélytudatáról árulkodott. Újabb és tartós forrása volt azonban a nemesség ilyen jellegű érzékenységének a közbiztonság a 19. század első negyedében országszerte érezhetővé váló rendkívüli meggyengülése, egyfajta népi banditizmus, a betyárvilág gyors kibontakozása és terebélyesedése.

Kétségtelen: a közbiztonság korábban sem állt erős lábon Magyarországon. Kisebb-nagyobb lopások, betörések, útonállások és rablások nem voltak ritka jelenségek, és eközben hamar bekövetkezett az emberhalál is. A 19. század fordulója után azonban egyrészt erőteljesen megnövekedett a bűnözők száma, másrészt megnövekedett a bűncselekmények elkövetésére a lehetőség és az alkalom is. A bűnözésben új motívu-

[5] Magyar Országos Levéltár. Erdélyi Levéltárak. Gubernium Transsylvanicum in Politicis. 1804. 8192. sz. Idézi: Trócsányi Zsolt, Az erdélyi parasztság története 1790—1849. Bp. 1956. 138.

mok jelentkeztek. A napóleoni háborúk, majd a szent szövetségi rendszer fenntartásának hatalmas újoncszükségletei és ugyanakkor a hadkiegészítés egyre szilárduló, a sorköteles — kivált a magát helyettes állításával még megváltani sem képes szegény ördög — köré egyre erősebben és jobban záró kört kiépítő rendszere szükségképpen nagyra növelte a katonaállítás alól magukat kivonó fiatalok számát. Ez azonban, éppen a hadkiegészítési rendszer kiépülése folytán, egyszersmind azt is jelentette, hogy az ilyen fiatalember gyorsan a törvényen is kívül került, ami pedig előbb-utóbb logikusan ennek megfelelő életmódra, végül is a társadalom szabályozott keretei közül való kilépésre kényszeríti. A társadalmon kívül helyezkedés számba jöhető motívumainak köre azonban még szélesíthető is. Nemcsak a társadalmon kívülre taszító, hanem az oda vonzó alkalmak köre is megnőtt. Az árutermelés bontakozása ugyanis megteremtette a jómódú, otthonában némi pénzt, értéktárgyat vagy egyáltalán értékes, kívánatos holmit tartó nemesurat, gazdag parasztot, árut tároló vagy szállító kereskedőt és (részben e kategóriákon belül) megteremtette a pénztőkével rendelkező, nemegyszer kifelé a tisztes polgár életét élő orgazdát is; mindez — kivált az Alföldön, de az ország más részeiben is — megkönnyítette a bűnözés elterjedését. Az Alföld amiatt volt különösen alkalmas talaja a bűnözésnek, mert még korszakunkban is sűrűn járták át a lopott állat gyors eltüntetésére kiválóan alkalmas, Bécs felé hajtott hatalmas marhacsordák. E területen követhetetlen volt a gyorsan tovább vitt ló, gyakorlatilag lehetetlen volt a hatalmas tömegű birkabőrt vagy gyapjut felvásárló kereskedők ellenőrzése. Mindez lehetővé tette, hogy hallatlanul nagyra növekedjék, valóban már nagy üzletté váljék az állatlopás. Harmadik, mindennél általánosabb motívuma volt egyes szegényparaszti személyek társadalmon kívül kerülésének, hogy a feudális társadalomszerkezet átalakulása során a parasztság társadalmi átalakulásának objektív szükségletei és szubjektív igényei, energiái is már egyre kevésbé voltak beszoríthatók a paraszti társadalom hagyományos kereteibe. A feudális kötöttségekből való szabadulás igénye került ellentétbe a társadalmi valóság kínálta szűkös lehetőségekkel. Ennek a haladás irányába mutató objektív szükségletnek hamis-tudati torz tükrözése volt a népi betyárkultusz. A falurosszaság, végső fokon a betyárélet (jellemző módon a betyár szó eredetileg a szabad munkavállalót jelentette) objektíve azt fejezte ki, hogy az adott társadalmi renden belül

a paraszti osztály szükségletei és igényei nem elégíthetők ki, ami a betyárok egyedi esetében bűnözéshez vezetett.

Ha végül is a betyárvilág tévútja volt is mind a szabadulásnak, mind az ellenállásnak, mindenesetre elég nagy tömegeket érintett ahhoz, hogy az uralkodó osztály kezdettől fogva a legbrutálisabb energiával lépjen fel vele szemben. Kivált a harmincas évek közepétől, mikor a légkört az alakuló reformellenzék első országgyűlési harcai és az új úrbéri törvények körül országszerte kibontakozó paraszti nyugtalanság hírei teszik feszültté — egyidejűleg a Sobri Jóska tetteiről terjedő hírekkel. Az udvar — e ponton teljes egyetértésben még az ellenzéki érzelmű birtokos nemességgel is — a banditizmus és a társadalmi-politikai ellenállás olyan, már a paraszti mozgalmak keretein túlmenő közeledésének lehetőségétől tartott, mint amilyen Olaszországban ekkorra már kialakulni látszott. Így azután — míg a hatóságok a mégoly heves parasztmozgalmak megtorlásában is viszonylag óvatosan nyúltak a legvégső eszközökhöz — a betyárok számára nemcsak korunkban, de még évtizedekkel később is a „talpon álló törvény", a statárium vaskeze könnyen osztotta a kötelet. Nem is mindig indokolatlanul — de emléküket, kétségtelenül szép számú valódi bűneiket elfelejtve és részben anekdotává szelídítve, csupán mint egy a hatalommal szemben álló magatartás emlékét megőrizte a néphagyomány még akkor is, amikor testük már rég elporladt a faluszéli akasztófák tövében.

A FEUDÁLIS INTÉZMÉNYEK VÁLSÁGA

Az urbárium, illetve az úrbéri viszonyok értelmezése körüli elmérgesedett vitás helyzetek keletkezése, a fennálló rend, intézmények, magatartásnormák vélt vagy valódi megrendülése, a feudális társadalomszervezet hatóerejének csökkenése, s ennek a szervezet perifériáin vagy éppen már rajta kívül kivirágzó paraszti bűnözés talaján észlelhető jelenségei egyre hangosabban vallottak arról, hogy az így keletkezett, s az egész társadalmat átható feszültség intézményes feloldására már egyre kevesebb lehetőség nyílik. Mindez pedig a feudalizmus válságának mélységeibe új oldalról kínál bepillantást.

A feudalizmus válságának, a rendszer bomlásának legkétségtelenebb jeleként a jobbágy—földesúr viszonynak az úrbérrendezéskor kidolgozott,

a feudális viszonyok alapján álló, ezeket fenntartani, erősíteni kívánó utolsó nagy átfogó rendszere és a ráépült jogszabályanyag ugyanis egyre nehézkesebben volt hasznosítható a mezőgazdasági árutermelés kibontakozásával ténylegesen kialakult viszonylatokból eredő problémák rendezésére. Az úrbéri jog — az urbárium konkrét kérdések kapcsán szükséges értelmezése, magyarázata — egyre áttekinthetetlenebbé vált, és főleg egyre nehezebben volt alkalmazható. Paulynak már a gabonakonjunktúra végén, a tízes évek utóján megjelent *Constitutio rei urbarialis Regni Hungariae*ja, majd alig másfél évtized múltán Pfahler *Jus Georgicum*a még rendet próbált teremteni az időközben felhalmozódott kiegészítő jogszabályanyagban. Nem sok sikerrel. És hogy a fejlődés milyen erővel képes átalakítani és összebonyolítani az alig fél évszázada még oly egyszerűen szabályozhatónak vélt viszonyokat, azt végül is az úrbéri tárgyú perek számának megnövekedése és ugyanakkor elintézésük roppant elhúzódása érzékelteti. S a kései feudalizmus kezdetben oly tiszta kategóriáinak 1848-ig e perek során még további összekuszálódását az effajta perek nagy részének még 1848 utánra áthúzódó, immár az önkényuralom polgári szemléletű szakbíróságai előtt is sokszor évekig tartó intézése bizonyítja.

E szempontból a rendszer egész válságát végső fokon az mutatja, hogy az 1767-ben meghatározott jobbágy—földesúri viszony újabb teljes rendezésére és az árutermelés kibontakozása során jelentkező problémáknak a feudális jogrendszer kereteibe történő integrálására már kísérlet sem történt. Az urbárium rendszerének érvényességét az országgyűlések 1832—1836-ig állandóan meghosszabbították. Amikor pedig 1828-ban az 1825—1827. évi országgyűlés úrbéri bizottsága kidolgozta javaslatait, ezek már az úrbéres viszonyok fellazításának irányába mutattak. Az 1832—1836. évi úrbéri törvények ténylegesen lazítottak is az 1767-ben rögzített úrbéres viszonyokon, az ezt követő országgyűlések pedig fokozatosan tovább lazították, illetve lebontották az úrbéres viszonyok egyre több elemét, valóban egyetlen lehetséges (bár még így sem elég gyors és mélyreható) válaszként a gazdasági és társadalmi viszonyoknak az urbárium kereteit már szétfeszítő változásaira. Az új szabályozások azonban alapot teremtettek arra is, hogy polgárosodó parasztok és polgárosodó nemesek törekvései — a paraszti és nemesi árutermelés ellentétes tendenciáinak körét végül is összekapcsolva — 1848-ban majd összetalálkozhas-

sanak. Ugyanakkor azt, hogy a fejlődés minden, a feudalizmus 18. századi kategóriáiban maradó rendszeres, merev szabályozás lehetőségén már mennyire túllépett, az úrbéri viszonyok ilyenféle szabályozására és ezzel megmerevítésére a 19. század első felében megkísérelt erdélyi úrbérrendezés viszontagságai mutatják meg.

És ha végül a hatalom nem nagy erőfeszítésével elfojtott, felszámolt egyes helyi parasztmozgalmak erősödésén és a sűrűsödésükön át lemérhető feszültségben (és az uralkodó osztálynak e feszültség valóságát igazoló egyre növekvő nyugtalanságában) végül is annak láthatjuk bizonyítékát, hogy a tömegek már nem kívánnak úgy élni tovább, ahogyan eddig éltek; úgy annak láttán, hogy a feudális intézmények a felmerülő problémák szabályozására egyre inkább alkalmatlanná válnak, az lesz mind világosabbá, hogy ahogy az idő 1848 felé közeledik, az uralkodó osztály immár egyre kevésbé tud úgy kormányozni, ahogy azt eddig tette. Olyan ellentmondás éleződik ki, majd mélyül forradalmi válsággá, melynek feloldása csak a feudalizmus alapjainak likvidálása útján, 1848 polgári forradalmában lesz lehetséges.

A MEZŐGAZDASÁGI BÉRMUNKÁSSÁG

A falusi nem nemesi társadalom rétegződésének alján elhelyezkedő mezőgazdasági bérmunkásság tömegei a hazai gazdasági szerkezet arányainak megfelelően többé-kevésbé közvetlenül a mezőgazdasági árutermelésből nőttek ki, annak korunkban egyre gyorsuló, növekvő volumene szerint növekedve és már differenciálódó igényei szerint rétegződve. A mezőgazdasági árutermelés kibontakozása ugyanis jelentősen megnövelte ha nem is annyira az allódiumok nagyságát (ez csak a valóban nagy birtokosok allódiumain volt lehetséges), mint inkább azok számát. Egyre több földesúr tett kísérletet birtokának valamely, akár csak viszonylag csekély részén is allodiális gazdálkodás folytatására akár növénytermesztésben, akár állat-, elsősorban juhtartásban. S ha mindezek az allodiális árutermelési kísérletek túlnyomó részükben — kivált a tőkehiánnyal küzdő, a gazdálkodás technikai modernizálására, mint láttuk, képtelen kisebb birtokosok esetén — megmaradtak is a jobbágygazdaság által alkalmazott hagyományos agrotechnika mellett, a munkaerő szükséglete

mennyiségileg mégiscsak megnőtt, s a dolog természeténél fogva viszonylag különösen megemelkedett az idénymunkák munkaerőigénye. A kielégítésére a tőkehiány folytán továbbra is elsősorban számbajöhető robotmunka termelékenysége azonban ennek során általában természetszerűen éppúgy nem lett nagyobb, mint ahogy nem volt korábban sem, s a legáltalánosabb és leghagyományosabb munkafajtákon túl, ezeknél szélesebb körben még annyira sem volt használható. Mindez, mint láttuk, visszahatott az alkalmazható agrotechnikára, s ennek igényein és lehetőségein át eleve megszabta a megnövekedő munkaerő-szükséglet lehetséges forrásait és alkalmazható bérezési formáit is. Az új felé mutató szükségletek — eltekintve néhány, agrotechnikában is valóban élenjáró nagy uradalomtól — döntően továbbra is éppúgy a hagyományos, elsősorban természetbeni bérezési formákban (sokszor, mint más vonatkozásban láttuk, a ledolgozás különböző változataiban) nyernek kielégítést, ahogy a bérmunkaerő termelési feladatai is alapjában még a hagyományosak maradnak. A béresek — a nagy uradalmakban elsősorban mint a robotrendszerben folyton változó személyekkel végzett munka állandó (ezen belül is elsősorban még csupán bizonyos állandó, főleg szállítási és állatgondozási funkciókra szervezett) személyi kerete — ; a hagyományos termelési szakértelmet is képviselő pásztorok, vincellérek, kertészek, erdészek; az őrszemélyzet: csőszök, vadászok mellett a hagyományos idénymunkás kategóriák (aratók, kaszások) alkotják ezt a réteget, melynek fejlődésében korszakunkban az új mozzanat elsősorban még mindig csak mennyiségi: a munkájára irányuló igényeknek a korábbiakhoz képest rendkívüli, s egyre inkább a paraszti gazdaság által is táplált megnövekedésében mutatkozik meg. Olyan mennyiségi növekedésként, melynek minőségi változásba való átcsapása még sokáig fog váratni magára, bár előjelei már sejthetők. Elsősorban azáltal, hogy munkaadójához való viszonyát illetően e bérmunkásság (korszakunkban egy viszonylag széles, hirtelen megnőtt létszámú réteg) számos, elsősorban bérezésében érvényesülő feudális vonás ellenére is, alapjában már kívül került a feudális termelési viszony e korra intézményessé, sőt túléretté vált formája, az úrbéres viszony keretein.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a hanyatló feudalizmus rendje ne kísérelte volna még meg e kialakulófélben levő szabad, a feudális szerkezethez már csak egyre lazábban s egyre kevésbé az intézményes, klasszi-

kusan feudális kapcsolatok által kötött, de szükségképpen egyre növekvő létszámú réteg fölé is kiterjeszteni hatalmát és befolyását, azt utolsó erejével megkísérelve betagolni saját széthulló szerkezetébe. Ezt a betagolást a rendszer kezdetben a hagyományos módokon: elsősorban a cselédrendtartások különböző típusaival, másrészt — az alkalmi munkák vonatkozásában is — a munkabérek limitációjával még megoldhatónak is érezte. Egyrészt a rendtartásokban kimondani kívánva a munkakényszert és szolgálatának tartamára a cselédet (méghozzá már a parasztgazda cseléd-jét is) gazdájával szemben lehetőleg a jobbágyéhoz hasonló kötelmek alá vonva, másrészt a limitációkban olyan munkabéreket állapítva meg, melyek a földesúri (és a paraszti) gazdaság mérlegébe végül is a szerkezeten belüli, tehát az úrbéres viszonyban álló munkaerő munkájának értékével többé-kevésbé összhangban illeszkedtek bele. E limitációk a helyi viszonyokhoz kétségtelenül rendkívül rugalmasan alkalmazkodtak, és a 18. század vége felé egyre részletesebben kidolgozva kiterjeszkedtek mind az állandó, mind az időszaki munkaerők bérezésére. Világos azonban, hogy abban az arányban, ahogy az árutermelés ha csak viszonylagosan és lassan is, de egyre nagyobb méretekben bontakozott ki, és főleg ahogy egyre inkább, ha még csak távolról és közvetve is, de már az európai piac ármozgásának befolyása alá került, a megnövekedő munkaerő-szükséglet s ugyanakkor a termékek iránti, korszakunkban első ízben a napóleoni háborúk idején erősödő kereslet (párosulva a legalább a spekulációt lehetővé tevő színvonalas tárolás nehézségeivel) megkezdte e rendszer felbomlasztását. Mégpedig nemcsak gyakorlatban — amit esetenként elkerülni korábban sem igen lehetett —, hanem immár elvileg, intézményeiben is, ennek révén pedig ezt a feudális termelési viszonyba már sehogy vagy legfeljebb csak lazán bekapcsolt munkaerőtömeget egyre inkább valóban szabad bérmunkaerővé alakítva.

Az időszaki munkaerő és bére ilyen felszabadításához hasonlóan — a feudalizmus már az úrbéres viszonyok intézményes újjáalakításának csődjében is megnyilvánuló válságának újabb jeleként — végül elakadnak azok a törekvések is, melyek akár megyei, akár országos szinten életképes általános cselédrendtartásokat kívánnak létrehozni. A cselédség, tehát a tartósan lekötött bérmunkaerő helyzetének a feudalizmus viszonyai közötti egységes rendezése már II. József idején is elkésett törekvés volt: az egységes szabályozás — ha benne a feudális viszonyok egyes elemeinek

fenntartásával vagy éppen restaurálásával is — már csak a feudális viszony teljes megszüntetése után, a tőkés termelési viszonyok talaján lesz megoldható.

A számítások, melyek a tényleges vagy potenciális mezőgazdasági bérmunkaerő létszámát kísérlik meg kiszámítani, szükségképpen meglehetősen bizonytalanok, mivel például az úrbéri zselléri státusban levő személyeknek majorsági földön is lehetett kisebb-nagyobb földbirtoka, szőlője, amely már visszatartotta a munkavállalástól, mint ahogy lehetett szerény vagy eleve kiegészítőnek szánt jellegű ipara is. És ha alapul el is fogadunk olyan, minimumnak joggal vehető számokat, amelyek a legalábbis túlnyomó hányadában, s az év legalább bizonyos szakaszaiban kétségtelenül mezőgazdasági bérmunkák vállalására is szoruló: 1787-ben II. József népszámlálása alapján 731 ezer, 1804-ben már 783 ezer férfira becsült létszámú zsellérséget mutatják ki, magának a munkaerőpiacnak konkrét helyzetéről a kutatás jelenlegi állapotában még nem rajzolható egyértelmű kép. (Kivált, ha tekintetbe vesszük — főleg a forgalmi csomópontokon — a szállítási, anyagmozgatási, rakodási vagy a városok civilizálódásával együtt a városi háztartás körül is megszaporodó alkalmi munkák növekvő, és a mezőgazdaságból kiáramló elemek által kielégített munkaerőigényét is.) Nagyjából azonos időszakokból munkaerőhiány („Boldog időben a gazdák... vetélkednek a cselédek felfogadásában" — írják 1809-ben)[6] és munkaerőbőség adatai egyaránt előfordulnak. Egyik oldalon a munkanélküliek nagy tömegei által okozott problémákról, másik oldalon a munkaerő megkötésére tett szinte kétségbeesett igyekezetről, s egyszerre többfelé is leszerződő, mindenütt foglalókat felvevő cselédekről hallunk. A' mezei rendőrségről szóló 1840 : IX. tc. 37—38. §-ában a munkaadót a már megkötött munkaszerződés feltételeit a legnagyobb dologidőben javukra módosítani kényszerítő „aratók, nyomtatók vagy cséplők, úgy más bármely mezei munkát általában szerződésképpen felvállalt"[7] munkások zsarolásai, illetve a munkaerő-csábítás ellen kényszerül intézkedni. A magyarázatot erre a kettősségre, úgy véljük, a

[6] Pest megyei Levéltár. Cegléd város levéltára. Tanácsülési jegyzőkönyv 1809. 174. sz. Idézi: SÁPI VILMOS, A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai... Bp. 1967. 140.

[7] Magyar törvénytár. 1836—1868. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 104.

munkaerő-felesleg területileg nem egyenletes eloszlása adhatja meg, melyen — a tömegek gyors mozgatásának, esetleges átcsoportosításának későbbi, a vasút által nyújtott technikai lehetőségével még nem rendelkezvén — a korszak végül is még éppúgy nem, vagy legalábbis csak késve tudott segíteni, ahogyan a regionális természeti csapásokon (például éhínségen) is csak bizonyos idő elteltével tudott — s akkor is csak tökéletlenül — úrrá lenni. Mindez azonban bizonyos helyzetekben kétségtelenül előnyös is volt a bérmunkás számára: egyelőre megakadályozta a munkaerőpiac országos stabilizálódását, és így lehetővé tett számára bizonyos mozgást, választási lehetőséget. Munkaerőhiány és munkanélküli tömegek e területi egyenetlensége, regionális különbsége országosan nyilván kiegyenlítődik ugyan, gyakorlatban helyileg nagyon is érezhető volta azonban olyan jelenség, mely ellentmondásaival jelentősen hozzájárul a feudalizmus válságának elmélyüléséhez.

A PARASZTI ÉLETMÓD: A HÁZ

A paraszti — és természetesen a vele egy szinten álló kisnemesi : a falusi agrárnépességre jellemző — életmód meghatározó elemei között éppúgy, mint a nemesség viszonylatában is oly döntő szerepet játszó lakóhely, a paraszttház az ország különböző tájegységei s az ott lakó népesség építőkultúrája és hagyományai szerint meglehetős eltéréseket mutat. A nagyszámú ránk maradt kortársi leírás, illetve a még álló régi épületeken végzett utólagos felmérések eredményeinek összegzésére, és ezen belül az építés sajátosan történeti, társadalmi-gazdasági összefüggésekbe ágyazott fejlődésének ábrázolására jóformán kísérlet sem történt. Így hát jelenleg csupán bizonyos általános tendenciák megjelenése feltételezhető.

A kor paraszti épületeinek építési módja hagyományosan sokféle, és a rendelkezésre álló olcsó nyersanyag függvénye. Fában szegény, homokos, sík vidéken szegényebb helyeken általában összegúzsolt gerendák közé feszített, deszkával bevert földfalat készítettek. Máshol, ugyancsak hasonló körülmények között, nem csekély leleménnyel, sárból tapasztott, rakott falat emelt a paraszt. Igényesebb házat vályogblokkból készítettek. Korszakunkban az Alföld módosabb parasztjainál a tégla is megjelent. Ám az Alföldön és a Kisalföld vizes, nádas területein még nádházat

is épít a paraszt, s a nádfalat ugyancsak sárral tapasztja be. Főként a síkságok és az erdős vidékek: a földházak és a faházak vidéke közötti övezetben, a Dunántúl nagyobbik felén, az Alföld peremvidékén és az erdélyi Mezőségben karóvázra font vesszőfalat tapasztottak be sárral. Az erdős vidékeken — Vas, Zala, Somogy, Baranya erdőborította tájain, a Palócföldön és Erdélyben is, kivált a Székelyföldön — a paraszthéz építőanyaga a fa, részben a boronafal rakásának különböző változatos helyi technikájával, részben azonban — ott, ahol a földesúri tilalmak már lezárták az erre alkalmas faanyagot szolgáltatni képes erdőket — zsilipeléssel összeillesztett deszkafalakkal. Fából épített, etnikai különbség nélkül a hegyvidék minden parasztja. A követ azonban a magyar paraszti építészet általában nem kedvelte, már csak a fejtési technika szokatlan vagy ismeretlen volta miatt sem. Csak az erdők pusztulása, a faanyag egyre érezhetőbb hiánya következtében fanyalodott rá, miután előzőleg néha inkább még sövényfallal is próbálkozott. A Balaton-felvidék, a Mátra, a Bükk, a Hegyalja és Erdély magyar paraszti kőépületei így általában inkább a szükség, mintsem valamely magasabb építési igény termékei, bár ott, ahol (mint például a Balaton-felvidéken) réteges, tehát könnyen kinyerhető kőanyag állt rendelkezésére, már régtől fogva figyelemreméltó helyi paraszti kőtechnika is kialakult. Föld, fa, nád, sövény, kő: az e természetes építőanyagok felhasználásával kialakított megoldások gazdag változatai azt bizonyítják, hogy egyes tájak népi építészeti-műszaki tudása, anyag- és szerkezetismerete olykor igen magas fokot ért el.

A paraszthéz alaprajzában e korszakra már csak két, még ekkor is a fűtőberendezés különbsége szerint elváló, nagy alaptípus maradt meg: a kelet-európai belső kemencés (egy tűzhelyes) és a külső fűtésű, középmagyar (kemencés) ház típusa. A fűtőberendezés különbségei a ház belső tagozódásának, a házszerkezet differenciálódásának részint rendező tényezői, részint függvényei is.

Úgy látszik, mintha e két háztípusnak, illetve a típuson belüli változataiknak területi elterjedése nagyjából egybeesnék a századelő mezőgazdasági konjunktúrájából kinövő paraszti árutermelés lehetőségeinek területi érvényesülésével. Az archaikusabb, kelet-európai belső kemencés típus elterjedésének határa ugyanis már Nyitrától keletre kezdődve, a zárt erdőterület övezetében, majd az árutermelésből legtovább kieső keleti országrészeken: a Sajó torkolatától a felső Tisza-vidéken, Szatmáron, a Szilágy-

ságon, Bihar keleti hegyvidékén át húzódva ért le a Székelyföldig. Ennek az archaikus típusnak e területen kívüli válfajai közül a délnyugat-dunántúli, göcseji és őrségi típusok ekkor már eltűnőben vannak, Hevesben és Nógrádban pedig a „palóc" típusú házak a füstelvezetés kürtős módszerének bevezetése során korszerűsödtek.

Az ország többi területén, a 19. század első felére nagy részben a középmagyar háztípus lesz általánossá, két, a jobb módúaknál három helyiséggel: szobával, konyhával, kamrával, a paraszti família növekedésének megfelelően bővíthetően. E háztípus archaikus formáit elterjedési területén korunkban már csak az elmaradottabb délkeleti Dunántúlon; Somogy, Tolna és Baranya egyes, a forgalomból kieső vidékein: a Zselicségben, az Ormánságban találhatjuk meg.

A ház belső szerkezeti átalakulásával párhuzamosan a paraszti árutermelés kibontakozásának együttjárójaként a népi építészet egyéb területein is észlelhető változás. Már a század elején, a munkamegosztás fokozódásának következtében, a hagyományos maga munkájával építés mellett faluhelyen is egyre nagyobb szerephez jutottak a hivatásos építőmesterek. Munkájuk nyomán immár nemcsak alaprajzban fejlettebb, hanem az építőanyagra és szerkezetre nézve is egyre időtállóbb, szilárdabb alapozású, jobban megépített, formás falusi lakóházak és gazdasági épületek keletkeztek. Zárt beépítés esetén a tűzveszélyek csökkentésére országszerte megkezdték a kémények falazását. Egyes jobb módúak különben nem fából épült paraszthá zaikat padlóztatták is. A Balaton-felvidéken az átlagos helyzetű jobbágy háza már kőből épült, de még nádfedeles, háromosztatú éppúgy, mint Hatvanban a negyedtelkes jobbágyé, vagy a tiszántúli parasztok nádfedeles vályogháza. Az ablakokat négy apró üvegtáblával fedték. A házakhoz a gazda vagyoni állapotától függő toldalékok, gazdasági célú melléképületek csatlakoztak: istálló, kocsiszín. A jobb módúak udvarán istálló, szekérszín, pajta, fahidas, kőól együttese emelkedett; krumpliverem nyílt. Egyes helyeken, különösen zsúfolt települések esetén, a háztartásban maradó ifjabb nemzedékek számára a főépülethez hozzáépített kisebb házak sorakoznak. A jobb módú paraszt házán pedig — folytatva azt a tendenciát, mely már korábban is hajlott az úri építkezés egyes formai elemeinek átvételére — a század első felében egyre sűrűbben jelentek meg a klasszicizmus — nem utolsósorban nyilván a stílus egyszerűsége, olcsósága, így könnyen utánozható volta

következtében is kedveltté vált — immár architekturális jegyei: elsősorban a falusi építők által is leginkább átvett tornácok.

A ház — általában az építkezés — változásával összhangban áll a paraszti munkaeszközkészlet gyarapodása is. A paraszti hagyatékokról készült összeírások tanúsága szerint a paraszt gazdasága, jellegének megfelelően, a harmincas—negyvenes években már rendelkezett azzal a meglehetősen differenciálódott eszközkészlettel, mely gazdasága viteléhez szükségesnek bizonyult. Kétségtelen ugyan az is, hogy eszközeit — kivált a vasból készülteket — még akkor is nagy becsben tartotta, ha azoknak állapota avíttas volt.

A házak belsejének elrendezése az egységesedő háztípus adottságain belül nagyjából már az egész országban azonosnak tűnik. A szobában — a Dunántúlon éppúgy, mint az Alföldön vagy a Palócföldön — sarkos elrendezésben álltak a bútorok. Az egyik sarokban az ágyi ruhával magasan megrakott ágy, a másikban a két fal mellett, néha a harmadik falra is átnyúlva húzódó padoktól körülvéve, az asztal. A berendezést, ahol a hely engedi, láda vagy később komód egészíti ki. A falon polc vagy faliszekrény, üvegnemű vagy díszes cserépedény, a módosabb házakban képek. A kamrában, mely sok helyt már a nők lakóhelye, ágyak vannak és valamilyen ruhatároló alkalmatosság. Ezt a kamrát a konyhával közös kemence fűti.

A berendezés maga, a külső díszítéshez hasonlóan, gyorsabban változó elem; ha nem is funkciójában, inkább megjelenésében. Az árutermelés, a paraszthoz leszivárgó pénz hatása itt is viszonylag hamar megindított egyfajta átalakulást, mely a berendezés díszesedésében, korszerűsödésében nyilvánult meg. A változás ugyanakkor nem gyökeres. Régi és új sokáig él még együtt térben és időben egyaránt. A változás kezdetei itt is visszanyúlnak csaknem a 17. század közepéig. Általános, tömeges jellegűvé azonban térben és időben egyaránt az árutermelés előrehaladásától függően a 18. század végétől lett. Nem szólva itt Erdélyről, ahol a fa bősége és a lakosság kontinuitása már régóta magas színvonalú népi bútorművészetet alakított ki, a Dunántúlon, a Balaton-felvidéken már a 18. század végén megjelent a festett bútor. Kék karszék, sárga láda, fekete tálas szerepel a leltárakban. Az 1790-es években már fiókos sublótról, sifonérről is olvasunk a forrásokban csakúgy, mint a kétajtós szekrényről. A Tisza-vidéken 1810 körül — úgy tűnik — a parasztok még nemigen

használtak asztalos csinálta bútort, kivéve az archaikus ládaformájú szökrényt, amit szlovák parasztok hoztak és gabonáért cseréltek. Még kecskelábakra fektetett alapon állt az ágy, előtte a bevert lábú, támla nélküli pad. Az asztal alacsony, egyenes lábú, fiók nélküli. A harmincas évekre azonban a gazdagoknál már itt is felváltotta a szökrényt a tulipános láda; gombos nyoszolyáról, saroklócáról, támlás karszékről olvashatunk. Az új bútorok már éppúgy asztalosmunka termékei, ahogy a házak maguk is hivatásos építőmesterek munkái. Az új bútor festett, virágdíszes. Ilyen, a parasztság általános emelkedésétől már elválaszthatatlannak látszó változás után tovább fejlődve, a negyvenes évek végére a gazdagoknál a láda már nagyobb méretűvé lesz. A korábbi kis tulipános ládák most már a szegényeknél tűnnek fel, itt is kiszorítva a szökrényt éppúgy, ahogy a szegényeknél is általánossá válik a gombos nyoszolya. A többi bútordarab már itt sem mindig régi fajta, de részben még házi munka. A változás üteme azonban gyorsuló: a forradalom előestéjén egyes helyeken már eltűnik a festett bútor is, hogy helyére a polgári empire népies változata lépjen. Az elmaradott és a mezőgazdasági árutermelésbe még be nem kapcsolódott vidékeken persze ez a változás is késik. A tulipános láda Baranyában csak a 19. század második felében veszi át a szökrény funkcióit, a palócoknál még később. Míg Hódmezővásárhelyen az ötvenes évekből valók az utolsó festett bútorok, a palócoknál csak ekkor jönnek divatba.

A PARASZTI VISELET VÁLTOZÁSAI

Ugyanilyen jellegű változás figyelhető meg az életmód másik jellegzetes elemének, a parasztí viseletnek alakulásában is. A 18. század végétől ugyanis az agrárnépesség mind női, mind férfi ruházata fokozatosan eltávolodott attól a viselettől, amelyre még a naturális gazdálkodás, illetve azon belül a ruházati önellátás volt a jellemző. Megváltozott mindenekelőtt az anyag. Az árutermelés révén befolyó pénz, a bővülő választékkal a parasztig lehatoló kereskedelem háttérbe szorította a korábbi házivásznat és a szűrposztót, s a paraszti viseletbe is bevitte a tőkés textilipar finomabb, immár színes anyagait: a falusi szűrposztó helyére lépő kék és színes, mintás karton, selyem és gyolcs árukat. Férfiaknál, elsősorban

télire és ünneplőre, elterjedt a kék posztónadrág csizmával, a dolmány, illetve a mándli: utóbbi az előbbi díszítésével gazdagodva, előbbi pedig az utóbbi alakját véve át. A legtehetősebbeknél már a posztóköpönyeg is megjelent. Ezzel együtt megindult a viselet formáinak átalakulása is. A könnyebb anyagból készülő ruhadarabokhoz már többféle anyagot használtak fel. Beköszöntött a nagyobb anyagmennyiséget is igénylő, bővebb, ráncosabb, lengébb formák: a bő sok szoknya, a lobogós ingek, gatyák divatja. Az anyagok megváltozása révén a viselet színesebbé és díszítettebbé is vált. A zsinórozás, a fémgomb, a csipkeszalag is megjelent a kor új paraszti ruhadarabjain.

Az így végbemenő változás azonban nem jelenti a régi háziipari anyagok teljes és gyors elhalását, a régi viseletek radikális megszűnését. A parasztság tömegei között még sokáig élnek a házilag előállítható anyagok, elsősorban a vászon vagy az olcsó szűrposztó. Az ing és gatya viselete még sokáig megmaradt. Sokan télen is gatyában jártak (a nagy hidegben esetleg kettőt húztak fel egymás fölé), vagy bőr, máshol esetleg szűrposztó nadrágban. A szűr és a guba ugyancsak általánosan elterjedt viselet maradt, néha télen is ezt hordták a bunda helyett. Az asszonyok viselete, már csak azért is, mert olcsóbb anyagokból készült, hamarabb alkalmazkodott ugyan a divathoz, a hagyományos viselet azonban itt is sokáig tovább élt. A régi az újnak mind a férfiaknál, mind az asszonyoknál elsősorban a vagyoni helyzet különbségei által — néha a hagyomány áttételesen is érvényesülő befolyása alatt — meghatározott ütemben adott helyet, az új beszerzéseket általában az ünneplő ruháknál kezdve el. Az új anyag, forma és ezen át az új divat átvétele is itt észlelhető elsősorban.

A változás legkorábban és legerősebben azokon a területeken jelentkezik, ahol korszakunkban részint a népességszám növekedése, részint pedig olyan jelek, mint a népi építkezés átalakulása, különös súllyal utaltak a paraszti árutermelés lehetőségeire. Viseletének átalakulásában egyrészt az alföldi mezővárosok, illetve a kiváltságolt kerületek szabadparaszti lakossága, másrészt az északnyugati Dunántúl és a Kisalföld parasztsága jutott legtovább. A paraszti jómód viseleti velejárói: posztóruha, ezüstgomb, ezüstsarkantyú, posztóköpönyeg, mándli, rékli, gyolcsing, gyolcsgatya, suba, csizma e területeken jelentkeznek először, és válnak a paraszti viselet egyre inkább terjedő elemeivé. A módosabb öltözködés nyomai a Duna mint fő szállítási vonal mentén végig láthatók, a szőlőbir-

tokos és Pestre gyümölccsel kereskedő, valamint hajós szállítást vállaló nógrádverőceiek viseletén éppúgy, mint Tolnában a bölcskeiek a kisalföldiek viseletével rokon ruházatán is. A verőceiek esetén a kortárs a sok drága ruha szemrehányó emlegetése mellett sorolja fel a „sok és csinosabb ízlésű építések"-et és a „jó élet"-et,[8] jó szemmel mutatva rá ezzel az életmód végül is oszthatatlan voltára és mindezeknek az árutermelés lehetőségeivel való kapcsolatára.

Ugyanakkor a paraszti népesség számának gyarapodásában elakadt, sőt az elért életszínvonal fenntartása érdekében itt-ott már születéskorlátozáshoz is folyamodó olyan régiókban, mint a délkeleti Dunántúl (Somogy, Baranya), vagy akár a Göcsej vagy az Alföld és a hegyvidék északi peremén húzódó, ugyancsak stagnáló lélekszámú tájon: a palócoknál és a matyóknál ekkor még a viseletek is sokkal archaikusabbak és differenciálatlanabbak. Előállításukban a háziiparnak még viszonylag nagy a szerepe. Erdélyben a magyar etnikumú parasztság ruházkodását az erdélyi társadalmi szerkezet ugyancsak számos archaikus elemének megmaradása — illetve ennek okaként a paraszti és a nemesi árutermelés gyengébb lehetőségei —, ugyanakkor a jobbágyságnak a királyságbeliénél jóval kedvezőtlenebb viszonyai befolyásolták. Korszakunkon végig Erdélyben is megmaradt a ruházati önellátás jelentős szerepe. Amellett, hogy még több olyan archaikus ruhadarab élt tovább, mely másutt már kiveszőben volt (mint a durva posztóból való harisnya, a condra, a zeke, a szokmány), fennmaradt a háziposztó használata, és sem a kék posztó nem terjedt el, sem a háziposztóból készült harisnya mellett általában úgy látszik nem vált szokássá a gatya viselete, még nyáron sem. Ezért az életmódnak az a változása, amit a királyságban a viselet vonalán a kék posztó és a boltigyári anyagok megjelenése hozott magával, Erdélyben sokáig nem jelentkezett. Csak a negyvenes években adnak hírt a források a székelyeknél is bolti-gyári textilanyagok megjelenéséről. Jellemző, hogy a birtok elaprózódásától még adminisztratív eszközökkel is oly szigorúan megvédett, tehát magát viszonylag jól bíró határőr népességnél olvasunk — ugyancsak a negyvenes években — az olyan polgárias női viselet megjelenésé-

[8] Krizsány János, ...Verőcze helységének ... leírása. *Tudományos Gyűjtemény*, 1827. IX. 54.

ről, mint a bár még ügyetlenül szabott, gyenge anyagból készült és viselőik magatartásával sem összhangzó, de már terjedő viganó.

Általában megfigyelhető a viseleti változás a cselédség, a paraszti bérmunkaerő egy rétegénél is: azoknál, akiknek a konjunktúra sodrában emelkedő konvenciói — ám ugyanakkor a saját beruházásigényes gazdaság hiánya — lehetővé tették bizonyos szerény fényűzés kifejtését. A pásztorok bizonyos rétege vagy a szolgálólány mindazt, amit szerény béréből félre tud tenni, most éppen olyan könnyű szívvel költi öltözködésre: cifraszűrre vagy szalagra, selyem köténye stb., mint az a közepes módú nemes, aki árutermelésének hasznából a gazdaság újratermelésén túl annak bővítésére hatékonyan fordítható többlettel már nem rendelkezvén, a szerény és másra nem fordítható felesleget életmódjának némi gazdagítására fogja felhasználni. Méltán, bár némileg túlzottan vonva ezáltal fejére a luxus hajhászásának azt a vádját, mely ettől kezdve oly sokszor fog majd felhangzani vele szemben éppúgy, mint az ő szájából a szerény jövedelemtöbbletét öltözködésre fordító szolga vagy szolgáló láttán. A Tolna megyei Tamásiban napszámjukból új, divatosan cifra ruhákat beszerző lányoknál éppúgy, mint a Nyitra megyei Pográny napszámos lányainál, vagy azoknál a hódmezővásárhelyi szolgálóknál, akiknek cselédbérében járandóságként már cifra rokolya, török kasmírkendő, miskolci pamutkendő is kell hogy szerepeljen.

A NEM MAGYAR PARASZT ÉLETMÓDJÁNAK VÁLTOZÁSAI

Ház, berendezés és ruházat: az, hogy a paraszti életmód e legjellegzetesebb meghatározóit a fentiekben döntően a magyar etnikum viszonyai alapján rekonstruáltuk, természetesen nem jelenti az így kialakult kép érvényének maradéktalan általánosíthatását az ország nem magyarok lakta területeire is. Ám a magyar etnikum legnagyobb létszáma, területileg legszélesebben kiterjedt volta, s az a körülmény, hogy a fentiek folytán a paraszti életmódot meghatározó természeti és társadalmi feltételek szempontjából az ország határain belül e magyar etnikum volt a legdifferenciáltabb, a paraszti életmód általános vonásainak, elemei általános belső összefüggéseinek és az életmód alakulása általános tendenciáinak viszonylag sokoldalú rekonstruálásához kétségtelenül valamennyi más

etnikuménál alkalmasabb alapot teremtett. Annál is inkább, mert a paraszti termelőtevékenységnek és ágazatainak alapjában véve országosan azonos volta éppen a legalapvetőbb, a termelési módhoz legközvetlenebbül kapcsolódó vonatkozásokban az életmód tárgyi kereteit is nagyjából azonosra igazította, úgy, ahogy a paraszti vagyonosodásnak az általános gazdasági fejlődés és társadalmi tagolódás megszabta rendszerben azonosan rétegeződött szerény lehetőségei nagyjából azonossá tették az igények kielégítésére kínálkozó feltételeket is. Hiszen a paraszti ház építőanyagát mindenhol a helyben legegyszerűbben alkalmazható nyersanyag adta: a kő, a fa, vagy mindkettejük hiányában a tégla, illetve a sövény; tetőnek a cserép, zsúp, zsindely vagy nád kínálkozott. Az építőanyag azután megszabta az épület lehetséges méreteit: elsősorban magasságát, helyiségei és nyílásai méreteit, ezáltal pedig többé-kevésbé stílusát is. Az épület szerkezetét döntően ugyancsak a paraszti termelőtevékenység, illetve annak differenciáltsága befolyásolta; ennek megfelelően bővültek a házak melléképületekkel: istállóval, pajtával, a termény tárolására szolgáló épületekkel is. Kézenfekvő módon ugyancsak a termelőtevékenység jellege és a klimatikus viszonyok befolyásolják nagymértékben a ruházatot; mindenekelőtt a napi munkához használt darabokat, melyek kialakításában a végzendő munka természete játszotta a döntő szerepet, ahogy alapvetően a helyileg rendelkezésre álló nyersanyag határozza meg a táplálkozást, annak színvonalát, táperejét is.

Ház, berendezés, eszközkészlet, ruházat és táplálkozás: az életmód tárgyi kerete e legfontosabb összetevőinek alakulásában a valóban az etnikum szerint változó tényezők — úgy látszik — csak másodsorban jutnak szerephez. Az egy-egy etnikumra jellegzetesnek tűnő legáltalánosabb vonások nagyrészt az illető etnikum számára a területi és társadalmi munkamegosztás által biztosított feltételek függvényei, s hasonló feltételek között más etnikumoknál is megtalálhatók.

A 19. század első felének soknemzetiségű Magyarországáról még hiányoznak az ezt az azonosítást és összehasonlítást — és ennek nyomán éppen az életmód tárgyi elemeiben mutatkozó valódi etnikai jellegzetességek kiszűrését és megállapítását — megnyugtatóan lehetővé tevő rendszeres feltárások. Pótlásukra az igen nagyszámú — a kor kiváltképpen a szellemi kultúrára fogékony néprajzi érdeklődésétől vezetett — különféle kortársi nép- és földleíró cikk, tanulmány és beszámoló már csak vizsgá-

latuknak eltérő mélysége és területileg többnyire igen korlátozott volta folytán sem alkalmas. Szerzőik figyelmét elsősorban felületi jelenségek kötötték le: főleg az ünnepek ruhái, szokásai és táplálékai, s a bennük tükröződő „népszellem", „néplélek".

Ám az összehasonlítás minden nehézsége ellenére is, e nagy vizsgálandó terület bármilyen részletét tekintsük, akár az építkezés, akár a berendezés, akár a ruházkodás alakulását: amennyiben valamilyen mozgás és változás korszakunkban bárhol egyáltalán észlelhető, abban a nem magyar parasztság esetén ugyanazokat az általános tendenciákat figyelhetjük meg, mint a magyaroknál. Egyfajta, a polgárosodás irányába mutató szerény gazdagodás ez: akár — bár még leglassabban — a paraszti építkezésnek a szilárdabb anyagú, lakásszerkezetében differenciáltabb és ittott már stílusában is modernebb épületek felé való fejlődését vesszük szemügyre, akár a bútorzat vagy eszközkészlet bizonyos — bútoroknál stílusváltásban is kifejeződő — bővülését, az új típusú termelési vagy lakásigényekhez való lassú alkalmazkodását nézzük is, akár (s itt a legmozgékonyabban) a ruházat gazdagodását és a paraszti termelőtevékenység változásával, modernizálódásával együtt lassú haladását a polgárosodás felé. A változás ereje, gyorsasága és egyáltalán érzékelhetősége persze az illető etnikum a gazdasági fejlődésbe való bekapcsolódhatásának (s a legtöbb etnikum vagy legalábbis annak zöme esetén többé-kevésbé zárt település-területekről lévén szó, végül is az ország területi munkamegosztásában végbemenő fejlődésnek is) függvénye. Ebből a szempontból viszont ismét érthetővé válik az életmódváltásnak objektíve is leginkább a magyar etnikumban megfigyelhető volta: a kor gazdasági fejlődésében élenjáró, annak a konjunktúrák ingadozásai ellenére is legstabilabb elemét alkotó, a már korábban is jelentős szarvasmarha-tenyésztés mellé jelentőségben felzárkózni most kezdő gabonatermelésbe is, településterületének természeti viszonyai folytán legáltalánosabban, legszélesebben a magyar etnikum tudott bekapcsolódni.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a változások érintetlenül hagyták az etnikai állományuknak nagy többségében éppen e szempontból korszakunkban általában kedvezőtlenebb, nehezebb helyzetbe került hazai nem magyar népeket. Magyarázza azonban azt, hogy a változásnak az ő vonatkozásukban a magyaréhoz képest sokban még csak lassúbb előrehaladást mutató, kevésbé differenciált képét tudjuk felrajzolni. Ami mö-

gött azonban nem feltétlenül s mindig valamely most kezdődő lemaradásukat kell feltételeznünk az életmódnak és alapjainak fejlődésében. Bizonyos vonatkozásokban ugyanis joggal beszélhetünk e fejlődésnek e népek esetében csupán lelassulásáról, mely lehetővé teszi a magyar etnikum számára az itt, a török által megkíméltebb területeken zavartalanabbul s már korábban elért fokozathoz való gyorsuló felzárkózást, ezáltal éppen az életmódnak az ország egész területén egyfajta kiegyenlítődése irányában hatva.

4. A POLGÁRSÁG

A gazdasági fejlődés kibontakozása és annak eredményeképpen a feudalizmus válsága során — abban a mértékben, ahogy korszakunkban a központi: a nagy területet intenzívebben kihasználó vagy a kevésbé mindennapi, rendkívüli szükségleteket kielégítő funkciók ellátásához a feudális társadalomszerkezet nyújtotta lehetőségek egyre elégtelenebbé válnak — változásnak indul a központi funkciókat ellátó város és vele együtt a polgár fogalmának tartalma is. Követvén azon igények változását, melyek (az általános hazai gazdasági fejlődéstől meghatározottan) a várost kezdettől fogva kialakító, s ezen át a városlakó tevékenységét és így társadalmi helyzetét is szabályozó központi funkciókkal szemben a társadalomban kialakultak.

A VÁROSI FUNKCIÓK ÁTRENDEZŐDÉSE

A polgári fejlődés alapjaiként elsősorban és természetszerűen kínálkozó szabad királyi városok és ezen felül Erdélyben a taxás, illetve nemes városok száma korszakunkban már semmit, illetve igen keveset változott. Az 1790—1791. évi magyar országgyűlés cikkelyezte be a szabad királyi városok közé Temesvárt, Szabadkát, Pozsegát és Károlyvárost, ám az 1785-ben szabad királyi város rangra emelt Pécs, majd az 1809-ben ilyen privilégiumot nyert Eszék és az 1826-ban privilegizált Arad új jogállásának becikkelyezésére, s így tényleges országgyűlési képviseletére 1848-ig már nem került sor. Erdélyben Ebesfalva (a későbbi Erzsébetváros) és Szamosújvár 1791. évi szabad királyi várossá emelése és a taksás Oláh-

falu országgyűlési helyének visszaállítása után tovább már szintén nem szaporodott a városok száma. A gazdasági fejlődésnek központi funkciókra és az ezeket ellátni alkalmas más központokra irányuló igényei azonban, ha változóban voltak is, nem szűntek meg, sőt tovább erősödtek és növekedtek. Ehhez mérve fokozottan kérdésessé lett, hogy a szabad királyi városok hálózatának területi elhelyezkedése és egyes tagjainak fejlődése mennyiben bizonyul képesnek és elégségesnek a változás által teremtett bővülő szükségletek kielégítésére. E kérdésre választ mindenekelőtt a városok népességszámának fejlődésképességüket nem kis mértékben kifejező alakulása adja meg.

A már 1786-ban meglevő szabad királyi városok népességszáma a Magyar Királyságban az 1840-es évek végéig — folytatva a mát 1804-ig megfigyelt, egészében csak mérsékelt fejlődést — 706 ezerre (ezen belül a horvát-szlavonországiaké 29 ezerről 55 ezerre), az Erdélyi Nagyfejedelemségben 74 ezerről körülbelül 120 ezerre emelkedett. A növekedés közel 100%-os aránya az ország teljes népességszámának mintegy 40%-os növekedéséhez hasonlítva világos jele annak, hogy a szabad királyi városok szívóhatása továbbra is, és egyre jelentősebben növekedett.

A növekedés azonban e városok között 1804 után sem — sőt ettől kezdve még kevésbé — oszlott meg egyenletesen, és ebben a gazdasági élet e hat évtized alatt területileg eltérő fejlődését kell meglátnunk. Alapul ismét 1786-ig visszanyúlva: ettől kezdve az 1840-es évek elejéig a Magyar Királyságban a lélekszám-növekedésben minden más várost megelőző Pest után az ország 1786-ban még legnagyobb városának, Debrecennek népességszáma következik. Mögéjük azonban ekkor nyomul be Szabadka, és egy kategóriával lejjebb Pozsony mellé Szeged. Az országnak e legnagyobb öt városa mögött, 24 ezerről 35 ezerre növekedett népességszámával, Buda a hatodik helyre szorult. A szabad királyi városi népesség lélekszám-növekedésének arányait tájegységenként vizsgálva továbbra is feltűnő az, hogy az Alföld (és kivált a déli Alföld) szabad királyi városai, amelyek a dunai szállítás révén bekerültek a gabonakereskedelem hatósugarába, nagyszabású, 75%-os, számszerűleg is több mint 100 ezer főnyi népességszám-növekedést vallhattak magukénak. Ezzel szemben a szabad királyi városi népesség összlétszáma, az ilyen városokkal különben is szegényesen ellátott Dunántúlon, 60 év alatt alig 10 ezer, az egész Felső-Magyarországon pedig (az ottani nagyszámú, bár egyen-

ként túlnyomórészt kis népességű szabad királyi város ellenére is) alig 20 ezer fővel, 1786-hoz képest is csupán 15%-kal nőtt. A kép tehát még a szabad királyi városok csoportján belül is egyértelműen a gazdasági fejlődés új elemeihez, a gabona és általában a mezőgazdasági nyerstermények termeléséhez és forgalmazásához kapcsolódó, az abból kinövő új központi funkciók alapján fejlődő városok rohamos növekedését mutatja. A hagyományos központi funkciókat ellátó, elsősorban céhes iparos vagy bányavárosok népességének kisebb arányú fejlődése jól tükrözte itt — s ezen át országosan is — a még a feudalizmus viszonyaiban kialakult funkciókra épült város és az ennek megfelelő termeléshez igazodó polgári réteg egyre mélyebb válságát. Erdélyben a központi kormányszervek odaköltözésén túl nyilvánvalóan ugyanilyen, a belső kereskedelem fellendüléséből táplálkozó tényezők játszottak közre Kolozsvár erőteljes növekedésében. A nagy szász városok hozzá képest ekkor már elmaradó növekedése talán elsősorban azt jelzi, hogy e városoknak a román fejedelemségek felé irányuló iparcikkexportja hanyatlásnak indult. Erről (a fejedelemségekben erősödő külföldi versenyről panaszkodva) már a kortárs statisztikus, Kőváry is megemlékezett.

A városi népességszám-fejlődés területi tendenciáinak e képe — folytatva és erősítve a már a századfordulón bontakozó fejlődést — korszakunkon végig tehát egyértelműen a hagyományos, nagy múltú szabad királyi városok rendjének erős polarizálódását mutatja. Ennek során a fejlődés megkövetelte központi funkciók ellátására már csak egyre kisebb hányaduk látszik alkalmasnak. Olyan tanulság ez, mely végül is sejteti azt, hogy a hagyományos városi polgárságnak a korszerű polgárosodásba már csak egy része lesz képes bekapcsolódni, és az is elsősorban az újabban felemelkedő városokban. A hagyományos polgárság másik része (elsősorban a kereskedelem fő áramából kiesett, csupán a céhes ipar, illetve a szigorú feudális rendszer keretei közé szorított bányaművelés bázisán álló városokban) már gyenge lesz ahhoz, hogy kilépjen a polgári létnek a feudalizmustól örökölt kereteiből.

A gazdasági fejlődés erejének és lendületének a nemességet és a parasztságot átformálni kezdő hatása ugyanakkor érthetővé teszi, hogy az új igények számára csupán a bármennyire is fejlődő néhány szabad királyi város által ellátható központi funkciók már nem lesznek elégségesek. A feudalizmus válságának: gazdaság és társadalom átalakulásának igen

jellemző jegyeként azonban e bővülő funkciókat már nem újabb szabad királyi városok, hanem mezővárosok, pontosabban: a mezőváros általános fogalmán belül a mezőváros bizonyos, lakosaik lehetséges tevékenységi körét illetőleg meghatározott jogosítványokkal rendelkező típusai, kategóriái fogják átvenni. Olyan városok, melyeket a mezőváros a parasztságról szólva ismertetett, még falusias jellegű és sokban agrárfunkciójú típusaitól megkülönböztetendő, már a kortársak is inkább polgárvárosnak, szabadalmas mezővárosnak neveztek. Ezek helyzetét, jogállását az inkább a jobbágysághoz kapcsolódó mezővárosoktól eltérően immár az egész helység függetlenségének valamely, az időleges kedvezményeknél már stabilabb, csupán egyszerű földesúri kezdeményezéssel már meg nem változtatható, olykor éppen királyi vagy királyilag megerősített privilégiumon alapuló volta jellemezte. Közelebbről megvizsgálva azonban az is kiderül, hogy e stabilitás, illetve az azt biztosító, helyenként már szinte a közjog szférájába felnyúló privilégiumok mögött kezdetben is bizonyos meglevő, és a privilégiumot, illetve az ez által biztosított nagyobb mozgási szabadságot (mindenekelőtt önkormányzatot és szabadabb vagyonbirtoklást) szinte kikövetelő központi funkció, vagy (földesúri kezdeményezések esetén) ilyenek teremtésének határozott igénye állott. Olyan központi funkciók voltak tehát ezek, melyek már többé-kevésbé sajátosan fejlett, nem falusias infrastruktúrára, s a falusitól elütő társadalomra támaszkodtak, illetve ilyet alakítottak ki. Ezáltal természetes bázisaiul szolgálhattak a századelőtől gyorsulva bontakozó mezőgazdasági árutermelés nyomán most kifejlődő új gazdasági, ekkor döntően kereskedelemszervezési igényeknek, melyek e helységeknek — mint a gazdaságtörténetről szólva láthattuk is — a piacközpontok, illetve az ekkor elsősorban ezek vonzóerejével összefüggésben alakuló új városi funkciók által most meghatározott városhálózatban is jelentős szerepet biztosítottak. Jelentőségüket jól érzékelteti, hogy a Magyar Királyság 1828-ban legjelentősebb 138 piacközpontja között 34 szabad királyi város mellett 62 polgárváros található (köztük mind a 8 püspöki polgárváros, 3 szepesi város, a 36 kamarai polgárvárosból 15 és a 8 szabad polgárváros közül 4). A 138 piacközpontból kiemelhető 57 különleges városi funkciójú helység között pedig 21 a szabad királyi és 33 a polgárváros. De ezek mellett ott is kialakulnak már nem falusias funkciójú központok, ahol különben a város gazdasági-társadalmi profilját továbbra is a hagyományos módon folytatott

mezőgazdasági termelés határozta meg. Mert ilyen központi funkciónak kell tekinteni azt a, bár a hagyományos paraszti technikával dolgozó, s parasztbirtokosok földjein folyó, összességében azonban már nagyszabású mezőgazdasági árutermelést is, mely egy-egy nagy, még sokáig falusias külsejű s lakosai életmódjában továbbra is parasztos alföldi mezőváros emelkedésének szolgált alapjául, s amely a nagy, de egyetlen városközpont körül szervezett területen termelt és ott forgalmazott mezőgazdasági termék jelentős mennyisége révén a helység funkciójának minőségi, a városias felé mutató változását is megindította. Mindenesetre elégséges erővel ahhoz, hogy a feudalizmus bomlásának e végső stádiumában ezek a korábban — mint láttuk — népességszámuk gyors és nagy növekedésével kiemelkedő városok már legalábbis egyes valódi és újszerű városias funkciókat legyenek képesek hordozni. S így lesznek versenytársai az ilyen új funkciók hordozására elégtelennek vagy éppen alkalmatlannak bizonyuló régi szabad királyi városoknak, olykor éppenséggel már háttérbe is szorítva azokat nemcsak mint a város (még sokszor jogállásában is) új típusai, hanem funkcióikban is új központokként.

A negyvenes évek kortársa a mezővárosoknak ebbe a többnyire falusias városképe ellenére is nem falusias jellegű, immár polgárvárosnak nevezett kategóriájába a Magyar Királyságban 8 szabad polgárvárost, 36 kamarai polgárvárost, 8 püspöki polgárvárost és 82 úgynevezett földesúri jobbágyos polgárvárost sorol: összesen 134 települést, 900 ezer lakossal. Ide számíthatjuk továbbá a 6 hajdúvárost, a 16 szepesi várost és a Jászkun kerület 18 mezővárosát: további 40 települést, 237 ezer lakossal. A különbségek persze e különböző várostípusok jogállása között sem jelentéktelenek. A hajdúvárosok és a jászkun mezővárosok együttesei 1790-ben országrendiséget nyert nem nemes társadalmi réteg települési területének és életének központjai, melyeket döntően lakóik változatlanul paraszti jellegű termelése és ennek megfelelő életmód jellemzett. A szabad polgárvárosok magukat minden földesúri szolgáltatás és teher alól megváltották; ha bizonyos, már inkább csak jelképes örökletes földesúri jogok nem is annyira az úri hatóságot, mint inkább nem nemes voltukat még jelzik is felettük: így például bíráskodási szabadságuk sem egyértelmű. A püspöki, a kamarai és a földesúri polgárvárosok és lakosaik jogilag jobbágyi helyzetben, de olyan városi privilégium birtokában vannak, amely viszonyaikat örökös és állandósított feltételek közé rögzíti, és

őket egyszer s mindenkorra meghatározott járadék fejében egyrészt a jobbágyság személy szerinti szolgáltatási terheitől már szabaddá teszi, másrészt — a továbbfejlődés nem kis tényezőjeként — biztosítja, hogy a polgár vagyonával, házával, földjével, szőlőjével többé-kevésbé szabadon rendelkezhessék, annak adásvételét és szabad örökítését is beleértve. Különbségeik ellenére is közös vonása helyzetüknek tehát az, hogy a feudalizmus közvetlen nyomása alól immár nemcsak időlegesen, hanem véglegesen is felszabadultak, a még meglevő feudális függést is egyre jobban eldologiasították, polgáraiktól eltávolították. Ezzel együtt az új vállalkozások számára kedvező feltételeket biztosítva lakóiknak, egyre több központi funkciót vonnak magukhoz. Ennek nem egyedüli tüneteként a negyvenes évekre jó részüknek városi tanácsai — mint úgynevezett rendezett tanácsok — bizonyos polgári ügyek elsőfokú megítélésére és a váltótörvényszéki ítéletek végrehajtására is jogosultként már a közhatalomnak is részeivé váltak. A fejlődés persze fordítva is értelmezhető. A regionális gazdasági fejlődés igényei ugyanis legalább annyira közrejátszottak abban, hogy e városok funkciói — és nyomukban infrastruktúrájuk és (a funkciók zavartalan ellátását csak szabadon tevékenykedve lévén képes biztosítani) társadalmuk — így átalakulhattak.

Gazdaság és társadalom, valamint az intézményrendszer, a jogi felépítmény szerkezetének dialektikus, kölcsönhatásos változása és ebben a szélesebb keret részeiként a helyi és a regionális erők szintén dialektikus érvényesülése a típusok és a funkciók eltérései ellenére is feltétlenül reális és immár legalábbis bizonyos vonásaiban valóban városias fejlődést eredményez. Ezt és ennek méreteit e városok népességszámának az 1780-as évektől az 1840-es évek elejéig végbement jellegzetes növekedése is bizonyítja. A növekedés a már a rendi társadalomba beépült Jászkun és Hajdú kerületek legteljesebben agrárjellegű, paraszti-falusiasnak megmaradt városaiban is igen nagy: összes népességük 100 ezerről 200 ezer fölé nőtt. A forrásanyag megmaradása folytán egyáltalán összehasonlítható többi város közül a négy legnagyobb szabad, tehát magát korszakunk folyamán gyakorlatilag teljesen megváltani képes polgárváros (Kecskemét, Nagykőrös, Nyíregyháza, Szentes) esetén a növekedés még a 100%-ot is meghaladta. A földesúri polgárvárosok átlagában a növekedés csak 30%-os, de ez területileg már igen egyenetlenül oszlott el. A népességszám növekedése a Dunántúlon 88, a délkeleti Alföldön meg éppenséggel 100%-os;

a Dunántúlon 72 ezerről 136 ezerre, az Alföldön 57 ezerről 118 ezerre emelkedve. Ezzel szemben Felső-Magyarországnak akár a nyugati részein is a növekedés a csak körülbelül 50%-os arányok mellett mennyiségileg már sokkal szerényebb; a népességnek mindössze 56 ezerről 86 ezerre menő növekedését takarja, ezt is jórészt a kisvárosok között szétszórtan. Utóbbi tendenciával ellentétben a Dunántúlon és kivált a délkeleti Alföldön e növekedés nagy földesúri központokat hozott létre: Tatát, Pápát, Keszthelyt (csak e 3 hely népességszámának összes növekedése 20 ezer fő); illetve tovább erősítette például Gyula, Makó, Hódmezővásárhely, Nagyszentmiklós szerepét, ahol a gyarapodás 45 ezer főt jelentett. A kamarai polgárvárosok közül, melyek végül is a kamara személytelen, bürokratikus földesurasága alatt álltak, szintén a dél-alföldiek fejlődtek a legerőteljesebben. A tiszai kamarai kerületnek abban a négy városában, melyeknél időbeli összehasonlítási alappal egyáltalán rendelkezünk, a népesség 12 700 főről 33 ezerre emelkedett: csaknem 160%-kal. És így nőtt nagyra az ugyancsak kamarai polgárváros Miskolc, mely a negyvenes évek elején 29 ezer lakosával már felülmúlta Kassát, vagy a püspöki Nagyvárad, mely ugyanekkor 20 ezer lakosával Aradnál és Temesvárnál lett népesebb várossá.

Erdélyben sajátos módon — nyilván a mezőgazdasági árutermelés szűkebb lehetőségei és a településszerkezet kontinuitása folytán is — hasonló típusú városiasodási tendenciákkal nem találkozunk. Igaz, ennek észlelését a jóval szegényebb statisztikai adatbázis is korlátozza. A hagyományos városi központok: a szabad királyi városok, a 13 taksás privilegizált helység, a 3 nemes város és a 65 mezőváros mellett azonban — s ennyi még a kutatás jelenlegi állapotában is megkockáztatható — már nem jönnek létre újabb központok. Sőt: a meglevők népességszámában sem észlelhető rendkívüli, az átlagosnál erősebb gyarapodás. A kortárs erdélyi honismertető szerint azonban még a taksás helyek és a mezővárosok nagy része is csak nagyocska falu, melyeket csupán vásárjoguk emel ki. Voltaképpen a mezővárosi elnevezést is csak a nemes városok csoportja érdemelte meg. A negyvenes évekre Erdély népességének még csupán 8,7%-a (188 ezer fő) élt városban (ide számítva a taksás és nemes helységeket is).

Egészében azonban — ha csak a szabad királyi városokat, a különböző típusú polgárvárosokat és az erdélyi taksás és nemes városokat számítjuk

is — kétségtelen, hogy a negyvenes évekre immár Magyarország teljes területén a több-kevesebb joggal városlakónak tekinthető, tehát valamely központi funkciót ellátó településen lakó, s többnyire ténylegesen is e funkciók valamelyikéhez kapcsolódó népesség létszáma elérte a kétmilliót, az össznépesség körülbelül 13—14%-át. Ebből körülbelül 800 ezer fő szabad királyi városokban, az ennek másfélszeresét, körülbelül egymillió 200 ezer főt kitevő népesség pedig legalábbis a közvetlen földesúri joghatóság alól már gyakorlatilag többé-kevésbé ugyancsak (sőt a hajdúk és a jászkunok esetén teljességgel) kiszabadult városi közösségekben élt.

A feudalizmus társadalmi szerkezetéből ilyenformán már kilépőfélben levő polgárvárosok erős fejlődése természetszerűen megváltoztatja egész nagy régiók központi funkcióinak elhelyezkedését, és ezzel együtt társadalmi arányait is. A régi szabad királyi városok e funkcióinak éppen a gazdasági fejlődés új, legdinamikusabb elemeiben támadnak veszélyes versenytársai. Ennek a veszélyét még csak növelte az, hogy a polgárvárosok jelentős hányada — kivált a Dunántúlon és az Alföldön — egyszersmind nagy uradalmi központ is. Ez egyrészt a környező táj uradalmi parasztságának adminisztratív központjává teszi a várost, melynek ugyancsak elsősorban uradalmon belüli forgalmát csak fokozzák a földesúr által a városi illetékbevételek fokozása érdekében is megszerzett vásártartási jogok. Általában ezek a tényezők azok, melyek e városokat központjaivá teszik azoknak a céheknek is, melyek ugyane fejlődés nyomán a társadalmi munkamegosztásnak a falun is meggyorsuló szélesedésére mintegy válaszolva, ám (a viszonyok általános fejletlenségére oly jellemzően) az új alapú igényt kielégíteni csak a még nagyon is feudális céhes szervezetekben képesen, most megalakulnak: részint helyben összegyűjtve az egy-egy széles régió számára elsősorban paraszti tömegcikkeket gyártó iparágak művelőit, részint idevonzva egyes olyan, egyedül vagy kevesedmagukkal is központi funkciókat ellátó iparosokat, mint például a kőművesek, lakatosok, részint pedig adminisztratív, illetve vásári központként szolgálva az egy széles régióban szétszórt kézműiparosság számára is. E városok fejlődése (éppen uradalmi központ voltuk folytán) élvezi a hatalmas nagybirtoknak az itt bontakozó központi funkciók fejlődését a főúr hatalmas előjogaival is támogató pártfogását. Ahol nem szabad királyi városban, ott általában polgárvárosokban vannak a megyeszékhelyek; a püspöki polgárvárosok jó része a püspökség székhelye is:

olyan intézmények ezek, melyek körül előszeretettel szerveződnek művelődési központok, iskolák. A polgárvárosok jelentős része tehát legalább megyei — ha nem regionális — adminisztráció és többnyire regionális vonzáskörű iskolák központja; mindezen funkciókban már teljesen azonos szinten sok szabad királyi várossal, nem egyet felül is múlva. Ráadásul — és kivált az Alföldön — ennek a várostípusnak éppen effajta központi funkcióiban még alacsonyabb szinten, a még csak falusias jogállással rendelkező mezővárosok között is vannak folytatói: az olyan nagy népességű, bár még csak szerény privilégiumokkal rendelkező úrbéres helységek, mint például Szarvas, Békés, Békéscsaba.

A városi funkciók bázisainak ilyen átrendeződésére legjellemzőbb példa a Dunántúl, ahol a szabad királyi városi népesség 1787 és 1843 között mindössze 11 500 fővel nőtt, míg 23 földesúri polgárváros lélekszáma 60 ezer fővel növekedve már a 140 ezret közelítette meg. Míg a szabad királyi városok közül csak 5-nek népessége haladta meg a 10 ezer főt (összesen is csak 84 ezer főt téve ki), addig az 5 ugyancsak egyenként 10 ezer főnél népesebb polgárváros össznépességének száma már elérte a 60 ezret. És e városok valamennyien egy-egy nagy uradalomnak is központjai: Tata és Pápa az Eszterházyak, Szekszárd és Dunaföldvár a vallásalap, illetve az egyetem, Mohács a pécsi püspök uradalmáé; s mögöttük ott állnak más, ugyancsak ezek piacaira szállító olyan nagy uradalmak is, mint az Eszterházyak, az Apponyiak vagy éppen az uralkodóház domíniumai. A Dunántúlon még a kisebb polgárvárosok fejlődése mögött is nemegyszer hatalmas földesúri érdekek álltak: Siklós, Nagykanizsa, Rohonc a Batthyányak, Keszthely a Festeticsek, Várpalota a Zichyek birtokainak központjaiként emelkedett ki. A jelentőségben és nagyságban már Kőszeg elé lépő Szombathely fejlődéséhez is a földesúr szombathelyi püspökén túlmenő nagybirtokosi érdekek fűződnek.

Még inkább megfigyelhető ez a tendencia — érdekes módon — a középső Alföldön, ahol a Dél-Alföld mégoly hatalmas szabad királyi városai, de a növekvő számú és rohamosan népesedő polgárvárosok sem bizonyultak elégségesnek a fejlődés városközpontú igényeinek kielégítésére. A fejlődés lehetőségei itt elég erősnek bizonyultak ahhoz, hogy a terület északi részén fekvő két nagy városát megváltassák, őket az összes földesúri szolgáltatástól gyakorlatilag már korán teljesen szabaddá téve. Nagykőrös, mely már 1758-ban elkezdte megváltását, 1820-ra lett teljesen szabaddá. Kecs-

kemét városa 1834-ig lépcsőnként váltotta meg magát: 1809-ben a Csákyakkal, 1818-ban az Aspremontokkal szerződött, a Kohároyakkal és a többi kisebb-nagyobb helyi földesúrral 1834-ben lépett egyezségre. Teljes megváltási summáját határidő előtt, 1847-ig ki is fizette. Sőt: 1847 februárjában már készen volt szabad királyi városi rangot adó — tehát a feudalizmus még fennálló viszonyai között a maximális szabadságot, így mindenekelőtt hatalmas ingatlanbirtokának korlátlan, a megyétől független igazgatását is biztosítani képes — privilégiuma is. Ha az igényt nem is, de a privilégiumot a forradalom elsöpörte. Nagykőrössel körülbelül egy időben fejezte be megváltását az Alföld északkeleti peremén Nyíregyháza, funkcióit Debrecen és Szatmárnémeti vonzáskörében is megtalálva. Miután 1803-ban 320 ezer forinttal kielégítette a Dessewffyeket, 1824-re 730 ezer forintot kötött le a Károlyiaknak; igaz, hogy ennek fejében a regálékat, sőt a földesúri igazságszolgáltatási jogot is megszerezte magának. A dél-alföldi városok közül Szentes a harmincas évek közepén indította el megváltakozását, melyet végül is az örökváltsági törvény jegyében hozott tető alá. Ez a város már óriási összeget, 1 millió 336 ezer pengőforintot fizetett azért, hogy határának teljes jogú birtokosa legyen.

És e fejlődés ezzel még nem ér véget. E 4 nagyváros mellett (melyek össznépessége az 1840-es évekre már megközelítette a 90 ezer főt), az Alföld déli szélén ugyanilyen igények jegyében — ha nem is annyira az értékesítésre, mint inkább saját hatalmas árutermelésükre támaszkodva — nemcsak a kamarai kerület már említett mezővárosai, elsősorban Nagykikinda, nőttek fel nagyra, hanem olyan uradalmi központok is, mint Hódmezővásárhely, Gyula vagy Csongrád a Károlyiak, Nagyszentmiklós a Nákók, Makó a csanádi püspök birtokán; de már ugyancsak tágabb régió földesúri érdekeinek szolgálatában.

A POLGÁRSÁG ÁTALAKULÁSA

A városhálózat átalakulása és ezzel együtt a város új típusainak megjelenése méreteinél fogva az egész ország városlakó társadalmának átalakulását is jelentette. Az új központi funkciók mögött a történelmi fejlődésnek olyan igényei álltak, melyek kielégítése a társadalmi szerkezet városi szektorának módosulását, a városlakó új típusainak megjelenését

eredményezi — végső fokon az egész magyarországi társadalomra is kiható átalakulást.

A kibővült körű városi népesség szerkezetében e változás országos szinten először is annak a vezető helyzetnek megrendülését jelenti, melyet a városokban összpontosuló központi funkciók ellátásában a hagyományos szabad királyi városi polgárság már csak különleges, a feudális társadalomba (ám egyre inkább már csak abba) jól beilleszkedő előjogai révén is kialakított magának. Egyrészt a szabad királyi városok nagy része — mint láttuk — egészében kiszorult az új típusú központi funkciók ellátásából, vagy legalábbis elveszítette e téren élvezett korábbi, csaknem monopolhelyzetét. Ez kiváltságolt rétegüket általában a város többi lakosával közösen — ha nem is azonos mértékben — érintette. Másrészt az új központi funkciók nyomán az egyes szabad királyi városokon belül is új társadalmi rétegek jutnak majd szóhoz, kezdenek vagyonosodni, emelkedni. Ez viszont már elsősorban a kiváltságolt réteg problémája. Ugyanez az átalakulás a másik oldalról nézve részben úgy jelenik meg, mint egyes településeknek a feudalizmus általános bomlása során a polgári átalakulás felé mutató központi funkciókhoz jutása, népességükben az ennek megfelelő rétegek további erősödése; részben pedig mint a hagyományos szabad királyi városi népességben is az új funkciókhoz kapcsolódó elemek súlyának megnövekedése. Akár így nézzük, akár úgy: a városhálózat és a városi társadalom szerkezetének mindenképpen olyan bővülése és átalakulása ez, mely a modern tőkés társadalom irányába mutatva, már éles konfliktusok lehetőségét is magában hordozza.

A szabad királyi városok nagy részének vonatkozásában ez az átalakulás — részben e városok jelentőségének csökkenését, hanyatlását is magyarázva — annak a polgárságnak, illetve vezető szerepének hanyatlásával jár együtt, melynek bázisát részint a céhes kézműipari árutermelés, részint az import iparcikk-kereskedelemben betöltött regionális elosztó szerep jelentette. Az országnak az európai, és közvetetten — annak a magyarországi termények külföldi elhelyezési lehetőségeire gyakorolt versenytársi hatása folytán — a világpiaci gazdasági életbe való erőteljesebb bekapcsolódása ugyanis éppen e pontokon egyre inkább megváltoztatta az erőviszonyokat. A kereskedelemben — mind a forgalmazott érték nagysága, mind az ebből adódó felhalmozás nagy jelentősége következtében — egyre inkább a szabad királyi városi polgárok által (a borkereske-

delmet kivéve) eddig kevéssé, vagy csak néhány sajátos agrárváros (Szeged, Debrecen, Szabadka stb.) polgáraitól folytatott termény- és állatkereskedelem vette át a vezetést. Ehhez képest az elsősorban a nagy, hagyományos szabad királyi városi központok kereskedelmére oly jellemző, a város központi funkcióinak korábban oly jelentős elemét alkotó, az import iparcikkeket elosztó szerep viszonylag még akkor is veszített volna jelentőségéből, ha korábbi tevékenységi köre ugyanakkor nem szűkül be. A házaló kereskedelem azonban (mely árukészletét ekkorra már jelentős részben közvetlenül a gyáraktól és a manufaktúráktól vette át) most szélesen kibontakozva, egyrészt a könnyen szállítható árut (elsősorban az iparcikket) immár nagy tömegben közel vitte a (korábban ezért a városi kereskedőhöz befáradni kénytelen) vevőhöz, másrészt érzékenyen érintette még a nagykereskedő települt vidéki bizományosait is. Ezáltal a kereslet volumenének kétségtelen növekedése ellenére is, benne a hagyományos városi polgári nagykereskedelem részesedése viszonylag, de abszolút mértékben is csökkent (leszámítva talán az áruk nagy súlya révén a házalók által nem folytatott vaskereskedelmet és a részben romlandó fűszerek és déligyümölcsök kereskedelmét). Nem véletlen, hogy a városi kereskedelmi testületek panaszai az 1780-as évektől mindvégig elsősorban a házaló kereskedelem, később majd a már települt, de nem ágazatonként szervezett, hanem minden kereskedelmi ágból éppen a legtömegesebb fogyasztási cikkeket forgalmazó szatócsok megszorítását követelik; az állat- és gabonakereskedelem rohamos (ám elsősorban a nagybirtok felé forduló) bontakozására egyelőre kevésbé figyelve.

Némileg összetettebb ezeknél a városi céhes kézműipari árutermelés mestereinek helyzete. Míg egyik oldalon a konjunkturális időszakokban a pénzbőség és a nyomában fellendülő, majd (a húszas évek végére kialakuló állandó, termékfelvevő külső piac hatására) fennmaradó és mennyiségileg bővülő belső piaci iparcikkigények e céhes szervezet mennyiségi és minőségi teljesítőképességét már messze meghaladó követelményeket támasztottak ipari termékek iránt, addig a másik oldalról ezen igények kielégítésében is egyre érezhetőbbé vált a részben már külföldi manufaktúrák és gyárak, a városon belül pedig a céhen kívül rekedt (vagy rekesztett), de egyre agresszívebb és egészében egyre erőteljesebb ipari tevékenység versenye. Elsősorban az előbbi volt a veszélyes, amely míg a tömeggyártást illetőleg még csak néhány (például takács) szakmában, addig

a legsajátlagosabban városi, polgári és részben luxusigényekre irányuló termelést illetőleg már majd minden városi iparágban érzékeny veszteséget okozott. Ezzel szemben a — láttuk: egyre nagyobb igényekkel fellépő — vidéki piacokra való tömegtermelés megindítása vagy továbbfejlesztése még akkor sem tudott volna kárpótlást nyújtani, ha az technikailag-szervezetileg a céhes keretek között egyáltalán megoldható lett volna. Ezzel a törekvéssel ugyanis a polgárvárosokban és a mezővárosokban — mint láttuk — most ugyancsak gyorsan kibontakozó (s a céhszabadság elnyerésével a szabad királyi városi céheknek e polgár- és mezővárosi piacokon élvezett korábbi monopóliumát, vagy legalábbis előjogait megszüntető) céhek versenye állt volna szembe. Az így két tűz közé került céhes polgár nehézségeit csak fokozza, hogy most már a városon belül amúgy is erősödő kereskedőréteg nem egy helyütt maga is megkezdi (elsősorban ugyan még inkább terményfeldolgozó, mintsem iparcikkeket előállító) manufaktúrák és gyárak felállítását is. Ami ha közvetlen konkurrenciát e hagyományos céhes iparos polgárságnak egyelőre még nem, vagy csak kevéssé jelent, a terménykereskedő-ipari vállalkozónak: ennek a feudális hagyományoktól és befolyástól mindenesetre leginkább mentes rétegnek vagyonát és már amúgy is nagy súlyát a városon belül tovább növeli. A szabad királyi városok polgárságát hagyományosan alakító és fenntartó gazdasági fejlődés ilyen, e polgárságot ha közvetlenül tönkre még nem is tevő, de hosszabb távon már felismerhetően reménytelen stagnálásra kényszerítő, sok oldalról támadva erősödő beszűkülése így természetszerűleg indítja el e rétegek eljelentéktelenedését a gazdaságban éppúgy, mint a társadalomban. A szabad királyi városi polgár korábbi büszke privilégiumai ekkorra már nem tükrözik korábbi gazdasági vezető szerepét, és fordítva: nem is lesznek immár képesek arra, hogy a feudális termelési módon és viszonyokon kívüli elemek bekapcsolódása által fellazult társadalmi szerkezetben e privilégiumok haszonélvezőjeként tényleges vezető szerepét továbbra is fenntartsa.

A polgárvárosok társadalmának átalakulásában ezzel szemben alapjában véve a szabad királyi városok ilyen fejlődésének éppen a fonákja érvényesült. Itt a gazdaságnak éppen a szabad királyi városokban már jelentéktelen elemei lesznek azok, amik a város jelentőségének növekedését és polgárának emelkedését biztosítják. A paraszti árutermelés (mégoly szerény) kibontakozása ugyanis ekkorra már elindította a paraszti társada-

lomnak azt a differenciálódását, mely korszakunkon át erősödve egyre inkább igényelte az olyan, egyelőre még inkább csak kezdetleges ipari központi funkciókat, melyeket már az e polgárvárosokban és a mezővárosokban létesült céhek is képesek kielégíteni, részben pedig népessé is teszi a polgárvárosok alacsonyabb jogállású helységek vásárai fölé emelkedő jelentőségű vásárait. Ám ezek mellett az erősödő piacközponti funkciók mellett sok helyütt továbbra is — és éppen e vásárok megalapozásával — még mindig jelentős, sőt egyesekben ugyancsak növekvő része van a polgárvárosi fejlődésben az ottani agrárlakosság saját árutermelésének is. Az ennek során kiéleződő társadalmi polarizációban a vagyonosodó, illetve most vagyonosodni képes elemek további útja szempontjából is (sőt elsősorban talán éppen az ő szempontjukból) döntő jelentősége lesz a feudális keretek lazításának, s e réteg maximális mozgási és főleg termelési szabadsága biztosításának: hiszen végül is ez a réteg és ez a lehetőség fogja e legmódosabb városokat az örökváltságra vezetni. A polgárvárosi fejlődés alakításában a szabad királyi városból lesüllyedő, a gazdasági fejlődés sodrában mintegy decentralizálódó, hagyományosan városi céhes ipari, vásári, elosztó kereskedelmi piacközponti funkciók mellett így a város konkrét viszonyaitól — például gazdaságában a mezőgazdaság súlyától — függő mértékben kapnak helyet a lényegében még sajátosan paraszti, falusi jellegű, ám az egyszerű falusinál, sőt a mezővárosinál is jóval nagyobb súlyú tényezők: részint a gazdagparaszti gazdaságok, részint az árutermelésre esetleg különleges növénnyel, gyümölccsel berendezkedő kisgazdaságok. A fejlődésképes szabad királyi városból korszerűtlenként lesüllyedő és a faluból emelkedő, annak viszonyaihoz képest emelkedést jelentő funkciók (legjellegzetesebb példájukként a céhrendszerrel) e sajátos találkozása és egysége adja meg a polgárváros társadalmának az őt a döntően hagyományos központi funkciókra épülő szabad királyi várostól s a még csupán paraszti vagyonosodásból kinövő mezővárostól egyaránt megkülönböztető arculatát. Olyan arculat ez, melyen elsősorban a leendő vagy reménybeli kispolgár: a céhes mester, a helyi, de a helység jellege folytán egyszersmind már regionális jelentőségű boltos, az árutermelő gazdagparaszt — megjelenésével a polgárvárosi belső fejlődést, a társadalmi átalakulást is meghatározó — vonásai uralkodnak. És ezeknek immár ugyancsak a polgárias társadalomszerkezet felé mutató, s már itt is megjelenő ellentétei: a kontárok, a proletarizálódni kezdő

258 – 259. Debreceni magyar polgárok az 1830-as évekből: Filkei András és felesége

260 – 261. Győri német polgárok 1840-ben: W. F. és felesége

262—263. Erdélyi városlakók vásárban 1819 körül (részlet)

264. Kisvárosi szlovák polgárok Árva megyéből az 1840-es évek végén

265. Pozsonyi kisemberek V. Ferdinánd koronázási ünnepélyén a menet nézői között 1830-ban

266. A polgári család: Prihradny János családja körében az 1820-as években

267. Az egykori Mátéffy-ház Kolozsvárott

268. Polgárház Debreecenben. Épült 1815 körül

269. Polgári lakóház Sopronban. Épült 1815 körül

270. Az 1815-ben épült egykori Gyertyánffy-ház Pesten

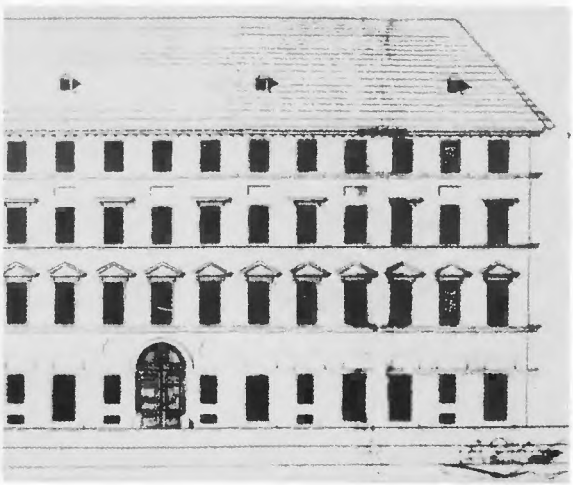

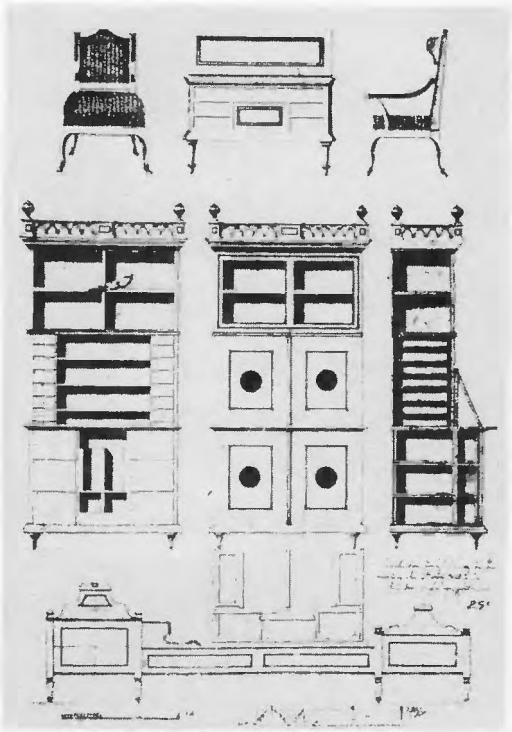

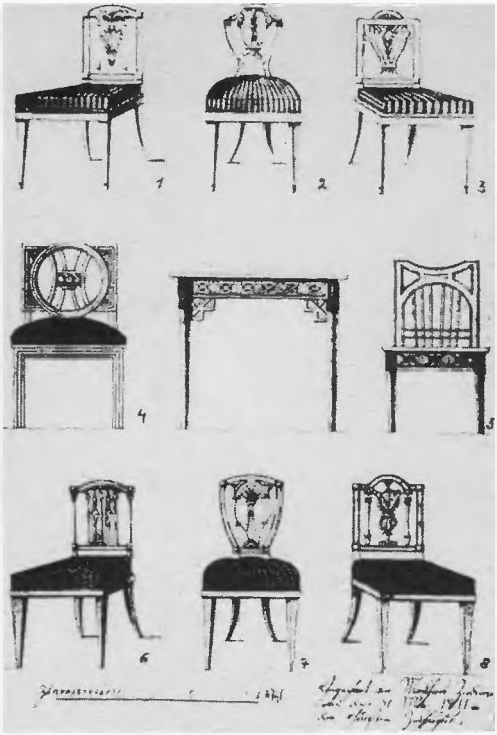

271. Szobaberendezés. Kőszeg, 1821

272. Párnás székek. Kőszeg, 1811

273. Kihúzós asztal. Kőszeg, 1845

274. Írószekrény. Pécs, 1836

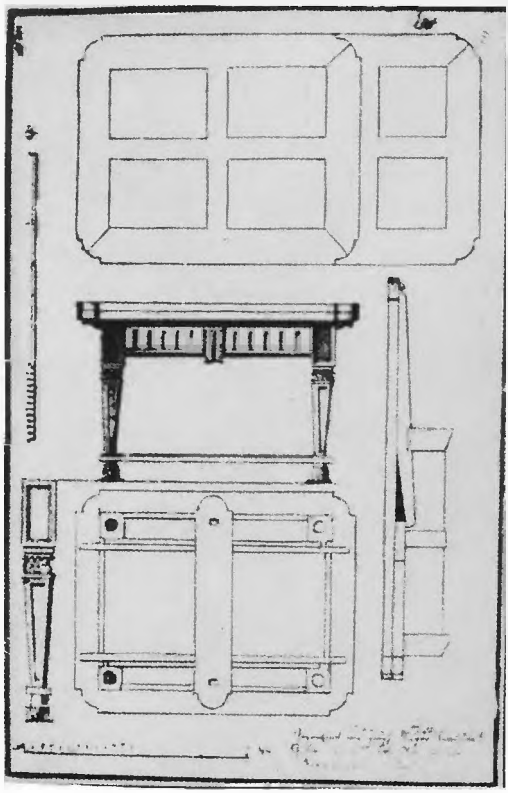

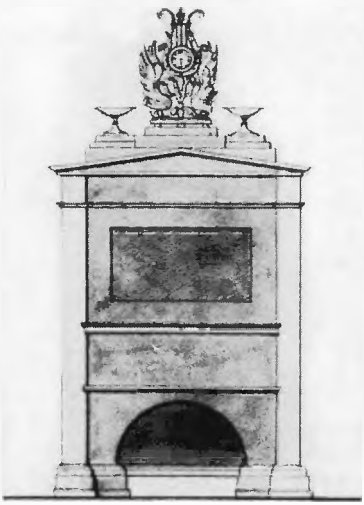

275. Jómódú polgárok nyaralói: az 1842-ben épült budai „Csendilla" és az 1843 körül épült Óra-villa a mai Szabadság-hegyen

276. Polgári otthon Pesten 1845-ben

277. A Váci utcai korzó 1845-ben

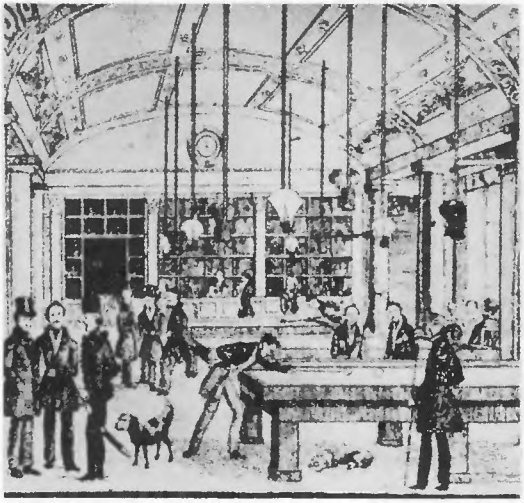

278. Jómódú polgárok szórakozóhelyei: az előkelő pesti Redout-kávéház 1837-ben és a Ruszwurm-cukrászda Budán (berendezése az 1820-as évek végéről)

279. Politizáló polgárok a pesti Rakpiacon 1845-ben

281. Fiumei polgárőrök 1809-ben

280. Budai polgárőr 1809-ben

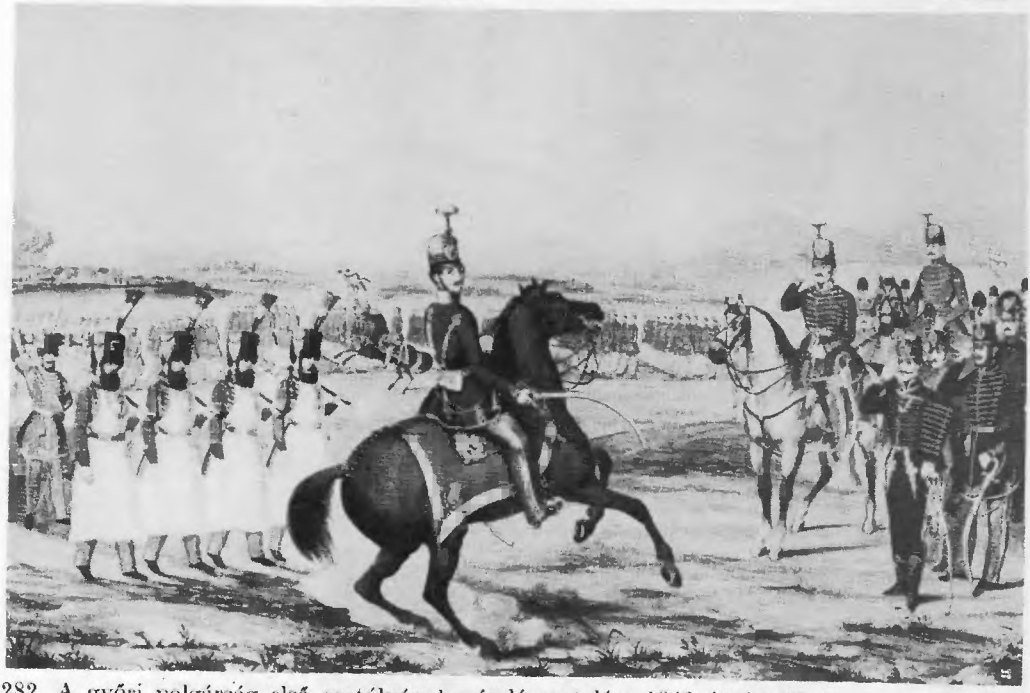

282. A győri polgárság első osztályának zászlószentelése 1846. június 26-án

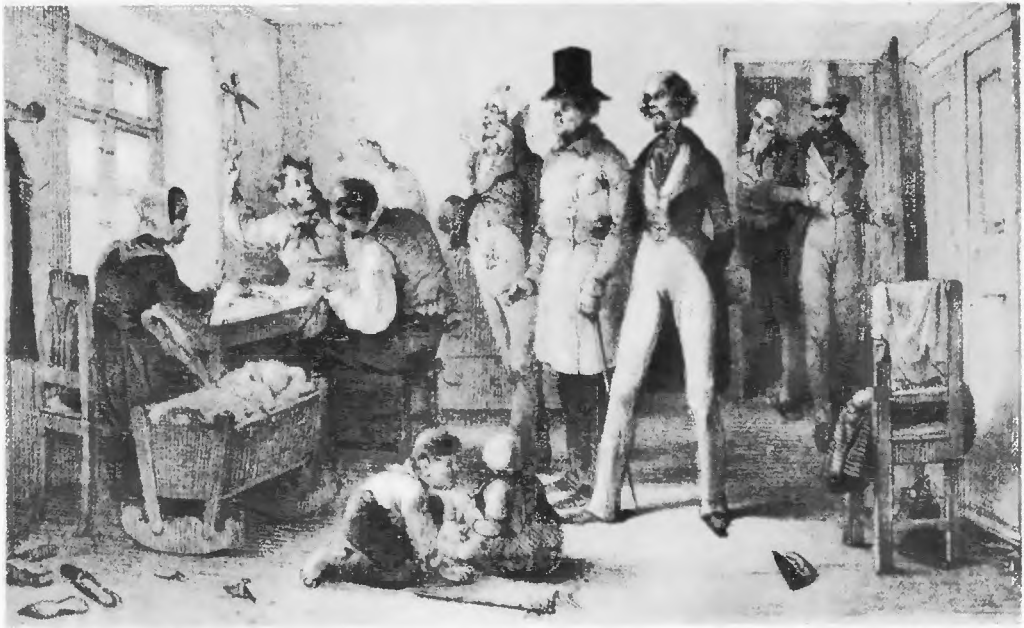

283. Céhbiztos a kontár műhelyében 1845-ben

284. Újságot olvasó pesti polgár az 1840-es években

285. Polgárfeleség polgári lakás környezetében: Rauscher Vilmosné képmása az 1840-es évekből

286. Polgár családjával a pesti pályaudvarón 1847-ben

287. Viseletrajz a *Honművész* 1839. évi folyamából

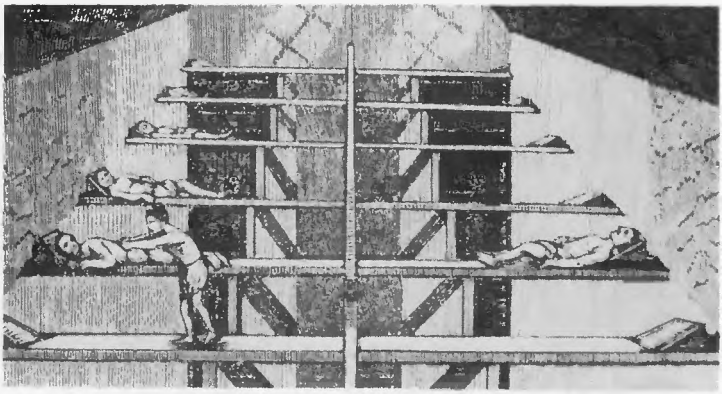

288. Polgár a pesti gőzfürdőben az 1840-es évek végén: izzadva

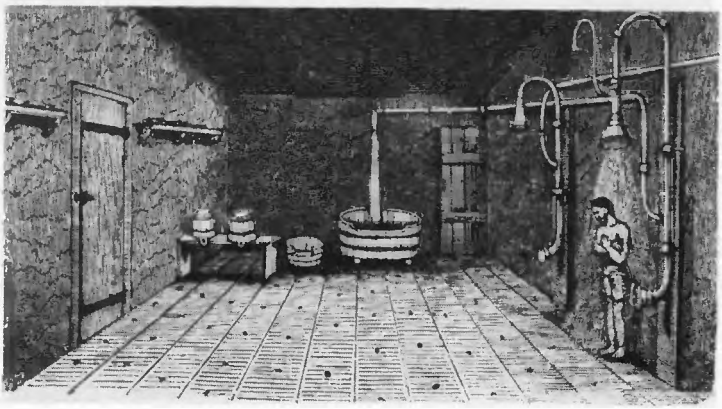

289. . . . és zuhanyozás közben

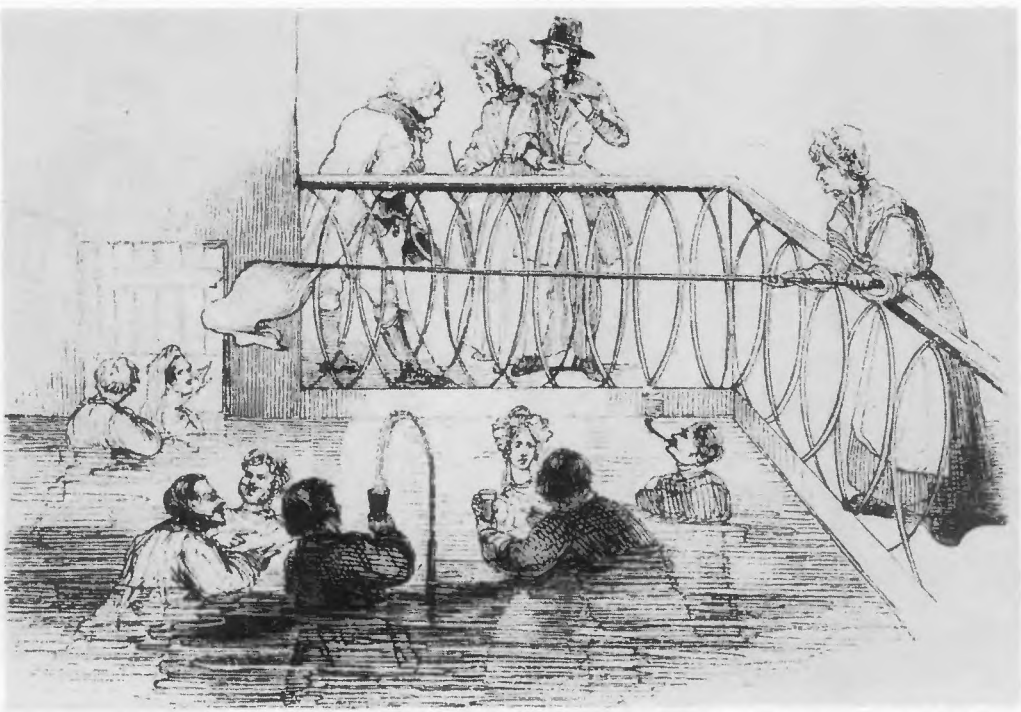

290. Gyógyfürdőzésen: „Fürdőparty" Szliácson (Zólyom vm.) 1845 körül

291. A nyilvánosház kapuja, 1837

292. Pesti kispolgár 1845-ben: kiránduláson

293. . . . és tánciskolában

294. Mesterlegény felszabadulólevelének kiállítása: „Senki Pálnak szabadulólevele" 1810 körül

295. Pestre érkező mesterlegény az 1840-es évek végén

296. Vándorló mesterlegény 1843-ból

297. „Magyar bányász" Selmecen 1810 körül

298. Dernői (Abaúj-Torna vm.) vasgyári munkások 1845-ben

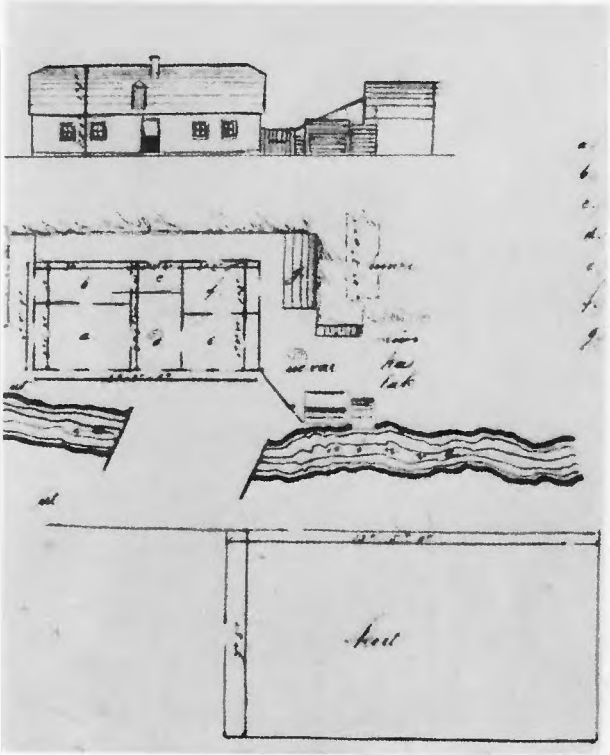

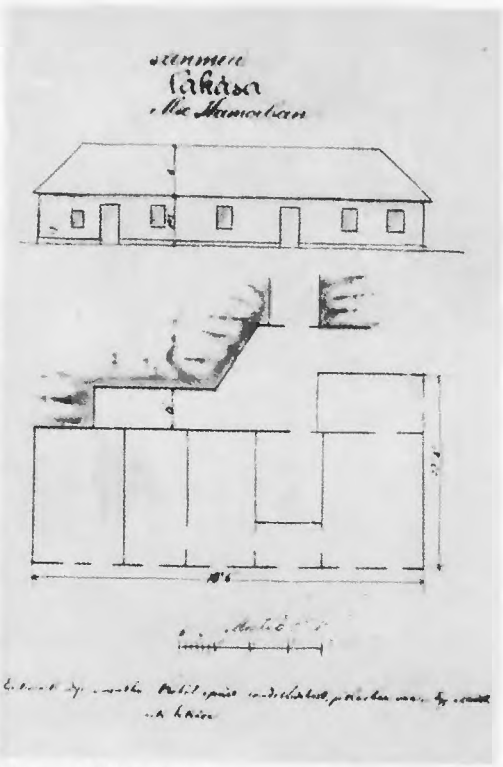

299–300. Munkáslakóházak a diósgyőri vasművekben az 1840-es évekből, 1870 körüli felmérési rajzokon

301. Építkezés a pallér távollétében és jelenlétében 1845 körül

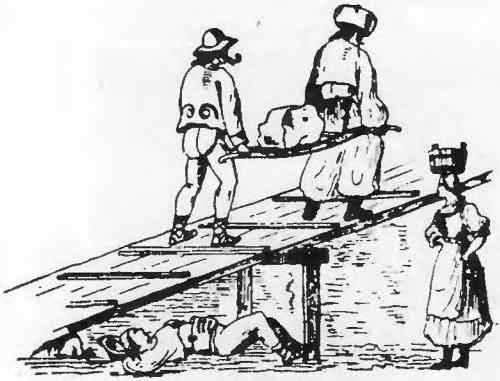

302. Építőmunkások Pesten 1837-ben

303. Építőmunkások Pesten 1837-ben

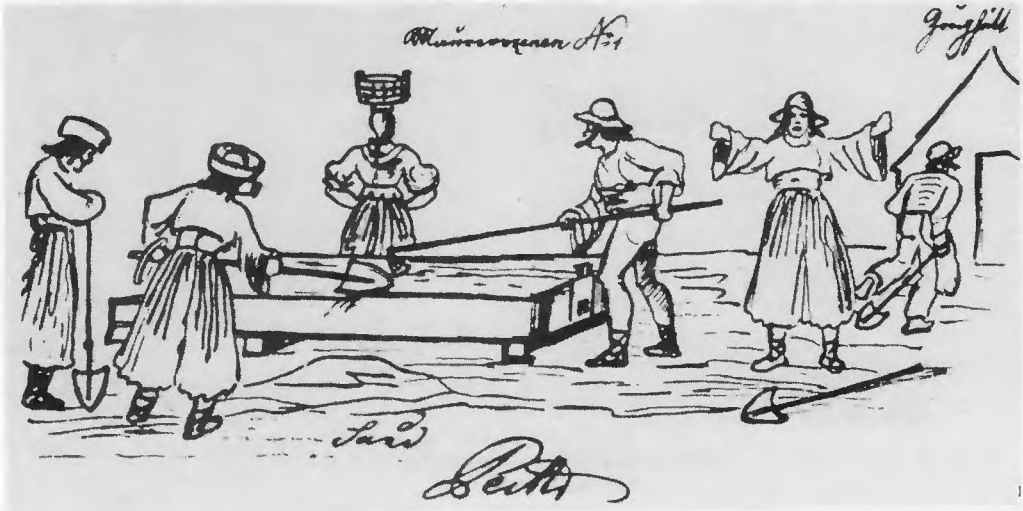

304. Nyúlbőrös zsidó ábrázolása az 1800-as évekből: Ábrahám Csokonai *Cultura* c. vígjátékából

305. Szegedi zsidó 1793 körül

306. Lengyel zsidók szekérrel az 1800-as években

307. Zsidó korcsmáros az 1840-es évekből Nagy Ignác *Tisztújítás* c. színművének színpadképén, 1843

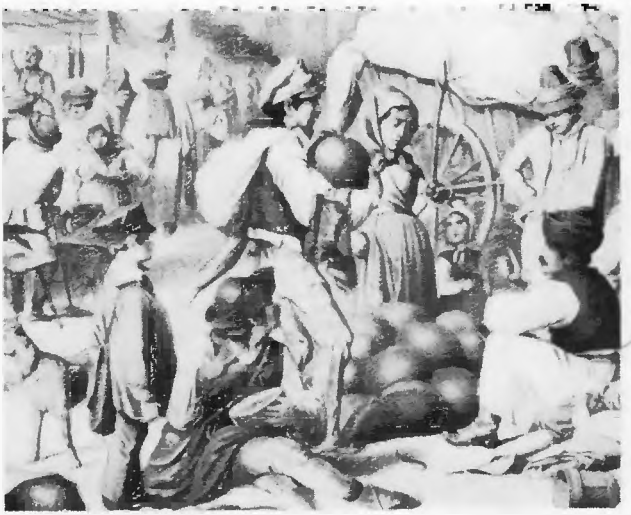

308. Szalagot áruló zsidó házaló („Bündeljude") az 1840-es évek végéről

309. Vidéki és városi zsidó az 1840-es években

310. Nemesi rangra emelt zsidó nagypolgár: Szitányi Ullmann Móric díszmagyarban az 1840-es években

311. Pesti zsidó polgárasszony: Holländer Márkusné 1829-ben

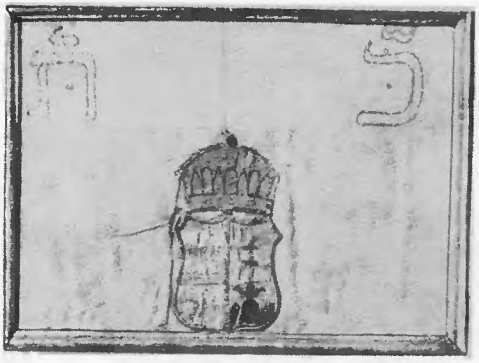

312. A monori hitközség frigyszekrényfüggönye magyar címerrel 1825-ből

313. Az 1820 – 1821-ben épült óbudai klasszicista zsinagóga 1837-ben

314. Az Aradi Magyar Izraelita Egylet emlékérme 1846-ból

315. Szédertál ünnepi lakomajelenettel. Herend, 19. század közepe

316. Szédertál ünnepi lakoma-jelenettel. Herend, 19. század közepe

317. Kaprióriai Wodiáner Sámuel nemesi címere 1839-ből

318. Löw Lipót nagykanizsai, majd pápai rabbi, a kiváló magyar hitszónok

319. Földmérő az 1800-as évekből

320. Kishivatalnok az 1830-as években: Virág Ignác kamarai levéltári lajstromozó

321. Bányatiszt 1810 körül

322. Városi orvos az 1830-as években:
Csech-Szombathy József debreceni városi orvosdoktor

324. Megyei nemes tisztiorvos az 1840-es évekből Nagy Ignác *Tisztájítás* c. színművének színpadképén, 1843

323. Főúri titkár az 1800-as évekből: Firkász, Csokonai *Cultura* c. vígjátékából

325. Nevelő az 1840-es évekből

mesterlegények és a feudális kategóriákból itt már jórészt kilépő parasztság kisbirtokosnak és törpebirtokosnak megmaradó, vagy éppen az agrárproletár útja felé tartó rétegei. De ha a mezővárosokat még egészükben a parasztságnál tartottuk is számon (bár kétségtelenül közöttük is nem egynek már igen jelentős népessége és fontos központi funkciói is vannak), a polgárvárost mégis, egyes városok túlsúlyban levő paraszti elemei ellenére is mint típust egészében, funkciói és társadalomszerkezete alapján inkább a városi polgári jellegű társadalomhoz közelebb álló kategóriába soroljuk mint már a polgárrá válás felé tartó átmeneti jelenséget. Sőt — a szabad királyi városénál kevésbé merev, s éppen ezért az új (s a társadalmat magát is modernizáló) funkciók befogadására és ellátására alkalmasabb, rugalmasabb társadalmi szerkezetük révén — éppen a polgárvárosok ütik a legnagyobb rést a hazai feudális társadalom bár omladozó, de még létező zártságán. A társadalom szerkezete (eltekintve néhány, a polgári átalakulás igényeinek kielégítésére alkalmasnak bizonyult régi szabad királyi várostól, amilyen Kolozsvár, Temesvár, Győr s mindenekfelett Pest) itt bizonyul a leginkább nyitottnak az új funkciók hordozására. Nem is véletlen, hogy a polgári átalakulás hívei — a kor progresszív folyóiratai e városokkal különös előszeretettel foglalkozó honismertető cikkeinek tanúsága szerint — oly elégtétellel nézik e városok fejlődését.

A kutatások jelen állása mellett megoldhatatlan feladat konkrétan nyomon követni ezen összetett változás további hatását a városi, tehát a központi funkciókat ellátó népességben, akár az egész városhálózat, akár egyes városok társadalmában. Kétségtelen azonban, hogy a változás jellege és kiterjedése — akár a teljes városok, akár azokon belül egyes rétegek helyzetének vonatkozásában érvényesüljön is — végül is mindenhol a város központi funkcióinak sajátos arculatától függött: ahogyan ezeket az árutermelés lehetőségei befolyásolták. E lehetőségek megjelenése, illetve erősödése a város társadalmi szerkezetének már korábban is bizonytalan egyensúlyát végleg felborította. A szabad királyi városban az ott összpontosuló gazdasági tevékenységet addig szervező feudális polgárság gyengülését, a polgárvárosban az új lehetőségeket kihasználni képes elemek erősödését eredményezte, mindkét esetben a társadalmi szerkezetnek — objektíve — már a tőkés fejlődés irányába mutató átformálásán munkálkodva. A változás ereje és minősége ennek során a társadalomban

háromféle elem legalább valamelyikének megjelenésében, illetve megerősödésében és ennek során belső átalakulásában is jelentkezett. Ezek: az elsősorban a kereskedelemből kiemelkedő tőkés vállalkozó, a tőkés rend majdani kispolgárának állapota felé tartó réteg és a városi bérmunkásságnak az a fajtája, melyből később a polgári társadalom agrár- és ipari proletariátusa már közvetlenül fog kinőni. Negyedik elemként, a központi funkciók sajátos válfajaként a város lesz gyűjtőhelyévé egy-egy régió bizonyos értelmiségi jellegű funkcióinak és az ezeket ellátó elemeknek is.

E típusok közül a tőkés vállalkozó sajátosan városias, sőt elsősorban nagyvárosias elem. Először a kereskedelemben tűnt fel, méghozzá a terménykereskedelemben. Ez a kereskedelmi ág csak a századforduló háborús éveitől vált jelentőssé, méghozzá úgy, hogy nem támasztván versenyt, nem sértette a hagyományos városi kereskedelem érdekeit. A terménykereskedelem sikere igen sok, részben állandó jellegű, részben időleges tényező függvénye (az időjárástól kezdve a nagypolitikáig, vagy a hadi helyzetig): a bukás sokféle lehetősége mellett a szerencsés ember így sokat is nyerhet rajta. A hagyományos városi kereskedő polgársággal csak azóta került ellentétbe, amióta az így szinte észrevétlenül felhalmozódott tőke a város hagyományos gazdasági élete felé fordult, most már a céhes ipart próbálva megszervezni és alárendelni a kereskedelem igényeinek, egyszerre meg is támadva a kézműves iparos önállóságát, ugyanakkor állandó megrendeléseivel biztosítva is annak létfenntartását — végül is így vagy úgy teljes sikerrel. A vállalkozó mire eddig eljutott, már bekerült a város falai közé, és karrierje utolsó, befejező lépéseként megszerezte a teljes jogú városi polgár elválaszthatatlan velejáróját, ingatlant szerezvén a városban.

A majdani kispolgárság ősének tekinthető, funkciójában máris a kispolgárság szerepét betöltő réteg erősödése nagyrészt már a városfejlődés kisvárosi, polgárvárosi szférájában zajlott le. Korábban központi jelentőségű egyes ipari, kereskedelmi funkciók háttérbe szorulása folytán itt ugyanis olyan gazdasági ágak is élet-, sőt fejlődésképesnek bizonyulnak, melyek nagyobb városon belül az ott kibontakozó tőkés vállalkozásokkal vagy importkereskedelemmel szemben már esélytelenek, vagy pedig a helyi igényeknek az árutermeléstől is alátámasztott erősödése folytán a nagyvárosi céhes termelés révén már nem elégíthetők ki. Ez a kisiparosság és részben a nagyvárosi, illetve falusi legalacsonyabb rendű kiskeres-

kedő: a szatócs, részben az általában városi bázisú és növekvő létszámú házaló, vándorkereskedő elem, továbbá a vendéglátással foglalkozóknak immár a falvakban is megtelepülő rétege most gyorsan és erőteljesen gyarapítani kezdi e sajátlagosan kispolgári funkciójú, jellegű elemek létszámát.

Mindezeknek az elemeknek az erősödése együtt jár — s éppen ugyancsak itt, a városokban — a modern bérmunkásság első elemeinek megjelenésével, úgy, amint ennek a polgárosodó városi népességnek, illetve az államnak e népességhez kapcsolódó igényei fogják meghatározni — egyúttal e társadalom további útját is kijelölve — a városi népesség viszonylag kedvezően kialakított iskolaügyét is. És a városi polgárság átalakulásának e — mint láttuk, oly komplex — folyamatában megváltozik végül a polgárságot alkotó egyes nemzetiségek aránya és funkciója is mind gazdaságilag, mind társadalmilag.

A magyarországi városok ugyanis — kivált a teljességgel polgárosultak — még etnikailag homogén környezetben is általában több nemzetiségűek voltak, és bár a szorosabban vett városi intézményekben ez korábban csak igen ritkán fejeződött ki, a század elején a városi polgárőrségek felállításakor egyszerre nagyon is észrevehetővé vált, sőt intézményes formát is nyert. A városok többségében a polgárőrségek ugyanis egyszerre nemzetiségek szerint kezdtek szerveződni; etnikai különbözőségüket az egyenruhák még egyazon városon belül is nemzetiségenként eltérő volta külön hangsúlyozta, mindenhol kiemelve az illető etnikum ruházkodásának jellemző vonásait. Általában egy-egy több nemzetiségű városban külön német és magyar egységek alakultak, de volt magyarországi város, ahol ezek mellett szerb (rác) vagy horvát (illír) alakulatokat is szerveztek. Az így létrejött egységeken belül azonban sok helyütt — legalábbis a nevek tanúsága szerint — az eredeti etnikumok keveredése is megfigyelhető. A német elem még majd mindenütt nagy súlya és a keveredések ellenére is, az összkép elég egyértelmű: a városokban — kivált azok vezetésében — korábban oly erős, sőt kizárólagos német polgári elem súlyának már induló csökkenését, a polgárság (és kivált a majdani kispolgárság) soraiba pedig a várost körülvevő vidék etnikumának benyomulását mutatja. Ám mindez nem csupán — sőt talán nem is elsősorban — etnikai kérdés: a polgárság állományának etnikai átalakulása végül is új oldalról világítja meg és bizonyítja a városok központi gazdasági funkcióiban

kibontakozó, már ismertetett változásokat. Mert a német polgárság térvesztése többnyire a hagyományos gazdasági ágaknak, vagy legalábbis a kereskedelmi kapcsolatok hagyományos irányainak megváltozására, egy idegen etnikum előrenyomulása pedig új ágazatok és kapcsolatok megjelenésére is utalni látszik.

És valóban: a polgárság és a funkciójában már tényleges, réteghelyzetét nézve még csak leendő kispolgárság és funkciói ilyen, etnikumok szerint is végbemenő átrétegződésének, és ezzel a városi társadalom profilja és funkciói változásának kapcsolata is szinte mindenütt megfigyelhető. A negyvenes évekre a horvát városokban megerősödött horvát kereskedelmi tőke a közvetlen földközi-tengeri és balkáni kapcsolatok megerősödését, a hajóépítés és általában a hajózás kibontakozását hozza magával. A szerb kereskedő réteg megerősödése a Bácskában a régi balkáni kereskedelmi kapcsolatok megtartásán túl a terménykereskedelem és a dunai hajózás fejlődésével van összefüggésben; a határőrvidéken a szabad katonai városok különleges státusa lehetővé teszi a szerb kereskedők tevékenységének a hagyományos termény- és állatkereskedelem mellett a fakereskedelemre is kiterjedő fellendülését. Ugyanakkor az ország belsejében a 18. században még oly erős szerb kereskedelmi központok (Eger, Miskolc, Szentendre, Székesfehérvár stb.) ekkorra már sokat veszítenek jelentőségükből, és lassan el is néptelenednek, illetve megkezdik asszimilációjukat: mindez az őket körülvevő régiókban a balkáni kereskedelem jelentőségének csökkenésével is magyarázható. Erdélyben a kivált a levantei és általában a román fejedelemségekkel való kapcsolatot kézben tartó román kereskedők már a századvég óta elkeseredett harcban állnak a korábban itt is igen erős görögökkel és a szászokkal. Behatolnak az utánpótlást nem nyerve lassan hanyatló görögök céheibe, s ezeket elrománosítják, sőt egyes pontokon, mindenekelőtt Brassóban, már a szászoknak is fölébe kerekednek. És bár a Vaskapu szabályozása megosztja a levantei forgalom hagyományos útvonalát, a fejedelemségek saját fejlődése és ott az angol tőke növekvő szerepe pedig csökkenti exportlehetőségeiket, a negyvenes évektől kezdve újabb lassú erősödésüknek lehetünk tanúi. Ugyanekkor a román kereskedők növekvő befolyást szereznek a Bánság gabonakereskedelmi központjaiban is. Szlovák vonatkozásban ez a tendencia szerényebb, de mélyebb: az elsősorban a kereskedelemben érvényesülő horvát, szerb és kivált román polgárias fejlődéstől eltérően

itt főleg a paraszti kispolgárosodás erősödik háziipari cikkek gyártásának és házaló kereskedelmének kibontakoztatásával. Sajátlagosan szlovák kereskedő-polgárosodó réteg hiányát vagy fejlődésbeli elmaradottságát viszont eléggé indokolják a felső-magyarországi városok jelentőségének általános csökkenéséről már elmondottak.

Összességükben nemzetiségenként és ezen belül egyes régiónként is különböző bázisú és erejű polgári tendenciák ezek, ám jelentőségük a nem magyar (és nem német) polgárosodás létrejöttében egyre növekedni fog; nemcsak a városok lakóinak társadalmában végbemenő változást befolyásolva, hanem — és jórészt éppen ezáltal — jelentős, sokban döntő elemeiként a polgári forradalmat e nemzetiségek esetén is előkészítő, és majd ennek egy magyarországi szabadságharc felé mutató útját elgáncsoló politikai magatartásnak is.

A POLGÁRSÁG A VÁROSI ÉS AZ ORSZÁGOS POLITIKÁBAN

A városi központi funkciókat ténylegesen vagy elsősorban ellátó népesség szerkezetéről, alakulásáról kevés országosan összehasonlítható, számszerű idő- vagy térbeli adattal rendelkezünk. 1848-ig az összeírások a népességet még a városokon belül is a feudalizmus kategóriába osztva tárgyalják. Ezen belül szempontunkból egyedül a szabad királyi városi polgárok (illetve polgári családfők) száma nyújt némi támpontot. Ez az 1828. évi összeírás szerint a Magyar Királyságban 25 862 fő volt. Ebből azonban mindössze hét városban volt ezer felett a polgárok száma: Pestnek 1637, Szegednek 1594, Pozsonynak 1522, Debrecennek 1228, Sopronnak 1182, Szabadkának 1083 és Budának 1052 polgára volt. Utánuk még Székesfehérvár következett 930, majd Pécs 844 és Győr 807 polgárral. E 10 város közel 12 ezer polgára az ország polgári családfői teljes számának csaknem felét tette ki. A többi 42 város közül már csak 8-ban volt 500-nál több polgár, 20-ban viszont a polgárok száma még a 300-at sem érte el. A kép az ország regionális fejlődéséről eddig alkotott képpel teljesen egybevágóan, elsősorban a mezőgazdasági árutermelés és a terménykereskedelem hasznát élvező Alföld és Dunántúl legnagyobb központjait emelte ki, a városiasodás korábbi, jellegzetes régiójának, Felső-Magyarországnak teljes háttérbe szorulásával. A polgárjog megadása előfeltételei-

nek nyilván helyenként eltérő voltát is figyelembe véve meglepő, hogy a 15 ezer lakosú Kassának már csak 565, míg az 5000 főt alig meghaladó népességű Breznóbányának 611, Besztercebányának 422 polgára van. Jele ez végül is a városok hanyatló gazdasági jelentőségének, mely éppen a legjelentősebb városokban a vezető réteget — egyetlen, bár eleve kilátástalan, mert egyre hatástalanabb megoldásként — fokozódó elzárkózásra, a polgárrá válás útjának eltorlaszolására készteti.

A teljes jogú szabad királyi városi polgárság rétegén túl már az új értelemben vett polgári egzisztenciájú vagy igényű réteg kiterjedését vagy legalábbis arányait illetőleg jellemző, hogy Pesten, ahol a városi kispolgárosodás feltételei országos viszonylatban kétségtelenül kedvezőbbek voltak, 1848-ra a gazdasági és társadalmi vonatkozásban a kispolgárhoz közel állónak tekinthető egzisztenciák létszáma a körülbelül 110 ezer főnyi népességből, mintegy 12 500 családfő körül kialakult, igen szerény számítással is legalább mintegy 30—35 ezer főre volt tehető. Az immár népképviseleti országgyűlés képviselő-választóinak — tekintettel arra, hogy e szempontból gyakorlatilag csupán a 12 500 családfő jöhet számításba — ez még így is több mint a kétszerese: tehát a rétegnek csak mintegy fele lép túl vagyonilag a választójogi cenzus legalsó határán.

E réteg számára ugyanakkor — és nem meglepő módon — már egyre csekélyebb gyakorlati jelentőséggel bírt maga a városi polgárjog, hiszen ez már csaknem teljesen elveszítette bizonyos városi tevékenységre szinte kizárólagosan jogosító korábbi funkcióját. Annyira jelentéktelenedve, hogy az 1840-es években már a polgárrá válás megnehezítésére korábban használt adminisztratív korlátozásokra sem volt szükség. Sokan még a tehetős emberek közül sem igyekeztek megszerezni a polgárjogot. Az elzárkózás tehát kétoldalú. Így nem meglepők a polgárjoggal rendelkezők alacsony létszámáról az 1828. évi összeírásban közölt adatok, miként az sem, hogy Pesten 1848 küszöbén is csak alig 2000 a polgárok száma, Székesfehérvárott 1000, Pozsonyban alig 1500, Szatmárnémetiben éppenséggel csak 450: annyi, mint a fele akkora Nagyszombatban. A polgárjog sorompóinak lezárulására jellemző, hogy az 1802 és 1831 között eltelt 29 év alatt Pesten már csupán mintegy 2700, Székesfehérvárott — kétségtelenül liberálisabban — alig 1200 új polgárt vettek fel; Pesten 1831-től 1848-ig is csak 2050 új polgár felvételére került sor. Ugyanakkor korunkon végig növekedni látszik a nemességet nyerő polgárok és polgári értel-

miségiek száma. Hogy emögött a polgár erősödő s valóságos igénye áll-e a nemesi rang elnyerésére, vagy (az új nagybirtokosságnál) a nemesi rang csupán következménye annak, hogy a háborús hadiszállításokból maradt adósságait a készpénzzel fizetni nem képes udvar egyes korábbi kamarai uradalmak adományozásával egyenlítette ki (ami megkövetelte a tulajdonos megnemesítését is), egyelőre nem világos. Kétségtelen azonban, hogy a nemesi rang a puszta címkórság kielégítésén túl ekkor még társadalmilag és gazdaságilag egyaránt nagyon is reális előnyöket jelentett.

Ám ekkorra már a polgárjog utolsó reális funkciója: a részvétel biztosítása a városi közügyek intézésében is, jórészt illuzórikussá vált. Ez a lehetőség ugyanis ekkorra már a legtöbb városban az élethossziglan választott külső tanácsnak: a választott polgárok igen csekély létszámú testületének jogkörébe ment át. Ám a magát minden ellenőrzéstől hovatovább függetlenítő, bürokratikus elitté váló belső tanács, a magisztrátus még ezeknek a polgárjoggal ugyan rendelkező, de többségükben inkább csak még a feudalizmus keretén belüli kispolgároknak a véleményét is egyre ritkábban kérte ki. Nemcsak a város országgyűlési követét delegálta a magisztrátus (természetesen saját kebeléből), hanem a külső tanács által intézett tisztújítás is csak a magisztrátus jelölése alapján történt. Amikor pedig az 1827. évi törvények által kiküldött országos bizottság legalább a tisztújítás jogának az egész lakosságra való kiterjesztését javasolta, a városi követek élénken — és sikerrel — tiltakoztak. Ennek következménye lett az, hogy a negyvenes évekre a városok teljes jogú országgyűlési szavazati jogának előfeltételeként minden oldalról elismert igénnyé vált a városok belszerkezetének demokratizálása, biztosítékaként annak, hogy a szavazati jog nem a városok, többségében a kormánytól függő és nem is túl magas színvonalú, konzervatív bürokratikus vezető rétegét fogja erősebben és még nagyobb súllyal szóhoz juttatni.

A demokratizálási igény nyomásával szemben a szabad királyi városok, illetve az őket irányító és politikailag képviselő csoportok ugyanis egyre erőteljesebben az udvar felé fordultak, és azzal egyetértésben — bár részben különböző indokokból — hajlamosak voltak immár az egész fennálló rendszer megkövesítésére. A demokratizálás igénye ugyanis összetett igény, mely mögött, a városvezetőségek által jól megérezve, többféle erő sorakozik. Egyrészt kétségtelenül szerepe van benne egyfajta nemesi

igénynek a már a századforduló körül is nagyszámú városlakó nemes lehető kivonására a város joghatósága alól. Olyan évszázados törekvés ez, amely ez idő alatt számos kísérletben jelentkezett, de miután többékevésbé kudarcot is vallott, az 1828. évi bizottsági munkálatokban újból különös hangsúlyt kapott. Ez az agresszív és reakciós törekvés a reformkorra kétségtelenül elősegítette a szélesebb polgári rétegek politikai magatartásának megmerevedését a nemesi politikával szemben. A demokratizálás igénye másrészt együtt járt a városok gazdálkodási ügyekben eddig közvetlen kamarai alárendeltségének megszüntetését, és a város minden szempontból a helytartótanács alá rendelését kívánó igénnyel. Ez a városoknak a kamarán át az udvarhoz fűződő közvetlen kapcsolatát gyengítve, a rendi befolyást erősítette volna felettük. Ilyen körülmények között pedig konzervatív szempontból különösen veszélyessé válhatott volna, ha a magisztrátusokat szélesebb rétegek bevonásával választják. Egyrészt veszélyeztette volna a várost vezető zárt (főleg a hanyatlani kezdő városokban már patríciátussá merevedett) csoport egyeduralmát, másrészt, lehetőséget adva a még feudális polgári jogokkal rendelkező kispolgári rétegek igényeinek szélesebb körű érvényesülésére, esetleg már a városok országgyűlési állásfoglalását is befolyásolhatta volna. Ez utóbbi veszélyre már az 1828. évi bizottsági munkálatok értékelésénél is aggályosan és idegesen figyelt fel Reviczky gróf, magyar kancellár. Már csak azért is, mert a rendi befolyás erősödése ezekre az évekre egyre inkább az abszolutizmussal szemben álló ellenzékiség befolyásának növekedésével vált azonossá.

A városi belszerkezet demokratizálásának ilyen, végül is a legmagasabb országos politikáig elnyúló veszélyeitől fenyegetve, udvar és magisztrátusok annál is inkább egymásra találtak, minél világosabbá lett számukra, hogy a fent említett közvetlen veszélyeken túl egyrészt a demokratizálás révén, ha nem is azonnal, de végső fokon a városi népességnek azok a rétegei jutnának irányító szerephez, akiknek érdekei a városok új központi funkcióihoz kapcsolódva természetszerűleg ellentétesek az abszolutizmus és általában a feudális rend érdekeivel. Másrészt félő lett, hogy a polgári átalakulás legelső várható következményeként életbe lépő, immár polgári szempontú választójog a szabad királyi városok polgárvárosokkal és mezővárosokkal szemben hátrányosabb politikai képviseleti arányát eredményezné. (Az 1848 : V. tc. alapján lebonyolított választások utólag két-

ségtelenül az aggodalmaskodókat igazolták: a központi funkciókhoz fűződő különleges érdekek megfogalmazását és képviseletét ekkorra ugyanis egyre inkább az új típusú városok vették át.) A konzervatív városi magisztrátusok és az udvar gyanakvását még csak erősítette az a felismerés, hogy a városi polgárság bevándorlás útján történő utánpótlása lassan megállt, és a demokratizálódási folyamat nyilvánvalóan egyre több magyar — illetve nemzetiségi vidéken nemzetiségi —, de mindenképpen már csak kisebb számú német elemet hoz a városok jó részének eddig hagyományosan német vezetésébe. E tényező erejére különösen jellemző, hogy az 1828. évi bizottsági munkálatok tárgyalása során éppen a nevét frissen megmagyarosított és már a nemesítés küszöbén álló soproni követ még mindig azt fejtegette, hogy a városoknak a kormányra és az udvarra van szükségük támaszként. Ez ellen a debreceni és budai követek tiltakoztak a legélesebben. Előbbiek már csak városuk hagyományaiból is könnyen megérthető közfelfogásuk miatt; utóbbiak álláspontját a budai városvezetés magyar vagy magyarosodó értelmiségiekkel ekkor már erősen telített volta teszi érthetővé.

Az abszolutizmus politikájának támogatása megmerevítette a városi magisztrátusok nagy részének állásfoglalását a polgári átalakulás más kérdéseiben is. Ám a polgárosodó, de ugyancsak konzervatív és aulikus arisztokrata helyzetével ellentétben a szabad királyi városok vezető rétege számára a polgári átalakulás késleltetése különösen veszélyes volt. E városok nagyobb része ugyanis egyrészt olyan viszonyokat merevített meg, melyek a városfejlődést is lelassították, másrészt ezáltal egyre nagyobbra növelték a városon belüli, már amúgy is sokoldalú társadalmi ellentéteket: konzervatív politikájuk így sokkal közvetlenebbül hatott, és váltott ki ellenhatást, mint az arisztokráciáé.

A magyarországi feudalizmus utolsó évtizedeinek társadalmi-politikai harcába így a polgárság új és régi rendje közötti sokoldalú konfliktus is belépett, szerves — bár az új polgárság országos intézményes politikai képviseletének hiányában kevésbé szembetűnő — részeként a változásnak, mely a polgárság vonatkozásában is átalakította a kor politikai harcvonalait. Azokat a harcvonalakat, melyekhez éppen korszakunkra egy további, s egyre élesedő — elsősorban ugyancsak városi keretekhez kötött — társadalmi konfliktus harcvonalai fognak csatlakozni: ezek mentén pedig immár nem régi és új típusú polgárok vagy kispolgárok.

hanem mindkettővel szemben állva, ha még nagyon eltérő mértékben és módon is, de már a tőkés jellegű bérmunkaerő egyre növekvő tömegei sorakoznak fel.

A VÁROSI BÉRMUNKÁSOK

A tőkés jellegű bérmunkaerő korszakunk folyamán megjelent Magyarország iparában is. Útja azonban itt összetettebb, mint a mezőgazdaságban volt. Nemcsak az ipari termelési mód új, bontakozni most kezdő fokozatai: a manufaktúrák vagy éppenséggel egy-egy immár gépi nagyipari vállalkozás teremtették meg a számukra megfelelő munkástípust, hanem a hagyományos céhesipari termelési eljárás és vele együtt annak termelési viszonyai is, melyek átalakulásukban közelednek a tőkés termelési viszonyokban meghatározott helyzet felé. A céhes mesterlegény e folyamat során — annak döntő fordulópontján — megszűnik a céhes munkamegosztás elengedhetetlen szerves alkotórésze lenni (mint ahogy maga a céhes munkamegosztás összhangja is bomlásnak indul a verseny és a polarizáció nyomására). Az a szerves kapcsolatra épülő viszony, amely a mestert és legényét a korábbi évszázadok folyamán a munkamegosztásban még jól-rosszul egymáshoz fűzte, ezekben az évtizedekben gyorsan eldologiasodik, és véget ér: a feudális szervezet még élő, de egyre gyengülő burka alatt egyre inkább a munkaadó tőkés és a bérmunkás viszonyának képét véve fel. E képen pedig a régi patriarchális kapcsolat egyes még megmaradt elemei, mintegy csökevényei, csakhamar már nemcsak groteszkül, hanem egyre kényelmetlenebbül is: a valóságos munkaviszonyok egyre feleslegesebb tehertételeiként fognak feltűnni mester és legénye számára egyaránt. E konfliktus összetevői a hagyományosan a mester által legényei számára nyújtott ellátás, szállás leromlása éppúgy, mint a munkaköri kötelezettségek hagyományosan szabályozatlan volta és ennek kapcsán a legények háziszolgai — vagy legalábbis egyre inkább ilyennek tűnő — munkákkal való megterhelése. Ugyanígy ide tartozik a legény szegődési szabadságának korlátozása, ugyanakkor a felmondási idő rá nézve hátrányos szabályozása, vagy az, hogy a betegellátás és -segélyezés céljára befizetett összegeket a mesterek kezelik. A régi céhes rendszer megannyi intézménye immár leplezetlenül visszájára fordul, és egyértelműen a legények kiszolgáltatottságának eszközévé válik.

Ezen túl azonban az, ami céhes mester és legénye viszonyának megváltozását legjellegzetesebben mutatta, a munkabér és a munkaidő problémáinak egyre nyersebb jelentkezése volt, annak egyre világosabb érzékeltetésével, hogy a legény számára az önállósulás hagyományos útjai immár rendkívül beszűkültek. Egyre sűrűbben jelentkeztek a panaszok részint a munkabérekre, részint pedig a munkaidő megállapítására. Egyre sűrűbbek a panaszok az önállósodást lehetővé tevő mestervizsga, s az ehhez kapcsolódó remeklés megnehezítése miatt. Kicsinyes és rosszindulatú praktikák egyre sűrűbben válnak érezhetőkké: valamennyi annak érdekében, hogy az önállósodó legények és így a mesterek számára megnyíló konkurrencia köre minél erősebben leszűküljön, s hogy a tanult mesterlegény élethossziglan se tudjon kilépni céhszervezeten belüli sorsának keretei közül.

Összegezve: a mester—legény viszony patriarchális családias kedélyessége helyére így lép — a jó szemű kortárs szójátékában — egyre inkább a cselédies mogorvaság, annak jeleként, hogy a polgári forradalom előestéjére a céheken belül is visszavonhatatlanul megindult a feudális kötelékek bomlási és a tőkés viszonyok felé mutató folyamata. És hogy ezt a legények is egyre határozottabban ismerték fel, azt itt-ott már jelentkező nyílt mozgalmaik mutatják: például 1802-ben a pesti vargák, 1807-ben pedig a pesti kőműveslegények sztrájkja, később az 1835. évi pesti nagyszabású cipészsztrájk, vagy 1842-ben a pesti szabók között megindult sztrájkmozgalom. Jellemző persze, hogy e mozgalmak a legnagyobb legénylétszámmal dolgoztató és a tőkés ipari vállalkozások versenye által viszonylag még legkevésbé érintett, az árutermelésben még mindig jelentős szerepet játszó szakmákban bontakoztak ki. A segédek általános elégedetlenségét jól mutatják azonban az egyes szakmákban megalakuló, részben nyugat-európai mintákat követő és a hasonló nyugat-európai szervezetekhez is csatlakozó titkos legényszervezetek, melyek esetenként képesek lesznek arra, hogy olykor az országhatáron is túlnyúló hálózatuk révén a nekik nem tetsző mestereket mintegy nemzetközi bojkott alá helyezve, azokat egyezkedésre kényszerítsék; vagy még inkább a legények ellenállási pénztárak létrehozását célzó igyekezete.

Természetesen a céhlegénység maga sem volt egységes réteg még: sokféle különbség tagolta, korlátozva egyszersmind egységes fellépését is. Így határozott különbség volt a városi — elsősorban nagyvárosi és főleg pest-

budai — s a mezővárosi és falusi céhek legényei és viszonyaik között. Világos, hogy a tőkés viszonyok jelentkezésével együtt járó változások legélesebben a nagyvárosban mutatkoztak meg, ahol az iparfejlődés eredményei és a céhrendszer válságának jelei a legélesebben voltak megfigyelhetők; míg vidéken egy-egy regionális, még csak most erősödő vegyes céh területileg és szakmailag szétforgácsolt iparos társadalmában a „patriarchális" vonások még sokkal tovább fennmaradhattak. Ugyanígy éles, sőt élesedő a különbség a hazai és a külföldi munkások között. Az új technikákat vagy eljárásokat hozó, illetve azokba magát már külföldön begyakorolt külföldi legény természetesen kap magasabb illetményt, a hazaiak nagy sérelmére (amit még fokoz az, hogy a külföldi legény kevéssé hajlamos a kiváltságos helyzetét biztosító apróbb szakmai titkainak, fogásainak továbbadására). Egyes szakmákon belül is képződtek külön frakciók, melyek a mesterekhez való viszony, vagy ritkább esetben a munkás idősebb vagy fiatalabb, képzettebb vagy képzetlenebb volta alapján tagozódtak. Végül általában élesek az ellentétek inasok és segédek között. Részint azért, mert a segédek jelentős hányada saját magának a mesterhez való viszonyát, függőségét vetítette ki, illetve ellensúlyozta az inassal szemben tanúsított fölényes, sokszor megalázó, embertelen bánásmódjával, de részint azért is, mert a mesterek nem kis hányadánál megfigyelhető volt a törekvés arra, hogy a segédek munkáját részben inasokkal végeztessék el. Mindezek az ellentétek és az ezek nyomán előálló konfliktusok világosan érzékeltetik a kisipari önállósodás ha be is szűkült voltának, de (a céhes szervezeten belül még nem meglepő módon) erős illúziójának hatását. Ugyanakkor azonban azt, a céhlegények tömegeiben már ébredező felismerést is, hogy sorsuk megoldását már nem elég csupán az önállósodástól várni, hanem azt már a mesterlegényi állapot adottságai között is elviselhetővé kell tenni. E felismerés mögött pedig a proletárrá válás folyamatának kezdődő megérzése húzódott meg.

Ám ha a céhes keretek bomlása legalábbis formailag még nem jutott is el odáig, hogy a céhlegényt immár egyértelműen tőkés jellegű bérmunkássá formálja, az ipari termelés másik ágában, a manufaktúraiparban és az első gépi nagyüzemekben a munka már kezdettől fogva a tőkés termelési viszonyok szabályai szerint szerveződött meg.

A manufaktúra a terméket előállító munkafolyamat teljes szétbontását, a gépi nagyüzem pedig e szétbontott folyamat egyes fázisaiban a mun-

ka termelékenységének gépi úton történő nagymértékű emelését, a kettő együtt pedig a tömeggyártást tette lehetővé. A munkafolyamat részeire bontása nagy tömegben tette lehetővé olyan munkaerő foglalkoztatását, amelynek nincs szüksége arra, hogy — mint a céhes munkás — ismerje az egész munkafolyamatot. Feladata a felbontott munkafolyamat csupán egyes fázisainak tökéletes ismerete és végrehajtása. A munkafolyamat bizonyos pontjain: a munkafolyamat szervezésében, irányításában, a gépi berendezések kezelésében azonban továbbra is szükséges a szakszerűen kiképzett munkaerő. A végtermék bizonyos elemeinek elkészítése pedig még sokáig igényli a céhes kézműiparos bekapcsolását is. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a termelésben olyan ipari munkaerőigény jelent meg, amely a társadalom szerkezetének alakításában eddig ismeretlen volt.

A manufaktúra és a bontakozó gépi nagyüzem ugyanis egészen határozottan és élesen elkülönülő kétféle munkástípust teremt: a termelés folyamatának kulcspontjain álló, műszakilag magasan képzett — és ennek megfelelően jól is fizetett — szakmunkást, és a termelés folyamatában már csak egy-egy munkafázis mechanikus végzésére betanított és e munkafázis elvégzésén túl semmiféle szakismerettel nem rendelkező, betanított vagy még inkább segédmunkás típusát. Gyorsan kiképezhető, munkába állítható, éppen ezért gyorsan el is bocsátható és kicserélhető réteg ez. Soraiban a 18. század végétől a nők mellett növekvő arányban tűnik fel a korai kapitalizmus oly szomorúan jellegzetes munkástípusa: a gyermeki munkaerő. A 19. század első feléből származó, csak töredékes adatok is nemegyszer megdöbbentenek a gyermek- és a női munkaerő kizsákmányolásának kíméletlenségével. Ugyanakkor kétségtelen az is, hogy a fejlődés Magyarországon alapjában véve még nem érintett nagyobb női és gyermeki tömegeket. A magyarországi ipari fejlődés korlátai miatt ugyanis éppen a női és gyermekmunkát elsősorban foglalkoztató textilipari iparágak nem tudtak jelentősen kiterjedni. A manufaktúra- és gyártulajdonosok a városi iparágak többi ágaiban pedig elsősorban napszámosokat foglalkoztattak, akik a néhány, valóban magasan képzett szakmunkás irányítása alatt kifejezetten segédmunkát végeztek.

A hazai iparfejlődés jellegzetes vonásaként azonban a céhes ipar még az átlagosnál is kevésbé volt alkalmas arra, hogy a bontakozó tőkés ipari vállalkozás részére szakmunkásokat képezzen. A kor hazai manufaktúrái

és első gyárai ezért elsősorban külföldről hoztak vállalkozó szellemű, a letelepedésre magas bérrel csábított munkást. A segédmunkaerők és betanított munkások rendkívül alacsony bére mellett a néhány szakmunkás magas bérezése nagyon is kifizetődő volt.

A kor hazai céhes és gyáripari munkásságának létszáma pontosan nem állapítható meg, alakulásának nyomon követése még kevésbé lehetséges. Fényes Elek statisztikája 1846-ban az iparos segédek és inasok összes létszámát a Magyar Királyságban mintegy 78 ezer főre becsülte, a gyári, illetve manufaktúra munkásságét 23 ezerre. A kortárs erdélyi statisztikus szerint a nagyfejedelemségben 1843-ban körülbelül 53 ezer főnyi önálló mesterember mellett az iparos segédek száma legfeljebb 25—30 ezerre, más forrás szerint az egész ipari és kereskedelmi népesség ugyanekkor 67 ezer főre volt tehető. (E két szám nemcsak a királyságéhoz viszonyítva tűnik túl magasnak, hanem ahhoz az 1857. évi adathoz is, mely az erdélyi ipari munkások számát, bányászok és napszámosok nélkül, csak alig 15 ezerre teszi.) Az erdélyi manufaktúrákban dolgozók száma a negyvenes években még alig 3000—4000, bár itt a manufaktúrák jelentős hányada földesúri lévén, a manufaktúrákba alkalmilag vagy rendszeresen bevont paraszti vagy legalábbis e szinten tartott népesség száma ennél jelentősen nagyobb is lehetett.

A mesterlegények területi eloszlása követte a céhes ipar mestereinek eloszlását: elsősorban a városok különböző kategóriáiban (a szabad királyi várostól a mezővárosig) csoportosult. A sajátosan falusi mesterlegények száma — a falusi céhes ipar igen szerény igényei és méretei, s a mestereknek maguknak is jórészt s egyre erősebben jelentkező mezőgazdasági kötöttségei folytán — szükségképpen csekély. Ugyanakkor a céhes szervezet felbomlásának a vagyoni polarizálódásban megnyilvánuló folyamatában a nagy, sok mesterlegényt foglalkoztatni képes mesterek szükségképpen elsősorban a nagyobb városokban tömörültek. Mindez a mesterlegénység rétegét is elsősorban városlakóvá, vándorlásai során is főként a város felé forduló, és a város társadalmának jellegét végül is nem csekély mértékben meghatározó elemmé tette. A városban kiképzett, gyakran külföldön is vándorolt, világlátott céhlegény lebecsülte a falusi céhekben tanult és csak falusi céhekben vándorolt társát. A mesterlegénység a kor városi életében létszámánál jóval jelentősebb szerepet játszott. Minél jobban kilépett a feudális társadalmi rend kereteiből, és ismerte meg ván-

dorlásai révén a fejlettebb, iparosodott országok munkásainak életét, annál inkább képviselt nyugtalanító elemet a feudalizmushoz kötődő városi céhes, vagy ház-, föld-, pénzvagyon-tulajdonos, konzervatív patrícius polgárság számára.

A manufaktúra és a gyár munkására, legalábbis a nagy tömegre, ezzel szemben sokkal inkább a helyhez kötöttség volt jellemző. A gyárak csekély és a központosított manufaktúrákéhoz képest a szétszórtak nagyobb száma, valamint a központi, a végterméket előállító üzemek termeléséhez rendelkezésre álló helyi (főleg női és gyermeki) munkaerő bősége kevéssé tette lehetővé a manufaktúra munkásai számára a helyváltoztatást. Így — bár a manufaktúrák egy része (elsősorban a közvetlenül városias igényekre termelő) a városokba tömörült — többségük a nyersanyagforrások közelében, falusi környezetben, vagy még a falutól is elszigetelt telepeken helyezkedett el, részben elszigetelve még a falu társadalmától is. Mindez abból következett, hogy e tőkés vállalkozások földesurakéi voltak, vagy valamilyen formában (például bérlői viszony révén) kapcsolatban álltak a földesurakkal.

A termelési folyamatban elfoglalt helyének és lehetőségeinek a gyári munkáséval azonos volta folytán itt kell megemlítenünk a bányamunkásság nem kevésbé jelentős rétegét is, bár kifejezetten városlakónak csak egy részük tekinthető. Sajátos réteg ez: egyaránt magában foglal mintegy jobbágyként földesúri függésben álló, valamint városi kispolgári, formailag önálló vállalkozó és végül szabályszerű bérmunkás elemeket. Mindezek azonban nemegyszer nemcsak a termelési viszony, hanem a bányászat tárgya és üzemformája szerint is jellegzetesen elkülönülő csoportokat alkothatnak.

Szemben az archaikus feudális termelési viszonyokat és formákat — ha módosítgatva is — még őrző só- és nemesfémbányászattal, a vas- és rézbányászatban s a hozzájuk csatlakozó kohászatban, valamint a 18. század végétől lassan bontakozó szénbányászatban egyre inkább a szabad bérmunkaerő lép előtérbe; a néhány legnagyobb (elsősorban kincstári) üzemben pedig mindezek az elemek sajátos módon, mintegy egymásra rétegződve keverednek. 1836-ban például a zalatnai aranybányászatot 7838 bányatárs-tulajdonos, 368 aranymosó, 610 olvasztó, 700 szénégető, 1200 fuvaros és 269 hivatalnok szolgálta, a legkülönbözőbb termelési viszonyokban; Selmecen az 1840-es években a bányalegények száma meg-

közelíti az 5000 főt; az ekkor kibontakozó vajdahunyadi vasbányászatban 650, elsősorban bérmunkás dolgozott, több különböző helységben levő munkahelyek között megosztva. A bányamunkásság összlétszámát viszonyaik rendkívül változatos volta folytán nem lehet megállapítani (Erdélyben, ahol kétségtelenül a legfejlettebb és legdifferenciáltabb a bányászat, az 1830—1840-es évek fordulóján körülbelül 11 ezer főre becsülik), de azt, hogy e munkásság ellenállása akár a még feudális, akár a már tőkés típusú kizsákmányolás erősbödésével szemben egyre nő, azt a bányászat majd minden ágában korszakunkon végig tartó, igen különböző mozgalmak megléte bizonyítja. 1790—1793-ban a máramarosi sóbányák munkásainak lázadásáról, 1804-ben a Hunyad megyei boicai bányászok akkordmunka ellen tiltakozó bérmozgalmáról hallunk (1839-ben innen újabb véres megmozdulásokról értesülünk). Ugyancsak 1804-ben a vízaknai és kolopi sóvágók munkabéremelési mozgalma foglalkoztatja a hatóságokat; e mozgalmak 1807-ben és 1810-ben is visszatérnek. 1819-ben a bucsumi parasztok tagadják meg a bánya fejlesztéséhez szükséges jobbágyi szolgáltatásokat. 1837-ben a vajdahunyadi uradalom vasbányászainak bérmozgalma robban ki; a bányászok a munkát is beszüntetik. És szinte az egész korszakon végighúzódik, időnként nyílt zendülésben is kitörve, az Erdélyi Érchegység — a zalatnai uradalom keretében űzött — nemesfémbányászatának igen komplex: munkásokat, parasztokat, kispolgárokat egyaránt érintő mozgalma, mely egy elszegényedett magyar nemesasszony, Varga Katalin nevéhez fűződik. Mindezen mozgalmaknak különös lendületet ad a bányamunka rendkívül veszélyes és egészségtelen volta : mindenekelőtt a föld alatt fenyegető sokféle baleset (omlás, robbanás) veszélye, emellett a bányászt és a kohászt különösen sújtó betegségek: ólommérgezés, a különböző vegyianyagok kigőzölgése, ízületi betegségek, a tbc állandósulása. Ezekhez járul a hagyományos bérezés alacsony volta, a már régóta meglevő, a szociális biztosítást nyújtó társládák terhei, és végső következményként a már modern proletárt oly jellegzetesen sújtó eladósodás.

Míg a céhszervezeten belül az önállósulás útjának minden beszűkülése és megnehezedése ellenére maga a kézműipari munka jellege végül — főleg elvben, de részben a gyakorlatban is — még lehetővé tette a szívós mesterlegény önállósulását — bár önálló kistulajdonosként való fennmaradását már korántsem biztosíthatta —, addig a manufaktúra, a gyár

vagy a bánya munkása számára ezek az utak már eleve és örökre, még elvben is zárva maradnak. Alapvetően a tőkés tulajdonforma — ám ezen kívül még az üzem munkája során szerezhető szakmai ismereteknek is csupán a termelési folyamat egy részére kiterjedő, tehát egyoldalú volta — eleve lehetetlenné tette a munkás számára az önállósodást (leszámítva néhány amúgy is magas jövedelmű, a folyamatot irányító, teljes szakképzettségű szakmunkást). A proletariátus kialakulásának széles folyamatán belül a céhes és a tőkés üzemben dolgozó munkás útja korszakunkban így még jórészt különválva, egymással csak kevéssé érintkezve, megosztottan vezet a majdan egy osztállyá formálódás irányába.

A ZSIDÓK

A magyarországi feudális társadalom bontakozó polgárosodásával együtt, annak ütemét szinte pontosan követve alakul korunkban egy másik társadalmi réteg útja és fejlődése is. A tőkés jellegű bérmunkaerőtől eltérően e réteg nem sajátosan új eleme a hazai társadalomnak. Ha rétegkénti jelenléte kontinuitását a török uralom kora másfél évszázadra megszakítani látszott is, funkciója a társadalomban már a feudalizmus korábbi évszázadaiban is igen jelentős lévén, érthető, ha a felszabadító háborúk után magához térő országban csakhamar ismét felelevenedik, megindítva az őt ellátó társadalmi réteg újjáalakulását is. E réteg, a zsidóság, funkciójának (kivált a polgárosodásban rendkívül elmaradott Kelet-Közép-Európában) rendkívüli jelentősége ellenére azonban még a 18. században is ki volt rekesztve a társadalom feudális szerkezetéből. Beillesztését ebbe (funkciójának immár s egyre inkább tőkés és így természetszerűleg élesen antifeudális jellegén túl) külön megnehezítette a zsidókkal szemben fennálló jogi megkülönböztetés s a korábbi évszázadokból fennmaradt rengeteg előítélet, melyek a feudalizmus és a bontakozó tőkés viszonyok konfliktusához az ideológiai alátámasztást is megadták; a kapitalizmus jelentkező problémáit zsidókérdésként kísérelve meg bemutatni.

Ennek ellenére korszakunk azáltal és abban a mértékben, ahogy a gazdasági fejlődés erői megindítják a feudális társadalmi szerkezet szétbomlását, a tőkés viszonyok első nyomaival együtt megkezdi a zsidóság vonzását a szerkezethez: az új funkciók nyomán szerves kapcsolódását is

egyre több ponton téve lehetővé. Persze e vonzás, majd kapcsolódás a szerkezetnek éppen nem a feudalizmust konzerválni, hanem azt belülről szétrepeszteni készülő, szándékozó elemei részéről indul meg, s ők azok, akik felé az a zsidóság részéről irányul: az eddig, a feudalizmusban a társadalmon kívüli zsidóság és a társadalom kapcsolatát immár minden téren a fejlődés új, polgári viszonyai révén teremtve meg. Olyan igényeket támasztva ezáltal, melyek kiteljesülésének ha még intézményes előfeltételeit is csak a polgári forradalom fogja megteremteni, de éppen megjelenésük már most jelentős motorja lesz a forradalmat előkészítő társadalmi progressziónak. Az emancipáció egyrészről, az asszimiláció más részéről: a zsidóság hazai és a társadalomszerkezetben elsősorban a polgárság (és általában a polgárosodás irányába ható erők) kapcsolatát korunkra e két igény: irányuk ellentéte és ugyanakkor egysége fogja meghatározni.

Kétségtelenül: a zsidóság, illetve — s valójában — az általa ellátott funkció a gazdaságnak elsősorban a mezőgazdasági árutermelés kibontakozása által jellemzett fejlődésében éppen korszakunkra válik rendkívül jelentőssé. Az árutermelés által a gazdaság további fejlesztésének lehetőségei és igényei egyre több pénztőkét igényeltek. Ezzel azonban éppen az árutermelésben elsősorban érdekelt nemesség igen kevéssé rendelkezett. Nem rendelkezik megfelelő mobil tőkével a hagyományos városi polgárság sem, hiszen ipari tevékenysége elsősorban a városban termelt iparcikkek előállítása és forgalmazása körül alakult ki, s kereskedelmi tevékenysége is főként a városi lakosság és a környező falvak különféle szükségleteinek kielégítésére szorítkozott. A csekély vásárlóerejű nemességgel és a még szegényebb parasztsággal kötött üzletek (néhány valóban nagyszabású elosztó kereskedőtől eltekintve) nemhogy nagyobb felhalmozást nem tettek lehetővé számára, hanem a szükségképpen hosszú lejáratú viszonteladói áruhitelek még szerény forgótőkéjét is mértéken felül lekötötték. A külföldön élő terménykereskedő tőkés számára amellett, hogy a távoli országgal való kapcsolat nem látszott kifizetődőnek, riasztóak voltak a hitelbiztosítás feudális akadályai. A magyarországi mezőgazdasági árutermelés már a 18. század utolsó harmadától új funkciót igényelt: a mezőgazdaságot indító hitelekkel ellátni és felfutása alatt — terményei felvétele által — folyamatosan finanszírozni is képes belső, hazai vállalkozást. Ennek során a termékek értékesítésével foglalkozni képes és amel-

lett bizonyos tőkével is rendelkező elemek bekapcsolódását, illetve ilyenek létrehozását.

Így azután az árutermelésre áttérni kezdő magyarországi nagybirtokosságnak hasznára vált, hogy a 18. század második felében — először és még sokáig a nagybirtok árnyékában — zsidó kereskedőelemek jelentek meg. Elsősorban Cseh- és Morvaországból, valamint az ausztriai tartományokból vándoroltak be. Ott kifejtett, többségében hasonló jellegű tevékenységük eredményeképpen már bizonyos kezdőtőkét hoztak magukkal. Ezzel a tőkével a nagybirtokos arisztokrácia szolgálatában — részben az által bátorítva és élvezve a főnemes szolgáló népének kijáró kedvezményeket — megkezdték a nagybirtok terményeinek felvásárlását vagy legalább bizományba vételét s forgalmazását az örökös tartományokban és még távolabbi piacokon is. Ebben — számos adat tanúsága szerint — egyeseket részben családi alapon továbbra is fennmaradt, sőt házasságok által még tovább erősített (Budán, Pozsonyon, Bécsen, Prágán át olykor egészen Amszterdamig, Európa akkor még egyik legjelentősebb tőkepiacáig is elnyúló) kapcsolataik is segítettek. Minthogy pedig a terménykereskedelemben a városok hagyományos polgársága továbbra sem lépett fel versenytársként, a II. József korában vívott, majd a Napóleon elleni háborúk terménykonjuktúrájából, azután a gyapjúkonjunktúrából s a terményfelvásárlás által az örökös tartományoknak a magyarországi mezőgazdasági termékek számára állandó piacot jelentő területeit ellátó tevékenysége révén is, a birtokos osztály mellett elsősorban e réteg gyarapodott.

E folyamat során azonban a zsidók kereskedelmi tevékenysége lassan kezdett túllépni a nagybirtok keretein. A kereskedelem a házalókon, a korcsmárosokon, a falusi boltosokon keresztül felvásárlóként és eladóként egyaránt a parasztot is bevonta körébe (ennek során pedig, sőt részben még előbb, a közbenső középnemesi, valamint a paraszttal együtt a kisnemesi réteget is). A felvásárló tevékenység kezdte szétfeszíteni a feudalizmus kialakította szervezési formákat, kereteket és szabályokat. Ezt a foglalkozást nagy részben zsidó kereskedők űzték. „Nem száradna-e soknak minden produktuma [a magyarnak ti. — V. K.], ha azt házánál nem keresné a zsidó?"[9] — kérdezte Széchenyi. Kérdése világossá tette, hogy a

[9] Széchenyi István, Hitel. Pest, 1830. 140.

hangsúly nem a zsidóságon, hanem olyan funkció megjelenésén és előtérbe nyomulásán van, amely már a feudalizmus gazdasági rendjén kívül, sőt azzal szemben áll, és azt bomlasztja. E tevékenység ellátására a feudális társadalomból eleve kizárt zsidóság objektív helyzetéből kifolyólag — a földbirtokszerzési tilalom, a városi letelepedés korlátozása stb. miatt — egyenesen rá is kényszerült.

E fejlődés során a felvásárló tevékenység eredményeként felhalmozódott tőke csakhamar hitelforrássá is vált, majd a céhes szervezeten kívüli, már nagyüzemi tőkés ipari vállalkozás mozgatójává is lett. Kezdettől a hitelhez és az iparhoz kapcsolódó funkciói révén a zsidóság a hazai gazdasági fejlődés modernizálásának élére lépett. A magyar nemesi birtokosoknak nyújtott hitelek fejében zsidó tőkések már gyakran kiterjedt bérletekhez jutottak, köztük olyan jelentős pesti nagykereskedők, mint Ullmann, Wodianer, Strasser Salamon és mások, valamint a bécsi nagybankok is, melyeknek ugyancsak nagy része zsidó kézben volt. Főnemesek voltak adósai a frankfurti Rothschild, a bécsi Pereira, az Arnstein és Eskeles, a Biedermann és (a nem zsidó) Sina bankházaknak. A Biedermann (és az ugyancsak bécsi Steiner és társa) cég 1842-ben csak a baranyai Batthyány-birtokokról már körülbelül háromnegyed millió pengő forint, és még 1813-ból származó 254 ezer váltóforintos (mintegy további százezer forintnyi) betáblázott követeléssel bírt. Hogy a bankárok jól látták az iparosodó örökös tartományokon kívül Nyugat-Európa élelmiszerellátási igényeinek kielégítésében és a vasútépítésekben rejlő lehetőségeket is, azt a nagy összegű, saját forrásból nyújtott belföldi hiteleken túl mutatja az Arnstein és Eskeles cég nagy terve is, mely a váltótörvény behozatala után a magyarországi hitel megjavult feltételeire hivatkozva hétmillió forint alaptőkéjű nemzetközi vállalkozás létrehozatalát tervezte magyar nemesi birtokokra nyújtandó hitelek céljából. (A terv a tőkekivitelt ellenző belga kormány ellenállásán egyébként meghiúsult.)

A zsidóságnak a magyarországi mezőgazdasági árutermelés finanszírozásában és bonyolításában játszott ilyen jelentős szerepe teszi érthetővé azt, hogy az árutermelésben egyre szélesebben érdekeltté vált nemesség a 19. század első évtizedeiben már erőteljesen pártolta a zsidóság helyzetének stabilizálását, intézményesítését, és ezáltal mozgási szabadságának bővítését. Ugyanakkor azonban az a tény, hogy e funkciók csakhamar

kiterjedtek a kereskedelmi tevékenység más területeire is, ellenszenvet és ellenállást váltott ki a hagyományos városi polgárságból.

A hagyományos városi kereskedő polgár világosan felismerte, hogy a korábban ebben oly tevékeny görögök helyére lépő zsidó kereskedőknek egészen a falusi fogyasztókig lenyúló mozgékony kereskedelmi hálózata, a boltosokkal és vándorkereskedőkkel együtt előbb-utóbb és egyre teljesebben át fogja venni a kézműáruk, iparcikkek eladását is, mégpedig az eddig az e városi polgárok által ellátott kereskedelem elosztó tevékenységének egyre teljesebb kikapcsolásával. Míg korábban a görög és rác vándorkereskedők s részben a városi kis szatócsok ellen vívtak harcot azok választékának korlátozására, most egyre inkább, de egyre csekélyebb sikerrel a zsidók ellen fordultak. A főleg zsidók által folytatott házaló kereskedelem azonban fenyegetést jelentett a céhes iparos számára is, mert annak termékével szemben ez a kereskedelmi hálózat a külföld olcsó manufaktúraáruit továbbitotta a fogyasztókhoz. A rendkívül összetetten bontakozó konfliktus egyik oldalán már 1790-ben éppen a legnagyobb városok megkezdték a falaik közé a császár 1785-ben kelt engedélye alapján már behúzódott zsidók kiűzését. A kereskedelmi testületek panaszaiban pedig az egyik központi helyet foglalják el a zsidóknak — elsősorban a házalóknak — a települt kereskedőt fenyegető versenye elleni tiltakozások. A barikád másik oldalán a magyarországi zsidóság legvagyonosabb, legtekintélyesebb képviselői immár a teljes szabad vallásgyakorlatot, a szabad költözést, az ingatlanszerzés és az iparűzés szabadságát, a teljes tanulási szabadságot, büntető ügyeikben az úriszék illetéktelenségének kimondását és a városi polgárjog megszerzésének lehetőségét kérték az országgyűléstől. A nemesek pedig saját jól felfogott érdekeiket követve az 1790 : XXVIII. tc.-ben kimondták, hogy azok a zsidók, akik valamely szabad királyi városban (a bányavárosokat továbbra is kivéve) 1790. január 1-én már ténylegesen bent laktak, onnan ki nem mozdíthatók, s ha időközben elűzték volna őket, meg kell engedni visszatelepülésüket.

A törvény meghozatalában az udvar is érdekelt volt, hiszen jól látta, hogy a zsidók tőkéjének bekapcsolásával megélénkülő gazdasági élet hasznának lefölözése az állam számára jelentős bevételi forrásokat nyit meg. A nemesség azonban még tovább is hajlamos lépni. Az 1790—1791. évi országgyűlés által kiküldött bizottságok közül a publico-politicummal

foglalkozónak egyik javaslata végső fokon már a zsidóság egyenjogúsítása irányába mutatott. Sorsa azonban ennek is az lett, ami a többi bizottság javaslataié: csak az 1825—1827. évi országgyűlés után bukkant ismét napvilágra.

Az árutermelés lehetőségeinek a 19. század első négy évtizede alatt Magyarországon kibontakozó széles köre elsősorban azokat a funkciókat erősítve tovább, melyeknek ellátásában jelentős része volt az országban élő zsidóságnak is, lassan megindította a feudális társadalomszerkezet átalakulását. Az e funkciókat ellátó rétegeken belül így erősödött a zsidóság helyzete. A kereskedelmi testületek tiltakozása ellenére az 1840 : XXIX. tc. már biztosította a magyarországi bennszülött, illetve itt lakhatási engedélyt nyert zsidók szabad mozgását és (a bányavárosokat továbbra is kivéve) szabad letelepedését, sőt az olyan városokban, ahol ezt már korábban is megtehették, törvényesítette a városi telkek szerzését, továbbá gyárak állítását, kereskedés és kézműipar űzését (bár egyelőre csak zsidó segédszemélyzettel), és 2. §-ában törvényesen is szabaddá tette a zsidók előtt mindazon értelmiségi pályákat, „miknek gyakorlatában eddig is voltak".[10] Megkövetelte viszont tőlük az állandó név használatát (annak jeleként, hogy II. József a zsidókat ugyanezen célból német nevek felvételére kényszerítő rendelkezése nem valósult meg teljes mértékben), a rendes anyakönyvvezetést és magánjogi írásbeliségüknek valamely hazai élő nyelven történő vezetését. E szabályozásnak az 1840-ben az alsótáblán már többséget nyert, s csak a főrendek ellenállásán elbukott teljes egyenjogúsítás felé történő továbbfejlesztésére mind 1844-ben, mind 1847—1848-ban történnek ugyan kísérletek (1849-ben már az első — bár gyakorlatban érvényesülni már nem képes — emancipációs törvényig is eljutva), végső rendezése azonban (a zsidó türelmi taksának 1846-ban egy összegben lefizetendő 1 millió 200 ezer forint váltság fejében történt eltörlésétől eltekintve) már a polgári korszakra fog maradni. Ám e szabályozás így is megadta a zsidóságnak az általa ellátott gazdasági funkciók betöltéséhez legdöntőbb segítséget: a szabad mozgás és a letelepedés jogát a központi funkciók hagyományos pontjain, a szabad királyi városokban.

[10] Magyar törvénytár. 1836—1868. évi törvénycikkek. Bp. 1896. 176.

A korszak magyarországi társadalmára általában jellemző átalakulás alól azonban — az átalakuláshoz legszorosabban kapcsolódó funkciói folytán —, a polgáritól már eleve sem nagyon távoli jellege miatt nem vonhatta ki magát a magyarországi zsidóság társadalmi szerkezete sem. A változás összetett és sokoldalú volt: részint a magyarországi zsidóság létszámának növekedésében, részint differenciálódásának elmélyülésében, részint pedig hagyományos társadalmi szerkezetének kezdődő bomlásában észlelhető. Mindebből következően első lépésként a zsidóság már sajátos, önálló, s ilyenként már nem a feudális rendben, hanem a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyének megfelelően, a polgári társadalom rendje szerint tagolódó társadalmi rétegként szerveződik: kísérletet tesz arra, hogy kilépjen a sokáig hasznos, de már egyre inkább csak korlátozását jelentő feudális érdekkörből. A 18. század második felében induló, a polgári egzisztenciát, illetve annak intézményes alapjait megteremtő két generáció után, az 1840-es évek már ennek az átalakulásnak: az önállósulásnak és az ezzel szükségképpen együtt járó belső konfliktus kezdeteinek korát jelentik.

Az 1840-es évek közepére, önállósulási törekvéseinek és belső konfliktusainak egymással szoros összefüggésben zajló kibontakozásakor a magyarországi zsidóság létszáma a II. József korabeli 78 ezer főről már 250 ezerre nőtt. Társadalomszerkezete még mindig csonka, s a továbbiakban sem fog kiegészülni nemességgel. Úgyszólván teljesen hiányzik belőle a parasztság is, és viszonylag csekély számú az ipari bérmunkásság. Mindkettőt, egyúttal a zsidóság túlnyomó hányadát téve ki, a kispolgárság rendkívül széles rétege pótolja, nagy hányadában azonban a proletariátus életszínvonalán. Legjellegzetesebb képviselője a segéd nélkül, esetleg akár csak bedolgozóként működő kis szabó, cipész, szatócs, házaló, pálinkamérő, korcsmáros: falun, mezővárosban, szabad királyi városban vagy akár Pesten is egyaránt szűkös viszonyok között. Ám e kispolgárság bárhol lakjék és bármilyen módon keresse is kenyerét, végül is polgári törekvéseket táplál, teljes értékű polgárrá akar válni éppúgy, mint az, aki e kispolgárság soraiból kilépve értelmiségi vagy legalább irodai-szellemi foglalkozásra készül adni magát.

A zsidóság azonban nemcsak csonka társadalom volt, hanem a magyarországi társadalmon belül annak csak igen kis részét jelentette. Polgárrá válása (ha most még kívül állt is a hazai polgárság intézményes keretein,

bár sokban előbbre haladott volt, mint a hagyományos polgárságé) sokáig nem maradhatott meg önálló úton; az egész magyarországi társadalom polgárrá válásába kellett, hogy beletorkolljék. És ha a polgárrá válás és a feudalizmustól való önállósodás igényében a magyarországi zsidóság egésze egyetértett is, annak felismerésében, hogy ez a hazai polgárosodó társadalomba milyen mélységig való betagozódás jegyében történjék, már eltérőek voltak a vélemények. Mégpedig attól függően, hogy eddigi útjukon mely rétegek milyen szoros kapcsolatot építettek ki a társadalom polgárosodó elemeivel. Elsősorban a városi (és a minél nagyobb városi), a gazdasági életbe már magasabb szinten bekapcsolódó, túlnyomórészt osztrák vagy cseh eredetű gazdag zsidóság és a nagyvárosi központokban (az itteni középiskolákat, sőt Pesten az egyetem orvoskarát növekvő számban látogatva) formálódni kezdő zsidó értelmiség, sőt a városi kispolgárság előtt fokozatosan kívánatosnak kezdett tűnni az integrálódás.

Ettől eltérően az elsősorban Galíciából érkező, Kelet-Magyarország viszonyai között falusi, kisvárosi környezetben élő, a galíciai emlékekkel a háta mögött a feudalizmus nyomását még közvetlenül érző, a helységben többnyire egymagában, családjával együtt elszigetelten élő szegény zsidó támaszát még nem az új rendszerben látja, hanem görcsösen ragaszkodik a számára védelmet egyedül nyújtani látszó vallási közösséghez, kivált azokhoz, a közösség szervezésében oly nagy jelentőségű elemekhez, amelyeket a vallásos magatartás évezredes, szigorúan szabályozott formái képviselnek. Az egyén biztonsága vagy bizonytalansága az adott társadalomban: alapjában elsősorban ezeknek a gazdaságilag oly tisztán meghatározott helyzeteknek, magatartásoknak szembenállása tükröződik abban a konfliktusban, melynek kezdetei a magyarországi zsidóságban a negyvenes évekre már megfigyelhetőkké válnak. És e konfliktus annál élesebb lesz, minél inkább sürgeti a választ a társadalom ennek, az éppen a gazdaság átalakulásában oly kulcsfontosságú funkciót betöltő rétegnek integrációjával szemben. Józanul látva a zsidó vallás, a vallásos világnézet és magatartás évszázados tradíciójának ellentmondását a zsidók által ténylegesen ellátott, már modern gazdasági funkciókkal — ugyanakkor a vallásnak az integrációt gátló, közösségszervező erejét is —, a társadalom már naivul és türelmetlenül az egész vallási felépítmény azonnali lebontását kezdte követelni. Ebben a magyar politika konzervatívjai és ellenzéki reformerei többé-kevésbé egyet is értettek. A konfliktust csak tovább

mélyítette, hogy az alakuló polgári társadalomba való beilleszkedés — abban a mértékben, ahogy e társadalmi mozgás politikai vetületét is a magyar nemesség fogja megfogalmazni — egyszersmind a magyarosodás igényét is támasztotta, így nemcsak a zsidóságot megkülönböztető morális normáknak, hanem közösségi eszményének — és ennek során először nyelvének — megváltoztatását is igényelve. Ez utóbbival azután olyan problémát vetett fel a zsidók viszonylatában is, mely általában a nemzetiségi konfliktusoknak is egyik fő elemévé lett. Ez a kérdés a magyarországi zsidóságban ténylegesen meginduló — elsősorban jeles egyháziak szónoklatainak megmagyarosodásában megfigyelhető — bizonyos magyarosodás, és (elsősorban a hasonló gyökerű németországi mozgalmak példájára) a vallásos gondolkodás és magatartás polgárosításának irányába mutató első lépések, valamint — a nagy művelődési központokban élő — egyes jeles értelmiségieknek, művészeknek (például Rózsavölgyinek) a reformkor nemcsak társadalmi, hanem sajátlag magyar nemzeti törekvéseivel való messzemenő azonosulása (sőt nemegyszer éppen e törekvések tudatosítása, megfogalmazása) ellenére, a tömegek viszonylatában még 1848-ban is messze volt attól, hogy akár csak frontjainak tisztázásáról is lehetne beszélni. Felmerülése azonban már mindenesetre jelzi, hogy a gazdaság nagy átalakulásának nyomán, a magyar társadalom még kétségtelenül eleve a legpolgáribb funkciókhoz kötött elemében, a zsidóságban is érezhetővé váltak olyan problémák, melyek e polgári funkcióknak, illetve a belőlük kibontakozó fejlődési igényeknek és a vallásilag-nemzetileg meghatározott hagyománynak szembekerüléséből keletkeznek. Egyetlen megoldásuk azonban a teljes polgárosodás és ennek alárendelve a hagyomány minél rugalmasabb átalakítása volt: nehezen járható út, tulajdonképpen semmivel sem könnyebb, mint a feudalizmus kereteinek teljes lebontása volt a nemesség számára. Cserében azonban a magyarországi zsidóság emberi, vallási és nemzeti társtalanságának feloldását, egy teljes társadalmi szerkezetbe illeszkedését, beépülését ígérte.

A POLGÁRI ÉLETMÓD KERETE ÉS MEGHATÁROZÓJA: AZ URBANIZÁLÓDÁS

A feudalizmus utolsó évtizedei polgári életmódjának ábrázolása az életmód tulajdonképpen többféle, egymástól meglehetősen eltérő típusainak bemutatását kívánná meg: megfelelően a városi társadalmakban a differenciáltabb munkamegosztás nyomán előállt gazdag rétegeződésnek, melyet a — városi-polgári életmód egységesítő volta ellenére is még fennálló és eleven — nemzeti sajátosságok is színeznek. Ezeknek csak vázlatos, egyenkénti bemutatása is messze vezetne. Ám minden, már valóban a városiasodás irányába haladó fejlődésben, az életmód legkülönbözőbb típusainak esetén is mintegy közös gyökérként, döntő, általános meghatározóként tekinthető magának a városi környezetnek többé-kevésbé jelentős átalakulása, urbanizálódása. Ennek alapja, mozgatója a város népességszámának növekedése, mely — mintegy a feudalizmus egész válságának szimbólumaként is — bizonyos határon túl már feloldhatatlan ellentmondásba került a régi hagyományos várostípus urbanitásának kereteivel. E keretek fellazulását olykor látszólag a véletlen is elősegítette, azoknak a hatalmas tűzvészeknek a képében, melyek e korban is végigsöpörtek Magyarország városain. Ám a tűzvészek mögött csak látszólag találunk emberi gondatlanságot vagy az azt katasztrófává növesztő, pusztító szélviharokat. Valójában a pusztulás hatalmas méretei a már nagyra nőtt és így összezsúfolódott település, s ugyanakkor a még falusi típusú és technikájú épületállomány és településszerkezet ellentmondását tükrözik.

Tűzvésszel vagy tűzvész nélkül — esetleg olyan óriási árvízzel, mint amilyen 1838-ban Pestet pusztította el —, kétségtelen azonban, hogy a 19. század első éveitől már megindult a hazai városok erőteljes, immár határozott átformálódása, modern urbanizálódása. A középkori városok, amennyiben egyáltalában megmaradtak, ekkor kezdtek kilépni bástyafalaik közül; a városfalakon kívüli, addig jórészt agrárjellegű vagy nyaralókkal beépült, esetleg bizonyos kisiparok által jellemzett külvárosok ekkor lettek egyes pontokon lassanként a belváros szerves folytatásaivá. Ennek érdekében áttörték, majd lebontották a bástyafalakat, vagy legalábbis eltüntették a régi városkapukat. Így tűnt el a 19. század elejéig Pest valamennyi városkapuja, és így kezdődött meg például 1820-ban nagy polgári ünneplés, tarackok durrogása közepette, főpapi segédlettel,

Győr városfalának bontása is. És ha más régi városok, például Körmöcbánya, Kézsmárk, Eperjes, Trencsén, Sopron, Szakolca vagy Nagyszeben falai nagy részükben még álltak is, túl rajtuk, itt-ott a város régi szerkezetéhez szervesen kapcsolódó új városrészek épültek, már többnyire tágas egyenes utcákkal, de legalábbis kényelmesebb, derűsebb házakkal, melyeknek klasszicista vagy később koraeklektikus stílusa csakhamar a belvárosban is helyet kap egy-egy (és majd egyre több) csákány alá került öreg, középkorias vagy barokk ház helyén emelkedő új épületen is. Mindez végül is egyre több helyen felvetette a teljes vagy részleges városrendezés igényét. A tűzvész után újjáépítendő, vagy a bástyák megbontásával újonnan megnyíló városrészek szabályozásának terveként így jött létre Pesten, már a század legelején Hild János terve a Lipótváros szabályozására; és készültek el a húszas évekre — meglehetősen fantáziátlanul ugyan — Győr új városrészének szabályozási tervei. Előbb-utóbb mindenhol elkezdődnek az első részletintézkedések a növekvő város belső forgalmának biztosítására, megindul — kivált egyes alföldi polgárvárosokban — a még középkoriasan zegzugos városszerkezet fellazítása, az utcák (már csak a tűzvészek gyors leküzdéséhez is szükséges) kiegyenesítése, a zugok, zsákutcák eltüntetése.

A legnagyobb régi városok főbb utcái, kivált Felső-Magyarországon és részben a Dunántúl kőbányáktól nem messze fekvő városaiban, ekkor már jó részükben kövezettek. A növekvő forgalom, a viseletek polgárosodásának, városiasodásának nyomására, még a kő nélküli alföldi városokban is megindult legalább a legforgalmasabb terek, utcák kövezése vagy legalábbis sármentesítése. És ha az így lassan egyre rendezettebbé váló városok utcáit még túlnyomó részben földszintes, deszka-, zsindely-, az Alföldön éppenséggel szalma- vagy nádfedeles házak szegélyezik is — leszámítva talán Felső-Magyarország, a nyugati Dunántúl vagy Erdély nagyobb városainak a feudalizmus korábbi évszázadai során épült, emeletes házakból álló városmagjait —, a kortársak már elégedetten szemlélhetik a kor modern magasházainak, az emeletes épületeknek megjelenését immár az Alföldön is, ha csupán a városközpontban, avagy egy-egy fontosabb utcában is. És azt, hogy e házak mind nagyobb hányadát már itt is cserép vagy legalább zsindely fedi.

A városképek hangsúlyos új épületei mindenhol jórészt a központi funkciókhoz vagy közvetve a népességszám növekedéséhez kapcsolódtak.

Az elsőhöz a nagy kereskedőházak, a megyeházak, városházak, kaszinók, iskolák, kollégiumok, vendégfogadók, itt-ott már színházak épületei, kávéházak, díszesebb üzletek sorolhatók; az utóbbihoz elsősorban az immár egyre nagyobb templomok, melyek a polgár- és mezővárosok főterein is megjelennek, mind gyakrabban díszítve klasszicista tornyokkal. A központi funkciót betöltő, a városkép súlypontjait jelentő épületek elsősorban Pesten, de vidéken is — mint Debrecen most megújuló városközpontja: a nagytemplom, a kollégium és távolabb a városháza épületével — klasszicista stílusban épültek. A leginkább polgárosult városokban (például 1838-ban a csak püspöki polgárvárosi rangú Szombathelyen is) a polgárosodás útján tett előrehaladás jeleként városszépítő egyletek létesültek.

A városfejlődés szükségképpen járt együtt a közvilágítás megszervezésével; több város pedig már csatornázni kényszerült legalább legzsúfoltabb városmagját. A város peremén és a város körül sok helyütt részint sétahelyek és közkertek létesültek, részint nyaraló- és villanegyedek építése kezdődött. Mindez ugyan még csak igen szerény kezdet — és a magyarországi városkép a nyugatról érkező utazókban (kivált az Alföldön) inkább az elmaradottság, vagy éppenséggel az egzotikum benyomását kelti —, ám aligha kétséges, hogy a magyarországi város képe, építészeti kerete az áruforgalom nyomán beáramló pénztől és az ezzel összefüggő új funkcióktól el nem választhatóan korszerűsödőben volt éppen úgy, mint (azonos forrásból eredően) a benne kialakuló életmód is, melyre új, gazdagabb és differenciáltabb, kielégítésükbe a kultúra sajátos eszközeit egyre nagyobb mértékben bevonó igények lesznek jellemzőkké: lakberendezésben éppúgy, mint a szórakozás vagy a pihenés módozatainak megválasztásában.

A modern városiasodás mindezen elemeit összefogva, leggazdagabban és legsokoldalúbban, minőségileg is kétségtelenül a legjellegzetesebb módon, kivételesen nagy mértékben, de éppen ezért nem általánosíthatóan, Pest átalakulása tükrözi. A forradalom előtti évekre Pest előkelő negyedeinek klasszicista házsorai már a modern, jómódú polgárság diadalaként határozták meg a város képét, a századelő még többnyire szegényes, barokk és copf stílusú házai által jellegzetessé tett, még a feudalizmustól ihletett városképpel szemben. A város 269 utcájából 116 egészen (sőt közülük néhány éppenséggel gránittal) kövezett, 112 pedig éjszakán-

ként ki is van világítva. A külvárosokban a jórészt még kövezetlen és alig vagy sehogy sem világított utcákban a szegény kispolgár és egyre nagyobb tömegben a proletariátus hajlékai emelkednek a korábbi, elsősorban mezőgazdasági épületek vagy a legszegényebb, már csak részben céhes iparűzők házai mellett, illetve azok helyén. A városkép és -szerkezet így teszi láthatóvá a város és a falai között élő társadalom átalakulását is, ennek fény- és árnyoldalaival együtt. Ám ha természetesen nagyok — sőt a fejlődés kibontakozásával egyre nagyobbak is — a város jómódú polgára és a periférián élő napszámos életmódja közötti különbségek, kétségtelen, hogy annak formáit konkrétan és alapvetően mindig a tényleges urbanizálódás elemeiből számukra egyáltalában elérhető rész fogja meghatározni: a lakhelyekben, annak minőségében, technikai felszereltségében és környezetének látványában egyaránt.

A hazai városhálózat és városi társadalom átalakulása, ennek során egyrészt a hagyományos központi funkciók és az azokat hagyományosan ellátó társadalmi szerkezet meggyöngülése, másrészt bővülése az új központi funkciókat ellátó és várossá most váló helységekkel éppúgy, mint az új funkciókhoz kapcsolódó népességgel; és mindennek összegzéseként régi és új városokból összeálló új szerkezetű városhálózat és országosan új szerkezetű városi népesség kialakulása — melyet már egyre inkább a bontakozó tőkés termelés igényei és az ebből kibontakozó tőkés termelési viszonyok szabályai tagolnak — mind a feudalizmus válságának jellegzetes elemei. A polgári forradalom előestéjére így csik szét a feudalizmus — korábban egyértelműen a szabad királyi városhoz kötött — polgársága is, hogy 1848 után helyét az ország regionális központi funkcióinak ellátásában az e funkciókat igényeivel meghatározó gazdaság változásainak megfelelő, immár az új társadalmi szerkezetbe csoportosuló új polgárság vegye át, magába olvasztva minden, az új központi funkciókat ellátni képes elemet, tekintet nélkül annak korábbi állására — mindezeket pedig a munkamegosztás új szabályai szerint rétegezve.

5. AZ ÉRTELMISÉG

A modern értelmiségi réteg kialakulásában a döntő tényező a gazdaság már a 18. század utolsó harmadától észlelhető és erősbödő igénye. A mezőgazdasági árutermelés és ráépülve a modernizálódó szállítás s ennek nyomán a kereskedelem, majd a tőkés ipari vállalkozás irányítása, működtetése — a tőkés viszonyok megjelenése kapcsán előálló új konfliktusok adminisztrációja és az ugyancsak e viszonyokra felépülő polgárosodó életmód, az urbanizáció igényei —, mindezek továbbfejlesztésének biztosítékaként a lassan differenciálódó és kiterjedő hatékony oktatás, egyre több szakembert kezdett igényelni. Erre az igényre pedig — és a modern értelmiség kialakulásának ez a másik döntő tényezője — egyre határozottabb válasz is érkezik a társadalomnak abból, a 18. század közepe óta egyre növekvő rétegéből, melynek tagjai már a szellemi munka végzésére készülnek fel, és jelennek meg előbb a középfokú tanintézetekben, majd a magasabb képzést, szakképzést nyújtó intézményekben is. E réteg soraiban viszonylag jelentős részben már új, a feudalizmus értelmiségének hagyományos utánpótlási forrásain: a nemességen és a városi polgárságon kívül álló társadalmi rétegek is szerephez jutnak. Hiszen már II. József rendelkezései, amikor a tudományos igényű képzést nyújtó pályákat is megnyitják a paraszti-kispolgári rétegek előtt, számos adat tanúsága szerint sokkal inkább egy meglevő igény, sőt kibontakozó folyamat szentesítését, mintsem új viszonyok kezdeményezését jelentették. Az értelmiség megerősödése és kibontakozása így egyrészt a már csak általa ellátható új funkciók, másrészt az e funkciók ellátására kész új társadalmi erők megnövekedése révén a feudális rendszer mélyülő válságának kétszeresen is egyre erőteljesebb jele és egyszersmind tényezője is lesz.

A kortársak — amint ez majd 1848-ban, a képviselő-választói jogosultság meghatározásánál meg fog fogalmazódni — „a tudorok [ez alatt itt az orvosdoktorokat értve — V. K.], sebészek, ügyvédek, mérnökök, academiai művészek, tanárok, a magyar tudós társaság tagjai, gyógyszerészek, lelkészek, segédlelkészek, községi jegyzők és iskolatanítók"[11] rétegét tekintették értelmiséginek.

[11] Uo. 224.

E pályák személyi állományának képzése során 3 hazai egyetemi kar adott ki okleveleket: a római katolikus teológiai, a jogi és az orvosi. A többiek esetén, amennyiben ezt megkövetelték, részben az egyetemhez csatlakozó tanfolyamok, részben akadémiai rangú állami, egyházi, olykor ezekkel egyenrangúnak elismert magánintézmények (egyes esetekben középfokú iskolák) voltak jogosultak bizonyos képesítő oklevelek kiadására. Egyes szakterületeken külföldi diplomákat is elismertek, az akadémiai művészi képesítést pedig egyedül a bécsi művészeti akadémián elnyert diploma igazolhatta.

Az értelmiség fogalma korszakunkra tehát nagyrészt már pontosan meghatározható, objektív képesítéshez kötött foglalkozásokhoz kapcsolódott. Az értelmiség mindezen csoportjaiban a létszám korszakunkon át végig tartó, többé-kevésbé jelentős — bár nem minden csoport esetén egyenletes arányú — emelkedése attól függött, mennyire tette lehetővé az egyes csoportok bekapcsolódását a fejlődés tendenciáiba funkciójuk időszerűsége.

A lelkészi pálya számára ebben az értékrendszerben (a tömegek egyelőre rendíthetetlenül vallásos világképe miatt a társadalom által változatlanul igényelt hagyományos funkcióin túl) az a tevékenység ad újabb súlyt, amit a lelkész a társadalomban a feudalizmus válságával most különösen kiélesedő konfliktusok értelmezése révén, azoknak e világkép kereteibe való beillesztésével, s így a fennálló viszonyok stabilizálásával betölt. Hagyományos, sőt utóbbi vonatkozásában éppenséggel a fejlődés ellen ható funkció ez. De a feudalizmus válságának sajátos ellentmondásai itt is érvényesülnek, s ezek keretében a lelkész tevékenységében is egyre nagyobb szerephez jutnak a népet pozíciója révén a gazdasági fejlődés és az államérdek igényelte praktikus ismeretek megszerzésére is befolyásolni képes modern feladatok. Az ügyvédek és általában a valamilyen jogi képzettséget igénylő állást betöltő közhivatalnokok számának növekedésében (utóbbiaknál) az állami végrehajtó hatalom természetszerű erősítése, (előbbieknél) a feudalizmus és intézményei válságára nem kevésbé jellemzően, a jogi útra terelődő konfliktusok: birtokperek, úrbéri ügyek roppant megszaporodása játszotta a döntő szerepet. A mezőgazdasági árutermelés igényének közvetlen hatása érvényesült abban, hogy a gazdatisztek képzésébe immár bekapcsolták (a korábbi, elsősorban munkaszervező funkció mellé) az agrár természetű szakmai ismereteket.

Ennek megfelelően (és jellemzően) a mezőgazdasági szakoktatás elsősorban nagybirtokosok magánvállalkozásaiként létesült intézmények létrehozásával járt együtt. Az árutermeléssel összefüggő igények szaporítják meg a birtokperekben és főleg az úrbéri perekben egyre jelentősebbé váló földméréssel, s általában a kultúrmérnöki teendőkkel (vízszabályozás, lecsapolás, egyszerűbb mezőgazdasági építészeti feladatok) foglalkozó szakemberek számát. Ez azután az őket képző korábbi, elsősorban kamarai feladatokra profilozott intézménynek szorosan vett műszaki szakmai ismereteket oktató intézetté (Institutum Geometricum) való átalakulásával járt együtt. Az állami monopóliumként fejlesztett nemesércbányászatban és a hatalmas kamarai erdőbirtokokon végzendő szakszerű gazdálkodás igényei a bányamérnöki és az erdőmérnöki képzés fejlesztésében, illetve létrehozásában, új értelmiségi elemek kialakulásában tükröződtek. A sajátosan gépészeti, felsőfokú szakemberek képzésére irányuló, a gépi nagyipar megjelenését feltételező igények azonban egyelőre még nem elég erősek, s így az 1846-ban felállított József Ipartanodának csak egyik osztálya foglalkozott — s elég alacsony fokon — ilyen szakemberek képzésével.

A demográfiai helyzet ismeretében nem meglepő, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés kibontakozásával megnövekedtek a közegészségügyi igények, emelkedett az orvosok, majd a gyógyszerészek száma is. Figyelemre méltó az erősödő differenciálódás az orvosdoktorok és a felcserek rétege között. Az utóbbin belül kísérlet történt a fokozott szakosításra: a sebészmesteri mellett ekkor alakultak ki a fogászmesteri, szemészmesteri, szülészmesteri tanfolyamok. Növekedett a pedagógusok iránti kereslet is. A társadalmi szerkezet mégoly lassan haladó átalakulása is nemcsak az értelmiségi jellegű szakképzettséget igénylő pályák körét bővítette, s ezzel a felső- és középfokú szakoktatás iránti igényt növelte meg, hanem (s talán még erősebben) fokozta az igényt az alsófokú oktatók, a tanítók iránt is.

Így azután ezrek számára nyílt meg az értelmiségi pályák felé vezető út. Az értelmiséggé válás falusi-kisvárosi szintről eddig egyetlen járható útja — a papi pálya — mellett most feltárultak, az iskoláztatás minden egyházi befolyásoltsága ellenére is, a világi értelmiséggé válást ígérő pályák lehetőségei. A fejlődéshez közvetlenül tapadó igények mellett, azok sodrásában kialakultak más kulturális igényeket szolgáló területek is: a sajtó, az irodalom, a képzőművészet, a színház, a zene stb. Mindezek

1790 és 1848 között kezdik megteremteni a maguk — a valóságot a kultúra e sajátos eszközeivel kifejezni képes — értelmiségét.

Az értelmiség számszerű alakulására csak kevés és bizonytalan adattal rendelkezünk. Az egyházi rend létszáma korunkban már csak csekély mértékben növekszik: mindvégig körülbelül 20 ezer körül mozog; ezen belül a protestánsok száma a türelmi rendelet nyomán még nő, míg a katolikusoké (számos szerzetesrend feloszlatása folytán is) csökken. Az ügyvédi gyakorlatot folytató személyek száma az 1840-es évek közepén a Magyar Királyságban körülbelül 4100, Erdélyben 600—800 fő körül járt. Ez a szám korszakunkon végig tartó gyors növekedés eredménye. Míg a 18. század utolsó éveiben Pesten a királyi tábla még csak évi átlagban 90 ügyvédi diplomát adott ki, addig az 1840-es években már átlag 517-et. A központi kormányszervek (helytartótanács, kamara) központi személyzetének és a vármegyei (részben ugyancsak ügyvédi diplomához vagy legalábbis jogvégzettséghez kötött állású) hivatalnokoknak a száma ugyanezen időközben körülbelül 7500-ról 10 ezerre emelkedett (ehhez számítva még az 1840-es évekre körülbelül 4000 falusi jegyzőt). A keszthelyi Georgikonban és Magyaróvárott 1848-ig körülbelül 2200 hazai hallgató fordult meg; az Institutum Geometricumnak 1765 és 1848 között körülbelül 1400 hallgatója volt; a selmeci Bányászati Főiskolán 1800—1801-ben 25, 1847—1848-ban azonban már 116 hallgató tanult. Az orvosok és sebészek együttes száma az 1840-es évekig mintegy 2800-ra emelkedett, Erdélyre azonban ebből csak körülbelül 260 jutott, köztük is 143 a sebész. A pesti egyetem, a négy királyi akadémia és a középiskolák oktatóinak összlétszáma nem sokat változott: 1790 és 1845 között 775-ről csak 879-re nőtt, bár ebbe nem számították be a visszaállított szerzetesrendek lelkészi státusú tanárait. Erdélyben a negyvenes évek elején is csak mintegy 180—190 tanárról emlékeznek meg a források. Ehhez képest viszonylag nagy volt a tanítók létszámának emelkedése. 1790 és az 1840-es évek között a Magyar Királyságban számuk 6200-ról 9300-ra nőtt; az 1840-es években Erdély tanítóinak létszámát 1000-re becsülték. A nem oktatói funkciójú kulturális területeken az értelmiség létszáma templomi zenészekkel és vándorszínészekkel együtt legfeljebb 1000 körül mozoghatott.

A mind erősebb áramlást az értelmiségi foglalkozások iránti szükséglet növekedésével megszaporodó állások felé számszerűen lemérni

igen nehéz, hiszen a számba jöhető pályák közül éppen a legnagyobb számú munkahelyet kínálók (tanító, jegyző, írnok és általában a hivatali kezelő személyzet) esetén, legalábbis a harmincas évekig, nem feltétlenül követelték meg a főiskolai s a még kevésbé meghatározott középiskolai képzettség okmányszerű igazolását. Ám csak az állásokhoz megkívánt általános intellektuális szintből kiindulva is, az igény növekedésének általános erejét a középiskolák számának az algimnáziumokig lemenően végbement növekedése valamelyest érzékeltetheti, bár ez a létező munkahelyeknek szükségképpen csak kisebbik — igaz, elsősorban az értelmiségi jellegű — hányadára készített elő. Az igény növekedését ugyanakkor jól érzékelteti az uralkodó osztálynak az az aggodalma is, mely az értelmiség már korán érezhetővé váló túltermelésével, a népességnek „a felsőbb iskolák látogatására irányuló szerfelett erős hajlamával"[12] (mint 1791-ben a rendszeres bizottsági munkálat alapján készített törvényjavaslat nevezi) szemben jelentkezik. Az értelmiségi pályákra tódulók száma ugyanis nagyobb volt, mint amit a kialakulóban levő új gazdasági-társadalmi szerkezet fel tudott venni, s a továbbtanulók számát a második *Ratio Educationis* által életbe léptetett színvonalemelés sem csökkentette. Sőt az ügyvédek száma is nőtt, annak ellenére, hogy szigorították a magasabb egyetemi vagy főiskolai évfolyamba lépés feltételeit. 1841-ben Széchenyi *A kelet népé*ben arról írt, hogy „annyi sokat tanult és mégis annyi egészen haszonvehetetlen ember"[13] él Magyarországon. Ezzel összefüggésben keveredett vitába Kossuthtal, Vörösmartyval, Eötvössel a népoktatás kiterjesztésének szükségességéről. Eltérő következtetéseik ellenére a tény kétségtelen: „minden hivatal, minden helyzet [állás — V. K.] évekig várakozó, ingyen szolgáló, didergő s koplaló, a munkás napszámos sorsát irigylő gyakornokok- és aspiránsokkal van tele, ... egy tömeg iskolavégzett ember ... nem találva munkát, nem tudva hová hajtsa fejét, hol fog találni holnap eledelt, kóborog szerte az utcákon" — panaszkodik 1843-ban a *Pesti Hírlap* cikkírója.[14] S a publicista szavait egyes korabeli álláspályázatok fennmaradt dokumentumai hitelesítik: szegényes és rosszul fizetett állásokra nagyszámú, magas képesítésű, széles nyelvisme-

[12] Idézi: Kornis Gyula, A magyar művelődés eszményei 1777—1848. I. Bp. é. n. 235.

[13] Széchenyi István, A kelet népe. Pest, 1841. 368.

[14] Publicola, A középosztályiak. *Pesti Hírlap*, 1843. október 23.

retekkel rendelkező pályázó jelentkezett. A főhatóságok egészen alacsony írnoki, kezelői állásaiban is nemegyszer találkozunk hites ügyvédekkel — akik éppenséggel egy vagy több megye táblabírái —, sőt az Akadémia tagjaival is: például Gaál Józseffel, aki a helytartótanács számvevőségén számjegyző; Podhradszky Józseffel, a történésszel, 3 vármegye táblabírájával, aki számtiszt a kamaránál; Lassu Istvánnal, a statisztikussal mint a kamara alirattárnokával.

Az értelmiségi vagy a legalábbis nem fizikai, íróasztalhoz köthető foglalkozás utáni törekvés mögött általában sem — de a bomló feudalizmus viszonyai között még kevésbé — egyszerűen és feltétlenül sajátlagosan intellektuális igények állottak. Legalább annyi része volt bennük annak az általános emelkedési igénynek, mely a társadalomban, oly sok tényező összehatásaként, most különösen — más vonatkozásokban is megfigyelhetően — megerősödött, míg kielégítésének útjai továbbra is szűkek maradtak. Hiszen jómódú paraszttá, önálló iparossá vagy kereskedővé végül — a lehetőségek kétségtelen bővülése ellenére — még az ezek kihasználására vállalkozóknak is csak kis része vált. Ezen a szinten állandósítani helyzetét csupán még ennél is kisebb hányadnak sikerült. Az értelmiségi vagy legalábbis szellemi jellegű foglalkozást kínáló pályák azonban bizonyos szempontból még ennél is többel csábítottak: az intézményes emelkedés, a társadalom ranglétráján az állások funkciója révén már a kiváltságolt osztály felé tehető lépés lehetőségével.

Az értelmiségivé válás igényének sodrába a tanulás rendi-adminisztratív korlátainak kezdődő lebontása után elsősorban a nem kiváltságolt osztály tagjai kerültek be (ide számítva a paraszti sorban élő széles kisnemesi tömegeket is). Az udvar és a konzervatív politikusok értelmiségi túltermelés okozta aggodalmait ez a körülmény csak növelte. Az új értelmiségi réteg szinte elemi erejű kibontakozása csakhamar ugyanakkora nyugtalansággal tölti el az udvart és az uralkodó osztály konzervatív csoportjait, mint a parasztságban növekvő nyugtalanság. A félelem kettős: egyrészt a műveltség alapjainak erősödése is a felforgató eszmék felvevő talajának potenciális szélesedését jelenti, másrészt az értelmiségi képzettségű emberek előbb-utóbb megfelelő, de az adott társadalmi szerkezetben meg már nem teremthető, a szerkezet működése által reálisan ilyen nagy mennyiségben még nem is igényelt állásokat, munkahelyeket követelnek a maguk számára.

A továbbtanulás akár adminisztratív, akár a színvonalat emelő eszközökkel való korlátozása azonban — ha a legszélesebb tömegek analfabetizmusát még hosszú ideig képes lesz is tartósítani — az emelkedni vágyó elemekkel szemben már teljesen eredménytelen marad. Ez a réteg elsősorban a városok (de nem csupán a szabad királyi, hanem — sőt egyre inkább — a polgárvárosok, majd a mezővárosok) emelkedő, s a feudalizmus közvetlen nyomása alól már kivonódó népességéből kerül ki, de egyre nagyobb számban csatlakoznak hozzájuk a falvak többre vágyó elemei is. Mindez jellemzően tükröződött a magasabb iskola iránti, már a mezővárosiasodással együtt járó tömegigényben. A háromosztályos grammatikai iskola a 19. század második évtizedének végére már sok helyen megtalálható. Az 1825—1827. évi országgyűlés által kiküldött művelődésügyi bizottságot így is új meg új városok ostromolják teljes vagy legalább algimnáziumért — köztük nemcsak olyanok, mint például az akkor már szabad királyi városi rangú Zombor, hanem Nyírbátor vagy Jászapáti is. Sőt a Tessedik mezőgazdasági iskoláját 1806-ra sikeresen megbuktató szarvasiak is gimnáziumot vagy legalább grammatikai iskolát akarnak — s végül 1836-ban fognak is — városukba telepíteni. Ha nem is feltétlenül és minden esetben szerencsés, s konkrétan indokolt igények ezek, jól mutatják a társadalomban, illetve éppen annak legaktívabb rétegeiben meglevő emelkedési igény újabb irányát: az elszakadásra törekvést a közvetlen fizikai munkától, és az intellektuálisabb jellegű tevékenység felé fordulást.

Azt, hogy ebben az így kialakuló egységes polgári értelmiségben végül is mennyi a valóban nem nemesi elem, és az az értelmiséget alkotó rétegeknek mely pontjain, szintjein sűrűsödik össze, ma már nehéz lenne megállapítani. A nem nemesi elemek értelmiségi-szellemi pályákon egyre növekvő számban történő megjelenése azonban végül is szükségessé tette valamilyen formájú beillesztésüket is a feudális társadalom szerkezetébe. Elhelyezkedésük egyes sajátos, éppen a feudális rend működtetése érdekében nélkülözhetetlen funkciókban ugyanis már mint e funkciók ellátóit kellett, hogy kiemelje őket a nem nemesi népesség eddig legfeljebb pontosan körülhatárolt területi kritériumok (mezőváros, polgárváros, szabad kerület birtokos lakosa stb.) alapján differenciált kategóriájából, anélkül azonban, hogy számukra a nemesi jogok teljességét biztosította volna. Így jön létre a feudalizmus utolsó társadalomszervező tevékenységeként,

mint a nemes és a jobbágy közötti számos közbenső kategória egyike, a honorácior jogi-társadalmi kategóriája a nem nemesi világi értelmiség megjelölésére. Éppen az értelmiség körének állandó tágulása, differenciálódása folytán azonban egyre kevésbé meghatározható és általános jogokkal egyre kevésbé körülírható kategória ez. Ám realitása egyre nagyobb.

A bizonytalanságra jellemzően, hivatalosan kimutatott létszáma egyre kevésbé fedi a valóságot. II. József népszámlálása e címen még csak 5000 személyt fogott össze, ebből Erdélyben mindössze 770, Horvátországban éppenséggel csupán 490 főt mutatva ki. Számuk még az 1828. évi országos összeírásban — már csak a Magyar Királyság területén — sem több 3500 főnél (ebből 2073 a szabad királyi városokban él). E még akkor is alacsony számot némileg magyarázza, hogy még a nem nemes egyetemi tanárok honorácior jellegét is csak 1803-ban ismerték el, bár ők, sőt feleségeik és özvegyeik is már 1784-ben megkapták a jogot, hogy a bíróság előtt leülhessenek. A számok — kivált az 1828. évi ek — értéke teljesen illuzórikus, mivel az utóbbi összeírás utasítása szerint a nemeseken kívül a papokra, tanítókra, tanárokra, királyi tisztviselőkre és alkalmazottakra, nemesek szolgálatában alkalmazott tisztviselőkre és a községi jegyzőkre: tehát éppen a tulajdonképpeni honoráciorokra nem terjed ki. Lukács Móric azonban a negyvenes években számukat már (de valószínűleg ide értve a nemesi értelmiségieket is) mintegy 50 ezerre tette.

A honorácior politikai állásfoglalása többnyire pályáján elért helyzetétől függött: a jól kereső ügyvéd, orvos, vezető állású uradalmi alkalmazott az esetek nagyobb részében inkább a rendszer támogatója lett. A pályakezdő fiatal könnyebben hajlott a radikalizmusra, de karrierje érdekében persze a megalkuvásra is: mindkét, illetve mindhárom magatartásra sok példát találhatunk.

Mindenesetre a negyvenes évekre az értelmiségen belül a honorácior réteg súlya és funkciója már elég jelentős ahhoz, hogy társadalmi egyenjogúsításának végső lépéseként napirendre kerüljön politikai jogokban való részesítése is; itt is egyelőre természetesen még csak a feudális szerkezet politikai keretein belül, azoknak legalább alapjaikban lehető tiszteletben tartásával. Az 1844 : V. tc. — jellemzően, a nemesi birtokbírhatás monopóliumának megszüntetésével egyidejűleg — kimondja, hogy a

Magyar Királyságban a közhivatalok betöltésénél a nemesség hiánya akadályul nem szolgálhat, ha valaki honos és valamely bevett felekezethez tartozik. A politikai jogok gyakorlata azonban ezzel még nincs rendezve: elvileg az a groteszk helyzet is előállhat, hogy valaki főispán lesz anélkül, hogy a megyegyűlésen szavazati joga lenne. Az intézményes megoldás egyetlen, félig-meddig megvalósult kísérlete jellemző a szerkezet és intézményei válságára: egyes vármegyék szabályrendeleti úton egyes honoráciorokat szavazati joggal beengednek közgyűléseikbe, talán annak analógiájára, hogy egy királyi rendelet 1815-ben ezt a jogot megadta a nem nemes római katolikus lelkészeknek. A kezdeményező 1841-ben Pest megye, melyet Bihar, Borsod, Zala, Vas, Ugocsa és Torna megyék követnek. A második hullámban, már a nem nemesek hivatalképességét kimondó törvény után, 1845-től Bács és Győr megye is hasonló kísérleteket fog tenni. A kormány azonban sorra megsemmisíti a vonatkozó megyei határozatokat, jól látva, hogy ezeknek — a honoráciorok pozitív politikai magatartására is jellemzően — az érintett megyékben nem is titkolt céljuk a helyi nemesi ellenzék erősítése. A honoráciorok helyzetének s ennek keretében politikai jogaiknak is konkrét, intézményes szabályozása így a polgári forradalomig elintézetlen maradt. Jellemző és kétségtelenül legélesebb példájaként annak a tanácstalanságnak és az általa szabad utat nyert rosszindulatnak és ellenérzésnek, mellyel a feudális társadalmi szerkezet és az új típusú értelmiség intézményes összehangolása szükségszerűen találkozik.

A kor magyarországi értelmiségének útja tehát kétféle fejlődés eredményeit egyesíti: egyrészt azéit, mely a kor — alapjaiban gazdasági bázisú, s ilyenként már a tőkés fejlődés irányába mutató — igényeire válaszolva az értelmiségi pályák számát növeli, másrészt azéit, mely — a nem nemesi osztályban is egyre erősebben meginduló polgárosodás eredményeképpen — a megnyíló értelmiségi pályákra egyre nagyobb számban küld nem nemesi elemeket. A két tendencia együttes eredményeképpen e korszakra már az egész átalakuló magyarországi társadalom talán legelső és legkevesebb feudális maradvánnyal terhelt, legalábbis objektív réteghelyzete alapján polgári elemeként létrejönnek az egységes, funkciójukban már egyre inkább polgári, modern értelmiség alapjai. Az egyén helyzetét itt már egyre világosabban inkább a munkamegosztásban elfoglalt helye és képességei fogják meghatározni, mintsem rendi állása, illetve feudális

alapú vagyona. Olyan körülmény ez, mely az értelmiség — funkciói a feudális szerkezet funkcióitól való egyre erőteljesebb elválása folytán már pusztán létezésével és fejlődésével is e sokoldalú válság termékének és jelének — számára az e szerkezetbe való beilleszkedést egyre nehezebbé, de ugyanakkor egyre feleslegesebbé is teszi.

A feudális társadalomszerkezetnek a régit védelmező erők minden elkeseredett ellenállása és magának a szerkezetnek is szívós volta ellenére meginduló bomlása csakhamar a feudalizmus egész intézményrendszerének, a szerkezet e látható, annak fennmaradását biztosítani elsősorban hivatott keretének a társadalmi szerkezet változásának megfelelő átalakítását is igényelni fogja. A társadalom átalakulása által érintett osztályok, rétegek, csoportok viszonya a feudális intézményekhez — melyek rendszere végül is az államot alkotja — korszakunkban a felbomlás sodrában állandóan változik, alakul. Mégpedig a termelőerők növekedésétől és attól függően, ahogyan és amikor e rétegek és csoportok alapvető érdekei a termelési viszonyok fennálló, az intézményektől védett rendjébe beleütköznek, és konfliktusuk kiélesedik. A korszak átmeneti jellegének és a társadalom még sokféle, s a bomlás ellenére is eleven (részint rendi hagyományok, részint regionális, majd bizonyos kérdésekben egyre nagyobb súllyal nemzetiségi különbségek szerinti) széttagoltságának megfelelően a politikai harc az intézmények megváltoztatásáért mégis csak bizonyos fáziskéséssel indul meg. Végleges és világos arcvonalai még ekkor is nehezen, többé-kevésbé egyértelműen csak a negyvenes évekre alakulnak ki, de a társadalmi átalakulás soron levő kérdéseinek közvetlen kapcsolata a politika problémáihoz és a megoldásaik érdekében vitt küzdelemhez már kezdettől fogva érezhető, sőt egyre szorosabbá és közvetlenebbé is válik. Éppen e közeledés feltartóztathatatlan dinamikája adja meg a politikai harcnak azt a sokszor drámai erőt és feszültséget, mely e korszakot társadalmunk történeti tudatában máig is — nem méltatlanul — nemzeti történelmünk egyik csúcspontjává teszi.

VII. FEJEZET

ABSZOLUTIZMUS ÉS RENDISÉG KONFLIKTUSÁNAK KIÚJULÁSA (1812–1830)

1. AZ ABSZOLUTIZMUS TÁMADÁSA ÉS A MEGYEI ELLENÁLLÁS

EURÓPA A BÉCSI KONGRESSZUSTÓL A JÚLIUSI FORRADALOMIG

Mikor 1812. május 26-án a pozsonyi országgyűlés törvényeire rákerült Ferenc király szentesítő aláírása, Európának a francia forradalommal induló és a napóleoni háborúkba torkolló nagy történelmi korszaka már végső szakaszába lépett. Alig néhány héttel később Napóleon csapatai — melyeknek jobb szárnyát a Habsburg-birodalom hadseregének magyar ezredeket is magában foglaló 30 ezer főnyi segélyhada fedezte — átlépték a cári Oroszország határát és megindultak Moszkva, majd néhány hónapon belül a teljes megsemmisülés felé. 1813 így már a napóleoni Európa széthullását hozta magával. Poroszország már 1812 végétől kibontakozó nemzeti ellenállás után márciusban hivatalosan is szembefordult a császárral. Májusban a svédek partra szálltak Pomerániában. Júniusban Anglia is elérkezettnek látta az időt, hogy belépjen a Napóleon ellen alakuló koalícióba, melyhez a Szászországban új és még mindig jelentős hadsereg élén kétségbeesetten védekező Napóleonnal folytatott egyezkedések kudarca után augusztusban végül Ausztria is csatlakozott. 1813 októberében a lipcsei csata megpecsételte az európai francia hegemónia sorsát: a napóleoni hadsereg, kiürítve Közép-Európát, visszavonult a Rajna mögé. Visszavonulása nyomán felbomlott a Rajnai Szövetség, felszabadult Németország, Németalföld és Felső-Olaszország. Nápolyi trónjának megvédése érdekében Murat is elpártolt sógorától. Az összeomlás megállíthatatlan: 1814. március végén a szövetségesek bevonultak Párizsba, Napóleon lemondott, s a Bourbonok visszatértek Franciaország trónjára. 1814 májusában az első párizsi béke Franciaországot 1792 évi határai mögé szorította vissza.

Ám a Bastille bevételétől eltelt negyedszázad hatalmas változásai csupán ezzel az aktussal nem voltak elintézhetők. Európa e negyedszázad alatt oly sűrűn átalakított térképe általánosabb, átfogó, minden érdekelt bevonásával — és egyetértésével — létrejött újjárendezést igényelt. Legalábbis e törekvés jegyében ültek össze 1814 őszén Bécsben Európa minden államának képviselői.

A bécsi kongresszus — ha munkáját a nagyhatalmak csakhamar felszínre került nem csekély ellentétei (így elsősorban az Oroszország és a cár lengyel területi igényeivel szembeszegezett osztrák—angol—francia koalíció között végsőkig kiélesedett konfliktus) és Napóleon Waterloonál végződő 100 napos uralma (mely az első párizsi békét végül is Franciaország határainak és politikai tekintélyének kárára módosító második párizsi békéhez vezetett) átmenetileg jelentősen befolyásolták is — a területi rendezések vonatkozásában kétségtelenül nagy és többé-kevésbé tartósnak bizonyuló munkát végzett. Az 1815. június 15-én aláírt kongresszusi záróokmány alapján Oroszország jelentősen megnövelte területét Lengyelországban, melynek a cár viszonylag liberális alkotmányt adott. Ausztria lemondott Belgiumról és az ún. Elő-Ausztriáról, ám jelentős területekkel kárpótolták Galíciában, Közép- és Felső-Olaszországban (itt részint közvetlenül a császársághoz csatolt területekkel, részint egyes államoknak a Habsburg-családból származó uralkodók alá juttatásával) és Dalmáciában. Poroszországot lengyel aspirációinak részleges kudarcáért Szászország egy részével elégítették ki (bár az egész bekebelezésére törekedett), ezenkívül jelentős területeket kapott az egykori Rajnai Szövetség és Wesztfália területéből; határai a Rajnánál húzódtak. Dániának le kellett mondania Norvégiáról. Ez utóbbit perszonálunió keretében Svédországgal egyesítették, Belgiumot, a volt németalföldi Habsburg-tartományt pedig Hollandia uralma alá helyezték. Angliát a rendezés megerősítette Málta, Ceylon, a Fokföld és Helgoland birtokában. Hannover megint az angol királyi házzal került perszonálunióba (1837-ig), ezáltal Anglia ismét befolyást gyakorolhatott Németország ügyeire is. A jelentősebb eredmények között említendő még Svájc örökös semlegességének kimondása és nemzetközi garantálása.

Néhány nappal később ezt a konstrukciót a kongresszus határozatai nyomán továbbfejlesztették. Németországot 39 államra bontották (illetve 39 államban integrálták), melyeket a gyakorlatilag porosz és osztrák

(e két állam Németországon kívüli területek felett is uralkodott) vezetés alatt álló Német Szövetség, a Bund kerete foglalt egységbe: Németország, úgymond, külső és belső biztonságának és államai függetlenségének és sérthetetlenségének érdekében. Néhány hónap múlva, 1815. november 20-án pedig létrejött a Napóleont legyőző négy szövetséges nagyhatalom ligája Franciaország ellenőrzésére: ennek hatékonysága érdekében a bécsi kongresszuson tárgyaló nagyhatalmak megállapodtak legmagasabb szintű konferenciák gyakori tartásában.

A Bund alapító levelének Németország „belső biztonságára" utaló célzása azt is sejteti, hogy a bécsi kongresszus Európa újjárendezését nem kívánta csupán az új államhatárok megvonására korlátozni. A kongresszuson egész Európa területi újjárendezése történt meg politikai-elvi alapokon, méghozzá ellentétben azokkal az elvekkel, amelyeknek alapján a földrész térképét az előző negyedszázadban átalakították. Az új határokon belül alakított államok fölött ugyanis a kongresszus visszaállította a régi, 1792 elé visszanyúló, legitimnek elismert uralkodóházak uralmát. Feltételezte és igényelte ugyanis ezeknek a továbbiakban szoros szolidaritását az új rend védelmében annál is inkább, mert kezdettől fogva érezhető volt, hogy a megelőző negyedszázad eseményei nemcsak a határokat, hanem a közöttük lakó milliók gondolkodását sem hagyták érintetlenül.

Az eszmék — melyeket a francia forradalom szabaddá tett, s kibontakozásuk a napóleoni háborúk fegyverei nyomán egy ideig Európa tekintélyes részében segített formába önteni a társadalom széles rétegeinek a feudalizmussal és e korbeli politikai rendszerével, az abszolutizmussal szembeni, már régóta érlelődő elégedetlenségét — annál erőteljesebben élednek majd újra, minél nyilvánvalóbbá válik, hogy a bécsi kongresszus által végrehajtott újjárendezés Európa legfeudálisabb erőinek összefogásából és ezek igényei szerint ment végbe. És ha valakinek még kétsége lett volna az új rendezés ilyen tartalma felől, azt véglegesen meggyőzhette az úgynevezett Szent Szövetség alig néhány héttel a bécsi záróokmány aláírása után, 1815. szeptember 26-án a cár, az osztrák császár és a porosz király által aláírt és 1816 elején közzétett alapító okmánya. Ebben az uralkodók a szentírás szellemében történő kormányzatra és kölcsönös szolidaritásra kötelezték magukat. A szövetséghez — mely arra hivatkozva, hogy az uralkodók Istennek felelősek népeik sorsáért,

jogcímet kovácsol majd az egyes országokban feltűnő liberális és nemzeti törekvések elleni intervenciókra is — az elkövetkező hónapokban valamilyen formában Európa összes világi keresztény uralkodói csatlakoztak, utoljára, 1818-ban a Bourbonok Franciaországa. A következő másfél évtized nagyon is világosan meg fogja mutatni, hogy e szervezkedés mögött valóban elszánt és aktív indulat feszült a legitimitás és a restauráció ellen támadó minden erő felszámolására.

Mert kétségtelen: a Szent Szövetségnek és a konzervatív-legitimista restaurációnak Európában már számos, döntően éppenséggel elvi-eszmei ellenféllel kellett szembenéznie. A francia forradalom nyomán és általa részben a felvilágosodás eszméit, részben az angol forradalom utáni fejlődés hosszas gyakorlati tapasztalatait is felhasználva, ekkortájt kezd kialakulni a modern polgári liberalizmus ideológiája, amely a személy szabadságát: tehát a vallás, a sajtó és a véleménynyilvánítás szabadságát, valamint a jogegyenlőséget követeli, mindennek intézményes kereteként pedig az államhatalmi ágazatok szétválasztására épített alkotmányos államot, s ennek alapjaként és biztosítékaként a parlamentarizmust, végül, de nem utolsósorban a gazdasági élet lehető szabadságát. Mindez ugyanakkor az ugyancsak a francia forradalom nyomán kibontakozó modern polgári patriotizmussal forrt egybe, amely a szuverén — és immár polgári — nemzetállam létesítésének, sőt egyazon nemzet különböző állami keretek között élő tagjainak egyetlen nemzetállam keretébe tömörítése felé mutatott. Liberalizmus és patriotizmus egyaránt a legélesebben állt szemben Európa újjárendezésének a bécsi kongresszus alkotta rendszerével, és az azt védeni hivatott Szent Szövetséggel. A liberalizmus eleve összeférhetetlen volt az Isten kegyelmére alapozott és ezáltal az uralkodói abszolút hatalmat is indokoló és restauráló legitimizmussal. A patriotizmus és a nemzeti önrendelkezés különböző mértékének elnyerésére irányuló nacionalizmus pedig az olyan területi rendezésekkel, amelyek a nemzeteket az uralkodók mintegy magánbirtokainak tekintették, és kizárólag a dinasztikus hatalmi súly és egyensúly érdekei szerint húzták meg az állami határokat, tagoltak szét egyazon kultúrához, történeti tradícióhoz kötött népeket. Mindezt különösen veszélyessé tette az így kialakult hatalmi struktúra szempontjából az, hogy mindkét irányzat hordozója és képviselője elsősorban a polgárság és az értelmiség, vagy Kelet-Közép-Európa egyes területein a polgárság szerepét betöltő, egyes helyeken

mindinkább bérmunkásokkal végzett árutermelést folytató birtokos nemesség volt: azok a társadalmi rétegek, amelyeket objektív érdekeik a termelőerők modern fejlődéséhez és az új, már kialakult, illetve kialakulóban levő társadalmi és ebből folyóan tőkés termelési viszonyokhoz kötöttek, illetve amelyeknek objektív érdekei megkövetelték az áttérést a tőkés gazdálkodásra. Ezeknek a feudális társadalmi és tulajdonviszonyok keretében meg nem férő, azokat egyre jobban mállasztó társadalmi erőknek a korlátozása hosszabb távon magát a feudális rendet sodorta életveszélybe éppen a tőkés viszonyok, ezáltal a polgári államiság felé mutató tendencia megerősödő alapjai kibontakozásának gátolása révén. A régi rend hívei így olyan megoldhatatlan feladat elé kerültek, amellyel szemben ekkor már csupán a legkezdetlegesebb és legbrutálisabb rendőri elnyomó intézkedésekhez próbálhattak folyamodni mind a belpolitikában, mind a nemzetközi politika területén.

Az elnyomó intézkedésekhez csakhamar hozzá is nyúltak. Az irányításban a fő szerepet Metternich herceg, a Habsburg-birodalom kancellárja játszotta. Ő volt az egész új európai hatalmi struktúrának részben tervezője, főleg pedig ideológusa. 1818-ban a franciaországi választások után, politikai földcsuszamlás lehetőségétől félve, a nagyhatalmak uralkodóinak aacheni kongresszusa beavatkozással fenyegette meg Franciaországot. Egy év múlva a német Bundnak a diákmozgalmak nyomán összeülő karlsbadi kongresszusa elhatározta: a Bundnak joga van arra, hogy beavatkozzék bármely német állam ügyeibe a létező „rend" helyreállítása érdekében, még akkor is, ha az illető állam erre nem tart igényt. A kongresszus nyomán különben erőteljes intézkedések születtek a nemzeti egységre és a liberális reformokra törekvő német egyetemi ifjúság és általában az értelmiség megrendszabályozására is. Ám ekkor már eredménytelenül: 1820-ban Spanyolországban és (a 100 nap idején Napóleonhoz visszapártolt Murat bukása és kivégzése után restaurált Bourbonok uralma alá került) Nápolyban, majd Piemontban törtek ki az uralkodókat alkotmány megadására kényszerítő mozgalmak. A nagyhatalmak 1820—1821-ben Troppauban és Laibachban ülésező újabb kongresszusa a franciák és az angolok tiltakozása ellenére e mozgalmakkal szemben is megállapította a fegyveres beavatkozás jogát. Ausztria az érdekkörébe tartozó Itáliában vállalta is a közbelépést — rövid idő alatt teljes sikerrel. 1822-ban, a veronai kongresszuson — bár Anglia

ekkor is tiltakozott — Franciaország is elvállalta a spanyolországi intervenciót az ottani alkotmányos rend letörésére. 1823-ban, különösebb katonai ellenállás nélkül, ezt sikerült is végrehajtania.

Mindezek ellenére a bécsi kongresszus hatalmi rendszerének (már Anglia fokozódó visszahúzódásával) bontakozni kezdő válsága a következő években csakhamar nyilvánvalóvá lett. 1821-ben ugyanis — egy időben a Havasalföldön kitört, de a törökök által csakhamar levert függetlenségi mozgalommal — kitört a görögök függetlenségi harca a török uralom ellen. Metternich, aki Ausztria gyengeségének tudatában a Balkán status quójának fenntartását ítélte a legfontosabbnak, kész volt sorsára hagyni a felkelést, melyet mint a szultán törvényes, legitim uralma elleni lázadást kezelt. Az angolok — akik különben 1825-ben elismerték a Spanyolországtól és ennek legitim uralkodójától (ráadásul republikánus alapokon) elszakadt dél-amerikai új államokat, és már ezzel is szembehelyezkedtek a kongresszus alapelveivel —, továbbá az oroszok észrevették, hogy Törökország felbomlásával kedvező lehetőség adódik érdekkörük kiterjesztésére. 1827-ben Franciaország is melléjük állt. Az angol—francia—orosz flotta 1827-ben tönkreverte a görögök ellen (a szultán támogatására) küldött egyiptomi flottát, az oroszok pedig 1828—1829-ben egyenesen hadba léptek Törökország ellen. Csapataik hamarosan Konstantinápolyt fenyegették. A drinápolyi béke 1829-ben jelentősen megerősítette a cár politikai és stratégiai befolyását a Balkánon. Ennek ellensúlyozására 1830-ban a londoni konferencia elismerte Görögország függetlenségét egy bajor herceg királysága alatt. Júliusban a párizsi forradalom megbuktatta a Bourbonok uralkodó egyenes ágát, és a dinasztia liberális erőket támogatni kész orléans-i ágát juttatta hatalomra. Belgium elszakadt Németalföldtől. Európában, az Atlanti-óceántól az újból megmozduló Lengyelországig és Olaszországig új forradalmi hullám indult el, mely Németországban is meggyorsította az alkotmányos fejlődést.

Liberalizmus és nacionalizmus, illetve a társadalmi és gazdasági fejlődés bennük kifejeződő erőinek nyomása alatt mindössze másfél évtized után így bomlott fel a Szent Szövetség rendszere. Európának 1815-ben még a feudális legitimitáson alapuló konzervativizmus jegyében elképzelt politikai egysége illúziónak bizonyult. Világos lett, hogy e másfél évtized visszafelé mutató kísérletei már csupán a történelmi fejlődés fő vona-

lával ellentétes intermezzót jelenthettek, mindössze azt bizonyítván, hogy a polgárosodás felé mutató és a francia forradalommal kibontakozni kezdő erők többé már nem szoríthatók vissza.

A MAGYAR NEMESSÉG ÉS AZ ABSZOLUTIZMUS: ÚJ ÖSSZECSAPÁS KÜSZÖBÉN

Amikor 1812 júniusában, nyolchónapi együttlét és ehhez képest végül is csupán 1 millió mérő rozs és másfél millió mérő zab természetben kiszolgáltatott subsidium megszavazása után az 1811—1812. évi országgyűlés eloszlott, udvar és rendek konfliktusának az országgyűlés tárgyalásai során minden előzőnél erősebb kiélesedése világosan jelezte: a két félnek még az 1790-es évek derekán létrejött forradalomellenes szövetsége a felbomlás szélére került, további fenntartását már a felek egyike sem érzi lényegesnek. Hiszen a forradalmi veszély kétségtelenül elmúlt. A Franciaország részéről jelentkező, ekkor már távolról sem jakobinus forradalmi fenyegetés ellen a birodalmat először az uralkodóház és Napóleon családi kapcsolata, majd alig egy év múlva, Napóleon végleges leverése után pedig Ausztriának a győztesek oldalán ismét elfoglalt és a Szent Szövetséggel még külön is megerősített vezető pozíciója hosszú távon is teljesen biztosítani látszott. Udvar és rendek így 1812-re már egyaránt úgy érezték: nincs szükség a másik fél számára két évtizeden át tett engedményekre. Az udvar szükségtelennek ítélte az országgyűléseket, és ezen a réven a nemességnek — akár csak formális — bevonását is az állam irányításába. A magyar nemesség pedig nem volt hajlandó arra, hogy a meghallgatása nélkül végrehajtott pénzügyi politika katasztrofális következményeit tovább is vállalja. És ha egyelőre úgy látszott is, hogy az udvar a birodalomnak az európai nagyhatalmi versengésben való részvételéhez szükséges hatalmi súlyát biztosító újonclétszám kiállítását már országgyűlés nélkül is megkaphatja (hiszen 1813-ban 60 ezer, 1815-ben 30 ezer újonc subsidiumként való kiállítását rendeleti úton is képes volt végrehajtatni, s a devalvációs papírpénz forgalma a rendek országgyűlési óvása és a papírpénz törvényesítésének visszautasítása ellenére is zavartalan volt), éppen e gyakorlat rendszerré válásával szemben csakhamar megsokasodnak a megyék egyre-másra újabb országgyűlés tartását követelő megnyilvánulásai. A rendeleti kormányzásban az udvar 1815-ig még

hivatkozhatott a világpolitikai és a hadi helyzet váratlan, előre nem látható, gyors intézkedéseket igénylő fordulataira; 1815-ben, az általános európai béke beköszöntése után ez az érv már indokolatlannak bizonyult. Az udvarnak így hovatovább színt kellett vallania : a kiélesedett konfliktusból a kiutat a rendekkel való további alkotmányos együttműködésben vagy az abszolutizmus további erősítésében látja-e?

Ausztria új európai helyzetének és általában a kialakuló új európai egyensúly politikájának ismeretében nem lehet meglepő, hogy az országgyűlés összehívása elmaradt. Az állam igényeit a rendekkel közösen alkotott törvények helyett továbbra is és egyre sűrűbben királyi rendeletekkel kezdték érvényesíteni.

ABSZOLUTIZMUS ÉS CENTRALIZÁCIÓ AUSZTRIÁBAN

Kétségtelen ugyanis, hogy az abszolutizmus teljes restaurációjára és immár Magyarországra való kiterjesztésére is a bécsi udvar számára nemcsak a magyar rendeknek a növekvő háborús terhekkel, majd a devalvációs intézkedésekkel szembeni konkrét ellenállása adott ösztönzést. Megvoltak ennek a maga mélyebben fekvő okai is. A Habsburg-birodalom ugyanis — többé-kevésbé ellentétben Európa többi nagyhatalmával —, mindenféle szempontból nélkülözte nemcsak a belső szerves egységet, hanem még az egység központjául szolgálni képes szilárd magot is. Ez a helyzet ráadásul a bécsi kongresszus után megnyíló új viszonyok között sem változott, sőt éppenséggel tovább romlott. I. Ferenc osztrák császári címét olvasva nemcsak a birodalmát alkotó sokféle kisebb-nagyobb feudális eredetű tartomány sokasága meglepő (melyek mindegyike a másikétól többé-kevésbé eltérő állami és politikai szervezetet hozott magával), hanem az ezek által összefogott nemzetiségek különbözősége, sokfélesége és még egyazon nemzetiségen belül is a különböző területek egymástól láthatóan teljesen eltérő hagyománya, gazdasági kapcsolataik eltérő iránya. Az ebből a helyzetből következő hátrányok a 18. század végétől, és kivált a napóleoni háborúk során lettek egyre érezhetőbbekké. A birodalmon belül az általa összefogott hagyományoknak, a társadalmi és politikai szerkezeteknek minden más európai birodalomnál élesebb különbözőségét a meggyorsult gazdasági és társadalmi fejlődés során csak nö-

EURÓPA 1815—1847
Jelmagyarázat
Országhatárok 1847-ben
A Habsburg-birodalom belső, a Török Birodalom autonóm területeinek határai; a Lengyel Királyság határai az Orosz Birodalomban 1847-ben
A Német Szövetség határa 1815-ben
A Német Szövetség határa 1847-ben
Franciaország határa 1812-ben
Függetlenséget, illetve autonómiát nyert államok, elnyerésének évszámával
1829-ben a Török Bir.-tól az Orosz Bir.-hoz, illetve Havasalföldhöz csatolt terület
1833-ban a Török Bir-tól Szerbiához, 1839-ben Luxemburgtól Belgiumhoz csatolt terület
Massa és Carrara, 1829-ben Modenához
1847-ben Parmától Modenához
1847-ben Toszkánától Modenához
1847-ben Toszkánától Parmához
Lucca, 1847-ben Toszkánához
csatolt terület
Habsburg-oldalági fejedelemség
Az 1830. júliusi párizsi forradalom után nemzeti vagy liberális megmozdulás színhelye
Rövidítések
bir. = birodalom
fej. = fejedelemség
hg. = hercegség
kir. = királyság
közt. = köztársaság
nhg. = nagyhercegség
A. = Andorra közt.
B. = Benevento (Egyházi Állam)
K. = Krakkói Közt., 1846-ban a Habsburg-birodalomhoz csatolva
K.Hv. = Katonai határőrvidék
L. = Luxemburg nhg. (perszonálunióban Hollandiával)
M. = Monaco hg.
M.N. = Montenegro egyházi fejedelemség
MO. = Modena hg.
N. = Neuchâtel (Svájc, porosz hűbér)
PA. = Parma-Piacenza hg.
PC. = Pontecorvo (Egyházi Állam)
S.M. = San Marino közt.
A kisebb német államok neve nincs kiírva.
NORVÉGIA
SVÉDORSZÁG (perszonálunió)
ÉSZAKI-TENGER
BALTI-TENGER
EGYESÜLT KIRÁLYSÁG
DÁNIA
Glasgow
Edinburgh
Dublin
Leeds
Manchester
Liverpool
Birmingham
Bristol
London
Koppenhága
Riga
Moszkva
Szmolenszk
Vilna
Königsberg
OROSZ BIRODALOM
Varsó
LENGYEL KIR.
Kijev
Amsterdam
Rotterdam
HOLLANDIA
HANNOVERI KIR.
Hamburg
MECKLENBURGI NHG.
Hannover
Berlin
Antwerpen
BELGIUM
Brüsszel
F.1831
Lille
Köln
POROSZ KIRÁLYSÁG
Kassel
SZÁSZ KIR.
Drezda
Boroszló
Rouen
Párizs
Frankfurt
Prága
Krakkó
BADEN NHG.
WÜRTTENBERGI KIR.
JOR KIR.
München
FRANCIA ORSZÁG
Basel
Bern
SVÁJC
OSZTRÁK CSÁSZÁRSÁG
MAGYAR KIRÁLYSÁG
Bécs
Buda Pest
Kolozsvár
ERDÉLYI NAGYFEJ.
MOLDVAI FEJ.
Iaşi
Bordeaux
Lyon
LOMBARD-VELENCEI KIR.
Milánó
Torino
Velence
Parma
PA.
MO.
Modena
Bologna
Genova
Firenze
TOSZKÁNA NHG.
S.M.
Marseille
SZÁRD KIR.
SPANYOL ORSZÁG
Barcelona
EGYHÁZI ÁLLAM
Róma
PC.
B.
Nápoly
ADRIAI-TENGER
KÉT SZICÍLIAI KIR.
Palermo
TÖRÖK BIRODALOM
Belgrád
SZERB FEJ.
A.1817
HAVASALFÖLDI FEJ.
Bukarest
Szófia
FEKETE-TENGER
Konstantinápoly
Szaloniki
GÖRÖGORSZÁG
F.1829
Athén
SZÁMOS
A.1832
JÓNI SZIGETEK KÖZT. (brit)
FÖLDKÖZI TENGER
ALGÉRIA (1830-tól francia)
TUNISZ (török)

velték a tőkés polgári réteg megerősödésének egyik jelzőjeként egyre inkább tudatosodó nemzeti különbségek. E sokféleség összefogására a kor kezdetleges közlekedési, szállítási viszonyai között egyelőre még a gazdaság is csak igen kevéssé lehetett képes, már csak az egyes területek egymástól továbbra is igen különböző gazdasági fejlettségi szintje miatt is. A birodalom természetesen stabil magvául pedig szinte egyedül az osztrák-német örökös tartományok kínálkoztak. Ezek azonban mind népességszámban, mind gazdasági erőben nagyon is gyengék voltak ahhoz, hogy ezt a szerepet ténylegesen betölthessék. Ennek az erősen összetett és éppen a gazdasági és társadalmi fejlődés eredményeképpen is egyes részeiben immár egyre eltérőbb utakon haladó, ebből kifolyóan igen törékeny komplexumnak az összefogására az udvar szempontjából, s kivált az új viszonyok között kézenfekvőnek továbbra is csak az abszolutizmus hagyományos módszerei tűntek. Vagyis: az egy-egy adott terület társadalmát helyileg szervezni képes erők és intézmények háttérbe szorítása, erőszakos elnyomása — tehát a hagyományos rendi (vagy már éppenséggel polgárosuló) képviseleti szervek vezető szerepének maximális korlátozása — és helyükbe egységes, és közvetlenül az uralkodótól függő hivatali szervezet és hivatalnokság, s végül a hadsereg lehető legteljesebb kiépítése, a római katolikus egyházzal szemben pedig a legmerevebb jozefinista egyházpolitika folytatása. Ezeknek a kormányzati módszereknek az alkalmazása az udvar és a politikai vezetésben részes felső rétegek szemében annál sürgetőbbé vált, minél inkább világossá lettek a birodalom „alkatilag" gyenge pontjai. Leplezésük végett a Stadion utódjaként a külügyek élére került és ennek során csakhamar a birodalom egész politikai irányítását kezébe vonó kancellár, Metternich, külpolitikája tengelyébe a császárság erejének kifelé való állandó hangsúlyozását és az új európai rend biztosítása érdekében ennek az erőnek azonnali latbavetését állította. Annál erőszakosabban, minél inkább világossá lettek a birodalomnak azok az akut — döntően pénzügyi — bajai, melyeknek megoldása az állam összes erőforrásainak olyan gyors, széles körű és kíméletlen mozgósítását követelte, mely a hagyományos rendi apparátus útján már eleve nem látszott elérhetőnek.

Mindez — az udvar és a politika vezető köreinek megítélése szerint — az abszolutizmus említett módszereinek és eszközeinek, központosított apparátusának zökkenőmentes működését, mindenekfelett pedig azt igé-

A HABSBURG-BIRODALOM
1815–1847

Jelmagyarázat

- Országhatárok
- Tartományhatárok, a katonai határőrvidék határa
- A Német Szövetség határa 1818 után
- Országos vagy tartományi kormányzósági székhely

A Habsburg-birodalom területi növekedése a napóleoni háborúk nyomán

- Trienti, brixeni, freisingi püspökség, 1803
- Salzburgi érsekség, 1805–1809, 1815
- Velencei Köztársaság, 1797–1805, 1815
- Raguzai Köztársaság, 1815
- 1846-ban a Habsburg-birodalomhoz csatolva
- Auschwitz, 1818-ban csatlakozott a Német Szövetséghez
- 1822-ben Illiriától Magyarországhoz csatolva
- Az 1836 XXI tc értelmében Erdélytől a Magyar Királysághoz csatolva
- Erdélyi határőrvidék

nyelte, hogy a központi igazgatási szervek hatáskörét kiterjesszék az eddig legalábbis formailag nem abszolutisztikus módon kormányzott területekre: elsősorban Magyarországra. És azt, hogy e szervek felnőjenek az új feladatokhoz, melyeket a gazdasági, társadalmi-politikai mozgás követelményei, illetve ezek irányításának és befolyásának minőségileg is változni kezdő igényei az igazgatás elé állítottak. Most már a döntések egyre szakszerűbb előkészítése került napirendre.

Az abszolutizmus érvényre jutását segítette az, hogy a centralizált bürokrácia kiépítése a birodalom ausztriai felében II. József rendszerének összeomlásával sem szűnt meg, sőt II. Lipót halála után, a napóleoni háborúk nehéz esztendeiben a központi vezetésre háruló feladatok: a háború, a hadvezetés és a hátország szervezésének igényei szerint meglepő gyorsasággal folyt tovább.

A birodalom operatív központi igazgatásának hagyományos szervei: a külügyeket intéző államkancellária (Staatskanzlei), a hadügyek és a hadsereg vezetését ellátó haditanács (Hofkriegsrat), az örökös tartományokban a belügyeket igazgató udvari kancellária (Hofkanzlei), az igazságügy legfőbb hatósága: az Oberste Justizhofstelle, a pénzügyeket irányító udvari kamara (Hofkammer), a rendőrség (és 1802-től a cenzúra) központi szerve: a Polizei- und Zensur-Hofstelle, s végül a legfőbb számvevőszék (Oberste Rechnungskammer) ennek az adminisztratív centralizációt minél jobban erősíteni igyekvő folyamatnak során átmenetileg különböző kombinációkban részint összevonásra kerültek, részint szervezetileg tovább osztódtak. Az 1810-es évek elejére azonban mindeme szervek különállása általában az eredeti formákban és hatáskörükkel már ismét visszaállt: az abszolutizmus igényeinek megfelelő, immár politikai síkon történő összefogásukra, centralizációjukra azonban a kísérletek nem szűntek meg, sőt tovább folytatódtak. E kísérletek a még Mária Terézia korában az uralkodó személyes tanácsadó testületeként minden intézményes hatáskör nélkül létrehozott államtanácsnak, a Staatsratnak részint szervezeti továbbfejlesztését, részint ennek során valamiféle, a hagyományos központi szervek fölé épülő, immár operatív hatáskörrel is ellátott csúcsszervvé való alakítását célozták. E törekvések a legfelsőbb operatív szakigazgatás és a tisztán politikai irányítás egyetlen szervezetbe való egyesítésére azonban szükségképpen csak nehézkes félmegoldásokat eredményeztek. Ezek során az államtanács régi szervezetének lebontásával

először 1801-ben Staats- und Konferenzministeriumot hoztak létre, mely két tagozatban működött: egy kizárólag elvi kérdésekkel foglalkozó, illetve egy, az egyes Hofstellék fölé rendelt, ezek közös, tényleges adminisztratív irányítását is biztosító tagozatban. 1814-re azonban e rendszer különböző hátrányai (mindenekelőtt képtelensége arra, hogy úrrá legyen az adminisztratív irányítás központosításával együtt járó roppantul megnövekedett teendők felett) a szervezet módosítását eredményezték. Az ekkor állam- és konferenciaminiszterekből (Staats- und Konferenzminister) és államtanácsosokból álló szervezet már lemondott a külügy és hadügy gyakorlatilag eddig is az államkancellária, illetve a haditanács által ellátott irányításáról (ahogy a rendőri ügyek irányítása eddig is gyakorlatilag kívül maradt hatókörén). Az új szervezés során az államtanácsban négy szekciót alakítottak ki: belügyit, igazságügyit, pénzügyit, valamint egy, a hadügynek csak a civil élethez kapcsolódó ágazataival, s nem a hadvezetéssel kapcsolatos hadügyi szekciót. A tanács célja továbbra is a sajátlag elvi-politikai irányítás maradt. A konferenciatagozat ennek megfelelően az összes, az egyes Hofstellék által ellátott ügykörökben csak mintegy az államtanács tanácsadó és véleményező szakszerveként működött. A valóságos operatív minisztériumi szervezet kiépítése azonban nem sikerült: az állam- és konferenciaminiszterek operatív irányítása az általuk elvileg irányított Hofstellék által ellátott igazgatási ágazatokban nem valósult meg. Lassan azután a miniszteri cím használata is elmaradt: az egyetlen, többé-kevésbé ténylegesen is kiépült miniszteri jellegű hatáskört, a pénzügyminiszterit 1829-ben számolták fel. Ekkor azonban már azoknak a részben hatásköri, részben azonban mélyebb, az abszolutizmus politikájáról és irányairól vallott nézetekre is irányuló ellentéteknek jegyében, melyek két főszereplőjüknek — az állam külügyeinek legfelsőbb irányításába 1809-ben államkancellárként belépett, 1821-ben pedig már a házi, udvari és államkancellár címét is elnyert Metternich grófnak (1814-től herceg), és az 1826-ban az államtanácsban a belügyi szekció irányítását átvevő, korábbi csehországi helytartó, Kolowrat-Liebšteinsky grófnak — konfliktusában fognak majd kibontakozni.

Mire a napóleoni háborúk véget értek, a Habsburg birodalmi abszolutizmus új, helyenként tekervényesen, helyenként talán felesleges kitérőkkel kialakított, az abszolutizmust kiszélesített és modernizált bürokratikus centralizációval egybeötvöző szervezete teljesen készen állt. És ha ennek

keretében a magyar korona országainak különállását formailag valóban tiszteletben tartották, és e központi szervezet adminisztratív hatáskörét csak a magyar kamarai ügyek bizonyos — ha vitatottan, de már hagyományosan királyi felségjognak tartott — területeire korlátozták is, kétségtelen, hogy a birodalom örökös tartományai igazgatásának ilyen centralizációja — még ha nem a legtökéletesebben sikerült is — jelentősen fokozta annak a nyomásnak az erejét, amit az udvar a magyar viszonyok befolyásolása során kifejthetett, és amit az 1810-es évek kezdetétől már egyre erőteljesebben kezdett is kifejteni.

Ez az abszolutizmus — előzményeihez, hagyományaihoz híven — legfőbb közvetlen ellenségének továbbra is a rendi partikularizmust tekintette. A hagyományos fenntartásokon túl láthatóan egyre inkább amiatt is, mert felismerte: ennek intézményei képtelenek arra, hogy hatékony védelmet nyújtsanak a felvilágosodás és a francia forradalom által megfogalmazott, a feudalizmus egészére oly veszélyes új gondolatok és társadalmi-politikai — köztük (és sok államrészben nem is kis súllyal jelentkező) nemzeti — törekvések ellen. A rendi intézmények a szervezetükre jellemző területi autonómia és képviseleti rendszer centrifugális tendenciái miatt, továbbá egyes területeken a nemesi árutermelés, másutt a tőkés vállalkozások, ismét másutt mindkettő együttes hatásának a tudatban való jelentkezéseként egyre inkább kezdték befogadni az új gondolatokat (ha ezek teljes elfogadását e rendi képviseletek túlnyomó részének még alapvetően feudális osztálybázisa erősen korlátozta is). Mindezek, párosulva a rendi intézmények amúgy is hagyományosan abszolutizmusellenes, ezáltal az udvar számára azonban akkorra — és nem indokolatlanul — már a feudalizmus egész rendjét veszélyeztetni látszó hajlandóságaival, együttesen kétségtelenül indokolták egyrészt azt a gyanakvást, mellyel az udvar a rendi szervezetek II. József halálával újjáéledő tevékenységét kísérte, másrészt azokat az intézkedéseket, melyeket jelentőségük csökkentése érdekében csakhamar foganatosítani kezdett.

A módszer alapjában véve egyszerű volt: a gazdasági-társadalmi szerkezetben végbement változások miatt objektíve szükségessé vált új szabályozásoknak az abszolutizmustól függő központosított bürokratikus államigazgatás révén való, s az udvar igényeinek megfelelő megoldásából állt. Ez a rendi képviseleti szervek lehető megkerülésével járt együtt. Ennek jegyében már 1795-ben leintették a cseh rendeket, akik új adóre-

form kidolgozására tettek javaslatokat : várjanak a békés állapotok bekövetkeztéig. Mivel ezek sokáig várattak magukra, és az események, főleg háborús időben, gyors döntéseket követeltek, az udvar a birodalom ausztriai felében sorra kezébe ragadta nemcsak az adó megállapítását vagy a pénzügyi kérdések rendezését — melyeket már korábban uralkodói rendeletekkel szabályoztak —, hanem az olyan természetű jogszabályalkotást is, mint a büntető (1803). majd a polgári (1812) kódexek és a II. József-féle polgári perrendtartást korrigáló új — bár nem mindenhol bevezetett — eljárási szabályok megalkotása. Olyan nem kevésbé jelentős kérdésekben is rendeleti úton döntöttek, mint az orvosi rendtartás (1808, 1827, 1832, 1839). És ha kétségtelen is, hogy e szabályozások nagy részénél a területi rendi képviseletek bevonása az eljárást valóban rendkívül megnyújtotta volna, az abszolutista centralizációnak elvével volt ellentétes mindenféle képviseleti rendszer. Az uralkodó személyes ellenszenve ezt az elvi alapot még csak erősítette. Erről vall az is, hogy I. Ferenc Metternichnek azon — a centralizációval végül is teljesen összhangban álló — javaslatát, mely 1811-ben egy, a birodalom összes tartományainak képviseletei által létrehozott közös, ám csak tanácsadó szerepet játszó és csak az uralkodó kezdeményezésére működő birodalmi képviselet létrehozását célozta, válasz nélkül irattárba helyezte. Így mérhető le annak az intézkedésnek a súlya is, hogy bár a német Bund alapokmányának XIII. szakasza értelmében minden tartományban rendi képviseleteket kellett alakítani (e pontban a „rendi" már nem szükségképpen csak a feudális uralkodó osztály képviseleti monopóliumát jelentette), az osztrák örökös tartományok részére (utolsóként 1826-ban Salzburgnak) kiadott alkotmányok e képviseletek hatáskörét igen megnyirbálták. Több esetben csak a kérvényezési jogra korlátozták, és gyakorlatilag minden territoriális hatalmat a végrehajtó szerv élén álló, az uralkodó által kinevezett Landeshauptmann kezében összpontosítottak.

Ha önmagában a centralizáció mint szervezési elv polgári tartalommal megtöltve ekkor még talán nem is lett volna egészen alkalmatlan a soknemzetiségű és a régi módon hovatovább valóban kormányozhatatlan birodalom kormányzására, a feudalizmust minden eszközzel konzerválni óhajtó abszolutizmussal való összekapcsolása azonban az államigazgatás válságához, végül teljes csődjéhez vezetett. A szigorú központosítás már önmagában is demoralizálta a szervezetet azzal, hogy az önálló érdemi

intézkedés lehetőségei rendkívül összezsugorodtak. A társadalommal legközvetlenebbül érintkező, a legnagyobb létszámú hivatalnokságot foglalkoztató elsőfokú hivatalok tevékenysége csakhamar kizárólag a felsőbb államigazgatási szervek rendeleteinek egyszerű végrehajtására korlátozódott. Az abszolutizmus azonban magukat a döntésre hivatott, illetve az alárendelt apparátus működéséért felelős felsőbb kormányszerveket is demoralizálta. Ezek, minthogy közvetlenül az uralkodónak voltak alárendelve, gyakran jobb meggyőződésük ellenére voltak kénytelenek eljárni úgy, hogy a sokszor konkrét ügyekben is tőle kapott utasítások indokait sem ismerték. Az abszolutizmus által centralizált bürokrácia ilyen problematikus magatartásával persze már II. József is szembekerült, bár ő ezt hajlamos volt a hivatalnokok személyi alkalmatlanságával indokolni. Ezt az egyre nyilvánvalóbban az államigazgatás rendszerének természetéből fakadó demoralizálódást még csak növelte a hivatalnoki fizetések értékének rohamos csökkenése az infláció, majd a devalváció következtében. A hivatali morál és az apparátus hatékonysága így lassan már nemcsak hivatali, hanem emberi oldalról is veszélybe került. Hatása annál pusztítóbbá vált, minél inkább felduzzadt — az államigazgatás e rendszerének kiterjesztése során — a hivatalnokok, méghozzá éppen a kis fizetésűek létszáma. A bürokráciának, az abszolutizmus leghatékonyabb eszközének e mélyülő válsága a hivatalnokok és rajtuk keresztül a hivatalok, végül pedig az állam tekintélyének állandó csökkenéséhez vezetett. Még így sem leplezhette el azonban azt a tényt, hogy amint az abszolutizmus valódi problémái is mélyebbek annál, amit pusztán a rendi partikuláris erőkkel folytatott harc megmutathat, úgy az igazgatás nehézségeinek okait is a pusztán szervezési szférákon túl egy, a feudalizmus szerkezetét meghaladó új struktúra bevezetésének igényében és az ebből adódó ellentmondásokban kell keresni.

Azt a késő feudális állam valódi uralkodó osztályát alkotó, igen vékony és zárt réteget: az elsősorban osztrák—cseh, s csak kis hányadában magyarországi bázisú, legmagasabb udvari arisztokráciát, amely (a Ferenc király egyéniségének jelentőségét talán túlságosan is előtérbe állító látszattal ellentétben) az abszolutizmus politikáját mind az összbirodalom, mind Magyarország viszonylatában valójában meghatározta, érdekei szorosan az összbirodalomhoz kötötték. Tagjainak tudatában saját érdekeik is az összbirodalom érdekeiként jelentek meg, már csak azért is, mert a biro-

dalom irányítását — és az összes ebből származó politikai és anyagi előnyt is — e réteg tartotta kezében. Innen ered ellenszenvük a partikuláris törekvésű elemekkel (így a magyarokkal) szemben, legyenek azok bármennyire feudálisak is, és ez volt a forrása rokonszenvüknek a birodalom fenntartásában érdekeltnek mutatkozó elemek iránt, legyenek azok bármennyire polgáriak is. De innen van hajlandóságuk arra is, hogy túltéve magukat a feudalizmus összes világnézeti és osztálykorlátain, készek legyenek nemcsak együttműködni a kor kibontakozó bécsi banktőkéjének képviselőivel — köztük nem is egy zsidó származásúval —, hanem e réteg vezető személyeit nemesítésekkel, bárói rangokkal udvarképessé is tenni, egyúttal kiváltságos helyzetet is biztosítva számukra a birodalom pénz- és hitelpiacán; jól látva, hogy ezáltal a birodalom egysége és együtt tartása immár ennek az egyre fontosabb funkciókat ellátó rétegnek is érdekévé válik.

A birodalom egyes alkotórészeinek, a gazdasági fejlődés hullámától emelve, polgárosodást és nemzeti önállóságot igénylő törekvéseivel szemben e keskeny réteg és az érdekeit képviselő szűk vezető csoport ösztönösen is változó, különböző álláspontot foglalt el. Ezzel egyrészt sikerült lassítania a szemben álló, az e két kérdés elsőbbsége körüli vitában ugyancsak megosztott helyi erők egyesülését, másrészt igyekezett biztosítani, hogy forradalom esetén a birodalomnak legalább egyik része megmaradjon a Habsburg-dinasztia és e réteg uralma alatt. Saját szempontjából nézve nem is volt ez oktalan taktika, ám jellemzően a leküzdeni szándékolt polgári-nemzeti törekvések erejére, a húszas évek közepétől e csoporton belül is megjelennek a nyílt ellentétek első jelei: leglátványosabban Metternich és Kolowrat hatalmi harcában öltve testet. E konfliktus azonban arra is rámutat, hogy az abszolutizmus mindezen, részben ösztönös, részben nagyon is tudatos taktikai kísérletei létének, illetve az általa képviselt feudális érdekek érvényesítésének meghosszabbítására, egyrészt saját kebelén belüli ellentétek keltésére is alkalmasak lesznek, másrészt nem kendőzhetik el azt, hogy a feudalizmus válsága oszthatatlan, és hogy a gazdasági fejlődés ugyanazon erői, melyek a válságot Magyarországon nyilvánvalóvá tették, a Lajtán túl is érvényesek. Legfeljebb a birodalom sokszorosan összetett szerkezetének megfelelően ott bonyolultabb módon, áttételesebben: összbirodalmi szinten elsősorban politikai válság formájában jelentkeztek. A feudális érdekek az abszolutista

rendszerben rendkívül és magas fokon koncentráltak. Ennek megfelelően a feudalizmus válsága az abszolutizmusnak is elkerülhetetlen válságát jelenti. A birodalom szintjén először szintén ebben az összefüggésben: az abszolutizmus válságaként fog jelentkezni.

AZ ABSZOLUTIZMUS MAGYARORSZÁGI KORLÁTAI

Az abszolutizmus készülő restaurálása az 1810-es évek elején Magyarország vonatkozásában egyelőre nem jelentkezett látványosan: gyökeresen új politikai és kormányzati-technikai módszerek bevezetésében. Már csak azért sem, mert az abszolutizmus már a háborús korszakban, az udvar és a rendek szövetsége fennállásának idején is sokszor kerülő utakon, csupán közvetve, alapjában véve azonban sok vonatkozásban már nagyon is érvényesíteni tudta akaratát. A magyar rendek, mindvégig felismerve a francia forradalommal, vagy akár a Napóleon képviselte polgári renddel szemben is az udvarral közös érdekeiket, az 1812-ig terjedő negyedszázad alatt, bár hosszabb-rövidebb huzavona után, de végül mindig kielégítették az abszolutizmus konkrét igényeit: újoncállításban, hadseregellátásban, adóban, a sóár emelésében — tehát az adózókra hárítható terheket illetőleg — éppúgy, mint a sajátosan nemesi hozzájárulásokban: inszurrekcióban, subsidiumban. Belenyugodtak — a protestánsokat kivéve — abba is, hogy az oktatás rendjét az új *Ratio Educationis* szabályozza. Beletörődtek (igaz, hogy a nemeseket még kivonva hatálya alól) a népesség általános és rendszeres megszámlálásába is. Tudomásul vették a cenzúra Ausztriára érvényes irányelveinek kiterjesztését Magyarországra. Ugyanakkor az udvarnak sikerült meggátolnia a rendi állam fundamentális intézményeinek megújítására irányuló szándékokat: az 1790—1791-es országgyűlés megbízásából készült rendszeres munkálatokat elnyelték az irattárak és a hivatali íróasztalfiókok (tárgyalásuk elhalasztását végül az 1805 : VIII. tc. törvénybe is foglalta). Az állam fennálló rendjét az 1792 és 1812 között tartott hét országgyűlés egyetlen törvénye sem módosította lényegbevágóan, az abszolutizmussal alapvetően ellentétes irányban.

Kétségtelen persze az is, hogy az abszolutizmus nyílt restaurációjával, az abszolutizmus vázolt és az ausztriai tartományokban széles körben

érvényesített politikai gyakorlatának magyarországi kiterjesztésével szemben az udvarnak Magyarországon sokkal szívósabb ellenállással, a rendiség sokkal mélyebben tagolt intézményeivel kellett számolnia, mint a birodalom más részeiben.

Az Ausztriai Császárság különböző tartományainak rendi képviseletei ugyanis általában egyfokúak voltak: országgyűlések vagy tartománygyűlések (és többnyire egykamarások). Magyarországon a rendi képviselet kétfokú volt: a Magyar Királyságban a kétkamarás országgyűlés alatt megyei szinten is teljesen kifejlődött. A rendi befolyástól független központosított szervek (a pénzügy bizonyos ágazatait kivéve) csak a magasabb szinteken látták el az állam igazgatását. Még a rendőrség is a katonai igazgatásba épült bele, természetesen ugyancsak összeszűkült, s mindenekelőtt a közvetlen intézkedés jogát nélkülöző hatáskörrel, a cenzúra azonban királyi szervek kezében, a rendi befolyástól függetlenül működött. Az oktatás jelentős területeit ugyan királyi szervek irányították, azonban a protestáns egyházak, törvényes autonómiájuk révén, továbbra is kívül maradtak az oktatásügy állami szervezetén. Ezenkívül egyházi szervezetük újabb képviseleti szervek igen széles, a falvakig lenyúló hálózatát alakította ki, melynek legfőbb vezetése ugyancsak a nemesség kezén volt. Az abszolutizmus kibontakoztatása így végül is nem csupán országgyűlési szintű politizálást igényelt, ami esetenként egyes emberek sokféle módon lehetséges befolyásolásával viszonylag egyszerűen megoldható: Magyarországon az udvarnak a törvényhatóságok, főleg a vármegyék szintjén is politizálnia kellett. És nem csak akkor, amikor éppen ülésezett az országgyűlés — hiszen végső fokon az országgyűlés össze nem hívásával ezt meg is lehetett volna kerülni —, hanem állandóan, egyszerűen az abszolutizmus politikájában oly nagy szerepet játszó államigazgatás normális menetének folyamatos biztosítása érdekében. A helyzet ettől az Erdélyi Nagyfejedelemségben is csak némileg különbözött: elsősorban az országgyűlés szintjén, amely egykamarás volt. Az udvarnak itt bizonyos lehetőségeket biztosított az, hogy a gyakorlatilag korlátlan számban behívható úgynevezett regalisták révén ellensúlyozni tudta az ellenzéki hangulatot. Ám maguk a rendi előjogok, és a rendi önkormányzat sajátos szervei a megyék, a székely és a szász székek formájában itt is léteztek. Igaz, hogy e szervezetben az udvar ellensúlyként építhetett a hagyományosan udvarhű szászságra, valamint a román

tömegek főként a magyar, de részben a szász uralkodó nemzetek uralkodó osztályai elleni elkeseredésére, továbbá az itt is a haditanács közvetlen irányítása alatt álló határőri szervezetre. A század második negyedére azonban beigazolódott, hogy az újjáéledő rendi intézmények keretében jelentkező polgári törekvések érvényesülésének ezek a tényezők sem képesek önmagukban gátat vetni.

1765-től 1790-ig, negyedszázadon át a rendeleti kormányzás nagyobb fennakadás nélkül működött. A 18. század végétől a helyzet már jelentősen megváltozott. Ha 1790—1791 nagy, valóban tömegeket mozgósító nemesi felbuzdulását az udvarnak sikerült is leszerelnie, hatása nyomtalan már nem tűnhetett el. A Napóleon ellen vívott háború folyamán a nemességre hárított sokféle és összességükben is jelentős (elsősorban inszurrekcionális és szubszidiális, végül pedig az infláció és főleg a devalváció által támasztott) pénzügyi terhek, ha közvetlenül a nemesség tömegeit csak kisebb részben vonták is be a megyei közéletbe, érdeklődését a helyi politika iránt azonban legnagyobb részének felkeltették. Ugyanebbe az irányba mutatott a gyakori országgyűlések folytán megélénkült belpolitikai élet, mely új problémáival bizonyos lehetőségeket nyújtott vélemények és álláspontok kifejezésére, esetleg országos közvélemény szintjén való érvényesítésére is. Végül még szélesebb, még általánosabb mozgósító hatással volt a világ, kivált a háborús években korábban szinte hihetetlenül gyors változásairól szóló hírek beáramlása az e világtól évtizedeken át elzárt magyarországi közgondolkodásba. Ami azonban az éledő politikai aktivitás mindezen formáinak és forrásainak voltaképpeni társadalmi alapjául szolgált és a politikai mozgás erejét nagyban fokozta, az a nemesség egyre szélesebb rétegeinek az árutermelésbe való bekapcsolódása volt.

A mezőgazdasági árutermelés kibontakozása ugyanis — ha természetesen áttételekkel is — a megyei politikai életben végső fokon ugyanúgy éreztette hatását, ahogy közvetlenül érvényesült ösztönzése az egész társadalmi szerkezet átalakulására. A politikában ennek következménye egyre inkább a nemesség gazdasági, ezen át pedig politikai szemhatárának bizonyos tágulása, egyes problémáinak tudatosodása, egészében politikai gondolkodásának bizonyos fokú korszerűsödése lett. Lassanként képessé vált arra, hogy a politikát már tágabb perspektívában és szélesebb összefüggésekben szemlélje. Ez a távlat persze még erősen egyoldalú volt: nem is mindig vezetett helyes, még kevésbé teljes értékű

következtetésekhez. Ám éppen ez volt a forrása annak, hogy a nemesi magatartás helyenként rendkívül magabiztossá és szenvedélyessé vált, noha egyelőre még csupán az egykönyvű emberek önbizalmának és ebből kinövő szenvedélyének formájában. A gondok realitása a korszerű nézetek hirdetőit az udvar és az őket támogató rétegek egyre veszélyesebb ellenfeleivé tette. Ám a valóság követelményeinek még részleges felismerése is a nemességnek csupán egy viszonylag keskeny, az árutermelésbe véglegesen bekapcsolódott vagy bekapcsolódni törekvő rétegében tudatosult; valódi hatása pedig csak később lett érezhetővé. A legszélesebb nemesi tömegekig ezek az új gondolatok még sokára, és legjobb esetben is csak jelszószerűen jutnak el. Ám ha az abszolutizmus elleni, az 1810-es évek első harmadát követően megújuló küzdelem tömegmozgató motívumai egyelőre döntően még a hagyományos nemesi szabadság védelmezésének gondolatköréből emelkedtek is ki, a felsorolt tényezők hatásának eredményeképpen már kétségtelen, hogy a nemesség az 1810-es évek közepére az abszolutizmus restaurációjával felkészültebben és főleg szervezettebben állt szemben, mint korábban. Mindez a rendi ellenzék kiszélesedésével fenyegette a központosított államigazgatást és azzal, hogy az a várható küzdelemben túllép az országgyűlés által adott intézményes kereteken. Ha pedig nem hívják össze az országgyűlést, az összecsapás a megyék szintjén lesz elkerülhetetlen, és ott válik tartóssá.

Így válik érthetővé az, hogy a kormány már 1812 után — az országgyűlés mellőzésével egyidejűleg —, jó taktikai érzékkel, egyenesen, bár nem nyíltan a megyerendszer ellen indított támadást. Részben úgy, hogy az adózókat védő intézkedéseivel tömegbázist biztosított magának, részben pedig a jobb módúakkal szemben mindig is különös gyanakvást tápláló kisnemesi tömegek politikai pártfogásának jegyében.

A RENDELETI KORMÁNYZÁS KEZDETEI MAGYARORSZÁGON

Az abszolutizmus egyre fokozódó nyomása a megyerendszer és ezen a réven végül is a mögötte álló társadalmi-politikai erők gyengítése érdekében, és ezeknek az erőknek megoszlása, továbbá, legalábbis egy részüknek, egyre erősödő ellenállása: ez az a két egymással ellentétes tendencia, ami meghatározza az 1812-től, illetve 1815-től kezdődő közel másfél évtizedes

korszak egész szorosabban vett politikai történetét is, ezen belül az udvar és a nemesség, illetve az abszolutizmus és a rendiség ellentétének kibővülését és elmélyülését. Részleteiben a kutatás még nem tárta fel ezt a történelmi szakaszt, az ellentétek alakulásának, éleződésének és enyhülésének egyes fázisai — miként valamely színjáték felvonásai — azonban jól kivehetők.

Az első felvonás a leghosszabb időtartamú. Ekkor tűnik fel egymás után a konfliktus sok, kisebb-nagyobb konkrét összetevője. 1814-ben az udvar elrendelte a megyei pénztárak gyakori vizsgálatát, 1817-ben pedig szabályozták az adófizetés rendjét. Nyomatékosan előírták: a hadiadóra beszedett összegeket a megyék tartoznak azonnal befizetni a hadipénztárakba, azokból saját céljaikra semmit sem használhatnak fel. Ugyanebben az évben elrendelték: az általában a főispánok által kinevezett fizetéses táblabírák a megye székhelyén kötelesek lakni, hogy a halasztást nem tűrő királyi rendeletek közreműködésükkel két közgyűlés között is elintézhetők legyenek. Míg az előbbi rendelkezés a megyék pénzügyi önállósága, e második már politikai függetlenségük ellen irányult. Világos ugyanis, hogy ez utóbbi esetben a nemesi közgyűlések, illetve az azok szünetében törvényesen működő és a megyében különben is hangadó szerepet játszó birtokos nemesekből álló részvagy kisgyűlések lehető kikapcsolásáról volt szó. E rendelet végrehajtása: a megyei döntések bázisának ilyen leszűkítése, illetve ezáltal a főispán révén a kormánytól függő személyek befolyásának növelése a gyakorlatban nem járt sikerrel, minthogy a fizetéses táblabírák száma nem volt nagy. Emellett a rendelet végrehajtását a megyék jó része különben sem szorgalmazta. Ennél biztosabb eredményt látszott ígérni a megyei döntések bázisának maximális kiterjesztését elrendelő, 1819. évi uralkodói döntés. E szerint a megyékben a tisztújítások a jövőben ne közfelkiáltással, hanem a megjelent nemesség egyenkénti leszavaztatásával történjenek.

Ez valóban döntő fordulatot jelentett. Ellene nemcsak hogy semmiféle törvényes kifogást nem lehetett emelni, hanem éppen a Werbőczy-féle „una eademque nobilitas" — a gyakorlatban már alig megvalósuló — elvének legteljesebb érvényre juttatását jelentette. Az udvar bölcsen arra számított, hogy ezen elv alkalmazásával, megfelelő anyagi eszközök bevetése mellett, végül lehetővé válik az ellenzéki hajlamú birtokos

középrétegek kikapcsolása a közügyekből, illetve az abszolutizmus igényeinek megfelelő, politikáját támogatni kész megyei vezetőségek megválasztása. Mindezzel az udvar nem számított rosszul, ha e számítása cinizmusról, sőt végső fokon rövidlátásról tett is bizonyságot. Mert túl az abból származható veszélyen, hogy a szigorúan centralizált abszolutista törekvések védelmében éppen a társadalom leginkább anarchisztikus hajlamú rétegére, a kisnemességre kívánt támaszkodni, nem volt nehéz előre látni azt sem, hogy a megyei politizálás bázisának ilyen kiszélesítése — lévén, hogy az így szóhoz juttatott kisnemesi tömegek jelentős hányada a politikának éppen a központi problémáival szemben már osztályhelyzeténél fogva is vagy teljesen közömbös volt, vagy éppenséggel a legreakciósabb megoldások felé hajlott — a nyilván korábban is meglevő korrupciós alkalmakat intézményesíti, és így kiszélesíti. És valóban: a megkezdődő tisztújításokon a pártok a távoli falvakból most csoportosan érkező szegény sorsú nemes szavazók megvendégelése címén csakhamar a legszemérmetlenebb etetés-itatásba kezdtek. A választások gyorsan intézményesített üzletté váltak.

A tapasztalt főkortesek szerepe annyira megnőtt, hogy például Nógrád megyében már mintegy függetlenülve, szinte önálló politikai tényezőkként léptek fel, készséges eszközeiként a többet fizetőknek. Ennek a korrumpált, választójogát gyakran ittasan gyakorló tömegnek a választásokba való intézményes bevitele révén a kormányzat a még valamennyire független megyei birtokos nemesség jó részét — már csak pusztán a szegény nemesek számbeli többsége révén is — valóban csakhamar kezdte kiszorítani a közéletből.

Ehhez hozzájárult az is, hogy az udvar besúgói egyre szélesebb körben tevékenykedtek, és az abszolutizmussal szembekerülő minden politikai állásfoglalásról vagy tettről azonnal, s — a besúgó saját fontosságának hangsúlyozása végett is — azt nem egyszer már eleve erősen nagyítva, sokszor meg éppenséggel rosszindulatúan torzítva, tájékoztatták az udvart. Az így denunciáltakra mindez többféle, általában nem veszélyes, de annál kellemetlenebb következményekkel járhatott: mindenesetre az állásokra benyújtott pályázatokból vagy jelölésekből, kitüntetésekből, címek elnyerhetéséből való kizárással. Ám a besúgók hada (az öreg Orczy Lőrinc a geheime Polizei tréfás-keserűen ironikus magyarosításával sekrestyéseknek nevezte őket) nemcsak rosszindulatú fontosko-

dásból terjesztette ki figyelmét mindenre. Tevékenységét bátorította az is, hogy az udvar kiváló felvevő közegnek bizonyult az effajta hírek számára. Ferenc király elmélyült érdeklődéssel olvasgatta a legkétesebb megbízhatóságú besúgók legjelentéktelenebb híreit is. Az a jelentés például, hogy Somogy és Zala megyében állítólag a pénzromlást gúnyoló dalokat énekelnek, már az uralkodó saját kezűleg írt levelét indítja útnak a magyar kancellárhoz a tettes — mint később kiderült: Pálóczi Horváth Ádám — kinyomozására. (A rendszer fonákságára mindenesetre jellemző, hogy az ennek nyomán kiadott és a nádorhoz intézett kancelláriai rendelet pontos szövegét néhány héten belül már Kazinczy — az isten háta mögötti Széphalmon — is nemcsak hogy ismerte, hanem buzgón meg is írta barátainak; Horváth elég naiv magyarázkodását pedig mindenki elfogadva, az ügy eltussolásán buzgólkodott.) Az uralkodónak az a politikája, hogy besúgókkal és korrumpált tömegekkel részint aláássa, részint szétrohassza az abszolutizmus ellen lehetséges nemesi ellenállás megyei bázisait, úgy látszott, csakhamar sikerrel jár.

Ehhez nem kis mértékben hozzájárult az is, hogy az udvar — és itt már személy szerint Ferenc király is — politikai manőverei során ügyesen tudta kiemelni az abszolutizmus és a nemesség közös érdekeit, persze immár nem a rég elmúlt francia forradalom, hanem az annak örökségeként nemcsak megmaradt, de egyre inkább és Európa-szerte immár törvényesen is elismerve, intézményes keretekben erősödő, bontakozó polgári fejlődés természetszerű antifeudális tendenciáival szemben. „Az egész világ meg van bolondulva" (totus mundus stultisat) — mondta Ferenc Budán tett 1820. évi látogatásakor,[1] és elégülten utalt arra a politikai szilárdságra, melynek, ezzel ellentétben, a magyar nemesség az abszolutizmus védőszárnyai alatt örvendezhet. Az e szavak elhangzásakor jelenlevő nemesség — elsősorban főnemesek — kitörő lelkesedése megadta az innen a troppaui kongresszusra induló Ferencnek azt az alátámasztást, melynek a birodalom a nyugati alkotmányos hatalmak — elsősorban Anglia — előtt egyre népszerűtlenebb abszolutisztikus külpolitikája ekkor már oly nagy szükségét érezte. A nemsokára bekövet-

[1] Dessewffy József Kazinczyhoz írott 1820. október 22-i levele alapján idézi: Horváth Mihály, Huszonöt év Magyarország történelméből. 3. kiad. I. Bp. 1886. 30.

kező események viszont bebizonyították, hogy az abszolutizmus fenntartásával járó előnyök már e lelkes nemesség számára sem állnak feltétlen arányban a belőle következő terhekkel.

Kérdés persze, hogy az udvar ilyen politikájának végcélja a megyei autonómiák jogszabályok útján, intézményesen történő teljes felszámolása vagy legalábbis lehető korlátozása volt-e, vagy sokkal pragmatikusabb módon, egyszerűen a várható ellenállás gyakorlati megszüntetését és a rendeleti kormányzás további, minél simább útjának kiépítését kívánta-e elérni. Ismerve Ferencnek a radikális és intézményes változtatásoktól annyira húzódozó természetét és gyakorlatát, az utóbbit lehet valószínűbbnek tartani. És valóban: Metternich a birodalom újjászervezését és benne mindenekelőtt Magyarország helyzetének intézményes, azt az örökös tartományok helyzetéhez alkalmazó módosítását elvi alapokon sürgető több felterjesztésének az 1811. évihez hasonló elfektetése ennek a gyakorlatiasabb — primitívebb — irányzatnak a megvalósulását látszik igazolni. Ilyen politikára ösztönzött az is, hogy a birodalomnak az erőtlen olaszországi forradalmi kísérletek leverésében aratott inkább látványos, mintsem valódi sikerei ellenére, sem katonai, sem — az államcsődből lassan és állandó visszaesésekkel kijutni igyekvő — pénzügyei nem egykönnyen bírták volna ki az intézményes megoldással együtt járó nagy kockázatot és megrázkódtatásokat. Mert hogy az 1812 óta folytatott politika egy évtizede — a feudalizmus stabilizálásának állandó hangoztatása ellenére is — végül kevéssé bizonyult alkalmasnak arra, hogy a magyar nemesség abszolutizmusellenes állásfoglalását teljesen legyengítse, az csakhamar meglepő energiával vált nyilvánvalóvá az ellentétek ütközésének 1821-ben kezdődő második felvonásában.

A MEGYEI ELLENÁLLÁS ÉS TANULSÁGAI

Az udvart az abszolutizmus visszaállításában és ennek megnyilvánulásaként mindenekelőtt az országgyűlések kikapcsolásában, a rendeleti kormányzás szélesedő bevezetésében és a megyék gyengítésében kezdettől fogva egyszerű célok vezették. Lépései nagyon is szorosan kapcsolódtak az államéletnek ahhoz a két területéhez: a pénzügyekhez és a hadügyekhez, ahol — mint épp fentebb láttuk — maga a birodalom is

a legsebezhetőbb volt, melyeken viszont a magyar nemesség (részint az országgyűlési adó- és újoncmegajánlás, részint pedig ennek a megyék által ellátott beszedése, illetve kiállítása vonatkozásában) jelentős szerepet játszott. Nem meglepő tehát, ha az 1810-es évek végére az udvar már abba az irányba tett lépéseket, hogy mivel a rendeleti kormányzás, az országgyűlés kikapcsolása és a megyék gyengítése folytán helyzetét máris elég szilárdnak hitte, Magyarországot immár nyíltan, fokozottan bevonja a birodalom ilyen természetű terheinek viselésébe. A magyar viszonyokat ennél mélyebben ismerő és az abszolutizmus minden kilátását egyelőre kevésbé optimistán megítélő magyar kancellária — élén egy legalábbis nem egykönnyen leinthető nagyúrral, Koháry herceggel — minden halogató manővere ellenére, 1821. május 4-én Ferenc e törekvés jegyében rendelte el az 1813-ban és 1815-ben rendeleti úton kiállíttatott 90 ezer újonc 28 ezernyi hátralékban maradt hányadának kiállítását; 1822. augusztus 13-án pedig, újabb királyi rendeletben, a legutóbbi országgyűlésen váltócédulában megajánlott adóösszegnek ezüstpénzben való beszedését írta elő. Ez az ezüst- és a papírpénz akkorra már stabilizálódott értékaránya mellett az addig fizetett adóösszeg egyszerre mintegy két és félszeresére történő emelkedését jelentette, amin nem enyhített az, hogy az udvar egyidejűleg mintegy félmillióval csökkentette az adó összegét.

Az udvarnak ezek az igényei formális jogi szempontból nézve kétségtelenül nem voltak törvényellenesek. A rendeleteket kiadásuk előtt alkotmányjogászokkal alaposan meg is tárgyalták. Az adót törvényesen valóban mindig ezüstpénzben ajánlották meg az országgyűlésen, és azt a birodalom osztrák felében már évek óta ezüstpénz értékben fizették. Az újonclétszám kivetésének jogosultságát pedig annak idején a megyék nemcsak hogy kevéssé vitatták, hanem a teljes létszám már folyamatban levő kiállítását is maga az udvar függesztette fel. Az ellenérvek azonban a jogéról immár a politika szférájába csaptak át. A hirtelen megszaporodó megyei tiltakozó feliratok ismét általában a papírpénz bevezetésének törvénytelenségével érveltek, és azzal, hogy most már nincs olyan rendkívüli veszély, ami 1813-ban vagy 1815-ben még elfogadhatóvá tette a rendeleti újoncozást. Ellenérvként mindkét vonatkozásban egyre erőteljesebb hangsúlyt nyert az adózó nép teherbíró képességének végső kimerülése. Először látszólag az udvar engedett, és

azokban a megyékben, melyek még királyi biztos kiküldése után sem vállalták az újoncozást, 1822-ben valóban leállították a katonaszedést. Az adórendelet azonban olajat öntött a tűzre.

1822 késő őszén e rendeletek nyomán az udvar és a nemesség 10 év óta lassan éleződő ellentéte egyszerre pattanásig feszültté vált. Ugyanakkor az udvar még az addig mindig szilárd támaszát jelentő katolikus egyházzal szemben is nyersen és brutálisan éreztette a jozefinista egyházpolitika módszereiben érvényesülő abszolutizmus hatalmi eszközeit. Jóllehet az udvar 1821 tavaszán hozzájárult a Rudnay hercegprímás által kezdeményezett magyarországi nemzeti zsinat megtartásához, az 1822 őszén tartott alig 6 hetes zsinatnak nemcsak hogy határozatait nem erősítette meg, hanem még Rudnaynak a zsinatról készített összefoglaló jelentését sem továbbította a pápához, mint ahogy nem közölte a pápával magát a zsinat tényét sem. Az összefoglaló jelentés továbbításának elmaradását Bécsben azzal indokolták, hogy a zsinat elutasította az udvar ama javaslatait, melyek részint a magyar papjelölteknek a bécsi Augustineumban történő továbbképzésére, részint az eltörölt szerzetek után fennmaradt (mintegy 1 millió forintnyi) misealapítvány összevonására és ezáltal az állami kézen levő vallásalap tehermentesítésére irányultak. Rossz néven vették azt is, hogy a zsinat a szerzetesség szabályozásával kapcsolatos egyes határozatok érvényességét pápai jóváhagyástól tette függővé. Mindezekben az udvar az uralkodó főkegyúri jogával és apostoli jellegével való szembehelyezkedést látott, pedig a valóban lényeges kérdésekben: a vallásos tömegek emberi és társadalmi magatartásának irányításában, a lelkipásztorkodás normáinak kialakításában a zsinat nagyon is konzervatív álláspontra helyezkedett. Az udvar azonban láthatólag éppen azért, mert az alapvető kérdésekben a klérussal való nézetazonossága vitán felül állt, úgy érezhette, hogy a szorosabban vett egyházpolitika szféráiban megengedheti magának a határozott fellépést.

A szolidaritás ilyen érzésére az udvarnak annál is inkább szüksége volt, mivel eközben a megyék egyre-másra küldték feliratait az udvarhoz, mely ezeket sorra-rendre visszautasította, mert továbbra is ragaszkodott rendeleteinek maradéktalan végrehajtásához. Sőt: a postahivatalok utasítást kaptak a megyék egymás közti levelezésének ellenőrzésére és meggátlására is. Az országgyűlés nélküli kormányzás második évti-

zedének első hónapjaiban úgy tűnt, elérkezett a nyílt szakításnak, az ellentétek nyílt kitörésének ideje.

Az első csatározások mégis az udvar könnyű és gyors győzelmét látszottak ígérni. Az adó ügyében 15 megye már az első királyi leiratot végrehajtotta. A tiltakozásokat bejelentő második feliratra érkező elutasító válasz hatására további 18 engedelmeskedett. Egy évvel korábban az újoncozást elrendelő első leiratnak ugyan 16 megye, de a tiltakozását visszautasító másodiknak csak újabb 9 megye engedelmeskedett. Az összesen 41 vármegyéből azonban, mely végül is legalább az egyik rendeletnek hajlandó volt engedelmeskedni, csupán 17 olyan volt, mely mindkét rendeletet — legkésőbb a második leiratra — végrehajtotta; csak az elsőnek ezen kívül még 16, csak az utóbbinak pedig 8 engedett. Az újoncozás ügyében 27, az adóügyben 19, a két leirat után is ellenálló megyébe az udvar ezek után királyi biztosokat küldött ki, akik az újoncozási rendeletet 19, az adórendeletet további 9 megyében különösebb ellenállás nélkül, egyszerűen fokozott politikai nyomással simán végrehajtatták. De 1822 késő őszére még így is maradt 7 megye (Nógrád, Nyitra, Sopron, Trencsén, Veszprém, Zala és Zemplén), amely mindkét rendelet, és 4 (Varasd, Vas, Ung, Komárom), amelyik csak az egyik rendelet végrehajtásának változatlanul makacsul ellenállt. Egy pillantást vetve akár csak II. József népszámlálására, kiderül, hogy az első 7 megyében az ország nemes férfi lakosságának közel negyedrésze élt, és hogy — beszámítva a 4 másik, már csak egy rendeletnek, de annak végsőkig ellenálló megyét — elsősorban az ország nyugati felének megyéi ezek, Trencséntől Sopronon át Varasdig szinte teljes, összefüggő sávot alkotva a nyugati országhatár mentén. Ellenzéki magatartásuk elemzése és indoklása még további kutatást igényel. Ám ellenállásukban talán szerepet játszhatott az is, hogy az adórendelet (legalább a megyék egy részében) részint a nagyszámú, jobbágytelken élő és az adózásba már régebben bevont köznemességet is sújtotta, részint a konjunktúra alatt megnőtt paraszti bevételek ilyen további, a devalváción túlmenő lecsapolásával a földesurat is súlyosan érintette. Tény azonban, hogy az abszolutizmus 10 éves, csendesnek, feltűnés nélkülinek szánt politikája e hónapokban zátonyra futott, és önmaga leleplezésére kényszerült. A 7 megye makacs ellenállása miatt ugyanis az udvar egyszerre, immár a királyi tekintély védelmében is, az ellenállásnak olyan eszközökkel való

megtöréséhez folyamodott, mely eszközök alkalmazását nagyon is el akarta kerülni. Joggal tarthatott ugyanis attól, hogy ez előreláthatólag mozgósító hatással lesz a rendeleteknek egyszer már engedelmeskedett megyék hangulatára is; arról nem is beszélve, hogy a birodalom konszolidált belső helyzetéről a külföld felé oly nagy gonddal kialakított képnek is erős módosításra kellett szorulnia. Az udvar választási lehetőségei azonban ekkorra már erősen leszűkültek.

A túl e hét megyén pillanatnyilag lecsendesültnek látszó felszín alatt tovább bontakozó rendi ellenállás azonban erősen összetett képlet volt: társadalmi bázisában s ebből kinőtt egyéni és csoportmotívumaiban rétegező tényezőként éppúgy szerepet játszottak generációs különbségek, mint az indulatokat nagyban befolyásoló gazdasági viszonyok regionális eltérései, a felekezeti különbségek és a velük szorosan összefüggő történeti hagyományok különbözősége. Együttesen: haladó, még a felvilágosodásból kinőtt, vagy már éppenséggel a romantikától befolyásolt magatartások keveredtek benne egészen régi, kuruc függetlenségi vagy werbőczyánus prókátori formákkal. Megnehezítve azt, hogy e magatartások és motívumaik teljességének feltárása nélkül a mozgalom egészét egyértelműen haladónak, de azt is, hogy egyértelműen reakciósnak nevezhessük, ám mindenesetre indokolva azt, hogy hatásában mint a századfordulótól már egyértelműen reakcióssá, retrográddá vált abszolutizmus jelentős gyengítőjét pozitívan értékelhessük — kivált a most kibontakozó, gyorsan kiélesedő konfliktus tapasztalatai, eredményei alapján.

A cselekmény a konfliktus e második felvonásának csúcspontja felé 1823 elején kezdett emelkedni. Az országban már feszült a hangulat: mindenki azt várta, az ellenállás letörésében elszánja-e magát az udvar a végsőkre? Kölcsey január 22-én írta meg a *Himnuszt*. Abban is ez a feszültség, a nemességet terhelő, s e pillanatban roppantnak érzett történelmi felelősség érzése, és a többség már eddig is végbement behódolása feletti keserűség keveredett e feszült hangulatnak talán legkifejezőbb tükreként valóban remekművet formálni képes indulattal. Néhány hét múlva a királyi biztosok immár valóban katonai karhatalommal a hátuk mögött léptek be a végsőkig ellenálló néhány megye székházába, ahol többkevesebb huzavona — de Nyitra, Zemplén és Nógrád megyék esetében csak rendkívül heves, elkeseredett és tumultuózus jelenetekkel tarkított ellenállás — után sikerült eredményt elérniök: megtörték az ellenállást.

Ezzel egyidejűleg világossá vált, hogy az eredmény nagyon is kétélű, értéke nagyon is kérdéses. Nemcsak azért, mert közben valóban újra megindult a feliratok áradata, még az engedelmeskedett megyék részéről is (sőt a megyék egymás közötti, egymást mozgósító érintkezése olyan fokra jutott el, hogy 1823 elején az udvar rendeletileg megtiltotta a megyék egymással való levelezését), vagy mert a birodalom belső stabilitásának képe súlyos törést szenvedett, hanem azért is, mert e konfliktusnak a végsőkig éleződése rávilágított a feudális politikai uralmi viszonyok válságának egyik igen mélyen fekvő, lényeges elemére: az intézmények teljes válságára is. Arra, hogy a feudalizmusnak önmaga védelmében maximális összpontosítását jelentő uralkodói abszolutizmus Magyarországon — a királyságban éppen úgy, mint az Erdélyi Nagyfejedelemségben — már csak akkor érvényesülhet és bontakozhat ki teljességében, ha szétrombolja a magyarországi feudalizmus hatalmi eszközét: a megyék beleszólási jogát a rájuk kiszabott terhek viselésébe. Ám, ha Mária Terézia vagy II. József teljes, központosított abszolutizmus bevezetésére irányuló kísérletei még ezen intézmények erején törtek meg vagy kényszerültek kompromisszumra, 1822 őszére ezek már részint saját gyengeségük, részint az abszolutizmus elerőtlenedése miatt lesznek támadhatatlanok. Szétrombolásuk ugyanis, ha a feudalizmus épületének immár csupán rozoga, gyenge pilléreit dönti is meg, már a feudalizmus egész rendjének megingásával fenyeget, hiszen az abszolutizmus tartósan már e roggyant pillérek funkcióját is képtelen lenne átvenni.

A rendi ellenállás ráébresztette az udvart arra, hogy Magyarországon ha az abszolutizmus ellenfeleit esetleg időlegesen háttérbe lehet is szorítani vagy éppenséggel megfelelő fórumaik (például az országgyűlések) kikapcsolásával el is lehet némítani, az abszolutizmusnak meggyőződéses hívekből álló tömegbázist szervezni már végleg nem lehet, még akkor sem, ha a nemesi tömegek jelentős része konzervatív irányban még manipulálható. Nem tekinthető véletlennek, hogy 1827-re az udvar már megszüntette a tisztújításoknak a nemesség személyenkénti leszavaztatásával járó rendszerét, és ezt már csak a követválasztásnál fogja előírni. A korrumpált tömegek tisztújításokkal járó rendzavarásai, illetve az abból származható gondok már nem álltak arányban a belőlük esetleg várható haszonnal.

A megyék ellenállásából kiviláglott, hogy a sajátos magyarországi politikai fejlődés során már véglegesen kialakult állami rendszerben, mely a rendiség és az uralkodói hatalom egymás mellé rendelt voltára épült, az abszolutizmus politikája, uralmi technikája és taktikája immár egyaránt használhatatlan. Az uralkodói rendeletekkel a legdühödtebben szemben álló megyék feliratairban a legodaadóbb királyhűség szavaival fedezhették ellenállásukat, annyira, hogy az ellenállás irányítói elleni per megindítására felhívott királyi jogügyi igazgató a szabályszerűen elkészített keresetlevélben végül is kénytelen volt üresen hagyni a vádemelésnél hivatkozható törvénycikk helyét, ilyennek nem léte miatt. A birodalom magyarországi felének és az örökös tartományoknak elsősorban az abszolutizmus érvényesülésének lehetőségeiben megmutatkozó eltérő belpolitikai fejlődése közötti különbség, amely — majd a birodalomnak a polgári állam szabályai szerinti átszervezése után is megmaradva — még a dualizmusban, immár modernizálódó viszonyok között is kísérteni fog, 1822-ben vált a maga teljességében észlelhetővé. Olyannyira, hogy az udvar válasza erre már — úgy mint 1790-ben — ezúttal is csak a kompromisszum valamilyen felkínálása lehetett: a feudalizmusnak mint olyannak már csak puszta fenntartása érdekében, annak politikai formáját is egyelőre csupán másodlagos fontosságúnak érezve.

A rendeleti kormányzás e tíz évének sikertelenségei — talán legdöntőbb tanulságként — azt is megmutatták, hogy a magyar nemesi társadalomnak, ellenzékiségének alapjaként általános antiabszolutizmusán túl is, megvannak a saját országos, a birodalomhoz mérve ugyan csak regionális, de éppen Magyarországnak a birodalom egészén belüli arányai folytán hovatovább mégis centrálisként kezelendő érdekei. Ezek az érdekek elsősorban a Magyarország számára a Mária Terézia óta intézményessé szilárdult birodalmi gazdaságpolitikában még diszkrimináló módon, egyoldalúan meghagyott funkcióhoz, a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódtak. A mezőgazdaságnak a századfordulótól kibontakozó általános gazdasági fejlődés során egyre növekvő jelentősége Magyarországon is kibővítette azoknak a körét, akik a mezőgazdasági árutermelésben és értékesítésben érdekeltté váltak. Ez a fejlődés lassan előkészítette a talajt e rétegek érdekeinek — immár rendi állásukra való tekintet nélkül — közelítésére. Végső fokon az abszolutizmus és a nemesi-

rendi politika ellentétén túl ettől kezdve már az árutermelést a tőkés viszonyok felé haladásában gátló gazdasági-társadalmi ellentétek is bekerülnek majd a Magyarország és a birodalom közötti kapcsolatokat lazító elemek sorába.

Mindebből az 1825-re végül is összehívott országgyűlés — jóllehet két évi tárgyalás után oszlott csak szét — önmagában kétségtelenül még nem fog sokat mutatni, bár az abszolutizmus kudarcának ilyen beismerése sejtethet valamit, bármilyen óvatosan járt is el az udvar ennek érzékeltetésében. A kormány ugyanis — jóllehet 1823 késő őszére a megyék ellenállását már teljesen megtörte, az adók beszedése, az újoncok kiállítása megindult — korán felismerve győzelmének veszélyeit, azonnal minden erejével s bizonyos engedményekre is készen, a gyors és tartós megbékítésre törekedett. Az ellenállók tudatosan, taktikából — vagy egyszerűen öntudatlanul: osztályérdekeiknek és a birodalom fennmaradásának összefonódottságát továbbra is természetesnek véve — következetesen hangoztatott lojalitása az udvar számára biztosította az aranyhidat is a visszavonuláshoz. A konfliktust ideológiailag a leginkább kiélező, de ugyanakkor az államigazgatás menetét bölcsen és ügyesen mégsem megbénító Bars megyei ellenzék leszerelése jelzi az udvar új taktikájának kezdetét, fenyegetés és ígérgetés ügyes vegyítésével. Közben azonban már csendben felfüggesztették az erőszakos újoncozásokat, és érzékeltették részint azt, hogy az udvar az adó pengőben való behajtását már az eredetileg is meghatározott két éven túl nem fogja erőltetni, részint pedig azt, hogy nem fogja elutasítóan fogadni az országgyűlés összehívását kérő feliratokat. Mint a gazdaságtörténetről szólva már említettük, sor került a kiviteli vámtételek jelentős mérséklésére is, kiviteli tilalmak megszüntetésére is. Ugyanakkor a francia uralom alatt az Illír Királysághoz csatolt magyar tengerpartot és a Száván túli Horvátországot, melyek 1815 után az akkor felállított trieszti gubernium alá rendeltettek, 1822-ben visszacsatolták a Magyar Királysághoz. Formailag egyik fél sem vonult vissza állásaiból. A kiegyezés így lehetségessé vált.

A végső gesztus az udvaré kellett hogy legyen: 1825. július 3-án Ferenc, megragadva negyedik felesége, Karolina Auguszta királynévá koronázásának alkalmát, összehívta az országgyűlést. „Most szeretni fognak a magyarok, mert nem kérek tőlük semmit" — mondta ironi-

kusan.[2] A színjáték második felvonása lezárult, ám egyelőre még csak a régi, közel másfél évtizedes feladatot újítva fel: a kiélesedett helyzetből a II. Lipót-féle megoldás irányába való kilépés lehetőségét és igényét.

2. A RENDI ALKOTMÁNY KÖRÜLSÁNCOLÁSA ÉS MODERNIZÁLÁSÁNAK KEZDETEI

AZ 1825—1827. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS

A harmadik felvonás: a megoldás, a kibonyolódás valóban az 1790-et idéző viták és megoldások jegyében három hét híján két éven át húzódott, az 1825—1827. évi országgyűlés díszletei között és az országgyűlési politizálás játékszabályai szerint, nagyjából mintegy három színre tagolva.

Az első színt, rögtön a hagyományos pompával lezajlott koronázás után, fellobbanva, a trónbeszédbe foglalt királyi javaslatoknak és a rendek sérelmeinek összecsapása tölti ki. A királyi propozíciók részint az 1790. évi bizottsági munkálatok tárgyalás alá vételét tűzték ki; részint a magánszemélyek pénzügyeinek a devalvációk folytán kétségtelenül szükségessé vált, de már 1811—1812-ben is a szakítás egyik fő tényezőjévé lett, és így megoldatlanul is maradt rendezését; s végül az adó megajánlását javasolták az országgyűlés fő napirendi kérdéseiként. A rendek ezzel szemben válaszfeliratukban éppen az elmúlt évek sérelmeit emelték ki. Összeállították a kormány bűnlajstromát, s ezekből okulva a törvényellenesen eljáró kormányszéki tisztviselők felelősségre vonását lehetővé tevő törvények meghozatalát kérték. Kívánták a törvénytelen újoncozás abbahagyását, a királyi biztosságok feloszlatását, valamint az adó összegének az 1811—1812. évi országgyűlés által megajánlottra való visszaállítását úgy, hogy e mellett fenn óhajtották tartani az országgyűlés jogát arra, hogy beszámíthassa a törvénytelenül már beszedett adót a megajánlandóba. Az országgyűlés háromévenkénti összehívása, és ennek biztosítékaként a megnyitás időpontjának már az előző országgyűlés alatti megállapítása; a rendeleti kormányzás

[2] Idézi: BALLAGI GÉZA, A nemzeti államalkotás kora 1815-től 1847-ig. (A magyar nemzet története 9. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR.) Bp. 1888. 118.

különböző adminisztratív szabályok révén már eleve lehetetlenné tétele; végül a megyék egymás közti levelezésének újbóli szabaddá tétele volt további követelésük. Az uralkodó éppen a leglényegesebb pontokra adott ridegen elutasító válasza megdöbbentette az országgyűlés összehívásának puszta tényéből (1790-hez hasonlóan) túl sokra következtető rendeket, indulatuk azonban nem csökkent. A nádor közvetítésével több hónapos alku kezdődött, melyben az udvar óvatosan visszahátrált az 1790. évi törvényekhez és az azokból világosan fakadó rendi jogoknak: az országgyűlések rendszeres tartásának és a megyék szabad levelezési jogának megerősítéséig. További engedményekre nem volt hajlandó. A már beszedett adók beszámítását a megajánlandó adó összegébe, vagyis ennek jelentős csökkentését kiváltképpen nem volt hajlandó elfogadni.

A második szín középpontjába ezért most már ez a kérdés került, az új adóösszeg megállapításával együtt. A rendeknek a beszámítás érdekében készült öt feliratát az udvar mind az ötször visszautasította, és makacsul ragaszkodott az általa kért adóösszeg megajánlásához. A több hónapos harc végül itt is kompromisszummal ért véget. Az udvar elengedte az 1822. november 1., tehát az adórendelet kibocsátása előtti időszakból fennmaradó adóhátralékot, valamint az ettől kezdve 1825. október 31-ig (tehát a törvénytelennek tekintett rendelet idején) fizetendő adó hátralékban maradt összegét is. Néhány ezer forintnyi — a rendek presztízsének megóvása végett fenntartott — hiánnyal az udvar megkapta az 1790-ben megállapított adóösszeget, aminek méltányosabb elosztása érdekében a rendek egyszersmind új országos adóösszeírást követeltek. Ennek kapcsán rendkívül heves viták után előkészületeket tettek a jobbágytelken lakó nemesség adó alá vonására is.

A harmadik színben azonban a magánszemélyek a devalváció által érintett pénzügyi viszonyainak törvényes rendezése, sok más rendi sérelemmel együtt, végül is nem oldódott meg. A rendek nem voltak hajlandók a papírpénz törvényes elismerésére, és a szabályozásnak, mely végül már amúgy is csak elvi jelentőségű lett volna (hiszen a devalváció óta hosszú évek teltek el, ami alatt e viszonyok valahogy már rendeződtek), végül az udvar sem tulajdonított különösebb jelentőséget. Kompromisszum jött létre az ügyben is. Az uralkodó megígérte a papírpénz kivonását a forgalomból.

Az országgyűlés végül is alapjában véve csupán az 1790-es eredmények (1790—1791: X., XII. és XIX. tc.) újabb megerősítésével, az alkotmány körülsáncolásával zárult, és végső soron az udvar győzelmét jelentette. A nyílt abszolutizmus kiterjesztése meghiúsult ugyan, az udvar mégsem került hátrányosabb helyzetbe, mint 1812-ben volt. A rendek, bár az alkotmányt újból körülsáncolták, az abszolutizmus által ellenőrzött területekre ezúttal sem tudtak betörni. Így a rendeleti kormányzásra tett kísérlet színjátéka függönyének lehulltakor a felek kiindulópontjaikon állnak. Szívükben mindkét oldalon a győzelem elégtételével és a rövidesen várható új küzdelemben a győzelem lehetőségeinek kilátásait latolgatva.

Valójában az országgyűlés ennél mégiscsak többet hozott, méghozzá éppen két olyan vonatkozásban, melyek a legszorosabban kapcsolódtak az abszolutizmus által oly gyanakodva nézett nemzeti és polgári fejlődés alapjainak megteremtéséhez. Ezek egyike (a VII. tc.) az 1790: LXVII. tc. alapján a hazai társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális fejlődés már akkor megoldandónak látott problémáinak felmérésére és megoldásuk végett megfelelő javaslatok kidolgozására kiküldött országos bizottságok annak idején elkészült, de — emlékezhetünk — sürgősen el is zárt munkálatainak tárgyalását, felülvizsgálatát rendelte el. Ez beismerését jelentette egyrészt annak, hogy mindezen területeken a problémák megmaradtak, másrészt annak, hogy a nemesség ezek megoldására az elmúlt több mint 3 évtized alatt semmiféle új koncepció megalkotásáig nem jutott el. És ha az udvar számára a problémafelvetés avultsága nyújtott is biztosítékot, az ugyancsak régen, 1802 óta tervezett országos összeírást most végre elrendelő VII. tc. meghozatala — mely ha közvetlenül csak praktikus adózási szükségletekre hivatkozva is, de kifejezni látszott a rendek igényét a hazai anyagi valóság minden eddiginél mélyebb megismerésére — eleve lehetőséget is ígért arra, hogy a bizottsági munkálatok revíziója nemcsak elvekben, hanem a gyakorlat vonatkozásában is fokozottan támaszkodjék a jelen problémáinak ismeretére.

A másik vonatkozásban nem kevésbé bizonytalan következményekkel fenyegetett az udvar számára az országgyűlés XI. törvénycikke, mely kimondja, hogy egy „önként és a szabad adakozással összeszedett tőke vagyonból Magyar Tudós Társaság állíttassék fel".[3] Az Akadémia meg-

[3] Magyar törvénytár. 1740—1835. évi törvénycikkek. Bp. 1901. 445.

alapításával a magyar társadalom, illetve annak a társaság alapját megteremtő széles, arisztokrata és középbirtokos rétegei bejelentik igényüket a kornak a polgári viszonyok kialakulásával oly nagy jelentőségűvé váló tudományos fejlődésébe való bekapcsolódásra; mindezt összekötve a nemzeti nyelv — mint az egész társadalmat összekapcsoló alapvető kommunikációs eszköz — fejlesztésével is. Polgári és nemzeti egyesítése egy az Akadémia alapítása által formailag támadhatatlan igény megvalósítása során így nemcsak a tudomány vagy az irodalom szempontjából lesz határkő. Ám ezen túlmutató politikai jelentőségét — s az udvar ettől feltámadó aggályait — már az sem csökkenti, hogy a kezdeményező nagy jövedelmű, feltétlenül megbízható monarchikus mágnás, egy magát az abszolutizmus mellett végsőkig kompromittált, buzgó katolikus aranygyapjas lovag fia, aki előtt Bécs legzárkózottabb palotái is meg kell hogy nyíljanak: gróf Széchenyi István. E névvel attól a naptól kezdve, hogy viselője az alsótábla 1825. november 3-i kerületi ülésén izgatottan felállva egy évi jövedelmét felajánlja egy létesítendő Magyar Tudós Társaság céljaira, még sűrűn fogunk találkozni, nem csupán az Akadémia ügyeiben, hanem — az udvar aggodalmas előérzeteit mintegy igazolva s egyszersmind az Akadémia létrehozásának mélyebb gyökereire is utalóan — a nemzeti és polgári fejlődés szélesebb és távolabbi perspektíváinak felrajzolása és — ami még jelentősebb — rendszerezése során.

POLITIKAI ÉLET ÉS MOZGALMAK AZ ERDÉLYI NAGYFEJEDELEMSÉGBEN

Az Erdélyi Nagyfejedelemség politikai életében a Magyar Királyságéhoz hasonlóan 1811-gyel ugyancsak országgyűlés nélküli korszak kezdődött. Ennek azonban itt, megfelelően a nagyfejedelemség és a királyság politikai és igazgatási szerkezete közötti különbségeknek, egészen más következményei lettek, mint a Magyar Királyságban. Országgyűlés hiányában ugyanis a nagyfejedelemség legfőbb kormányzati szerve, a gubernium fokozatosan egyre törvénytelenebb állapotba került. Alkotmányszerűen még az országgyűléseken választott tanácsosai az évek során elhaláloztak, az újak, utódaik pedig már királyi kinevezés útján, tehát törvényellenesen kerültek állásukba. A húszas évek végén a guber-

niumnak így már csak egyetlen törvényesen választott tanácsosa volt. Ráadásul a *Diploma Leopoldinum* rendelkezéseinek további világos megsértésével a guberniumból teljesen kiszorították a reformátusokat. Ezzel párhuzamosan, ekkor vált érzékelhetővé az 1791: XXII. tc. káros hatása. Értelmezése révén némi rabulisztikával lehetővé vált ugyanis, hogy a megyei törvényhatóságok és a szász székek élén álló vezető tisztviselőket a főispánok, illetve a főkirálybírák jelöljék, s a közgyűlés csak az ő jelöltjeik közül választhasson. Az így kialakított törvényhatósági vezetés megszilárdítására a törvényhatóságok vezetői ezután előszeretettel hanyagolták el a háromévenkénti tisztújítás megtartását, s a közgyűléseket sem hívták össze; a törvényhatóságoktól érkező kérvények és panaszok közül a gubernium csak azokat terjesztette tovább, amelyeket jónak látott; a felsőbb rendelkezéseket a főispánok, illetve a főkirálybírák közgyűlési tárgyalás nélkül hajthatták végre. Mindez itt is a vagyonosabb birtokos nemességnek — a megyei közélet hagyományos vezető rétegének — a helyi politikából való teljes visszavonulását eredményezte, ezzel együtt pedig a társadalom teljes politikai demoralizálódását indította el.

A politikai életnek ebbe az erősödő stagnálásába utoljára a tízes évek végén, a húszas évek elején az udvarnak az erdélyi úrbéri viszonyoknak a királyságbelihez hasonló szabályozására tett kísérlete vitt életet. A királyságbelihez hasonló úrbérrendezésre ugyanis Erdélyben a 18. században végül is nem kerülvén sor, az adóalap körülhatárolása sem történt meg. Ez érzékenyen érintette az udvar pénzügyi érdekeit, amellett a jobbágyság korlátlan kizsákmányolását téve lehetővé, veszélyeztette a rendszer politikai stabilitását is. 1813-tól, éveken át húzódó tárgyalások után azonban, a királyságban is kibontakozó korlátlan abszolutisztikus törekvéseknek megfelelően, azokkal egyidejűleg az udvar végül a nagyfejedelemségben is napirendre tűzte a rendezés végrehajtását. Ezek az évek különben, mint egész Európában, Erdély-szerte is a katasztrofálisan rossz termések jegyében álltak: voltak helységek, ahol a kukorica a sok eső miatt kétszeri vetés után is kirohadt, a Partiumban 1817-re egész falvak maradtak pusztán. Éhínség, s nyomában a legyengült emberek között járvány is pusztított. Az uralkodó éppen ezekben a hónapokban utazta be a nagyfejedelemséget: hintóját az adózók állítólag 13 ezer panasz- és kérelemlevéllel rakták meg. Nyilván a paraszt

valóságos helyzetének ilyen megismerése is részese volt annak, hogy 1819 tavaszán az uralkodó elrendelte az úrbérrendezési eljárás tettleges megindítását: első lépésben a parasztság valóságos helyzetét rögzítő összeírás elkészítésével. A feladat megoldását az udvar külső emberekre, Cziráky Antal Mózes grófra, a magyar kamara elnökére és három — ugyancsak nem erdélyi — királyi biztosra bízta.

Az alapjában a Mária Terézia-féle rendezésnél alkalmazott elvek szerint 1819 nyarán meginduló összeírás kezdettől fogva a nemesség elkeseredett ellenállásába ütközött. A tiltakozások formailag a rendezés országgyűlés nélküli lebonyolítása ellen irányultak. A megyék többsége meg is tagadta a munkálatok rájuk eső feladatainak elvégzését. Az összeírás előrehaladását már ez is visszavetette. Az ellenállás ereje az 1820 elején újból összehívott törvényhatósági közgyűléseken sem csökkent. Az udvar ekkor az összeírások elvégeztetését egészében a királyi biztosok feladatává tette, kikapcsolva a végrehajtásból a törvényhatóságokat. Így azután 1820 nyarára már megindulhatott az egyes helységek úrbéres viszonyaik megállapítása szempontjából döntő jelentőségű osztályozása is, az addig elkészült összeírások alapján. A legtöbb törvényhatóság azonban itt is megtagadta a közreműködést, miközben a földesurak — visszaélve a viszonyok egyelőre még ellenőrizhetetlen voltával — sok helyütt nagyszabású allodizálásokat hajtottak végre. Ismét felhangzott az országgyűlés összehívásának követelése. Az összeírások alapján a községek osztályba sorolása és ennek keretében a telkiállomány megállapítása ekkor már rendeleti úton is végrehajtható lett volna. Az udvar azonban e ponton — talán visszariadva az összeírás alapján rendkívül bonyolultnak mutatkozó, teljesen archaikus és éppen legújabban még tovább is mérgezett földesúr—jobbágy viszony nyilvánvalóan már csak erőszakos úton végrehajtható szabályozásától és az ezzel járó zűrzavar veszélyeitől — egyszerűbbnek látta, ha a nagyfejedelemségből származó bevételeinek növelésére a Magyar Királyságban is alkalmazott egyszerűbb és pillanatnyilag hatékonyabb eljárást választja: 1822. augusztus 15-én elrendelte, hogy az adót november 1-től ércpénzben fizessék be.

A következő években a rendezetlen úrbéri viszonyok sikeres konzerválásával megelégedve — s ennek fejében még a királyságban oly nagy vihart kiváltó burkolt adóemelést is tudomásul véve —, ismét passzi-

vitásba visszahulló erdélyi politikai közéletet csak a királyságban meginduló politikai erjedésről érkező hírek fogják majd megélénkíteni. A törvényhatósági élet ismertetett korlátozása folytán azonban ez először jellegzetes módon nem a megyékben vagy a székekben, hanem az erdélyi református egyház legfelsőbb irányító szervében, a konzisztóriumban jelentkezett. Ezt 1827-ben megkísérelték átszervezni a református nemesség — sőt immár az egész református népesség — képviseleti szervezetévé, szinte már (s ráadásul a parasztság szavazatával is kialakított) második országgyűléssé. Némileg hasonlított ez az eljárás ahhoz, amelynek során még a 18. században a *Carolina Resolutió*val a közéletből kizárt magyarországi református nemesség megszállta az egyház világi irányításának pozícióit, itt, ebben teremtve meg a maga sajátos, politikai célokra is felhasználható szervezetét. Az udvar válaszként még visszaállította a konzisztórium régi rendjét — ám 1829 tavaszán Kolozs megye gyűlésén már elhangzott az országgyűlés tartásának első követelése. Csakhamar mozgásba lendült a nagyfejedelemség politikai élete. Felbukkantak a vezérek is: először Bethlen János gróf, majd egyre inkább előtérbe lépve Wesselényi Miklós báró. Az ő Széchenyihez fűződő régi barátsága és az 1825—1827. évi pozsonyi országgyűlésen aktív ellenzéki részvétele révén az erdélyi politikai mozgalom kezdett összekapcsolódni a királyságéval — megalapozva Wesselényi személyének majdani nagy jelentőségét. Ám az egész, országos és megyei szinten így apránként éledni kezdő erdélyi politikai élet felszíne alatt, taktikázásának és látványos gesztusainak hátterében, annak stílusát és magatartását szereplőinek talán tudtán kívül is befolyásolva, ott érződik a megelőző, politikailag külsőleg eseménytelen évtizedben is szakadatlanul jelenlevő feszültség: a Cziráky-összeírás nyomán különösen kiéleződött jobbágy—földesúr ellentét, a határőr-katonaság soraiban is (néhány engedetlenség, ellenállás bizonysága szerint) érezhetővé váló elégedetlenség, s a románság tömegeiben növekvő társadalmi és politikai feszítőerő: olyan mozzanatok, melyeknek realitása a nagyfejedelemségben is majd a most megnyíló évtizedek egyre hevesebb politikai és társadalmi mozgalmaiban fog, visszahatóan is, igazolást nyerni.

A BIZOTTSÁGI MUNKÁLATOK

Azt, hogy az 1790-es évek vége óta eltelt mintegy három évtized végül is milyen változásokat idézett elő a magyarországi társadalomban, legjobban az 1790 : LXVII. tc. alapján kirendelt országos bizottságok annak idején elkészült munkálatainak az 1827: VIII. tc. alapján valahára megkezdett tárgyalása fogja megmutatni. Nem az udvaron, és még csak nem is egészen a javaslatokat átvizsgáló, és új javaslatokat tevő bizottsági tagok indulatán múlott, hogy e munkálatok — melyek most végre nyomtatásban is közzétéve a felvilágosodás és a francia forradalom korának szemüvegét tartották oda a Szent Szövetség kortársainak szemei elé Magyarország intézményeinek áttekintésekor — oly jelentős változásnak lettek kiindulópontjaivá. Az államélet a munkálatokban említett kérdéseinek vizsgálata e kései nemzedéket immár nem a rendi jogok Werbőczy szerkesztette 300 éves kódexével, hanem napjainak valóságával szembesítette. Méghozzá végre egyfajta rendszer vázát kínálva az e negyedszázad sokféle: gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális változásainak nyomán felbukkant gondolatok, problémák, ismeretek s főleg igények rendbe szedésére és megvitatására. Tévedés lenne ugyanis azt hinni, hogy az 1790-nel országosan megindult politikai aktivitás (mely akkor oly hirtelenül, néhány hónap alatt már betekintést engedett az abszolutizmus több évtizedes nyomása alatt, annak ellenére is létezett, s bár lappangó, de erősödő nem csupán indulatokba, hanem gondolatokba és tervekbe is) a jakobinus mozgalom vérbe fojtásával lezárult. A politikai-társadalmi változás igénye immár elválaszthatatlanná lőn bármely olyan, akár kulturális, akár gazdasági törekvéstől, mely ha csak kevéssé vagy óvatosan is, de a maga területén a fennálló állapotok javítására, modernizálására irányult. A három évtized alatt jobbító szándékokkal akár gazdasági kérdések kerültek tárgyalásra (ennek kapcsán akár csak a legközvetlenebbül agrotechnikai újításokról lett légyen is szó), akár a művelődés bármely ágában született meg valamely, bár csak szerény értékű vagy jelentőségű alkotás — a gazdaságpolitikáról nem is beszélve —, mindegyik előbb-utóbb szükségképpen érintette a fennálló társadalmi, illetve politikai struktúra korlátait. Így azután az agrárszakemberek (Nagyváthy, Pethe, Tessedik, Balásházy), a statisztikusok (Schwartner, Magda), a pedagógusok, a közgazdászok (Ber-

zeviczy), a jogászok (például az úrbéri jog összefoglalói), a történészek (Horvát István), s főleg a valóságot, annak ellentmondásait, illetve lehetőségeit ábrázolni a legszélesebb hatással képes szépírók még társadalmilag-politikailag maradi tartalom mellett is legalább a hajdani nemzeti önállóságot sokszor (ha csupán környezetként is) idéző munkái valamely fokon már objektíve fenntartották, sőt idővel erősítették a változás szükséges voltának azt a tudatát, mely 1790-ben kezdett el nyíltan szóhoz jutni. Önmagukban évtizedek alatt is csak alaktalan és szervetlen, nem is mindig tudatos reformigények voltak ezek, melyek legfeljebb csak olyan kis, csekély hatósugarú, félig-meddig baráti társaságokban, s csak most, a húszas évek végére kezdenek valamelyest szervezettebb együttműködés felé törekedni, mint például Lónyay Gábor zempléni köre: az ifjú Kossuth egyik szellemi formálója és politikai elindítója. A problémák egyre világosabb felismerésével e körökben — majd az évtized fordulóján a szaporodó kaszinók köreiben — formálódni kezd a válasz is, mely már túlmegy az abszolutizmus puszta tagadásán, illetve ezzel szemben csupán a hagyományok s a hozzájuk való visszatérés dicséretén — ehelyett rendszeresen kezdve kutatni a fennálló avult viszonyok mélyebb gyökereit. Jelentőségük a politikai gondolkodás és fogékonyság formálásában most bizonyosodott be, amikor a változtatás szükséges volta a közel négy évtizedes munkálatok újrafelvétele szükségességének elismerésével mintegy kénytelen hivatalos megerősítést és szervezett keretet is kapott. A munkálatok induló revíziójában így a problémák megoldhatatlanságának tudatát fenntartó és — ha többnyire csak áttételesen is — valahogy meg is fogalmazó e tényezők szerepe is tükröződni fog.

1828—1829, a rendi alkotmány körülsáncolásának első két éve így mégis a változtatás igényének jegyében zajlik le, ha a változtatás maga a közreműködők legőszintébb szándéka szerint is csupán az adott rend erősítését kell, hogy szolgálja. Mivel pedig e törekvés belső ellentmondása eleve azt követelte, hogy a fennálló rend intézményeinek még konzervatív szellemű revíziója is az abszolutizmus számára mindenképpen a legbiztonságosabb módon menjen végbe, a politikai irányítás megerősítése különös jelentőségre tett szert. Ezt szolgálta az új magyar kancellár kinevezése is. Koháry herceg magyar kancellár ugyanis 1827-ben elhunyt,

s helyére 1828 tavaszán az uralkodó gróf Reviczky Ádámot állítja a legfőbb magyar kormányhatóság élére.

Reviczky, aki a következő nyolc esztendőben, a magyar reformkor indulásánál oly jelentős szerepet fog játszani, igen kiterjedt — de a megyei köznemesség színvonala fölé emelkedni csak néhány tagjában, és csak rövid időre képes — köznemesi családból származott. Karrierje a már csak vagyontalansága folytán is szorosan az abszolutizmushoz kötött sokoldalú és kétségkívül tehetséges bürokratáé, aki a Teréziánumból alig hogy kikerülve, már a napóleoni háborúk korától kezdve mint jó szervező és adminisztrátor részint központi beosztásokban szolgált, részint Lombardiától a megszállt francia területeken át Galíciáig végighivatalnokoskodta a birodalom majd minden tartományát, és az abszolutizmus mechanizmusát tökéletesen ismerte. Eközben a hivatali ranglétrán is egyre magasabbra lépett: a húszas évekre az Allgemeine Hofkammer alelnöke lett. Ferenc király, aki korlátlanul bízott benne, jól látta, hogy ez a tapasztalt, tehetséges és teljesen az udvartól függő ember magasabb pozíciókra is alkalmas. 1825-ben grófi rangot kapott, nemsokára magyar alkancellár lett. 1828-ban Koháry halálával elfoglalta azt a széket, mely addig az ország legnagyobb arisztokrata családjainak volt mintegy fenntartva. Kinevezése és grófi rangra emelése az udvar ügyes gesztusa volt a középnemesség felé, mellyel Reviczky — nem tagadva meg származását és ügyesen hangsúlyozva magyar voltát — jobban meg tudta értetni magát, mint a született mágnások. Politikája Metternichnek az 1825. évi országgyűlési nyitány alkalmából kialakítani kezdett koncepcióját követve, a rendi alkotmány szoros formális betartásával — sőt mintegy védelmének jelszavával — lépett fel, ám ugyanakkor ezen belül az abszolutizmus érdekeinek merev védelmével kísérletezett. Ezen is fog majd megbukni, amikor világossá válik (amit a nádor, sőt Metternich is nála már jobban lát), hogy a rendi alkotmány már a feltartóztathatatlanul a polgárosodás felé mutató törekvések bázisává vált, és pusztán erre építve többé nem lehetséges a status quo abszolutizmus érdekeivel összhangban álló megmerevítése.

AZ ÚRBÉRI ÉS A KÖZGAZDASÁGI BIZOTTSÁG MUNKÁLATAI

A bizottsági munkálatok felülvizsgálatára az 1827 : VIII. tc. által létrehozott 81 tagú bizottság 1828. január 20-án kezdte meg üléseit Pesten. A bizottság természetszerűen az 1791-ben működött albizottságok szerint tagolódva és továbbra is az azok számára az 1791 : LXVII. tc.-ben megszabott program alapján vette fel munkáját. Kiegészült azonban az 1825—1827. évi országgyűlés által az inszurrekciót pótló, illetve kiegészítő banderiális kérdések szabályozására a XV. tc.-ben létrehívott bizottsággal. A bizottság ülései a pesti farsangban kezdődvén, első eredményként felélénkítették a város forgalmát. A munkálatok tárgyalásaitól a nemesség és a polgárság egyaránt az ország helyzetének jelentős változását várta, és aki tehette, igyekezett e hónapokban Pesten tartózkodni, hogy a bizottsági munkák előrehaladásáról első kézből értesüljön.

A bizottság munkája persze éppen az első, a szervezéssel eltelt hónapokban nem sok érdekességet kínált. A tagok albizottságokra oszolva megkapták az 1791-es albizottságok munkálatait, és lehetőséget kaptak arra is, hogy bizonyos hivatali irattári anyagokhoz is hozzáférjenek, amennyiben azok a bizottság tárgyával kapcsolatosak. Mindezt mint alapanyagot az első ülésen szétosztották, majd kijelölték az egyes részkérdések előadóit. Ezzel az albizottsági munka hosszabb időre megoszlott az egyes tagok között: az albizottság teljes ülésére, részmunkálatainak és javaslatainak tárgyalására csak ezek elkészültével került majd sor. Az albizottságok által munkájuk végeredményeként végül is elkészített törvényjavaslat-tervezeteket azután a csaknem pontosan egy év múlva, 1829 januárjában összeülő teljes bizottság rostálta végig, immár mind a 81 tag jelenlétében, és e felülvizsgálat és egyeztetés eredményeképpen készültek el 1830 nyarára a bizottság végleges munkálatai, melyek már az országgyűlés elé voltak terjesztendők.

Az ilyen módon több mint két évig húzódó tárgyalások eredményeképpen létrejövő munkálatok jellegzetesen tükrözték a kor átmeneti jellegét. A problémákat egy már elavultnak és nehézkesnek érzett, hatékony működést biztosítani nem képes feudális intézményrendszer veti fel, mely azonban ugyanakkor (s még reformálói számára is) kétségtelen előnyökkel is rendelkezik: ha mással nem, azzal, hogy az átalakulás pon-

tosan még fel nem mérhető, de kétségtelen veszélyeivel szemben bizonyos védelmet képes nyújtani. Védelmet még akkor is, ha a rendszer fenntartása még ennek figyelembevételével sem áll arányban a lebontásából származó, de sokban bizonytalannak tűnő előnyökkel. A bizottságok munkálatai alapvetően ezt az átmeneti korra jellemző, ingadozó, a tagság osztályhelyzetéből következőleg nagyon is érthető emberi és politikai magatartást, sokszor szinte öntudatlan fenntartásokat tükrözik vissza. Ezt a végül is kettős magatartást kétségtelenül támogatta és befolyásolta a bizottsági munkálatoknak még 1791-ben kimondott, de most is hangsúlyozott alapelve, mely szerint a javaslatoknak a fennálló rendet módosítani és javítani csak e rendszer alapjainak érintetlenül hagyása mellett szabad. E kettősség legjellegzetesebben az úrbéri kérdésekkel foglalkozó — tehát a feudális rendszernek tulajdonképpen alapkérdését érintő — albizottság azon aggodalmában jutott kifejezésre, mely szerint, ha a bizottság eleve szélesebb körű változtatások igényével és ígéretével fog munkájához, félő, hogy ez a parasztságban túlzott várakozásokat fog kiváltani, és végül kiábrándulást okozhat.

Pedig éppen az úrbéri albizottság tárgyalásának eredményeképpen született meg a munkálatok egyik leginkább előremutató javaslata, mely abból kiindulva, hogy az urbáriumban rögzített jobbágytelek után a földesúr gyakorlatilag már csak a haszonélvezet eszmei jogával rendelkezik, most, de természetesen csak a jobbágyok számára lehetővé tette volna e jognak (gyakorlatilag tehát magának a jobbágyteleknek) szabad adásvételét. A javaslat heves viták után vált határozattá. Elvileg senki sem ellenezte ugyan, hiszen pártfogói a Bánság és az Alföld viszonyaira hivatkozhattak, ahol e joggal, ami a telek értékét rendkívüli mértékben megemelte, a jobbágy régóta rendelkezett. Az albizottság még azt a korlátozási javaslatot is elutasította, hogy az adásvétel csak már úrbérileg szabályozott telkiállomány esetén történhessék meg. Csupán annak biztosítása maradt nyitva (jellemző módon a parasztságban meginduló polgárosodási tendencia érzékelésére), hogy a gazdagodó paraszt ne szerezhessen túl sok telket elszegényedő társaitól. Ugyanakkor, végül is az úrbéri pátens szellemével összhangban, javasolták annak megtiltását, hogy a haszonélvezetet bármely földesúr meg-, illetve visszavásárolhassa. Az albizottság ezzel tulajdonképpen már megtette az első lépést a telket használó jobbágy tulajdonjogának elismerése felé. Olyan

gondolatot vetve fel ezzel, melyet az 1832—1836-os országgyűlés úrbéri vitáiban — megérezve benne az egész feudális jogi gondolkodás felbontására alkalmas alapelvet — Deák ügyessége fog megmenteni, az ellenzéknek az úrbéri kérdés tárgyalásában vallott részleges kudarca után is.

De az albizottság más vonatkozásokban is jelentősen előrehaladt az úrbéres viszony fellazítását illetően. Javaslatában kimondotta, hogy a maradványföldek földesúri tulajdont képeznek ugyan, de előírta, hogy ezekből új telkeket kell alakítani. Javasolta a legelők és az osztatlan birtokok felosztását ott, ahol csak lehetséges. Továbbra is fenntartotta annak lehetőségét, hogy a jobbágyok terheik megváltására örökös szerződéseket köthessenek földesurukkal. Érvként itt a már megkötött szerződésekre és az ilyen helységek virágzó állapotára hivatkoztak. Kedvezményeket javasolt a parasztoknak a bormérés és pálinkafőzés terén, és lehetővé kívánta tenni számukra a kilenced megválthatását terménynyel. Sikerült keresztülvinniük az albizottság reformtagjainak azt, hogy a javaslat szerint az úriszékek csak a jobbágyok egymás közötti ügyeiben legyenek illetékesek; sőt a tárgyalások során már felmerült az úriszék teljes megszüntetésének igénye is.

Az összbizottsági ülések hosszú során ezek az úrbéri javaslatok viszonylag jó fogadtatásban részesültek. Majdnem valamennyi javaslat megmaradt: a jobbágytelkek haszonélvezetének adásvételétől kezdve a jobbágy bormérési és pálinkafőzési kedvezményein át a legelőelkülönözés jogáig; megmaradt az örökös szerződések kötésének joga, sőt ezt még a kisebb haszonvételek megváltására is kiterjesztik. A maradványföld sorsát is pontosan meghatározzák: új úrbéres telket kell alakítani belőlük, kivéve akkor, ha bizonyíthatóan 1771 után és allodiális földből keletkeztek. Az összbizottság szabályozza azt is, hogy egy paraszt az eladásra kerülő telki haszonvételből mennyit vásárolhat össze. A megadott mértékek és egyáltalán a megközelítés módja jól mutatja, hogy a bizottság elsősorban a falusi gazdag parasztság réteggé alakulását kívánta korlátozni: eszerint 40 teleknél kisebb faluban csak egy, 40 és 80 telek közöttiben kettő, 80 és 120 közöttiben három és 120 fölöttiben négy telek haszonélvezete kerülhetett egyetlen paraszt kezére. Elutasítja azonban az összbizottság az úriszék hatáskörének javasolt korlátozását, és az igazságügyi bizottsággal egyetértésben az úriszék változatlan fenntartására adja le szavazatát.

Az átalakulás nem kevésbé lényeges kérdéseihez nyúlt hozzá a közgazdasági kérdésekkel általában is foglalkozó kereskedelem- és harmincadügyi albizottság. Alapanyagát, Skerlecz Miklós 1791-es javaslatait, a keletkezésüktől eltelt több mint három évtized alatt is nagy megbecsülés övezte. A félretett munkálatok közül csupán ennek elővételére történtek időközben országgyűlési kísérletek, nem is egyszer, hanem háromszor. Megvitatásuk elhalasztására az udvar mindig nagy igyekezetet fordított.

Most a tárgyalás újrafelvételekor érdekes javaslatok merültek fel. Jellemzően a gazdaság problémáinak szétágazására, itt is visszatértek egyes, úrbéri vonatkozásokat is érintő gondolatok. Az albizottság új javaslatot tett nemcsak a közös birtoklású nemesi földek, hanem a jobbágyi és a földesúri földek elkülönítésére is. Az Alföldön a tanyarendszer helyett, illetve annak kiegészítésére faluközpontok létesítését javasolták. Az Alföld felé még szakadatlanul tartó, bár már jelentősen meglassult belső migrációnak megfelelően, az albizottság javasolta az alföldi puszták betelepítését. A földesurak telepítő kedvének fellendítése végett egyúttal azt is kimondta, hogy e telkek sohasem változhatnak úrbéres állománnyá. A puszták betelepítését nemcsak a magánföldesuraknak, hanem a kamarának, az alföldi városoknak és a szabad kerületeknek is feladatává kívánta tenni.

Az albizottságok központi kérdése azonban, valóban a kereskedelem körébe vágva, a nemesi árutermelés biztosítása, és ennek során részint a terményértékesítés minél tökéletesebb megszervezése, részint az ehhez szükséges előfeltételek megteremtése volt. E kérdések részint technikai jellegűek voltak. Komáromy Péter bizottsági tag felvetette az országos útrendszer tervét. Hangsúlyozta a szabad folyamhajózásnak, az állandó Duna-híd létesítésének szükségességét; javasolta a csatornák és vasutak építésével foglalkozó részvénytársaságok engedélyezését, a vállalkozások megkönnyítése érdekében pedig a belső vámok eltörlését ajánlotta. Jellemzően azonban arra, hogy a gazdasági élet technikai problémái is ekkorra már milyen mélyen nyúltak bele a társadalmi szerkezet kérdéseibe, felmerült a javaslat, hogy a létesítendő közlekedési eszközökön, utakon, hidakon azok igénybevételéért mindenki, társadalmi helyzetére való tekintet nélkül fizetni tartozzék. Ha pedig a belső vámokat fenntartanák, fizetésükre a nemes is köteles legyen.

Az árutermelés döntő kérdéseként merült fel a nemesség tőkehiányának — mint a korszerű termelésre való áttérés legfőbb akadályának — megszüntetése. Erre többféle, lényegében azonos megoldási javaslat született. Fölmerült földhitelintézet alapításának terve 100 ezer, egyenként 2000 forintos részvény alapján. Ezt a javaslatot azonban az albizottság kénytelen volt elutasítani. Az ellenérvek jellemző módon ismét csak a feudális rendszer alapjaihoz nyúltak le. Az intézet szükségességét mindenki elismerte, de megvalósíthatatlannak tartották, mert a telekkönyvek hiánya, az ősiségre épülő jogrendszer, magszakadás esetén pedig a fiskus örökösödési joga együttesen lehetetlenné teszik a hitelezést, arról nem is beszélve, hogy az igazságszolgáltatás fennálló rendszerében a perek a végtelenségig húzódhatnak. Más javaslatok is elhangzottak annak érdekében, hogy a nemesi társadalomba állami vagy államilag garantált úton bevihessék a tőkét. Dessewffy József gróf kereskedelmi társaság létesítését javasolta, 3 millió forintos alaptőkével. Az alaptőkét nem subsidium, hanem 30 éves nemesi kényszerkölcsön alapján kell létrehozni. Javaslata szerint a társaság a részvényesek terménykereskedelmét a jegyzett részvények arányában finanszírozná. Ezt a tervet a fiumei küldöttek is támogatták. Ők beérték volna Fiumében létesítendő 1 millió forintos alaptőkéjű társasággal is, ennek peres ügyeiben illetékes fórumként azonban eleve a bécsi kereskedelmi törvényszéket óhajtották megjelölni. A társaság import-exporttal foglalkoznék, amit saját hajókkal bonyolítana le; Pesten, de az országban másutt is lehetnének fiókjai. Radvánszky Antal a kereskedelem finanszírozására a létesítendő országos pénztárat kívánja felhasználni. A különböző nemesi reformtervekben már 1715 óta állandóan kísértő „fundus publicus", melyből a közérdekű beruházásokat lehetne fedezni, nála a nemesség egyszeri, 3 millió forintos megadóztatásából származó alappá változnék, melynek kamataiból kereskedelmi hiteleket lehetne folyósítani. Az alaptőkéül szolgáló összeget, javaslata szerint, később 5 millió forintra emelnék. Hasonló nemzeti kereskedelmi intézet tervével állt elő, azt ugyancsak az országos pénztárhoz kapcsolva, Ürményi Miksa is. Ez az intézet termény vagy áru lekötése fejében az érték kétharmadáig adhatna előleget a termelőnek. Magát az országos pénztárt Ürményi a királyi pénzügyi igazgatástól és az államkincstártól teljesen elkülönítendő rendi, tehát az országgyűlésnek alárendelt szervnek képzelte el. Alaptőkéje a nemesség és a

polgárság egyszeri befizetéséből gyűlnék össze, és csak a kamatai lennének felhasználhatók, ezek is csak országos érdekű, főleg közlekedési beruházásokra. Jellemző volt a pesti kereskedelemi testület versenytársak kikapcsolására irányuló, konzervatív szellemű véleménye. A testület szerint előbb legyen kereskedelem (amihez megelőzőleg jó forgalom és szolid hiteltörvény szükséges), a társaságot ráérnek ezután is létrehozni. Konkrét panaszai — melyeket már az 1790 és 1802 közötti országgyűléseknek és 1825-ben is előadott — hitel, szállítás, váltótörvény, bank s az örökös tartományokkal kölcsönös vámrendszer hiányát említik. Követelte továbbá — konzervatív céhszelleméhez híven — a zsidók kizárását a kereskedelemből. Ennek alapján (feltehető, hogy a nemesi árutermelők versenyétől félve) nem tartotta sürgősnek a kereskedelmi részvénytársaság létrehozását sem. Míg azonban a pesti kereskedők testülete végeredményben megmaradt a panaszoknál, egyes véleményadásra felkért pesti kereskedők konkrétabb javaslatokkal álltak elő. Kappel Frigyes, a kor nagy pesti kereskedője és bankárja, a birtokosok beruházásainak elősegítésére hitelbank létesítését és a tenger felé vezető Lujza út megváltását javasolta. Ez utóbbi révén csökkennének a szállítási költségek. Még tanulságosabb Deyák József pesti kereskedő javaslata. Ő, mintegy kompromisszumként az új igények és a még stabil, régi intézmények között, ugyancsak részvénytársasági hitelintézet létrehozását javasolja, méghozzá a nádor védnöksége alatt. Itt azonban a hitelek a városi polgárok házaira és telkeire lennének betáblázhatók. A városokban ugyanis volt telekkönyv. Ez a javaslat, mely elnyerte a városi követek nagy részének tetszését, a hitelnyújtásból származó hasznokat a városi (elsősorban patrícius) polgárságnak juttatta volna, hiszen a nagy értékű városi ingatlanok ezek kezében halmozódtak össze.

Valamilyen formában mindezeknek a javaslatoknak hátulütőjeként jelentkezett a nemesi személy hitelképtelensége, melynek alapját az ősiség alkotta. Nem is véletlen, hogy Radvánszky Antal javaslatában a legradikálisabb megoldásként az ősiség teljes eltörlését, a nemesi föld korlátlan adásvételének lehetővé tételét és további forgalmának biztosításaként a nemesi vagyon összeírását követelte. (Ezek a kérdések más megközelítésben a jogi albizottság munkálataiban is felmerültek, és lényegében ugyanilyen megoldás irányába mutattak.) Az albizottság végső javaslatát csupán egy, a hitelezők biztonságát szolgáló törvényeket igénylő

formulában foglalta össze. Ám, a jobbágytelek haszonvételének forgalmát felszabadító javaslathoz hasonlóan, ez az igény is messzebb mutatott már, és szükségképpen az ősiség eltörlésére irányult.

A bizottság a kereskedelem kapcsán még más figyelemreméltó gondolatokat is felvetett. Ezek azonban végül is ugyancsak mind a nemesi terménykereskedelem tengelyéhez kapcsolódtak. Wenckheim József báró a kereskedelem felszabadítását javasolta és egy Szolnoktól Pesten át Fiuméig érő vasútvonalat. Világosan látta, hogy a hazai viszonyok között a mezőgazdaság fejlődése a polgárosodás fő tényezője. Ezt használja ki a kereskedő, s ennek felhalmozásából jön létre az ipar. A terv megvalósításának eszközei: vámok és harmincadok kedvező megállapítása, a kereskedelmi és váltótörvények nemesre is kötelező kiterjesztése, a megyei árszabályozások megszüntetése, jelzálogbank létesítése, Pesten tőzsde felállítása, biztosító intézetek létesítése. Wenckheim az így fellendülő forgalomban látta a problémák megoldását. A vámok eltörlése esetén a meggyorsuló forgalom az osztrákokat is kárpótolná elveszett előnyös helyzetükért. Ugyanezért kell segíteni a polgárságon, mert az ő kezén megy át az áru. Érdekes módon a forgalom megélénkítése képezi egyik fő tételét Ürményi Miksa azon javaslatának is, mely 12 milliónyi, ám csak az ország határán belül érvényes kényszerforgalmú papírpénz kibocsátását ajánlotta. Ő volt az egyetlen, aki — legalábbis javaslatának tanúsága szerint — a konjunktúrával járó hatalmas infláció forgalomélénkítő szerepét megérezte.

Amennyire nem meglepő, hogy a kereskedelemnek a nemesség számára központi kérdése mellett az ipar kérdései jóformán szóba sem kerültek, és a céhek szabályozásáról érdemben csak Wenckheim beszélt, annyira természetes a Magyarország és az ausztriai tartományok között fennálló vámok, és egyáltalán az egész bécsi vámpolitika kérdésének rendkívül nyomatékos előtérbe nyomulása. Az udvar maga is, érezve a kérdés roppant jelentőségét a felzaklatott hangulat megnyugtatásában, hozzájárult ahhoz, hogy az albizottság ebben az ügyben ausztriai szervekkel tárgyalásokba bocsátkozzék. Az albizottság által ez alkalomból készített alapanyag hangsúlyozta, hogy a fennálló vámrendszer rendkívül hátrányos Magyarországra, és e véleményét az sem változtatta meg, hogy a kamara által rendelkezésre bocsátott hivatalos adatok szerint a magyar kereskedelmi mérleg a húszas évek közepére már pozitívra,

aktívra fordult. Az albizottság alapanyaga ezzel szemben hangsúlyozta, hogy ha ezt az ausztriai forgalom vonatkozásában el is lehet fogadni, kétségtelen, hogy a vámkülfölddel szemben a mérleg már passzív, és passzívája 1 millió 728 ezer forinttal meg is haladja az Ausztriával szemben még érvényesülő többletet. A baj tehát abban van, hogy az udvar vámpolitikája a Habsburg-birodalmon kívüli magyar külkereskedelmet korlátozza. Ennek következménye évi átlag 2 millió forint passzíva, amelybe még nem is számítanak bele a nemesfém és réz kiviteléből származó további veszteségek. Az albizottság hangsúlyozta, hogy ilyen módon a magyar mezőgazdaság részint az osztrák iparnak, nemzetközi viszonylatban pedig a vámok ugyancsak osztrák érdekeket követő változtatásának alárendeltje. Az osztrákokkal folytatandó tárgyalásokon vagy (és elsősorban) a teljes vámszabadságra, vagy a legfontosabb cikkekre kölcsönös kedvezmények, a többire pedig szilárd, mérsékelt vámok elérésére kellene törekedni. A vámkérdésre vonatkozóan az összbizottság a nádor elnökletével úgy határozott, hogy az osztrákokkal való tárgyalásnak csupán tájékozódó jellegűnek kell lennie, kereskedelmi egyezmény kötésének céljával.

A birodalom — még ha csak elvben is — ennyire megosztott szemléletének azonban már puszta gondolata is mérhetetlenül felingerelte — elsősorban nem is az udvari kamarát, hanem a magyar kancelláriát, melynek vezetője, Reviczky Ádám kancellár felháborodottan meggátolta a terv valóra váltását. Az új helyzetben a bécsi kamarai delegátusok a tárgyalásokon már csak felvilágosításokat adhattak, egyezmény megkötéséről szó sem lehetett. A tárgyalás azonban így sem volt haszontalan, mert az ausztriai delegációt vezető báró Krieg — jóllehet nem tudta leplezni csodálkozását a magyar küldöttek közgazdasági járatlanságán — a felsorolt konkrét panaszok jó részének igaz voltát elismerte, és azok orvoslását javasolta az udvarnak. Mivel az importáló magyar kereskedő a belső vámok következtében tényleg hátrányba került az ausztriaival szemben, Krieg elsősorban azt javasolta, hogy a mezőgazdasági termények export-import vámját magyar és osztrák viszonylatban egyformán állapítsák meg. A javaslattal Reviczky is egyetértett, s politikai taktikájának megfelelően azt javasolta, hogy bizonyos kedvezményeket még az új (1830. évi) országgyűlés előtt, rendeleti úton adjanak meg. Ez meg is történt: 1829-re több száz

vámtételt a magyar gazdasági élet igényeinek megfelelően csökkentettek.

Ennek ellenére az albizottság javaslatai az összbizottsági tárgyalás során jóformán teljes egészükben elutasításra kerültek: még a puszták betelepítésére készített törvényjavaslatot is csak a földesurakra nem kötelező ajánlásként fogadta el a bizottság, és az egész sokoldalú javaslat abba az egyetlen megfogalmazásba torkollott, hogy a rendeknek kérniük kell a királyt: tegyen lépéseket az ország gazdasági sérelmeinek kiküszöbölésére. Hasonló sors érte az országos pénztárra vonatkozó és ennek kapcsán keletkezett egyéb közgazdasági javaslatokat: az alaptőke összegének megállapítását az összbizottság az országgyűlésre kívánta bízni, indokolatlannak tartotta annak kereskedelmi társaság létesítésére való felhasználását, e helyett a pénztár tőkéjének kamatra való kiadása mellett döntött, kikötve azonban, hogy ilyen kölcsönt is csak a közgazdaság előmozdítására szolgáló célokra és egy országgyűlési bizottság határozata alapján lehet kiadni; az ezzel járó adminisztráció a helytartótanács feladata lenne. Lényeges volt azonban az, hogy az útépítés, csatornázás és vízszabályozás munkálatainak támogatásával kapcsolatos albizottsági javaslatokat elfogadták — bár az összbizottság a belső vámokat fenntartandónak vélte, és a céhek szabályozását királyi jognak tekintette. Ugyancsak elutasították a külföldi gyári termékek behozatalának korlátozására vonatkozó javaslatokat mint a szabad kereskedelem ellen irányuló törekvést. Az udvar az albizottságok és az összbizottságok tárgyalása közötti időben végzett alapos, egyes tagokat „meggyőző" politikájának eredményeképpen az összbizottság álláspontja a létező vámrendszert már nem tekinti kártékonynak, és ugyanakkor nem tartja olyan nagynak a hazai elmaradottságot sem. E kérdés szabályozását általában királyi hatáskörbe tartozó ügynek tekinti. Lehet persze, hogy a bizottság ilyen békülékeny álláspontját befolyásolták a — mint már említettük — részint korábban, részint éppen a tárgyalások alatt végrehajtott vámcsökkentések.

AZ IGAZSÁGÜGYI ÉS A KÖZJOGI BIZOTTSÁG MUNKÁLATAI

A feudális szerkezet lényegébe vágó kérdések tárgyalásához jutott el munkája során az igazságügyi albizottság is, jóllehet munkájára, annak természeténél fogva — mivel itt a feudalizmus működését szabályozó jogi felépítmény kérdéseiről volt szó—, különösen állt a fennálló keretek tiszteletben tartásának kötelezettsége. Ennek megfelelően az albizottság a tárgyalt kérdésekben inkább praktikus, mintsem nagy elvi megoldásokat javasolt, de világos, hogy ezek is valamilyen formában végül már az alapintézmények megváltoztatását fogják igényelni. A törvényszékek rendbeszedését illetően az albizottság javaslata az úriszék illetékességét a földesúr—jobbágy pere esetén is fenntartotta, s a városi bíróságokkal szemben a városban lakó nemes helyzetét erősítette. Ugyanakkor a kerületi táblák megszüntetésére tett javaslatok az igazságszolgáltatás menetére gyakorolt uralkodói befolyás korlátozását jelentették, a szentszékek hatáskörének korlátozása pedig általában is a feudális jogelvek alkalmazási területét szűkítette. Javaslat hangzott el arra is, hogy a hétszemélyes táblához fellebbezett váltó- és kereskedelmi ügyek elbírálásába két kereskedő tagot is vonjanak be (ami elvben nemesek felett nem nemesek bíráskodását tette volna lehetővé); ez a javaslat azonban már kisebbségben maradt.

A polgári törvénykönyv megújításáról szóló javaslat visszalépett az 1791-es munkálathoz képest, mely már az ősiség létét kérdőjelezte meg az örökösödés rendjének megváltoztatására és a nemesi javak szabad adásvételére célzó javaslatával. Az albizottság mostani javaslata nem érintette az ősiség kérdéseit, és inkább csak szervezési, formális kérdésekkel foglalkozott. Mindenesetre így is kimondták, hogy hitbizományt a jövőben csak 500 telken felüli birtokon lehet létesíteni, az örökösödési jog pedig 32 éven belül elévül. Kimondták azt is, hogy nem jobbágyi sorsú nem nemesi személy is lehet felperes nemessel szemben (ez különben olyan javaslat volt, melyet a közgazdasági bizottság egyik polgári — bár éppen a tárgyalások alatt megnemesített — tagja vetett fel), a jobbágy alperesnél azonban a javaslatok továbbra is fenntartották a földesúr képviseleti jogát. Nem lépett előre a büntető törvénykönyv javaslata sem. A jobbágy és a zsellér testi büntetését továbbra is fenntartandónak vélte, de már a pallosjog megszüntetését javasolta,

és lépéseket tett a börtönügy korszerűsítésére is; Lenhossék professzor pedig részletes munkálatot nyújtott be a büntető törvénykönyv egészségügyi vonatkozásairól. Ugyanígy csak a fennálló rendszer javítására szorítkozott a különben rendkívül gyakorlatias, jól átgondolt perrendtartási javaslat: szerzője, a csongrádi követ, a Károlyi grófok jogtanácsosa volt.

Az alapvető kérdések megbolygatásában legmesszebbre, a dolog természetéből következőleg, a váltótörvénykezéssel foglalkozó javaslatok mentek el. Mindazok a kérdések, melyeket az előzőek!en nem érintettek, végül is itt alapos tárgyalásra kerültek: mindenekelőtt az ősiséggel kapcsolatos problémák. A javaslattevők itt hivatkozhattak az 1792: XVII. tc.-re, mely már lehetővé tette, hogy váltóügyekben a felek ausztriai bíróságok ítélkezésének vessék alá magukat. Igaz, gyakorlatban ez nem sokat jelentett, tekintettel arra, hogy a magyar joggyakorlat szerint ősi birtok zálogba nem lévén leköthető, az ausztriai hitelező javára megítélt zárlatot a magyar bíróságok egyszerűen nem hajtották végre. Ez az a pont, ahol a tárgyalás során már óhatatlanul felmerültek az ősiséggel kapcsolatos kérdések. Az albizottság egy tagja itt is felvetette az ősiség megszüntetésének szükségességét, méghozzá azzal, a feudalizmus válságára igen jellemző indoklással, hogy az ősiség fennállása mellett a hitelre szoruló nemes már csak uzsorásokkal tárgyalhat. Elhangzott olyan kompromisszumos javaslat is, mely a váltóképesség feltételét nemes ember esetén is kereskedői bejegyeztetéshez kötötte volna. Ez esetben vagy a nagykereskedői 10 ezer, vagy a kereskedői 4000 forintos biztosítékot kellett volna lekötni. A kompromisszumot az jelentette, hogy ez a biztosíték nem lehetett nemesi, tehát az ősiségnek alávetett jellegű tulajdon. A javaslat mélyén különben az árutermelő birtokosnak már tőkés vállalkozóként való felfogása érződött. Az ősiséget különben végül mégiscsak korlátozta volna az a szabályozás, amit az örökvallásokra javasoltak. Ez az eddig szabályozatlan formájú és érvényű birtokátruházási forma ugyanis birtokperek ezreinek volt melegágya, és az értelmezése körüli viták során elnyújtója. A javasolt szabályozás ezzel szemben, ugyancsak kompromisszumos megoldásként, az örökvallást meghatározott idő után megtámadhatatlanná tette volna. Szintén a nemesi birtokjogot lazította volna az a javaslat, mely megvalósulása esetén a váltótörvénykezésben zálogként a szerzett nemesi bir-

tokot is leköthetővé tette, a nem fizető nemes adóst pedig személyében is letartóztathatónak minősítette volna.

Az albizottság működési területén az összbizottság különben bizonyos vita után fenntartotta az eredeti javaslatot a nemesek városi hatósághoz való viszonyának kérdésében is, bár a városok azt követelték, hogy bírósági fellebbezési fóruma továbbra is a tárnokszék legyen, és ne a megye. Az összbizottságban megyei vonatkozásban azonban korlátozni kívánják a szolgabírák igazságszolgáltató tevékenységét, és ezt is egy immár állandóan ülésező megyei törvényszékre kívánják átruházni. A kerületi táblák megszüntetésével annyiban értenek egyet, hogy számuknak kettőre való csökkentését és mindkettő Pestre helyezését javasolják. Elutasítják a hétszemélyes tábla kereskedő tagjaira tett, már az albizottságban is elutasított javaslatot, egyetértenek viszont az egyházi törvényszékek hatáskörének tervezett korlátozásával, sőt kimondják, hogy világi-anyagi vonatkozásokban egyházi személyek is világi törvényszék elé tartozzanak. A polgári törvénykönyv kapcsán elvben az összbizottság is a hitbizomány létesítése ellen foglalt állást, gyakorlatban pedig — ugyancsak egyetértve az albizottsággal — hangsúlyozta, hogy 500 telken aluli birtokból ne is lehessen új hitbizományt alakítani. Az örökvallást illetően az összbizottság világos törvényt sürget, mely már a szabad rendelkezés irányába mutat: álláspontja szerint megtámadhatatlan minden olyan örökvallás, mely az eladónak hasznára volt. Elfogadják a perrendtartás módosítására tett javaslatot: jellemző azonban, hogy bár sokat beszélnek a hitel a hagyományos perrendtartás által megnehezített biztosításának kérdéséről, a rendszert a régiben hagyják. Viszont oly mértékben racionalizálják az eljárást, hogy annak királyi parancsokkal való befolyásolására — az udvari körök nagy bosszúságára — már csak igen kevés lehetőség nyílik. A büntető törvénykönyv javaslata a botbüntetést 50 botütésre maximálja, és kivonja a büntetés alól — tehát mintegy már a honoráciorokra vonatkozó szabályok alá helyezi — az egész évben dolgozó céhes iparosokat is. Fenntartja a bizottság a nemesek és nem nemesek felperesi jogában fennálló megkülönböztetést, bár bizonyos enyhítésekkel. A nem nemes, ideértve még a honoráciort is, három évi szabadságvesztésnél csekélyebb büntetés ellen még mindig nem fellebbezhet, azt ki kell állnia — míg a nemes fellebbezési joga megmarad.

Igen érdekes konfliktus támadt a váltótörvény vonatkozásában: itt Ürményi a nemes váltóképességének feltételéül javasolt kötelező kereskedelmi cégbejegyeztetés ellen emelte fel szavát. Viszont a bizottság kimondta, hogy — a javaslattal ellentétben — váltóadósság biztosítékául nemesi birtok is legyen leköthető, mert ha ezt nem engedélyezik, akkor csökken a nemesi birtok értéke is.

Végül is konzervatív szellemben hozta meg javaslatait a közjogi albizottság is. Mindenekelőtt két igen jelentős kérdést az összbizottság elé utalt, és ezzel a továbbiakban nem is foglalkozott. Az egyik a megyében a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztását, a másik a városok felügyeletének a kamara alóli kivételét és a helytartótanács alá rendelését tárgyalta volna. Utóbbi abból a szempontból volt jelentős, hogy az erőteljes udvari befolyás és irányítás alatt álló kamara hatáskörének csökkentése révén az udvarnak a törvényhatóságok ügyeibe való beavatkozási területét szűkítette volna, ez pedig a rendek az országgyűlésen át érvényesíthető befolyásának növekedését eredményezhette. A kérdésben maguk a városi követek sem voltak egységes véleményen. A nemességgel szemben álló, főleg német polgárok álláspontját a — később ugyancsak megnemesített és nevét is megmagyarosító — soproni követ fejtette ki. A király és a kormány védelme kell a polgárnak — úgymond. Jellemző azonban, hogy ezzel éppen a budai és a debreceni követek nem értettek egyet.

Az érdemben tárgyalt kérdések közül kiemelendő, hogy a sajtószabadsággal foglalkozó és elfogadott referátum nem tagadta a cenzúra jogosultságát. Csupán az apparátus szervezetének és működésének pontosabb körülhatárolását javasolta, azzal az igénnyel, hogy a cenzorság ne maradjon a katolikusok monopóliuma. A megyék rendezését illetően a javasolt szabályozás ugyancsak főleg gyakorlatias volt. Az igazgatás jobb megszervezését és az ügyek elintézésében a jogszerűség növelését hangsúlyozta, s — az udvar a megyékkel szemben tanúsított korábbi politikájának érthető reakciójaként — a megyék csorbítatlan hatáskörének fenntartása mellett szállt síkra, sőt javasolta, hogy a megyék jogosíttassanak a törvénytelennek talált királyi rendeletek félretételére, és ilyenekkel szemben a helytartótanács útján felirattal fordulhassanak az udvarhoz. A javaslat ugyancsak az elmúlt évek tapasztalatain okulva, gondosan s minden vita nélkül tisztázza a főispán hatáskörét a közgyű-

lés összehívásában, a tisztújítási jelölésben és az elnöklésben. Sürgető társadalmi igényt fejezett ki az a javaslat, mely egyes megyei szakszolgálatok: így a számvevői, adóbehajtói, csendbiztosi állások esetén lehetővé kívánta tenni nem nemesek alkalmazását is; az orvos esetében (e pályán kevés lévén a nemesember) a kénytelenség már amúgy is megbontotta az elveket.

A városok vonatkozásában — mint már az első lépések után is látható volt — nehezebben ment az egységes reform kidolgozása. A javaslat a városoknak a helytartótanács és a megyei főispán alá rendelését ajánlotta. Egyetértett azzal, hogy az országgyűlésen minden városi követ (összesen 48) szavazata külön számítson. Ennek fejében viszont azt kívánta, hogy a követet ne a magisztrátus, hanem legalábbis a külső tanács, a választott község delegálja, a tisztújításban pedig éppenséggel az egész város vegyen részt. Ugyanakkor a nemeseknek a várossal szembeni kötelezettségeit, mint az a jogi bizottság munkálataiból kiviláglik, tovább csökkentették. A városi követek persze tiltakoztak: részint a főispán ellen (ami még érthető is lenne), részint az ellen, hogy a tisztújításba az egész lakosságot bevonják (ami viszont a patrícius polgárság hatalomféltésének bizonyítéka), de nem találták elégségesnek a városoknak juttatott 48 országgyűlési szavazatot sem. Az albizottság azonban az eredeti javaslatot fogadta el és terjesztette tovább.

Nem kisebb jelentőségű kérdést érintett az országgyűlés munkájának szabályozásával foglalkozó javaslat. Elsősorban olyan ügyrendi szabályzat volt ez, mely a tárgyalások vitelében az apró részletkérdéseket is szabályozva, az eddig szabályozatlanul maradt kérdések révén az országgyűlési munka irányításába túlsúllyal beavatkozni képes kormánybefolyás korlátozására irányult. A tervezet mindenekelőtt az uralkodó személyes elnöklését kívánta. Ez ugyanis eleve kizárta volna azt, hogy az országgyűlési javaslatok felett az udvari hatóságok hosszadalmas, és ennek kapcsán az ellenzéki álláspontot valamilyen ponton előbb-utóbb meghiúsító tárgyalásokba kezdhessenek. Az országgyűlés székhelyéül — az 1791. évi javaslattól eltérően — nem Budát, hanem Pestet kívánták. Jellegzetesen érvényesült a köznemesi álláspont a főrendi tábla bizonyos korlátozásában. A javaslat szerint ott már csak a mágnások elsőszülöttjei foglalhatnának helyet, a regalista mágnásnak pedig a részvételhez legalább 50 teleknyi birtokkal kellene rendelkeznie. Megszűnnék a cím-

zetes püspökök országgyűlési ülése. A királyi hatalom további korlátozását jelentette az a javaslat, hogy a táblák ülésein 4—4 udvari tanácsos vegyen részt, akik képesek legyenek megadni a vita során szükségessé vált, az államélet magasabb szféráit érintő felvilágosításokat. Az alsótábla összetételét illetően a javaslat szerint a megyék 3—3, a városok 1—1 követet küldhetnek: ilyen módon a megyék túlnyomó súlya (nem is egészen indokolatlanul) továbbra is biztosítva lett volna. Így válik érthetővé viszont, miért találták kevésnek a városi követek a nekik jutott mindössze 48 szavazatot. Újdonság az, hogy az alsótáblán a javaslat helyet kívánt biztosítani az egyetem egy küldöttjének is. Az országgyűlés ügyrendjét illetően: a javaslat szerint a két tábla közötti ellentétek esetén a két tábla együttes ülésen szavazzon (ez ellen viszont az albizottságban a megyei követek tiltakoztak). Ugyancsak a megyék befolyásának bizonyos csökkenését vonhatta maga után az a javaslat, mely szerint a megyei utasítások nem egészükben, hanem csak részben lennének kötelezőek, részben pedig csupán ajánló szerepük lenne. Ezt a tervet azonban a megyék követei már az albizottságban leszavazták. Az országgyűlési költségek viselésének kérdésében a javaslat 1791-hez képest visszalépett. Míg az minden költséget a nemességre hárított volna, ez a javaslat csak az első 3 hónap költségeit kívánta a nemességgel fizettetni — az országgyűlés elhúzódása esetén fizessen (a háziadó révén) továbbra is a paraszt. Kimondták végül a javaslatban, hogy az országgyűlés nyelve a magyar és a latin legyen. Szabályozták az ülések nyilvánosságát is. Jellemző, hogy a kormány még ezt a sok szempontból konzervatív országgyűlési javaslatot is igen veszélyesnek találta, helyesen érzékelve abban az olyan elemeket, melyek az országgyűlésen a megyei befolyást növelték volna.

A helytartótanács vonatkozásában javaslat hangzott el, hogy a kamara kerüljön ennek alárendeltségébe. Az albizottság kísérletet tett a helytartótanács országgyűlési felelősségének kimondására is. Ez — ugyanúgy, mint a 4 udvari tanácsos országgyűlési jelenléte — távlatilag a polgári rendszer felelős minisztériumának felállítása irányában mutató igényt jelzett. Külön tanulságos az albizottságnak a zsidók kérdésében elfoglalt álláspontja. A munkálat a bevándorlás eltiltását javasolta. Annak ellenben, aki már országlakos, általános letelepedési engedélyt javasolt adni: lakjék ott, ahol lakni akar. Szorgalmazta magyarosodásukat, de

kizárta őket a közhivatalok viseléséből. Nemesi jószágot zsidó nem szerezhet és nem is bérelhet, szeszes italt nem árusíthat. Viszont katonaköteles, és 15 évi helyben lakás után városi házat is vehet. Ez utóbbi ellen viszont a városok tiltakoztak élénken.

Az összbizottság a közjogi albizottság munkálatát is meglehetősen konzervatív szellemben revideálta. Mindenekelőtt kihagyták a javaslatból azt, hogy a megyék jogosultak a törvénytelen királyi rendeleteket félretenni, és velük szemben a helytartótanács útján felirattal fordulni az udvarhoz. Különben a megyei adminisztráció kérdésével foglalkozó javaslatokat elfogadták. Az országgyűlés székhelyének Pestre való áttételével egyetértettek, és azzal is, hogy a főrendi tábláról kizárják a csupán címzetes püspököket és a regalistákat. Azt azonban, hogy az országgyűlésen állandóan 4 udvari tanácsos legyen jelen felvilágosítással szolgálandó az állami ügyekben, már elvetik: ebben, úgy látszik, a miniszteri felelősség az udvar által olyan érzékenyen kerülni akart elvét látják maguk is felbukkanni. Egyetért az összbizottság az alsótábla módosított képviseleti arányaival, mely a városok szavazatait az eddiginél magasabb (bár a városok részéről még így is sérelmesen csekélynek talált) számban határozta meg. Megmaradt továbbá a követi utasítások nem kötelező voltára vonatkozó, az udvarnak kétségtelenül igen kedves javaslat és a követi napidíjnak továbbra is a megyei háziadó-pénztárból való fizetése is: a nemesség, úgy látszik, továbbra sem volt hajlandó e terhek egyedül való vállalására. Az összbizottság is egyetértett azzal, hogy a városok a helytartótanács alá tartozzanak, élükre azonban nem megyei főispánt, hanem királyi biztost javasolt állítani. Belszerkezetük megreformálása ellen a városok különben sikerrel tiltakoztak: a városi magisztrátusok különleges helyzete ilyen módon érintetlen maradt, de azt a javaslatot már nem sikerült módosíttatniuk, hogy a város országgyűlési követét legalább a polgárságnak egésze válassza. Megerősíti a bizottság a nemes ember helyzetét a városban a városi magisztrátussal szemben. E reakciósnak látszó álláspont mögött az az alapjában pozitív törekvés is ott lappang, mely a kamarai alárendeltségük folytán az abszolutizmustól nagymértékben függő városok és általuk az abszolutizmus hatáskörét is minél jobban korlátozni igyekszik. Egyetért az összbizottság a zsidókra vonatkozó albizottsági javaslattal, sőt még bevándorlásukat sem tilalmazza, bár a városok még ezt is sokallják. A részletkérdések közül

említésre méltó az, hogy az összbizottság is szükségesnek tartotta a plébánosok (természetesen csak a nem nemesi származásúak) megyei szavazati jogának megvonását, az örökös főispánság ügyében pedig kompromisszumos álláspont született: a régiek maradnak (ami az adminisztrátori — főispáni helytartói — rendszer fennmaradásának lehetőségét is jelentette), új örökös főispánságokat azonban már nem szabad szervezni.

BIZOTTSÁGI MUNKÁLATOK AZ ADÓ-, A NEVELÉSÜGY, A NEMESI KATONÁSKODÁS ÉS A BÁNYAÜGY VONATKOZÁSÁBAN

Nem kevésbé érintette a feudális rendszert — méghozzá sajátos szempontból: a magyar állam önállóságának szempontjából — az adóügyi albizottság javaslata. A javaslat az adóztatásban általában a tiszta jövedelem alapulvételét célozta, a termelés új ágainál ellenben az adót már csak bizonyos felfutási idő után kezdte volna fizettetni. Egyúttal javasolta az adótárgyak csökkentését és azt, hogy a királyi városokat adózási szempontból is vegyék ki a kamara alól, s rendeljék a helytartótanács alá. Ugyanakkor itt is elhangzott annak ajánlása, hogy a városlakó nemesség ne terheltessék városi terhekkel. A javaslatok a döntő lépést azonban az egész feudális adórendszer — tulajdonképpen az adóztatás keretein túl is mutató igényű — fellazítása kapcsán, a katonatartás vonatkozásában tették meg. A katonatartással foglalkozó javaslatot a kérdés kitűnő szakértője, Végh Péter (éppen a katonai ellátásra illetékes királyi főhatóság, a Provincialis Commissariatus vezetője) készítette elő. A javaslat abból indult ki, hogy a katonatartás nem törvényes kötelesség. Miután ezt elvben kimondta, az egész rendszer megváltoztatására az országgyűlést jelölte meg illetékesnek. A javaslat szerint az „ország" már csak a lovasságot tartja el. A gyalogságot tartsa el a kincstár. Az utoljára 1751-ben megállapított úgynevezett regulamentáris árakat (ezeken számítva tudták be eddig a paraszt katonatartási terheit az adóba) fel kell emelni a tényleges árszintig, hogy így a deperdita a parasztot annyira sújtó terheit lecsökkentsék. Könnyen elképzelhető, hogy ezek a javaslatok a kormányban mekkora felháborodást keltettek, hiszen már nem csupán magát a feudális rendszert, hanem az országot a birodalomhoz,

sőt végső fokon kifejezetten az uralkodóházhoz fűző kapcsolatot is érintették.

A közgazdasági ügyekkel foglalkozó albizottságéhoz hasonlóan alakult az adóügyi kérdésekkel foglalkozó albizottság munkálatának sorsa. Az összbizottság az adóügy egyes részletkérdéseinek konkrét szabályozását elfogadta, a döntő kérdésben azonban — mely a katonatartás terheinek új rendezése körül forgott —, nyilván ugyancsak az udvar befolyásának hatására, elutasító álláspontot foglalt el, vitathatatlannak tartva azt, hogy a katonatartás — még a nem hazai katonaság esetében is — az országlakók törvényes kötelezettsége. Azt azonban a bizottság sem tudta eltagadni, hogy a regulamentáris árak, a deperdita milliós veszteségének okozói valóban elavultak, és hogy a katonai szolgálati időt is szabályozni kell. Ennek kapcsán — ellentétben a közjogi albizottság javaslatával — az összbizottság mereven kitartott amellett, hogy még az adóbiztos is csak nemes ember lehessen.

Első pillantásra nehezen érthető a kormány maximális gyanakvása, mellyel a nevelésügyi kérdésekkel foglalkozó albizottság munkáját kísérte. A gyanakvásnak azonban elvi oka volt. Az udvar az oktatásügy szabályozását királyi felségjognak tekintette, melybe nem volt hajlandó megengedni a rendek beleszólását. Ezt ez esetben kénytelen volt eltűrni, de a javaslatokat már semmiképpen sem óhajtotta elfogadni. Az albizottság mindenesetre rendszeresen végigvizsgálta először az alapelveket, azután a tanulmányi alap felhasználását, majd az egyes nevelési intézménytípusokat vette számba: mennyire felelnek meg a velük szemben támasztható igényeknek. A nemzetnevelési javaslat konzervatív alapállásból indult ki. Minden állampolgárnak ugyanazt a nevelést kell kapnia, de — és ezzel eleve meghiúsítják az előbb kimondott elvet — ennek a gyermekek jövőbeni rendeltetéséhez kell alkalmazkodnia. Ennek jegyében - alapjában elvileg nem indokolatlanul — állást foglaltak a magasabb iskolák területileg egyenletes szétosztásával szemben (ami azonban gyakorlatilag elsősorban a paraszti polgárosodás útjára lépett Alföld kulturális stagnáltatását is jelentette az iskolákkal már jobban ellátott, de hanyatló felső-magyarországi területekkel szemben). Kimondták, hogy nem lehet egészen ingyenes a tanítás sem. A magasabb iskolákban mérsékelt tandíjat kell szedni, hogy az anyagi és szellemi javakban szűkölködők számára a magasabb iskolák látogatását meg-

nehezítsék. A szegény gyermek, ha csak nem kiemelkedő képességű, ne szerezzen őt feljebb emelni alkalmas képesítést; ezeknek a számára is gondoskodni kell azonban életmódjuknak megfelelő szakképzésről. A nagy mezőgazdasági reformereknek a nép gazdasági művelését megfelelő oktatási intézmények által végrehajtani kívánó javaslatai így bukkannak elő most egy alapjában konzervatív gondolatrendszer részeiként. A gazdasági, a politechnikai és más gyakorlati iskolák most a társadalmi felemelkedés zsákutcáivá válnak. Az albizottság minden iskolában és osztályban legalább egy tárgy magyar nyelven folyó oktatását ajánlotta, és a magyar polgári nacionalizmus szellemében javasolta, hogy aki ennek nem felel meg, az ne mehessen tovább. Megszabták az egyes foglalkozásokhoz kötelező műveltségi szintet is. Javaslatot tettek a testgyakorlás iskolai oktatására. Az oktatás irányítását pedig szabad pályázat alapján és az egyetem tanácsa előtt teendő versenyvizsgákon választott igazgatókra és tanárokra kívánták bízni. Az egyes iskolatípusokat illető javaslatok hasonló módon igen gyakorlatiasak, anélkül azonban, hogy az egész munkálat alapvetően konzervatív színezetén változtatnának.

Az albizottság javaslatait az összbizottság elfogadta, bár heves vita folyt akörül, hogy a nevelés valóban királyi felségjog-e vagy sem. Ez utóbbit a bizottságban különös hévvel és meggyőző erővel Prónay báró bizonygatta, és nem kis eredménnyel: szavai majd a megyéknek a nevelés kérdésében kifejtett véleményeiben fognak visszhangra találni.

Nem kevésbé lényeges politikai kérdéseket érintett végül annak az újonnan létesített bizottságnak a munkálata, amit a nemesi felkelés és a banderiális szervezet korszerűsítése érdekében küldtek ki. E kérdéssel 1791-ben még nem foglalkoztak, de megoldásának igényét már az 1808: IV. tc. is tükrözte, az 1827 : XV. tc. pedig megoldását a rendszeres munkálatok keretében rendelte el. Az albizottság munkálatának alapját Kajdacsy baranyai követ e tárgyban kelt könyve képezte volna, de ez végül nem került tárgyalásra. A javaslat maga konzervatív szellemben indult. Kimondta a nemesi adómentesség fenntartását. Elutasította a bandériumok szükségességét, mivel a föld a jobbágynál van, aki amúgy is adózik és katonáskodik utána. A javaslat kimondta, hogy a nemesség súlyos helyzetben rendkívüli eszközökkel siethet az ország segítségére: subsidiumot adhat. A javaslat azt kívánta, hogy az egyházak se bandé-

riumokat állítsanak, hanem tizedjövedelmeik után a subsidiumhoz és az inszurrekciós költségekhez járuljanak hozzá. A nemes személyi felkelését azonban emellett is mindvégig fenn kell tartani ugyanúgy, mint subsidium fizetési kötelezettségét. Mindezeket azonban ezentúl országgyűlési határozatra kell teljesítenie. Figyelemre méltó azonban, hogy a javaslat tendenciája — ha tovább olvassuk — egyre határozottabban az önálló nemesi hadsereg létesítése irányába mutatott. Mindenekelőtt Pesten országos fegyvertár felállítását javasolta, melyet korszerű fegyverzettel kell felszerelni. Össze kell írni a 18—35, illetve 35—60 éves nemes férfiakat, mindegyikről kimutatva, hogy a maga pénzén vagy csak a felkelési pénztár költségén képes-e katonáskodni. Javasolta, hogy minden nemes két évig köteles legyen önkéntesen szolgálni a császári hadseregben, nemesi személyének megfelelő kivételes bánásmód mellett. A tanulóknak is csak azt a kedvezményt adja meg, hogy ezeket az éveket tanulmányaik befejeztével szolgálhatják le. A többieket törvényes életkoruk betöltésével kötelezi erre. Egy nemes sem lehet közhivatalnok, amíg a katonai szolgálatot nem teljesítette. Az így katonai szolgálatot teljesített személy háború esetén a nemesi felkeléssel vonul hadba. A javaslat azonban gondoskodott állandó nemesi kerethadsereg felállításáról is. Ennek a nádor lenne a főparancsnoka, s a felkelési pénztárból fizetnék. Háború esetén azonnal mozgósítható, s békeidőben is folyamatos jó kiképzést és jó felszerelést kap. Országgyűlési hozzájárulás esetén ez a keret beolvasztható a császári hadseregbe. Nem tekinthető véletlennek, hogy e javaslat, mely logikusan levonta a megyei nemesség politikai törekvéseinek realizálásához szükséges következtetéseket, végül is a nemességnél és a kormánynál egyaránt elutasító fogadtatásra talált.

Ugyanígy az abszolutizmus pénzügyigazgatásának befolyását kívánta csökkenteni az egyetlen, 1791-ben kész javaslatokig el sem jutott, s így most mindent elölről kezdeni kénytelen bizottság: a bányaügyi albizottság javaslata is. A nemesi bányatulajdonosok érdekei már az előkészítés során összeütköztek a kincstár érdekeivel. A tulajdonosok ugyanis a minimálisra kívánták csökkenteni az állam részesedését a bányaművelés hasznából, ezzel együtt minimálisra csökkentve a kormányzat beleszólását is a bányászat ügyeibe. A bányatulajdonosok a négy bányakerületben egy-egy tulajdonosi érdekképviselet, úgynevezett „unió" létesítését javasolták. Fellépésük azonban a tárgyalások elhúzódása során

fokozatosan veszített erejéből. Ugyanakkor viszont szóhoz jutottak a kincstári és magánbánya-igazgatás szakértői is, akik végül új bányatörvény szakmailag jól alátámasztott tervezetét dolgozták ki, kivíva ezzel a kormány teljes megelégedését.

A javaslatok és tárgyalásuk puszta áttekintése is alkalmas annak érzékeltetésére, hogy a nemességben ekkor már élt a feudális intézmények korszerűsítésének, működésük hatékonnyá tételének erős és határozott igénye. Az igényekhez tulajdonképpen nem hiányoztak a gondolatok sem. Az egyes albizottságok tagjai a maguk területén mindenesetre számos életrevaló gondolatot, vagy legalábbis figyelemreméltó, még pillanatnyi megvalósíthatatlanságuk esetén is szerzőik világos problémaérzékeléséről tanúskodó, olykor 1791-ig visszanyúló ötleteket vetettek fel. Jellegzetes azonban — bár a munka ilyen szervezése mellett, s annak ebben az első stádiumában nem is meglepő —, hogy e gondolatok az albizottsági tárgyalási rendszer következményeképpen egymástól egyelőre még erősen elszigeteltek maradtak, a változás közös alapproblematikáját csak felületileg érintették. Attól, hogy e javaslatok valamilyen rendszerbe állhassanak össze, végül is messze maradtak. Ez volt az egyik oka annak, hogy a 81, külön-külön a maga területén nem igénytelenül munkálkodó személy gondolatai akkor, amikor az albizottsági javaslatokat összbizottsági felülvizsgálat során egyeztették, kompromisszumos, egymást paralizáló, végül a részmunkálatoknál legalábbis első látásra jóval konzervatívabb kicsengésű végeredményt hoztak, összbizottsági ajánlások formáiba öntve.

1830 nyarán legfőbb vonalaiban már készen áll az operátumokban a magyarországi fejlődés megoldandó kérdéseinek gyűjteménye, és készek a lehetséges megoldási javaslatok is. Ám egyelőre mindez még valóban nem több problémák és javaslatok gyűjteményénél, melyeknek keretet és vázat még csupán a munkálatokat elrendelő törvény problematikája ad, s melyek végeredményben még csak meglehetősen szűk körű testület javaslatai. Hogyan reagál rájuk a társadalom, és végül is megoldásuk milyen koncepció kereteiben fog megtörténni — 1830 tavaszáig még eldöntetlen kérdés. Valóban csak ezek a megoldandó problémák, és csak abban a nagyon is óvatosan reformáló koncepcióban foghatók össze, melybe most a teljes bizottság igyekszik beilleszteni őket, gondosan szem előtt tartva a törvény előírásait, éppen az alapkérdések még

csak érintésének is szigorú tilalmával? Az 1827-ben elrendelt országos összeírás adatfelvételi munkái ekkor már lezárultak, s nyomukban a népes megyei összeíró-küldöttségek tagjai előtt éppen a jobbágyság problémáit: elsősorban terheit és teherbírását illetően eddig el nem ért mélységben és részletességgel feltárt adatok világossá tehették, hogy részint a megoldandó feladatok jóval bonyolultabbak annál, ahogy azok az 1790-es munkálatoknak még az úrbérrendezés felé visszanéző problémafelvetéseiben megfogalmazódtak, részint azt, hogy milyen fontos ezen kérdések mélyebb, közös összefüggésének feltárása is. A választ e kérdésekre a törvényhatóságok részéről a munkálatok közzétételére és megvitatására irányuló egyre sürgetőbb igény jelzi és az a könyv, mely éppen az összbizottsági munkálat lezárásának (1830. július 28.) napjaiban jelent meg a könyvpiacon, gyors és roppant sikerével jelezve a társadalom új koncepciókra irányuló igényét is. Hátterében pedig annak a politikai földrengésnek a morajával, mely a Bourbon-restauráció megdöntésével a Szent Szövetség rendszerét is alapjaiban fogja megrendíteni, az egész magyarországi politikai fejlődés előtt is új lehetőségek kapuit nyitva meg, és kérdőjeleit állítva fel.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Tárnok Irén és Horvath Ildikó
Műszaki szerkesztő: Csákvari András
A boritó- es kotésterv Somlai Vilma munkaja
Terjedelem: 58,1 (A/5) iv + 104 oldal + 4 db melléklet
— AK 2042 k 8385 —
83.11538 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelós vezető: Bernat Gyorgy